ZAFER TOPRAK

TÜRKİYE'DE "MİLLİ İKTİSAT" (1908-1918)

YURT YAYINLARI 2

ZAFER TOPRAK

TÜRKİYE'DE "MİLLÎ İKTİSAT" 1908-1918

YURT YAYINLARI

Kapak düzeni : Mehmet Ulusel

İkinci Meşrutiyet döneminde yayınlanan *Sanayi* dergisinin kapağı (Sayı: 8, 15 Kânun-u evvel 1332 [28 Aralık 1916], Sene: 3).

«Memlekette Fen ve San'at ile Türk İşçisinin İlerlemesine ve İyiliğine Çalışır Aylık Risaledir.»

Ankara 1982

Dizgi - baskı : Olgaç Matbaası
Kapak - cilt : MAYA Matbaacılık - Yayıncılık Ltd. Şrk.
Yurt Yayıncılık A. Ş.
Bilir Sokak 41/4, Küçükesat - Ankara
Telefon : 27 57 06

İttihat ve Terakki Cemiyeti iptida askere, sonra memurlara istinad etti. Askerin siyasetle iştigali doğru bir şey olmadığı, bütün cihanca müsellem olduğundan bundan ergeç el çekileceği tabiidir. Memurlara gelince onlara hangi fırka bol maaş ve yüksek memuriyet vaad ederse o tarafı tercih ettiği görülüyor. Askerle memura istinad etmenin mahzuru bu suretle anlaşılınca esnaf cemiyetleri teşkili ile onlardan ahz-ı kuvvet edilmesi düşünüldü. Ve filhakika bu cemiyetlerin başına ikame edilen kâtib-i mes'uller vasıtasıyle esnafı arzu edilen tarafa imale taht-ı imkâna alındıysa da bir kuru kalabalıktan ibaret olan esnaf ancak sokak nümayişlerinde işe yaramaktadır. Şu halde İttihat ve Terakki Cemiyeti bunlardan da istifade edemiyor. Binaenaleyh sair memâlik-i mütemeddinede olduğu gibi memleketimizde de bir burjuva sınıfı meydana getirerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu sınıf sayesinde idame-i mevcudiyetine çalışmak icab etmekte ve bu maksatla cemiyet millî şirketler teşkiline, bir millî banka güşadına ve Müslüman esnaf ve tüccarın birer cemiyet halinde birleşmelerine gayret eylemektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti
İstanbul Murahhası
Kemal Bey

Kısaltmalar

a.g.d.	=	adı geçen dergi
a.g.e.	=	adı geçen eser
a.g.g.	=	adı geçen gazete
a.g.m.	=	adı geçen makale

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Sayfa

Sayfa

Sayfa

TABLOLAR

TÜRKİYE'DE
"MİLLÎ İKTİSAT"
1908 - 1918

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ : YENİ BİR TOPLUMSAL DÜZENE DOĞRU

«İntibâh-ı iktisadînin asıl en mühim ciheti, san'at ve ticareti hor gören, ve bir Osmanlı Türküne lâyık meşgale ancak askerlikle memurluktur diyen hatalı ve zararlı zihniyetin değişmesidir. Osmanlı saltanatında Türk burjuvazisi hemen yok gibiydi. Zavallı Lehistan Krallığı'nda olduğu vechile, Türkiye'de dahi burjuvazi sınıfını mahkûm unsurlar teşkil ediyordu. Osmanlı yalnız sipahi ve memurdu. Halbuki zamanımız devletlerinin temeli burjuvazidir; muasır büyük devletler, san'atkâr, tüccar ve bankacı burjuvaziye dayanarak teessüs etmiştir. Türk intibâh-ı millîsi, Devlet-i Osmâniyye'de Türk burjuvazisinin tekevvününün meydân-ı itibârı olabilir ve Türk burjuvazisinin inkişâf-ı tabiisi sekteye uğramıyacak olursa, Osmanlı Devleti'nin sağlam taazzu'u temin edilmiş olur.»

Akçuraoğlu Yusuf
«1329 senesinde Türk dünyası,» *Türk Yurdu,* yıl 3, cilt 6, sayı 3, 3 Nisan 1330, s. 2102-3.

«Saltanat-ı meşrute zimâmdârlarından Türk olanlar ... Harb-ı Umumî başladığı sıralarda Osmanlı saltanatı beka bulursa ancak Türk milletine dayanarak beka bulabileceğine kâni olmuşlardır. Türk milletinin bu azim yükü sırtında taşıyabilmesi için yegâne çare, miktar-ı nüfus ve iktisadî kuvvet itibariyle şimdi düşmüş olduğu vaziyetten her ne pahasına olursa olsun kurtarılmasıydı: Harb-ı Umumî esnasında Türkü iktisaden yükseltmek, mutavassıt bir zengin sınıfı bir burjuvazi ihdas etmek, bunun için memlekette, devletin veya Türklerin elinde sanayi-i azîme vücûde getirmek, mütefevvık ve rakip olan kavimlere karşı muayyen ve ciddi bir siyaset takip etmek, bu gaye ile izah edilebilir.»

Akçuraoğlu Yusuf
«Türk milliyetçiliğinin iktisadî menşe'lerine dair,» *Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale,* İstanbul: Yeni Matbaa, 1340, s. 164-165.

1908 Jön Türk hareketi liberal dönüşümler amaçlıyan bir devrimdi. 10 Temmuz ertesi Kanun-u Esasi yürürlüğe konarak meşrutiyet yönetimi benimsenmiş, seçimler ertesi Mebusan Meclisi açılmıştı. Öte yandan iktisadî düzenin liberalleştirilmesi doğrultusunda önemli adımlar atılmıştı. Osmanlı girişimciliğe özendirilmiş, yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlanmıştı.

1908 Devrimi'yle birlikte çok partili bir siyasal yaşama geçilerek 10'a yakın siyasal parti kurulmuştu. Özgürlük ortamı basını da etkilemiş, 1910 yılına değin 353 gazete ve dergi yayınlanmıştı. Bu arada ilk kez ülke çapında işçi hareketleri başgöstermiş, çalışanlar sendika çatısı altında örgütlenmeye başlamışlardı.

Osmanlı toplumunda liberal düşünce yarım yüzyıldır gündemdeydi. Tanzimat'la birlikte siyasal ve iktisadî alanlarda liberalizm birçok yandaş bulmuş, Aydınlanma Çağı Fransız düşüncesi Osmanlı liberallerini yönlendiren temel düşün akımını oluşturmuştu.

Liberal Jön Türk hareketi bir bakıma Osmanlı devlet geleneğine başkaldırıyı simgeliyordu. Yüzyıllarca süregelen devlet müdahalesi, narh, tarife, imtiyaz, berat vb. ticarî ve iktisadî faaliyetleri kısıtlayıcı yöntemler, rüşvet, iltimas gibi devlet yönetimindeki yolsuzluklar liberal devlet özlemini pekiştirmiş, aydın çevrede, Osmanlı devlet geleneğinin kısır döngüsü çözülmedikçe iktisadî yaşamda önemli atılımların gerçekleşemiyeceği görüşü giderek yaygınlaşmıştı. Sürekli devlet gözetimi ve boyunduruğu altında bulunan bireyin kendi başına, kişisel çıkarını gözeterek, kâr amacıyla çaba sarfetmesi düşünülemez, devlet karşısında birey olarak varlığını koruyamayan reayanın girişimde bulunması, birikim sürecine girmesi beklenemezdi.

Osmanlı devlet geleneğine karşı tavır alan Jön Türkler, devrim ertesi iki seçenekle karşı karşıya kalmışlardı: Prens Sabahattin gibi, toplumbilim ışığında soruna çözüm arayanlar Le Play'i izleyerek «teşebbüs-ü şahsî ve adem-i merkeziyet» görüşünü benimsemiş, Cavit Bey ve yandaşları ise klasik iktisattan esinlenerek devletin iktisadî yaşamın dışında kalmasını, her türlü kayıt ve engelin ortadan kaldırılmasını savunmuşlardı. Aslında her iki görüş de, değişik disiplinlerden kaynaklanmalarına karşın, liberal çağın bireyciliğini gündeme getirmişlerdi.

Öte yandan, İkinci Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı devlet anlayışına yeni bir boyut kazandırılmıştı. Devletin malî nedenlerle, diğer bir deyişle, varidatını arttırma kaygusuyla iktisadî yaşama müdahale etmesinin uzun dönemde ülke ekonomisi için sakıncalar doğurduğu, aşar,

ağnam gibi öşrî vergilerin üreticiyi caydırdığı, sonuçta ülkenin giderek yoksullaştığı ileri sürülmüş, çağdaş devletin ulusal nitelik taşıdığı, hükûmetlerin, devlet kasası ötesinde, tüm ulusun iktisadî çıkarını gözetmesi gerektiği savunulmuştu. Nitekim, İkinci Meşrutiyet'le birlikte, İttihatçı çevrelerde «malî» devlet yerine «iktisadî» devlet görüşü belirginleşmişti. Artık devlet hazineye azamî gelir sağlama gerekçesiyle iktisadî yaşama karışmayacaktı.

Ulusal devletin temel işlevi iktisadî yapıyı güçlendirmek, bireye girişim ortamı hazırlamak, halkın vergi ödeme gücünü arttırarak devlete dolaylı yoldan gelir sağlamaktı. Böylece, devrimin ilk yıllarında İttihatçılar, «kapukulu» geleneğini yadsıyor, bireyciliğin çağdaş toplumun temel felsefesi olduğunu, devlete karşı bireyin savunulması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bundan böyle birey girişimci kılınacak, «teşebbüs-ü şahsî» Osmanlı toplumunun yaşam felsefesini oluşturacaktı.

Batı'da liberal düşünce uluslaşma süreciyle koşut gelişmiş, yüzyılların ortaya koyduğu toplumsal dönüşümlerin bir ürünü olarak belirmişti. Oysa, Osmanlı'da liberalizm, aydın kesimin Batı'dan esinlenerek benimsediği soyut bir kavramdan öteye geçmemişti. Batı'ya olan özlem düşünüş biçimlerine de yansımış, Batılılaşmak için liberalleşmek gerekli görülmüştü.

Liberal 1908 Devrimi ertesi Mebusan Meclisi açılarak ulusal egemenlik gündeme getirilmiş, Müslüman, gayr-ı müslim, tüm Osmanlıların «Osmanlı milleti»ni oluşturdukları telkin edilmişti. Ancak, değişik dil ve dinden gelen Osmanlı kitlelerine bu kapsamda bir ulusçuluk çok az şey ifade etmişti. Gayr-ı müslim Osmanlıların kendi milliyetleri vardı. Diğerleri ise kendilerini Müslüman görüyorlardı. Osmanlı ulusçuluğu bir avuç yöneticinin benimsediği, maddî temelden yoksun bir ülküden öteye geçememişti.

Nitekim, 1908 Devrimi'ni gerçekleştiren İttihat ve Terakki, liberal düşüncenin Osmanlı özelinde beklentisi doğrultusunda sonuç vermediğini görmekte gecikmedi. Jön Türk hareketi, Müslüman, gayr-ı müslim tüm Osmanlı unsurlarını II. Abdülhamid'in «istibdad»ına karşı birleştiren özgürlükçü bir başkaldırı niteliği taşımış ve Osmanlı ulusçuluğunu amaçlamışsa da, sonuç farklı olmuş, ayrılıkçı akımlar giderek güç kazanmıştı. Diğer bir deyişle, Osmanlı ulusçuluğu ülküsü benimsenmemiş, etnik unsurlar bağımsızlığa yönelmişlerdi.

Öte yandan, ekonominin liberalleşmesi Osmanlı ticaretini ellerinde bulunduran gayr-ı müslimlerin ve yabancıların etkinliğini arttırmış,

Müslüman zanaatkâr serbest rekabet koşulları altında yoksullaşarak san'atından olmuştu. Nitekim İkinci Meşrutiyet'le birlikte loncaların kaldırılışı serbest ticarete ve girişim özgürlüğüne ortam hazırlarken, ancak örgütsel dayanışmayla varlığını sürdürebilen küçük üretici Müslüman esnafa büyük darbe indirmişti.

İşte Türk ulusçuluğu böyle bir ortamda yeşermişti. Kısmen 1908 Devrimi'nin liberal fikir ortamından kaynaklanan Türk ulusculuğu, diğer bir yönüyle liberalizme, özellikle iktisadî liberalizme bir tepkinin sonucu olarak ortaya çıkmıştı.

Liberalizmden ayrılarak ulusçuluğa yöneliş baskı yöntemlerine yol açmakta gecikmemişti. 1908 Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkatı'yla başlayan kısıtlayıcı önlemler, gazetelerin kapatılması ve muhalefetin siyasal cinayetlerle yıldırılmasıyla giderek tırmanmıştı. Babıâli Baskını'yla noktalanan bu gelişmeler, 1913 ertesi iktidarın doğrudan İttihat ve Terakki'nin denetimine geçmesiyle sonuçlanmıştı.

Bu arada, Türk ulusçuluğunun gelişiminde Alman romantizminin önemli katkıları olmuştu. 19. yüzyıl başlarında İngiltere ve Fransa ile karşılaştırıldığında geri bir iktisadî yapıya sahip olan Almanya'da, Fichte, Gentz, Müller, List gibi düşünürlerin etkisiyle, devlet organizmaya benzetilerek bir bütünsellik içerisinde görülmüş, liberal iktisadî öğretiye ters düşen, dışa kapalı bir ulusal iktisadî yapı gündeme gelmişti.

İttihatçıların ulus modelini Alman romantizmindeki bu organik bütünsellik oluşturmuştu. Türk ulusculuğunun iktisadî boyutu, «millî iktisat», Müller'den Schmoller'e uzanan romantik Alman iktisat geleneğinden esinlenmişti. Ayrıca, Alman romantizmi İttihatçıların baskıcı yönelimleriyle de bağdaşmış, «birey» ikinci plana itilerek «cemiyet» ve «devlet»e sahip çıkılmıştı.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı iktisat yazınında artık Smith, Ricardo, Bastiat, Beaulieu gibi liberaller gözden düşmüştü. List. Carey, Rae, Cauwès gibi «millî» iktisatçıların görüşleri benimsenmiş, savaşın olağanüstü ortamı fırsat bilinerek «millî iktisat» politikası uygulamaya sokulmuştu. Bu doğrultuda devlet iktisadî yaşama doğrudan katılmış, devletçilik ya da İttihatçıların deyimiyle «devlet iktisadiyyatı» «millî iktisad»ın temel yörüngesini oluşturmuştu.

Savaşla birlikte kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılarak koruyucu bir dış ticaret politikasına geçilmişti. Uzun yıllar özlemi duyulan

spesifik tarifeler yürürlüğe konmuş, İhracat Heyeti aracılığıyla dış ticareti devlet doğrudan üstlenmiş, kambiyo işlemleri Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun denetimine verilmişti.

İç ticarette de benzer gelişmeler izlenmiş, devlet iktisadî yaşamın hemen her alanında etkinliğini arttırmıştı. Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, Merkez ve Taşra İaşe Heyetleri, İaşe Umum Müdürlüğü, Men-i İhtikâr Heyeti, İaşe Meclisi, İktisadiyyat Meclisi, İaşe Nezareti «devlet iktisadiyyatı»nın güdümleyici örgütlerini oluşturmuşlardı.

Savaş yıllarında piyasanın «millileştirilmesi» amaçlanmış, kooperatifler aracılığıyla ticaretin yabancı ve gayr-ı müslim ellerden alınarak Müslüman-Türk unsura devri öngörülmüştü. İttihat ve Terakki'nin taşra örgütleri kredi ve satış kooperatifleri kurarak üretici ve Müslüman tüccarı örgütlemiş, piyasayı denetimleri altında bulunduran alıcı sendikaların karşısına tek satıcı olarak çıkmalarını sağlamışlardı.

Bu arada İttihat ve Terakki ulusal bankacılığa yönelmiş, Osmanlı Bankası'nın yerini alacak bir devlet bankasının temellerini atmış, taşrada Müslüman-Türk eşrafı «millî» banka kurmaya özendirmişti.

Ülkenin giderek bağımlı bir nitelik kazanan iktisadî yapısını dizginleme ve 1908 Devrimi'nin gündeme getirdiği sermaye birikimini gerçekleştirecek bir düzeni kurma özlemi içerisinde olan İttihat ve Terakki, savaş yıllarında, «orta sınıf» dediği Müslüman-Türk eşrafı oluştururken sorunun etnik boyutunu sürekli vurgulamış, Müslümanı gayr-ı müslime karşı kayırmıştı. Ticaret ve zanaat gibi uğraşlarda gayr-ı müslimlerin gerisinde bulunan Müslüman unsura, devlete kapulanma özlemini bir kenara bırakarak ticarete atılması, zanaatla uğraşması, girişimci olması önerilmişti. Nitekim, savaş yıllarında uygulanan «millî iktisat» politikası Müslüman-Türk unsura bu ortamı hazırlamış, «devlet iktisadiyyatı»yla gayr-ı müslim unsur ve yabancılar piyasadan tasfiye edilirken «millî» anonim şirketler giderek ekonomiye egemen olmuşlardı.

Diğer bir deyişle, İkinci Meşrutiyet'in gündeme getirdiği ulusçuluk, Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşullarının da yardımıyla, İttihat ve Terakki'de Müslüman-Türk «orta sınıf» özlemini doğurmuş, savaşın yitirilişi ertesi Anadolu'da Millî Mücadele'yi yürütecek kadroların oluşumunu sağlamıştı.

İKİNCİ BÖLÜM

1908 ERTESİ İKTİSADÎ DÜŞÜNCE VE "MİLLÎ İKTİSAD"

«Avrupa'da iki muhtelif zıd fikir tesâdüm etmektedir. Biri serbestî taraftarânının fikirleri, diğeri sosyalistlerin efkârıdır... Avrupa'da çarpışan bu iki fikirden bizim hangisini tercih ve ihtiyâr edeceğimiz şâyân-ı dikkattir. Biz bu hususta sahih ve salim olan serbestî politikasından inhirâf etmemeği hem kavâid-i iktisadiyye, hem memleketimizin ahvâl-i umumiyyesi nokta-i nazarından daha racih ve muvâfık gördük. ... Yoksa bazı kimselerin talep ve iddia ettikleri vechile müfrit bir siyaset takip edecek olursak ve sosyalizme adım atarsak her vakitten ziyade emniyet bahşetmeye mecbur olduğumuz sermayedârânı tahvif eylemiş [korkutmuş] oluruz.»

«Patronlar ve ameleler,» *İttihat ve Terakki,* sayı 32, 18 Teşrin-i evvel 1908, s. 1.

«Harp her yerde olduğu gibi bizde dahi inkısâm-ı servette pek büyük tebdiller vücûde getirmiş, ufak ufak sermayeler iddihar etmiş, azîm sermayelerle yüzlerce şirketler vücûde gelmiştir. Az müddet zarfında sair yerlerde olduğu vechile bizde dahi büyük teşebbüsler küçükleri mahvedecek, bir taraftan güzide, zengin, münevver ve mes'ut bir zümre-i kalile diğer taraftan proleter denilen ve her türlü mahrumiyetlere katlanmaya, her türlü eza ve cefaya mahkûm olan milletin ekseriyet-i azîmesi arasındaki uçurumlar gittikçe tevessu' edecektir. Milliyetperverliğin, millî intibahın semerâtından yalnız kapitalist denilen zümre-i kalile istifade edecektir.»

Tekin Alp

«Tesanütçülük - Solidarizm,» *Yeni Mecmua,* sayı 26, 3 Kânûn-ı sânî 1918, s. 518.

1. 1908 Devrimi ve liberal iktisat arayışları

Osmanlı toplumunda 1908 Devrimi ertesi iktisadî düşünüş alanında önemli dönüşümler izlenmişti. Osmanlı siyasal yaşamında hürriyet - istibdat görünümündeki ikilem iktisadî düşünceye yansımakta gecikmemiş, «serbesti» kavramına 1908'le birlikte yazında sık sık rastlanmaya başlanmıştı. «Serbestî-i mukavelât» ve «serbestî-i mubadelât» ilkeleri ışığında «serbestî-i ticaret» benimsenmiş, «serbestî-i rekabet» iktisadî yaşamda temel yönlendirici olmuştu.

Öte yandan, bireyin, kişisel çıkarını gözettiği takdirde toplumu en üst refah düzeyine ulaştırabileceği vurgulanmış, «teşebbüs-ü şahsi» yaygın bir kullanım alanı bulmuştu. Bundan böyle Osmanlı «menfaat-i şahsiyye»sini gözetecek, «mülkiyet-i şahsiyye»sinin dokunulmazlığına inanacak, «hukuk-ı şahsiyye»sine sahip çıkacaktı.[1]

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında bireyciliğin en güçlü savunuru, Prens Sabahattin ve «Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet»çi grup yanısıra, Mehmet Cavit Bey ve dergisi *Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*'ydı.

Klasik iktisat öğretisini benimseyen ve yapıtlarında 19. yüzyıl liberalizminin görüşlerini yansıtan Cavit Bey, insanoğlunun üretimde, ilişkilerinde iktisat ilkelerini harfiyyen uygulayarak kişisel çıkarını bir an gözden ırak tutmaması gerektiğine inanıyordu. Toplumsal refah kişisel çıkar gözeten bireylerin çabalarıyla yükselir, «menfaat-i şahsiyye» insanlara mutluluk yolunu açardı.

Bu nedenle bireycilik her zaman toplumculuktan üstündü. İlki, «hürriyet ve istiklâl»i benimserken, sosyalizm bireyleri alınan emirlere itaate zorlıyarak «esaret»e neden oluyordu. Bireycilikten kaynaklanan liberal toplumda insan, sözleşme özgürlüğü, mübadele özgürlüğü, başkasının özgürlüğüyle sınırlı olmak koşuluyla hareket özgürlüğü, kısaca her türlü özgürlüğü bulurdu. Sosyalist toplumda ise dışardan bir el tarafından «itilip çekilen, kullanılan bir kukla»ya benzerdi.[2]

---

[1] Faik Bey, bu gerçeği *Halka Doğru* dergisinde şu satırlarla ifade ediyordu: «Meşrutiyet ilân olunduğu zaman bazı kelimeler hürriyet kadar çok kullanıldı. 'Teşebbüs-i şahsî' işte bunlardan en mühimmidir. Bunu herkes o zaman ilerleme hayatının en büyük sırrı diye kabul ediyordu. ... Teşebbüs-i şahsî cemiyet hayatında dayanılacak, imdad umulacak ... tek silah idi.» F., «Esnaf için terakki yolları -5-,» *a.g.d.*, yıl 1, sayı 40, 9 Kânun-u sânî *1329*, s. *315-316*.

[2] M., «Ticaret şirketleri,» *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, sene 2, cilt 2, no: 6-9/18-21, Haziran-Eylül 1326, s. 777.

Uzun yıllar İttihatçıların maliye nazırlığını üstlenecek olan Cavit Bey, Osmanlı toplumunun ancak sermaye aracılığıyla düzlüğe çıkabileceği kanısındaydı. Sermaye olmaksızın emek bir iş göremez, sermayesizlikten milyonlarca Osmanlının emeği heder olup giderdi. Sermaye ülkeye uygarlığı getirirdi. Toprak sermayeyle işlenir, fabrika sermayeyle kurulur, sermaye sayesinde ticarethaneler açılırdı. Ülkede sermaye olduğu ölçüde emekçiler sefaletten kurtulurdu.

Cavit Bey'e göre, insanlar arasında eşitlik olmadığı gibi servetler arasında da eşitlikten söz edilemezdi. Servet eşitliği yoksulluğu doğururdu. Hükûmet aracılığıyla servet eşitliğinin sağlanması sermayenin aleyhine bir çabaydı. Hükûmet iktisat politikasında serveti gözetmeli, birikime ortam hazırlamalıydı.

Osmanlı liberallerinin sözcülüğünü üstlenmiş olan Cavit Bey, birçok yazısında ve meclisteki konuşmalarında sermaye «temerküz»ünü savunuyordu. Osmanlı toplumu sermaye birikimi olmaksızın çağdaş uygarlık düzeyine ulaşamazdı. Servet sahipleri, Cavit Bey'e göre, her ülkede azınlığı oluştururlardı. Bu nedenle Babıâli artan oranlı gelir vergisinden kaçınmalı, servet sahiplerinden yüksek bir pay almaktansa. büyük çoğunluktan azar azar toplayarak giderlerini karşılamalıydı. Zira, her ülkede «teşebbüs erbâbı» servet sahipleri arasından çıkardı.[3]

Meşrutiyet liberalizminin kuramsal yayın organı kuşkusuz *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*'ydı. Derginin kurucuları arasında, Cavit Bey yanısıra, Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayip yer alıyordu. İlk sayıdan itibaren iktisadî liberalizmin sözcülüğü üstleniliyor, kurucuların ortaklaşa kaleme aldıkları «Mukaddime ve Program» başlıklı yazıda «serbestî-i mubadele»nin savunulacağı, uluslararası ticaretin her türlü engelden arındırılmış bir şekilde yürütülmesine arka çıkılacağı belirtiliyordu.[4]

Dergi, Meşrutiyet liberalizmi gibi kısa ömürlü olmuş, ancak 26 sayı yayınlanabilmişti. Ardı kesilmeyen savaşlar liberal görüşleri sürekli

[3] Meclis-i Mebusan'da artan oranlı gelir vergisi teklifi tartışmaları sırasında Cavid Bey'in görüşleri için bkz: A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul: May Yayınları, 1975, s. 325-336.

[4] «Mukaddime ve Program» başlıklı yazıda şu satırlara yer verilmişti:
«Mesleğimiz her türlü itiraza rağmen itirafa, alenen ve sarahaten itirafa mecburuz ki, serbestî-i mübadele siyaset-i ilmiyyesi olacaktır. Serbestî-i mübadele, beynelmilel ticaretin havâil ve mevânîden azede olarak icrası bizce bir kaide-i esasiyye-i iktisadiyyedir, adeta bir kanundur. Bu kanunu müdafaa edeceğiz.» Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, «Mukaddime ve Program,» *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, sene 1, cilt 1, no: 1, 15 Kanun-ı evvel 1324, s. 4-5.

yıpratmış, pazar mekanizması olağanüstü koşullarda işlerliğini yitirmişti. Öte yandan kurtuluşun Alman saflarında aranışı Alman devlet modeline özlemi doğurmuş, Alman tarihçi okulunun etkisiyle «millî iktisat» İttihatçı kesimde giderek yandaş bulmuştu.

2. Ulusçuluk, Alman modeli ve «millî iktisad»ın doğuşu

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, savaşın olağanüstü koşulları ve «millet»e dönüşme özlemiyle Türk ulusuna bir organik bütünsellik atfedilmiş, Gökalp'in deyimiyle ulus «ictimai bir küll-i tam (tout complet)» olarak görülmüştü. Bundan böyle Osmanlı ülkesi dışarı kapanarak kendi yağıyla kavrulacak, «millî iktisad»ın ilkeleri doğrultusunda hem tarım, hem de sanayi ülkesi olacaktı.[5]

Ziya Gökalp'e göre, Osmanlı toplumunda uzun yıllar iktisat «kozmopolit» bir nitelik taşımıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında bile hâlâ okullarda resmen «bırakın yapsınlar, bırakın geçsinler» (laissez faire laissez passer) ilkesini benimseyen «Manchester İktisadiyyatı» okutulmuş, «iktisadî vicdan»ın tümüyle «kozmopolit» olduğu telkin edilmişti. Oysa «kozmopolit» bir iktisadî öğreti olamazdı. Artık «Manchester İktisaddiyyatı»nın kozmopolitlikle ilişkisi olmadığı, sanayileşmiş ve bu nedenle serbest ticarete açılmakta sakınca görmeyen İngiltere'nin «millî iktisadı» olduğu anlaşılmıştı.[6]

Gökalp bu gerçeğin ilk kez Friedrich List ve John Rae tarafından görüldüğünü, ve giderek tüm ulusların iktisatçılarınca benimsendiğini, yalnız «zavallı Türkler»in İngiliz iktisadının esiri kalarak, ahlâkta, hukukta, edebiyatta olduğu gibi, taklitçilikten, «milliyetsizlikten» kurtulamadıklarını ileri sürüyordu.

Aynı soruna değinen Tekin Alp, savaş öncesi orta ve yüksek okullarda okutulan iktisat derslerinde hocalar, Adam Smith, Leroy Beaulieu, Charles Gide gibi iktisatçıların eserlerinde görülen klasik öğretileri Türkçeye aktarmaktan başka bir şey yapmadıklarını söylüyordu. List. Wagner, Schmoller, Philippovich gibi iktisatçıların varlığı bile bilinmez, fikirlerinden söz edilmez, «millî iktisat» öğretisine değinilmezdi.[7]

Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte «millî iktisat» gündeme gelmişti. Savaş koşulları da otarşik bir çözümü zorunlu kılmış, «millî iktisad»a

---

[5] Ziya Gökalp, «Millet nedir, millî iktisad neden ibarettir?» *İktisadiyyat Mecmuası*. yıl 1, sayı 1, 8 Şubat 1333, s. 3; sayı 7, 28 Mart 1332, s. 1-2.

[6] Ziya Gökalp, «İktisadî vatanperverlik,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 43, 9 Mayıs 1918, s. 322-323.

[7] Tekin Alp, «Harp ve iktisat -1- Millî iktisat,» *Yeni Mecmua,* cilt 3, sayı 59, 29 Ağustos 1918, s. 133.

ortam hazırlamıştı. Savaşla birlikte Osmanlı Devleti'nin dış bağlantıları büyük ölçüde kesilmişti. Savaş öncesi ortalama 15 milyonu besin maddesi, 30 milyonu sınaî mal olmak üzere yılda toplam 45 milyon Osmanlı liralık ithalatı olan Osmanlı Devleti 1915 yılında bu miktarın yüzde 3'ünü bile getirtememişti. Bu nedenle ülke olanaklarıyla yetinmek zorunda kalınmış, kendi yağıyla kavrulan bir Osmanlı ekonomisi oluşturulmak istenmişti.[8]

«Millî iktisat» kısa sürede Osmanlı toplumunda yer etmişti. 1915 güzünde «millî iktisada doğru» düsturuyla yayınlanmaya başlayan *İktisadiyyat Mecmuası,* İttihatçıların da desteğiyle «millî iktisat» öğretisinin kuramsal yayın organını oluşturmuştu.[9]

Türk Yurdu dergisi, savaş yıllarında «millî iktisad»ın benimsenişinin en belirgin kanıtı olarak «von List'in millî iktisat esaslarını kendine mebde ittihaz eden» *İktisadiyyat Mecmuası*'nı göstermişti.

İktisadiyyat Mecmuası'nın ilk sayısında yer alan «Mecmuamızın mesleği: Millî iktisada doğru» başlıklı yazıda, Türklerin Alman ulusunu

[8] M. Zühtü, «Geçen yılda millî istihsal,» *Türk Yurdu,* yıl 5, cilt 10, sayı 2, 24 Mart 1332, s. 18-21.

[9] Meşrutiyet liberalizminin yayın organı *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası* ise savaş yıllarında «millî iktisat» öğretisinin kuramsal dergisi de *İktisadiyyat Mecmuası*'ydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin malî desteğiyle çıkarılan bu dergi 69 sayı yayınlanmıştı. Derginin yazı kadrosu şu kişilerden oluşuyordu: Arslan Efendi, Düyun-u Umumiyye Müdür-i Umumîsi; Ahmed Emin Bey, Darülfünun İstatistik Muallimi; Erşed Bey, Hariciye Nezareti Umur-ı Ticariyye Müdürü; Tevfik Bey, Divan-ı Muhasebat Reisi; Cavit Bey, Sabık Maliye Nazırı ve Kal'a-i Sultaniyye Mebusu; Celal Bey, Maden Müdür-i Umumîsi; Hamid Bey, Osmanlı Bankası Meclis-i İdare Azası; Hasan Tahsin Bey, Maliye Müsteşarı; Hallaçyan Efendi, Sabık Nafıa Nazırı ve İstanbul Mebusu; Hulusi Bey, Sabık Nafıa Nazırı ve Hicaz Demiryolları Müdür-i Umumîsi; Sason Efendi, Bağdat Mebusu; Suad Bey, Hariciye Nezareti Umur-ı İdariyye Müdür-i Umumîsi; Said Bey, Sanayi Müdür-i Umumîsi; Süleyman Sami Bey, Nafıa Nezareti Turuk-u Maâbir Müdür Muavini; Süleyman Sırrı Bey, Nafıa Nezareti Nafıa Müdür-i Umumîsi; Ziya Gökalp Bey, Darülfünun İctimaiyyat Muallimi; Osman Fıtrı Bey, Turuk ve Meabir İdaresi Heyet-i Fenniyye Reisi; Ali Haydar Bey, Halep Mebusu; Ali Rıza Bey, Umur-ı Baytariyye Müdür-i Umumîsi; Galib Bey, Posta ve Telegraf Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü; Faik Nüzhet Bey, Maliye Nezareti Varidat Müdür-i Umumîsi; Ferid Bey, Meskukât Müdürü; Kazım Bey, Maliye Nezareti Düyun-u Umumiyye ve Muamelât-ı Nakdiyye Müdürü; Mustafa Bey, Nafıa Nezareti Demiryolları Müdür-i Umumîsi; Mustafa Şeref Bey, Ticaret ve Zıraat Müsteşarı; Muhtar Bey, Nafıa Müsteşarı; Münir Bey, Sigortalar Müdürü; Besim Bey, Zıraat Müdür-i Umumîsi, Yusuf Kemal Bey, Adliye Müsteşarı. S[in], «İktisadiyyat Mecmuası,» *Türk Yurdu,* yıl 5, cilt 9, sayı 13, 25 Şubat 1331, s. 204-207; *İktisadiyyat Mecmuası,* cilt 1, sayı 1, 8 Şubat 1331, s. 1.

örnek almaları gerektiği kaydediliyor, Almanya'nın yarım yüzyıldan kısa bir sürede ulusal ekonomisini kurduğu vurgulanıyordu.[10]

İktisadiyyat Mecmuası'na göre, Almanya'da ilerlemenin ve yükselmenin kaynağı «milliyyet» ilkesiydi. Millî iktisat Alman malıydı, «made in Germany» markasını taşıyordu. Dergi, Friedrich List'in övgüsünü yapıyor, List öncesi Alman halkının bugünkü iktisadî gücünü hayal bile edemiyeceğini yazıyordu: «List, nasyonal ekonomi esaslarını bulduktan sonra bütün millet onları düstur ittihaz etmiş ve bu sayede az bir müddet zarfında bunca terakkilere mazhar olmuştu.»

Dergiye göre, «Alman hayatında her hususta milliyet hâkim olduğu gibi iktisatta da her şey millî nokta-i nazardan muhakeme olunuyor»du. Osmanlı Türklerinin de yükselmesi için milliyetten başka bir ilke düşünülemiyeceğini kaydeden *İktisadiyyat Mecmuası*, Türklerin iktisat alanında Almanların kırk elli yıldır geçirdikleri deneylerden ders almaları gerektiğini söylüyordu.

Almanlar 1870 savaşından sonra tüm güçlerini millî iktisadı yükseltmeye sarf etmişler ve bu sayede tarımda, ticarette ve özellikle sanayi'de ilk sıralara yerleşmişlerdi.[11]

Yukarıdaki satırların yazarı Tekin Alp, *İktisadiyyat Mecmuası*'nın başyazarı ve İttihatçıların iktisadî konularda ideoloğuydu. Aynı zamanda, Almanya'dan konuk profesör olarak çağrılan Darülfünûn Maliye Müderrisi Dr. Fleck'in yardımcılığını da üstlenen Tekin Alp, İkinci Meşrutiyet'in en velut yazarlarından biriydi. *İktisadiyyat Mecmuası* yanısıra *Türk Yurdu*, *İslâm Mecmuası* ve *Yeni Mecmua*'da birçok yazıları yayınlanmıştı.[12]

İslâm Mecmuası'nda yer alan «Millî İktisat» başlıklı yazısında bir kez daha Friedrich List'in övgüsünü yapan Tekin Alp, Almanların kalplerinde Bismarck ile birlikte en büyük saygınlığı «millî kahraman, millî iktisatçı» Friedrich List'in gördüğünü söylüyordu. Friedrich List, Almanlara özgü «millî iktisat» ilkelerini bulmuş ve saptamıştı. Bu nedenle kendisi «İktisadî Bismarck» diye yadolunuyordu. Bismarck Almanya'-

---

10 Tekin Alp, «Mecmuamızın mesleği: Millî iktisada doğru,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 1, 8 Şubat 1331, s. 1-2.

11 Tekin Alp, «İktisadiyyat: Berlin-İstanbul yolu,» *Türk Yurdu*, yıl 5, cilt 9, sayı 10, 14 Kânun-u sânî 1331, s. 153-156.

12 Tekin Alp'in Cumhuriyet dönemi yazı yaşamı için bkz: Jacob M. Landau, «Tekinalp: Portrait of a Kemalist,» *Uluslararası Atatürk Konferansı: Tebliğler*, cilt 3, İstanbul, 1981.

nın siyasal gücünü ve büyüklüğünü sağlamış, List ise Almanlara iktisadî yüceliğin yolunu göstermişti.

Tekin Alp'e göre, Türklerin siyaset alanında Bismarck'ları, kahramanları eksik değildi. Nitekim cephedeki gelişmeler bunu kanıtlıyordu. Fakat, maalesef, millî iktisatçıları, Friedrich List'leri hiç yoktu. Türkler bir an önce millî bir iktisat oluşturmalı, millî iktisatçılar yetiştirmeliydi.[13]

Meşrutiyet'in ikinci yarısında Alman devlet modeli İttihatçıların gıpta ile baktıkları bir örnekti. Türklerin «Alman İttihatçılığı»ndan öğrenecekleri çok şey vardı. Alman modeli benimsenir, Alman örneği izlenirse Türkler ulusal bir devlet oluşturabilirlerdi.

Yeni Mecmua'da Türkçülük sorununu ele alan Ziya Gökalp, «Alman İttihatçılığı»nden esinlenilmesini öneriyor, Türklerin ancak Almanların izledikleri yoldan giderek siyasal birliğe varabileceklerini söylüyordu.

Gökalp'e göre, Almanlar harsî birlik, iktisadî birlik ve siyasî birlik diye adlandırdığı üç aşamadan geçmişlerdi. «Millî ittihad»a kültürel birlikle atılınmış, Leibniz'in önderliğinde «Almancılık ceryanı» doğmuştu. Kültürel birliği iktisadî birlik ülküsü izlemişti. Friedrich List'in çabasıyla Zollverein ya da gümrük birliği iktisadî birliğin temel taşını oluşturmuştu. Son aşamada, Bismarck'ın gücüyle siyasal birlik kurulmuş ve böylece «Alman İttihatçılığı» tamamlanmıştı.

İşte Türk İttihatçılarının da aynı yolu izlemeleri gerekirdi. Türkçülüğün ilk aşaması olan kültürel birlik, ya da «harsî Türkçülük» dil ve edebiyat alanında başlatılmıştı. Ahmet Vefik Paşa ve Süleyman Paşa harsî Türkçülüğün ilk önderleriydi. Savaş yıllarında ise gündemde olan «millî iktisat mefkuresi», iktisadî birlik sorunuydu.[14]

1915 yılı «millî iktisat» açısından bir «mebde-i tarih» [tarih başlangıcı] olarak niteleniyordu. *Türk Yurdu* dergisi, ileride iktisatçıların Türkiye'nin iktisadî tarihini yazarlarken bu yılı «Türk iktisad-ı millîsinin en büyük tohum atım senesi, temel merasimi devresi» olarak göreceklerini söylüyordu. «Ruh, azim ve mefkure» açısından «Avrupakârî iktisadî devlet ve millet» olma girişimine bu yılda başlanmıştı.

Türk Yurdu dergisi, 1908-1915 döneminde Osmanlı ülkesinde çok şeylerin değiştiğini kaydediyor, «millî fikir»in her köşeye nüfuz ettiğini, «milliyet ceryanı»nın her tarafı kapladığını vurguluyordu.

---

13 Tekin Alp, «Millî iktisat,» *İslam Mecmuası*, sayı 22, 12 Şubat 1330, s. 562.

14 Ziya Gökalp, «Türkçülük ve Türkiyecilik,» *Yeni Mecmua*, cilt 2, sayı 51, 4 Temmuz 1918, s. 482.

Meşrutiyet'in ilk yıllarındaki hâkim iktisadî düşünceyi değerlendiren *Türk Yurdu* «geçen devrin gençliği liberaldi» diyor, List'in millî iktisadına ürkek gözlerle bakıldığını söylüyordu. Meşrutiyet liberali iktisadı, sosyolojiyi matematik, kimya gibi mutlak yasaları olan «gayr-ı millî», soyut bilimler olarak görmüş, evrenselliğini benimsemişti. Oysa her iki disiplin de somut gerçeklerden arındırılamaz, «millî» yönleri gözardı edilemezdi.[15]

Millî iktisada göre, her ulusun bir iktisadî gerçeği (şe'nin-i iktisadiyye - réalité économique) vardı ve ulusa özgü bir dizi kurumlarda belirirdi. İşte bu nedenle iktisadî gerçeği klasik iktisat öğretisi ışığında bulmak olanaksızdı. Soyut kavramlarla çözüm arayan klasik iktisat ülkenin somut gerçeklerine uyarlanamazdı. Millî iktisadı oluşturmak için ülke gerçekleri gözlenmeli, somut gelişmeler izlenmeliydi.[16]

Öte yandan, iktisadî gerçek aranırken salt o günün gerçekleriyle yetinilmemeli, ülkenin ve ulusun geçmişi, tarihi göz önünde bulundurulmalıydı. Geçmiş, günün gerçeklerine önemli ölçüde ışık tutardı. Geçmişi anlamadan bugünü değerlendirmek olanaksızdı.

İktisadî gerçeği, dünü ve bugünü bilmeden yarına bakmak *a priori* olurdu. Oysa geçmiş ve içinde bulunulan o günkü durum kavramr ve iktisadî gerçek bilinirse gelecek için bir amaç, daha doğrusu bir iktisadî ülkü kolaylıkla saptanabilir *a posteriori* bir yol izlenirdi.

Millî iktisatçılara göre, klasik iktisat benimsenirse «ne olması lazım geldiği» (ce qui doit être) incelenmiş olurdu. Oysa, «hâl-i hazırda ne olduğunu» (ce qui est) saptamadan «ne olması lazım geldiğini» aramak abesti.

İktisadî gerçeği ararken, salt maddî boyutla yetinmemeli, manevî unsurların da etkisi değerlendirilmeliydi. Birey ile insanlık arasında ulus denilen bir gerçek vardı. Bir ülkede «ihtiyaç ve menfaat» ortak bir nitelik taşımalı, birey ortak çıkar uğruna her türlü özveride bulunabilmeliydi. «Vicdan ve millî şuur»un olmadığı yerde millî iktisat yok demekti.

Yukarıdaki görüşler kuşkusuz Alman tarihçi okulundan esinlenmişti. Bireyle insanlık arasında ulus gerçeği List'in ulusal ekonomi öğreti-

---

15 S[in], «İktisadiyyat Mecmuası,» *Türk Yurdu*, yıl 5, cilt 9, sayı 13, 25 Şubat 1331 s. 204-205.

16 Ziya Gökalp, «Millî iktisat nasıl vücude gelir,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 35, 24 Teşrin-i sânî 1332, s. 1-3.

sinin odak noktasını oluşturuyordu. Klasiklere yönelttiği eleştirisinde List, onları tarihten kopuklukla, siyasal etmenleri göz ardı etmekle suçluyor, bireyci, maddeci bir açıdan topluma bakarak ulus gerçeğini görmezlikten geldiklerini söylüyordu. Oysa klasik öğretinin var saydığı evrensel birlikten, sürekli barıştan söz etmek güçtü. Ekonominin siyasal boyutu vurgulanmaksızın ulus gerçeğine ulaşılamazdı. Siyasetten arındırılmış, saf bir iktisat öğretisi olamazdı.

Nitekim İttihatçılar da List'in bu yaklaşımını benimsemiş, iktisatla siyaseti aynı potada eritmeyi düşlemişlerdi. Savaş ortamı Osmanlı'yı uyarmış, «millî iktisat» çatısı altında siyasetle iktisadın ilişkisini, yakınlığını, bütünselliğini göstermişti. Yoksa, siyasetten arındırılmış bir iktisat öğretisi Osmanlı toplumunda daha yıllarca belirleyiciliğini sürdürür, «millet» gerçeğine ulaşılamazdı.[17]

3. Benimsenen iktisadî gelişme aşamaları ve «Türk burjuvazisi» özlemi

«Millî iktisat» öğretisi Osmanlı düşününe iktisadî gelişme sorununu da getirmişti. Ahmet Muhittin, List'in beşli modelini önerirken, Gökalp Bücher'in üç aşamalı gelişimini benimsiyordu.

Friedrich List'in toplumların evriminde belirlediği iktisadî aşamaları «vahşet hali», «çobanlık», «zıraat», «zıraat-san'at hali» ve «zıraat-san'at-ticaret hali» diye Türkçeye çeviren Ahmet Muhittin, bu aşamaları Türk toplumunun «iktisadî bünyesi»ni, «millî iktisad»ının «hâkim unsuru»nu saptamakta kullanıyordu.[18]

Ahmet Muhittin, gerek «Küçük Asya Türkleri»nin, gerekse «bütün Türklük»ün iktisadî tarihi bilinmediği için «Türk iktisadının devreleri» ve bu devrelere geçişin ne suretle ve hangi etkenlerin altında gerçekleştiği hakkında sınırlı bilgi olduğunu kaydediyordu. Ancak, «bütün Türklük tarihi»nden bilinen kadarıyla, «Türk millî iktisadı»nın en uzun süren aşaması çobanlıktı. Ve bunu List'in modelinde olduğu gibi tarım değil, ticaret izlemişti. Türklerde tarım göçler ertesi yerleşik düzene geçildiğinde başlamıştı.

---

[17] Meşrutiyet millî iktisatçılarından Mustafa Zühtü'ye göre iktisadî uyanışta savaşın payı büyüktü: «Harb olmasa, millî iktisat programında siyasete iktisadı, iktisada siyaseti takrib mesele-i esasiyyesinin halli bizde belki birkaç sene daha geç kalabilirdi.» M. Zühtü, «İktisat yılı,» *Türk Yurdu,* yıl 5, cilt 10, sayı 1, 10 Mart 1332. s. 8-11.

[18] Ahmed Muhittin, «Millî iktisat - Dahilî istismar -1-,» *İslam Mecmuası,* sayı 50, 12 Kânun-u sânî 1332/1917, s. 1007-1010.

Orta ve kuzey Asya'da yaşayan Türklerde hakim unsur hâlâ çobanlık, Rusya'nın batı kesimindeki Türklerde tarım-ticaret, Anadolu Türklerinde ise tarımdı. Türkler Anadolu'ya gelirken çobanlığı da beraberlerinde getirmiş, yerleşik yaşama geçtikten sonra toprağı ekip biçmeye başlamışlardı. Kuzey Volga Türkleri 20. yüzyılla birlikte tarım-ticaret aşamasından sanayi toplumu olma yolundaydılar. Osmanlı Türklerinin de bu aşamanın eşiğinde olması gerekirdi.

Bu güne değin Osmanlı Türkleri önemsiz sayılacak «küçük ve perakende san'atlar» ve «millî iktisad»a temel oluşturamayacak ticaret bir yana bırakılırsa «zıraat hali»ndeydi. Diğer bir deyişle tarım Osmanlı «millî iktisad»ının hakim unsuruydu. 20. yüzyılda birer ticarî ve sınaî merkeze dönüşen kentler, Osmanlı'da hâlâ tarımsal yapısını koruyor, birer «büyük köy» olmaktan kurtulamıyorlardı.

Bazı Osmanlı iktisatçıları, Osmanlı toplumunun bu durumuna ve dünya ekonomisinin gösterdiği gelişmelere bakarak tarımın doğal işbölümü sonucu Osmanlı'ya düştüğü zahabına kapılmışlardı. Oysa, Ahmet Muhittin'e göre, Osmanlı eskiden «san'at»ı olan bir ülkeydi. Osmanlı toplumu Batı'daki sanayileşmeyle birlikte mamul maddelerin istilasına uğramış ve «sanat istidadı»nı kaybedecek dereceye gelmişti.

Doğa ve insan faktörünün her türlü olanağı sağladığı bu topraklarda, Osmanlı'nın «millî iktisad»ını geliştirmesini engelleyen «mahkumiyet hâli»ni sürdürmesi anlaşılamazdı. Osmanlı ülkesinin olanakları her türlü üretim biçiminde en ileri aşamayı sağlayabilirdi.

Kuşkusuz doğa her ulusa aynı üretim safhasında benzer olanaklarla donatmamıştı. Bu dağılımda bazı ülkeler sanayi'e, diğerleri tarıma daha elverişli koşullara sahiptiler. Bu nedenle kimi ülke çabasını sanayi alanında gösterirken kimisi de tarıma ağırlık veriyordu. Bu doğrultuda devletler sanayi ülkesi, tarım ülkesi diye bir ayırıma uğruyorlardı.

Tarım ülkesi ya da sanayi ülkesi olmak «mahkumiyet alameti» olarak görülemez ve kesinlikle «mutlakiyet» ifade etmezdi. Nitekim «sınaî milletler» talihin kendilerinden esirgediği şeyleri bilim ve fennin önlemleriyle gidererek bir «millî zıraat»a sahip oluyorlardı. Osmanlı da aynı yolu izleyerek sanayileşebilir, örneğin A.B.D. gibi «zıraî-sınaî bir millet» olabilirdi.

Ahmet Muhittin'e göre, dünya ekonomisinin gelişimi uluslararası işbölümünün gündeme getirdiği uluslararası iktisadî dayanışmaya önem vermenin ne kadar sakıncalı ve yanlış olduğunu ortaya koymuştu. Ar-

tık «her hususta daima kendi kendine kifayet edecek bir halde olmak, yani kendini her hususta idare edebilecek bir millî iktisada malik olmak ... hemen her milletin iktisadî mefkuresi»ydi.

Gökalp'in görüşleri de aynı sonuçla noktalanıyordu. Bücher'in belirleniği «aile iktisadı», «şehir iktisadı» ve «millî iktisat» aşamaları Türkler için de geçerliydi. Gökalp'e göre «millî iktisad»ın iki devresi vardı. İlk devrede «millî istihsal millî istihlâke tamamiyle tekâbül ederek milleti iktisaden kendi kendine kifayet edecek bir hale getirir»di. Diğer bir deyişle ilk devre etkin bir birikim sürecini içeriyordu. Tüm olanaklar üretimin arttırılması için seferber edilecek, gelir dağılımına bakılmaksızın yatırımlara girişilecekti. İkinci devre ise sosyal devletin kuruluş aşamasıydı: Servet dağılımı «adilâne» bir şekil olacak, tüm vatandaşlar uygarlığın bahşettiği olanaklardan eşit oranlarda yararlanacaklardı.[19]

Gökalp'e göre «millî iktisat» etnik türdeşlikle gerçekleşebilirdi. Çağdaş devlet ortak duygulara sahip etnik unsurun kendi içinde gerçekleştireceği işbölümünden kaynaklanıyordu. Değişik etnik unsurların aynı devlet çatısı altında işbölümüne giderek ancak cemaatler birliğini oluşturabileceklerini kaydeden Gökalp, bu tür bir yapının karşılıklı tufeyliliği (tüfeyliyyet-i mütekâbile - parasitisme mutuel) doğuracağını belirtiyordu. Diğer bir deyişle, Müslüman-Türk unsurun asker ve memur, gayr-ı müslim cemaatlerin san'atkâr ve tüccar olduğu bir toplum çağdaş devlete dönüşemezdi. Türklerle «gayr-ı Türk» unsurlar arasında «müşterek bir vicdan» yoktu. Aralarındaki işbölümü gerçek bir işbölümü değildi. «Millî tesanüd»ün güçlenmesi için işbölümünün ancak «müşterek vicdan»a sahip bir toplumda oluşması şarttı. Yoksa, «millet hâli» yapay bir nitelik taşır, gerçek anlamıyla «millî iktisad»a ulaşılamazdı.

Gökalp, «millî iktisad»ın organik bir işbölümüyle gerçekleşebileceği kanısındaydı. Müslüman-Türk unsur maddî yaşamdaki her türlü uğraşı bizzat kendisi üstlenmeliydi. Bundan böyle, askerlik ve memuriyet yanısıra Türk unsur, ticarete atılacak, sanayici olacak, işbölümünün gerektirdiği iktisadî uğraşlara girişerek ülkede «millî iktisad»ı kuracaktı.

«Millî iktisad»ın olmayışı, Türklerin iktisadî sınıflardan mahrumiyeti Osmanlı ülkesini güçlü hükûmetlerden mahrum bırakıyordu. Yönetimler, iktisadî sınıflara yaslandıkları oranda başarılı olurlardı. «Çünki tüccar, san'atkâr, işadamı sırf kendi faydası için hükûmetin kuvvetli

---

[19] Ziya Gökalp, «Millet nedir, millî iktisat neden ibarettir -2-,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 7, 28 Mart 1332, s. 1-2.

olmasını ister»di. Oysa «memurlar sınıfı»ndan güç alan hükûmetler daima zayıftı. İşten el çektirilmiş memurlar iş başına geçmek için, görevdeki memurlar ise daha üst bir mevki'e yükselmek için mevcut hükûmeti düşürmeye çalışırlardı.

Yukarıdaki satırlarda Gökalp, Durkheim'ın *Toplumsal İşbölümü* adlı yapıtında savunduğu organik dayanışma ve karşılıklı tüfeylilik kavramlarını, benimsediği «millî iktisat» öğretisine uyarlıyor, kuramsal bir çerçeveye oturtarak iktisadî görüşlerini «ictimaiyyat» önünde aklıyordu.

«İctimaiyyat», savaş yıllarında Osmanlı düşünürünün sorunlarına çözüm getiren tek bilim dalıydı. Gökalp'e göre, «ictimaiyyat ilmi bize tam cemiyetin milletten ibaret olduğunu, milletin de aynı harsa mâlik fertlerin mecmu'u bulunduğunu» göstermişti. Nitekim «millî iktisat» öğretisi de ancak «ictimaiyyat» ışığında değerlendirildiğinde anlam kazanırdı.

Müslüman-Türk unsurunun maddî üretime katılması dönemin yazarlarının görüş birliğinde oldukları bir noktaydı. Osmanlı Devleti için tek çözüm yolu Müslüman-Türk unsurun girişimci olması, ticaret, bankacılık, sanayi ile uğraşmasıydı. «İctimaiyyat»tan çok iktisat öğretisinden esinlenen Yusuf Akçura, toplumların evrimine bakarak yine aynı sonuca varıyordu.

Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti ile Polonya arasındaki benzerliğe dikkati çekiyordu. Osmanlı Türkünün ortaçağa özgü esnaf ve tüccar örgütü, özellikle Tanzimat ertesi «Avrupa sermayedarlığı»nın, Avrupa büyük imalat sanayi'inin hücum ve istilasına uğrayarak giderek çökmüş, Osmanlı-Türk topluluğu, Polonya'da olduğu gibi, eşraf, memur ve köylüden oluşan «kusurlu ve sakat bir uzviyet»e dönüşmüştü. Yahudi ve Almanlardan oluşan Polonya burjuvazisine karşılık Osmanlı burjuvazisi de, Batı kapitalizminin komisyoncu ve acentacılığını üstlenen Yahudi, Rum, Ermeni gibi «yerli gayr-ı Türkler»le kökenleri ve uyrukları saptanamayan levantenlerden oluşuyordu.[20] Eğer Türkler kendi içlerinden Avrupa sermayesinden de istifade ederek bir «sermayedar burjuva sınıfı» çıkarmayacak olursa, yalnız asker, memur ve köylüden güç alan Osmanlı-Türk topluluğu çağdaş bir devlete dönüşemezdi. Osmanlı Devleti'ni ancak Türk burjuvazisinin doğuşu kurtarabilirdi. Türk burjuvazisinin gelişimi sekteye uğramayacak olursa Osmanlı Devleti sağlam temeller üzerine otururdu.[21]

[20] A.Y. «İktisat,» *Türk Yurdu*, yıl 6, cilt 12, 2 Ağustos 1333, s. 179-181.

[21] Akçuraoğlu Yusuf, «1329 senesinde Türk dünyası,» *Türk Yurdu*, yıl 3, cilt 6, sayı 3, 3 Nisan 1330, s. 2102-2103.

4. Korporatif Çözüm: Halkçılık

Savaş yılları «millî iktisat» öğretisi beklentiler doğrultusunda devleti devreye sokmuş, güdümleyici, karışıcı, devletçi bir iktisat politikası benimsenmişti. Bundan böyle jandarma devlet ilkesi bir yana bırakılıyor, devletin pozitif işlevler üstlenmesi öngörülüyordu.

Öte yandan savaşın doğurduğu çarpıklıklar, hükûmetleri olağanüstü önlemlere başvurmaya sevketmiş, piyasanın işlerliğini yitirmesiyle birlikte devlet iktisat politikasını bizzat güdümlemişti. Kişisel çıkarla toplumsal çıkarın bağdaşmadığı savaş yıllarında açık seçik belirmişti. Yusuf Akçura'nın deyimiyle, «her yerde ve her zaman olduğu gibi, Türk kapitalizması dahi, ilk devresinde kâr ve zevkten gayrı esas ve gaye gözetmemeye temayül ediyordu». Pazar mekanizmasının alt üst oluşu, spekülatif girişimlere, istifçiliğe, karaborsacılığa prim tanıyor, devleti ister istemez iktisat politikasının belirlenişinde etkin olmaya sevkediyordu.

Bu arada ulusal ve genel çıkarın kişisel çıkara üstün geleceği telkin edilmiş, güçlü bir ahlâk anlaşısı olmaksızın karşılaşılan sorunların üstesinden gelinemiyeceği belirtilmişti. Bu nedenle «millî iktisat» beraberinde «ahlâk» anlayışını da getirmişti.

Savaş yıllarında Osmanlı toplumu herşeyden önce bir ahlâk sorunuyla karşı karşıyaydı. Tüccarın aşırı fiyatla mal satışı, memurun yasa dışı yollarla ticarete atılışı hep ahlâk buhranından kaynaklanıyordu. Bu tür çarpıklıkları mevzuatla önlemek olanaksızdı. İktisadî kargaşa belirli bir «teşkilat»la, güçlü bir «inzibat»la önlenebilirdi.

Bu tür bir «teşkilat»ın kurulması, «inzibat»ın etkinliği, ulusu oluşturan «ictimaî vicdan»ın gücüne bağlıydı. İktisadî buhrana çözüm getirecek unsur, bireyin vicdanı, ve bu vicdanı denetimi, nüfuzu altında bulunduracak, en ufak bir sapmaya şiddetle karşı koyacak olan ulusun vicdanıydı. Osmanlı toplumunda güçlü bir ahlâk anlayışı bulunmadığı için, ticarette spekülatif girişimler ve istifçilik rağbet görmüştü. Savaşın neden olduğu «artık değer»ler, ya da o günkü deyişle «fazla-i temettü»ler, ulus yerine bireyin çıkarına hizmet ediyordu. Ahlâk yetersizliği toplumsal dengeyi bozuyor, ulusal sanayi ve ticaretin gelişiminde kullanılacak «artık» sefahate harcanıyordu. Böylece, Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu ahlâk buhrâm «harb zenginleri» denilen yeni bir sınıfın doğuşuna neden oluyordu.[22]

Millî iktisatçılar, ülke iktisadına çekidüzen verilebilmesi için genel ahlâk sorununa en kısa sürede çözüm getirilmesini öneriyorlardı. Ahlâk sorunu çözüm bulmaksızın «millî iktisat» güçlenemezdi. Ancak, genel ahlâk sıkı sıkıya meslekî ahlâka bağımlıydı. Osmanlı toplumunda meslekî zümreler, diğer bir deyişle korporasyonlar ya da esnaf örgütleri yeterince gelişmediği için meslekî ahlâk oluşmamıştı. Ülkede ahlâkın yükseltilmesi için önce korporasyonların, «meslek sınıfları»nın geliştirilmesi gerekirdi.[23]

Nitekim, Gökalp'e göre, iktisadî yaşamın en son aşaması «millî iktisad»ı ulusal düzeyde örgütlenmiş, esnaf korporasyonları yönlendirecekti. «Millî iktisat» cemaat ve şehir iktisatlarını bütünleyecek, esnaf korporasyonlarını kent düzeyinden ulus düzeyine çıkaracaktı.[24]

Savaşın neden olduğu iktisadî çöküntü, «millî iktisad»ı solidarizmle bütünlemiş, «millî iktisad»ın baş edemediği enflasyonist gelişme ve toplumsal kargaşa ahlâkî nedenlere bağlanarak, bunalımın iktisadî olmaktan çok sosyolojik kaynaklı olduğu ileri sürülmüştü.

Bu arada yeni bir toplumsal düzenin oluşturulması öneriliyor, meslekî örgütlerin egemenliğine dayalı «halkçılık»ta karar kılınıyordu. Sınıflı toplumları «meslek devri» izleyecekti. «Sınıf devri», siyasal halkçılığın, diğer bir deyişle siyasal demokrasinin etkin olduğu bir dönemdi. «Meslek devri» ise siyasal halkçılığın yok edemediği «iktisadî tabakaları» ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Sınıf adı verilen tabakalar «meslek devri»yle son bulacaktı. «Meslek devri»nde toplumsal halkçılık egemen olacak, toplumda «semiyye, kast, tarik, ocak, sınıf diye birtakım inhisarcı yahut imtiyazlı zümre ve tabakalar» bulunmayacaktı.[25] Diğer bir deyişle, savaşın son yıllarında gündeme gelen halkçılık, toplumun bireylerini birdiğerine bağlayan meslek zümrelerinin sınıf ayırımının yerine geçmesini öngörüyor, toplumu bir organizmaya benzeterek, meslek zümrelerini bu organizmanın hayatî işlevler üstlenmiş organları olarak algılıyordu.

---

22 Necmettin Sâdık, «Umumî ahlâk, meslekî ahlâk,» *Yeni Mecmua*, cilt 1, sayı 25, 27 Kanun-u evvel 1917, s. 496-498; Necmettin Sâdık, «Ahlâk ve iktisad,» *Vakit*. 30 Teşrin-i evvel 1917, s. 1.

23 Meşrutiyet yıllarında korporatif düşüncenin gelişimi için bkz: Zafer Toprak, «Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu,» *Toplum ve Bilim*, sayı 12, Kış 1980, s. 41-49.

24 Ziya Gökalp, «Türklerde millî iktisat devreleri,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 44-48, 8 Mart 1333, s. 4.

25 Ziya Gökalp, «Halkçılık,» *Yeni Mecmua*, cilt 2, sayı 32, 14 Şubat 1918, s. 102-104.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET'TE ŞİRKETÇİLİK. MÜSLÜMAN MÜTEŞEBBİSLER VE "MİLLİ" ŞİRKETLERİN DOĞUŞU

«Hayat-ı meşrutiyetin temin eylediği hürriyet neticesi olarak unsur-u İslâmda, ticarete büyük bir meyil hasıl oldu. Alelhusus makarr-ı saltanatta memuriyetten başka hiçbir mesleğe intisab etmeye alışmamış olanlar ticaretteki ehemmiyeti takdir ettiler.

Mekteplerini ikmal eden gençler Babıâli'nin her zaman kendilerini doyuramıyacağını takdir ile mütevâzıyâne bir dükkan açmaya heves gösterdiler.

Hülâsa İslâmlar gerek münferiden, gerek şirketler yaparak ticarete dahil olmağa ve şu memleketin mukarrerât-ı iktisadiyyesi üzerinde mühim bir vazifeye hazırlandılar.

Her tarafta yeni güşad olunmuş Müslüman dükkanları, mağazaları görüyoruz. Yeni yeni Müslüman şirketler teşekkül ediyor.»

«Müslümanların ticarete sülûku,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1524 8 Mart 1330/1914, s. 177.

«... Bu harbin ... bizim için birçok fena tarafları olduğu gibi birçok da iyilikleri olmuştur. ... muharebe ile beraber bizi tazyike başlamış olan ihtiyacât ve bilhassa harbin millî gayeleri hakkında uyanan yeni bir idrak, aramızda teşebbüs fikirlerinin birdenbire uyanmasına ve müsait bir saha üzerinde sür'atle feyz ve inkişaf bulmasına sebeb olmuştur. Birkaç sene evveline gelinceye kadar memleketin bütün iktisadî faaliyeti gayr-ı millî eller içinde olduğu halde şu bir iki seneden beri doğrudan doğruya millî olan teşebbüsât büyük bir vüs'at kesbetmiş bulunuyor. ... Yine harbin sür'atle icra ettiği tesirlerin neticesidir ki memuriyetlerini bırakıp ticarete intisab edenlerin bu suretle küçükten başladıkları bir işi sür'atle ileri götürebildikleri görüldüğü gibi ticaret ve teşebbüs fikrinin hayat itibariyle ne iyi bir şey olduğu artık herkesin zihninde kat'i bir akide halinde yerleşmiş olduğunu anlıyoruz.

Harbin millî ticaret ve millî tüccarlar nokta-i nazarından icra ettiği bu faideli tesirlerden dolayı ne kadar memnun olsak azdır.»

«Ticaret ve sanayi,» *Tanin*, 7 Mayıs 1917, s. 1.

1. 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda şirketçilik ve ticarî mevzuattaki gelişmeler

İkinci Meşrutiyet dönemi savaş yılları olmasına karşın, şirketleşme yönünden önemli dönüşümlere ortam hazırlamıştı. Şirket sayısında belirgin bir artış görülmüş, Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte yeni kurulan şirketlerin büyük çoğunluğunda yerli, ya da o günkü deyimiyle «millî» sermaye hakim bir nitelik kazanmıştı.

Osmanlı hukukunda Tanzimat öncesi ortaklık ilişkileri şer'i hükümlere göre düzenlenmişti. Mecelle'de «şirket-i mudaraba» diye anılan şirket türünde, malını ya da parasını ortaya koyan bir kimse, gücüyle çalışacak biriyle ortak olur, elde edilen ürün ya da kazanç, sözleşme gereğince ortaklar arasında pay edilirdi. Bu tür ortaklıklarda doğabilecek anlaşmazlıklar şer'i mahkemelere götürülürdü.[1]

Şirket-i mudaraba sistemi Tanzimat'ın ilânı ertesi Avrupa ile ticaretin gelişmesi ve yeni ticaret sözleşmelerinin yapılmasından sonra işlevini yitirmiş, Batı'da yürürlükte olan ticarî mevzuat giderek Osmanlı toplumunda benimsenmeye başlanmıştı. Öte yandan İslâm hukukunda ticaretin sınırlı bir düzeyde ele alınışı ve yeterince işlenmemiş oluşu Tanzimatçıların işini kolaylaştırmıştı.[2]

Tanzimat'la birlikte özel hukuk alanında ilk yayınlanan yasa 1850 tarihli Kanunnâme-i Ticaret'ti.[3] Bu yasa büyük ölçüde 1807 Fransız Ticaret Kanunu'nun birinci ve ikinci bölümlerinin çevirisinden ibaretti. Yasanın kapsamına alınmayan ticarî mevzuattaki eksiklikler sonradan çıkarılan «zeyl»lerle tamamlanmıştı.[4]

Kanunnâme-i Ticaret'in 10. maddesinde kollektif şirketlere yer veriliyor, 36. maddesinde ise «hissedarlık vechile ticaret şirketleri»nden,

---

1 Hüseyin Avni Şanda, «Türkiye'de ilk sermaye şirketleri: 1860-1918,» *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul; Gözlem Yayınları, 1976, s. 226-228.

2 Türkiye'de ticaret hukukunun gelişimi ve tarihçesi için bkz: Mehmet Ali Bilgişin, *Türk Ticaret Hukuku Prensipleri*, Ankara, 1936, s. 33 ve devamı; Hazım Atıf Kuyucak, *Ticaret Hukuku*, İstanbul; Devlet Basımevi, 1939, s. 8 ve devamı; Vasfi Raşit Sevig, *Ticaret Kanunu Şerhi*, cilt 1, İstanbul, 1934, s. XLI ve devamı.

3 Kanunnâme-i ticaret 18 Ramazan 1266, *Düstur*, I, tertip, 1. cilt, s. 375.

4 Kanunnâme-i ticaret ve zeyilleri Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü tarafından yeni harflerle yayınlanmıştır: *Kanunnâme-i Ticaret ve Zeyilleri*, yeni harflere çevirenler: F. Gürzumar, T. Gürzumar; kontrol eden: A.H. Berkî, Ankara, 1962.

ya da bugünkü terimiyle adî ortaklıklardan söz ediliyordu.[5] Yasada ticaret şirketlerinin tüzel kişiliğine ilişkin bir hüküm yoktu. Ancak, 19. yüzyılın son çeğreğinde, Fransız ticaret hukukunun etkisiyle, Osmanlı ülkesinde de tüzelkişilik kurumu ticaretle ilgili akademik yazında ele alınmaya başlanmıştı.[6]

Kanunnâme-i Ticaret birçok yönden İslâm hukukuyla bağdaşmıyordu. Özellikle faiz sorunu farklı açılardan ele alınıyor, İslâm hukukunun yatsıdığı faiz Batı kökenli yeni yasada benimseniyordu. Öte yandan İslâm hukuku adî ortaklıklar dışındaki ortaklık ilişkilerini geçersiz sayıyordu.[7]

Ticaret alanında İslâm hukukuyla, Batı'dan alınan yeni mevzuat arasındaki karşıtlıklar İkinci Meşrutiyet'e kadar sürecek, 1908 Devrimi ertesi İslâmın bu konulardaki yaklaşımı yeniden yorumlanarak, pazar ekonomisinin ve ekonominin parasallaşmasının zorunlu kıldığı dönüşümler reformist İslâm öğretisince de benimsenecekti.

Kanunnâme-i Ticaret'in ardından, 1861 yılında, yine Fransız mevzuatından yararlanılarak Usul-ü Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi başlığı altında ticaret yargılama usulü tüzüğü çıkarıldı.[8] 1863 yılında Fransız mevzuatı yanısıra başka denizci ulusların yasalarından da esinlenerek Ticaret-i Bahriyye Kanunnâmesi kabul edildi.[9]

Tanzimat'a değin ticarî davalar şer'i mahkemelerde görülürdü. 1840 tarihinden sonra ticarî uyuşmazlıklara ayrı mahkemelerin bakması ka-

---

[5] Kanunnâmenin 10. maddesinde şöyle deniyordu: «Hasb-el-kanun Ticaret şirketlerinin üç nev' olup birinci, kollektif tabir olunur umumî bir isimle şeriklerin mecmu'unu şâmil olan şirkettir. İkinci komandit tâbir olunur sipâriş târikiyle olan şirkettir. Üçüncü anonim tâbir olunur hiçbir hissedârın ismi mezkûr olmaksızın eshâm üzerine vâki' olan şirkettir.»

[6] Hüseyin Hâtemî, *Medenî Hukuk Tüzelkişileri -1-: Giriş - Tarihi Gelişim - Eski Vakıflar*, İstanbul; Hukuk Fakültesi Yayınları, 1979, s. 138-142.

[7] Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara; Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976, s. 329.

[8] Usul-i muhakeme-i ticaret nizamnamesi -10 Rebiül âhir 1278-, *Düstur*, I. tertip, 1. cilt, s. 780.

[9] Ticaret-i bahriyye kanunnâmesi -6 Rebiül evvel 1280-, *Düstur*, I. tertip, 1. cilt, s. 466.

Bu yasayı hazırlayanlar Fransız Deniz Ticareti Kanunu'nu esas olarak almışlar, yanısıra, İtalyan Birliği öncesi Sardunya ve Sicilya gibi İtalyan Hükûmetleriyle ve Hollanda, Belçika, İspanya ve Prusya deniz ticaret yasalarından yararlanmışlardır. Kostaki Vayani, *Mücmel Ticaret-i Bahriyye Kanunu Şerhi*, İstanbul; Mahmut Bey Matbaası, 1331, s. 30.

rarlaştırıldı. Yabancı tüccarlar arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek üzere ilk olarak İstanbul'da, Ticaret Nezareti'ne bağlı bir mahkeme kurulmuştu. Başkanlığını Ticaret Nazırı'nın üstlendiği bu mahkeme Ticaret Meclisi adını taşıyordu. Meclis üyeleri lonca ve tüccar temsilcilerinden oluşuyordu.

Tanzimat'la birlikte Batı ile olan ticarî ilişkilerin gelişmesi, yargı alanında yabancı devletlerin baskılarını arttırmalarına neden olmuştu. Nitekim 1948 yılında Karma Ticaret Mahkemesi kuruldu. Mahkemenin 14 üyesinin yedisi Osmanlı uyruklu, diğer yedisi ise Osmanlı Devleti'nde ticaretle uğraşan yabancı uyruklu tüccarlardan oluşuyordu. Mahkeme reisi Ticaret Nazırı ya da onun vekiliydi. 1856 tarihinden sonra Osmanlı uyruklarıyla yabancıların arasındaki ticarî anlaşmazlıkların tümüne konsolosluk mahkemeleri bakmaya başladı.

Kanunnâme-i Ticaret'e 1860 yılında «Ticaret Kanunnâme-i Hümayununa Zeyl» eklenmiş ve bu ek yasa gereğince, Ticaret Nezareti'nin gözetimi ve yönetiminde Osmanlı ülkesindeki tüm tüccarların davalarına bakan ticaret mahkemeleri kurulmuştu.[10] Bu mahkemelerin bir başkan ile iki sürekli ve dört geçici üyesi bulunuyordu. Kara ve deniz ticareti davaları ayrı ayrı mahkemelerde görülüyordu. Üst yargı mercii olarak İstanbul'da, İstinaf-ı Deâvî-i Ticaret Divanı adı altında bir temyiz mahkemesi kurulmuştu. 1876 yılına değin Ticaret Nezareti'ne bağlı olan bu mahkemeler o tarihten sonra Adalet Nezareti kapsamına alınmıştı.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında bugünkü anlamda adî şirketler kurulmaya başlanmıştı. Ancak bunlar genellikle belirli bir işi ortaklaşa yapmak için geçici sözleşme niteliğindeydi. Ya da ayrı ayrı şehirlerde oturan tüccarlar ortaklaşa çalışır, biri malı köylüden alır ve köylüye ürün üzerine avans verir, diğeri piyasaya malın sürümünü sağlardı. Bu tür ortaklıklar banka işlevi de görürdü. Örneğin, ayrı kentlerde oturan ortaklardan birine yatırılan para, diğerinden çekilebilirdi.

Osmanlı Devleti'nin ilk anonim nitelikte şirketi Şirket-i Hayriyye'ydi. 1849 yılında kurulan bu şirketin 30 Osmanlı lirası tutarında 2.000 paya ayrılmış 60.000 lira sermayesi vardı. Boğaz'da yolcu taşımak üzere kurulmuş olan şirket İngiltere'ye sipariş ettiği gemilerin her biri için 7.000 Osmanlı lirası ödemişti.[11]

---

[10] Hıfzı Veldet, «Kanunlaştırma hareketleri ve Tanzimat,» *Tanzimat I*, İstanbul; Maarif Matbaası, 1940, s. 197.

[11] Abdul'ahad Nuri, *Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi Tarihçesi*, İstanbul; Ahmet İhsan Matbaası, 1926.

Şirket-i Hayriyye'nin pay senetleri daha çok Mustafa Reşit Paşa'nın nüfuzu sayesinde satılabilmişti. Saray, satışları özendirmek amacıyla 100 pay senedine kaydolmuştu. Mustafa Reşit Paşa, Tophane Müdürü Fethi Paşa, Serazker Damat Mehmet Ali Paşa, Mısırlı Kâmil Paşa, Mısırlı Zeynep Hanım büyük hissedarlar arasında yer alıyorlardı. Diğer devlet adamları da sembolik olarak bir miktar pay senedi almışlardı.[12] Ancak, bu ilk anonim şirketin kuruluşu sırasında, bütün çabalara karşın yeterli sermaye toplanamamış, Mustafa Reşit Paşa, gemileri satın alabilmek için banker ve sarraflara başvurmak zorunda kalmıştı.

Yukarıda belirtilen mevzuat ışığında, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında anonim şirketler faaliyete geçmeye başlamışlardı. Şirket-i Hayriyye'nin ardından, 1856 yılında, her ikisinin de merkezi Londra'da olan Bank-ı Osmanî ve Aydın-İzmir Demiryolu Şirket-i Osmaniyyesi kurulmuştu.

19. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan anonim şirketlerin büyük çoğunluğu imtiyazlı yabancı şirketlerdi. Bankacılık, sigortacılık, demiryolu, rıhtım, madencilik, elektrik, su, havagazı, tramvay, tünel vb. hizmetlere yönelik bu şirketler genellikle Londra ve Paris gibi Avrupa başkentlerinden yönetiliyordu. İkinci Meşrutiyet'e değin, Şirket-i Hayriyye ve Ziraat Bankası dışında, yabancı sermayeye başvurmaksızın kurulmuş Osmanlı anonim şirketi hemen hemen yok gibiydi.

2. İttihat ve Terakki Gazetesi'yle Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'ne göre «istibdat» döneminin şirketçiliği caydırıcı yönleri

İkinci Meşrutiyet öncesi Osmanlı toplumunda, sermaye birikimi yetersizliğinin ötesinde, iktisadî yaşamın gelişimini özendirecek, ortaklıklara yol açacak, anonim şirketlerin kurulmasını kolaylaştıracak ne bir ortam, ne de mevzuat bulunuyordu. Nitekim otuz yıl süren «istibdat» dönemini değerlendiren İttihat ve Terakki çevreleri, bu yıllarda Abdülhamit iktidarının halkta girişimcilik diye bir şey bırakmadığını, bireylerin can ve mal güvenliğini sağlıyamadığını, yöneticilerin sermayeyi gözeteceklerine, kişilerin mal varlığına göz diktiklerini ileri sürüyorlardı.

Selanik'te yayınlanan İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Yayın Organı *İttihat ve Terakki Gazetesi,* 1908 öncesinden söz ederken «şim-

[12] Hüseyin Avni Şanda, *a.g.m.,* s. 231.

diye kadar sermayedârânımızın mazeretleri meşru olabilirdi; tehlikeye koyacakları sermayeyi muhafaza vazifesiyle mükellef olan hükûmet, şekâveti [eşkiyalığı] dağdaki haydutlara ders verebilecek bir ihtisas ile icra ediyordu: hayatımıza, namusumuza tecavüz eden bir hükûmetin, malımızı taht-ı te'mînde [güvenlik altında] bulunduramıyacağı pek tabii değil miydi» diyor, «istibdat» rejiminin ülke ticaret ve san'atını felce uğrattığını ileri sürüyordu.[13]

Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası yayın organı *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* İttihatçıların görüşlerini paylaşıyor, 1908 Devrimi öncesi iktisadî gelişme için zorunlu olan anonim şirketlerin kuruluşuna olanak sağlıyacak bir ortamın bulunmadığına dikkati çekiyordu. Gazeteye göre, «istibdat» yıllarında «terakkiyât-ı ticariyye için vuku' bulan teşebbüsler, konulan sermayeler akim [sonuçsuz] kalıyor,» sermaye sahipleri şirket ya da fabrika kurmaya cesaret edemiyorlardı. Bu yıllarda ancak yabancılar, kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklar sayesinde ticarete atılabilmiş, şirket kurarak faliyette bulunabilmişlerdi.[14]

1908 Devrimi'yle birlikte, İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey, Osmanlı topraklarında sermaye birikiminin sınırlı ve dağınık olduğunu belirtiyor, bunları toplıyarak biraraya getirecek «terakkiyât-ı medeniyyenin en mühim erkânı [esasları]» şirketlerin İkinci Meşrutiyet'e değin pek az önemsendiğini kaydediyordu.[15] Cavit Bey, 19. yüzyılda, Batı'da etkin ve yoğun üretimin, kendi deyişiyle «imâl-i cesime-i mâhire»nin temel aracı olarak şirketlerin, özellikle anonim şirketlerin görüldüğünü söylüyordu. Osmanlılarda ise bu alanda ancak şirketciliğin en basit şekli olan kollektif şirketlere rastlandığına, ulusal nitelikte hisseli komandit ve anonim şirketlerin çok ender kurulduğuna dikkati çekiyordu.

Meşrutiyet'in ilanını büyük bir coşkuyla karşılayan Osmanlı tüccarı, 1908 Devrimi öncesi ülkede «ticaret ve sanayi'in kökünü kurutan» bir düzenin hüküm sürdüğünü savunuyordu: Otuz yıl, iki, üç kişinin biraraya gelip şirket kurması gizli komite oluşturdukları gerekçesiyle yasaklanmış, tüccarların dış ülkelere seyahatları Avrupa'da Jön Türk komitelerine katılırlar korkusuyla engellenmişti.

---

13 «İmtiyazlar,» *İttihat ve Terakki*, sayı 8, 23 Ağustos 1908, s. 4.

14 «Meşrutiyet idarenin terakkiyât-ı iktisadiyyemize tesiri,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no: 1230, 19 Temmuz 1324, s. 245-246.

15 M(im)., «Ticaret şirketleri,» *Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, sene 2, cilt 2, no: 6-9/18-21, Haziran-Eylül 1326, s. 774-775.

Ticaret erbabına göre «istibdat» dönemi, ülkede güvensizliğin yaygın olduğu, kişinin yargıç önünde hakkını aramaya cesaret edemediği yıllardı.[16] Bir ülkede adalet olmaz, vatandaşın hukuku savunulmazsa o topraklarda ticaret ve sanayi'in gelişmesi beklenemezdi. «İstibdat» yılları kimsenin parasını ortaya çıkarmaya cesaret edemediği bir dönemdi. Girişimci her türlü zorlukla karşılaşmakta, imtiyaz, berat ya da ruhsatname elde edinceye değin sermayesinin önemli bir kısmını rüşvet ve bahşişe yatırmaktaydı.

İttihat ve Terakki Gazetesi, İkinci Meşrutiyetle birlikte artık Osmanlı vatandaşlarının geleceklerinden emin olabileceklerini, bundan böyle rüşvet, kayırma gibi caydırıcı yöntemlere başvurulmayacağını açıklıyordu.

İttihatçılar, meşrutiyet yönetimiyle birlikte, sermayeye güvence sağlanmasının zorunluluğuna inanıyorlardı. «İstibdat» döneminin yıldırıcı yöntemleri yanısıra, 1908 Devrimi ertesi patlak veren grevler sermayeyi ürküten diğer bir engeldi. İttihat ve Terakki grevler karşısında kesin tavrını koymuş, Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkatını çıkararak sermayeyi güvence altına almıştı.[17]

Nitekim 1908 grevlerinin bastırılışı sırasında *İttihat ve Terakki Gazetesi*'nde yayınlanan «Patronlar ve ameleler» başlıklı bir yazıda, Osmanlı Devleti'nin liberalizmi benimseyeceği kaydediliyor, işçilere kapılıp «müfrit bir siyaset takip edecek olursak ve sosyalizme adım atarsak, her vakitten ziyade emniyet bahşetmeye mecbur olduğumuz sermayedârânı tahvif eylemiş [korkutmuş] oluruz» deniyordu.[18]

---

[16] Reşat Sami, «Şirketler ve fâideleri,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* sene 2, no: 18, 31 Ağustos 1324, s. 285. Yazar «istibdat» döneminden şu satırlarla yakınıyordu:

> «Mehâkimin hükm-ü âdilânesine müracaat etmeye, hukukunun müdafaasını talep etmeye kim güvenebilirdi?
>
> Mahkemeler iş düzeltmek değil iş bozmak için çalışıyorlardı. ... Halbuki bir memlekette adalet bulunmaz ve ahâlînin hukuku müdafaa edilmezse o memlekette ticaretten ve sanayi'den hayır beklemek abestir.»

[17] 1908 işçi hareketleri ve grevler için bkz: Hakkı Onur, «1908 İşçi hareketleri ve Jön Türkler,» *Yurt ve Dünya,* sayı 2, Mart 1977, s. 277-295.

[18] «Patronlar ve ameleler,» *İttihat ve Terakki,* sayı 32, 18 Teşrin-i evvel 1324, s. 1 *İttihat ve Terakki* gazetesi «Avrupa'nın ekseri memleketlerinde son zamanlarda tertip ve tanzim olunan kanunlar[ın] patronları izrâr etmekten başka bir şey düşünmemiş» olduklarını kaydediyor, «şu son iki ay zarfında vuku' bulan bazı muamelât-ı müfritenin önünü almak için gerek tatil-i eşgale, gerek sendikalara dâir neşredeceğimiz misallerde amelelerin daire-i selahiyetlerinin derecesi neden ibaret olacağını göstermekliğimiz muktezîdir» deniyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görüşleri doğrultusunda, meşrutiyet yönetimiyle birlikte ülkede anonim şirketlerin kurulmasına elverişli bir ortamın oluşturulduğu Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası tarafından da kaydediliyordu. 1908 Devrimi ertesi hukuk devletinin benimsendiğini belirten Oda, artık Osmanlı sermayedarlarının iktisadî yaşamın en önemli unsurlarından biri olan anonim şirketçiliğe yönelmeleri gerektiğini söylüyordu: «Bundan sonra hukuk-u şahsiyye taarruzdan masûn olduğundan ve herkes nizam ve kanun dairesinde icra-i ticaret edebilip hiç kimse tarafından müdahale olunmayacağından tüccarlarımızın yeniden urûk-u gayretleri [gayret damarları] heyecana gelerek çalışacakları ve bu suretle devlet ve milletimizin siyaseten, ticareten pek âlî mevkileri işgal edeceği tabii» idi.[19]

3. Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası ve şirketçiliğin temel güvencesi Kanun-u Esasî

İkinci Meşrutiyet'le birlikte Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası önemli bir baskı gurubu oluşturmuştu. Türkçe ve Fransızca iki ayrı gazete olarak yayınlanan *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* İkinci Meşrutiyet'e sahip çıkmakta gecikmemiş, sütunlarında aylarca «istibdat» döneminden yakınan yazılara yer vermişti.

Yine *İttihat ve Terakki* gazetesinde yer alan «Amele sendikaları» başlıklı başka bir yazıda «sendikalar için her türlü sosyalist amâlinden ictinâb eylemek vücûb-u kat'i tahtındadır» satırları yer alıyordu. «Amele sendikaları -2-,» *a.g.g.*, sayı 17, 13 Eylül 1908, s. 4.

19 «Meşrutiyet idarenin terakkiyât-ı iktisadiyyemize tesiri,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no: 1230, 19 Temmuz 1324, s. 246.

Aynı gazetede yer alan başka bir yazıda şu satırlar okunuyordu: «Devr-i sabıkta terakkiyât-ı iktisadiyyece lüzum ve faidesi inkâr edilemiyen anonim şirketlerin tesisi kabil olamıyordu. Halbuki şimdi bu mani bertaraf olunmuş ve memleketimiz ise anonim şirketleri teşkiline son derecede müsait ve imara muhtaç bulunmuş olduğundan bu hususta gayret etmemekliğimiz hata-i azimdir. Memleketimizde yapılacak şeylerin saymakla bitirilemiyeceğini herkes bilir. Binaenaleyh erbâb-ı sermayenin, tüccarın anonim şirketleri tesisine ehemmiyet vermeleri elzemdir. Bu bâbda asla terâhî caiz değildir. «Anonim şirketler,» *a.g.g.*, 24. sene, no: 1236, 30 Ağustos 1324, s. 293. Aynı yazı *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi*'nde de yer almıştı: «Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nden: Anonim şirketler,» *a.g.g.*, sene 2, sayı 19, 1324, s. 302-303.

Öte yandan Bazbazyan Efendi de «idare-i meşrute sayesinde» Osmanlı topraklarında anonim şirketlerin çoğalacağını söylüyordu: K(af). M(im). Bazbazyan, «Mesâil-i maliyye ve iktisadiyye: Anonim şirketleri,» *Resimli Kitap*, no: 6, Mart 1325, s. 539-545.

Meşrutiyet'in ilanı üzerine Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası'ndan 24 kişilik bir heyet, Oda reisi tüccar Mehmet Abud Efendi'nin başkanlığında Sadaret makamını ziyaret etmişti. «Kanun-u Esasînin yeniden mevki-i tatbike vaz'ının devlet-i âliye-i Osmaniyye'nin ticaret ve zıraat ve sanayi'i üzerine pek ziyade hüsn-i tesir [iyi tesir] edeceğini» ifade eden heyet, Osmanlı ülkesinin tüm ticaret odaları ve ticaret erbabı adına yeni yönetime şükranlarını bildirmişti.[20]

Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası Reisi Mehmet Abud Efendi, Meşrutiyet'in ilânı ertesi Oda Heyeti'ne yaptığı bir konuşmada, Osmanlı ticaretinin geçmiş yönetimin tutarsız tavrı nedeniyle gelişemediğini belirtiyordu. Ancak, bu kez kurulan meşrutiyet yönetimin Osmanlı ticaretinde bir «eser-i hayat» uyandırdığını kaydeden Abud Efendi, her türlü engelin ortadan kaldırıldığını, bundan sonra ülke ekonomisi için yeni bir «şehrâh-ı terakki» [ilerleme yolu] açılmış olduğunu söylüyordu.[21]

Mehmet Abud Efendi'ye göre, o güne değin Odanın faaliyetinden somut sonuçlar elde edilememişse bunun sorumluluğunun geçmiş siyasal yönetimde aramak gerekirdi. Oda'nın kayıtlarından anlaşılacağı gibi, Osmanlı ticaret erbabı ülkeye yararlı pek çok öneride bulunmuş, ancak bunlar «istibdat» hükûmetlerince değerlendirilmeyip gözardı edilmişti. Örneğin, Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası anonim şirketler kurulması, fabrikalar açılması, ticaret borsaları oluşturulması ve esnaf kethüdalıklarının görevlerini kötüye kullanmalarının engellenmesi için birçok kez Babıâli'ye başvurmuşsa da bir sonuç alamamıştı.[22]

---

[20] «Kanun-u Esasî ve Dersaadet Ticaret Odası Hey'eti'nin arize-i şükraniyyesi,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 24. sene, no: 1230, 19 Temmuz 1324, s. 245. Heyet'te yer alan yabancı tüccarlar bundan böyle daire-i sadarete azimetlerinde şapkalarını terk edip fes iktisa edeceklerini» ve «bilumum ecnebîler için de fes iktisasının bâis-i şeref ve iftihar olduğunu» beyan etmişler ve Osmanlı meslektaşları tarafından «şiddetle» alkışlanmışlardı.

[21] «Dersaadet Ticaret Odası Hey'eti,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 24. sene, no: 1242, 11 Teşrîn-i evvel 1324, s. 341-342.

[22] 1908 yılında Osmanlı sınırları dahilinde 156 ticaret odası bulunuyordu. Fransa'da ise bu sayı 120 idi. Ancak, Osmanlı ticaret odalarının etkinlikleri çok sınırlıydı. *Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*'nda Osmanlı ticaret odalarını eleştiren Mehmet Cavit Bey, bunların «memleketin ticaretini taali ettirecek bir teşebbüs-i mühimmede bulunmuş oldukları işitilmemiştir» diyordu. Cavit Bey'e göre, Osmanlı ticaret odaları kırtasiyecilikten öteye bir şey yapmamışlardı. «Pek nadir olarak da ismâ' ettiremiyecekleri mütalaat ve şikayâtı dermeyan eyle»mişlerdi. «Ne ticaret mekteplerine hizmetleri olmuş, ne ticaret gazeteleri ihdası düşünül-

Mehmet Abud Efendi Meşrutiyet'le birlikte artık bütün bu engellerin ortadan kalktığını söylüyordu. Yeniden yürürlüğe konan Kanun-u Esasî ticaret hayatı için güçlü bir güvence oluşturuyordu. Bundan böyle, İstanbul ve taşra ticaret odaları, Kanun-u Esasî gölgesinde, Osmanlı ticaretinin gelişmesi için gerekli çabayı gösterecek, siyasal yönetimle bir uyum içerisinde ülkenin iktisadî gelişimine katkıda bulunacaklardı.

Kanun-u Esasî'nin yeniden yürürlüğe konmasının ticaret ve san'at erbabı üzerinde doğuracağı etkiyi ve ülkenin iktisadî gelişimindeki katkılarını inceleyen *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, meşrutiyetin ilanından itibaren tüm vatandaşların «hukuk-u tabiiyyelerine» sahip olacaklarını ve her türlü «zulm ve müdahelâtın» kaldırılacağını kaydediyor, Osmanlıların meşrutiyet yönetimine içtenlikte sahip çıkacaklarını söylüyordu: «Çünki adalet, hürriyet ve musavat haklarının tazammun ettiği [içerdiği] maânî-i âliyeyi [yüce anlamları] takdir etmiyen hiçbir sahib-i vicdan tasavvur olunamaz»dı.[23]

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'ne göre, 10 Temmuz Devrimi'nden beri halkın gece gündüz boğazlarını yırtarcasına bağırıp alkışladıkları hürriyet sözcüğü, hükûmetin yasa ve adaleti ayırım gözetmeksizin uygulayarak, herkesin can, mal ve namusunu güvence altında bulundurmaktan ibaretti.[24]

müştü.» Ancak, ticaret odalarının içinde bulundukları ataletin sorumlusu geçmiş yönetimdi:

«Bütün teseyyübâtın mes'uliyeti ticaret odalarına değil, idare-i sâbıkaya teveccüh eder. Müessesât-ı cedide vücûde getirmek için değil, ahvâl-i rüsumiyyenin islâhı, tüccara teshilât iraesi gibi mekâsidi temin için bazı odalar tarafından defalarla vuku' bulan müracaatlar hiçbir semereyi intac edememiştir. Tacirler ticaret odalarından bir menfaat tahsili mümkün olmadığını anlayınca kâmilen baş çevirmişler, kapısından geçmemeye başlamışlar, hisse-i seneviyyelerini vermekten imtina' etmişlerdir. İstanbul Ticaret Odası'nın on sene evvelki varidâtının şimdikinden bir misli fazla olması tacirlerin müesseselerine ne derecede merbut olduklarını izhar edebilir.

Bir taraftan ahvâl-i mesrûdeden diğer taraftan Payitaht'ta ticaret odası azasının intihâbı kanunun tayin ettiği usul ile icra olunmayıp Nafıa Nezareti tarafından doğrudan doğruya bey, paşa, memur tayin edilir gibi yapılmasından bittab' tacirleri odalara ısındıracak muamelâttan madud olamazdı.» Mehmet Cavit, «Ticaret Odaları,» *Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, cilt 1, no: 2, 15 Kânun-u sânî 1324, s. 227-8.

23 «Kanun-u esasî ve tesirâtı,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no: 1232, 2 Ağustos 1324, s. 261.

24 Mehmet Cavit Bey meşrutiyet yönetiminin ticaret erbabı için geniş olanaklar sağladığını şu satırlarla vurguluyordu:

«Bugün ahvâl-i umumiyyemizde vuku' bulan tahavvül-i azîmi herkesten evvel ve

Adalet, eşitlik ve hukukun üstünlüğünün sağlanması, gazeteye göre, Babıâli'nin temel göreviydi. Bu ilkelerin uygulamaya sokulması, her türlü haksızlığı önliyerek ülke ekonomisinin gelişimi için geniş olanaklar sağlıyacaktı. Kanun-u Esasî sonucu, «adaletin ruhuna, manasına vakıf olmıyanların kendilerine rehber-i harekât ittihaz ettikleri *el hükmü limen galeb* [hak kuvvetlinindir] kaziyesi» ortadan kalkmış olacak, herkes bundan böyle kendi emek ve çabasının, yetenek ve becerisinin ürününe kavuşacaktı. Artık Kanun-u Esasî gölgesinde «millet-i Osmaniyye saadet ve refaha mazhar olacak ve ticaretimiz, zıraatımız, sanayi'miz terakki edecekti.»

Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası İkinci Meşrutiyet'le birlikte özlemini duyduğu düzene kavuşmuştu. Oda, «şimdiden sonra madem ki meşrutiyet idaresine nail olduk, o idareye malik olan milletler gibi ticaretimizi, zıraatımızı, sanayi'mizi ilerletmeye çalışmalıyız» diyor, ticarete dört elle sarılmak gerektiğini, ancak bu suretle Osmanlıların uygarlık aleminde «meşrutiyet idaresine lâyık bir kavim» olduklarını gösterebileceklerini savunuyordu.[25]

4. İkinci Meşrutiyet'e değin mevzuat yetersizliği, şirketler üzerine yazın ve yapısal darboğazlar

İkinci Abdülhamit döneminin caydırıcı keyfî yönetimi yanısıra mevzuat yetersizliği ticaretin ve şirketçiliğin gelişimini engelliyen başka bir nedendi. Her ülkede, gerek ticaret yasaları, gerek şirketlerle ilgili

herkesten ziyade hissedecek olanlar tacirlerdir. Emniyet ve asayiş-i hürriyet ticaretin ruhu, hayatıdır. Menâfi-i esasiyyelerinin taht-ı temine alındığını gören hey'et-i ticariyyemizin badema uhdelerine terettüp eden vezâifi ifada zerre kadar müsamaha etmiyeceklerine itimad eyliyebiliriz. Ticaret odaları bir taraftan hükümete karşı nizamnamenin tadil ve tecdidine dair metâlibât-ı ciddiyeyede bulunmalıdırlar; diğer taraftan mensup oldukları mahallin ticaret nokta-i nazarından meşhûd olan ihtiyaçlarını ciddi bir surette tetkik ederek bu bâbdaki mütalaalarını Ticaret Nezareti'ne bildirmelidirler. Ticaret mekteplerine ve ticaret gazetelerine ve müntesibîn-i ticaretin tâmim-i mâlumâtlarma hizmet-i azimiyyesi gayr-ı kâbil-i inkâr olan gece derslerine ehemmiyet verilmeli, bunlar için fedakarlıklar ihtiyâr eylemelidirler. Bu suretle masruf olacak mesainin muvaffakiyetle tetevvüc edeceğinde şüphe etmesinler.» Mehmet Cavit, «Ticaret Odaları,» *Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, cilt 1, sayı 2, 15 Kânun-u sânî 1324, s. 228.

[25] «Meşrutiyet idarenin terakkiyât-ı iktisaddiyyemize tesiri,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no: 1230, 19 Temmuz 1324, s. 245-246.

yasa ve tüzükler, günün gerekleri ışığında sık sık değişikliklere uğrardı.[26]

1908'e değin Osmanlı yönetimleri bu konuda yeterli çabayı göstermemişti. İkinci Meşrutiyet'e varıldığında hala geçen yüzyılın başında yayınlanan Fransız mevzuatından, ülkenin koşulları göz önünde bulundurulmadan, Osmanlı kurumlarıyla bağdaşırlığına bakılmaksızın Türkçeye çevrilen bir ticaret yasasıyla yetiniliyordu. Oysa Fransa, bu süre içinde Babıâli'nin benimsediği yasanın birçok maddesini sekiz on kez değiştirme gereği duymuştu.[27]

---

26 Kanunnâme-i Ticaret'in mevzuat olarak yetersizliği üzerine bkz: İbrahim İhsan, «Ticaret Kânunnâmemiz,» *İstişare,* no: 19, 21 Kânun-u sânî 1324, s. 865-869. İbrahim İhsan yazısında «meşrutiyetimize lâyık ve tebaa-i Osmaniyye'nin ihtiyacâtına muvafık» yasaların düzenlenmesini önermekteydi.

Tekin Alp, «Ticaret Kanunu'nun tadil ve islahı» başlıklı yazısında mevzuat yetersizliği üzerine şunları söylüyordu:

«Yarım asır evvel yani kanunun tanzim ve ilân olunduğu zaman alem-i ticaret ve iktisatta en büyük âmil esnaflık, madrabazlık, el işleri gibi hallerden ibaretti. Halbuki bugün bütün Avrupa'da alem-i iktisatta hâkim olan esas büyük sermaye, itibâr, mukavelât gibi âmillerdir. Esnaflık devresinde vaz' olunan ahkâmın sermaye ve itibâr devresinde büsbütün tesirsiz olacağı şüphesizdir.

Biz itibâr ve sermaye devresinde yaşadığımız ve itibâr ve sermaye âmili gittikçe inkişaf etmekte bulunduğu halde bu devreye mahsus ahkâm-ı kanuniyyenin kaffesi bizde mevkuttur.

Bugün hayat-ı iktisadiyyenin en mühim rüknü olan şirket bahsi dahi kanun-u ticaretimizde pek ziyade nakîsedardır. Müteaddid büyük sanayi'in büyük teşebbüslerin üss ül esâsı olan anonim şirketler hakkında eskimiş, köhneleşmiş bir iki maddeden başka birşey yoktur. Ekseriyet-i ahâlînin arttırma paralarını en muvafık surette irbâh ve tenmiye etmeğe, ufak, ufak sermayelerin biraraya gelmesiyle büyük ve muazzam sermayelerin teşekkülüne ve bu sayede memleketin menâbi-i iktisadiyyesini sermaye kuvvetiyle istismâra medar olan bu mühim ve nafi müesseseler bittabii bizde inkişaf ve tevessu' edemezdi.»

Tekin Alp, ticaretimizin gelişmesini engelleyen diğer bir hususun ticaret sicillerinin olmayışı olduğunu söylüyordu. Tekin Alp, «Ticaret Kanununun tadil ve islahı,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 37, 15 Kânun-ü evvel 1332, s. 1-3.

27 II. Meşrutiyet'le birlikte bir komisyon kurularak yeni bir ticaret kanunu üzerine çalışmalara başlanmıştı. Almanya, İtalya, İspanya, Portekiz, Romanya vb. ülkelerin ticaret yasalarından yararlanılarak hazırlanan Ticaret Kanunu dört bölümden oluşuyordu: Ticaret-i berriyye, ticaret-i bahriyye, ahkâm-ı iflas ve deâvî ve usul-ü muhakeme-i ticariyye. Adliye Nezareti'nde kurulan komisyonda Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası'ndan da iki üye bulunmuştu. 286 maddeden oluşan ilk kitap 1910 yılı başlarında tamamlanmış ve Meclis'e gönderilmişti. Ticaret Kanunu'nun birinci kitabı için bkz: «Ticaret Kanunu -1-,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 26. sene, no: 1324, 8 Mayıs 1326, s. 161-162; «-2-,» no: 1325, 15 Mayıs 1326, s. 170-171; «-3-,» no: 1326, 22 Mayıs 1326, s. 178; «-4-,» no: 1327, 29 Ma-

Kanunnâme-i Ticaret şirketler bahsini birkaç madde ile geçiştirmişti. 1876 Kanun-u Esasî'si şirketlerle ilgili bir madde içermiş (madde 13), «tebaa-i Osmaniyye nizam ve kanun dairesinde ticaret ve san'at ve felâhat [çiftçilik] için her nev'i şirketler teşkiline mezun» olduğunu kaydetmişti.

19. yüzyıl ticarî mevzuatında bu birkaç madde dışında şirketlerle ilgili bir hüküm bulunmuyordu. 1883 yılında anonim şirketler dahilî nizamnamesi[28] ve 1887'de şirketlerin idarece tasdikine dair bir nizamname[29] yayınlanmışsa da, bunlar sefaretlerce kapitülasyonların ihlali olarak görüldüğünden geri çevrilmiş ve bu nedenle yürürlüğe konamamıştı.

İkinci Meşrutiyet öncesi şirketçiliğin gelişimini engelleyen diğer bir husus tüzel kişiliğin henüz Osmanlı mevzuatına girmemiş oluşuydu. Nitekim bu soruna eğilen Mehmet Cavit Bey, Osmanlı toplumunda şirketlerin tüzel kişiliklerinin bulunmadığına, bu nedenle bunların emlâk tasarruf edemediklerine dikkati çekiyor, bu tür bir engelin ülkenin iktisadî gelişimini engellediğini söylüyordu. Cavit Bey'e göre, meşrutiyet hükûmeti Kanunnâme-i Ticaret'te bir değişiklikle ticarî şirketlere tüzel kişilik tanıyabilir, bunların emlâke tasarruf etmelerini sağlıyabilirdi.[30]

Öte yandan, Osmanlı ticaret yazınında 1908'e değin şirketler üzerine çok az şey söylenmişti. Ahmet Reşit Paşa tarafından kaleme alınan dört ciltlik *Hukuk-u Ticaret*[31] şirketlerle ilgili mevzuata yer veren tek yapıttı.

---

yıs 1326, s. 186; Tevfik Tarık, *Ticaret-i Berriyye Kanunu ve Usul-i Muhakeme-i Ticaret,* İstanbul, 1329.

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi yeni bir ticaret kanununun gereğini şu satırlarla açıklıyordu:

> «Kavanînimizin en eskilerinden madud olan Ticaret Kanunu'nun asr-ı hâzırdaki terakkiyât-ı ticariyyeye nazaran pek çok noksanları olup ticaret mahkemelerince tatbikinde müşkilâta tesadüf edildiğinden mezkur kanunun zamanımızdaki terakkiyât nazar-ı itibâra alınarak tadil ve ikmal lüzumu şiddetle hissedilmekte idi.
>
> İlân-ı meşrutiyeti müteakip noksan kanunlarımızın tadil ve islahına ve muhtaç olduğumuz kavanînin müceddeten tertip ve tanzimine teşebbüs olundu.» «Ticaret Kanunu -1-,» *a.g.g.,* 26. sene, no: 1324, 8 Mayıs 1326, s. 161-162.

[28] Anonim şirketleri nizamname-i dahilîsi —25 Teşrîn-sânî 1299—, *Zeyl Düstur,* cilt 3, s. 160.

[29] Memâlik-i ecnebiyyede teşekkül eden anonim şirketlerin Memâlik-i Devlet-i Aliye'de icra-i muamelât için güşâd veyahut tayin edecekleri acentalar hakkında nizamname —23 Teşrin-i sânî 1303—, *Düstur,* I. tertip, 5. cilt, s. 963-965.

[30] Mehmet Cavit, «Mebâhis-i iktisadiyye: Şirketlerin hakk-ı tasarrufu: Şahsiyyet-i maneviyye,» *Musavver Muhit,* cilt 1, no: 6, 27 Teşrîn-i sânî 1324, s. 92-94.

[31] Ahmet Reşit Paşa, *Hukuk-u Ticaret,* 4 cilt, İstanbul, 1311-1316.

İkinci Meşrutiyet öncesi şirketçiliğin gelişememesinin bir diğer nedeni ticaret eğitimine yeterince önem verilmemiş oluşuydu. 1882 yılında Ticaret Nezareti'ne bağlı dört yıllık Hamidiye Ticaret Mektebi açılmış ve Fransa'da École de Hautes Études Commerciales'in dersleri esas alınarak bir program düzenlenmişse de, devam eden öğrencilerin azlığı nedeniyle okul 1888'de kapatılmıştı.[32]

Ticaret Mektebi 1905'te tekrar açılmış, ancak Mehmet Cavit Bey'in deyişiyle, «bütün mekteplerimiz gibi bir diploma ahzma vesile olmaktan, bir odanın duvarına bir çerçeveye geçirilen yaldızlı bir varaka-i resmiyye almak hakkını bahşeylemekten başka bir netice husule getirmemişti.» Nitekim bu mektebin mezunları ticarete atılmaktansa devlet memuriyetine girmeyi yeğlemişlerdi.[33]

Meşrutiyetçilere göre, İkinci Abdülhamit döneminin bütün bu caydırıcı öznel koşulları yanısıra, ülkede iktisadî durgunluğa yol açan Osmanlı toplumuna özgü yapısal ya da nesnel darboğazlar vardı. Osmanlı Müslümanı yüzyıllarca kılıç kuşanmış, ülke fethetmiş, devlet yönetmişti. Tüm yaşamı boyunca ticaret ve san'at aşağılanmış, «kapukulu» olma ya da «devlete kapulanma» özlemi her Osmanlı Müslümanının temel kaygusu olmuştu. İkinci Meşrutiyet'e değin zabitlik ve katiplik, gerek parasal, gerekse statü açısından en geçerakçe mesleklerdi.

Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi'ne göre, «ticaret en feyizli bir medâr-ı maişet, en şerefli bir medâr-ı saadet olduğu halde maatteessüf bizde lâyık olduğu hürmeti, müstehak olduğu rağbeti hakkıyla göremiyor»du. Bunun nedeni, Osmanlı çocukları henüz ana kucağında iyiyi kötüyü ayırmaktan aciz iken cahil analar tarafından «oğlum paşa olasın, kâtip olasın, kızım paşa familyası, bey hanımı, kâtip haremi olacaksın» gibi sözlerle büyütülmeleri, okşanmalarıydı. Hatta kızlarını evlendirecek bazı «cahil aileler», san'at ve ticaretle uğraşan genç damat adaylarını «adî esnaf kalfası, adî bir tüccar parçası» gibi sözlerle geri çeviriyor, bir, ikiyüz kuruş maaşlı katipleri onlara tercih ediyorlardı.[34]

---

32 Okulun nizamnamesi için bkz: Hamidiye Ticaret Mektebi Nizamnamesi —5 Teşrîn-i sânî 1301—, *Düstur,* I. tertip, 5. cilt, s. 317-324. Okul üzerine ayrıntılı bilgi için bkz: Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* cilt 3-4, 2. baskı, İstanbul; Esat Matbaası, 1977, s. 1131-1147.

33 M(im)., «Ticaret şirketleri,» *Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası,* 2. sene, 2. cilt, no: 6-9/18-21, Haziran-Eylül 1326, s. 774.

34 «Biz niçin ticarete heves etmiyoruz,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* 1. sene, no: 41, 10 Şubat 1323, s. 602-603. Dizinin diğer yazıları: No 42, 17 Şubat 1323, s. 615-617; no: 44, 2 Mart 1324, s. 646-647; no: 48, 30 Mart 1324, s. 711-714.

Bütün bu nesnel ve öznel koşullar Osmanlı Müslümanının girişimciliğini köreltmişti. Dış ticaret hemen hemen tümüyle yabancı tüccarın tekeline geçmiş, iç ticarette ise gayr-ı müslim unsur sınırlı olanakları değerlendirmesini bilmişti. Avrupa'dan ithal edilen ve serbestçe satılan mamul maddeler rekabet gücünden yoksun Osmanlı hirfet ocaklarını çökertmiş, 19. yüzyıl boyunca esnaf giderek yoksullaşmıştı. Tanzimat ertesi Osmanlı Müslümanının artık tek özlemi devlete «kapulanmak» tı.[35]

5. İkinci Meşrutiyet'te şirketçilikle ilgili yazın ve Müslüman-Türk unsurunun ticarete sevkedilişi

İkinci Meşrutiyet yılları iktisadî sorunların kamu oyuna yansıdığı bir dönemdi. 1908 ertesi sayıları önemli ölçüde artan gazete ve dergilerde ticaretin önemi vurgulanmış, şirketçiliği ve anonim şirketleri özendiren yazılara sık sık rastlanır olmuştu.

20. yüzyılla birlikte ticaretin önemi artık kavranmıştı. «Bugün, memâlik-i mütemeddinenin en büyük matmah-ı nazarı [göz diktiği şey]. en ehemmiyetli hedef-i maksûdu [isteği] ticarettir, ticareti ileri götürmektir» deniyor, ticaret «servet-i umumiyye, refah ve saadet-i beşerriyyeyi mütekeffil erkân-ı esasiyyenin en mühimlerinden biri» olarak görülüyordu.[36]

Öte yandan, Osmanlı esnaf geleneğinin kısıtlayıcı yöntemlerine karşı çıkılıyor, «rekabet ticaret ve san'atın en büyük müşevvik ve muharriki, terakkiyât-ı beşeriyyenin en mühim saikidir» deniyordu.[37]

Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi'nde «hayvanlarda yaşamak için ruha ne derece lüzum varsa ticarette de şirket[in] o derece lazım» olduğunu kaydeden Ethem Nejat, çağdaş ticarette başarının şirketler sayesinde gerçekleştiğini yazıyordu.[38]

---

[35] *Halka Doğru* dergisinde geçmiş Osmanlı yönetimlerini eleştiren Faik Bey, «bütün tarihî inkılâblarımızda sadece 'asker'i düşündük, esnafın terakkisi ve bunun için sarf edilecek mesai hiç aklımıza gelmedi» diyordu. Faik, «Esnaf için terakki yolları -4-,» *a.g.d.*, yıl 1, sayı 36, 2 Kânun-u evvel 1329, s. 277.

[36] Selim Mizrahî, «Ticaret nedir?» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi*, no: 1, 23 Nisan 1323, s. 12-15.

[37] «Rekabet,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi*, no: 2, 29 Nisan 1323, s. 25-27; no: 3, 6 Mayıs 1323, s. 36-37.

[38] Edremit: Ethem, «Ruh-i ticaret,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 1, no: 41, 10 Şubat 1324, s. 203-204.

Yine aynı gazetede, Reşat Sami'nin «Şirketler ve faideleri» başlıklı bir makalesi yer alıyor, «mühim müessesât-ı ticariyye ve sınaiyye, yani büyük ticarethaneler ve fabrikalar vücude getirmek için şirketler teşkili» öneriliyordu.[39] Gazete'de yer alan «Şirketler» adlı başka bir yazıda «emr-i ticarette bihakkın müstefid olmak yeni yeni ticaret şubelerinden istifade etmek için şirketler teşkil etmemiz» gerektiği belirtiliyordu.[40]

Aynizade Hasan Tahsin Bey, *Beyan ül Hakk*'ta «bir memleketin husul-ü refah ve ümranı için» şirketlerin kurulmasını özendirmek gerektiğini söylüyor, şirketçiliği engelleyen mevzuatın kaldırılarak hükûmetlerin şirketleri ticarî yaşamın bir parçası olarak görmelerini, şirketçilik alanında suistimalleri önlemek için Babıâli'nin, halktan sermaye toplayacak kimselerin «erbab-ı namus ve itibâr»dan olmasına dikkat etmesini öneriyordu.[41]

Selim Mirzahî, «Şirketler» başlıklı yazısında, «iştirâkin ehemmiyeti, şirketlerin faideleri güneş gibi gözümüz önünde durduğu, fazilet-i teavün ve iştirâkin kadir ve ulviyeti bizim için mutlak, parlak bir hakikât olduğu halde» Osmanlıların bu alana yönelip şirketler kurarak ticarî faaliyetlerini geliştirmemelerinden, ülke sanayi'ine yeni olanaklar açmamalarından yakınıyordu.[42]

Selim Mirzahî, şirketler kurarak «ticaretimizin tevsi'ine [geliştirilmesine], yeni yeni sanatlar ihdasına» girişilmesini öneriyor, «ticaretimizi ileri götürmek için şirketlere, sanayi'e yeni bir terakki yolu açmak için yine şirketlere» muhtaç olunduğunu ileri sürüyordu.

İkinci Meşrutiyet liberalizminin önde gelen dergisi *Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*'nda şirketçilik Mehmet Cavit Bey tarafın-

---

39 Reşat Sami, «Şirketler ve faideleri,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* sene 2, no: 18, 31 Ağustos 1324, s. 285-288.

40 «Şirketler,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* sene 1, no: 35, 23 Kânun-u evvel 1323, s. 504-506.

41 Aynîzade Hasan Tahsin, «Ticaret şirketleri ve menâfi-i iktisadiyyesi,» *Beyan ül Hakk,* sene 1, adet 5, 30 Teşrîn-i evvel 1324, s. 100-101. Aynîzade «bir memleketin kesb-i servet ve sâmân eylemesi, mamur ve abadan olması için ticaretin mazhar-ı teşvik ve tergıb olması» gerektiğini kaydediyor, «ittihat kuvveti kadar müessir, azîm kuvvet» bulunmayacağını, birçok kişinin sermayeleriyle «say ü amel» lerini birleştirerek bir işe teşebbüs etmelerinin «böyle bir ittihat kuvveti husule» getireceğini söylüyordu. Öte yandan, «şirketlerin mühim bir faidesi de halkı tasarrufa teşvik etmesi»ydi.

42 Selim Mirzahî, «Şirketler,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* no: 3, 6 Mayıs 1323, s. 37-39; no: 4, 13 Mayıs 1323, s. 48-50.

dan savunuluyordu. Ticaretin «faaliyet-i beşeriyyenin en yüksek bir şekli» olduğunu kaydeden Cavit Bey, 19. yüzyılda sanayi ve ticaretin olağanüstü gelişimini şirketlere borçlu olduğunu, çağdaş toplumda özellikle bunların en gelişmiş şekli olan anonim şirketlerin giderek önem kazandıklarını belirtiyordu.[43]

İkinci Meşrutiyet'le birlikte Müslüman-Türk unsur ticarete atılmaya başlamıştı. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nin deyişiyle «hayat-ı meşrutiyetin temin ettiği hürriyet neticesi olarak unsur-u İslâm'da, ticarete büyük bir meyil» hasıl olmuştu.[44] Dinen iktisadî uğraşlara cevaz verilmiş, ticaret ve san'atın dine ters düşmediği vurgulanmıştı.

İslamiyette, dünya malının helâline hesap, haramına ise azap düşeceği, dünya mü'minlerin zindanı olduğu ve yine dünyanın Allah nezdinde sivrisinek kanadı kadar bir değeri olmadığı, bunun için ne kadar çalışılırsa çalışılsın yine taksim edilmiş rızıktan fazla alınamıyacağı, fukaralığın Allah indinde kadri pek yüksek bulunduğu türünde, insanları atâlete ve sefâlete sevkeden birçok naslar bulunuyordu.[45]

Meşrutiyet'in İslamcı görüşü «fâni dünya» için çalışmayı gereksiz gören, Müslümanları tenbelliğe, işsizliğe, yoksulluğa sevkeden bu tür

---

[43] M(im)., «Ticaret şirketleri,» *Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, sene 2, cilt 2, no: 6-9/18-21, Haziran-Eylül 1326, s. 777.

[44] «Müslümanların ticarete sülûku,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1524, 8 Mart 1330, s. 177.

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, uluslararası ticarette Müslüman ve Gayri Müslim tüccarlar arasında bir işbölümünden yanaydı. Doğu ticaretinin, özellikle Rusya ve Türkistan'la girişilecek ticaretin Müslümanlarca yürütülmesinden yanaydı. Nitekim bu amaçla Aksa-i Şark İslâm Şirket-i İktisadiyyesi adı altında bir şirket kurulmuştu. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'ne göre bu şirket «unsur-i İslâmın ticaret hususunda akdemce ibraz eylediği lakaydî ve ataletin bertaraf olmakta bulunduğuna» bir kanıttı. İslâm dünyası 400 milyonu buluyordu. Gazete «bu kitle-i muazzama Türkiye'nin, hilâfet ve İslâmiyetin taali-i şanını yürekten istediği cihetle Osmanlı erbâb-ı ticareti için bî payan bir afâk-ı ticarî güşâde demektir» diyordu. «Ticaret-i İslâmiyye,» *a.g.g.*, 30. sene, no: 1537, 7 Haziran 1330, s. 385-386.

Bu arada İstanbul'da bir İslâm Ticaret Cemiyeti kurulmuştu. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* «Müslümanlarda da ticaret ve sanayi'e bir heves uyandığı»nı kaydediyor, «cemiyet-i mezkurenin hiss-i vatanperverîsine müracaatla memleketimiz mamulât ve mahsulâtı için yeni yeni mahreçler bulmak için çalışmağı da programına ithal etmesini pek halisane temenni ederiz» diyordu. «Ticaret-i İslamiyye,» *a.g.g.*, 30. sene, no: 1532, 3 Mayıs 1330, s. 305-306.

[45] Şeyhulislâm Mustafa Sabri, *İslâm'da Münakaşaya Hedef Olan Mes'eleler*, İstanbul; Sebil Yayınları, 1978, s. 110.

yaklaşımları benimsemiyor, «fukaralık küfre yakın bir şeydir», «kazanan Allahın sevgilisidir» vb. hadis-i şeriflerle Müslümanı servet edinmeye özendiriyordu.

İkinci Meşrutiyet'in İslamcı dergilerinde artık ticaret ve san'atla ilgili yazılara rastlanıyor, kâr, faiz gibi kavramlar yeniden yorumlanıyordu.

İskilipli Mehmet Atıf, *Beyan ül Hakk*'ta, İslâm dini açısından «kuvve-i maliyye»nin önemine değiniyor, ticaret, sanayi, tarım ve madencilik gibi uğraşların «mergubiyet [isteniş] ve meşruiyetine kitap, sünnet, âsâr, icmâ' delalet etmektedir» diyordu.[46]

Manastırlı İsmail Hakkı, *Sırat-ı Müstakim*'de benzer görüşleri benimsiyor, «Kesb ve ticaret ve tesis-i sanayi'in nazar-ı İslamiyette mergubiyeti» başlıklı yazı dizisinde ticaret ve sanayi'den yana çıkan ayet ve hadislere yer veriyordu.[47]

Manastırlı İsmail Hakkı, Kur'an'ın ayetlerinde «din-i mümin-i İslâm'da serbestî-i ticaretin hiçbir kayıt ile mukayyed» olmadığının, ticaretle uğraşan müminlerin kıyamet gününde sadıklar ve şehitlerle (sadıkân ve şühedâ) kaynaşacağının belirtildiğini kaydediyordu. Ayrıca, Manastırlı İsmail Hakkı, peygamberin hadislerinden birinde sanayi'e hizmetin «sair nev'i ticaretin fevkinde» olduğuna dair bir hüküm bulunduğuna dikkati çekiyordu.

İkinci Meşrutiyet yıllarında Osmanlı Müslümanını iktisadî uğraşlara özendiren en etkin yayın organı İttihatçıların güdümündeki *İslâm Mecmuası*'ydı. «Millî iktisad»ın savunusunu üstlenen, «millî sermaye»den yana kesin tavır alan *İslâm Mecmuası,* 19. yüzyılın ikinci yarısın-

---

46 İskilipli Mehmet Atıf, «Kesb, ticaret-i berriyye ve bahriyye, san'at, zıraat, mühendislik, seyahat,» *Beyan ül Hakk,* sene 4, adet 127, 29 Ağustos 1327, s. 2300-2301. Mehmet Atıf şöyle yazıyordu:

> «Din-i celil-i İslâm nazarında kuvve-i maliyyenin ehemmiyetine, ticaret, san'at, zıraat, maadin işletme gibi usul ve ummahât-ı maişeti, menâbi ve esbâb-ı serveti istihsâlin ve tarik-i isticlâbların taharri ve teshilin ve bu uğurda sefer ve seyahatta bulunmanın mergubiyet ve meşruiyetine kitab, sünnet, âsâr, icma delalet etmektedir.»

İskilipli Mehmet Atıf aynı tür sorunları şu yazılarında da işlemişti: «Hiref ve sanayi,» *a.g.d.,* sene 4, adet 128, 5 Eylül 1327, s. 2311-2314; «Menâfi-i arz ve seyahat,» *a.g.d.,* sene 4, adet 129, 19 Eylül 1327, s. 2231-2234.

47 Manastırlı İsmail Hakkı, «Kesb ve ticaret ve tesis-i sanayi'in nazar-ı İslâmiyette mergubiyeti,» *Sırat-ı Müstakim,* cilt 2, no: 46, 9 Temmuz 1325, s. 305-306; no: 47, 16 Temmuz 1325, s. 323-324; no: 50, 6 Ağustos 1325, s. 369-370.

dan itibaren Rusya Müslümanlarının ticaret ve san'attaki atılımlarına yer veriyor, Rusya'da oluşan Müslüman burjuvazinin örnek alınmasını sağlık veriyordu.

Birinci Dünya Savaşı öncesi, Osmanlı Müslümanı artık ticaretle uğraşıyordu. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* «Müslümanların ticarete süluku» başlıklı yazısında, Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük ortamında İslâm unsurunun ticarete atıldığını, İstanbul'da «memuriyetten başka hiçbir mesleğe intisab etmeye alışmamış olanların ticaretteki ehemmiyeti» anladıklarını, okulu bitiren gençlerin «Babıâlinin her zaman kendilerini doyuramıyacağını» gördüklerini, bu nedenle mutevazi bir dükkan açarak geçimlerini sağlamaya çalıştıklarını yazıyordu.[48]

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'ne göre, «bugün paranın kuvvetini anlamıyan kalmamıştı.» «Çocuğunu uyutmak için 'memur olsun, katip olsun' diye ninni söyleyen analar şimdi bu kurûn-u vustaya [orta çağa] layık terennümleri bırakıyorlar»dı.[49]

Müslüman Osmanlılar tek başlarına ya da şirketler kurarak ticarete atılmaya hazırlanıyorlardı. Her tarafta yeni açılmış Müslüman dükkanları, mağazalar görülüyor, yeni yeni Müslüman şirketler doğuyordu. Öte yandan Müslüman halk bu dükkanlardan, bu şirketlerden alış verişe teşvik ediliyor, bunun «millî himaye» gereği olduğu söyleniyordu.

Muhittin Bey, kadın, erkek, genç, ihtiyar tüm Müslüman vatandaşların ilk ve en büyük görevinin «kendi milletdaşlarımızdan, kendi dindaşlarımızdan alış veriş etmek, paramızın kendi milletimizde kalmasına kıskanırcasına gayret etmek» olduğunu savunuyordu.

---

48 «Müslümanların ticarete süluku,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, no: 1524, 8 Mart 1330, s. 177-178.

49 «İslâmların ticareti ve hidemât-ı umumiyye,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, no: 1514, 28 Kânun-u evvel 1329, s. 18. Gazete Müslümanların ticarete atılışlarını şu satırlarla ifade ediyordu:

> «Bizde yakın zamanlara kadar ticaretle iştigal etmek nazar-ı hakaretle görülürdü. Bunun için Müslümanlar ticarete tenezzül (!) etmezdi. Fakat şimdilerde hamd olsun bu zihniyet —kaide-i tekâmüle tevfiken ve aleltedric— zâil oldu. Bugün İslâm olmak üzere epey gençlerimiz ticarete sülûk etti. ...
>
> Sinîn-i ahirede İslâm ruhunda, İslâm mefkuresinde bir tebeddül-ü mes'ud husul buldu.
>
> Cemiyet-i beşeriyyenin zihniyet-ı hâzırasına bigane kalamaması tabii olan Türk kadını dahi efkârını bittabii o zihniyete muvafık surette tadil eylemiş ve çocuğuna öyle bir terbiye vermeye başlamıştır. Bu terbiyenin mahsül-i feyizdârı asârından olarak bugün İslâm erbâb-ı ticaretinin günden güne çoğalmakta olduğunu fahârane görüyoruz.»

Halka Doğru dergisinde «millî himaye»yi tarif eden Muhittin Bey, «millî himaye odur ki ahali kendi milletinden olmıyanlardan alış veriş etmez, birçok şeylerden mahrum olmaya katlanır; fakat parasını başkalarına verip de milletini fakirliğe düşürmez. Milletdaşlarından yalnız birinin bir teşebbüsünü *millet işi* bilir, ona yardım eder» diyordu.[50]

Müslüman-Türk unsur Meşrutiyet'le birlikte ticarete atılmış, dükkan açmış, şirket kurmuşsa da, Birinci Dünya Savaşı'na değin, toplu sermaye gerektiren anonim şirketçilik alanında pek bir varlık gösterememişti. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarındaki liberal ortam gayr-ı müslimlere yaramış, bu dönemde kurulan şirketlerin büyük çoğunluğu azınlık-yabancı sermaye ortaklığında gerçekleşmişti.

Meşrutiyet liberalizmi sermaye birikiminden yoksun Müslüman unsuru anonim şirketçiliğe yöneltememiş, güçlüyü daha güçlü kılmıştı. İttihatçılar artık birikim sorununa çözüm bulunmaksızın Müslümanı iktisadî yaşamda etkin kılmanın olanaksızlığını görmüşlerdi.[51]

6. 1914-1918 döneminde «iktisadî uyanış» ve «millî» şirketlerin doğuşu

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında sermaye birikimi sorununa çözüm arayan Osmanlı aydını klasik iktisat öğretisini benimsemiş, tasar-

[50] Muhittin, «İktisadî hasbıhal: -2- Millî himaye,» *Halka Doğru*, yıl 1, sayı 7, 23 Mayıs 1329, s. 55.

[51] «Sermaye meselesinin mucib-i endişe bir şey» olduğunu II. Meşrutiyet'in daha ilk günlerinde gündeme getiren Reşat Sami, Osmanlı ülkesinde girişimcilerin başarısızlığını «teşebbüs edenlerde miktar-ı kâfi sermaye bulunmamasından ileri geldiği»ni söylüyordu. Reşat Sami'ye göre, Osmanlılarda sermaye iki şekilde bulunuyordu: Ya «emlâk ve akar» ya da «emvâl-i ticariyye». Nakit olarak sermaye sahibi pek az ve belki de hiç yok gibiydi. Sermaye birikiminin şirketler aracılığıyla sağlanabileceğini ileri süren Reşat Sami «millî» şirketçilik konusunda şunları söylüyordu:

> «Bizce matlub olan şey ecânibe rekabet etmek keyfiyeti olduğundan vücûde getireceğimiz müessesât-ı sınaiyye ve ticariyyeye millî süsünü vererek bunları mümkün mertebe cesim olmak üzre külliyetli sermaye ile vücûde getirmekliğimiz iktiza ediyor. Bu sayede memâlik-i ecnebiyyeden gelen mamulâta rekabet edecek mal yetiştirmeye ve büyük siparişler kabul ve icra etmeğe muvaffak olarak yavaş yavaş onların ithalâtını sektedâr ettikten sonra ihracâta dahi başlamaklığımız lazımdır. Farzedelim ki memleketimizde bir fes fabrikası yapmak için 3.000 lira sermaye koyacak olursak Avusturya'da yüzbinlerce liralarla teessüs etmiş olan cesim fabrikalara karşı ne yapabiliriz. Bunlar dehşetli bir rekabetle az zamanda bizim işlerimizi berbat ederek fabrikamızı kapatmağa mecbur ederler. Fakat o fabrikalar gibi külliyetli bir sermaye ile vücûde getirecek olur isek biz de onlara rekabet ederek kendilerini usandırır ve nihayet memleketimizden çekilip gitmeğe mecbur ederiz.» Reşat Sami, «Şirketler ve faideleri,» *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 2, no: 18, 31 Ağustos 1324, s. 285-288.

ruflarla Müslüman unsurun girişimciliği için gerekli fonların oluşacağına inanmıştı. Nitekim dönemin yazını bu tür telkinlerle Müslümanı girişimci kılmak istemişti.

«Zengin olmanın yolu» başlıklı yazısında Ethem Nejat, zenginliğin herkese açık olduğunu, servetin kaynağının tasarrufta yattığı söylüyor, tüm sermaye birikimlerinin tasarruf sonucu doğduğunu ileri sürüyordu.

Tasarruf üzerine görüşleri Richard Cobden'den kaynaklanan Ethem Nejat, dünyanın «tasarrufkâr» ve «müsrif» olmak üzere iki sınıfa ayrıldığını savunuyor, «medeniyet ve saadet-i beşeriyetin metin esaslarını vücude getiren bütün ticaret evleri, değirmenler, köprüler, sefineler, kaffe-i şimendiferler hep tasarrufa riayetkâr olanların mahsulleridir» diyordu.[52]

Ethem Nejat, «İş adamı» başlıklı başka bir yazısında, Rockfeller, Carnegie, Morgan, Vanderbilt gibi milyoner, milyarder iş adamlarının beş parasız iken, tasarruf sayesinde bu mevkilere geldiklerini ileri sürüyor, Osmanlıların da tasarrufa yönelerek «iş adamı» olabileceklerini. Amerikalı iş adamları gibi servete kavuşabileceklerini savunuyordu.[53]

1908-1914 döneminde tasarruf aracılığıyla sermaye birikimi özlemi sonuç vermemişti. Savaşların birdiğerini izlediği bu dönemde Müslüman unsur, tasarruf bir yana, geçimini zor sağlamıştı. Umulan sermaye birikimi gerçekleşemiyor, Müslüman «iş adamı» birtürlü yaratılamıyordu. Tasarrufa olan güven giderek yitiriliyor, liberalizm bırakılarak «millî iktisat» ilkeleri benimsenmeye başlıyordu.[54]

---

52 Ethem Nejat, Richard Cobden'i okuyuculara «kâinatta büyük nâm kazanan ilm-i servet ulemasından» diye tanıtıyordu: Ethem Nejat, «Zengin olmanın yolu,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* sene 1, no: 49, 6 Nisan 1324, s. 729-732.

53 «Kapukulu» geleneğini eleştiren Ethem Nejat, «zaten cıhanda kimse gösteremez ki maaş ile, aylık ile, muhassasât ile geçinen zengin olabilsin, memleketin hakikî ihtiyacına, iktisadiyyatına, ruhuna bir hizmet edebilsin» diyordu.

Ethem Nejat'ın özlemini duyduğu «modern iş adamları»ydı: «Mesela bir bakkal, mesela bir Uzunçarşı, Mısırçarşısı esnafı... Bunlar modern bir işadamı olamazlar, her zaman eski ve muhafazakâr bir işadamı kalmak isterler; inad ederler.» Ethem Nejat, «İş adamı,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* sene 4, no: 35, 11 Eylül 1327, s. 561-562.

54 «Türk ve Müslüman milleti[nin] menhus bir esaret-i maliyye ve iktisadiyyenin zinciri altında ezilmekte» olduğunu kaydeden *Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye* dergisi «Türk milletinin hukuk-u maliyye ve iktisadiyyesi[ni] şiddetle müdafaa»dan yanaydı.

1914 ortalarında patlak veren Birinci Dünya Savaşı İttihat ve Terakki'ye özlemini duyduğu Müslüman Türk «iş adamı»nın oluşması için gerekli ortamı sağlıyacaktı. Bu yıllarda serbest piyasa mekanizması savaş nedeniyle altüst olmuş, devlet doğrudan iktisadî yaşama müdahale etmek gereği duymuştu. Öte yandan «millî iktisat» ve «iktisadî uyanış» adı altında Müslüman-Türk unsur girişimciliğe özendirilmiş, sermaye birikimini hızlandıran spekülatif kazançlara göz yumulmuştu.

Savaşla birlikte ekonominin dışa kapanışı, temel ihtiyaç maddelerinin ithal edilememesi yerli üreticinin ve tüccarın fiyatları gönlünce yükseltmesine olanak sağlamış, karaborsa, istifçilik «harb zengini» diye adlandırılan bir kesitin doğuşuna neden olmuştu.

Savaş yıllarında, bazı iş sahalarının Türk-İslam eşrafın eline geçmesinde siyasal etmenler de rol oynamış, «Ermeni tehcîri» ile doğan boşlukları Müslüman-Türk girişimciler doldurmuştu. Öte yandan Men-i İhtikâr Hey'eti'nin spekülasyonla mücadele sırasında özellikle gayr-ı müslimlere yönelmesi, Müslüman-Türk tüccara rakiplerini tasfiyede büyük kolaylık sağlamıştı.

1914-1918 dönemi, savaş yılları olmasına karşın, anonim şirketçilik açısından Osmanlı toplumu, o güne değin görülmedik bir canlılık göstermişti.

1908 yılına değin Osmanlı ülkesinde kurulan, ya da esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan anonim şirket sayısı 86'ydı. 1849 yılından itibaren Osmanlı topraklarında yılda ortalama 1,45 anonim şirket faaliyete geçmişti. Bu rakkamlar İkinci Meşrutiyet'le birlikte büyük ölçüde artmıştı. 1908-1918 döneminde toplam 236 şirket kurulmuştu. Meşrutiyet'in ilk beş yılında (1908-1913) faaliyete geçen anonim şirket sayısı 113'tü. Bu dönemde yıl başına 22,60 şirket düşüyordu. Birinci Dünya Savaşı yıllarını oluşturan 1914-1918 döneminde ise toplam 123 anonim şirket kurulmuştu. Diğer bir deyişle her yıl ortalama 24,60 şirket faaliyete geçmişti. Savaşın ilk iki yılı dışlanırsa 1916-1918 döneminde yıllık ortalama 32'ye yükseliyordu. Bu yıllarda kurulan şirket sayısı sırasıyla 23,

---

Nitekim «millî iktisat» ilkelerinin gündeme gelişiyle birlikte dergi şu satırlara yer veriyordu:

«Hükûmet-i hazıra büyük bir gaye-i milliyye takip ediyor. Bu gaye-i milliyyenin husulü iktisadî ve malî müzaheretlere bakar. Bunun için de milletçe bir ikaz-ı ictimaî ve malîye muhtacız. Türkler artık iş hususunda rüştlerini isbat etmelidirler.» «Müdafaa-i maliyye ve iktisadiyye meselesi,» *a.g.d.*, no: 1, 3 Şubat 1329, s. 1-2.

39 ve 34'tü. Savaşın yitirilişi kurulan şirketleri de etkilemiş, 1919 yılında ancak 9 şirket faaliyete geçebilmişti. (Çizenek: 1; Tablo I).

Meşrutiyet'in liberal dönem olarak nitelendirilen ilk beş yılında (1908-1913) kurulan anonim şirketlerde yabancı - gayr-ı müslim unsur ortaklığına gidilmiş, şirketlerin çoğunda yabancı sermaye ağırlığını korumuştu. «Millî iktisat» dönemi diye adlandırılan 1914-1918 döneminde ise faaliyete geçen anonim şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman-Türk eşraf tarafından gerçekleştirilmişti. Bu yıllarda kurulan şirketlerde yabancı sermayeye çok ender rastlanmıştı.[55]

«Millî» şirketlerin en ilginç örneklerini İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul örgütü vermişti. Cemiyet'in İstanbul Murahhası Kemal Bey'in girişimiyle kurulan ve savaş yıllarında İstanbul'un iaşesini üstlenen Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, giriştiği ticarî faaliyetler sonucu 273.374 Osmanlı lirası kazanç sağlamıştı. Bu kâr İttihatçıların İstanbul'da kuracağı «millî» şirketlerin sermayesini oluşturacaktı.[56]

Kemal Bey'in önayak olduğu ilk «millî» şirket, Osmanlı topraklarında tahıl, tiftik, koyun, yapağı, yün, deri afyon vb. malların alım satımıyla uğraşacak olan Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'ydi. 10 liralık paylara ayrılmış 200.000 Osmanlı lirası sermayenin yarısı Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin kârından karşılanmış, diğer yarısı Konya, Ankara ve Bağdat demiryolu güzergâhında bulunan Anadolu tüccarına, malına karşılık pay senedi dağıtılarak ödenmişti.[57]

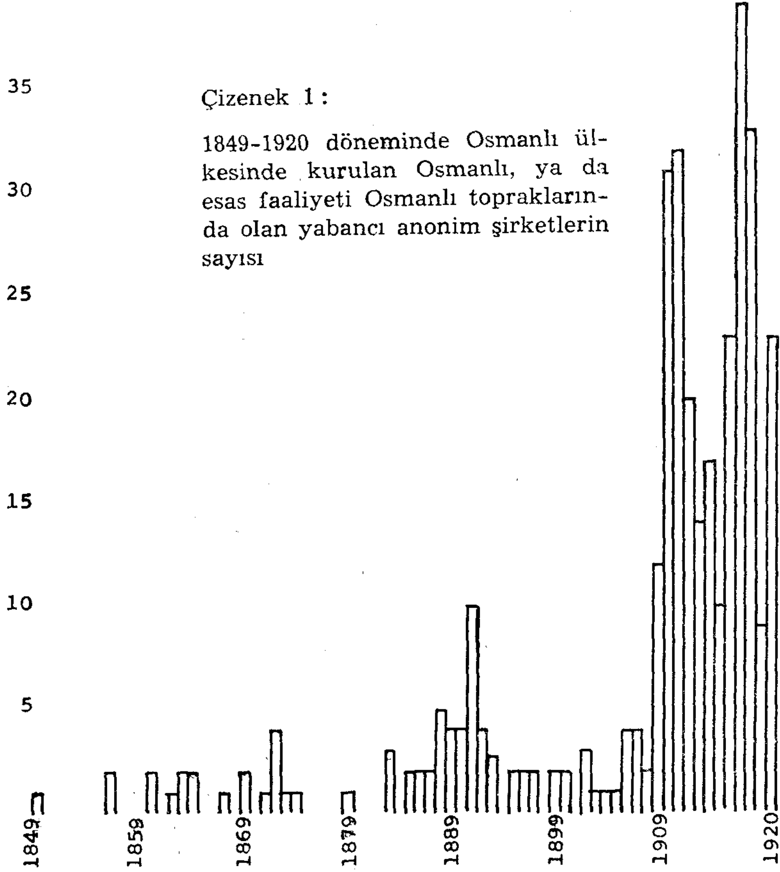
---

55 Zînetullah Nuşirevan, *Türk Yurdu* dergisinde «millî iktisad»ın şirketçilik üzerine etkisinden söz ederken şu satırlara yer veriyordu:

«Evvelce ahâlîmiz değil, az çok mütefekkir geçinen sınıflarımızın bile ne olduğunu bilmedikleri ve bilmek istemedikleri müesseselerden biri de ticarî, sınaî, zıraî ve iktisadî şirketlerdir. Çok memnuniyete şayandır ki, bir cihetten ... hükûmet millî iktisadın umumî istikametlerini tayin ile uğraşırken, âhâlî de kendi iktidarı ve kuvveti yetişen sahalarda bu iktisadî harekete iştirak etmeğe çalışıyor ... muhtelif yerli şirketler bu davanın delilleridir.» Z(e). N(un). «Osmanlı Türklerinde iktisadî hareket,» *a.g.d.*, yıl 5, cilt 11, sayı 12, 2 Şubat 1332, s. 192.

56 «1332 senesi İttihat ve Terakki Fırkası tarafından şirketlerin hesabâtını tetkik etmek üzre intihâb edilen encümen tarafından takdim olunan rapor,» *Tanin*. 15 Teşrîn-i evvel 1916, s. 3; 16 Teşrîn-i evvel 1916, s. 3.

57 Kemal, «İaşe meselesi - İttihat ve Terakki Umumî Kongresi'ne İstanbul'un bir sene üç aylık iaşesi hakkında takdim olunan izahatname,» *Tanin*, 15 Teşrîn-i evvel 1916, s. 2. *Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilîsidir*, İstanbul; Matbaa-i amire, 1331; Ticaret ve Zıraat Nezareti, *Memâlik-i Osmaniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Dersaadet; Hukuk Matbaası, 1334, s. 33; «Anadolu Millî Mahsulât Şirketi,» *Türk Yurdu*, yıl 5, cilt 9, sayı 5, 5 Teşrîn-i sânî 1331, s. 96.

Çizenek 1:

1849-1920 döneminde Osmanlı ülkesinde kurulan Osmanlı, ya da esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan yabancı anonim şirketlerin sayısı

Tablo I : *1849-1920 yılları arasında Osmanlı ülkesinde kurulan Osmanlı, ya da esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan yabancı anonim şirketlerin sayısı*

1849	1	1873	1	1897	2
1850	—	1874	1	1898	—
1851	—	1875	—	1899	2
1852	—	1876	—	1900	2
1853	—	1877	—	1901	—
1854	—	1878	—	1902	3
1855	—	1879	1	1903	1
1856	2	1880	—	1904	1
1857	—	1881	—	1905	1
1858	—	1882	—	1906	4
1859	—	1883	3	1907	4
1860	2	1884	—	1908	2
1861	—	1885	2	1909	14
1862	1	1886	2	1910	31
1863	2	1887	2	1911	32
1864	2	1888	5	1912	20
1865	—	1889	4	1913	14
1866	—	1890	4	1914	17
1867	1	1891	10	1915	10
1868	—	1892	4	1916	23
1869	2	1893	3	1917	39
1870	—	1894	—	1918	34
1871	1	1895	2	1919	9
1872	4	1896	2	1920	23

Kemal Bey'in kurduğu ikinci «millî» şirket Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi'ydi. Gerek yurt içinden, gerek dış ülkelerden şeker, yağ, pirinç, kahve gibi bakkaliye eşyası sağlayıp, bunların alım satımıyla uğraşacak olan şirketin 10 liralık paylardan oluşan 200.000 lira tutarında kuruluş sermayesi vardı.[58] Bu meblağın yarısı Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin kârından sağlanmış, diğer yarısı İstanbul bakkal esnafına ödetilmişti. Halka şeker dağılılışı sırasında, taşıma ve dağıtım karşılığı olarak bakkalların alış fiyatına ekledikleri kıyye başına 40 paranın yarısı İttihatçılarca alıkonmuş ve karşılığında şirketin pay senetleri verilmişti.[59]

Millî Ekmekçi Anonim Şirketi Kemal Bey'in girişimiyle kurulan üçüncü «millî» şirketti. Buğday alıp öğüterek, un ve undan mamul tüketim maddeleri üretecek olan şirketin sermayesi 10 liralık paylara bölünmüş 100.000 Osmanlı lirasıydı.[60] Paranın yarısı Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin kârından karşılanmış, diğer yarısı fırıncı esnafı tarafından ödenmişti. Bu amaçla, Ekmekçi Esnafı Cemiyeti tarafından fırınlara un dağıtılırken, fırın sahiplerinden çuval başına 40 para alınmış ve karşılığında pay senedi verilmişti.[61]

Bu şirketler Birinci Dünya Savaşı yıllarında, siyasal gücü de arkalarına alarak önemli kârlar elde etmişlerdi. Örneğin, 1916 yılı için, Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi'nin bilançosu 318.320 Osmanlı lirası, ya da yüzde 159, Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi'ninki 121.128 lira, ya da yüzde 60, Millî Ekmekçi Anonim Şirketi'nin ise 33.095 lira, ya da yüzde 33 net kazanç gösteriyordu.

Öte yandan, İkinci Meşrutiyet yıllarında «millî» anonim şirketçilik İstanbul'un dışına da taşmıştı. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında, ekonominin dışa kapanışı nedeniyle, Anadolu mahsulü revac bulmuş,

---

58 Ticaret ve Zıraat Nezareti, *a.g.e.*, s. 107-108; «Millî İthalât Kantariye Anonim Şirketi,» *Türk Yurdu*, yıl 5, cilt 11, sayı 3, 29 Eylül 1332, s. 48; «Millî İthalât Kantariye Anonim Şirketi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 29, 12 Eylül 1332, s. 7; «Ticaret-i umumiyye,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no: 1658, 1 Teşrîn-i evvel 1332, s. 254.

59 Kemal, «İaşe meselesi,» *Tanin*, 15 Teşrin-i evvel 1916, s. 2.

60 «Millî Ekmekçi Anonim Şirketi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 41, 26 Kânun-u sânî, 1332, s. 7; «Millî Ekmekçi Anonim Şirketi,» *Sabah*, 29 Kânun-u sânî 1917, s. 3; «Millî Ekmekçi Anonim Şirketi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 52, 19 Nisan 1333, s. 8; Z(e). N(un)., «Osmanlı Türklerinde iktisadî hareket,» *Türk Yurdu*, yıl 5, cilt 11, sayı 12, 2 Şubat 1332, s. 193.

61 Kemal, «İaşe meselesi,» *Tanin*, 15 Teşrîn-i evvel 1916, s. 2.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taşra örgütlerinin de gayretiyle Anadolu eşrafı kısa sürede servet birikimine gitmişti.[62] Mehmet Vehbi'nin *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*'nda yayınlanan verilerine göre, 1920 yılında Anadolu'da 76 anonim şirket faaliyette bulunuyordu. (Tablo II)

İkinci Meşrutiyet yıllarında İstanbul dışında «millî» şirketçiliğin en yaygın olduğu yöre Konya Vilayeti idi. Nitekim Anadolu'da ilk «millî» banka girişimi de Konya'da gerçekleştirilmişti. 1920 yılına değin Konya'da 19 anonim şirket faaliyete geçmişti. Konya Vilayeti'ni 11 anonim şirketle İzmir izliyordu. Ardından üçer anonim şirketle, yine Batı Anadolu'da yer alan Aydın, Bursa ve Kütahya vilayetleri geliyordu.[63]

Tablo II : *1920'ye değin Anadolu'da kurulan anonim şirketlerin vilayetlere göre dağılımı*

Ankara	2	İzmir	11	Konya	19
Aydın	3	İzmit	1	Kütahya	3
Bursa	3	Karahisar	1	Niğde	1
Erzurum	1	Kastamonu	1	Saruhan	1
Eskişehir	2	Kayseri	2	Trabzon	1

Kaynak: Mehmet Vehbi, «Memleketimizde ticaret ve sanayi şirketlerinin vazıyeti,» *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Kanun-u sânî 1341, no: 1, s. 656.

1918 yılında, Zıraat ve Ticaret Nezareti, Osmanlı ülkesinde kurulan anonim şirketleri içeren *Memâlik-i Osmaniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri* başlığı altında bir yapıt yayınlamıştı.

[62] *Türk Yurdu* I. Dünya Savaşı'yla birlikte iç pazara yönelişi şöyle ifade ediyordu: «Memleketimizde şimdiye kadar pek de ne olduğu bilinmeyen 'teşebbüs-ü şahsî'nin doğmaya başladığını görmek ve zarurî hacetlerimizi kendimiz tedârik etmeye başlamak. Bunların, Cıhan Harbi tesiriyle harici yollar kapandığından ileri gelen şiddet-i ihtiyac ve zaruretten doğduğunu anlamalıyız. Bunu anladığımızda harbin bize verdiği dersleri takdir etmemek mümkün değildir.» «Türklük şu'unu: Harbin verdiği dersler,» *a.g.d.*, yıl 5, cilt 10, sayı 1, 10 Mart 1332, s. 16.

[63] Mehmet Vehbi, «Memleketimizde ticaret ve sanayi şirketlerinin vaziyeti,» *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Kânun-u sânî 1341, no: 1, s. 656.

Bu çalışmanın verilerine göre, 1918'de faaliyette bulunan 129 Osmanlı anonim şirketinden 9'u 1908 öncesi kurulmuştu. Çalışmada yer alan şirketlerin 42 si ticarî, 42'si sınaî, 16'sı malî, 15'i inşaat ve nakliyat, 9'u sigorta ve toplumsal amaç güden (ictimaî gayeler takibeden) ve 6'sı zıraî şirket olarak sınıflandırılmıştı. Bu şirketlerin toplam 16.623.150 Osmanlı lirası kuruluş sermayesi vardı. Ancak, bunun ödenmiş miktarı 6.194.689 liraydı. (Tablo III)

Tablo III : *Ticaret ve Zıraat Nezareti'ne göre, 1918'e değin kurulmuş Osmanlı anonim şirketlerinin sınıflarına göre kuruluş sermayeleri ve bunların ödenmiş miktarı* (Osmanlı lirası olarak)

Şirketlerin türü	*Sermaye miktarı*	*Ödenmiş miktarı*
Ticarî şirketler	2.298.800	930.025
Sınaî şirketler	2.863.400	1.750.270
Zıraî şirketler	495.000	83.000
Malî şirketler	7.542.000	1.825.725
İnşaat ve nakliyat şirketleri	2.019.000	1.198.783
Sigorta şirketleri ve toplumsal amaç güden şirketler	1.403.950	356.886
Toplam	16.623.150	6.194.689

Kaynak : Ticaret ve Zıraat Nezareti, *Memâlik-i Osmaniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri,* Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1334, ek tablo.

Memâlik-i Osmaniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri adlı yapıt, Ticaret ve Zıraat Nezareti'nin anonim şirketlere gösterdiği ilginin bir kanıtıydı. Çalışmanın önsözünde «temerküz kanunu»nun önemine değinilmiş, gelişmiş ülkelerde son yüzyılda kurulan «teşebbüsât-ı cesime-i iktisadiyye»nin sınırlı sorumluluk getiren anonim şirketler şeklinde oluştuğu belirtilmişti.[64]

Vakit gazetesinde Ticaret ve Zıraat Nezareti'nin yayınını yorumlayan Mehmet Asım, anonim şirketlerin «bugünkü hayatın en mühim iktisadî esaslarından birini» oluşturduğunu, tüm iktisadî girişimlerin ano-

[64] Ticaret ve Zıraat Nezareti, *a.g.e.,* s. 3.

nim şirketler aracılığıyla gerçekleştirilebileceğini kaydetmiş, «bir memleketin hakikî terakkiyât-ı iktisadiyyesini anlamak için herşeyden evvel o memleketteki anonim şirketlerin miktarı ve kıymetlerini tetkik eylemek iktiza eder» demişti.[65]

* * *

[65] Mehmet Asım, «İktisadî inzibat,» *Vakit,* 14 Eylül 1918, s. 1. Mehmet Asım, Ticaret ve Zıraat Nezareti'nin çalışmasının yabancı anonim şirketlere ait kısmının noksan olduğunu kaydediyor, II. Meşrutiyet öncesi Osmanlı anonim şirketlerinin sayısının dokuzu aşmadığını, 1918'de ise resmen 129 şirketin bulunduğunu belirtiyordu. Mehmet Asım, *Memâlik-i Osmaniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*'nden yararlanarak II. Meşrutiyet yıllarında kurulan şirketleri yıllara göre şöyle dağıtıyordu: 1325/1909 yılında 3, 1326'da 13, 1327'de 22, 1328 de 8, 1329'da 5, 1330'da 10, 1331'de 15, 1332'de 15, 1333'de 29 ve 1334'de 7. Mehmet Asım'a göre, bu şirketlerin 95'i İstanbul'da, geri kalanı Anadolu şehir ve kasabalarında kurulmuştu: İzmir'de 9 şirket, Konya'da 7, Aydın'da 4, Bursa'da 2, İzmit, Hayfa, Kastamonu, Uşak, Manisa, Kayseri, Erzurum, Ankara, Şam, Beyrut, Akşehir, Kudüs ve Karaman'da birer şirket bulunuyordu. Mehmet Asım anonim şirketlerle ilgili yaptığı genel değerlendirmede şunları söylüyordu:

> «Demek ki Osmanlı sermayelerinin anonim şirket şeklinde iktisadî faaliyetlere girişmesi ancak 1324 İnkılâbından sonra başlamıştır. ... İbtida İstanbul'da başlayan bu ceryanlar yavaş yavaş taşralardaki iktisadî merkezlere intişar etmiş, merkezi İstanbul'da olmak üzre teşekkül eden şirketlerin birçoğunun taşralarda şubeleri açıldığı gibi doğrudan doğruya taşra erbâb-ı ticaret ve zıraatının teşebbüsleriyle muhtelif vilayetlerimizde yeniden anonim şirketler teessüs eylemiştir.»

Mehmet Asım, bu arada, anonim şirketler mevzuatı üzerine şu haberi veriyordu:

> «Anonim şirketlerin teşekkülü ve tarz-ı idaresi hakkında mevcut olan ahkâm-ı nizamnamenin noksanlarını ikmal etmek üzre yeni baştan tetkik olunduğunu ve bu bâbda bir de layiha-i kanuniyye hazırlandığını işitiyoruz.»

Ahmet Emin [Yalman]'ın *Turkey in the World War* adlı yapıtında (s. 143) sözünü ettiği 9 Eylül 1918 (aslında 14 Eylül olacak; şirket sayıları 8 Eylül 1918 günlü *Vakit* gazetesinde yayınlanan «Anonim şirketlerimiz,» *a.g.g.,* s. 2'de değil, Mehmet Asım'ın yukarıda belirtilen 14 Eylül günlü yazısında yer almıştır) günlü istatistikler *Memâlik-i Osmaniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*'nden aktarılan bilgilerdi.

Ancak, Ticaret ve Zıraat Nezareti'nin çalışmasının 1918 yılının ilk aylarında kurulan şirketlerle yetindiğini göz önünde bulunduran Ahmet Emin, 1918 toplam rakamını 7'den 19'a çıkarmıştı. Buna karşın, İstanbul'da kurulmuş şirket sayısını, Mehmet Asım'ın yazısında olduğu gibi 95'te tutmuş, ve 1918 için gelişigüzel eklediği 12 şirketin tümünün Anadolu'da kurulduğunu varsaymıştı.

Oysa Mehmet Asım'ın da kaydettiği gibi, Ticaret ve Zıraat Nezareti'nin verileri eksikti. Düzenli bilgi toplanamayan bu dönemde birçok şirket gözden kaçmıştı. Öte yandan, Nezaret'in çalışmasında yer alan şirketler 1918 başlarında halen faaliyette bulunan şirketlerdi. Diğer bir deyişle, 1918'e değin faaliyetlerini sürdüremeyen şirketler çalışmada yer almamıştı. Ahmet Emin, ikincil bir kaynağın

1908 Devrimi'nin onuncu yıldönümünde İkinci Meşrutiyet dönemini değerlendiren İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, 1908'den beri kısa bir süre geçmesine karşın, ticaret, zıraat ve sanayi'de ülkede, 1908 öncesine oranla belirgin bir gelişme görüldüğünü savunuyordu.[66] Müslümanlar uzun yıllar ticarete «nazar-ı hakaretle» bakmış,[67] askerlik ve katipliğe heves ederek ticaret ve zanaatı gayr-ı müslimlere terk etmişlerdi. Oda'ya göre, «medeniyetin terakkisi, zihinlerin inkişafı bu tarz telakkinin ne kadar yanlış olduğunu» göstermiş, savaş meydanlarında cengaverliği

verilerini yanlış yorumlayarak, Mehmet Asım'ın verdiği rakamları 1918'de faaliyetteki şirketler olarak göstereceğine, her yıl kurulan tüm şirket sayısı olarak göstermişti.

Üçüncül bir kaynak olan Ahmet Emin'e gönderme yapan çağdaş araştırmacılar (Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni,* Ankara; Bilgi Yayınevi, 1968, s. 130; Tevfik Çavdar, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla «Vaziyet ve Manzara-i Umumiyye»,* İstanbul; Milliyet Yayınları, 1971, s. 100-101; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* İstanbul; Gerçek Yayınevi, 1980, s. 281-282) aynı yanılgıyı yinelemişlerdir.

Bu arada, Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi* (İstanbul; Tarih ve Devrim Yayınevi, 1974, s. 111) adlı yapıtında kaynak göstermeksizin 1863'den 1908 Devrimi'ne değin 5 şirket, 1909' dan 1914'e dek 37 ve 1914-1918 döneminde 55 şirket kurulduğunu ileri sürmektedir.

Osmanlı döneminde kurulan anonim şirket sayılarına en gerçekçi yaklaşım Mehmet Vehbi [Sarıdal] ınkidir. 1925 yılında *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*'nda yayınlanan «Memleketimizde ticaret ve sanayi şirketlerinin vaziyeti» başlıklı yazısında «gerek imtiyazlı ve gerek imtiyazsız anonim şirketler 1908 senesinden beri memleketimizde şayan-ı dikkat bir inkişaf göstermiştir» diyor ve bu dönemde kurulan şirket sayılarını şu şekilde veriyordu: 1908 yılında 53 anonim şirket bulunmakta; 1909'da 10, 1910'da 21, 1911'de 33, 1912'de 13, 1913'de 11, 1914'de 9, 1915'de 10, 1916'da 14, 1917'de 30, 1918'de 34, 1919'da 9 ve 1920'de 23. «Mehmet Vehbi, «Memleketimizde ticaret ve sanayi şirketlerinin vaziyeti,» *a.g.d.,* Kânun-u sânî 1341, no: 1, s. 656.

Bizim resmî yayın organlarını, dergi ve gazeteleri tarıyarak saptadığımız şirket sayısı Mehmet Vehbi'nin verilerini biraz aşmaktadır. Tarama işlemini 1918 Ağustosuna kadar getirdiğimizden 1918, 1919 ve 1920 yıllarının toplam şirket sayıları için Mehmet Vehbi'nin rakkamlarını benimsedik. 1849 - Ağustos 1918 yılları arasında Osmanlı ülkesinde kurulan Osmanlı, ya da esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan yabancı anonim şirketlerin adları, kuruluş yılı, yeri ve sermayeleri Belgeler bölümünde yer almaktadır.

66 «Îd-i millî,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 34. sene, no: 1751, 27 Temmuz 1334, s. 137-138. Gazete II. Meşrutiyet yıllarındaki gelişmeler üzerine şu satırlara yer veriyordu:

«Herkeste fikr-i ticaret uyandı. Daha doğrusu Türk unsurun ticaret hakkındaki fikri yükseldi. Birçok sınaî, ticarî şirketler vücût buldu.»

67 «Bizde ticaret,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 34. sene, no: 1749-50, 13-20 Temmuz 1334, s. 129-130.

ni kanıtlayan Türkler ticaret sahasında da liyakatlarını ortaya koymuşlardı.[68]

Toplumun gelenek göreneklerinde, halkın tavırlarında, özellikle gençliğin düşüncesinde beliren dönüşümü görmezlikten gelmek olanaksızdı. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'ne göre, bu dönüşümün «en bariz bir tecelligâhı» ticaretti. İkinci Meşrutiyet yıllarında ticarete atılanların sayısı büyük ölçüde artmıştı. «Artık anaların, babaların düşüncesi çocuklarını, memleketin terakkiyât-ı iktisadiyyesi üzerine tesiri mahdut olan memuriyet mesleğinde değil, ticarette görmek oldu.» *Dersaadet*

---

[68] Hasan Ferit, II. Meşrutiyet yıllarında oluşan bu dönüşümü şu satırlarla açıklıyordu:

«Osmanlılar, gençlerinin ecdâd-ı aslîleri olan bütün Türkler gibi kuvve-i kâhire ile muttasıf ve daima hür ve hâkim yaşamış cengâver bir kavim olup şimdiye kadar ekseriya harb ve darb ile ve kendilerinin hâkimiyetini kabul eden veya kendilerine iltica ve dehâlet ve istimân eden ve miktarları kendilerinin heman on misline baliğ olan akvam ve reayanın emr-i idare ve muhafazasıyla iştigâl ettiklerinden sanayi ve muamelât-ı ticariyyeye lakayd kalmışlar, heves edip alışmamışlardır. Bahusus para meselesiyle ve alelumum maddiyyat ve iktisadiyyatla iştigal Osmanlılarca mugayir-i kadr ve haysiyet bir hal gibi addolunup hele birisine ödünç verilen para için faiz istemek son derece adilik ve ele geçen parayı kâmilen sarf etmemek hasislik gibi telakki olunur idi. Herbirinin maiyetinde yüzlerce reaya bulunan kibârların evlât ve akrabasının ve umumiyetle evlâd-ı fâtihanın sanayi ve ticaretle, esnaflıkla iştigâl etmeleri tenezzül sayılır idi.

İlcaat-ı vakıa ile usul-i maişetin, ahval-i sabıka-i siyasiyyenin değişmiş ve maarifin günden güne terakki ve intişarı üzerine bundan böyle Türk milletinin dahi ticaretin her nev'i ile iştigal eyliyeceği şüphesizdir. Nasıl ki devr-i meşrutiyette sırf Osmanlı Türklerinden müteşekkil anonim şirketler ve bankalar teessüs etmiştir. ... Tabii bundan böyle Osmanlı Türkleri dahi kavânîn-i iktisadiyyenin alemşumul olan ahkâmına tâbi olacaklar, tekâmül edeceklerdir.» Ferid, «Bankalar,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 44-48, 8 Mart 1333, s. 24.

II. Meşrutiyet yıllarında, Müslüman-Türk unsur ticaret yanısıra «zenâ'at»a da heveslenmiş, san'at erbabı üzerine eski değer yargıları bırakılarak asker ya da memur olma yerine «meslek» edinilmeye önem verilmişti:

«Bizde işçilik şimdiye kadar asla rağbet görmeyen mesleklerden biri idi. Fakat zamanın tesiriyle bu meslek de yavaş yavaş uyanıyor, kendine doğru ve günden güne yeni kuvvetler çekerek memleketimizde bir sınıf-ı mahsus husule getiriyor. Düne kadar zenâât kelimesini duymak istemeyen neslimiz Harb-ı Umumî ağır toplarının yıktığı yerlerden fışkıran ihtiyacın tesiri altında şimdi bu yola (san'at yolu) dökülüyor. Yüzlerce gençlerimiz, çocuklarımız, yavrularımız soluğu işbaşında, fabrikada alıyor. San'atkâr, işçi olmağa bakıyor. Diyebiliriz ki ülkemizde kadife koltuk sevdası, kılıç aşkı yerine fabrika duygusu, altun bilezik muhabbeti uyanıyor ve artık emin olabiliriz. Memleketin istikbali pamuk, paluze! gibi yumuşak ellerden sert, nasırlı ellere geçiyor.» Sanayi, «Yeni vazifeler karşısında yeni programımız,» *Sanayi*, sene 5, sayı 40, 30 Eylül 1334, s. 154.

Ticaret Odası Gazetesi'nin satırlarıyla «bugünkü nesil memuriyetin getireceği cüz'i maaşa bakmıyor, ticaretin temin edeceği yüksek ve meşru kâra atf-ı nazar ediyor»du.[69]

«Ticareti yükseltmek, daha doğrusu tamamen millî bir ticarete sahip olmak ve onu ilerletmek» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*'na göre, «bu istihsalci asrın» tek amacıydı. «Onun için millî varlığını hisseden her cemiyet, gaye-i hayat ittihaz ettiği mefkurelerinin en başında —bittabî millî mefkuresinden sonra, hatta onunla beraber— millî ticaret gayesini görmüş, ona doğru ilerlemişti.»[70]

Ticaret-i Umumiyye Mecmuası'nda «Türk tâcir olabilir mi?» sorusunu yanıtlayan Ahmet Hamdi Bey Osmanlı topraklarında Yahudi, Ermeni ve Rumların Türklere oranla ticaret alanında «daha ince ve seri koku alan akvamdan» oldukları, Türk ulusunun ticarî uğraşlarda «cibillî fıtrî [doğuştan] bir istidatsızlığı» taşıdığı savını yatsıyor, Meşrutiyet yıllarında Müslüman-Türk unsurun iktisadî faaliyetlerinin «milletimiz için mes'ud, hayırlı ümitlerde bulunmağa hak kazandırdığı»nı, «yarınki ticaret mekanizmasının en ince ve mühim aksamını idare edecek selâhiyettâr kol»un «Türkün kolu» olacağını savunuyordu.[71]

İkinci Meşrutiyet dönemi uluslaşma süreci içerisinde olan bir toplumun sermaye birikimi sorununa çözüm arayış yıllarıydı. «Ticaret-i milliyyeyi yükseltmek meselesi»nin gündeme geldiği, şirketçilik ve özellikle anonim şirketler açısından önemli atılımların gerçekleştirildiği bir dönemdi. Artık Osmanlı Müslümanı ticarete atılıyor, şirket kuruyor, faizle para alıp veriyordu.[72]

---

69 «Yeni ticaret şirketleri,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no: 1662-1663, 29 Teşrîn-i evvel — 5 Teşrîn-i sânî 1332, s. 273. Gazete şu satırlara yer veriyordu: «Memleketin adâtında, halkın etvârında ve hususiyle gençliğin efkârında şu son seneler zarfında vuku' bulan tahavvülü fark etmemek kâbil değildir. Böyle güneş gibi aşikâr bir tebeddül gözlere çarpmaktadır.

Bu tebeddülâtın en bariz bir tecelligâhı da meslek-i ticaret oldu. Memleket için pek feyizli olan ticaret yoluna gidenlerin miktarı pek ziyade arttı.»

70 M(im). C(im)., «Millî ticaret,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sayı 8, 1 Temmuz 1333, s. 113-116; «-2-,» sayı 9, 16 Temmuz 1333, s. 129-131.

71 Ahmet Hamdi, «Türk tacir olabilir mi?» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sayı 28, 24 Kânun-u sânî 1334, s. 60-64.

72 Yunus Nadi, *Tasvir-i Efkâr*'daki başyazısında şu gözlemde bulunuyordu: «Umumî harbden evvel en sağlam, en hayırlı, en kârlı bir şirketi teşkil etmek için faraza koca bir liva içinde beş, on bin lira toplamakta büyük müşkilât çekiliyordu. Şimdi kırk, elli bin, seksen, yüz bin liralık bir şirket teşkil etmek için üç, beş kişinin biraraya gelmesi ve aralarında iki, üç çift laftan ibaret bir

Müslüman-Türk unsurun şirketçilik girişimlerinde İttihatçıların payı büyüktü. İttihat ve Terakki «millî» şirketlerin kuruluşuna fiilen önayak olmuş, üreticiyi, esnafı, tüccarı şirketlerde örgütleyerek «millî ticaret»in doğuşuna ortam hazırlamıştı.

«Millî ticaret» kimi kez serbest rekabetçi liberal iktisat öğretisiyle bağdaşmıyacak yöntemleri gerekli kılmış, «gayr-ı meşru» kazançlara yol açmıştı. Ancak, İttihat ve Terakki, «millî iktisat» döneminde bu tür «gayr-ı meşru» işlemlerin kaçınılmazlığına inanıyor, elde edilen sonucun yöntemi meşrulaştıracağını savunuyordu.[73]

---

musahabe geçirmeleri kâfi geliyor. Bu ne azim bir farktır, bu ne dehşetli bir istihaledir.» Yunus Nadi, «İktisadî meslek,» *a.g.g.*, 18 Mayıs 1918, s. 1.

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası da II. Meşrutiyet yıllarında şirketleşme yönünden önemli mesafelerin katedildiği kanısındaydı:

«Memleketimiz ahd-ı hümayunda yalnız mezâyâ-i askeriyyesini isbat ile kalmadı. İktisadiyyat sahasında da pek çok ilerledi. Meşrutiyet'ten beri teessüs eden şirketlerden herbiri bu vâdideki terakkiyâtın delil-i maddisîdir. «Cülûs-u hümayun,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no: 1738, 27 Nisan 1334, s. 81.

«Muharebe seneleri zarfında birçok şirketler teşekkül etti ve sermayesizlik iddiasının butlanını isbat eyledi.» «Türkiye'de sanayi-i cedide,» *a.g.g.*, 32. sene, no: 1743-44, 1-8 Haziran 1334, s. 105.

[73] Cavit Bey 1917 Bütçe konuşması sırasında para kazananlardan ve onlara Babıâli tarafından gösterilen kolaylık ve ayrıcalıklardan söz ederken şunları söylüyordu:

«Memleketin servet-i umumiyyesinin tezyidine medâr olmak üzre para kazananları en ziyade takdir edenlerdenim ve onların kazançlarını tezyid etmek için kendilerine müzaheret ve muavenetten geri durmam. ... Kendilerine yapılan müzaheret ve himaye —hatta bazılarının iddia ettikleri gibi gayr-ı meşru olduğunu farzetsek— netice olarak teşebbüsât-ı iktisadiyyeye karşı beslenen rağbetin temin eyliyeceği menfaat benim nazarımda o kadar büyüktür ki o gayr-ı meşruiyeti bile izale edebilir.» Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi 1442-1930*, Ankara; Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978, s. 244.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAPİTÜLASYONLARIN KALDIRILIŞI, YABANCI ŞİRKETLERİN DENETİMİ VE YABANCI SERMAYE SORUNU

«Memleketimize gelecek olan sermayelerden tehâşî edenler vardır. Kalb el harb bu memlekete gelen sermayelerin gelmesinden korkuluyordu. O zaman biraz korkulabilirdi. Çünki o vakit Türkiye'yi bir şebeke-i istibdad altına almış olan kapitülasyonlar dolayısıyle servet ve sermayelerini getirenler devletlerinin hakimiyetlerini de beraber getiriyorlardı. Tevzi-i adaleti kendi hakimleri yapıyordu. Her müracaatlarını kendi sefirleri is'af ediyordu. Adeta memleketimizde onlar sahib ve hakim, biz ise müsafirden başka bir şey değildik. Fakat bugün kapitülasyonların ilgası dolayısıyle memleketimize gelecek olanlara kapılarımızı geniş açmakta hiçbir mahzur görenlerden değilim ve ben memleketin siyaset-i iktisadiyyesinin, memleketi kurtarmak istersek, bu suretle idare edilmesine taraftarım.»

Mehmed Cavid

«1333 Bütçesi münasebetiyle Maliye Nazırının beyanatı,» *Tasfir-i Efkâr,* 8 Mart 1917, s. 1.

«Bugünün en mühim ve acil meselelerinden biri ilerideki iktisadî inkişafların mâbihilkıvâmı olan millî sermayedir. Yeni faaliyet devresinde açılacak müesseseler, girişilecek teşebbüsler, büyük, küçük icrası elzem teşkilât şimdiye kadar olduğu gibi, yine ecnebî sermayesi ile yahut ecnebîlere menfaat temin etmek için kendilerine tevdî ettiğimiz talihsiz ve bize hiçbir hayrı olmayan ecnebîleştirilmiş sermaye ile mi yapılacak? Bugün yurdumuzun herhangi bir köşesinde işlemekte olan bir müesseseye bakınız, orada ecnebî sermayesini bulursunuz. Her teşebbüs ecnebî sermayesine müftekirdir, ve biz bu sermayeye say ü amelimizi icâr ederek tâbî olur, amele mevki'inde kalırız. Hatta bazen, bazen değil ekseriyetle bu tâbiyete mazhar olmaktan, amele olmaktan bile mahrumuz. İktisadiyyatın en müessir âmili olan bir unsura, kendimize mahsus bir sermayeye mâlik değiliz.»

Ahmed Muhiddin

«Millî sermaye: Millî sermaye teşkilâtı -1-,» *İslâm Mecmuası,* sayı 33, 29 Temmuz 1331/1915, s. 732-733.

1. Babıâli'nin kapitülasyonları kaldırışı ve yabancıların statülerinin belirlenişi

Sermaye birikimindeki yetersizlik ve yasal-idarî engeller yanısıra, yabancı şirketlerin kapitülasyonlar sonucu Osmanlı topraklarında ayrıcalıklı durumda oluşları, yerli şirketlerin gelişimini kısıtlayan diğer bir etkendi.

Babıâli, uzun yıllar yabancı şirketleri Osmanlı yasaları kapsamına almaya çalışmıştı. Yabancılara, adlî, malî, ticarî, idarî vb. alanlarda çeşitli ayrıcalıklar tanıyan kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik ilk girişimler Kırım Savaşı ertesi toplanan Paris Kongresi'nde gündeme getirilmişti. Âli Paşa kapitülasyonların güçlükler doğurduğunu, hükûmetin nüfuzunu kırdığını, ıslahat girişimlerine ve bu ülkenin gelişimine her yönden engel olduğunu belirtmişti. Kongrede kapitülasyonların yeniden gözden geçirilmesi gereği onaylanmışsa da barış ertesi İstanbul'da toplanması gereken konferans gerçekleşmemişti.[1]

Osmanlı hükûmetleri, kapitülasyonların kaldırılışını kolaylaştırmak amacıyla Tanzimat döneminde ıslahat girişimlerinde bulunmuş, ancak, yabancı özel kişileri ilgilendirmesi gereken kapitülasyonlar, Avrupa devletlerinin elinde bir nüfuz aracı ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale nedeni olmuştu.

İkinci Meşrutiyet yıllarında başa gelen hükûmetler her fırsatta kapitülasyonları gündeme getirmiş, yabancı ülkeleri bu konuda iknaya çalışmışlardı. Avusturya-Macaristan'la imzalanan 1909 protokolunda, İtalyanlarla yapılan Lozan Barış Andlaşması'nda Osmanlı Devleti'nin «kapitülasyonları ilga hususundaki niyetinin haklı ve doğru» olduğu belirtilmişti. Babıâli, artık, kapitülasyonları kaldırmak için fırsat kolluyordu.[2] Nitekim, Avrupa ülkelerinin Birinci Dünya Savaşı'na girmeleri Osmanlı hükûmetini harekete geçirmiş, genel kargaşadan yararlanarak kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmaya sevketmişti.[3]

---

[1] Tahir Taner, «Kapitülasyonlar nasıl ilga edildi,» *Muammer Raşit Seviğ'e Armağan*, İstanbul; Hukuk Fakültesi Yayını, 1956, s. 624-625.

[2] *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* kapitülasyonların sakıncalarından söz ederken «her hususta elimizi kolumuzu bağlayan uhûd-i atîka[nın] istiklâl-i iktisadîmizi de tahdid ve takyid eylemiş» olduğunu yazıyordu. «Siyaset-i iktisadiyyemiz ve ticaret muahedeleri,» *a.g.g.*, 26. sene, no: 1341, 4 Eylül 1326, s. 297.

[3] I. Dünya Savaşı öncesi Türkiye'nin malî durumu, kapitülasyonlar ve yabancılara tanınan ayrıcalıklar üzerine *Tasvîr-i Efkâr* gazetesiyle yaptığı söyleşide Parvus şunları söylüyordu:

«Kapitülasyonların zamanı çoktan geçmiştir. Devlet-i muasıra beynindeki münâsebât, ancak bugünkü şerâit-i ticariyyeyi, hayat-ı ictimaiyyeyi ve ahvâl-i dü-

Eylül 1914'ün ilk günlerinde Adliye Nazırı Pirîzade İbrahim Bey'in başkanlığında, Temyiz Mahkemesi Birinci Reisi Osman, Heyet-i Teftişiyye Başmuavini Yusuf Kemal, Umur-u Hukukiyye Müdürü Ahmet Esat ve Umur-u Cezaiyye Müdürü Tahir Beylerin yer aldığı bir komisyon kurulmuş ve kapitülasyonların kaldırılması gereği hakkında Sadaret'e yazılacak tezkerenin ilkeleri görüşülerek saptanmıştı.[4]

Prens Sait Halim Paşa kabinesi, Adliye Nezareti'nin görüşünü benimsemiş ve 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere 9 Eylül 1914 günlü iradeyle Osmanlı topraklarında yaşıyan yabancıların kapitülasyon diye adlandırılan tüm malî, iktisadî, adlî ve idarî ayrıcalıklarının bundan böyle kaldırıldığı ve yabancılarla ilişkilerin devletler hukuku ilkeleri ışığında düzenleneceği ilan edilmişti.[5]

Kapitülasyonların kaldırılma kararı bir nota ile ilgili devletlere iletilmişti. Sefaretler, kapitülasyonların ikili andlaşmalara dayandığını, bu nedenle tek taraflı olarak kaldırılamıyacağını Babıâli'ye bildirerek kaldırma kararını protesto etmişlerse de savaş ortamı İttihatçıların fiilî durum yaratmalarını kolaylaştırmıştı.[6]

---

veliyyeyi nazar-ı dikkate alan mukavelenamelere müstenid olabilir. Kurûn-u vustâ zamanlarını müdafaa ve muhafaza etmek değildir. Eğer Türkiye yaşamak istiyorsa, yirminci asrın medeniyeti için kendisine yol açmalıdır.» «Tedâbir-i zaruriyye-i maliyye,» *Tasvîr-i Efkâr,* 22 Temmuz 1330, s. 3.

4 Tahir Taner, *a.g.m.*, s. 631-632.

5 «İmtiyazât-ı ecnebiyyenin (kapitülasyon) ilgası hakkında irade-i seniyye» şöyleydi: «Memâlik-i Osmâniyye'de mukim tebaa-i ecnebiyye hakkında dahi hukuk-u umumiyye-i düvel ahkâmı dairesinde muamele olunmak üzere elyevm câri malî ve iktisadî ve adlî ve idarî kapitülasyon nâmı altındaki bilcümle imtiyazât-ı ecnebiyyenin ve onlara müteferri veya onlardan mütevellit bilcümle müsaedât ve hukukun fi-mâba'd ref'i ve ilgası Meclis-i Vükelâ kararıyle tensip olunmuştur. İşbu irade-i seniyye 18 Eylül 1330 tarihinden itibaren mer'iülahkâm olacaktır.» —26 Ağustos 1330—, *Düstur,* II. tertip, 6. cilt, s. 1273.

6 Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihatçılar kapitülasyonların sakıncalarını birçok kez dile getirmişlerdi. 1917 Bütçe konuşmasında Maliye Nazırı Cavit Bey kapitülasyonlara da yer veriyordu:

«Türkiye'yi bir şebeke-i istibdat altına almış olan kapitülasyonlar dolayısıyle servet ve sermayelerini getirenler devletlerinin hakimiyetlerini de beraber getiriyorlardı. Tevzi'-i adaleti kendi hakimleri yapıyordu. Her müracaatlarını kendi sefirleri is'af ediyordu. Adeta memleketimizde onlar sahib ve hâkim, biz ise müsafirden başka birşey değildik.» «1333 Bütçesi münasebetiyle Maliye Nazırının beyanatı,» *Tasvîr-i Efkâr,* 8 Mart 1917, s. 1.

İttihatçı Tekin Alp de *İktisadiyyat Mecmuası*'nda kapitülasyonların ülke ekonomisini bağımlı kıldığına dikkati çekiyordu:

Kapitülasyonların kaldırılışının ardından doğan yasal boşluğu gidermek amacıyla Şura-i Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Mahmut Esat Efendi'nin başkanlığı altında bir komisyon kurulmuştu. Komisyon çeşitli devlet dairelerini ilgilendiren hususları incelemiş, ayrıntılı bir talimatname hazırlamıştı. Bu arada yasal düzenlemelerde bulunması için hükûmete önerilerde bulunmuştu.

Nitekim, 15 Ekim 1914 günlü bir geçici yasayla Osmanlı yasa ve tüzüklerinde kapitülasyonlardan kaynaklanan tüm hükümlerin geçerliliklerini yitirdikleri açıklanmıştı.[7] Ardından 8 Mart 1915 günlü «Memâlik-i Osmaniyye'de bulunan ecnebîlerin hukuk ve vezâifi hakkında kanun-u muvakkat» yayınlanmış ve yabancıların Osmanlı topraklarındaki statüleri belirlenmişti.[8]

Bu yasaya göre, yabancılar Kanun-u Esasî ve diğer yasaların Osmanlı uyruklarına tanıdığı siyasal haklardan yararlanamıyor, ancak, yasa ve tüzüklerle Osmanlı uyruklarına hasredilmiyen özel hukuk yabancılar için de geçerli sayılıyordu. Güvenlik ve kamu düzenini ilgilendiren tüm yasa ve tüzükler yabancıları da kapsamına almıştı. Hukuk ve ticarete ait hususlarda yabancılar Osmanlı mahkemelerine başvurabilir, Osmanlı uyrukları gibi haklarını dava edebilir ya da savunabilirlerdi. Yasalarda Osmanlı uyruklarına konan rüsum ve vergilere yabancı uyruklar da tâbi tutuluyordu. Yasanın geçici maddesinde, yasanın yayınlanış tarihinde Osmanlı topraklarında dava vekilliği, tabiblik, eczacılık, mühendislik ve muallimlik meslek ve san'atlarıyla uğraşan, okul açmış bulunan ya da gazete ve dergi yayınlayan yabancıların haklarının, Osmanlı yasa ve tüzüklerine tâbi olma koşuluyla, saklı kalacağı belirtilmişti.

Mevzuatta yapılan değişikliklerle, böylece, ülke topraklarında oturan yabancıların statüleri belirlenmiş oluyordu. Kapitülasyonların kal-

---

«Kapitülasyonlar mer'i iken bizim iktisadî bir siyasetimiz yoktu ve olamazdı. Her yerde iktisadî siyasetin gayesi ahâlî-i mahalliyyenin refah haline hizmet etmekten ibaret iken biz kapitülasyonların tazyikiyle ecânibe yerlilerin zararına olarak bir takım hukuk ve imtiyazât-ı fevkalade bahşettik ve bu suretle menâbi-i servetimizin birçoğu memleketle doğrudan doğruya alakadar olmayan anâsırın eline geçmiştir.» Tekin Alp, «Ecnebî sermayesine karşı siyaset-i iktisadiyyemiz,» *a.g.d.*, yıl 2, sayı 53, 26 Nisan 1333, s. 1.

7 Kavânin-i mevcudede uhûd-i atîkaya müstenid ahkâmın lağvı hakkında kanun-u muvakkat —2 Teşrin-i evvel 1330— *Düstur*, II. tertip, 6. cilt, s. 1336.

8 Memâlik-i Osmâniyye'de bulunan ecnebîlerin hukuk ve vezâifi hakkında kanun-u muvakkat —24 Şubat 1330—, *Düstur*, II. tertip, 7. cilt, s. 458 -459.

dırılışı sonucu, devletler özel hukuku ilkeleri ışığında, yabancı devletlerle ikâmet, konsolosluk, ticaret sözleşmeleri imzalanması gerekiyordu. Savaş nedeniyle bu tür sözleşmeler ancak dost ülkelerle yapılabilirdi.

Almanya ile 1916 yılı Ocak ayında Berlin'de görüşmelere başlanmış ve 11 Ocak 1917 günü, konsolosluk, hukuk işlerinde adlî müzâheret, suçluların iadesi, ikâmet, askerlik davetine icâbet etmeyenlerle asker kaçaklarının karşılıklı teslimiyle ilgili andlaşma ve sözleşmeler imzalanmıştı. Böylece Alman hükûmeti kapitülasyonların kaldırılışını resmen kabul ve tasdik etmiş oluyordu. Ancak, Babıâli, savaş ertesi diğer devletlerin kapitülasyonların kaldırılışını kabul etmemeleri halinde, bu andlaşma ve sözleşmelerin geçersiz olacağı yolunda Alman hükûmetine bir senet vermek zorunda bırakılmıştı.[9]

Savaşta diğer müttefikimiz Avusturya-Macaristan'la görüşmeler Eylül 1916'da başlamış ve sonuçta Almanya ile yapılan andlaşma ve sözleşmelerin ilkeleri ışığında, konsolosluk, suçluların teslimi ve ikâmet sözleşmeleri imzalanmıştı.[10]

2. Kapitülasyonların kaldırılışı öncesi Osmanlı hükûmetlerinin yabancı şirketlerin faaliyetlerini denetleme girişimleri

Yabancı şirketler, kapitülasyonlar kaldırılıncaya değin, Babıâli'nin onay ve iznine gerek görmeksizin Osmanlı topraklarında faaliyette bulunabiliyorlardı. Bu şirketler, tüzel kişi olmalarına karşın, kapitülasyonlarla yabancı gerçek kişilere tanınan her türlü ayrıcalıktan yararlanıyor, yerli şirketlere oranla ticarî alanda büyük bir üstünlük sağlıyorlardı.[11]

---

[9] Almanya Hükûmeti ile şehbenderlik, mevadd-ı hukukiyyede himaye-i adliyye, iade-i mücrimîn, ikâmet, kuva-i musallaha-i berriyye ve bahriyyeden davete icabet etmiyenler ile firarîlerin mütekâbilen teslimi hakkında 29 Kânun-u evvel 1332/11 Kânun-u sânî 1917 tarihinde mün'akid mukavelât ve muahedâtın imza ve teâtisine mezuniyeti mutazammın kanun —29 Mart 1333—, *Düstur,* II. tertip, 9. cilt, s. 466-559. Tasdiknameler 10 Nisan 1918 günü Berlin'de teâti olunmuştu.

[10] Ancak bu andlaşma ve sözleşmeler Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Merkezî Devletlerin yenik düşmesi nedeniyle tasdik edilmeden kalmıştı. Tahir Taner, *a.g.m.,* s. 635.

[11] Bu nedenle kapitülasyonların kaldırılışını olumlu karşılayan Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, bundan böyle yerli ve yabancı şirketlerin eşit koşullarda rekabet edeceklerini söylüyordu: «Uhûd-i atîkanın, hükûmetimiz tarafından atılan bir hatve-i cesurâne ile ilga edilmesi Osmanlı tüccarını gayr-ı meşrû bir rekabet karşısında kalmaktan tahlis etti.» «Türkiye'de feyz-i tabiat,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 32. sene, no: 1624, 6 Şubat 1331, s. 26.

Öte yandan, Avrupa'da kurulmuş, ya da kurulduğu iddia edilen birtakım hayalî şirketler Osmanlı topraklarında kolaylıkla faaliyete geçebiliyor, şube ve acenta açabiliyorlardı. Bu tür şirketlerin günün birinde ortadan kaybolup tüm yükümlülüklerini yüzüstü bıraktıkları ve bu suretle Osmanlı uyruklarını zarara soktukları sık sık görülüyordu.[12] Özellikle sigorta şirketleri sigortalılarla olan uyuşmazlıklarında, adlî kapitülasyonlardan yararlanarak, Osmanlı yargı mercilerini yetkili görmüyor, şirketlerin kurulu oldukları ülke mahkemelerine başvurulması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bu ise Osmanlı uyruklarını sigorta şirketleri karşısında güçsüz kılıyor, yabancı ülkelerde dava takip etme olanağı bulamıyan birçok Osmanlı sigorta tazminatından yoksun kalıyordu. Üstelik bu şirketlerin bazıları kendi ülkelerinde de yasalar gereğince kurulmadığından yasal yollarla takibata geçilse bile bir sonuç alınamıyordu.[13] Hayalî yabancı şirketin şube ya da acentası olarak faaliyete geçerek halkı dolandırıp yok olanlara da ara sıra rastlanıyordu.[14]

Bütün bu olumsuz gelişmeler karşısında Babıâli gerekli önlemleri alamıyordu. Tanzimat'la birlikte kabul edilen mevzuatta yabancı şirket-

---

[12] Yabancı sigorta şirketlerinin «dolapları»na ilk dikkati çeken yazarlardan biri Mizancı Murat'tır. Mizancı Murat, *Mizan* gazetesinde birçok kez bu şirketlere değinmiş, her yıl önemli bir meblağın sigortalar aracılığıyla yabancılara akıtıldığına, kaza durumlarında gerekli ödemelerin yapılmayarak Osmanlıların dolandırıldığına dikkati çekmişti. Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul; Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979, s. 270-271.

[13] A.R. Salim, «Türkiye'de ecnebî şirketleri,» *İstişare*, no: 7, 23 Teşrîn-i evvel 1324, s. 322; İbrahim Ethem, «Memleketimizde ecnebî şirketleri ve mevki-i kanuniyyeleri,» *Mizan ül-Hukuk*, sene 2, sayı 15, 24 Nisan 1326, s. 227-228.

[14] Örneğin, Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası halka şu tür uyarılarda bulunmak gereği duyuyordu:

> «Merkez-i muamelâtı Brüksel'de olan 'Le Soutien' nâm harik sigorta kumpanyası hakkında Bursa'da mukîm bazı kimseler Brüksel Başşehbenderliği'nden istizahatta bulunmaları üzerine mezkur şehbenderlikten vürûd edip Ticaret ve Nafıa Nezareti'nden bittezkere sureti Ticaret Odası'na gönderilen tahrirâtta 1911 senesinde tesis edilen mezkûr şirketin derece-i ehemmiyeti gayet dûn ve belki dâî-i şüphe olmakla beraber kavânîn-i mahalliyyeye tevfiken sermayesinin miktarını bildirmediği için Belçika Hükûmeti'nce tanınmadığı bildirilmiş ve 'Le Soutien' nâmıyla mevsûm olup başlıca İzmir ve Aydın havalisinde aynı şerâit tahtında icra-i muamele etmiş olan bir sigorta kumpanyasının 1911 senesinde ilân-ı iflas etmesi üzerine tebaa-i Osmaniyyeden birçok kimsenin mutazarrır olduğu cihetle marûzzikr 'Soutien' harik kumpanyası ile de muamelede bulunacak olan tebaa-i Osmaniyyenin pek ziyade ihtiyatkârâne hareket etmeleri tavsiye olunmuş olmakla keyfiyet alakadârânın enzâr-ı dikkatlerine vaz' olundu.» «Ecnebî sigorta kumpanyaları,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 29. sene, no: 1470, 23 Şubat 1328, s. 145.

ler ele alınmamıştı. Gerek Mecelle'nin adî şirketlerden söz eden Kitab ül Şirket'inde, gerekse ticarî şirketleri kapsamına alan Ticaret-i Berriye Kanunu'nda yabancı şirketlerle ilgili hüküm bulunmuyordu.[15]

Bu eksiği gidermek için 14 Kasım 1883 günü Ticaret Nezareti'nde bir komisyon kuruldu ve çalışmaları sonucunda 6 Aralık 1887 tarihli nizamname hazırlandı.[16]

Bu nizamname hükümleri gereğince yabancı ülkelerde kurulmuş anonim şirketler Babıâli'den ruhsat almaksızın Osmanlı topraklarında şube açamıyacak, acenta tayin edemiyeceklerdi. Ruhsat için bu şirketlerin sefaret ya da konsolosluktan tasdikli birer nizamname suretini Ticaret Nezareti'ne sunmaları gerekiyordu. Nizamnamenin devlet yasalarına, kamu düzenine ve genel ahlâka ters düşen bir yönü olmadığı takdirde şirkete ruhsat verilecekti. Ruhsat alan anonim şirketler ise üç ay içinde Osmanlı topraklarında yasal işleri yürütecek birer vekil tayin edecek ve sürekli bir ikametgâh göstereceklerdi.

Ancak, adlî kapitülasyonlar nedeniyle, yabancıları ilgilendiren hükümleri içeren yasa ve tüzükler sefaretlerin onayı olmaksızın yürürlüğe giremiyordu. Nitekim 1887 nizamnamesine sefaretler itiraz etmişler, ruhsat alma koşulunun «kapitülasyonlarla temin edilen serbestî-i ticaret esasına tecavüz teşkil eylediğini» ileri sürmüşlerdi. Babıâli ile sefaretler arasında uzun yazışmalara girişilmiş, ancak bir uzlaşma sağlanamamıştı.[17]

Babıâli 1906 yılında bir kez daha girişimde bulunmuş, Ticaret-i Berriyye Kanunu'na ek olmak üzere sigorta işlemlerine dair yasa tasarısı

---

15 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası yabancı şirketleri denetleme açısından mevzuatın yetersiz olduğuna dikkati çekiyor, «anonim şirketler hakkında memâlik-i mütemeddine-i sairede mer'i üt tatbik bulunan kavânin misillu muvâfık bir kanun neşredilmiyecek ve tebaaya suhulet gösterilmiyecek olursa bu gibi şirketler gelip Türkiye'de iş görürler» diyordu. «Türkiye'de şüpheli anonim şirketler,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, no: 1515, 4 Kânun-u sânî 1329, s. 33-35.

16 Memâlik-i ecnebiyyede teşekkül eden anonim şirketlerin Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de icra-i muamelât için güşâd veyahut tayin edecekleri acentalar hakkında nizamname —23 Teşrîn-i sânî 1303—, *Düstur,* I. tertip, 5. cilt, s. 963-965.

17 Bu arada sefaretler kendilerince kabul edilebilecek bir nizamname suretini Babıâli'ye göndermişlerdi. 1887 Nizamnamesi ölü doğan bir belge oluşu nedeniyle birçok yabancı şirket Babıâli'nin onayım almaksızın faaliyetlerini sürdürdüler. Said Hikmet, «Eşhâs-ı mâneviyye-i ecnebiyyenin hâl ve mevki-i hukukîsi,» *Ulum-u Siyasiyye ve İktisadiyye Mecmuası,* sene 1, no: 1, Nisan 1334/1918, s. 9-34 ve no: 2, Mayıs 1334/1918, s. 127-159.

alındığı sırada Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan anonim şirketler ve sigorta kumpanyaları hakkında 25 Mart 1906 günlü ayrıntılı bir nizamname yayınlamıştı.[18]

Nizamnamede yabancı anonim şirketlerin yararlandıkları aşırı «serbestiyyet»e son verilip, Osmanlı şirketleriyle aynı koşullar altında faaliyette bulunmalarının sağlanması, böylece ulusal şirketlerin (şirkât-ı milliyye) rekabet gücünün arttırılması öngörülüyordu.[19] Zaten yabancı şirketlerin büyük sermaye, etkin kadro ve becerileriyle yerli şirketlere bir üstünlükleri vardı. Kapitülasyonlarla sağlanan ayrıcalıklar nedeniyle bu üstünlük daha da belirginleşiyordu. Örneğin, yabancı şirketler kazanç vergisi (temettü vergisi) ödemiyor, yerli şirketlerin tâbi oldukları bir takım resim ve harçlardan bağışık tutuluyorlardı.

Öte yandan bu nizamnameyle yabancı şirketlerle muamelede bulunan Osmanlı vatandaşlarının haklarının güvence altına alınması amaçlanıyordu. Bu nedenle, yabancı anonim şirketlere ve sigorta şirketlerine, belirli bir meblağı nakden ya da Dersaadet Borsası'nda kayıtlı Devlet-i Aliye Eshâmı olarak Osmanlı Bankası'na ödeme yükümlülüğü getiriliyordu.

Ancak bu kez de nizamname, sefaretlerin itirazıyla karşılaşmış, «sefârâtın tasvibi olmaksızın ilan olunan mezkur nizamnamenin ecânib hakkında tatbik olunamıyacağı» Babıâli'ye bildirilmişti.[20] Sefaretler herşeyden önce ruhsat yöntemiyle «kapitülasyonlarla ecânibe temin edilen serbestî-i ticaret-i mutlaka[nın] haleldâr edilmiş olmasından» kaygı duyuyorlardı. Öte yandan tüm yabancı şirketlerin aynı mevzuata tâbi olmasına itiraz ediyorlardı. Banka, kredi, sigorta işlemleriyle uğraşan

[18] Memâlik-i Mahrusa-i Şâhane'de ifa'-i muamele etmekte olan ecnebî anonim şirketleriyle sigorta kumpanyaları hakkında nizamname —12 Mart 1332—, *Düstur*, I. tertip, 8. cilt, s. 470-476.

[19] Said Hikmet 1906 Nizamnamesi'nin gerekçesini şu satırlarla açıklıyordu:
«Osmanlı anonim şirketlerinin müstefid olmadığı bir serbestî'i ecnebî anonim şirketlerine bahş ve temin edilerek şirkât-ı milliyyenin meydan-ı rekabette şirkât-ı ecnebiyye tarafından mağlub edilmelerine meydan verilmemek arzu ediliyordu. Çünki şirkât-ı Osmaniyye şirkât-ı ecnebiyye gibi büyük vâsi sermayelerle ve kuvvetli vesait-i icraiyyeye mâlik olmamaları hasebiyle saha-i rekabette mübârize için esasen zayıf oldukları gibi kapitülasyonların ecânibe temin ettiği imtiyazât-ı muafiyâtın şirkât-ı milliyye ile rekabette kendilerine bir tefevvuk ve ruchan-ı mahsus temin ettiğini de nazardan dûr tutmamalıdır.» Said Hikmet, «Eşhâs-ı mâneviyye-i ecnebiyyenin hal ve mevki-i hukukîsi,» *Ulum-u Siyasiyye ve İktisadiyye Mecmuası*, sene 1, no: 2, Mayıs 1334/1918, s. 143.

[20] A.R. Salim, *a.g.m.*, s. 323.

ve Osmanlı maliyesini yakından ilgilendiren şirketlerin denetimine bir ölçüde göz yumulabilirdi. Ancak bu denetimin ticaret ve deniz taşımacılığı şirketlerini de kapsamına alacak şekilde genişletilmesi kabul edilemezdi. Ayrıca sigorta şirketlerinin teminat akçelerini Osmanlı Bankası yanısıra yabancı bankalara depozito edebilmelerine de olanak sağlanmalıydı. Sigortalarla ilgili diğer bir itiraz yangın sırasında hasarın genişlemesini önlemek için mahalli idarelerce yıktırılacak evlerin bedellerinin de sigorta şirketlerince ödenmesini öngören maddeye yönelikti. Bu itirazların Babıâli tarafından kabul edilmemesi nedeniyle 1905 Nizamnamesi bir öncekinin akıbetini paylaştı ve yürürlüğe konamadı.

3. Kapitülasyonların kaldırılışı ertesi Osmanlı mevzuatı ve yabancı şirketlerin hukukî statülerinde yapılan değişiklikler

Babıâli yabancı şirketleri denetliyebilmek için çok daha kökten dönüşümlerin gerektiğini görmüştü. Kapitülasyonlar sürdükçe yabancı şirketlerin ve sigorta şirketlerinin faaliyetlerine müdahale edilemiyeceği, bunların Osmanlı mevzuatı kapsamına alınamıyacağı açıktı.

Kapitülasyonların kaldırılışı yıllardır gündemde olan denetim sorununun çözümüne olanak sağladı. 13 Aralık 1914 günlü «Ecnebî anonim ve sermayesi eshâma munkasım şirketler ile ecnebî sigorta şirketleri hakkındaki kanun-u muvakkat» kabul edilerek, gerçek kişiler yanısıra ticarî nitelikteki tüzel kişiler de Osmanlı mevzuatı kapsamına alındı ve yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verildi.[21]

Geçici yasa iki kısımdan oluşuyordu: İlk kısımda anonim şirketler ve sermayesi paylara ayrılmış şirketlerle ilgili hükümler yer alıyordu. İkinci kısım ise yabancı sigorta şirketlerine ayrılmıştı.

Bu geçici yasa gereğince, yabancı ülkelerde kurulup Osmanlı topraklarında şube ve acenta açarak faaliyette bulunacak anonim ve sermayesi paylara ayrılmış şirketler, ünvanlarını, kuruldukları yeri, uyruklarını, sermayelerini Ticaret Nezareti'ne bildirecek ve işlemlerinde Osmanlı yasaları gereğince davranacaklarını taahhüd eden bir istidâname vereceklerdi. Ayrıca, kurulu bulundukları ülkedeki Osmanlı sefaret ve ticaret ateşeliklerinden onaylı kuruluş belgelerini, iç tüzük suretlerini, hükûmetlerinden ülke yasalarına uygun olarak kuruldukları ve halen faaliyette bulunduklarını belgeleyen bir şahadetnameyi Nezaret'e suna

---

[21] Ecnebî anonim ve sermayesi eshâma münkasim şirketler ile ecnebî sigorta şirketleri hakkında kanun-u muvakkat —30 Teşrîn-i sânî 1330—, *Düstur*, II. tertip, 7. cilt, s. 142-148.

caklardı. Son olarak, şirketlerin iç tüzüklerinde gösterilmiş olan işlemleri yürütmeye ve bu işlemlerden doğacak her türlü davada şirket adına gerek davalı, gerek davacı, ya da diğer bir sıfatla mahkemelerde hazır bulunmaya yetkili birer vekil tayin edeceklerdi.

Yabancı anonim ya da sermayesi paylara ayrılmış şirketlerin vekilleri şirket iç tüzüğünün ve taşıdıkları vekaletnamelerin Ticaret Nezareti tarafından tasdik edilmiş birer özetini resmî gazete ve ülkenin belli başlı birkaç gazetesiyle ilân edeceklerdi. Şube ve acenta kurulan mahaller, şirketler için kanunî ikametgâh addedilecek ve o yörenin mahkemeleri şirketlerle ilgili anlaşmazlıklarda dava mercii olacaklardı. Şube ve acentalar, şirketin uyruğunu taşıyacak, işlemlerinden dolayı açılacak davalarda şirket vekillerinin ya da şube müdürlerinin kişisel uyruğuna bakılmıyacaktı. Son olarak, esas işlemlerini Osmanlı topraklarında yürüten yabancı şirketler, yasanın yürürlüğe girişinden itibaren üç ay içinde Osmanlı anonim şirketine dönüştürülecek, bu yapılmadığı takdirde idarehaneleri kapatılacaktı.

Geçici yasanın ikinci kısmını oluşturan sigorta şirketleriyle ilgili mevzuat geçmiş deneyler gözönünde bulundurularak hazırlanmıştı. Herşeyden önce, Ticaret ve Zıraat Nezareti'ne bağlı Ticaret Müdüriyet-i Umumiyyesi bünyesinde, sigorta şirketlerinin işlemlerini izleyecek ve denetleyecek bir Sigorta Müdüriyeti kuruluyordu. Sigorta şirketleri, Nezaret'in bu görevine karşılık her yıl 50 Osmanlı altını harc ödeyeceklerdi. Şirketler yıllık malî durumlarıyla ilgili belgeleri ve genel kurullarınca onaylanan bilançolarını Ticaret ve Zıraat Nezareti'ne vereceklerdi. Nezaret, ayrıca, şirketlerden işlemleriyle ilgili yazılı ya da sözlü her türlü bilgi isteminde bulunabilecekti.

Osmanlı vatandaşlarının hak ve hukukunun güvence altına alınması ve sigorta şirketleri aleyhine sonuçlanan anlaşmazlıkların yürütülebilmesi amacıyla şirketler, yangın, yaşam, deniz taşımacılığı gibi her tür sigorta işlemleri için 5.000 liradan 15.000 liraya kadar teminat akçesi ödemekle yükümlü tutuluyordu. Söz konusu teminat akçesi nakit, ya da piyasa fiyatının yüzde on fazlasıyla devlet tahvili olarak Ticaret ve Zıraat Nezareti tarafından onaylanacak bir bankaya ödenecek, karşılığında bir kefaletname alınacaktı. Teminat akçesi devlet tahvili olarak ödendiği takdirde Osmanlı devlet tahvili, ya da Büyük Devletler (Düvel-i Muazzama) tahvilleri türünden güvenilir bir kıymetli evrak olacak, İstanbul veya Avrupa başkentleri borsalarında kayıtlı bulunacaktı. Şirketler sigorta tazminatını Osmanlı topraklarında şube ve acentalarının bulunduğu mahalde ödemekle yükümlüydüler.

Sigorta şirketlerinin şubelere atayacakları temsilciler, gerek yurt dışında gerekse yurt içinde iflas ve emniyeti kötüye kullanmadıklarını, sabıkaları bulunmadığını ispatladıktan sonra göreve başlıyabileceklerdi.

Sigorta poliçelerinde yer alan koşullar genel ahlâk ve kamu düzenine aykırı bir husus içermedikleri ve yasalara ters düşmedikleri sürece geçerli olacaktı. Son olarak, yangın sırasında, hasarın büyümesini önlemek amacıyla mahallî idarelerce yıktırılan emlâkin sigorta bedelleri şirketlerce ödenecekti.

Öte yandan, yabancı şirketlerle ilgili geçici yasayla aynı günü taşıyan «Temettü vergisi hakkında kanun-u muvakkat», yerli yabancı ayırımı gözetmeksizin, Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan tüm şirketleri gelir vergisine tâbi tutuyordu. Böylece o güne değin bu tür bir vergiden bağışık olan yabancı şirketler bundan böyle Osmanlı şirketleriyle eşit oranda vergilendirileceklerdi.[22]

Vergi oranları bankerler ve banka işlemleriyle uğraşan kuruluşlar için yüzde 20, taşıma şirketleri, kambiyo acentaları, ticaret ve san'at evleriyle komisyoncu, müteahit, mühendis, mimar, dava vekili, tabip, dişçi, baytar ve benzeri meslek sahipleri için yüzde 15, toptan satış mağazaları için yüzde 10 olarak saptanmıştı. Yangın ve deniz taşımacılığı sigorta işleriyle uğraşan şirketler her yıl kendilerine ödenecek primlerin yüzde 3'ü, yaşam sigortası şirketleri her yıl sigorta edilen sermayenin binde 2'si oranında temettü vergisi vereceklerdi.

4. Yabancı şirketlerde Türkçenin zorunlu kılınışı ve Osmanlı müslümanlarının istihdamı sorunu

Babıâli, yukarıda belirtilen yasaların ardından 23 Mart 1916 günlü «müessesât-ı nafıa ile imtiyazlı şirketler muhaberât ve muamelâtında Türkçe istimâli» hakkında bir yasa[23] çıkararak o güne değin genellikle Fransızca görülen ticarî işlemler ve yazışmaların bundan böyle Türkçeleştirilmesine karar veriyordu.[24]

Türkçeleştirme, kamu hizmeti gören şirketler için Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin saptayacağı süre içerisinde gerçekleştirilecekti. Demiryolu şirketleri için bu süre 23 Temmuz 1919 gününe değin ertelenebilecekti. Bu yasa hükümlerini yerine getirmeyen imtiyazlı şirketlere

---

[22] Temettü vergisi hakkında kanun-u muvakkat —30 Teşrin-i sânî 1330—, *Düstur*, II. tertip, 7. cilt, s. 148-159.

[23] Müessesât-ı nafıa ile imtiyazsız şirketler muhaberât ve muamelâtında Türkçe istimâli hakkında kanun —10 Mart 1332—, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 775-776.

hükûmet el koyacak ve işlemlerin Türkçe görülmesini sağlıyacaktı. İmtiyazsız Osmanlı şirketleri ise tüm yazışmalarını ve defterlerini 23 Temmuz 1919 gününe kadar Türkçeye dönüştürmüş olacaklardı.[25]

Yasa tasarısı Ayân Meclisinde görüşülürken değişikliğe uğramış ve yabancı şirketlerin hükûmet ve müşterilerle olan yazışmaları dışında Türkçe kullanma zorunluluğu kaldırılmıştı.

Yabancı şirketlerin bir kısmı, bu yasayla birlikte faaliyetlerini durdurmuş, diğer bir kısmı yasaya boyun eğerek Türkçeleştirme girişiminde bulunmuştu. Ancak, bu kez «işlerine yarayacak Türkçe bilen memur» bulamamışlardı. Yabancı şirketlerin Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan şubelerinde çalışanların büyük çoğunluğunun yabancı oluşu nedeniyle boşalan yerler doldurulamıyor, şirketler kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyordu.

Çözüm olarak kendilerine yabancılar için özel Türkçe dil dersleri açmaları önerilmişti. Nitekim, Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi «yerli lisana aşina olmayan memurların Türkçe öğrenmelerini temin için» üç sınıflı bir Türkçe dersanesi açmıştı.

Oysa, yasayla amaçlanan yabancıları Türkçe öğrenmeye zorlamak değildi. Türkçe zorunlu kılınarak bu işyerlerinde Osmanlı ve özellikle Müslüman - Türk unsurun çalışması sağlanacak, böylece vatandaşlara yeni istihdam olanakları bulunacaktı. Ayrıca Osmanlılar bu tür şirketlere yerleştirilerek yabancı şirketlerin faaliyetleri «içerden» denetlenebilecekti.[26]

---

24 *Türk Yurdu* dergisi yasanın ulusçuluk açısından önemini şu satırlarla vurguluyordu:

«Ecnebî mekteplerinde muallimlik ve müdürlük eden zâtların ekserisi resmî lisan olan Türkçeyi bilmediklerini gören hükûmet 1330 senesinde buna mâni olmak üzre bazı teşebbüslerde bulunmuştu. Geçen 1331 senesi ise bütün iktisadî hayatımızı sarıp boğarak bizi her cihetçe kendisine muhtac bir halde bulunduran bütün müessesât-ı iktisadiyyede kullanılagelen ecnebî lisanı ve bunun millî hayatımıza etmekte olduğu tesirleri nazar-ı dikkate alınarak, bu gibi müesseselerde Türkçenin mecburî kullanılması için bir kanun çıkarılmıştı.» Türklük şu'unu: Ecnebî müesseselerde Türk dili,» *Türk Yurdu* yıl 5, cilt 11, sayı 9, 22 Kânun-u evvel 1332, s. 152.

25 Aksi takdirde imtiyazsız şirketler 5 liradan 50 liraya kadar para cezasına çarptırılacaklar, mahkûmiyetin tekerrürü halinde ise idarehaneleri kapatılacak ve ticaretten men' edileceklerdi. (Madde 6)

26 Ticaret ve Zıraat Nazırı Ahmet Nesimi Bey bu yasayla ilgili olarak *İktisadiyyat Mecmuası*'na şu açıklamada bulunmuştu:

«Şirketlerin gerek devletle, gerek efrâd ile münasebetlerinde Türkçe lisanının

Osmanlı Devleti'ne gelen yabancı sermaye genellikle işgücünü de beraberinde getirmişti. Bu nedenle demiryollarından bankalara kadar yabancı şirketlerin etkinlik gösterdiği hemen hemen tüm işkollarında yabancı işçi ya da memur çalıştırılmış, Osmanlı uyrukları, dil bilmiyorlarsa, bu şirketlerde ancak düz işçi olarak iş bulabilmişlerdi.[27]

İkinci Meşrutiyet'le birlikte Osmanlılar ticaret ve san'ata özendirilmiş ve bu amaca yönelik meslek okullarının açılmasına hız verilmişti. Kondüktör Mektebi, Şimendifer Memurları Mektebi, Rüsumât Memurları Mektebi, Dişçi Mektebi, Tabib Muavinleri Mektebi gibi meslek okullarında Müslüman-Türk unsur eğitilerek o güne değin yabancıların çalıştırıldığı kuruluşlara Osmanlı vatandaşlarının yerleştirilmesi amaçlanmıştı.[28]

Öte yandan, 1908 Devrimi ertesi, Osmanlı eğitim sisteminde ticaret dersleri ağırlık kazanmıştı. Gece okulları açılarak akşam dersleri verilmiş, kadınlar için özel ticaret dersleri düzenlenmişti.[29]

Gece dersleri okulları İttihat ve Terakki Cemiyeti kulüplerinin girişimleriyle açılmıştı.[30] Bu dersler okuma-yazma, yabancı dil öğrenme, ya da belirli bir meslekte uzmanlaşma isteyenlere hizmet götürecek biçimde yürütülmüştü.[31] Gece derslerinde özellikle ticaret ve bankacılığa yönelik dersler vurgulanıyor, banka memurluğu, tüccar kâtipliği yapabilmek için yabancı dil, hesap, muhasebe ve banka işlemleri öğretiliyordu. İttihat ve Terakki kulüpleri yanısıra Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye ve

istimâli de ba'z bir müddet hitâmında mecburiyet altına alınmıştır. Bu suretle iktisadiyyat aleminde devletin resmî lisanının hâkimiyeti temin edilmiş ve bu gibi müesseselerde yerlilerin de istihdamı imkanı hasıl olmuştur.» «Ticaret ve Zıraat Nazırıyla mülakat,» *a.g.d.*, yıl 1, sayı 1, 8 Şubat 1331, s. 6.

27 Osmanlı Devleti'nde iş yerlerindeki dil sorunu üzerine «san'at lisanımızı Türkçeleştirme» kampanyasına bakınız: Bölüm VII ve dipnot 51.

28 Bu okullar üzerine ayrıntılı bilgi için bkz: Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, cilt 4, 2. baskı, İstanbul; Eser Matbaası, 1977.

29 Osman Ergin, *a.g.e.*, s. 1485-1495.

30 Süleymaniye İttihat ve Terakki Kulübü'nde açılan gece dersleri üzerine gazetelere verilen ilânda, derslerin nasıl yürütüleceği uzun uzadıya anlatıldıktan sonra, yatsı namazının kulüp mescidinde cemaatla kılınacağı, derslere devam edenlerin ve ailelerinin hastalanmaları halinde tedavilerinin kulüp tarafından yaptırılacağı ve ilaçlarının bedelsiz verileceği, davası olanların davalarının kulüpçe sürdürülüp sonuçlandırılacağı, eğitimde kullanılacak tebeşir, mürekkep, kağıt ve kitapların parasız dağıtılacağı belirtiliyordu. Osman Ergin, *a.g.e.*, s. 1487.

31 İstanbul'da İttihat ve Terakki'nin Süleymaniye, Aksaray, Davutpaşa, Pangaltı ve Beykoz Kulüpleri 1908 Devrimi ertesi gece dersleri açmışlardı.

Türk Ocağı gibi kuruluşlar, *Tanin* gibi gazeteler de gece dersleri açıyorlardı.[32]

Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahahsı Kemal Bey'in girişimleriyle Çırak Mektepleri açılmış, geçimini çalışarak kazanmak zorunda kalan çocukların geceleri eğitimlerini sürdürmeleri sağlanmıştı.[33]

Ocak 1918'de, Fatih, Sultanahmet, Aksaray, Eyüp, Kasımpaşa, Beşiktaş, Üsküdar ve Kadıköy'de olmak üzere, İstanbul'da sekiz çırak mektebi bulunuyordu. Savaşın son yılında Çırak Mektepleri Müdüriyet-i Umumîsi, devam ve sınav yükümlülüğü olmaksızın, çırak mekteplerinde serbest dersler verilmesi ve kız çocuklar için İnâs Çırak Mekteplerinin açılması hazırlığı içerisindeydi.[34]

Çırak mektepleri ticaret, Türkçe ve Almanca olmak üzere üç sınıf üzerinden eğitimlerini sürdürüyorlardı.[35] Ticaret sınıfı için ilkokul (iptidaî) diploması almış, ya da o derecede bilgi edinmiş olmak gerekiyordu. Almanca ve Türkçe sınıflarına sınavla öğrenci alınıyordu. Eğitim süresi bir yıldı. Dersler geceleri 19 - 21 arası yapılıyordu.

Ticaret sınıfının dersleri usul-ü muhasebe-i ticariyye, muharrerât-ı ticariyye, vesâik-i ticariyye, ilanât, malumât-ı ticariyye, iktisadiyye, kanuniyye, emtia-i ticariyye, hesab-ı ticarî ve Almancaydı.[36]

Okul yönetimleri gece derslerine devam eden ve çırak mekteplerini bitirenlerin, uygun maaşlarla yeni kurulmakta olan «millî şirketler» ve

---

32 Bu arada yabancı okullar da gece dersleri vermeye başlamışlardı. Örneğin, 23 Teşrin-i evvel 1325 günlü *Tanin*'de şu haber yer alıyordu:
«Haydarpaşa'da kâin Alman Mektebi tarafından zabitân ve memurîn efendilere mahsus olarak Almanca tedrisatta bulunmak üzre meccanen gece dersleri açıldığı haber alınmıştır.» Osman Ergin, *a.g.e.*, s. 1490.

33 Çırak Mektepleri için *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* şu çağırıda bulunmuştu: «İstanbul Vilayeti cânibinden şehrimizin muhtelif mahallerinde tesis edilen çırak mekteplerinde geceleri amelî bir şekilde ulum-u ticariyye tedris edilmekte bulunduğundan gündüz işleriyle meşgul olan erbâb-ı ticaret ve san'atın geceleri bu müessese-i nâfi'eden istifade etmeleri ve müstahdemler ile gençleri işbu mekâtibe devama teşvik ve tergib eylemeleri tavsiye olunur.» *a.g.g.*, 31. sene, no: 1604, 19 Eylül 1331, s. 271-272.

34 Osman Ergin, *a.g.e.*, s. 1543.

35 Çırak mekteplerinin programları «Alman mekteplerine tevfiken» düzenlenmişti. «Çırak mektepleri,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 31. sene, no: 1605-6, 26 Eylül - 3 Teşrîn-i evvel 1331, s. 273-274.

36 «Ticaret gece dersleri,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 3, sayı 65, 27 Eylül 1333, s. 8.

ticarethanelerde iş bulmalarına yardımcı oluyordu. Nitekim 1917 mezunlarından 26'sı Çırak Mektepleri Müdüriyet-i Umumîsi'nce bu şirketlere yerleştirilmişti. Ayrıca, 1918 yılı mezunlarından yetenekli olanların Almanya'ya gönderilerek eğitimlerini sürdürmeleri kararlaştırılmıştı.

Öte yandan, gerek erkek işgücünün savaş nedeniyle kıtlaşması, gerekse «kadıncılık» (feminizm) hareketinin giderek yaygınlaşması sonucu kadınlara da ticaret dersleri verip iş yaşamına atılmalarını sağlamak amacıyla Ticaret Mekteb-i Alisi tarafından İnâs Darülfünunu'nda bir şube açılmıştı. Başvuruların yüzü geçmesi üzerine ikinci bir şube eklenmesi zorunda kalınmıştı. Artık kadınlar çalışma yaşamına özendiriliyor, kadınlara meslekî eğitim olanakları tanınıyor, işgücü açığının kadınlarla giderilmesine çalışılıyordu.[37]

5. İkinci Meşrutiyet yıllarında yabancı sermaye sorunu ve İttihatçıların yabancı sermayeyle ilgili tutumları

İkinci Meşrutiyet yıllarında yabancı şirketlerin denetimine ve Osmanlı-Türk unsurunun istihdamına çözüm aranırken sermaye sorununa da eğilmek gerekmişti. Osmanlı toplumu İttihat ve Terakki'nin özlemini duyduğu hızlı bir kalkınmayı gerçekleştirecek sermaye birikiminden yoksundu. Bayındırlık işlerine girişme, şirket kurma, sanayileşme vb tüm girişimler sermayesiz yürütülemezdi. İttihatçılar iktidara yöneldikleri ilk günlerde ülkedeki sermaye birikiminin yetersizliğini görmüş, dış finansman kaynaklarına başvurmak gerektiğini birçok kez vurgulamışlardı.

Nitekim, 10 Temmuz Devrimi'yle birlikte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'teki genel merkezi, ülke kaynaklarının iktisadî gelişmenin gerekli kıldığı girişimlere atılmaya yetmiyeceğine, bu nedenle yabancı sermayeye başvurmanın kaçınılmazlığına dikkati çekmişti.

Cemiyet'in merkez yayın organı *İttihat ve Terakki Gazetesi,* ülkenin o günkü iktisadî koşulları nedeniyle, gerek duyulan sayısız bayındırlık hizmetlerinden küçük bir kısmının bile yerli sermaye ile gerçekleştirilmesinin olanaksız olduğunu, «idare-i muhrîbe» diye nitelediği otuz yıl süren Abdülhamit döneminin tüm servet kaynaklarını kuruttuğunu, halkta «fikr-i teşebbüs». cesaret adına birşey kalmadığını ileri sürüyor, Osmanlı madenlerini işletmek, demiryolu, tramvay hattı döşemek, kentlere elektrik, su getirmek, fabrika açmak için yabancı sermayeye baş-

---

[37] «Hanımlara ticaret dersleri,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 3, sayı 65, 27 Eylül 1333, s. 8.

vurmaktan başka bir çözüm bulunamıyacağını kaydederek «kapularımızı hâl-i hâzırda, ecnebî sermayelerine, o sermayelerle teşekkül edecek Osmanlı şirketlerine genişçe» açmamızı sağlık veriyordu.[38]

Yine 1908 Devrimi'nin ilk aylarında, İttihat ve Terakki üyesi, Selanik mebusu Mehmet Cavit Bey, *Sabah* gazetesinde yer alan «Ecnebî sermayeleri» başlıklı yazı dizisinde yabancı sermayeye başvurmanın kaçınılmazlığını dile getiriyor, uygarlık alanında atılımların yabancı sermayesiz gerçekleştirilemiyeceğini ileri sürüyordu.[39]

Cavit Bey'e göre, yol, demiryolu, liman, rıhtım yapımı, telgraf döşenmesi, nehirlerin ulaşım ve taşımacılığa açılması, kentlerin aydınlatılması ve bayındır kılınması gibi büyük sermaye gerektiren yatırımların üstesinden ancak yabancı sermaye gelebilirdi. Bu nedenle, yabancı sermayeyi Osmanlı topraklarına çekecek özendirici önlemlere başvurulmalıydı. Babıâli şirketlerin kuruluşunu «gayet serbest» bırakmalı, ülkenin her noktasında «emniyet ve selâmet»i sağlayarak her türlü kargaşaya son vermeliydi.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında benimsenecek «millî iktisat» akımına değin Osmanlı topraklarında yabancı sermayeye karşı etkin bir muhalefete rastlamak güçtü. Mebusan Meclisi'nin sosyalist kanadında bu konuda görüş birliği sağlanamamış, Selanik mebusu Vlahof Efendi «hangi milletten, hangi memleketten olursa olsun, bizim memleketimiz için sermayeden bir zarar gelmeyece»ğini savunurken,[40] İstanbul mebusu Kirkor Zohrab Efendi yabancı sermayeye duyulan ihtiyacın «mutlak teslimiyet»e dönüşmemesi gerektiğini ileri sürmüştü.[41]

---

[38] «İmtiyazlar,» *İttihat ve Terakki,* sayı 8, 23 Ağustos 1908, s. 4.

[39] Mehmet Cavit, «Ecnebî sermayeleri -2-,» *Sabah,* 15 Teşrîn-i evvel 1908, s. 1.

[40] Teşvik-i Sanayi yasa teklifi görüşmeleri sırasında söz alan Selanik Mebusu Vlahof Efendi yabancı sermayeyi şu sözlerle savunuyordu:

> «Hangi milletten, hangi memleketten olursa olsun, bizim memleketimiz için sermayeden bir zarar gelmeyecektir. ... Bilirsiniz ki, efendiler, bütün memleketlerde san'atlar hep yabancı sermayeleriyle istihsâl olunmuştur. İngiltere'de endüstri Hollanda sermayesiyle kurulmuştur. Amerika'da İngiliz sermayesiyle hazırlanmıştır. Almanya'da, Avusturya'da Fransız kapitaliyle teessüs etmiştir. ... Rusya'da san'atlar yabancı sermayesiyle hazırlandı. Belçika, Bulgaristan, Romanya ve Sırbiye'de, hatta memleketimizde malî müesseseler ve en büyük endüstri kurumları yabancı sermayesiyle kurulmuşlardır. Bundan hiç zarar gelmez.» A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı,* İstanbul; May Yayınları, 1975, s. 313.

[41] Zohrap Efendi «yabancı sermayeye ihtiyaç zorunluluğu mutlak surette teslimiyet biçimini alırsa, bu memleket için zararlı olur» diyor, Osmanlı «istikraz»larının

Bu yıllarda yabancı sermayenin sakıncalarından söz eden ve başta *Türk Yurdu* olmak üzere dönemin birçok yayın organındaki yazılarıyla İttihatçıların iktisadî fikirlerini etkileyen Rus asıllı toplumcu düşünür Parvus'tu.[42] 1911-1915 yılları arasında İstanbul'da bulunan Parvus, Osmanlı Devleti'nin dışardan aldığı borca oranla, faiz, anapara ve diğer giderler olarak ödediğinin daha fazla tuttuğuna dikkati çekiyor, «paraların memleketten dışarı akıp gitmeleri memlekette sanayi-i cesimenin de terakkisine mâni oluyor» diyordu. Parvus'a göre Osmanlı Devleti bu borçlarla Avrupa sermayesinin boyunduruğu altına giriyordu.[43]

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında yabancı sermayeye karşı tavır alan diğer bir düşünür Galip Haldun'du. Yabancı sermayenin ülkede giderek yaygınlaştığına dikkati çeken Galip Haldun, «millî» sermayelerin oluşturulmasını öneriyor, «memleketimizde kendi sermayemizle yapılacak pekçok işler» olduğunu savunuyordu.[44]

Ancak, Galip Haldun, yabancı sermayeye gerek yoktur türünde bir savla ortaya atılmanın bir «iddia-i câhilâne» olacağını, yabancı sermayeye düşman olacak ölçüde «hayalperest bir vatanperver» olmadığını ekliyor, «ekmeğin büyüğü hamurun çoğundan yapılır» diyordu.

Galip Haldun'a göre, önemli olan yabancı sermayeyle «millî» sermayenin faaliyet alanlarını iyi belirlemekti. «Her işe Avrupa sermayesi karışırsa menâbî-i servetin [servet kaynaklarının] mühim bir kısmı memleket efrâdına bir faide temin edemeden harice gider»di. Öte yandan, ülkeye gelecek yabancı sermayenin siyasete karışmamasına dikkat etmeliydi.

Bu arada, Galip Haldun'un deyişiyle, «yorganımıza göre ayağımızı uzatacağımız henüz yapılmamış pekçok şeyler vardı.» Türkiye'de henüz «rüşd-ü iktisadî» olmadığından yerli kaynaklarla büyük şirketler kurmaya gitmek hayalperestlik olursa da, Haliç'te vapur işletmek ya da tramvay kumpanyası kurmak gibi işlerin yabancı sermayeye bırakılmaması gerekirdi.

---

başka memleketlerinkine benzemediğini vurguluyordu. Zira komisyon ve faiz adiyle ülkeden çıkacak büyük meblağların bir daha geri dönmiyeceklerini söylüyordu. A. Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 227.

42 Parvus için bkz: Bölüm VII.

43 Parvus'un Türkiye üzerine yazdıklarının büyük bir kısmı Muammer Sencer tarafından bugünkü dilde yayınlanmıştır: Parvus Efendi, *Türkiye'nin Malî Tutsaklığı*, der. Muammer Sencer, İstanbul; May Yayınları, 1977.

44 G. Haldun, «Ecnebî sermayesi ve bizim teşebbüsâtımız,» *İctihad*, 3. sene, no: 48, 1 Haziran 1328, s. 1111-1113.

6. Birinci Dünya Savaşı yıllarında «millî iktisat»ın doğuşu ve «millî sermaye»ye yöneliş

1908 ertesi yabancı sermayeyi özendirme politikası bir ölçüde başarılı olmuş, 1908 öncesine oranla, 1908-1913 yılları arasında yabancı sermayeyle kurulan anonim şirket sayısında önemli bir artış kaydedilmişti.[45] Kuruluşları bu yıllara rastlayan şirketler çoğunlukla yabancı - Osmanlı gayr-ı müslim ortaklığı şeklinde gerçekleştirilmiş, bu arada Osmanlı yönetiminden birkaç eski nazır ya da paşa idare meclislerinde yer almıştı.[46]

Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte «millî iktisat» ilkelerinin benimsenişi, zorunlu olarak, «millî sermaye» sorununu gündeme getirmişti. Artık Almanya örnek alınmaya başlanıyor, Smith, Ricardo, Bastiat gibi iktisatçılara yüz çevrilip, Friedrich List, John Rae, Paul Cauwès gibi «millî» iktisatçıların görüşleri revaç buluyordu.

Savaş yıllarında «millî iktisat»ı benimseyen ve «millî sermaye» sorununu vurgulayan yazarlardan ilki Ahmet Muhittin Bey'di. İttihat ve

---

[45] Sibuh İstipanyan II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Türkiye'ye yoğun bir sermaye akımının görüldüğünü kaydediyordu:

> «Türkiye afâkında şems-i hürriyet tulu' eder etmez cesim sermayelere mâlik ecnebî sermayedârânı memleketimizi istila etmek için müteaddid projeler hazırlamağa başladılar. Maksad-ı yeganeleri 'süt ve bal hasıl eden' memleketimizi iktisat nokta-i nazarından zabt ve yerlileri kendilerine rabtetmek idi. Cesim sermayeler ile mahmûl bulunan Avrupalı kendi bol paralarını işletmek ve cesim kârlar elde edebilmek için dört göz ile yeni yeni mahaller teharri etmekte idi. Türkiye afâkında tulu' eden şems-i hürriyetin birinci şulelerini görünce sevindi ve sıçradı.» Sibuh İstipanyan, «Ecnebî şirketleri ve biz,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* sene 4, no: 10, 13 Kânun-u sânî 1326, s. 158-160.

[46] Örneğin, Gabriel Noradugyan Efendi Osmanlı Sigorta Şirket-i Umumiyyesi başkanı, Sait Halim Paşa İhtiyat-ı Millî Hayat Sigorta Osmanlı Anonim Şirketi fahrî başkanı, Dr. Cemil Paşa başkan yardımcısı, Prens Lütfullah Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası Osmanlı Anonim Şirketi başkanı, İsmail Hakkı Paşa aynı şirketin yönetim kurulu üyesi, Mareşal Gazi Ahmet Muhtar Paşa İstanbul Emlâk Şirket-i Osmaniyyesi başkanı, Damat Mehmet Paşa Dersaadet Mülhâkâtı Emvâl-i Gayr-ı menkule ve Aerolith İnşaat Malzemesi Şirketi fahrî başkanı, Sait Paşa İstinye Dok ve Atölyeleri Osmanlı Anonim Şirketi yönetim kurulu üyesi, Feridun Paşa Uhuvvet-i Osmaniyye Halı Şirketi başkanı, eski nazırlardan Cemal Bey Dersaadet Tramvay Şirketi başkan yardımcısı, Mareşal Gazi Muhtar Paşa Memâlik-i Osmaniyye'de Ticaret ve Sanayi ve Zıraat Şirket-i Milliyyesi başkanı, Ferit Paşa ve eski bakanlardan İsmail Cenani Bey ve Mahmut Hamit Bey aynı şirketin yönetim kurulu üyeleri, Şükrü Paşa Aux Galeries de Pera Şirket-i Osmaniyyesi başkanı idiler. *Annuaire Oriental: Commerce, industrie, administration, magistrature de l'Orient,* Constantinople; Imprimerie Autrichienne Ferd. Walla., 1915, s. 141-170.

Terakki Cemiyeti'nin güdümündeki *İslâm Mecmuası*'nda iktisadî sorunlar üzerine yazan Ahmet Muhittin, Friedrich Listin görüşlerini benimsiyor, Osmanlı topraklarında «millî sermaye»nin en kısa sürede oluşturulmasını öneriyordu.[47]

Ahmet Muhittin'e göre, «bugünün en mühim ve acil meselelerinden biri ilerideki iktisadî inkişafların mâbihilkıvâmı [temel dayanak noktası] olan millî sermaye»ydi.[48] O güne değin yabancı sermaye ülkenin dört bir tarafında faaliyet alanı bulmuş, Osmanlı ise bu sermayelere işgücü sağlıyarak iktisaden dışa bağımlı kalmıştı. Hatta bu kuruluşlar, demiryollarında olduğu gibi, bazen işgücü taleplerini bile yabancı ülkelerden sağlamış, Osmanlı kendi ülkesinde «amele» olmaktan yoksun bırakılmıştı.

Artık, «millî iktisat» devresinde «açılacak müesseseler, girişilecek teşebbüsler, büyük, küçük, icrası elzem teşkilât şimdiye kadar olduğu gibi, yine ecnebî sermayesi ile yahut ecnebîlere menfaat temin etmek için kendilerine tevdî ettiğimiz talihsiz ve bize hiçbir hayrı olmayan ecnebileştirilmiş sermaye ile» yapılamazdı. Bu nedenle en kısa zamanda «iktisadiyyatın en müessir amili olan bir unsura, kendimize mahsus bir sermayeye malik» olmamız gerekiyordu.[49]

---

[47] Ahmet Muhittin'in *İslâm Mecmuası*'nda yayınlanan yazıları: «Millî sermaye - Millî sermaye teşkilatı -1-,» *a.g.d.*, sayı 33, 29 Temmuz 1331, s. 729-734; «-2-,» *a.g.d.*, sayı 36, 10 Eylül 1331, s. 780-782; «Millî iktisat - Bu, en mübrem ve en acil vazifemizdir,» *a.g.d.*, sayı 37, 24 Eylül 1331, s. 796-800; «Millî iktisat - Dahilî istimâr -1-,» *a.g.d.*, sayı 50, 12 Kânun-u sânî 1332, s. 1007-1010; «-2-,» *a.g.d.*, sayı 51. 26 Kânun-u sânî 1332, s. 1022-1024.

[48] Ahmet Muhittin, «Millî sermaye - Millî sermaye teşkilatı -1-,» *İslam Mecmuası*, sayı 33, 29 Temmuz 1331, s. 732-733.

[49] Ahmet Muhittin yanısıra *İktisadiyyat Mecmuası* başyazarı Tekin Alp de «millî sermaye»den yanaydı. Ancak, Ahmet Muhittin'e oranla yabancı sermayeye karşı daha ılımlı bir tutumu benimsiyordu:

> «Millî sermayemiz bütün işleri yapmak için kifayet etmezse hiç olmazsa küçük bir kısmını olsun deruhte edemez mi? Ecnebî sermaye gelecek diye biz lakayt kalır, memleketimizdeki bütün işleri başkalarına terk ve havale edersek hiçbir vakit başkaldıramayız. Millî sermayelerini çömleklerde, veyahut ecnebî bankalarında gayr-ı müsmir bir surette muattal kalacağına onları istihsalât-ı milliyyenin artmasına medâr olabilecek işlerde kullanırsak memleketimizin servet-i tabiiyyesinin hiç olmazsa bir kısmından olsun doğrudan doğruya müstefid oluruz. Bugün kısm-ı azamı itibarıyle muattal bir halde bulunan millî sermayelerin bu suretle müsmir bir hale getirmek için teşkilât-ı mahsuseye eşedd-i ihtiyaç vardır.» Tekin Alp, «Türkiye'de bankalar,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 34, 10 Teşrîn-i sânî 1332, s. 1-2.

Ahmet Muhittin'in «millî sermaye» görüşleri İttihat ve Terakki içerisinde aşırı bulunmuş, hatta liberal kanadın tepkisiyle karşılaşmıştı. Bu nedenle, İttihatçı iktidar, savaş yıllarında «millî iktisad»ı daha ılımlı bir konuma oturtmak istemişti.

Bu arada, savaş nedeniyle düşman devletlere ait bazı stratejik işletmelere el konmuş, yabancı şirketlerin elinde olan limanlar ile Aydın, Kasaba, Suriye ve Mudanya demiryolları ve İstinye dokları sözleşme hükümlerine uygun olarak hükûmetçe satın alınarak «millîleştirilmişti.»[50] Öte yandan, o güne değin büyük ölçüde Yunan bandıralı gemilerin tekelinde olan iç deniz ticaretinin bundan böyle Osmanlı gemileriyle gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştı.[51]

---

[50] İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi'nin *Cemiyetin 1916* Kongresi'ne sunduğu raporda şu satırlar yer alıyordu:

«Memleketimizde düvel-i muazzama müessesâtından olan limanlar ile Aydın, Suriye, Mudanya Demiryolları ve İstinye dokları mukavelenameleri ahkâmına tevfikan hükûmetçe mubayağa edilerek müessesât-ı milliyye meyanına ithal olunmuştur.» *1332 Senesi İttihat ve Terakki Kongresi,* İstanbul, 1332.

İlgili geçici yasa: Aydın ve İzmir-Kasaba ve Mudanya-Bursa demiryolları ile İzmir liman ve rıhtımının iştirası hakkında kanun-u muvakkat 16 Ağustos 1332—, *Düstur,* II. tertip, 8. cilt, s. 1266-1267. Aydın ve Kasaba Demiryollarının satınalma işlemleri için bkz: «Aydın ve Kasaba Demiryolları,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 34, 10 Teşrin-i sânî 1332, s. 8; «İzmir-Kasaba ve İzmir-Aydın Demiryolları,» *a.g.d.,* yıl 1, sayı 41, 26 Kânun-u sânî 1332, s. 6.

Bu arada Babıâli Ereğli Kömür Havzası'nda kömür madenleri işleten Fransız Ereğli Şirketi'ne ait olan Zonguldak Limanı'nı satın almaya karar vermişti. Bu işlem için 650.000 lira ödenek ayrılmıştı: «Zonguldak Limanı,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sayı 9, 16 Temmuz 1333, s. 141-142; «Le Port de Zonguldak,» *İktissadiat Medjmouassi (İktisadiyyat Mecmuası'*nın Fransızca kısmı), 2me année, No: 58, 5 Juillet 1917, s. 4.

[51] Kabotaj yasağı koymaya yönelik bu karar üzerine Ticaret ve Zıraat Nazırı Ahmet Nesimi Bey şunları söylüyordu:

«Şimdiye kadar bizde ticaret-i bahriyye yok gibiydi. Bunun da sebeplerinden en mühimi ecnebî ticaret vapurlarının sahillerimiz limanlarına uğramak ve oralarda tâbi oldukları tekâlif itibariyle kendi memleketlerinden ve hatta birkaç sene evveline gelinceye kadar bizzat Osmanlı gemilerinden ziyade haiz-i rüchan olmaları idi. Tabii bu şerâit altında yeni ve millî seyr ü sefain şirketlerinin teşkili ve onlarla rekabeti imkânı yoktu. İşte biz bunu düşünerek tanzim eylediğimiz bir kanun layihasıyla bundan sonra küçük ve büyük kabotajı —azamî bir zaman tayin olunarak o müddet zarfında ve millî şirketlerin teşkiliyle seyr ü sefer ihtiyacâtı temin edilebileceği hükûmet tarafından takdir edilmek suretiyle— tedricen yalnız Osmanlı gemilerine hasr edeceğiz. Bu millî seyr ü sefain şirketlerine karşı yapılacak himayenin birinci adımıdır. İleride başka memleketlerde olduğu gibi onları sâir suretle mükafât ve imtiyazâta da nail etmek isteriz.» «Ticaret ve

Savaş yıllarında İttihat ve Terakki Bolu Heyet-i Merkeziyesi Fransız sermayesinin elinde bulunan Ereğli Kömür İşletmeleri paylarını satın almak için bir şirket kurma girişiminde bulunmuşsa da Almanlar daha çabuk davranarak 5 milyon frank tutarında Fransız hissesini kapatmışlardı.[52]

İttihat ve Terakki, «millî sermaye» girişimleri sırasında savaştaki müttefik ülkeleri ürkütmemeye azamî dikkat sarfediyordu. «Millî sermaye» vurgulanıyor, ancak, yabancı sermayeden —özellikle müttefik ve tarafsız ülke sermayelerinden— tümüyle vazgeçilemiyordu. Genellikle, küçük çaptaki girişimlerde yerli sermayeye öncelik tanınıyor, geniş ölçekli girişimlerde ise yabancı sermaye ile «millî sermaye»nin ortaklığı öneriliyordu.

Ticaret ve Zıraat Nazırı Ahmet Nesimi Bey, *İktisadiyyat Mecmuası*'na verdiği bir demeçte, madenlerin ve ormanların işletilebilmesi, büyük sanayi kuruluşlarının açılabilmesi için Osmanlı ülkesinin daha uzun süre yabancı sermayeden yararlanması gerektiği kanısında olduğunu açıklıyordu. Ancak, bakanın amaçladığı «millî sermayeyi onunla müştereken çalıştırmaktı.» Diğer bir deyişle, Ticaret ve Zıraat Nazırı «yerlı sermayenin kendi başına teşebbüs edeceği işleri tercihen teşvik ve teshil etmekle beraber muhtelit [karma] sermayelerle vücut bulmaya ihtiyac gösterecek büyük teşebbüsât-ı sınaiyyenin de muvaffak olmasına» gayret sarfediyordu.[53]

Zıraat Nazırıyla mülakât,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 1, 8 Şubat 1331. s. 6-10.

Tekin Alp de Ahmet Nesimi Bey'in görüşlerini paylaşıyor, deniz ticaretinin «millileştirilmesi»ni zorunlu görüyordu:

«Muharebe esnasında bilcümle sunuf-u halkda hasıl olan intibah neticesinde dahilî seyr ü sefainin millileştirilmesi gayet tabii bir keyfiyet haline gelmiştir. Artık bundan sonra dahilî limanlarımızda münhasıran millî bayraklar temevvüç etmezse bizim esaret-i iktisadiyyeden halâs bulduğumuza hüküm olunamıyacaktır. Biz o kanaatteyiz ki dahilî ticaret-i bahriyemiz ergeç millileştirilecektir.» Tekin Alp, «Harpten sulhe intikâl iktisadiyyatı -2-, *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 3, sayı 63, 30 Ağustos 1333, s. 2.

52 «Mines de houille d'Héraclée,» *Revue de Turquie - Questions économiques,* no: 10, Avril 1918, s. 383.

53 Türkiye'nin iktisadî kalkınmasında yabancı sermayenin yerini soran *İktisadiyyat Mecmuası*'na Ticaret ve Zıraat Nazırı Ahmet Nesimi Bey şu yanıtı veriyordu:

«Millî iktisat nokta-i nazarından bu meselede mütebassır, fakat aynı zamanda hâl-i hazırı iyice nazar-ı itibara alarak bu gibi faaliyetleri ta'kîm etmeyecek surette salim bir hatt-ı hareket takip etmek lazımdır. Bu hususta memleketimizin ve milletimizin hâl-i hazırı itibariyle ecnebî sermayesinden daha uzun müddet is-

«Millî iktisat» ilkeleri, savaş yıllarında giderek liberal İttihatçıların da görüşlerini etkilemişti. Uzun yıllar liberalizmi savunan, yabancı sermayeden yana olan Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey, savaşın somut koşulları karşısında uzlaşmacı bir tavır alıyor, yabancı sermaye ve becerinin yerli sermayeyle birlikte, ortak girişimlerde değerlendirilebileceğini söylüyordu.

Cavit Bey, artık liberal görüşlerinden bir ölçüde özveride bulunuyor, «ecnebî sermayesinden, fikr-i teşebbüsünden, ilim ve fenninden yerliler için azamî istifadeyi temin etmek için» gerekli önlemlerin alınmasından yana olduğunu belirtiyordu.

Yabancı sermayenin, bundan böyle, ülkede başıboş bırakılamıyacağını kaydeden Cavit Bey, «ecnebî sermayesini yalnız başına bırakmamalı, daima onlara yerli sermayeyi, yerli a'mâl ve mesaîyi dahi mezc ü tevhid etmeli [katmalı]» diyordu.[54]

Nitekim, Talat Paşa Kabinesi'nin 1917 başında sunduğu hükûmet programında yabancı sermayeye gereken kolaylığın gösterileceği vurgulanıyor, ancak, sanayileşme sürecinde, «millî sermaye» ve işgücünün yabancı sermaye ve beceriyle ortaklığı şart koşuluyordu. Hükûmet, iz-

---

tiğnâ edemiyeceğimize kâniyim. Fakat esas-ı fikrim aynı zamanda millî sermayeyi onunla müştereken çalıştırmaktır. Binaenaleyh yerli sermayenin kendi başına teşebbüs edeceği işleri tercihen teşvik ve teshil etmekle beraber muhtelit sermayelerle vücût bulmaya ihtiyaç gösterecek büyük teşebbüsât-ı sınaiyyenin de muvaffak olmasına çalışacağım. Esasen kanunlarımızın tadil ve islahatında hâkim olan ruh, millî iktisadın inkişaf ve hâkimiyeti olduğu için bu tarzda teşebbüslerin tervici halinde de menâfi-i milliyyenin azamî derecede gözetileceği muhakkaktır.» «Ticaret ve Zıraat Nazırıyla mülakât,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 1, 8 Şubat 1331, s. 6-10.

[54] Cavit Bey Meclis'teki konuşmasında Osmanlı sermaye ve emeğinin bundan böyle kendi gücü oranında girişimlerde ortak olacağını kaydediyordu:
«Şimdiye kadar memleketimizde ecnebîler tarafından yapılmış olan teşebbüsâtın hiçbirine iştirâk ettirilmemiş olan Osmanlıların badema her teşebbüse, say'leriyle ve sermayeleriyle tayin edilecek bir nisbet dairesinde iştirak etmelerini arzu ediyoruz. ... İstemeyiz ki memleketimizde yapılacak bütün teşebbüsât, ecnebîler tarafından yapılsın ve biz müsafir olalım. Hayır; o teşebbüsâta kendi miktarımızca, kendi kuvvetimizce, kendi istitâatımızca biz de iştirâk edelim.» «1333 Bütçesi münasebetiyle Maliye Nazırı'nın beyanâtı,» *Tasfîr-i Efkâr*, 8 Mart 1917. s. 1.

[55] Talat Paşa Kabinesi programında «badelharb memleketimizin bir kuvve-i nâmiyye ile yaşıyabilmesi ve harbin açacağı rahneleri kapatabilmek istidâdını iktisab etmesi mesâil-i iktisadiyyede böyle geniş nazarlı bir siyaset takibine vâbeste olduğu kanaatini» açıklamış, yabancı sermaye ve beceri konusunda şu satırlara yer vermişti:

lediği bu politikaya «geniş nazarlı siyaset-i iktisadiyye» adını veriyordu.[55]

Ancak, Mebusan Meclisi'nde «millî iktisat» yandaşları hükûmet programında yer alan «geniş nazarlı siyaset-i iktisadiyye»den tedirgin olmuşlardı. Meclis'te bu tür kaygıları gidermek yine Cavit Bey'e düşüyordu.

1917 yılı bütçe görüşmeleri sırasında Cavit Bey, kapitülasyonların kaldırılmasıyla yabancı sermaye olgusunun farklı bir boyut kazandığını ileri sürüyor, artık, bundan böyle, yabancı sermayenin siyasal baskılara yol açamıyacağı kanısında olduğunu belirtiyordu.

«Kapitülasyonların ilgası dolayısıyle memleketimize gelecek olanlara kapularımızı geniş açmakta hiçbir mahzur» görmediğini söyleyen Cavit Bey, hükûmet programında belirtildiği gibi «yerli sermayeyi, yerli âmal ve mesaîyi, ecnebîlerin ilim ve irfanıyla, ecnebilerin san'atıyla ve sermayesiyle mezc ü tevhid» edilmesinden yana olduğunu kaydediyor, özellikle, demiryolu, liman, kanal, fabrika gibi «millî sermaye»nin tek başına gerçekleştiremiyeceği alanlarda yabancı sermayeyle ortak girişimlerde bulunulmasını öneriyordu.[56]

Meclis'teki konuşmasında, Cavit Bey, Osmanlı sermaye ve emeğinin, bundan böyle, yabancılar tarafından kurulacak girişimlerde değerlendirileceğini söylüyor, «herhangi bîr vilayette ecnebîler mühim bir teşebbüs-ü iktisadiyyede bulunacak olurlarsa o vilayet ahâlîsi, a'mâl ve mesaîsi ve sermayesiyle ve şimdiye kadar o işle iştigâl etmiş olan mütehassıslar, müteahhidler de o ecnebîlerle iştirak etsinler» diyordu.

Yoksa, Cavit Bey'e göre, Osmanlı kendi sermayesiyle yetinmeye kalkarsa, «millî sermaye»yle demiryollarını satın almayı, yeniden demiryolu, liman, kanal inşa etmeyi, tarımı geliştirmeyi, fabrikalar aç-

---

«Yeni kabine siyaset-i iktisadiyyesinde zıraatte memleketimizin kabiliyet-i müstesnasından bilumum vesâitle istifade edecek, zıraat ve sanayide ecnebî sermayesi ile ilim ve irfanını ve san'atını yerli sermayeler ve mesai ile mez ü tevhid edecek tarzda cereyan-ı sanayi vücûde getirecek ve bu suretle bir âtî-i iktisadî teminine çalışacaktır. Müttefik memleketlerle bîtaraf devletlerin erbâb-ı sermaye ve san'atı tarafından vücûde getirilmek istenecek teşebbüsât-ı sınaiyye ve nafıa hükûmet nezdinde kabul ve revaca mazhar olacak ve bu teşebbüslerin sür'atle netâic-i müsmire vermesi için hükûmet her türlü muavenet ve teshilâtı ibraz edecektir.» «Geniş nazarlı siyaset-i iktisadiyye,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 42, 9 Şubat 1332, s. 8.

56 «1333 Bütçesi münasebetiyle Maliye Nazırı'nın beyanâtı,» *Tasfîr-i Efkâr,* 8 Mart 1917, s. 1.

mayı, ticareti yaygınlaştırmayı denerse, bu ona 500 milyon, belki daha da fazla bir paraya mâlolurdu. Bu ise ülke olanaklarının kaldırabileceğinin çok ötesinde bir yüktü.

Oysa, Osmanlı'nın müttefikleri, savaşı izleyen yıllarda milyarları bulacak bir yatırım potansiyeliyle Osmanlı topraklarında faaliyete geçerek bu ülkedeki sermaye açığını kapatabileceklerdi. Nitekim, Cavit Bey, Almanya'da bulunduğu sıralarda gerekli temaslarda bulunmuş, Osmanlı hükûmetinin uyguladığı «geniş nazarlı siyaset-i iktisadiyye»yi Alman malî çevrelerine açıklayarak bu alanda resmî görüşmelere geçilmesini sağlamıştı.[57]

Ancak, müttefik malî çevrelerden bu katkıları bekleyebilmek için Osmanlı Devleti'nin yabancılara «Türkiye'nin en hücra bir köşesine gidecek olan bir ecnebinin canı, namusu, malı taht-ı emniyet ve tekeffülde» olduğu güvencesini vermesi gerekecekti. Cavit Bey, «eğer bunu yapacak olursak, bu memleketin hudutlarından içeriye giren adamın hukuk-u hayatiyyesinin masun ve müemmen [güvence altında] olduğu kanaati Avrupa'da husule gelecek olursa, emin olunuz memleketimiz on seneden az bir zamanda muhtaç olduğu bütün teşebbüsât-ı iktisadiyyeye mâlik olabilir» diyordu.

Maliye Nazırı Cavit Bey'in bu sözleri Mecliste «bravo sedaları» ile karşılanmış, basında geniş yankılar uyandırmıştı.

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, Cavit Bey'in söyleviyle ilgili bir yazısında, Maliye Nazırı'nın sözlerindeki «isabet»e kâni olduğunu, hükûmet programında yabancı sermayeden yararlanma kararının açık-

---

[57] Görüldüğü gibi, I. Dünya Savaşı yıllarında «millî iktisat» politikası «geniş nazarlı siyaset-i iktisadiyye» ile bağdaştırılmaya çalışılmış, yabancı sermayeye karşı tavır almamaya özen gösterilmişti. Her defasında ülkedeki sermaye birikimi yetersizliği vurgulanarak hayli bir zaman için dış kaynaklara başvurma gereği duyulacağı belirtilmişti. Bu görüşü benimseyenlerden biri de İnegöllüoğlu M. idi:

> «Mahza şurası da şayan-ı teemmüldür ki memleketimiz her hususta muhtac-ı imardır. Esbâb-ı imarın temini ise vesait-i nakliyyenin tezyidi, menâbi-i tabiyye-i servetimizin işletilmesi ve hayat-ı iktisadiyyemizin kesb-i faaliyet eylemesi ile kâbildir. Halbuki hususât-ı mezkurenin kaffesinin mütevakkıf-ı aleyhi paradır. Milletimiz ise milel-i saireye nisbetle maatteessüf fakirdir. Binaenaleyh, daha bir hayli zaman ecnebî sermayelerinden istiâne ve istidâneye mecburuz. Ecnebî sermayelerle memleketimiz arasındaki vasıta-i mukarreneti ihzâr ve tesis edecek olan müessesât bankalardır.» İnegöllüoğlu M(im)., «Türkiye'de devlet bankası meselesi,» *Ulum-u Siyasiyye ve İktisadiyye Mecmuası*, sene 1, no: 1, Nisan 1334/1918, s. 70.

ça yer aldığını söylüyor, «yerli sermayeyi, yerli a'mâl ve mesaîyi ecnebîlerin ilim ve irfanıyle, ecnebîlerin san'atıyla ve sermayesile mezcü tevhid etmek» düsturunun «üss ül hareka» [hareket noktası] olarak benimsenmesini öneriyordu.[58]

Sabah gazetesi «geniş nazarlı siyaset-i iktisadiye»nin «memleketimizdeki en el değmemiş servet sahalarına ecnebî sermayesinin akıp gelmesini» kolaylaştıracağını, bu sayede kısa sürede «büyük bir iktisadî inkılâb» gerçekleşeceğini ileri sürüyor, Osmanlı halkının da «köşede bucakta bulunan yerli sermayeleri birleştirerek» kesesi elverdiği ölçüde bu girişimlere katılmasını salık veriyordu.[59]

«Millî iktisat» politikasıyla bağdaştırılan yabancı-yerli sermaye ortaklığı Meclis'in onayını almakta gecikmedi. Nitekim, o sırada yasalaşan Orman Kanunu'yla, hükûmete, bazı ormanları pazarlık suretiyle şirketlere ihale etme yetkisi tanınıyor, ancak, bu şirketlerin, pay senetlerinin hiç olmazsa yarısını, üç ay süreyle yerli sermayedarların kaydına açık bulundurmaları zorunluluğu getiriliyordu.[60]

7. Batı'nın «millî iktisat»ı yabancı düşmanlığı (xénophobie) olarak görmesi ve İttihatçıların yanıtları

Osmanlı toplumunda «millî iktisat»a yöneliş Avrupa çevrelerinde kuşkuyla karşılanmış, kapitülasyonların kaldırılışı, yabancı şirketlerin denetim altına alınması, yabancı sermayeye «millî sermaye»yle ortaklık önerlileri yabancı düşmanlığı ya da o günkü deyimiyle «ecânibgürîzlik» olarak nitelendirilmişti. Bu görüş yalnız düşman ülkelerde değil, dost ve müttefik ülkelerde de yaygındı : Osmanlı Devleti kapılarını yabancı ülkelere kapıyor, kendi yağıyla kavrulmayı deniyor, «çok söven ve çok nasyonalist» oluyordu.

Cavit Bey, 1917 bütçe konuşması sırasında Avrupa'nın bu kaygularını dile getiriyor, milliyetçiliği iki düzeyde değerlendirmek gerektiğini vurgulayarak yabancı düşmanlığı ithamlarını yanıtlıyordu.[61]

---

[58] «Ecnebî sermayesi,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 33. sene, no: 1682, 31 Mart 1333, s. 81-82.

[59] Elif. Elif., «Geniş nazarlı siyaset-i iktisadiyye,» *Sabah,* 18 Şubat 1917, s. 1.

[60] Yabancı sermayeyi millî sermayeyle uyumlu kılma çabası dönemin birçok yazarında gözleniyordu. Sorunun hukukî yönü Sait Hikmet'in bir yazısında ayrıntılarıyla ele alınmıştı: «Eşhâs-ı maneviyye-i ecnebiyyenin hal ve mevki-i hukukîsi,» *Ulum-u Siyasiyye ve İktisadiyye Mecmuası,* sene 1, no: 2, Mayıs 1334/1918, s. 158-159.

[61] «1333 Bütçesi münasebetiyle Maliye Nazırı'nın beyanâtı,» *Tasvir-i Efkâr,* 8 Mart 1917, s. 1.

Gerçek anlamda (manâ-i lugavî) milliyetperver olduklarını, mecazî anlamda (manâ-i ıstılahî) milliyetperverlikle hiçbir ilişkileri olmadığını kaydeden Cavit Bey, «manâ-i ıstılahîsiyle milliyetperverlik, ecnebî husumeti demektir; bizde ise ecnebî husumeti mevcut değildir, ve hiçbir zaman da, memleketimizin en buhranlı zamanlarında bile, yani ecnebîlerden şikayet etmeye hakkımız olduğu zamanlarda yine milliyetperver değildik; şimdi yine bu suretle milliyetperver olmaklığımız için hiçbir sebep tasavvur etmiyorum» diyordu.

İttihatçı *İktisadiyyat Mecmuası*'nda yer alan «Ecnebî sermayesine karşı siyaset-i iktisadiyyemiz» başlıklı yazısında Tekin Alp, Avrupa ülkelerinde Türkiye'de «ecânibgürizlik» başgösterdiğine dair koparılan yaygaranın gerçekle hiçbir ilişkisi olmadığını, bunun Türklerin ulusal uyanışını çekemiyen çevrelerce çıkarıldığını ileri sürüyordu.[62]

Tekin Alp, «ecânib [yabancılar] daima karşılarında miskin, haysiyetsiz, iz'ansız, hissiz bir Türk milleti görmeğe alışmışlar; birden bire karşılarında hakkını, menfaatini tamamiyle müdrik, şeref ve haysiyetini herşeyin fevkinde tutan bir millet çıkıverince hayrete düşmüşler, az müddet zarfında vuku'bulan fevkalade ve nâ-genânî [ansızın doğan] inkılâbı bir türlü akıllarına sığdıramadılar ve binaenaleyh millî teşebbüs, millî sermaye yolunda atılan her hatve-i terakkîde [ileri adımda] bunlar bir nev'i taassup eseri, bir nev'i ecânibgürîzlik (xénophobie) görmeye başladılar» diyordu.

Tekin Alp, «Türkiye'de millî taassub veya ecânibgürîzlik vardır» diye ötede beride atıp tutanlara hükûmet programını incelemelerini öneriyor, bu haksız isnatlara karşı Babıâli'nin aktif bir propaganda kampanyası açması gerektiğini ileri sürüyordu.[63]

Hükûmet programında belirtildiği gibi, bundan böyle Osmanlı topraklarında faaliyette bulunacak yabancı girişimcilerin herhangi bir engelle karşılaşmayacaklarını söyleyen Tekin Alp, «millî sermayenin,

---

[62] Tekin Alp, «Ecnebî sermayesine karşı siyaset-i iktisadiyyemiz,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 53, 26 Nisan 1333, s. 1-3.

[63] «İktisadî meselelere siyaset parmağı sokulmazsa Türkiye[nin] her vakit ecnebî sermayelerine ağuş-u kabul» açacağını belirten Tekin Alp, «Türkiye hiçbir vakit ecnebî sermayesine karşı istiğna göstermemiş ve hiçbir vakit göstermiyecektir» diyordu. Tekin Alp, «Yeni gümrük tarifesi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, sayı 28, 15 Eylül 1332, s. 1-2.

millî teşebbüsün iştiraki»yle yabancı sermayenin işinin büyük ölçüde kolaylaşacağını savunuyordu.[64]

8. Alman, Avusturya-Macaristan malî çevrelerinin oluşturduğu konsorsyumlar ve Osmanlı topraklarında yatırım önerileri

İttihatçı devlet adamları ve basın savaş boyunca yabancı sermayeyi «millî iktisat» politikasıyla bağdaştırmaya çalışmış, Avrupa malî çevrelerine her türlü güvenceyi vermekten kaçınmamışlardı. Nitekim, savaş yıllarında Almanya'ya yaptığı seyahatlerde Cavit Bey Alman sermayedarlarını Türkiye'de yatırımda bulunmaya iknaya çalışmış, «geniş nazarlı siyaset-i iktisadiyye»nin yabancı sermayeye geniş olanaklar tanıdığını vurgulamıştı.[65]

Oysa, Alman ve Avusturya-Macaristan malî çevreleri Osmanlı hükûmetinin «geniş nazarlı siyaset-i iktisadiyye»sini beklemeden Osmanlı topraklarında yatırımda bulunmak üzere hazırlıklara girişmişlerdi. Savaş yıllarında, Berlin, Viyana ve Budapeşte'de malî guruplar konsorsyumlar, o günkü adıyla «heyet-i müttehideler» oluşturmuş, Osmanlı ülkesinde Fransız ve İngiliz sermaye çevrelerinden boşalan alanları kapatmayı düşlemişlerdi.[66]

Nitekim, o güne değin daha çok Mısır ve diğer Doğu ülkelerinde faaliyette bulunan Deutsche Orient Bank yeni bir atılımda bulunarak

---

64 Tekin Alp, «millî sermaye» — yabancı sermaye ortaklığı üzerine şunları söylüyordu:

> «İşte bundan sonra memleketimize gelecek sermayedârlar, erbâb-ı teşebbüs şimdiden bilmelidirler ki kendi amâl ve mesâilerini işkal ve tasîb edecek hiçbir kayıt ve şart yoktur. Bilakis kendi işlerinin tervic ve teshile medâr olabilecek bir muavenet ve müzaheret vardır: O da millî sermayenin, millî teşebbüsün iştirâkidir ve bu iştirâk için millî sermaye ve teşebbüs yalnız 'kendi miktarınca' bir menfaat isteyecektir.
>
> İşte hükûmetimiz bu husustaki efkâr ve amâlini, niyyât ve mekâsidini kemâl-i vuzuh ve sarahatle meydana koymuş, bu siyaseti fiiliyatla da te'yid etmeğe başlamıştır. Artık gizli kapaklı bir şey, ecnebî sermayedarlarına vehim ve endişe ilka edecek bir cihet kalmamıştır. Ecnebîler yerlilerle iştirâk etmek suretiyle memleketimizde her işe girişebilirler. Hükûmet tarafından onlara bütün kuvvetiyle yardım edilecektir.» Tekin Alp, «Ecnebî sermayesine karşı siyaset-i iktisadiyyemiz,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 53, 26 Nisan 1333, s. 2-3.

65 Nitekim Batı basınında da «geniş nazarlı siyaset-i iktisadiyye» etkisini göstermiş, «millî iktisad»ın yabancı sermayeye karşı yasaklayıcı bir tavır içerisinde olmadığı anlaşılmıştı. «Bir Almanca risaleden 'Memâlik-i Osmaniyye'de ecnebî sermayeleri',» *İkdam*, 19 Eylül 1917, s. 2.

66 Tekin Alp, «Türkiye'de bankalar,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 34, 10 Teşrîn-i sânî 1332, s. 1-2.

Türkiye'ye yönelmişti. Bankanın kurucularından A. Scahffhausenschen Bankverein Aktion Gesellschaft paylarını Deutsche Bank, K. K. Privat Oesterreichische Kreditanstalt für Handel und Gewerbe ve Ungarische Allgemeine Kreditbank'a devretmişti. Böylece Deutsche Orient Bank'ın çevresinde ötedenberi Osmanlı Devleti ile ilgili bankalar toplanmış oluyordu.

Bilindiği gibi Deutsche Bank, Bağdat demiryolunun en önemli sermayedarıydı. Ayrıca, Düyun-u Umumiyye ile de ilişkisi bulunuyordu. Oesterreichische Kreditanstalt Tütün Rejisi ve Düyun-u Umumiyye'de Avusturya-Macaristan hissedarlarının vekiliydi. Ungarische Allgemeine Kreditbank, İstanbul'da Ganz elektrik şirketi başta olmak üzere birçok şirkette pay sahibiydi. Tüm bu kuruluşlar, National Bank für Deutschland ile birlikte, Dresdner Bank'ın önderliğinde bir konsorsyumda biraraya gelmişlerdi.

Dresdner Bank'ın çevresinde toplanmış, Osmanlı topraklarında yatırımda bulunmayı amaçlıyan bu konsorsyum yanısıra ikinci bir gurup Avusturya-Macaristan bankalarınca oluşturulmuştu. «Şark-Avusturya Gurubu - Groupe Autro-Hongrois pour l'Orient» adını taşıyan bu konsorsyumda Kredit Anstalt, Wiener Bankverein, Ungarische Kreditbank ve Pester Ungarische Commercial Bank yer alıyordu.

«Şark-Avusturya Grubu»nu kuran bankalar 19. yüzyılın ikinci yarısından beri Osmanlı ekonomisinde önemli roller oynamış, Düyun-u Umumiyye'de, Tütün Rejisi'nde, Şark, Anadolu, Bağdat demiryollarıyle, tramvay ve tünel işletmelerinde, İstanbul gaz ve elektrik kumpanyalarında Avusturya ve Macaristan'ın menfaatlerini temsil etmişlerdi. «Şark-Avusturya Gurubu» ayrıca Viyana'da Rothschild Bankası'mn da desteğini sağlamıştı.

Bu konsorsyum, Ticaret ve Zıraat Nezareti'ne yaptığı başvuruda Osmanlı topraklarında tarım, sanayi ve bayındırlık alanlarında katkıda bulunacağını, devlete borç para vermeyi amaçladığını, «Türkiye'de başlıca servet-i tabiyye-i memleketin istismârına hâdim bir faaliyet-i sınaiyye tesisine» yardımcı olacağını bildiriyordu.[67]

Bu arada, Dresdner Bank gurubuyla «Şark-Avusturya Gurubu» «yekdiğerine karşı icra-i rekabete meydan vermemek» amacıyla bir sözleşme imzalamış, Osmanlı topraklarındaki girişimlerinde «müttehiden ve müttefiken» iş görmek üzere anlaşmışlardı.

[67] «Türkiye'de bankalar,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no: 1666, 26 Teşrîn-i sânî 1332, s. 289-290.

Son olarak, her iki konsorsyumun dışında kalan Alman ve Avusturya-Macaristan bankaları, bu gurupların rekabetini karşılayabilmek için üçüncü bir konsorsyum oluşturmuşlardı. *İktisadiyyat Mecmuası*'nın deyişiyle «bu suretle memleketimizde ister malî ve ticarî, ister sınaî ve iktisadî olsun, vücude gelecek bilcümle teşebbüsler hep konsorsyumlar elinden geçecekti.»

Konsorsyumlar faaliyete geçmek için savaşın sona ermesini bekliyorlardı. Bu arada «Şark-Avusturya Gurubu» ilk teklifini yapmış, İstanbul Boğazı'nın iki yakasını birleştirecek bir asma köprü önermişti. Köprü, New York'taki Brooklyn köprüsüne benzeyecek ve onun gibi iki katlı olacaktı. Alt katına demiryoluyla, tramvay, otobüs, otomobil ve her türlü taşıt aracının geçmesine mahsus yollar yapılacak, üst kat ise yayalara ayrılacaktı. İkinci katta ayrıca dükkan ve kahvehaneler yer alacak, bu sayede «şehrimizin halkı yazın sıcak günlerde saf ve taze deniz havası alacak bir yer bulacaktı.» Ancak, boğazın şiddetli akıntısı masrafları yükseltirse, köprü yerine deniz altından bir tünel döşenerek iki yaka birleştirilecekti. «Avusturya-Şark Gurubu», köprü yanısıra, Babıâli'ye Yenikapı'da bir liman inşası teklifinde de bulunmuştu.[68]

Alman ve Avusturya-Macaristan malî guruplarından gelebilecek cazip tekliflere karşın, İttihatçıların konsorsyumların faaliyet alanları hakkında bazı kayguları vardı. Temelde yabancı sermayeye karşı değillerdi; Ancak, geçmişin acı deneylerini yinelemek istemiyorlardı. O güne değin, yabancı sermayenin Osmanlı topraklarında uğraş alanı malî ve ticarî işlemlerdi. Oysa, İttihat ve Terakki bu faaliyet türlerini ülke ekonomisine o denli yararlı görmüyordu.

Yabancı sermaye konusunda İttihatçıların görüşünü dile getiren Tekin Alp, «bizim ecnebî sermayeye karşı yalnız bir temennimiz vardır; o da maden, toprak işletmek, fabrika tesis etmek gibi istihsalât-ı milliyyenin tezyidine medâr olan teşebbüslerde kullanılmasından ibarettir» diyordu. Diğer bir deyişle, yabancı sermaye ülkeyi kalkındıracak sanayi ve madencilik sektörlerine yönelmeliydi. «Yoksa şimdiye kadar memleketimizde yerleşmiş bazı bankaların yaptıkları vechile yalnız muamelât-ı sarrafiyye ve ticariyyeye hasr-ı iştigâl ederlerse onlardan edeceğimiz istifade pek mahdut kalır»dı.[69]

---

[68] «Şehrimize ait iki mühim proje,» *Vakit,* 15 Kânun-u evvel 1917, s. 1.

[69] Tekin Alp, «Türkiye'de bankalar,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 34, 10 Teşrîn-i sânî 1332, s. 1.

* * *

İkinci Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki, Osmanlı dış iktisadî ilişkilerini «millî iktisat» ışığında yeni bir düzenlemeye sokmuştu. Kapitülasyonlar kaldırılmış, yabancı anonim şirketler ve sigorta şirketleri, ayrıcalıklı durumlarına son verilerek Osmanlı mevzuatına alınmış, esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan yabancı anonim şirketlerin Osmanlı uyruğuna geçmesi istenmiş, Osmanlı vatandaşlarının madur olmalarının önlenmesi amacıyla sigorta şirketlerinin teminat akçesi yatırmaları şart koşulmuştu.

Bu arada Türkçe ticarî ilişkilerde zorunlu kılınmış, meslekî okullar ve gece dersleri açılarak o güne değin yabancıların ve gayr-ı müslimlerin tekelinde olan bazı iş kollarında Müslüman Osmanlıların istihdamı sağlanmıştı.

İttihat ve Terakki ülke kalkınmasında dış finansman kaynaklarına başvurmanın kaçınılmazlığına inanmıştı. Bu nedenle, yabancı şirketleri denetim altına alırken yabancı sermayeyi ürkütmemeye azamî dikkat sarfetmişti. «Millî iktisad»ın gündeme getirdiği «millî sermaye»yi yabancı sermaye ve beceriyle uyum içerisinde görmeyi düşlemiş, yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlıyan «geniş nazarlı siyaset-i iktisadiyye»yi benimseyerek Avrupa malî çevrelerine güvence vermişti.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle müttefik ülke malî guruplarının Osmanlı topraklarına yönelmeleri beklenmişti. Nitekim, Alman ve Avusturya-Macaristan sermayedarları İngiliz ve Fransız sermaye çevrelerinin savaş nedeniyle boşalttıkları alanları doldurmaya hazırlanmış, Babıâli'ye cazip önerilerde bulunmuşlardı.

Ancak, geçmişten ders alan İttihat ve Terakki, spekülatif nitelikteki sermaye hareketlerine ya da özel bir beceri gerektirmeyen ticarî sermayeye yakınlık duymamış, bundan böyle, yabancı sermayenin «millî sermaye»nin yetersiz kaldığı, doğrudan maddî üretime yönelik sanayi, tarım ve madencilik sektörlerinde faaliyette bulunmasını beklemişti.

BEŞİNCİ BÖLÜM

"MİLLÎ" DIŞ TİCARET POLİTİKASI VE "İKTİSADÎ GÜMRÜK SİYASETİ"

«Binaenaleyh umur-ı iktisadiyyede istiklâl temin edecek surette ticaret muahedâtımızın tecdidi için heman düvel-i ecnebiyye ile müzâkerâta girişerek menâfi-i memlekete muvafık bir gümrük usulü tatbik ve icra ve ezcümle birçok nokta-ı nazarlardan muzır olan ad valorem *usulünü terk ile* tarife *usulünü kabul etmekliğimiz vecibedendir.*

Kostantin Efendi

«Gümrük rüsumu,» *İstişare,* nümero 24, 26 Şubat 1324, s. 1124.

«Şimdiye kadar hükûmet siyaset-i dahiliyyesinde her vakit malî nokta-i nazarı göz önünde bulundurmuştur. Hükûmetin kesîr-i icraat ve teşebbüsâtı varidât-ı hazinenin tezyidi maksat ve gayesine matuf idi. Millî iktisadı kuvvetlendirmek ve netice itibariyle mükellefînin vergi hususunda kabiliyet-i tahammülünü tezyid etmek gibi esaslara lüzumu derecesinde ehemmiyet verilmemişti. ...

Yeni tarife ile ... kapitülasyonların esaretinden fiilen halas ve müstakil bir siyaset-i maliyyeye mazhar olduğumuz gibi gümrük siyasetinin mahiyeti dahi büsbütün değişecektir. Şimdiye kadar gümrüklerde yalnız hazine-i devletin menâfii gözetildiği halde bundan böyle en ziyade millî iktisadın menâfii gözetilecektir.»

Tekin Alp

«Yeni gümrük tarifesi,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 28, 15 Eylül 1332/1916, s. 1-2.

1. Tanzimat öncesi Osmanlı dış ticaret politikası

Tanzimat'a kadar Osmanlı topraklarında, gerek yabancı ülkelerden getirilen, gerekse içerde, kara ya da deniz yoluyla bir yöreden diğer bir yöreye sevkedilen mallar şer'i ve örfî hukuk ilkeleri gereğince vergilendirilirdi. Limanlarda, şehir ve kasaba girişlerinde, geçitlerde, amediyye, reftiyye, müruriyye, bac, ihtisabiyye, kalemiyye, ruhsatiyye, kantariyye gibi değişik adlarla, bazı yerlerde yük ve denk, diğerlerinde değer esası üzerinden düzensiz bir biçimde rüsum alınmaktaydı.[1]

Bunlardan bac, ihtisabiyye, kalemiyye, ruhsatiyye ve kantariyye resimleri iç gümrük (rüsumât-ı dahiliyye) addolunurdu. İç gümrükler Tanzimat'tan sonra, 1909 yılına değin peyderpey kaldırılmıştı.[2]

Dış gümrükler (rüsumât-ı hariciyye) ise ülke sınır ya da limanlarına gelen ithal mallarından alınan amediyye, ihraç mallarından mahrecinde ödetilen reftiyye ve transit resmi olan müruriyyeydi.[3]

18. yüzyılın ikinci yarısına kadar ihraç edilecek mal, yerli tüccarlar tarafından iskelelere getirilir, iç gümrükler bu tüccarlar tarafından ödenir, yabancı tüccarlar ise yüzde 3 reftiyye ödeyerek malı dışarıya sevkederlerdi. Sonraları yabancı tüccar, Anadolu ürününü üretildiği yöreye kadar gidip satın almaya başladı ve kapitülasyonlar gereğince yüzde 3 lük rüsum dışında vergi ödemediği için Hazine ya da yerel yönetim gümrük gelirinden olurdu. Ancak, 1802 Nizamnamesiyle yabancı tüccar, Osmanlı reayası olan tüccarın ödemekle yükümlü olduğu resimlere tâbi tutuldu.

---

1 Mehmet Cavit, *İlm-i İktisat,* 3. kitap, İstanbul; Karabet Matbaası, 1316, s. 326-328.

2 Abdurrahman Vefik «dahilî gümrükler»ini şu şekilde açıklıyor:

«Emtia ve eşya-ı ticariyye gerek memâlik-i Osmâniyye'nin bir iskelesinden diğer iskelesine bahren ve gerek bir şehir ve kasabadan diğerine berren naklonulsun gümrük resmi alınmış ve mevki itibarıyle bunların sahilde bulunanlarına 'sevâhil gümrükleri' ve hudut boyunda bulunanlarına 'hudut gümrükleri' ve orta yerlerde olanlarına 'kara gümrükleri' tesmiye olunmuştur.» Abdurrahman Vefik, *Tekâlif-i Kavâidî,* 1. cilt, Dersaadet; Matbaa-i Kader, 1328, s. 54-55.

İç gümrükler değişik adlar altında II. Meşrutiyet'e kadar sürmüş, son şekli olan «techizât-ı askeriyye ianesi» 1909 Bütçe yasasıyla kaldırılmıştı: «Madde 22 — Techizat-ı askeriyye ianesi namıyle alınmakta olan yüzde 2 dahilî gümrük resmî işbu kanunun tarih-i neşrinden itibaren lağv olunmuştur.» 1325 senesi muvazene-i umumiyye kanunu —1 Ağustos 1325—, *Düstur,* II. tertip, 1. cilt, s. 443.

3 İç ve dış gümrükler üzerine ayrıntılı bilgi için bkz: Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesit,* 3. cilt, Dersaadet; Mahmut Bey Matbaası, 1307.

İthal malları ise ötedenberi Osmanlı topraklarında, yabancılara ait ticarethanelerde masdariyye dışında tüm resimlerden bağışık tutuluyordu. Başlangıçta yüzde 5 olarak saptanan, daha sonra yüzde 3'e düşürülen ithal gümrük resmi her mal için ayrı ayrı saptanıyordu. Bu resimler 18. yüzyıl sonlarından itibaren düzenlenen tarife defterlerinde yer almaya başladı. Tarifelerin 14 yılda bir yenilenmesi gerekiyordu. Dönem başında yüzde 3 üzerinden alınmakta olan gümrük resminin, mal fiyatlarındaki artış nedeniyle dönemin sonlarına doğru gerçek oranı bir hayli düşmüş oluyordu.

Bu alanda Hazine'nin gelir kaybı önlenmek için damga, ihtisabiyye, kalemiyye ve benzeri resimler konmuşsa da uygulamada, kapitülasyonlar nedeniyle önemli güçlükler çıkmıştı.

Osmanlı Devleti'nin ihracat politikası halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra artan kısmın ihracı şeklinde oluşmuştu. Bu nedenle, tahıl, pamuk, pamuk ipliği gibi bazı temel ihtiyaç maddeleri üzerine başlangıçtan beri ihraç yasakları konmuştu. Bu tür mallar özel izinle ihraç edilebiliyordu.

1823'ten itibaren, bazı ürünlerin ihracı tezkereye bağlandı. Örneğin, 1926'da palamut mahsulünün İstanbul'a getirilip, İstanbul debbağlarının ihtiyacı karşılandıktan sonra, artan kısmının ihracı kararlaştırılmıştı. 1827'de, İzmir'e bu işle meşgul olacak bir memur tayin edilmişti. İhtiyaç fazlası palamutu ihraç edecek tüccara bu memur tarafından tezkere veriliyordu. Tezkere usulü daha sonraları mazı, kök boya, kuru incir, zeytinyağı, yün ve balmumuna da uygulandı.

Tanzimat öncesi ticareti kısıtlayıcı başka bir yöntem yed-i vâhid usulü, diğer bir deyişle ürünün alım satımı üzerine devlet tekelinin konmasıydı. Önce afyona uygulanan yed-i vâhid, daha sonra ipek, tahıl, zeytinyağı, pamuk, tiftik, yapağı gibi ürünleri de kapsadı. Yed-i vâhide tâbi ürünün toplanması o yörenin ihtisab nazırına devredilir, bu kişi ise alım satım yetkisini, elinde mühürlü tezkeresi olan müslüman ve reaya tüccara verirdi. Tüccar malın üretildiği yere giderek üreticiden malını satın alır, yöre merkezine getirir, rüsumunu öder ve sonra İstanbul'a sevkeder ya da, ihracı yasaklanmamışsa, yabancı tüccara satardı. O yıllarda, yed-i vâhid usulünün, fiyatın devlet tarafından asgarî düzeyde tutulması nedeniyle, üretimi büyük ölçüde düşürdüğü görülmüştü. Örneğin, yıllık afyon üretimi 250.000 çeki iken, yed-i vâhid uygulandıktan sonra 70-80.000 çekiye düşmüştü.[4]

---

[4] Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri -1- (1580-1838)*, Ankara; Ayyıldız Matbaası, 1974, s. 87-88.

2. Tanzimat dönemi ticaret sözleşmeleri ve «malî» gümrük politikası

Tanzimat'a kadar dış ticaret kapitülasyonlarda belirtilen ilkeler ışığında düzenlenmişti. 1838'den itibaren gümrüklerde islahata girişilmiş, bu arada, yabancı ülkelerle ticaret sözleşmeleri imzalanmıştı.[5]

1838-1846 arası yürürlüğe giren ticaret sözleşmeleriyle yed-i vâhid kaldırılmış, dış ticaret kapsamına giren mallar iç gümrüklerden bağışık tutulmuştu. İhraç mallarına, iskele olan mahalle girişlerinde yüzde 9, gemiye yüklenişte yüzde 3 olmak üzere toplam yüzde 12, ithal mallarına ise karaya çıkarıldığı zaman yüzde 3, satışlarında yüzde 2, toplam yüzde 5 resim konmuştu. Transit mallardan ise yüzde 3 resim alınıyordu. Bir süre sonra, gümrük vergisinin iki aşamada ödenmesinin güçlüklere yol açtığı gerekçesiyle, ithalat ve ihracat tek bir gümrük resmine tabi tutulmuş, ihracat rüsumu yüzde 12, ithalat rüsumu yüzde 5 olarak belirlenmişti.[6]

Tarafların her yedi yılda bir sözleşmeleri yenileme önerisinde bulunabilecekleri belirtilmişse de 1860 yılına değin mevzuatta bir değişiklik olmamıştı. 1860-61 yıllarında imzalanan yeni ticaret sözleşmeleriyle ithalat rüsumu yüzde 8, ihracat rüsumu her yıl yüzde 1 düşürüle-

---

[5] Osmanlı Devleti'nin 1838-1846 döneminde yabancı ülkelerle yaptığı ticaret sözleşmeleri için bkz: *Mecmua-i Muahedât,* 1. cilt, 1. cüz, Dersaadet; Hakikat Matbaası, 1294; *Treaties, etc. between Turkey and Foreign Powers 1535-1855,* (compiled by the librarian and keeper of the papers, Foreign Office) London, 1855.

[6] 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi'nin hangi koşullar altında imzalandığı ve doğurduğu sonuçlarla ilgili olarak bkz: Veron John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East* (A Study of British Commercial Policy in the Levant: 1838-1853), Stanford, 1935; Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement, a Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853,* Cambridge, Mass., 1942; Mübahat S. Kütükoğlu, *a.g.e.,* 1 ve 2. cilt; Ahmet Yücekök, «Emperyalizm yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu: 1838 Ticaret Sözleşmesi,» *Siyasal Bilgiler Fakültesi Mecmuası,* cilt 23, sayı 1, s. 381-425; Yusuf Kemal Tengirşenk, «Tanzimat devrinde Osmanlı Devleti'nin haricî ticaret siyaseti,» *Tanzimat I,* İstanbul; Maarif Matbaası, 1940, s. 284-320.

Sözleşmenin metni için bkz: «Bin ikiyüz elli dört senesi Sultan Mahmut Han-ı Sânî hazretleri zaman-ı saltanatlarında İngiltere devletiyle ticarete dair akdolunan uhudname-i hümayun,» *Mecmua-i Muahedât,* 1. cilt, 1. cüz, Dersaadet; Hakikât Matbaası, 1294, s. 272-275. İngilizce metin için bkz: «Convention of Commerce, etc. Balta Liman, August 16, 1838,» *Treaties, etc. between Turkey and Foreign Powers 1535-1855,* London, 1855, s. 276-280.

rek yedi yıl sonra yüzde 1'de sabit kalmak üzere, transit resmi ise önce yüzde 2, sekiz yıl sonra yüzde 1 olarak saptanmıştı.[7]

1861 yılında İstanbul Emtia Gümrüğü yeniden düzenlenerek Rüsumat Emaneti adını almış, tüccara kolaylık sağlamak amacıyla sözleşmelere ait tarifeler yayınlanmıştı. Tarifede belirtilmeyen malların değerlerini bu iş için görevlendirilmiş memurlar saptıyordu.

1860-61 yıllarında yapılan ticaret sözleşmelerinin süreleri 28 yıl olarak saptanmıştı. Bu süre içersinde taraflar, gerekli görecekleri değişiklikleri yedinci, ondördüncü ve yirmibirinci yıllar sonunda önerebileceklerdi. Babıâli 1880'de tariflerin yükseltilmesini istemişse de 1907 yılına kadar bir sonuç alamamış, bu tarihte ihraç gümrükleri yüzde 11'e çıkarılmıştı.[8]

Bu arada, «raiç ve kıymet esasına müstenid» *ad valorem* tarifelerin fiyat hareketlerini izleyemediği, kısa sürede rüsum oranlarının düştüğü gerekçesiyle «siklet ve adede müstenid» *spesifik* tarifelere geçilmesi düşünülmüş ve bu ilke ışığında Almanya ile 26 Ağustos 1890 tarihinde bir ticaret sözleşmesi imzalanmıştı. Ancak, bu sözleşmede değişik mal türlerine göre oranlar çok düşük tutulmuş, elde edilen ortalama gümrük resmi geliri ithal malı değerinin yüzde 11'ini aşmamıştı Diğer ülkelerle de benzer sözleşmelere gidilmesi önerilmişse de her seferinde Babıâli'nin karşısına kapitülasyonlar çıkarılmış, serbest dış ticaret ilkelerine ters düşeceği gerekçesiyle *spesifik* tarife uygulamasına yanaşılmamıştı.[9]

---

[7] 1861-1862 ticaret sözleşmeleri için bkz: *Mecmua-i Muahedât, a.g.c.;* Aristarchi Bey (Grégoire), *Législation ottomane ou recueil des lois, réglements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman,* Quatrième partie; Droit international, Constantinople; Bureau du Journal Thraky, 1874. İngiltere ile imzalanan sözleşme için bkz: «Bin ikiyüz yetmiş yedi senesi Sultan Abdülmecit Han hazretleri zaman-ı saltanatlarında İngiltere devletiyle ticarete dair akdolunan uhudname-i hümayun,» *Mecmua-i Muahedât,* a.g.c., s. 281-286.

[8] Yüzde 3 gümrük resmi munzammı hakkında düvel-i sitte-i muazzama ile imza olunan itilâfname —5 Nisan 1323—, *Düstur,* I. tertip, 8. cilt, s. 692-695; Ayrıca bkz: Z. Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East,* Leiden; E. J. Brill, 1964, s. 45.

[9] Osmanlı Devleti'nde spesifik tarife 1883'te gündeme gelmişti. Babıâli, Avrupa ülkelerine yüzde 20 yi geçmemek üzere seçici (spesifik) bir gümrük politikası uygulayacağını, karşılığında transit resmini kaldıracağını bir notayla bildirmişti. İzleyen gelişmeler için bkz: A. Heidborn, *Les Finances ottomans,* Vienne - Leipzig, 1912, s. 176-180; İbrahim Fazıl, *İktisat,* 2. cilt, İstanbul; Arkadaş Matbaası, 1933, s. 118.

Oysa, uzun yıllardır Avrupa ülkelerinde *spesifik*, diğer bir deyişle seçici bir gümrük politikası uygulanmakta, dış ticarette birçok kısıtlamalara gidilmekteydi. İngiltere, 1846'ya kadar ülkeye tahıl ithalini yasaklamış, Fransa pamuk ipliği ve bez dokuma gibi maddelere uzun bir süre kapılarını kapamıştı. Benzer bir kısıtlama ve yasaklama politikasını Alman siyasal birliği öncesi Zollverein uygulamıştı. Avusturya'nın 1833'de yürürlüğe giren tarifesinde 69 kalem, ithalatı yasak mallar listesine girmiş, 1.600 madde üzerine ağır gümrük resimleri konmuştu. Rusya'da ise 1833'de 300'ü aşkın malın ülkeye getirilmesi yasaklanmıştı.[10] 1879'dan itibaren koruyucu dış ticaret politikası tüm Avrupa'yı sarmış, ülkeler birbirleriyle yarışırcasına ithal gümrüklerini yükseltmişlerdi.

Dış ticarette sürdürdüğü liberal politika sonucu İngiltere'nin takdirini kazanmış olan Babıâli ise, yıllarca bu tür bir politikanın sakıncalarını görmezlikten gelmişti. «Malî bir gümrük siyaseti» güden Tanzimat yönetimi, serbest dış ticaret politikasıyla gümrük gelirlerini optimumda tutabileceğini düşünmüştü. Gümrük rüsumunun yükseltilmek istenmesi ise çoğu kez malî kaygulardan kaynaklanmıştı.[11]

3. Osmanlı iktisadî düşüncesinde serbest / koruyucu dış ticaret politikası tartışmaları

19. yüzyıl Osmanlı iktisat yazınında liberalizm sürekli vurgulanmış, Sakızlı Ohannes Paşa,[12] Portakal Mikâil Paşa[13] gibi iktisadî ve malî

---

[10] Frank Edgar Bailey, *a.g.e.*, s. 72-73.

[11] İttihatçı iktisatçı Tekin Alp bu gerçeği şu satırlarla ifade ediyordu:

«Şimdiye kadar hükûmet siyaset-i dahiliyyesinde her vakit malî nokta-i nazarı göz önünde bulundurmuştur. Hükûmet kesîr-i icraat ve teşebbüsâtı varidât-ı hazinenin tezyidi maksat ve gayesine matuf idi. Millî iktisadı kuvvetlendirmek ve netice itibarıyle mükellefînin vergi hususunda kabiliyet-i tahammülünü tezyid etmek gibi esaslara lüzumu derecesinde ehemmiyet verilmemişti. Gümrük tarifesinde dahi şimdiye kadar aynı halet-i ruhiyye hâkim idi.

Bizde gümrük resmi muhtelif tarihlerde tadilâta uğramış fakat her vakit yalnız malî nokta-i nazar takip olunmuştur. Gümrüğün iktisadî tesirâtı hiçbir vakit nazar-ı itibara alınmamıştır. Raic ve kıymet üzerine müesses eski gümrük tarifesinin vakit vakit mahdut bir saha dahilinde inip çıkmasında, bittabii yalnız malî nokta-i nazar hakim olduğu gibi ... ticaret muahedelerinin akdinde dahi müstehlikîni himaye ve müstahsilîni teşvik ve tergib etmek gibi maksat ancak ikinci derecede nazar-ı itibâra alınmıştır.» Tekin Alp, «Yeni gümrük tarifesi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 28, 15 Eylül 1332, s. 1.

[12] Sakızlı Ohannes, *Mebâdî-i İlm-i Servet-i Milel*, İstanbul; Mihran Matbaası, 1297. Sakızlı Ohannes kitabının «Sanayi-i dahiliyye'nin himayesi» başlıklı bölümünde (s. 286-310) «gümrük rüsumunun esasen tervici yolunda dermeyan olunan delâilin

konularda eli kalem tutanlar serbest dış ticaret politikasını benimseyerek ülkelerarası gümrüklerin kaldırılmasını önermişlerdi. Yüzyılın sonunda Mehmet Cavit Bey liberalizmin savunusunu devralmış, Ricardo ve Bastiat'dan esinlenerek ülkelerin karşılaştırmalı üstünlük ilkeleri ışığında uzmanlaşacakları ve ödemeler bilançosunun son kertede dengeleneceği görüşünü ileri sürmüştü.[14]

19. yüzyıl liberal dış ticaret görüşlerine ilk eleştiriler iktisatla doğrudan ilgileri olmayan gazeteci-yazar kesiminden gelmişti. Namık Kemal, *Hürriyet* gazetesinde Osmanlı devletinin sorunlarını irdelerken, sanayi'in dış ticaret serbestliği yüzünden çöktüğünü belirtiyor, «devlet hürriyet-i ticareti öyle bir zamanda ilân etti ki, memleketimizde sınaat ve marifet tamamiyle inkıraz halinde idi» diyordu.[15] Dönemin diğer bir gazetecisi Ahmet Mithat Efendi, *Ekonomi Politik*[16] ve *Hall ül Ukad*[17]

---

butlanı»nından söz etmekte, «himaye usulü sanayi-i dahiliyyenin terakkisini ve amelenin islah-ı halini müstelzim değildir, sanayi'de henüz ilerlememiş olan memâlik hakkında dahi medâr-ı terakki addolunamaz» demektedir.

13 [Mikael Portakal Paşa], *İlm-i Usûl-i Mâliyye*, İstanbul; Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne Matbaası, 1301.

14 Mehmet Cavit, *a.g.e.* Cavit Bey «beynelmilel ticaret» başlıklı bölümünde (s. 281-328) «usul-ü himaye»ye karşı çıkıyor, Friedrich List'in görüşlerini eleştiriyordu:

«List'in bir milletin hem zârî', hem sâni', hem tacir olmasına dair olan mütalaatı şayan-ı kabul olamaz. Çünki herşey olmak kâbil değildir. Bir memlekette sanayi'in mütenevvi' olmasına lüzum yoktur.»

15 Şerif Mardin, *Türkiye'de İktisadî Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918*, Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi, No: 12, Temmuz 1962 (S.B.F. Maliye Enstitüsü, Ankara), s. 40.

16 Ahmet Mithat, *Ekonomi Politik*, İstanbul; Kırkanbar Matbaası, 1296. Dış ticaretle ilgili bölümler: İmtiyaz ve himaye s. 118-123; Servet-i milliyyemizin esbâb-ı inkırâzı s. 115-135; Sanayi-i dahiliyyemizi himaye s. 110-135.

17 Ahmet Mithat, *Hall ül Ukâd*, İstanbul; Tercüman-ı Hakikât Matbaası, 1307. Ahmet Mithat bu kitapçığında Adam Smith'in «hürriyet-i mutlaka-i mubadele» ilkesinin sözde kaldığını belirtiyor, Türkiye gerçekleriyle bağdaşmayan bu tür bir politikanın iktisatçılarımızca el üstünde tutulmasını kınıyordu:

«Adam Smith'in serbestî-i mübadele usulü bugünkü günde umum Avrupa mekteplerinde ekonominin suret-i ahiresi olmak üzere tedris olunur. Fakat Avrupa hükûmetlerinin hiçbiri nezdinde tatbik için kabul olunmamıştır. Hüriyyet-i mutlaka-i mubadeleyi bugünkü günde Avrupa'da kabul edebilecek ne bir devlet ne bir millet yoktur. Hergün gazetelerde gördüğümüz himaye-i sanayi, muhafaza-i ticaret, nahoşnudî-i amele vesaire mebâhisi bunu müeyyiddir.

Adam Smith'in ekonomisini mekteplerde tedris etmek kiliselerde 'size en büyük fenalık edenleri ezdil-ü can seviniz, bir yanağınıza tokat vuranlara diğer yanağınızı da çeviriniz' diye verilen vaz ü nasihatlara benzer. Bir fikr-i fennî bir kaide-i fenniyye olmak üzre tedris edilir amma tatbiki lazım bir kanun suretinde değil.

başlıklı yapıtlarında Adam Smith'in görüşlerini eleştiriyor, getirdiği ilkelerin ancak İngiltere gerçeğiyle bağdaşabileceğini ileri sürüyordu. Öte yandan, İngiltere'nin bile serbest dış ticaret politikasını uygulamadığını kaydeden Ahmet Mithat, kanıt olarak bu ülkede şekerden alınan ağır gümrük resmini gösteriyordu.

Mizancı Murat, «Usul-ü himâye ve serbestî-i mubadelât» başlıklı yazısında, serbest dış ticaret politikasının sanayi'i ve ticareti gelişmiş, yabancı ülke sanayi'i ve ticaretiyle rekabet edebilecek güçte ülkeler için uygun düşeceğini, Osmanlı Devleti gibi geri kalmış bir ülkede ancak «usul-ü himaye»nin, diğer bir deyişle koruyucu bir dış ticaret politikasının ulusal çıkarlarla bağdaşacağını (muvafık-ı menâfi'-i milliyye) belirtiyordu. Mizancı Murat'a göre yerli sanayi'i (sanayi'-i dahiliyye) gözetici önlemler alınmazsa ülke, yakın bir gelecekte «ecnebî pazarı»na dönüşecekti.[18]

Osmanlı düşün yaşamında serbest dış ticaret ilkelerine iktisat ilmi ışığında ilk eleştiriler 19. yüzyıl sonlarında, Musa Mehmetcanoğlu Akyiğitzade adlı Kazanlı bir göçmenden gelmişti.[19] Harbiye'de iktisat, o günkü adıyla «ilm-i servet» okutan Akyiğitzade, Friedrich List ve onun Fransa'daki uzantısı Paul Cauwès'in görüşlerinden esinlenmişti.

Musa Akyiğitzade insanların, iktisadî fayda yanısıra, siyasal ve ulusal çıkarların savunulması, ulusal örf ve adetlerin korunması gibi manevî kaygularla davrandıklarını, iktisadî fayda ile ulusal çıkar bağdaşmadığı zaman maddî servetten özveride bulunmak gerekeceğini, serbest pazar ulusun geleceğini tehdit ediyorsa koruyucu bir dış ticaret politikası izleneceğini kaydediyordu.

Musa Akyiğitzade mutlak bir koruyuculuktan yana değildi. Bebek endüstri ilkesini benimseyen Akyiğitzade, dışa karşı korunan iş kolunda zamanla iç rekabetin oluşacağını, daha etkin bir üretime geçileceği-

---

Bizim mekâtib-i âliyemizde Adam Smith ekonomisinin güya bir kanun, bir düstur ül amel suretinde telâkki edilmesi teessüf-ü azîmi mucibdir.» *a.g.e.*, s. 190-191.

18 Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1979, s. 275.

19 Musa Akyiğitzade'nin yaşamı ve fikirleri için bkz: A[bdullah] Battal [Kaymaz], *Kazan Türkleri, Tarihi ve Siyasî Görüşleri*, İstanbul; Amedî Matbaası, 1925, s. 195-196; «Musa Akyiğitzade,» *Yana Milli Yol*, yıl 3, sayı 11, Ekim 1931, s. 12-13; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 1. cilt, İstanbul; Ahmet Sait Matbaası, 1966, s. 343-352.

ni, bunun fiyatları düşüreceğini, sonuçta ithal mallarıyla kolaylıkla rekabet edebilecek bir sanayi'in kurulabileceğini ileri sürüyordu.[20]

Akyiğitzade'ye göre, ülkelerin üretim güçleri eşit düzeyde olmadıkça serbest pazarda güçlü zayıfı ezecekti. Biri tarım ülkesi, diğeri sanayileşmiş iki ülkeden ilki diğerine tabi olacaktı. Nitekim, «çiftçi» İrlanda, sanayileşmiş İngiltere'ye bağımlıydı. Amerika Birleşik Devletleri tarım ülkesi iken koruyucu gümrük tarifeleri sayesinde sanayi ülkesine dönüşmüştü. Hindistan ise, serbest dış ticaret politikası izlemiş, İngiliz mallarına açıldığı günden itibaren mahallî san'atını yitirmişti.[21]

Musa Akyiğitzade, başlangıçta himaye usulüne başvurmadan sanayileşmiş tek bir ülkeye rastlanamıyacağını savunuyordu. Osmanlı Devleti için de tek çıkar yol sanayileşmekti. *İlm-i Servet* adlı yapıtında «ticareti kendi kendine bırakmak mı, yoksa himaye etmek mi servet-i milliyyece daha ziyade faidebâhş olur» sorusuna Musa Akyiğitzade «terakki-i memleket için himaye lazımdır» yanıtını veriyordu.

1908'e değin, birkaç gazete makalesi dışında büyük ölçüde ders kitaplarının sayfalarında yer alan koruyucu ya da serbest dış ticaret tartışması 1908 Devrimi ertesi dergi ve günlük gazetelerle kamu oyuna yansıdı. Artık, soyut, kuramsal düzeyin ötesinde somut, Osmanlı özeline yönelik çözümler peşinde koşuluyordu.

İkinci Meşrutiyet'le birlikte serbest dış ticaret ilkeleri Mehmet Cavit Bey'in önderliğinde İttihatçıların liberal kanadı ve Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası tarafından savunulmuştu.

Ticaret erbabının hakim olduğu Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası yayın organı *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nde, yüksek gümrük resimlerinin pahalılığa yol açtığı, gümrük duvarlarıyla korunan işyerlerinde ücretlerde bir artış olsa dahi fiyat düzeyinin ücretlerden daha hızlı yükselmesi sonucu çalışanlara gerçek bir kazanç sağlamadığı ileri sürülüyordu. Hükûmetlerin herşeyden önce hayat pahalılığını, o günkü deyimiyle «galâ-i es'âr»ı önlemeleri gerektiğini sa-

---

[20] Musa Akyiğitzade, *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat*, İstanbul; Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1316. Musa Akyiğitzade «Ticareti kendi kendine bırakmak ve himaye etmek bahisleri» başlıklı bölümde (s. 150-167) «sınaat-ı milel-i garbiyye-i Avrupaiyye sanayi'i kadar henüz terakki etmemiş olan memâlikçe usul-ü himayenin ihtiyar olunması lüzümunu isbat» ediyordu.

[21] Musa Akyiğitzade, *İktisat yahut İlm-i Servet: Azade-i Ticaret ve Usul-ü Himaye*, İstanbul, 1314, s. 61-62.

vunan Oda, «serbestî-i mübadeleye ez cân ü dil [can ve gönülden] taraftar» olduğunu, koruyucu bir dış ticaret politikasının ülke çıkarlarıyla bağdaşmıyacağını kaydediyordu.[22]

Selanik'te yayınlanan İttihat ve Terakki'ye yakın günlük *Progrès de Salonique* gazetesinde yer alan «Türkiye ve serbest dış ticaret» adlı yazı dizisinde «usul-ü himaye»nin aldatıcı vaatlerle ülke için ne denli olumsuz sonuçlar doğuracağı belirtiliyor, koruyucu gümrük tarifelerinin mal fiyatlarında artışa neden olacağı ve geçimin giderek güçleşeceği ileri sürülüyordu. Gazeteye göre, himayecilerin savunduklarının tersine, koruyucu bir dış ticaret politikası ulusal sanayi'i canlandırmayacak, istihdam düzeyinde ve devlet gelirlerinde bir artışa yol açmıyacaktı.

Ulum-u İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası'nda bu yazı dizisini yorumlayan Cavit Bey, yazarın tüm savlarını benimsiyor, «usul-ü himaye amelenin en büyük düşmanıdır» diyordu.[23] Koruyucu gümrükler ardında ülkede birkaç fabrika kurularak gözler boyanır, iki üç sermaye sahibi zengin edilir, ancak, binlerce vatandaş yoksullaştırılırdı.

Cavit Bey'e göre sermaye sahipleri, dış ticarette kısıtlamalar sonucu «vatandaşların zararına olarak zahmetsizce terakkiyât-ı ilmiyye ve sınaiyyeyi takip etmeksizin zengin olmak tarikini» bulunca koruyucu gümrük tarifelerinin devamını isteyecek, böylece çarpık, cılız, rekabet gücünden yoksun bir sanayileşme politikası izleyeceklerdi. Oysa, bilimsel yöntemlerle geliştirilecek tarım, ülkeyi servet ve refaha kavuşturmaya yetecekti. Osmanlı Devleti tarım ve ticarete ağırlık tanıyarak uygar ülkeler arasında yer alabilirdi. Sanayi de bu gelişme sürecinde «kendi kendine» doğardı.

Cavit Bey, Mebusan Meclisi'nde «sanayi taraftarı değilim» diyordu. «Hiçbir zaman bu memlekette ileri gitmeyecek olan san'atları himaye gibi yapmacık bir vasıtaya ihtiyaç» olmadığını ileri süren devrin ünlü Maliye Nazırı, en küçük himayenin mal fiyatlarının yükselmesine yol açacağını, bir ülkede fiyatlar artarsa o ülkede yaşamın güçleşeceğini savunuyordu. Cavit Bey «memlekete sokulan eşyanın, sun'î vasıta ile

---

[22] «Türkiye'de gümrük usulü ve terakkiyât-ı iktisadiyye,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 26. sene, no: 1319, 3 Nisan 1326, s. 121. Gazete «fikdan-ı rekabet tezâyüd-ü fiyatı sebeb oluyor» diyor, koruyucu dış ticaret politikasının rekabeti önliyerek hayat pahalılığına neden olduğunu söylüyordu.

[23] Mehmet Cavit, «Neşriyât ve vakayi-i iktisadiyye,» *Ulûm-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası,* sene 1, sayı 2, 10 Kânun-u sânî 1324, s. 272-273.

fiyatlarını pahalılaştırdığınız vakit de memleketin yaşayışını güçleştireceksiniz; ve bunun tepkisini bütün sanayi'de göreceksiniz» diyor, sonuç olarak işçilerin de yaşam koşullarının kötüleşeceğini söylüyordu.[24]

Cavit Bey'e göre, en güçlü ulus mutlaka en çeşitli malı üreten, herşeyi yaparım iddiasında bulunan değil, herhangi bir malı öteki uluslardan daha ucuz, daha uygun koşullarla uluslararası piyasaya çıkaran ulustu. İşbölümü insanlığın en büyük ilerleme unsuruydu. Uluslararası işbölümünde Türkiye'nin payına tarım sektörü düşüyordu. Tarım kesimine sermaye akıtılmalı, ülke toprakları en geniş biçimde işlenmeli, ekilmeli, biçilmeliydi. Cavit Bey, «işte benim için ideal budur» diyordu.

İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı Cavit Bey aynı görüşleri *Mülkiye* dergisinde de yineliyor, sanayileşmeden yana olanları duygusallıkla itham ediyordu. Cavit Bey'e göre, bir ulusun refah ve saadeti sanayileşerek değil, işbölümü gereğince doğanın kendisine bahşettiği olanaklar ölçüsünde ve insanlarının becerisi doğrultusunda en uygun alanlara yönelerek artardı.[25]

Cavit Bey, «biz bugün de yarın da bir zıraat memleketiyiz» diyordu: Osmanlı sanayileşebilmek için ne sermayeye, ne de «ilim ve irfan»a sahipti. Osmanlı sanayileşmeye giriştiği takdirde gerek sermayeyi gerekse beceriyi dışardan getirtmek zorunda kalacaktı.

Gümrük duvarlarıyla korunacak yerli malların, yasaların koruyuculuğu ardında yaşayacak bir sanayiin Osmanlı için «boş bir hırs-ı gurur»u doyurmaktan başka bir yararı olmayacağını ileri süren Cavit Bey korunacak yerli sanayi'in, rekabetten yoksun oluşu nedeniyle, Avrupa'daki benzerlerinin düzeyine yükselemiyeceğini savunuyordu. Sonuç olarak Osmanlı «yerli malı» etiketi altında pahalı mal almaya zorlanacak, vatandaş geçim düzeyini düşürmek zorunda bırakılacaktı.

Oysa, Osmanlı, tarım bakımından pek elverişli bir konuda bulunuyordu. Tarıma elverişli toprakları, zengin madenleri, Osmanlı Devleti'ni kısa sürede tahıl ve maden ambarına dönüştürebilirdi. Toprak fiyatlarının ucuzluğu, işçi ücretlerinin düşüklüğü, birçok yörede fazla girdi kullanılmadan yüksek verim elde edebilme olanağı Osmanlı'dan yana koşullardı.

---

24 A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizm Tarihine Katkı*, İstanbul; May Yayınları, 1975, s. 332-334.

25 Selanik Mebusu Mehmet Cavit, «Memleketimizin vesait-i serveti,» *Mülkiyye*, sayı 1, 1 Şubat 1324, s. 26-29.

Cavit Bey, bu arada, tarımın pazara açılmasını sağlıyacak demiryolu, yol, liman vb. bayındırlık işlerine önem veriyor, yerli ve yabancı sermayenin sanayi yerine bu alanlara yönelmesi gerektiğini vurguluyordu. Doğanın Osmanlı'ya bahşettiği tarım olanakları böylece değerlendirilebilir, Osmanlı tarımı kısa sürede dış pazarlara açılabilirdi.

İşte bu nedenlerden dolayı, Babıâli, sanayi'i korumak için ne bütçelere ödenek koymalı, ne de «yerli malı» etiketi altında vatandaşların bütçelerine ek yük getirmeliydi. Sermaye kendi yolunu kendi bulmalıydı, yönelimini hükûmetlerin karışımı olmaksızın piyasa göstergeleriyle saptamalıydı.

Cavit Bey'in liberal dış ticaret politikasına karşı muhalefet *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi* saflarından yükselmişti. 1907'de İzmir'de yayınlanmaya başlayan, 1908 Devrimi ertesi yönetim merkezini İstanbul'a taşıyan gazetede, «Cavit Beyefendi ... bilâ kayd u şart serbestî-i ticareti iltizam buyuruyorsa da biz bu fikirde değiliz» deniyordu. Ilımlı bir koruyucu gümrük politikasından yana çıkılıyor, «bazı emval hakkında kâmilen serbestî-i ticaretin ve bazı mahsulât hakkında da usul-ü himayenin tatbik edilmesi» öneriliyordu. Gazete, çökmeye yüz tutmuş Osmanlı sanayi'inin hükûmetin himayesine muhtaç olduğunu ve tarımın da gelişmesi için bazı ürünlerin gümrük duvarlarıyla korunması gerektiğini savunuyordu.[26]

Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi, «filhakika memleketimiz bugün de, yarın da zıraat memleketi ise de bundan maksat ilânihaye Avrupa'ya hâdim mahsulât ihracıyla meşgul olacağız ve kendi mahsulâtımızın mevadd-ı mamulesini her vakit beş on misli fiyatla satın alacağız demek» olmadığını, «memleketimizde zıraatın feyz ve terakkiye mazhar olması için sanayi-i zıraiyyenin de teşekkül etmesi» gerektiğini ileri sürüyordu.

Görüldüğü gibi gazete, sanayileşmeye tarıma dayalı sanayi kollarından başlanması gerektiğini söylüyor, koruyucu politikanın aşırı boyutlara ulaştırılmasına karşı çıkıyordu. İsmail Safa, gazetede yer alan «Serbestî-i ticaret ve usul-ü himaye» başlıklı yazı dizisinde[27] Osmanlı

[26] «Muhasebe-i iktisadiyye: Serbestî-i ticaret ve usul-ü himaye,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* 3. sene, no: 1, 13 Mart 1325, s. 14-16.

[27] İsmail Safa, «Ticaret-i umumiyye: Serbestî-i ticaret ve usul-ü himaye,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* 2. sene, no: 26, 9 Teşrin-i sânî 1324, s. 413-416; no: 27, 18 Teşrîn-i sânî 1324, s. 429-432; no: 28, 23 Teşrin-i sânî 1324, s. 445-448; no: 30, 22 Şubat 1324, s. 470-472.

ülkesi için liberalizm, himayecilik ya da «mutavassıt bir hatt-ı hareket» arasında bir seçim yapılması gerektiğini belirtiyor, ılımlı bir himayecilikte karar kılıyordu.

List'in her ulusun bir «uzviyet-i iktisadiyye» oluşturduğu, bir ulusun tüm ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için «hem tacir, hem zâri' [çiftçi], hem de sâni' [sanatkâr]» olması gerektiği savının doğru olmadığını ileri süren İsmail Safa, «sanayi-i dahiliyyenin himayesi usulünden maksat millet ve memleketçe icra olunan sanayi, ticaret ve zıraat menâfiini ecnebilerin rekabetine karşı muhafaza ederek terakkisini teshil ve teşvik etmekten ibaret» olduğunu söylüyordu. Bunun ise etkin bir gümrük politikasıyla gerçekleştirilebileceğini savunuyordu.[28]

Koruyucu bir dış ticaret politikasından yana yazılara dönemin diğer dergilerinde de rastlanıyordu.[29] Aynîzade Hasan Tahsin, *Mülkiye* dergisinde «Avrupa'da usül-ü himaye hareketinin menşe'leri»ni ayrıntılarıyla değerlendiriyordu.[30] *İstişare* adlı dergide Konstantin Efendi, Osmanlı gümrük politikasında kökten bir dönüşümün gerekliliğini savunuyor, yabancı ülkelerle biran önce görüşme masasına oturarak Osmanlı Devleti'nin iktisadî bağımsızlığını sağlıyacak şekilde yeni ticaret sözleşmeleri imzalanmasını öneriyordu. Ülke çıkarlarıyla bağdaşacak bir gümrük politikası olarak Konstantin Efendi, «*ad valorem*

---

28 İsmail Safa, yazı dizisinde Friedrich List'le ilgili olarak şu satırlara yer veriyordu:

> «... Almanya muktesitlerinden List'in atîdeki beyanatı mütalaa etmekle bundan elli, atmış sene evveline gelinceye kadar ezhân-ı ammede ceryan eden efkâr tezahür eder:
>
> Mumaileyh bir eserinde diyorki:
>
> 'Her kavim tam bir uzviyet-i iktisadiyye teşkil etmelidir; bir millet kaffe-i ihtiyacatını tesviye etmek için hem tacir, hem zâri', hem de sâni' olmak iktiza eder. Ancak bu sayede kesb-i kemalât ederler.» İsmail Safa, «Ticaret-i umumiyye: Serbestî-i ticaret ve usul-ü himaye,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* 2. sene, no: 27, 18 Teşrin-i sânî 1324, s. 429.

29 II. Meşrutiyet yıllarında *Halka Doğru* dergisi kapitülasyonlardan şu satırlarla yakınıyordu:

> «Bizim hükûmetimiz ... iktisatta himaye usulünü tatbik edemez. Gümrükleri istediği kadar arttıramaz. Ecnebîlere vaktiyle düşünmiyerek 'kapitülasyon' dedikleri imtiyazları vermişiz. Şimdi onların 'izni' olmadan gümrüklerimizi çoğaltamıyoruz. Onlar da kendi zararlarını düşünerek razı olmıyorlar. Razı olsalar bile zararlarını bize yükletirler. Verdikleri fazla gümrük parasını bize ödetirler.» Muhittin, «İktisadî hasbıhal: En büyük eksiğimiz -1-,» *a.g.d.,* yıl 1, sayı 6, 12 Mayıs 1329, s. 48.

30 Aynîzade Hasan Tahsin, «Avrupa'da usul-ü himaye hareketinin menşeleri,» *Mülkiye,* 1. cilt, no: 4, 1 Mayıs 1325, s. 15-21.

usulünü terk ile tarife usulünü kabul etmekliğimiz» gerektiğini ileri sürüyordu.[31]

Liberal dış ticaret politikasına karşı muhalefet Mebusan Meclisi'nde de gündeme geliyordu. Maliye Nazırı Cavit Bey'in liberalizmi Osmanlı sosyalist milletvekilleri tarafından sert bir biçimde eleştiriliyordu.

İstanbul mebusu Kirkor Zohrap Efendi, Cavit Beyin dış ticarette tüm serbestliğe taraftar olduğunu, oysa, bu tür bir politikanın ülke çıkarlarıyla ve iktisadî bağımsızlıkla bağdaşmayacağını, Osmanlı Devleti için tek çözümün «mutedil bir himaye usulü»nü kabul etmek olduğunu vurguluyordu.

Zohrap Efendi'ye göre, en ileri devletler, en aşırı ticaret serbestiyetine taraftar olan uluslar bile, en sonunda, ılımlı himayeciliği kabul etmişlerdi. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri 1866 tarihinden beri himayeci bir dış ticaret politikası gütmekteydi. İsviçre ve Almanya da benzer politikalar izliyordu. Kirkor Zohrap Efendi, Osmanlı üreticisinin yabancı rekabetine karşı pek güçsüz olduğunu belirtiyor, ilkel düzeyde olan Osmanlı sanayi'ini ve ülkenin tek zenginlik kaynağı olan toprak ürünlerini korumak için ılımlı himayeciliği kabul etmenin zorunluluğuna değiniyordu.[32]

Bu tür bir dış ticaret politikası benimsenmezse ülkenin sınırlı serveti yok olacak, «ecnebî kapitalistlerin, yabancı sermayecilerin tahakkümü» doğacaktı. Zohrap Efendi'ye göre, uzun zamandır izlenen serbest dış ticaret politikasının sonuçları ortadaydı: İstanbul ticaretinin yüzde altmış, yetmişi yabancıların eline geçmiş, İstanbul'da tüm malî işler yabancılar tarafından yürütülmeye başlanmıştı.

Maliye Nazırı Cavit Bey'in liberalizmini eleştiren Zohrap Efendi, «Avrupa hükûmetlerinin düsturu göz diktikleri ülkeleri iktisaden işgal eylemektir» diyordu. Artık savaşla fetih dönemi son bulmuştu. Çağın savaşı iktisadî savaştı. Yabancıların iktisadî saldırılarına karşı gerekli önlemler alınmaz, ülkenin iktisadî savunma hatları yıkılırsa, Osmanlı toprakları tümüyle fethedilmiş sayılabilirdi. Zohrap Efendi'ye göre, ya-

---

31 Kostantin Efendi, «Gümrük rüsumu,» *İstişare,* no: 18, 14 Kânun-u sânî 1324, s. 817-823; no: 20, 28 Kânun-u sânî 1324, s. 916-922; no: 21, 5 Şubat 1324, s. 978-986; no: 24, 26 Şubat 1324, s. 1120-1124.

32 A. Cerrahoğlu, *a.g.e.,* s. 225-227.

bancı sermayeye duyulan ihtiyaç mutlak teslimiyete dönüşmemeliydi. Yoksa böyle bir politika Osmanlı Devleti için yıkım olurdu.[33]

Bu arada, «serbestî-i ticaret / usul-ü himaye» tartışması ötesinde, hemen hemen herkes «*spesifik* tarife usulü»nde birleşiyordu. Koruyucu dış ticaret yandaşları *spesifik* tarifeleri gümrük duvarlarıyla ülke ekonomisini dış rekabete karşı koruma aracı olarak görürlerken, serbest dış ticareti savunanlar, bu ilkeye ters bir tutum içerisinde olan ülkelere karşı *spesifik* tarifeleri bir misilleme aracı olarak değerlendiriyorlardı.

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Osmanlı dış ticaretinin kapitülasyonlarla denetlendiğini, Babıâli'nin gümrük rüsumunu istediği gibi yükseltip düşüremediğini, buna karşılık Osmanlı mallarına mahreç olabilecek ülkelerin ağır gümrükler koyarak ihracatımızı sınırladıklarını kaydediyor, «bu yüzden sanayi'mizin ve servet-i milliyyemizin ne derecede mutazarrır olduğunu izaha hacet görmeyiz» diyordu. Gazeteye göre, liberalizmin önde gelen savunuru İngiltere bile yüksek gümrük resmi alarak bazı Osmanlı mallarına fiilen kapılarını kapamıştı.

Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası yayın organına göre, Babıâli yabancı ülkelerle *spesifik* tarife esası üzerinden ticaret sözleşmeleri imzalarsa, karşılıklı gümrük indirimlerine gidilebilir, «istihsalât ve ihracatımızın, servet-i milliyyemizin terakkisi temin edilmiş» olurdu.[34]

---

[33] «Usul-ü himaye» II. Meşrutiyet yıllarında milliyetçiliğin bir göstergesi olarak ele alınacaktı. Müslüman-Türk ticaret erbâbı tarafından yayınlanan ve «millî ticaret» ten yana olan *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* 19. yüzyılda «serbestî-i mübadele» görüşlerinin giderek gerilediğini, 20. yüzyıla gelindiğinde «bazı sebeplerden dolayı prensiplerini terk etmek istemiyen İngiltere, Hollanda, Danimarka, Felemenk hükûmetlerinde ve kapitülasyonların tesir-i meş'umu altında istiklâl-i tammını idrak edemiyen hükûmet-i Osmaniyye'den maada Avrupa hükûmetleri arasında serbestî-i mübadeleye sadık hiçbir devlet» kalmadığını kaydediyordu.

Ticaret-i Umumiyye Mecmuası'na göre, himayecilik 19. yüzyılda «milliyet fikirlerinin birdenbire büyümesinden neş'et etmişti»: «Her millet kendi örf ve lisandaşlarını aynı hudud-u siyasî içerisinde toplanmış, millî mefkureleriyle muayyen bir gayeye doğru yükselmiş görmek istiyordu.» «Her hükûmet millî bir varlığı idrak etmek üzere yine 'millî bir iktisadiyyat'a nail olmak lüzumunu hissetti.» M(im). C(im)., «İktisadî siyaset -1-,» *a.g.d.,* 1. sene, 1. cilt, sayı 24, 27 Kânun-u evvel 1333, s. 369-372. Yazı dizisinin devamı için bkz: «-2-,» 2. sene, sayı 1/25, 3 Kânun-u sânî 1334, s. 2-4; «-3-,» sayı 2/26, 10 Kânun-u sânî 1334, s. 17-19.

[34] *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* «memâlik-i ecnebiyye ile tarife esası üzerine muahedât-ı ticariyye akdine muvaffak olduğumuz dakikada iktisadiyatımız ticaretimiz için yeni bir devre-i inkişaf açılmış olacaktır» diyordu. «Siyaset-i iktisadiyyemiz ve ticaret muahedeleri,» *a.g.g.,* 26. sene, no: 1341, 4 Eylül 1326, s. 297.

4. «Ad valorem» gümrüklerden «spesifik» gümrüklere geçiş ve «iktisadî» dış ticaret politikası

Koruyucu bir dış ticaret politikası İkinci Meşrutiyet'le birlikte gündeme gelmişti.[35] Ancak, Friedrich List'in görüşlerinden kaynaklanan ve kısmen sanayileşmeye yönelik bir iktisat politikası, «millî iktisat» görüşlerinin vurgulandığı Birinci Dünya Savaşı yıllarında benimsenmişti.

9 Eylül 1914 günü kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılmış, aynı ay gümrük rüsumu yüzde 15'e çıkarılmıştı.[36] Haziran 1915'te ithal gümrükleri savaş süresi boyunca yüzde 30'a yükseltilmişti.[37] Ancak, 1916 Martında o güne değin izlenen dış ticaret politikası kökten bir dönüşüme uğramış, *ad valorem* yöntemi kaldırılarak «gümrüklerce siklet-i eşya üzerinden resim ahzı hakkında kanun»la *spesifik*, seçici yeni bir gümrük düzenine geçilmişti.[38]

Spesifik tarifeler, malî kaygularla da olsa, uzun yıllardır Babıâli'nin gündeminde bulunuyordu. Almanya ile 1890'da imzalanan ticaret sözleşmesi bu nitelikteydi.[39] İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında Avustur-

---

[35] II. Meşrutiyet'le birlikte, günlük gazete ve dergilerde Osmanlı san'atkârının dış rekabete karşı korunması gereği sürekli vurgulanmıştı. Ancak kapitülasyonların bunu olanaksız kıldığı da kaydedilmişti. Örneğin, *Halka Doğru* dergisi bu konuda şöyle yazıyordu:

> «Esnaf pekçok çalışıyor; fakat maksatsız, hedefsiz, silahsız çalışıyor. Kendilerini için için yiyip bitiren bir mikrop var ki birgün çürümüş, kurumuş bir ağaç gibi kalacaklar. Bu mikrop Avrupa'nın memleketimizde her an artan mamulâtıdır ve hatta hergün çoğalan halkıdır.
>
> Buna karşı iki şey düşünülüyor. Biri Avrupa'dan gelecek eşyaya çok gümrük resmi koymak, bu suretle satımlarına mani olmak; diğeri çalışmanın yolunu öğrenmek.
>
> Bunlardan birincisi bizce kâbil değildir. Çünki bir ulu hükümdarımız, Fransa kralı ayağına düştüğü sırada bazı haklar ihsan etmişti. Sonradan gelen padişahlarımız bu müsaadeleri genişlettiler. Zayıfladığımız zaman da bunların ismi 'muahede' oldu. Şimdi o ihsanlarımızla ellerimizi bağladılar.» F(e)., «Esnaf için terakki yolları -5-,» *a.g.d.*, yıl 1, sayı 40, 9 Kânun-u sânî 1329, s. 315.

[36] Gümrük resminin tezyidi hakkında kanun-u muvakkat, —7 Eylül 1330—, *Düstur*, II. tertip, 6. cilt, s. 1276-1277.

[37] İthalat resminin tezyidı hakkında kanun-u muvakkat —18 Mayıs 1331—, *Düstur*, II. tertip, 7. cilt, s. 610.

[38] Gümrüklerce siklet-i eşya üzerinden resim ahzı hakkında kanun ve merbut tarife-i umumiyye —10 Mart 1332—, *Düstur*, II tertip, 8. cilt, s. 778-852; *Gümrüklerce sıklet-i eşya üzerinden resim ahzı hakkında kanun ve merbut tarife-i umumiyye*, İstanbul; Matbaa-i Osmâniyye, 1332.

ya hükûmetiyle «tarife usulü» uygulanması üzerine bir protokol imzalanmış, görüşmelere başlamak için hazırlıklara girişilmişti.

1911 bütçe görüşmeleri sırasında Maliye Nazırı Cavit Bey, «iktisat nokta-i nazarından, usul-ü maliyye nokta-i nazarından fena olan şimdiki kıymet usulü yerine gümrük rüsumunun eşyanın sıkleti, vezni üzerinden alınması sureti»nin benimseneceğini söylüyordu.[40] Ancak, kapitülasyonlar kaldığı sürece Babıâli bu tür bir gümrük politikasını uygulamaya olanak bulamıyacaktı.

Mart 1916'da çıkarılan yasa gereğince, Eylül 1916'dan itibaren gümrük resminin eşyanın sıkleti, diğer bir deyişle, fizikî ağırlığı üzerinden alınması kararlaştırılmıştı. Yasayla birlikte yayınlanan tarife 30 bölümde 773 tarife numarası ve 1193 istatistik pozisyon içeriyordu. Böylece ayrıntılı, seçici bir tarife oluşturulmuş, *ad valorem* tarifenin uygulanması sırasında ortaya çıkan ve yüksek gümrük rüsumu ödemesi gereken bir malın tarifede daha düşük rüsumlu bir başka mal gibi gösterilmesi ya da yorumlanması sonucu doğan vergi kaybı önlenebilmişti.[41] Ancak, savaşı izleyen ilk iki yılda ithal fiyatlarının yüzde 23 ve yüzde 25 dolaylarında artması vergi oranlarının düşmesine neden olmuştu.[42]

Yeni gümrük yasasının gerekçesinde hammaddeleri ülkede bulunan ve üretimi kolay olan malların himaye edileceği, ithal olunacak benzerlerine ağır resim konduğu belirtiliyordu. Gelişme olanağı olan ve doğ-

---

39 Almanya İmparatorluğu ve Prusya Krallığı ile Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye beyninde mün'akit ticaret ve seyr-î sefain muahedesi —26 Ağustos 1890—, *Düstur,* I. tertip, 6. cilt, s. 728-737.

40 *Maliye Nazırı Selanik Mebusu Cavit Beyefendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tab'ıyla Memâlik-i Osmaniyye'ye Neşr ve Tevzi'ine Hey'et-i Umumiyye'ce Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur,* İstanbul; Matbaa-i Amire, 1327, s. 105.

41 Aynîzade Hasan Tahsin *ad valorem* gümrük sisteminin sakıncasını şöyle açıklıyordu:

> «Her nev'i eşyanın kıymetini suret-i sahihede tayin ve takdir husussundaki imkansızlık nazar-ı dikkate alınınca gümrüklerde elyövm cari olan usul-ü mezkurenin sekâmeti kendiliğinden tezâhür eder. Çünki takdir-i fiyat için alakadarânın beyannameleri ile iktifa edilse ve hatta orijinal faturalar ibrazı usul îttihaz edilse bile hazine-i hükûmet için yine bir teminât-ı kaviyye mevcut değildir.» Aynîzade Hasan Tahsin, «Gümrük tarifeleri,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 1, 8 Şubat 1331, s. 4.

42 Orhan Kurmuş, «1916 ve 1929 gümrük tarifeleri üzerine bazı gözlemler,» *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar,* Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı, s. 183.

43 Aynîzade Hasan Tahsin, «Gümrük tarifeleri,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 1, 8 Şubat 1331, s. 3-5.

makta olan sanayi kolları dış rekabetten korunacaktı. Temel ihtiyaçları karşılayan mallara, halkı güç durumda bırakmamak için, ılımlı bir ithal rüsumu konmuştu. Talebi karşılayabilecek ölçüde üretilebilmesi zaman gerektiren mallar için, ilerde gerektiği ölçüde yükseltilmek koşuluyla, düşük bir resim saptanmıştı. Tarımsal üretim dış rekabete karşı tümüyle korunmuştu. Kaçakçılığı kolay olan mücevher ve benzeri mallardan çok düşük bir resim alınıyordu.[43]

Yeni gümrük tarifesini hazırlayan komisyon üyelerinden Darülfünun Hukuk Fakültesi Ulum-u İktisadiyye ve Maliyye müderrisi, Maliye Nezareti Müsteşarı Hasan Tahsin Bey, Babıâli'nin o güne değin gümrüklerde yalnız «malî nokta-i nazarı» takip ettiğini, yeni gümrük tarifesiyle «zıraat ve sanayi-i mahalliyeyi himaye etmek» amacını güttüklerini, ancak, ülkenin «sanayi'e olan istidadı»nı göz önünde bulundurarak topyekün bir koruyucu politikaya başvurmaktan kaçındıklarını belirtiyordu.[44]

Babıâli, yeni gümrük tarifesini sekiz yıl geçerli olmak üzere düzenlemişti. Mebusan Meclisi, dost ülkelerle gümrük sözleşmeleri imzalanmadan ve savaş ertesi oluşacak iktisadî düzen açıklık kazanmadan uzun bir süreyi kapsayacak genel bir tarifenin yayınlanmasını sakıncalı bulmuş, bu süreyi üç yıla indirmişti.

İttihatçılar için yeni gümrük tarifesi iki açıdan önem taşıyordu: İlk olarak siyasal yönden «harice karşı istiklâl-i iktisadiyyemizin» kazanılması için böyle bir tarife zorunlu görülüyordu.[45] Öte yandan yeni gümrük tarifesi Osmanlı ülkesinde uygulanagelmekte olan iktisat politikalarında önemli ibr dönüşümü simgeliyordu. O zamana değin Babıâli aldığı kararlarda «malî» kaygıları ön planda tutmuş, Hazine gelirini arttırmaya yönelik bir mevzuatı yeğlemişti. «Millî iktisad»ı güç-

---

[44] Yeni gümrük tarifesini hazırlayan komisyon şu kişilerden oluşuyordu: Maliye Müsteşarı Hasan Tahsin Bey (Başkan), Rüsumât Müdür-ü Umumîsi Sırrı Bey, Ticaret Müsteşarı Ethem Bey, Hariciye Nezareti Umûr-u İdariyye Şubesi Müdürü Suat Bey. «Yeni gümrük tarifesi,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 31. sene, no: 1601-2-3, 29 Ağustos, 5, 12 Eylül 1331, s. 258.

[43] Zînetullah Nuşirevan *Türk Yurdu* dergisinde yeni gümrük tarifesinin ve İhracat Heyeti'nin «iktisadî hayatta harice karşı müdafaa-i milliyye esasını» teşkil ettiğini söylüyor, «Osmanlı Türkleri gibi iktisaden ve mâlen zayıf olan bir cemiyetin böyle himaye esaslarına ilticası artık mütefekkirlerin ekseriyeti tarafından en tabii hareketlerden ve en mübrem ihtiyaçlardan addolunmaktadır» diyordu. Z(e). N(un)., «Osmanlı Türklerinde iktisadî hareket,» *a.g.d.,* yıl 5, cilt 11, sayı 12, 2 Şubat 1332, s. 190-191.

lendirme ve devlet varidatını dolaylı bir biçimde, yani mükelleflerin vergi ödeme gücünü yükselterek arttırma yoluna gidilmemişti. Osmanlı toplumunda üreticiyi özendirmeye yönelik önlemler ancak ikinci planda yer almıştı.

İttihat ve Terakki, yeni gümrük tarifesiyle, bundan böyle «en ziyade millî iktisadın menâfii»nin gözetileceğini kaydediyordu.[46] O güne değin uygulanmakta olan «malî» gümrük politikası devlet hazinesine önemli bir gelir sağlamış, ancak, mükelleflerin vergi ödeme gücü günden güne sınırlanarak devletin bir kalemde yükselen gelirleri diğer bir kalemde düşmüştü. Böyle bir iktisat politikası sonuçta ülke ekonomisini çökertmişti. Halbuki yeni «iktisadî gümrük siyaseti» bazı gümrük gelirlerini düşürse de, zıraat ve sanayi'i geliştirerek vatandaşların vergi ödeme gücünü giderek arttıracak, gümrük varidatındaki düşüş diğer rüsum ve vergilerle giderilecekti. Böylece Osmanlı ekonomisi gelişirken Hazine girdileri de koşut olarak artacaktı.[47]

---

46 Tekin Alp «iktisadî» gümrük politikasının ülke ekonomisiyle uyum içersinde olacağını kaydediyordu:

> «Malum olduğu vechile gümrük siyaseti heryerde dahilî siyaset-i iktisadiyye ile pek sıkı bir surette alakadardır. Bu iki siyaset hiçbir vakit birbirinden ayrılamazlar. Dahilen en ziyade zıraatın terakkisine atf-ı ehemmiyet ile bütün mesai ve ihtimamâtını bu cihete hasreden devlet gümrük siyasetinde başka nokta-i nazar takip edemez. Rüsum-u mania veya rüsum-u mümtazesini mutlaka zıraatın terakkisine hâdim olacak surette uydurur. Dahilî siyaset-i iktisadiyyede en ziyade sanayi'in terakkisi hedef ittihaz olunursa gümrük siyasetinde de aynı hedefe doğru yürümek icab eder.» Tekin Alp, «Millî iktisada doğru: Ticaret muahedeleri -3- Türkiye-Almanya Ticaret Muahedesi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 19, 23 Haziran 1332, s. 1-4.

47 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bu tür bir yaklaşımın tüm ülke ekonomisi için geçerli olduğu kanısındaydı. Dış ticarette olduğu gibi iktisadî yaşamın diğer alanlarında da mükellefin çıkarı gözetilirse, ülke ekonomisini geliştirici önlemler alınırsa, devlet hazinesi bundan dolaylı olarak yararlanırdı:

> «Hazine-i devletin hukuku menâfi-i umumiyyeye hâdim tedâbir ile daha iyi muhafaza edileceğinde şüphe yoktur. Mükellefînin menâfiini tervic eylemek elbette hazinenin de menâfi-i hakikiyyesini tervic demektir.
>
> Devr-i sâbıkta Maliyenin endişesi sırf halktan para çekmekti. Bunun neticesi gözlerimizin önündedir.
>
> Meşrutiyet Maliyesi şüphesizdir ki mazinin bu hatalarını tekrar etmekten tehâşî ve hazine-i maliyeye girecek muvakkat bir fazla için menâfi-i ammeyi ve dolayısıyla hazine-i devletin hakikî menâfiini kâle almamaktan tevakki eyliyecektir. «Teşvik-i sanayi kanunu,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1536, 31 Mayıs 1330, s. 371.

5. Yeni gümrük tarifesine yöneltilen eleştiriler ve İttihatçıların yanıtları

Yeni gümrük tarifesi Avrupa'nın birçok ülkesinde eleştirilere uğramış, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkeleriyle ticarî ilişkilere kapılarını kapadığı öne sürülmüştü. Genellikle, tarifede aşırı vergilenmiş mallar olduğu, bunun Osmanlı ekonomisini güç durumda bırakacağı söyleniyordu.[48]

Eleştirilen resimlerden ilki şeker ithalatına konan yüzde 30-40 oranındaki vergiydi. Oysa, Babıâli o sıralarda şeker ihtiyacını gidermek için Osmanlı topraklarında şeker fabrikaları kurmayı düşünüyordu. Nitekim İktisadiyyat Meclisi'nde bu doğrultuda karar alınmıştı. Yeni gümrük tarifesi de ülkede şeker üretimini özendirmek amacıyla şeker ithalatını yüksek vergilendirmişti. Avrupa'da bazı çevreler şekere konan resmi gerçekçi bulmuyor, uzman raporlarına dayanarak, iklim koşulları nedeniyle Osmanlı topraklarının pancar ekimine elverişli olmadığını savunuyorlardı.[49]

Öte yandan, buğday, kokoroz, arpa, pirinç gibi ürünlerin ithalatına konan yüzde 25 ile 60 arasındaki gümrük resminin ülke tarımını çarpıtacağı, koruyucu tarifeye güvenen üreticinin tütün, pamuk gibi dünya piyasasında rekabet gücü olan ihraç ürünlerini bırakıp iç piyasaya dönük tahıl üretimine yöneleceği ileri sürülüyordu.

Bu arada, yeni gürmük tarifesini olumlu karşılayan çevrelere de rastlanıyordu. Almanya Türk Yurdu Türk-Alman İktisadî Sorunları Genel Sekreteri Carl Anton Schaefer, «memleketimiz için yegane çare-i selamet ithalatı mümkün derece tenkis ve ihracatı mümkün derecede

---

48 Tarifenin hazırlanışı sırasında önerilerde bulunan Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, «şimdi memleketimizin şerâit-i tabiyye ve iktisadiyyesine muvafık olmıyan san'atları ihya maksadıyle usul-ü himayenin onlar hakkında tatbikini iltizam edenlerin fikri beyhudedir» diyor, bu tür bir dış ticaret politikasının temel sakıncası olarak tüketicilerin karşılaşacakları yaşam pahalılığını gösteriyordu:

> «Mesela Türkiye'nin şerâit-i iklimiyye veya iktisadiyyesi ile revacyâb olmıyan mahsulât veya masnuattan bir şey hakkında himaye vaz' edilmesi bu meta'm kıymetini tezyide bâis olarak müstehliklerin zararını intac eylemekten başka bir şeye yaramaz. Ve halkı bu gibi şeylere teşvik etmek iflası muhakkak bir işe girişmek gibidir.» «Türkiye'de usul-ü himaye,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no: 1623, 30 Şubat 1331, s. 17-18.

49 Tekin Alp, «Millî iktisada doğru: Yeni ticaret muahedeleri -1-,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 16, 2 Haziran 1332, s. 1-2; «Yeni tarifeler,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no: 1644, 2 Temmuz 1332, s. 161-163.

tezyid etmekten ibarettir» diyordu. Dr. Schaefer, yeni Osmanlı gümrük tarifesini genel hatlarıyla savunduktan sonra bazı gümrükleri yüksek bulduğunu belirtmekten de kaçınmıyordu. Örneğin, Türkiye daha uzun yıllar pirinç ihtiyacını dışardan karşılayacaktı. Yeni tarifede yer alan yüzde 32'lik gümrük resminin tüketiciyi güç durumda bırakmaktan başka bir sonucu olamazdı. Nitekim, Almanya pirinçten yüzde 19'dan fazla gümrük almıyordu.[50]

Dr. Schaefer'in tarifede eleştirdiği diğer bir kalem petrole konan yüzde 40'lık rüsumdu. Schaefer'e göre, Osmanlı topraklarındaki petrol yatakları kısa sürede değerlendirilemiyecek, alınan gümrük resmi tüketiciye yansıyacaktı.

İttihatçılar ise Dr. Schaefer'in yönelttiği eleştirileri paylaşmıyorlardı. Verdikleri yanıtta, kısa sürede ülke ihtiyacını giderecek ölçüde pirinç üretilemiyeceğinin yadsınamıyacağını, ancak, yüksek rüsum sayesinde ülkede pirinç fiyatlarını yükselterek, bir süre için tüketici güç durumda kalsa bile, üreticinin özendirileceğini belirtiyorlardı.[51] Böylece «millî iktisat» döneminde, tüketiciden ülke çıkarları uğruna bir özveride bulunması bekleniyordu.

Öte yandan, İttihatçılara göre, bu tür yüksek gümrük vergilerinden devlet maliyesi de yararlanmış olacaktı. Nitekim, petrole konan yüzde 40'lık rüsum malî gerekçelerle önerilmişti. Her ne kadar *spesifik* tarifelerle gümrük politikasında kökten bir dönüşüme gidildiği, yeni tarifenin iktisadî kaygularla hazırlandığı belirtilmişse de, gümrük vergilerindeki «malî nokta-i nazar» tümüyle gözardı edilemezdi.

Kaldı ki, yeni gümrük tarifesi Babıâli'nin son sözü değildi. Rüsumât Müdür-ü Umumisi Sırrı Bey'in açıklamalarına göre, tarifedeki rakkamlar azamî oranları oluşturuyordu. Bazı vergiler yabancı ülkelerle yapılacak ticaret sözleşmelerinde yeniden ele alınabileceği gibi, tarifede de, ileride, düzeltmelere gidilebilirdi.

6. Dış ticarette devlet müdahalesi : İhracat Heyeti

Savaş yıllarında giderek güçleşen dış iktisadî ilişkiler, ve ülkenin ihtiyaç duyduğu bazı tahıl ve stratejik maddelerin ihracını yasaklama

---

50 Tekin Alp, «Yeni gümrük tarifesi,» *İktisadiyyat Mecmuası,* 1. yıl, 28. sayı, 15 Eylül 1332, s. 1-2.

51 Bu sırada Konya Ovası'nda «numune pirinç tarlaları» açılmıştı. «Havadis-i dahiliyye: Konya Ovasının irvası,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 32. sene, no: 1650, 6 Ağustos 1332, s. 207.

gereği, İttihatçıları, Tanzimat öncesi uygulanan tezkere usulünü anımsatacak bazı önlemler almaya sevketmişti. Savaşan diğer ülkelerde de benzer sınırlamalar getirilmiş, ihracata devlet müdahale etmişti.

Babıâli, diğer iktisadî kararlarda olduğu gibi, bu alanda da Almanya'yı örnek almış, 14 Eylül 1916 günlü geçici yasayla[52] ve onu izleyen tüzükle[53] bir İhracat Heyeti kurmuştu. Tüzükte, ihracı serbest ve kısıtlı ya da yasak olan mallar iki başlık altında toplanmıştı.

Yasaya göre, ihraç edilecek mallar için bir ihraç vesikası gerekiyordu. Bu belge İhracat Heyeti'nce verilecekti. İstanbul'da, Ticaret ve Zıraat Nezareti'nden yetkili bir kişinin başkanlık edeceği heyetin üyelerinin yarısı Vekiller Heyeti'nce saptanacak, diğer yarısı tüccar tarafından seçilecekti. İhracat Heyeti'nin vilayet ve müstakil liva merkezleriyle kazalarda faaliyetlerini yürütecek talî heyetler kurulacaktı. En yüksek mülkiye memurunun başkanlığı altında toplanacak olan talî heyet, mülkî birim idare meclisinin seçilmiş bir üyesi ve yörenin seçkin bir tüccarından oluşacaktı.

Babıâli'nin İhraç Heyeti'ne karşılık, Merkezî Avrupa Devletleri İstanbul'da satınalma örgütleri kurmuş ve Türkiye'den aldıkları malları bu kuruluşlar aracılığıyla sağlamışlardı. Almanya'ya ihraç edilen malların bedelleri Alman hazine tahvili karşılığı tedavüle çıkarılan kağıt paradan Almanya'ya tahsis edilmiş meblağlarla ödenmişti. Bu işlemlerin hesabı Deutsche Bank'ın İstanbul şubesinde tutuluyordu.

Öte yandan, savaş yıllarında toplam ithalatın yüzde 90'ı Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan gerçekleşmiş, ödemeler Osmanlı Devleti'nin Berlin'de, Deutsche Bank nezdindeki hesabına işlenmek suretiyle yürütülmüştü.[54]

İhracat Heyeti'ni oluşturan yasa Mebusan Meclisinde kapsamlı tartışmalara yol açmıştı. İttihatçılar bu yasayla dış ticareti devlet denetimi altına almış oluyorlardı. Bu ise Tanzimat'la birlikte benimsenen liberal dış ticaret politikasıyla bağdaşmıyordu. Ticaret ve Zıraat Na-

---

[52] Dersaadet'te bir ihracât heyeti teşkili hakkında kânun-u muvakkat —1 Eylül 1332—, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 1285-87.

[53] İhracat Hey'eti teşkiline mütedâir 16 Zilka'de 1334 (1 Eylül 1332) tarihli kanun-u muvakkatın tatbikâtı hakkında nizamname —12 Eylül 1332—, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 1305-1310.

[54] Vedat Eldem, «Cıhan Harbi'nin ve İstiklâl Savaşının ekonomik sorunları,» *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der: Osman Okyar, Ankara; Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 382.

zırı Mustafa Şeref Bey, Mebusan Meclisi'ndeki bir konuşmasında, savaş bittikten sonra da, Babıâli'nin ithalat ve ihracatı «kendi millî iktisadı nokta-ı nazarından» denetim altında tutmaya mecbur kalacağını söylüyordu. Mustafa Şeref Bey, İhracat Heyeti'nin «âtîde vücuda gelecek diğer bir müessesenin» başlangıcı olduğunu ileri sürüyor, 1917 Ekim Devrimi ertesi Ukrayna'da dış ticaretin örgütlenmesindeki gelişmelere dikkati çekiyordu.[55]

Maadin Umum Müdürü Celal Bey de Mustafa Şeref Bey'in görüşlerini paylaşıyordu: Osmanlı lirasının dış değeri ticaret bilançosunun savaş yıllarında lehte oluşu nedeniyle korunmuştu. Barış ertesi ticaret yolları açılacak, tüketilmiş stoklar yenilenecek, ithalat büyük ölçüde artacaktı. «Harpten sulha geçerken» başlıklı yazısında Celal Bey, Osmanlı lirasının değerini korumak için barış ertesi, ithalat ve ihracat arasında bir denge oluşuncaya değin, hükûmetin ithalatı «murakabe» altında tutacağını söylüyordu.[56]

Öte yandan, Babıâli'nin savaş ertesi ihracat için de önlemler alması gerekiyordu. Savaş yıllarında, tütün, afyon, palamut, meyan kökü, gülyağı, hayvansal ürünler vb. ihraç mallarında büyük stoklar oluşmuştu. Bu malların ihracıyla uğraşan çoğu tüccar savaş yıllarında dağılmış, eski pazar ülkelerin durumları büyük ölçüde değişmişti. Celal Bey'e göre, söz konusu ihraç mallarının «kendi haline bırakılması» doğru değildi. Hükümet eldeki stokları saptayacak, Osmanlı şehbenderleri aracılığıyla bu mallara pazar bulacaktı.

7. Kambiyo işlemlerinin denetimi : Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu

Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihatçı hükûmetin serbest piyasa mekanizmasına bir diğer müdahalesi kambiyo işlemlerinde görülmüştü. Babıâli, giderek kağıt para rejiminin benimsenişi ve bu rejimin altın para rejimi kambiyosunda görülen istikrardan yoksun oluşu nedeniyle, Osmanlı lirasının dış değerini korumak kaygusuyla kambiyo işlemlerine müdahale etmiş, Almanya'dakine benzer bir biçimde, Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nu kurmuştu. Komisyon günlük res-

---

[55] «Ticaret ve Zıraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'in İhracat Heyeti münasebetiyle Meclis-i Mebusan'da beyanâtı,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* 2. sene, sayı 12/36, 21 Mart 1334, s. 199.

[56] Cemal, «Harpten sulhe geçerken,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 58, 21 Haziran 1333, s. 2.

mî kambiyo raiçlerini saptamış, spekülatif nitelikteki para transferlerini önleyerek, fiili kambiyo piyasasına istikrar kazandırmıştı.[57]

Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun kuruluşuna değin Osmanlı Devleti'nde kambiyo işlemlerine bir kısıtlama getirilmemiş, ara sıra yabancı paraların değerlerini belirleyen tarifeler çıkarılmışsa da. madenî sikkeler Galata ve Pera bankerlerinde, köşebaşı sarraflarında genellikle içerdikleri değerli maden oranında değişim görmüşlerdi. Yıllar ilerledikçe giderlerini karşılamakta güçlük çeken Osmanlı Devleti, vezin ve ayarı düşük para kesmiş, ancak, bu «zayıf akçe»ler Osmanlı para piyasasında yeni kambiyo raiçlerini bulmakta gecikmemişti.

1840 ve 1850'li yıllarda Babıâli'nin kağıt para deneyi, Osmanlı kaimesi üzerinde ilk kez spekülatif girişimlere yol açmıştı.[58] İthalat yapılıyor görünümü vererek, yarı resmi Bank-ı Dersaadet aracılığıyla düşük değerli kaimeyi saptanan resmi kurdan (1 İngiliz lirası = 110 Osmanlı kuruşu) dış ülkelere transfer ettiren birtakım tüccarlar, aradaki farkı devlete ödetip yabancı para alıyor, bunu serbest piyasada resmi değerinin dört beş katına bozdurup elde ettikleri kaimeleri tekrar hayalî ithalata yatırarak büyük kazançlar sağlıyorlardı.

Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin kuruluşu sırasında alınan borçla haksız kazançlara neden olan kaime piyasadan çekilmiş, banknot çıkarma yetkisi bu bankaya verilerek, 1 İngiliz lirası = 110 Osmanlı kuruşu esası üzerinden Osmanlı parasına tekrar istikrar kazandırılmak istenmişti.

Ancak, bu kez yürürlükte olan çift metal sistemi sorun yaratmış, Babıâli'nin dünya değerli maden raiçlerinden farklı olarak gümüşe yüksek değer takdir etmesi nedeniyle, dışardan gümüş getirilerek altına dönüştürülmeye başlanmıştı. Fakat halk arasında altının gömü oranının yüksek oluşu ve carî ödemelerde büyük ölçüde gümüş kullanılışı nedeniyle dışarıya altın sızması sınırlı kalmıştı.

Bu arada, gümüşün Avrupa'ya oranla prim yapması nedeniyle, Osmanlı topraklarındaki elçilikler, konsolosluklar ve yabancı tüccarlar dışarıdan külçe gümüş getirtip Darphane'de sikke kestiriyor ve giderlerini bu gümüş paralarla ödüyorlardı.

---

57 Kambiyo muamelesinin suret-i icrasına dair irade-i seniyye —23 Ağustos 1333—, *Düstur,* II. tertip, 9. cilt, s. 711-714.

58 Roderic H. Davison, «The first Ottoman experiment with paper money,» *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920,* der: Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara; Meteksan Limited Şirketi, 1910, s. 243-251.

Osmanlı Devleti'nde yüzyıllardır yürürlükte olan çift metal sisteminden ilk ayrılma girişimi 1878 yılında görüldü. Babıâli bu tarihte yalnız devlet adına ve hesabına Darphane'de gümüş sikke basımına karar verdi. Ancak, «evvelce teslim edilmiş külçeler bulunduğu» gerekçesiyle bu karar bir süre yürürlüğe konamamıştı. Bu sıralarda dünya piyasalarında gümüş büyük değer kaybına uğruyor, çift metal sisteminin yol açtığı spekülasyon giderek geniş boyutlara ulaşıyordu.[59]

1879'da çıkarılan Meskukât Kararnamesi altını para birimi olarak kabul etmiş, gerek devlet, gerekse özel kişiler hesabına gümüş sikke kesimini durdurmuştu. Görüldüğü gibi Meskukât Kararnamesi'nin hedefi altın standardını kurmaktı.

Ancak, kararnamede gümüşe kabul haddi konulması unutulmuş, böylece büyük ödemelerde gümüş sikke kullanılmasına olanak sağlanmıştı. Darphane'de gümüş külçeleri paraya çevirme olanağını bulamıyan spekülatörler, kararnamedeki bu açıktan yararlanmışlar, dışarıda kestirdikleri taklit gümüş sikkeleri Osmanlı topraklarına kaçak sokarak maden değerlerindeki farktan doğan kazançlarını sürdürmüşlerdi.

Osmanlı para rejimi, yukarıda belirtildiği gibi, Birinci Dünya Savaşı yıllarına değin, altın standardına özgü bazı nitelikleri taşımakla birlikte, fiilen koşulları eksik bir topal çift metal sistemi oluşturmuştu.

8 Nisan 1916 günlü Tevhid-i Meskûkât Kanunu ile Osmanlı parası altın sikke rejimine girmişti. Sikke adedi sınırlandırılmış, gümüş ve nikel paralar için kabul haddi konmuştu. Ancak bu kez de, evrak-ı nakdiyye diye adlandırılan kağıt para yeni bir spekülatif kazanç kapısı açmıştı.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında savaşan ülkelerin paraları sürekli değer yitiriyor, buna karşılık İsviçre frangı, Felemenk florini, Amerikan doları gibi tarafsız ülke paraları değerleniyordu. Osmanlı lirası da müttefik Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan paralarına karşı değerini korurken, hatta ufak da olsa değer kazanırken, tarafsız ülke paraları karşısında sürekli düşüyordu. Örneğin 1916'da 1 Osmanlı lirası 22 İsviçre frangıyla değiştirilirken bir yıl sonra karşılığında ancak 12 frank veriliyordu.

---

[59] Osmanlı para sistemi ve karşılaşılan sorunlarla ilgili olarak bkz: Hasan Ferit, *Nakid ve İtibâr-ı Mali*, 1. kitap: Meskukât, İstanbul; Hukuk Matbaası, 1331, s. 151-287; Adrien Biliotti, *La Banque İmpériale Ottomane*, Paris; Henri Jouve, éditeur, 1909, s. 91-138.

Osmanlı lirasının dış ticarî ilişkilerin son derece sınırlı olduğu bir dönemde tarafsız ülke paraları karşısında değer yitirişinin temel nedeni, servetlerini savaş sırasında güvence altına almak isteyen, ya da savaş enflasyonunun aşındırmasından korumaya çalışan Osmanlıların ve Osmanlı topraklarında yaşıyan yabancıların ellerindeki hergün gerçek değeri düşen kağıt paraları İsviçre frangına dönüştürmeleriydi. Babıâli, İsviçre'yle ticarî ilişkiler çok sınırlı olsa da, bu durum devam ettiği takdirde Osmanlı lirasının Alman markı karşısında değer yitireceğini görmüştü. Markın değer kazanması Osmanlı dış ticaretini büyük ölçüde etkiliyecekti.

Yukarıdaki gelişmelerin ışığı altında Babıâli kambiyo işlemlerini denetleme gereği duymuş, Osmanlı lirasının değerini korumak amacıyla Maliye Nezareti tarafından Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu kurulmuştu.

Bundan böyle, 1 Şubat 1917 gününden itibaren tarafsız ülkelerle kambiyo işlemlerini Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu yürütecekti.[60] Komisyon Maliye Nezareti'nce seçilmiş iki kişi ile Osmanlı Bankası, Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Wiener Bank Verein, Ungarische Bank, Selanik Bankası, Atina Bankası ve Türkiye Milli Bankası tarafından tayin edilmiş birer temsilciden oluşuyordu.

Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu, tatil günleri dışında hergün, Osmanlı Bankası'nda, bu banka nezdinde hükûmet komiseri sıfatıyla bulunan Banka Nazırı Ferit Bey'in odasında toplanacak, gerek özel kişilerin ve şirketlerin, gerekse hükûmetin tarafsız ülke dövizi tahsisi için doğrudan doğruya, ya da komisyondaki bankalar aracılığıyla yapacakları başvuruları değerlendirecekti. Gerekli görüldüğünde, komisyon başvuru sahiplerinden döviz tahsisi için gösterilen gerekçelerle ilgili her türlü bilgi isteminde bulunabilecekti.

---

[60] Ferid, «Kambiyo Komisyonu,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 51, 5 Nisan 1333, s. 1-5. Meskukât İdaresi Müdürü ve Bank-ı Osmanî Nazırı Ferid Bey, serbest kambiyo rejiminden ayrılışı şu gerekçelere bağlıyordu:

«Gerçi kambiyo kıymetleri arz ve talep kaide-i umumiyyesine göre taayyün eder ise de memâlik-i ecnebiyyeye gönderilecek paralar o memleketten mübayaa ve celb edilen emtia bedelâtının tesviyesi gibi muamelât-ı hakikiyye-i ticariyyeye müstenid olmayıp da sırf spekülasyon yani alaverecilikle yahut memleketten sermayeleri kaçırıp bir memleket-i ecnebiyye müessesâtına tevdi' etmek maksadiyle mübtenî ise sikke-i milliyyenin sikke-i ecnebiyyeye mukabil olan kıymetini muhafaza için bu türlü muamelâtın men'i menâfi-i umumiyye iktizasındandır.

Komisyon hergün, kambiyo hadleri için tavan ve taban olmak üzere iki fiyat saptayacak, bankalar o günkü kambiyo işlemlerini bu sınırlar içinde yürüteceklerdi.

Komisyonca kabul edilen başvurulara ruhsatname verilecek, bankalar bu ruhsatname olmadıkça her türlü transfer başvurularını geri çevireceklerdi.

Babıâli'den önce Almanya ve Avusturya-Macaristan hükûmetleri savaşla birlikte bu tür kambiyo komisyonları kurmuşlardı. Osmanlı hükûmeti müttefiklerini örnek almış, kambiyo işlemleri için benzer bir komisyon oluşturmuştu.[61]

İlkin, müttefik ülke paraları mark, kuron ve leva ile ilgili kambiyo işlemleri komisyonun faaliyet alanı dışında bırakılmıştı. Ancak, Almanya ve Avusturya-Macaristan'da resmi kambiyo komisyonları her türlü dışpara alım satımını denetlerken Bulgaristan'da böyle bir komisyonun olmayışı, tarafsız ülkelere para transferi için yeni bir kapı açmıştı.

İstanbul piyasasında serbestçe alınan leva, mark ve kuronlar, daha sonra Bulgaristan üzerinden İsviçre frangına çevriliyor, transfer işlemleri böylece Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun denetiminden kaçırılıyordu. Maliye Nezareti bu tür transferleri önlemek amacıyla 21 Mart 1917 günlü tebliğini yayınlayarak, Bulgaristan'la ilgili kambiyo işlemlerinde tarafsız ülkeler için geçerli hükümlerin uygulanacağını ilan etmişti. Ardından bu karar Almanya ve Avusturya-Macaristan'la olan kambiyo işlemleri için de uygulamaya sokuldu ve tüm döviz alım satımı Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun denetimine verildi. Bundan böyle Türkiye serbest kambiyo rejiminden ayrılıyordu.[62]

Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun faaliyete geçişiyle servet transferleri bir ölçüde önlenebilmiş, Osmanlı lirası tarafsız ülke piyasalarında istikrar bulmaya başlamıştı. Maliye Nezareti kambiyo işlemleriyle ilgili tüm kararlarını 23 Ağustos 1917 günlü iradede toplayıp

---

[61] M(im). C(im)., «Kambiyo ve kambiyo ticareti,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sene 1, cilt 1, sayı 4, 1 Mayıs 1333, s. 49-53.

[62] «Almanya ve Avusturya ve Macaristan'a akçe irsaline ve bu memleketler ile kambiyo muamelesinin serbestçe icrasına muvakketen edilen müsaade 16 Teşrîn-i sânî 333 tarihinden itibaren ref' edilmiştir —12 Teşrîn-i sânî 333,» *Maliye Nezareti 333 Senesi Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuası*, İstanbul; Matbaa-i Amire, 1336, s. 172. Bu karar Almanya için 1 Ocak 1918'den itibaren kaldırılmıştı: «Almanya ile kambiyo muamelesinin tekrar serbestî-i icrasına dair,» *a.g.d.*, s. 183.

yayınlamıştı. Komisyon döviz alım satımıyla ilgili işlemlerini savaşın sonuna değin sürdürmüş, İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşüşüyle birlikte faaliyetine son verilmişti.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı lirası ençok İsviçre frangı karşısında değer yitirmişti. (Tablo IV) Ağustos 1914'de 23 İsviçre frangı 1 Osmanlı lirası ederken Kasım 1917'de Osmanlı lirasının değeri 12 İsviçre frangına düşmüştü. Buna karşılık mark karşısında değerini korumuş, kron karşısında ise değer kazanmıştı.[63]

Savaş boyunca ülkedeki enflasyonist tırmanış nedeniyle Osmanlı parasının dış değeri iç değerine oranla çok daha sınırlı bir değer kaybına uğramıştı. 1914-1918 yılları arasında kağıt Osmanlı lirası, geçinme endeksine göre yüzde 95,5 değer yitirmişti. Buna karşılık, Osmanlı lirasının dış değeri, Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun faaliyeti yeni gümrük tarifesi ve diğer mevzuatla denetlenişi sonucu önemli ölçüde korunabilmişti.

* * *

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na değin dış iktisadî ilişkilerde kapitülasyonlarla bağımlı kalmış, gümrük politikasını dilediği doğrultuda yönlendirememişti.

Osmanlı gümrük politikasında malî kaygular belirleyici olmuş, gümrükler devlet maliyesi açısından önemli bir gelir kaynağı olarak görülmüştü. Ancak, gümrük rüsumunu arttırmayı her deneyişinde Babıâli, karşısında kapitülasyon engelini bulmuş, ayrıcalık tanıdığı devletin onayını almak zorunda bırakılmıştı.

Öte yandan, 19. yüzyılda, mutlakiyetçi Osmanlı devlet geleneğine karşı liberal düşünceye sığınan Osmanlı aydını, iktisadî alanda da liberalizmi benimsemiş, Smith, Ricardo, Bastiat gibi klasik iktisatçılardan esinlenerek serbest dış ticaret ilkesini benimsemişti.

İkinci Meşrutiyet yıllarında gündeme gelen ulusçuluk akımı Osmanlı'da iktisadî düşünüşü de etkilemekte gecikmemişti. İttihatçılar, Alman romantizminden kaynaklanan «millî iktisat» politikasını benimsemiş, serbest dış ticaret politikasını bırakarak koruyucu bir dış ticaret politikasını uygulamaya sokmuşlardı.

---

[63] *Darphane-i Millî 1921-1924 Sene-i Maliyeleri Darbiyât ve Muâmelâtı Hakkında Maliye Vekâlet-i Celilesi - Takdim Olunan Üçüncü Rapor,* İstanbul, 1925, s. 240-255.

TABLO IV

İstanbul Kentinde Ortalama Kambiyo Kurları (1 Osmanlı Lirası Karşılığı)

	1915			*1916*			*1917*			*1918*		
	Mark	*Kron*	*İsviçre Frangı*	*Mark*	*Kron*	*İsviçre Frangı*	*Mark*	*Kron*	*İsviçre Frangı*	*Mark*	*Kron*	*İsviçre Frangı*
Ocak	—	—	—	23,37	34,71	23,24	20,63	32,22	16,89	19,35	29,59	19,14
Şubat	—	—	—	23,66	34,12	22,44	20,89	32,85	16,89	19,06	28,24	15,61
Mart	—	—	—	22,08	31,84	20,38	20,45	31,56	16,60	18,90	28,95	16,21
Nisan	—	—	—	19,87	28,25	19,37	20,60	30,75	16	18,96	29,48	15,65
Mayıs	20,17	26,88	22,06	21,53	32,25	22,95	20,43	31	16,04	19,21	30,50	15,40
Haziran	20	27	21,78	23,63	34,44	22,29	20,62	31,18	15,70	20,22	32,75	15,08
Temmuz	20,10	24,06	21,83	23,17	33,85	21,90	20,04	31,19	13,18	21,06	33,37	14,19
Ağustos	19,79	26,73	21,58	23,31	23,83	20,76	19,88	30,92	12,47	20,94	35,53	13,68
Eylül	19,83	26,97	21,56	22,89	22,78	20,76	19,90	30,93	12,82	20,41	36,13	13,56
Ekim	19,87	27,89	21,66	20,90	21,03	18,38	20,46	31,73	12,66	20,82	33,11	14,78
Kasım	21,17	29,95	22,14	23,50	21,20	16,18	20,33	31,68	12,08	20,94	31,75	14,78
Aralık	22,44	—	22,69	20,50	28	16	20,14	32,55	14,60	—	—	—

Kaynak: *Darphane-i Millî 1921-1924 Sene-i Maliyeleri Darbiyât ve Muâmelâtı Hakkında Maliye Vekâlet-i Celilesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor,* İstanbul, 1925, S. 240-255.

İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı'nı fırsat bilmiş, kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmıştı. Ardından *ad valorem* tarifeden *spesifik* tarifeye geçilmişti. Diğer bir deyişle, Babıâli artık seçici bir gümrük politikası izleyebilecek, gümrüklerini, yabancı devlet onayını almaksızın dilediğince yükseltebilecekti. Yeni Gümrük Tarifesi iktisadî bağımsızlık doğrultusunda atılmış önemli bir adımdı.

Savaş yıllarında Babıâli, Yeni Gümrük Tarifesi yanısıra, Almanya'dan esinlenerek Osmanlı dış iktisadî ilişkilerini yönlendirici iki yeni düzenlemeyi daha benimsemişti.

İhracat Heyeti'yle ihracat vesikaya bağlanmış, savaş döneminde ülkede tüketilebilecek bazı tahıl ve stratejik maddelerin yurt dışına çıkarılması yasaklanmıştı.

Öte yandan, kağıt para rejiminin doğurduğu kambiyo sorunlarına çözüm arayan Babıâli, Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nu kurarak, spekülatif nitelikteki para transferlerini önlemiş, günlük resmî kambiyo raiclerini saptayarak, fiilî kambiyo piyasasını devlet denetimine almıştı. Bu sayede Osmanlı kağıt lirasının dış değeri bir ölçüde ülkenin içerisinde bulunduğu enflasyonist gelişmelerden korunmuş, savaş sınırlı bir değer kaybıyla atlatılmıştı.

ALTINCI BÖLÜM

DEVLET BANKACILIĞI VE "MİLLÎ" KREDİ KURUMLARININ OLUŞTURULMASI

«*Bu gidişle karîben vatanımızda eksik olan bir* burjuvazi *sınıfının teşekkülüne şahit olacağız. Bu tabaka-i esnaf, teşkilâta muhtaçtır. Onları tanzim ve tensîk edecek müessese de hakka ki kendi malları olacak bir* bankadır. ...

Sermayenin milliyeti yoktur *derler; bu bir hezeyân-ı mahzdır. Birçok hey' ât millet şeklinde feyzyâb-ı teessüs olmadan hiçbir şey yapamıyorlardı. Vakta ki aynı hey'etler bir vicdan-ı millîye sahip oldular, onlarda derhal terakkiyât başladı, büyük servet ve refâhiyyet hasıl oldu. Tarih bu düsturun tatbik ve tekerrüründen ibarettir.*»

«Teşebbüsât-ı mebruke: Millî bankanın teessüsü münasebetiyle,» *İkdam*, 23 Kânun-u evvel 1916, s. 1.

«*İtibâr-ı Millî Bankası sayesinde biz sermaye devrine dahil oluyoruz. Avrupa'ya açık olan nâmütenâhî terakki ve teceddüd yollarını sermaye devrinde geçireceğimiz tekâmül bize de açacaktır.*»

«Bizde sermaye devri,» *Sabah*, 10 Şubat 1917, s. 1.

1. İttihatçıları ulusal bankacılığa sevkeden somut nedenler

İkinci Meşrutiyet dönemi iktisadî yaşamında ulusal nitelikte dönüşümlerin oluştuğu bir diğer alan bankacılıktı. İttihatçılar kredi kurumlarının ülke ekonomisinde oynadıkları rolü görmüş, özellikle yabancı sermayenin etkin olduğu bu kesimin denetlenmesi gereğine inanmışlardı. Nitekim, «millî iktisat» görüşlerinin geliştiği dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi'nin vilayet merkez heyetlerine gönderdiği bir genelgede, «millet bir uzviyete benzetilince bu uzviyetin kanı itibâr [kredi] dediğimiz şeydir ve millette bir kalp gibi bütün itibârları toplayıp dağıtan müessese ise bankadır» deniyor, taşra örgütlerinden yerel kredi kurumlarını oluşturmaları isteniyordu.[1]

«Millî banka» sorunu Jön Türk Devrimi'yle birlikte Osmanlı toplumunun gündemine gelmişti. 1908 Devrimi ertesi toplanan Mebusan Meclisi'nin ilk günlerinde Drama mebusu İttihatçı Rıza Bey, «millî» bankalar kurarak ulusal servetin değerlendirilebileceğine dikkati çekmiş, Meclis'e sunduğu önergede «Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası» adını taşıyacak bir ulusal bankanın kurulmasını teklif etmişti.[2]

İkinci Meşrutiyet yıllarında İttihatçıların ulusal bankacılığı benimsemelerinde, devlet bankası görevini üstlenmiş olan Osmanlı Bankası'nın ülke çıkarlarıyla bağdaşmayan tutumunun payı büyüktü. Özellikle Balkan Harbi yıllarında Osmanlı Bankası Babıâli'ye parasal sorunlarda güçlük çıkarmış, İttihat ve Terakki'yi bankacılık alanında yeni çözümler aramaya sevketmişti.

Savaş sırasında Osmanlı Bankası Babıâli'nin karşılaştığı malî bunalımın giderilmesine katkıda bulunmaya yanaşmamış, tersine savaş koşullarından yararlanarak bankaya çıkar sağlamayı amaçlamıştı. 1912 yılı başlarında Maliye Nezareti'nin çıkardığı hazine bonoları, yine yabancı bir sermaye grubunun kurmuş olduğu Türkiye Milli Bankası'nca kabul görürken, devlet bankası ayrıcalığını taşıyan Osmanlı Bankası'nca geri çevrilmişti.[3]

---

1 Tekin Alp, «İtibâr-ı Millî Bankası,» *İktisaddiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 40, 19 Kânun-u sânî 1333, s. 1.

2 Drama Mebusu Rıza Bey'in bir millî banka tesisi hakkında takriri, *Takvim-i Vakayi*, 1. sene, adet 140, 19 Şubat 1324, s. 13. 1909 yılında kurulan Cemiyet-i Müteşebbise de «millî banka»nın önemini vurgulamıştı: Bkz: Bölüm VII.

3 Carl Anton Schaefer, *Ziele und Wege für die Jungtürkische Wirtschaftspolitik*, Karlsruhe i. B., G. Braunsche Hofbuchdruckei und Verlag, 1913, s. 107-108, 115-118.

Aynı doğrultuda, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında, Babıâli'nin savaş nedeniyle almakta olduğu malî önlemler, Paris ve Londra merkezlerinden yetki almadıkları gerekçesiyle, Osmanlı Bankası'nın İstanbul'daki yabancı direktörlerince benimsenmemişti. Bu karşıt tavır bardağı taşıran son damla olmuş, Babıâli Osmanlı Bankası'nın yabancı direktörlerine yol verip yerlerine kendi uyruğu üç direktör atamıştı.[4] İttihatçılar için, Osmanlı Bankası'nın yerini alacak, «millî» sermayeli, ayrıcalıklı bir devlet bankası kurmak artık kaçınılmaz olmuştu.[5]

2. Tanzimat ertesi kredi kurumlarının gelişimi, devlet bankacılığı ve Osmanlı Bankası

İttihatçıların ulusal nitelikte bir devlet bankası olarak düşündükleri Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın kuruluş çalışmalarına eğilmeden önce böyle bir girişime neden olan tarihsel koşullara, devlet bankacılığının ve kredi kurumlarının Osmanlı topraklarındaki evrimine değinmek gerekmektedir.

Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamda banka yoktu. Ancak, banka işlevi gören sarraf ve poliçecilere ülkenin dört bir yanında rastlanıyordu. İstanbul'un fethinden sonra hemen her padişah zamanında Osmanlı parasının birkaç kez vezin ve ayarı düşürülür, eski paralar piyasadan çekilmediğinden ülkede birkaç tür sikke tedavül görürdü. Osmanlı sikkeleri yanısıra, fetholunan ülkelerde geçerli olan para türleri ve yabancı ülkelerle ticarî ilişkiler sonucu elde edilmiş paralar da iç piyasa alım gücünü sahipti. Bu nedenle sarraflık, diğer bir de-

---

4 Bu konuda Wilhelmstrasse'nin oynadığı rol için bkz: Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918,* Princeton, New Jersey; Princeton University Press, 1968, s. 273-275.

5 İnegöllüoğlu M. *Ulum-u Siyasiyye ve İktisadiyye Mecmuası*'nda bu gelişmeyi şöyle açıklıyordu:

«Kapitülasyonların beliyyesinden tahlîs-i nüfûz etmeye muvaffak olan millet-i Osmâniyye'nin muamelât-ı resmiyye-i hükûmete, ecnebî sermayesiyle vücude gelmiş bir bankanın, hükûmet bankası sıfatıyla iştirâk etmeğe devam etmesini cûş bir nazarla göremiyeceği derkâr idi. Bu hisse teba'en ve mahza Bank-ı Osmanî'nin hukuk-u muktesebesine hiçbir vechile ika'-i halel eylememek şartıyle, bazı zevât sırf Osmanlı sermayesiyle teşekkül etmiş ve bu itibâr ile cidden millî mahiyeti haiz bir bankanın —bilahare hükûmete temin edebileceği menâfi-i hakikayı derk ve tahmin ederek— tesis esasına tevessül eylemişlerdi. Bu teşebbüsü mevki-i fiile is'al için Cavit ve Cahit Beylerle tüccardan Tevfik Bey imzalarıyla Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası ünvanında bir banka tesis ve güşâdı zımnında Ticaret Nezaret-i Celilesine bir istida verildi.» İnegöllüoğlu M. *a.g.d.*, sene 1, no: 1, Nisan 1334/1918, s. 65.

yişle değişik tür paraları birdiğerine dönüştürmek ve para bozmakla uğraşan esnaf, çok eski zamandan beri Osmanlı topraklarında faaliyet alanı bulmuştu.

Bizans İmparatorluğu'nun son zamanlarında Venedik ve Cenevizliler Doğu Akdeniz, Dalmaçya, Karadeniz, Ege kıyıları ve adalarına yerleşmiş, Avrupa'nın Doğu ile ticaretini ellerine geçirmişlerdi. Bu topraklar Osmanlı yönetimi altına girdikçe, birçok Venedik ve Cenevizli, Osmanlı uyruğunu kabul etmişti. Sonraları bu yörelerde oturan Rum, Ermeni ve Hıristiyan Arnavutlarla evlenerek Levanten diye adlandırılan bir topluluk oluşturmuş, eskiden olduğu gibi Batı ile olan ticarî ilişkileri sürdürmüşlerdi.[6]

Osmanlı topraklarında ilk banka işlemlerine Levantenler girişmiş, sarraflık yüzyıllarca bu kesimin denetiminde yürütülmüştü. Düyun-u Umumiyye'nin kuruluşuna değin, özellikle Osmanlı Bankası'nm faaliyete geçisinden önce, malî tarihimizde önemli bir yeri olan Galata bankerlerinin çoğunluğu Levantenlerdi. Loranda, Tubini, Corpi, Baltazzi, Stefanoviç, Shilizzi, Negroponte, Coronio ve Alberti bunların en tanınmışlarıydı. Levantenler yanısıra, Camondo, Fernandez gibi Musevî, Öyenidi, Mavrogordato, Zarifî, Zafiropulo ve Lasto gibi birkaç Rum, Köçeoğlu, Mısırlıoğlu gibi bir iki Ermeni ile Alleon, Barker gibi yabancı uyruklu bankerlere de rastlanıyordu.[7]

---

[6] Hasan Ferit, *Nakid ve İtibâr-ı Malî; Bankacılık*, 3. cilt, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1334, s. 26-66.

[7] Müslüman kesimin bu alanın dışında kalışını Meskukât Müdürü ve Bank-ı Osmanî Nazırı Hasan Ferit Bey şöyle açıklıyordu:

> «Osmanlılar gençlerinin ecdâd-ı aslîleri olan bütün Türkler gibi kuvve-i kâhire ile muttasıf ve daima hür ve hâkim yaşamış cengâver bir kavim olup şimdiye kadar ekseriya harb ve darb ile ve kendilerinin hâkimiyetini kabul eden veya kendilerine iltica ve dehâlet ve istimân eden ve miktarları kendilerinin heman on misline baliğ olan akvâm ve reayanın emr-i idare ve muhafazasıyla iştigal ettiklerinden sanayi ve muamelât-ı ticariyyeye lakayd kalmışlar, heves edip alışmamışlardır. Bâhusus para meselesiyle ve alelumum maddiyyat ve iktisadiyyatla iştigal Osmanlılarca mugayir-i kadr ve haysiyet bir hal gibi addolunup hele birisine ödünç verilen para için faiz istemek son derece adîlik ve ele geçen parayı kâmilen sarf etmemek hasislik gibi telakki olunur idi. Her birinin ma'iyetinde yüzlerce reaya bulunan kibârlarm evlâd ve akrabasının ve umumiyetle evlâd-ı fâtihanm sanayi ve ticaretle, esnaflıkla iştigal etmeleri tenezzül sayılır idi.
>
> ......
>
> İlcâât-ı vâkıa ile usul-ü maişetin, ahvâl-i sabıka-i siyasiyyenin değişmiş ve maarifin günden güne terakki ve intişârı üzerine bundan böyle Türk milletinin dahi ticaretin her nev'i ile iştigal eyliyeceği şüphesizdir. Nasıl ki devr-i Meşru-

Fatih zamanında, o zaman İran'ın parçası olan Van ve Bitlis yörelerinden kaçarak Osmanlı Devletine sığınan Ermenilerin İzmit ve Bursa cıvarına yerleşmelerine izin verilmiş, bir kısmı da İstanbul'a getirilmişti. II. Bayezıt zamanında ise İspanya ve Portekiz'de engizisyondan kaçan Museviler İstanbul ve Selânik yörelerine yerleştirilmişti. Yukarıda belirtilen Levantenler yanısıra bu iki etnik zümre de Osmanlı topraklarında ticaret ve sarraflığa atılmış, para bozup borç para vermişlerdi.

Osmanlı Devleti'nde, sarayın, devlet erkânının, valilerin, beylerbeylerinin, kısaca yöneticilerin her birinin ma'iyetinde bir sarraf bulunur ve bütün alacak verecekleriyle bu sarraflar ilgilenirdi. Mültezimlerin de devlete peşin ödenecek iltizam için başvurdukları kişiler bu sarraflardı.

Sarraflar giderek devletin malî işlerini de yürütmeye başlamış, bir ölçüde devlet bankası işlevini üstlenmişlerdi. Örneğin, III. Mustafa döneminden itibaren Hazine-i Hassa ve Darphane sarraflığı Ermeni Duzoğulları'na verilmiş ve yüzyılı aşkın bir süre bu ailenin elinde kalmıştı. 1842 yılında Irganyan Uzun Artinoğlu, Gelgeloğlu, Bogos ve Tıngıroğlu gibi tanınmış sarraflar Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları'nı kurmuş, devlet varidatını toplayıp devlet adına ödemelerde bulunmuşlardı. Gümrük gelirlerini ise yıllarca Cezairlioğlu Mıgırdıç adında bir sarraf iltizam etmişti.

İkinci Meşrutiyet'e kadar devlet gelirleri Maliye Nezareti'nce bir merkezden tahsil edilmezdi. Her nezaretin, hatta her devlet dairesinin kendine mahsus geliri vardı. Giderler genellikle ileride toplanacak gelirlere mahsuben çıkarılan sergi, havale ve tahviller sarraflara kırdırtılarak ödenir, olağanüstü durumlarda vilayet ya da livaların birkaç yıllık geliri sarraflara devredilerek gerekli para sağlanırdı. Bu tür iltizamlarda mültezimin ardında genellikle bir gayr-ı müslim sarraf bulunurdu. Böylece mukata'acılık ve mültezimcilikle geçinir bir sarraf sınıfı türemişti. Çoğu İstanbul'da Valde Han'da, Yeni Büyük Han'da ya da Galata'da tezgâh kuran bu sarraflar, iltizam işleri yanısıra, para bozar (tebdil-i meskukât) ve poliçecilik işlemleri görürlerdi.

---

tiyet'te sırf Osmanlı Türklerinden müteşekkil anonim şirketleri ve bankaları tesüs etmiştir. ... Tabii bundan böyle Osmanlı Türkleri dahi kavânin-i iktisadiyyenin alemşümûl olan ahkâmına tâbi olacaklar, tekâmül edeceklerdir. Ferit, «Bankalar,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 44-48, 8 Mart 1333, s. 17-37.

Öte yandan, memur maaşları ve Harbiye, Bahriye, Tophane Nezaretlerince satın alınan erzak ve araç gereç giderleri karşılığında verilen «senet-i mahsus»lar zamanında ödenemeyip, sürekli ertelendiğinden, senet sahiplerince üstlerinde yazılı değerlerin çok altında sarraflara kırdırılırdı.

İstanbul'da her tür senedin ayrı ayrı piyasası oluşmuştu. Küçük sarraflar topladıkları maaş ve alacak senetlerini yüzde beş, on fazlasıyla banker denilen daha büyük sarraflara satarlar, bankerler de bir yolunu bulup ellerindeki senetleri devletin matlubuna mahsub ettirirler ya da Maliye Nezareti bankerlere avans akti için başvurduğu zaman, kendilerine bırakılan bazı vilayet gelirlerine karşılık olarak ödenen peşin paradan bu eski maaş ve masraf senetleri düşülürdü.

Tanzimat'la birlikte Osmanlı yönetimi artan giderlerini karşılamak için kağıt para (kavâim-i nakdiyye-i muteberre) çıkarmak zorunda kalmış, ancak gelişigüzel basılan bu paralar kısa sürede değer yitirmiş ve Osmanlı lirasının yabancı paralar karşısında kayba uğramasına neden olmuştu.

Babıâli 1844'de bir para reformu (tashih-i âyar) gerçekleştirmiş, ardından kambiyo işlemlerinin yürütülmesi 1845 yılında Alleon ve Baltazzi adlarında iki Galata bankerine devredilmişti. Bu bankerler 2 milyon kuruş karşılığında bir yıl süreyle 110 Osmanlı kuruşu = 1 İngiliz lirası raiciyle Fransa ve İngiltere üzerine poliçe çekmeyi taahhüd ediyorlardı. Ertesi yıl sözleşme yenilenirken bankerler girişimlerine Bank ı Dersaadet (Banque de Constantinople) adını vermiş, ve böylece Osmanlı topraklarında resmen banka adını taşıyan ilk kuruluş doğmuştu. Ancak 1848 devrimleri İstanbul piyasasını da etkilemiş ve banka 1852 yılında tasfiye edilmişti.[8]

Kırım Savaşı'yla birlikte Osmanlı Devleti Avrupa sermayesine kapılarını açmış, dış borçlar yanısıra bankacılık, demiryolu, madencilik, tramvay, su, havagazı gibi hizmetler alanında Avrupa malî sermayesi Osmanlı topraklarında faaliyete geçmişti.

Kırım Savaşı ertesi ilân edilen Islahat Hatt-ı Hümâyunu «devlet-i aliyyemin tashih-i usul-ü sikke ile umur-u maliyyesine itibâr verecek banka misillu şeyler» açılmasını buyuruyor ve bunun için «maarif-i ulum ve sermaye-i Avrupa'dan istifade» edilmesini öneriyordu.

---

[8] A. du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, Paris; Arthur Rousseau, Editeur, 1903, s. 126-129.

Osmanlı Devleti'yle ticarî ilişkilerini geliştiren İngiltere, daha 1836 yılında Osmanlı topraklarında bir banka kurma girişiminde bulunmuştu. 1838'de, İngiltere'nin Bursa konsolosu Sandison, Mustafa Reşit Paşa'ya Reed, Irving and Company adına Osmanlı ülkesinde bir banka kurma önerisi getirmiş, ardından 1840'da General Bank of Constantinople adlı bir başka öneri Ticaret Nazırı Ahmet Fethi Paşa'ya verilmişti. Aynı yıl Fransız sermayesi adına Mösyö Coste karşıt bir öneride bulunmuştu. 1842'de İsveç himayesi altında The Bank of Smyrna kurulmuş, ancak, Babıâli'den gerekli izin almadığı gerekçesiyle aynı yıl kapatılmıştı. İki yıl sonra Londra ve Liverpool tüccarlarının girişimiyle The Commercial Bank of Smyrna kurulmak istenmişse de bir sonuç elde edilememişti.[9]

Bank-ı Dersaadet'in tasfiyesi ertesi, 1853'te The Ottoman Bank, 1855'de The British and Oriental Bank of Constantinople, 1856'da The Imperial Bank önerileri Babıâli'ye sunulmuştu. Geniş ayrıcalık isteminde bulunan bu projeler geri çevrilmiş, en sonunda, İngilizlerin ticarî amaçlı bir banka kurma girişimi Babıâli'nin onayını almıştı.

Başlangıçta ödeme ve iskonto işlemleri görecek bir ticaret bankası olarak kurulan Bank-ı Osmanî, daha sonra devlet bankasına dönüştürülecek ve Bank-ı Osmanî-i Şahane (Osmanlı Bankası) adını alacaktı. Bank-ı Osmanî İzmir, Selânik, Beyrut ve Galatz'da şube açmış, ticarî işlemleri yanısıra Hazine'ye avans vermiş, dış borç akitlerinde aracılık etmişti.

Tanzimat'la birlikte giderek karmaşık bir nitelik kazanan Osmanlı maliyesine ve para sistemine çeki-düzen vermeyi amaçlıyan Babıâli, Avrupa'dakilere benzer bir devlet bankası kurmayı kararlaştırmıştı. Önce «yerli» sermayeyle bu işe çözüm bulmayı deniyen Osmanlı hükûmeti, on yıllık bir çabadan sonra bunun olanaksızlığını görmüş, çıkar yolu Avrupa sermayesine başvurmakta bulmuştu. Nitekim, 1863 yılında Bank-ı Osmanî'ye Fransız sermayesi katılarak İngiliz-Fransız sermayesi ortaklığında bir devlet bankası, o günkü adıyla Bank-ı Osmanî-i Şahane, kurulmuştu.[10]

---

[9] Bu bilgiler yayına hazırladığımız *The Banking Institutions in the Early Tanzimat* adlı bir çalışmada yer almaktadır.

[10] Osmanlı Bankası'mn kuruluş ve gelişimi için bkz: Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane,* Paris; Henri Jouve, éditeur, 1909; *Hasan Ferit, a.g.e.,* s. 333-404; İbrahim Fazıl, «Osmanlı Bankası,» *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* sene 3, sayı 21, 1341, s. 1072-1089; Hazım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka,* 2. cilt: Bankacılık, 2. baskı, İstanbul; İsmail Akgün Matbaası, 1948, s. 349-372.

Osmanlı Bankası'nın imtiyaznamesinde «devlet-i aliye memâlik-i şahanede bir devlet bankası ihdas etmek imtiyazını müessisîn-i mumaileyhime ita eder» deniyor ve bankanın padişahın himayesi altında kurulduğu belirtiliyordu. Osmanlı topraklarında banknot ihrac ayrıcalığı bu bankaya verilmişti.

Osmanlı Bankası devletin «Hazine sarraflığı» görevini de üstlenmişti. Devlet hazinesinin tüm gelirleri banka şubeleri aracılığıyla toplanacak, Maliye Nezareti'nce üzerine çekilen her türlü havale banka kasalarından ödenecekti. Yıpranmış paraların tedavülden çekilmesi, iç ve dış borçların anapara ve faizlerinin ödenmesi bankanın görevleri arasındaydı. Banka bu tür hizmetler karşılığında yüzde 1 komisyon alacaktı.

Bu arada, Osmanlı Bankası Babıâli'ye, gelirlerine mahsuben, yıllık yüzde 6 faizli ve en çok 500.000 İngiliz lirası tutarında kredi açmayı ve muayyen gelir üzerine 60 ya da 90 gün vadeli hazine bonosu kabul etmeyi taahhüd ediyordu.

1875 yılında, imtiyaz süresi uzatılırken bankanın yetkileri genişletilmiş ve idare meclisi direktör ya da üyelerinden birinin banka temsilcisi olarak bütçe komisyonuna girmesi ve ilerde akdedilecek borçlarda Osmanlı Bankası'nın rüçhan hakkı olması kabul edilmişti. Bu ayrıcalıklara karşılık banka, bu kez, hükûmete 2.700.000 İngiliz lirasına kadar yüzde 8 faizli avans vermeyi kabul ediyordu. Aynı yıl Avusturya-Osmanlı Bankası Osmanlı Bankası'yla birleşmiş, Avusturya sermayesi, İngiliz ve Fransız sermayeleri yanısıra, devlet bankasında pay sahibi olmuştu.

Önce ticaret bankası olarak kurulan, kısa sürede devlet bankasına dönüşen Osmanlı Bankası geniş yetkilerle donatılmıştı. Nitekim 1875 sözleşmesi, hissedarlar genel kuruluna sunulurken, bankaya tanınan ayrıcalıkların dünyada benzeri olmadığı övgüyle belirtilmişti.

Osmanlı Bankası kurulduğu günden itibaren Osmanlı malî ve iktisadî yaşamına etkin bir biçimde katılmıştı. Babıâli'nin borçları arasında Osmanlı Bankası'nın katkıda bulunmadığı borç hemen hemen yok gibiydi. Dayandığı sendikaların malî gücü sayesinde Osmanlı topraklarındaki malî ve iktisadî girişimlerde ön planda yer almıştı.

Düyun-u Umumiyye-i Osmaniyye'nin ilk şekli olan Varidât-ı Sitte İdaresi (1879-1880) Osmanlı Bankası'nın önderliğinde kurulmuştu. Düyun-u Umumiyye'nin kendisi, varlığını kısmen Osmanlı Bankası'na borçluydu. Osmanlı topraklarında demiryolu yapımı için uygulanan «kilo-

metre garantisi» teminat usulünü 1888'de Osmanlı Bankası bulmuştu. 1883'de faaliyete geçen Tütün Rejisi'nin kurucularından biri Osmanlı Bankası'ydı. Osmanlı Bankası ayrıca Tönbeki Şirketi ve Ereğli Kömür Madeni Şirketlerinin işletilmesine de katılmıştı. Görüldüğü gibi, devlet bankası niteliği taşıyan Osmanlı Bankası, Düyun-u Umumiyye-i Osmaniyye ile birlikte, Osmanlı maliye ve ekonomisini güdümleyen temel kuruluştu.

3. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin «millî» bankacılığa yönelişi ve «iktisadî cihad»

İkinci Meşrutiyet'le birlikte İttihatçı çevrelerde «millî» nitelikte bir devlet bankası kurma gereği giderek benimsenmeye başlandı. Tanzimat ertesi devlet maliyesi yabancı ellere geçmiş, Babıâli ülke çıkarlarıyla bağdaşacak bir para ve kredi politikası uygulayamaz olmuştu. Yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı Bankası, Düyun-u Umumiyye ile birlikte «devlet içerisinde devlet» görünümündeydi. Osmanlı Maliyesi Osmanlı Bankası ve Düyun-u Umumiyye'ye danışmadan iş göremiyor, bu kuruluşlar ise Londra ve Paristeki idare meclislerinin sözünden çıkmıyorlardı.

İkinci Meşrutiyet yıllarında Osmanlı Bankasına ilk tepki *Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye* dergisinden geldi. «Vatanperver bir banka»nm kurulmasını öneren dergi, ülkenin iktisadî ve malî esaretten kurtulması için bir «hükûmet bankası»nın şart olduğunu belirtiyordu.[11]

Ancak, *Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye,* Avrupa sermaye çevrelerinin böyle bir bankanın kuruluşuna karşı çıkacaklarını kaydediyor, «Avrupa sermayesinin ne gibi hiyel [hileler] ve desâis [oyunlar] ile böyle müessesâtın doğmasına mâni olacaklarını bilmez değiliz; kezâlik

[11] *Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye Mecmuası,* «hükûmet bankası»nın önemini şu satırlarla vurguluyordu:

«Menâfi-i hayatiyyesini müdrik olup da umumiyye-i iktisadiyyede bir mevki edinmek isteyen bir devletin evvel be evvel yapacağı şey, şüphesiz, bir hükûmet bankasıdır. İstikrazâtın ve kavâim-i nakdiyyenin tanzimi, düyûn-u gayr-ı muntazamanm tevâzünü, ticaretin teshili, teşebbüsât-ı zıraiyye, ticariyye, sınaiyye ve sairenin himayesi, fikr-i tasarrufun ileri götürülmesi için bir hükûmet bankasının müessesât-ı umumiyye-i devlette mevki'i pek büyüktür.

... Bu devlet esâret-i iktisadiyye ve maliyyeden kurtulmadıkça gavâil-i siyasiyyeden de tehallüs edemez. Bunun çaresi umûr-u iktisadiyye ve maliyyemiz için bir re's-i mütefekkir mahiyetinde olan ve bütün menâfi-i maddiyemizi tanzim edecek olan vatanperver bir bankanın tesisidir.» «Hükûmet Bankası.» *a.g.d.,* no: 3, 17 Şubat 1329, s. 1-2.

bu gibi bankaların Avrupanın müzaheret-i maliyyesinden mahrum olacağını, büyük bir boykot ve afarozlamaya tutulacağını da şimdiden kestirebiliriz» diyordu.

1914 başlarında bu amaca yönelik girişimlerde bulunulmuş, Evkaf Bankası yasa tasarısı meclisten geçirilerek, Evkaf Nezareti'nin de sermayedarları arasında yer alacağı bir banka kurulmuştu.[12] Ancak, Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte olaylar bambaşka bir yönde gelişmişti. Savaşla birlikte benimsenen «millî iktisat» görüşleri ulusal bankacılığı ön plana çıkarmıştı. Osmanlı Bankası'nın yerini alacak «millî sermaye»li bir devlet bankası ülkenin iktisadî bağımsızlığı açısından zorunlu görülüyordu.[13]

---

[12] Evkaf Bankası hakkında kanun —19 Temmuz 1330— *Düstur*, II. tertip, 6. cilt, s. 1046-1048. «Merkezi Dersaadet'te bulunmak ve Meclis-i İdare'nin kararı ve Evkaf Nezareti'nin tensibiyle bilâd-ı selâsede şubeler açabilmek üzre» kurulan Evkaf Bankası'nın sermayesi 500.000 Osmanlı lirasıydı. Evkaf Nezareti pay senetlerinden «dilediği miktarda» satın alabilecekti. Pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Müslümanlar kaydolabilecekti. Evkaf Bankası bankacılık işlemleri yanısıra «ticarî ve zıraî ve sınaî şirketler» kurabilecekti.

Evkaf Bankası Mebusan Meclisi'nde muhafazakâr çevrelerin eleştirisine uğramıştı. Divaniye Mebusu Şevket Paşa Evkaf'ın bir «müessese-i diniyye-i İslamiyye» olduğunu, bankanın işlemlerini faizle sürdüreceğini, böylece evkaf parasıyla faiz karışarak «Kur'anın nâs-ı kat'isiyle ve ... ayet-i kerime ile tecrim olunan rîba»nın dinsel kurumlar arasına gireceğini, «camilerde üzerinde namaz kılacağımız seccadelerin faiz parasıyla alınmış» olacağını söylüyordu.

Şevket Paşa'nın sözleri Meclis'te tepkiyle karşılaşmış, «umur-u hayriyyeye ait faiz»in meşru olduğu belirtilmiş, böyle bir «teşebbüs-ü nâfi» için kur'an ile istidlal etmenin doğru olmayacağı kaydedilmişti.

Hükûmetin bankanın pay senetlerine Müslümanlar dışında kayıt yapılmaması önerisi üzerine söz alan İstanbul Mebusu Şefik Bey şunları söylemişti:

«... ben hiçbir ecnebînin ecnebî olmak sıfatıyle Evkaf Bankası hisse senedâtının hâmili olmasını arzu etmem. Hiçbir ecnebînin demekteki maksadımı zannederim ki anladınız. Tafsil etmiyeyim. Zaten kapitülasyon altında yaşıyan bizim gibi bir millet bugün yeniden teşkil edeceğimiz Evkaf namına bir bankaya böyle birtakım parmaklar sokmak arzusunda olmamalıdır. (Doğru sedaları) *Meclis-i Mebusan Zabıtları Ceridesi*, III. devre, 1330, 30/1, s. 604-618.

Aynı yıl İzmir'de de bir Evkaf Bankası kurma girişiminde bulunulmuştu. «İzmir'de Evkaf Bankası,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1519, 1 Şubat 1329, s. 103.

[13] «Millî iktisat»la birlikte «millî sermaye» sorunu da gündeme gelmişti. Tekin Alp «millî sermaye» ve «millî banka» konusunda şunları yazacaktı:

«Millî sermayemiz bütün işleri yapmak için kifayet etmezse hiç olmazsa küçük bir kısmını olsun deruhte edemez mi? Ecnebî sermaye gelecek diye biz lakayd kalır, memleketimizdeki bütün işleri başkalarına terk ve havale edersek hiçbir vakit başkaldıramayız. Millî sermayeleri çömleklerde, veyahut ecnebî banka-

Ancak, Osmanlı Bankası'nın devlet bankası olarak ayrıcalığı 1925 yılına değin sürüyordu. Babıâli, banka ile olan sözleşmesini feshederek uluslararası malî çevrelerde kapitülasyonların kaldırılışının doğurduğu kayguları daha da derinleştirmek istemiyordu. Kurulacak olan «millî» banka zamanla devlet bankasına dönüştürülecek, Osmanlı Bankası'nın işlevini üstlenecekti.[14]

Nitekim bu amaçla, 1917 başında 4 milyon lira sermayeyle Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası kuruldu.[15] Yönetim merkezi İstanbul olan banka. Biga mebusu, eski Maliye Nazırı (kısa bir süre sonra tekrar bu göreve getirilecek) Mehmet Cavit Bey, İstanbul mebusu, Meclis-i Mebusan reis vekili, Düyun-u Umumiyye Osmanlı dâinler vekili Hüseyin Cahit Bey ve Selânik tüccarından Tevfik Bey tarafından kurulmuştu.[16]

Bankanın kuruluş hazırlıkları sırasında Hüseyin Cahit'in başyazarlığını yaptığı, İttihat ve Terakki'nin yarı resmi yayın organı *Tanin* ga-

---

larında gayr-ı müsmir bir surette muattal kalacağına onları istihsalât-ı milliyyenin artmasına medâr olabilecek işlerde kullanırsak memleketimiz servet-i tabiyyesinin hiç olmazsa bir kısmından olsun doğrudan doğruya müstefid oluruz. Bugün kısm-ı azamı itibariyle muattal bir halde bulunan millî sermayelerin bu suretle müsmir bir hale getirmek için teşkilât-ı mahsuseye eşedd-i ihtiyaç vardır.

İşte millî bankanın tesisi teşkilât hususunda atılan ilk hatvedir. Şimdiye kadar arttırma paralarını çömleklerde veyahut ecnebî bankalarda bulunduranlar millî bankalar, millî teşebbüslerin adem-i mevcudiyetini vesile ittihaz ederek kendilerini mazur gösterebilirlerdi. Artık bundan sonra bu gibi garip hallerin devam ve bekasına asla ihtimal verilemez.» Tekin Alp, «Türkiye'de bankalar,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 34, 10 Teşrin-i sânî 1332, s. 1-2.

[14] Devlet bankası niteliği kazanacak bir «millî banka özlemini Tekin Alp şu satırlarla vurguluyordu:

«... millî bankanın en mühim vazifesi, en büyük imtiyazı, en esaslı sebeb-i mevcudiyeti banknot ihracı ve aynı zamanda devletin muamelât-ı maliyyesine alet ve vasıta olmaktan ibarettir. Halbuki bu işler şimdilik mukavele ile Osmanlı Bankası'na mevduğ bulunuyor. Ol bâbdaki mukavele mucibince daha on sene onun elinde kalması lazım gelir. Fakat hiç şüphe yoktur ki muharebeden sonra bu hususta bir suret-i tesviye bulunacak ve o vakit millî banka tamamiyle vezâif-i asliyye ve esasiyyesini deruhte edebilecektir.» Tekin Alp, «İtibâr-ı Millî Bankası,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 40, 19 Kânun-u sânî, s. 2.

[15] 125 maddelik nizamname-i esasî için bkz: Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Nizamname-i Esasîsi —19 Kânun-u evvel 1332— *Düstur*, II. tertip, 9. cilt, s. 42-72; *Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Nizamname-i Esasîsi*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1332.

[16] Bankanın ilk idare meclisi, umum müdür dışında şu kişilerden oluşuyordu: Cavit Bey (başkan), Hüseyin Cahit Bey, Mustafa Şeref Bey, Mahmut Nedim Bey, Tevfik Bey, Mehmet Abud Efendi ve Sason Efendi. Bankanın ilk müfettişleri Tevfik Bey, Salahattin Ali Bey ve Reşit Paşa, müfettiş mülâzımları ise Mehmet Ali Ayni Efendi ve Babanzade Hikmet Beydi.

zetesi öncülüğünde etkin bir kampanya açılmış,[17] «millî» banka gereği kamu oyuna benimsetilmeye çalışılmıştı.[18]

Tanin gazetesi başyazarı «sırf memleketin menâfii nokta-i nazarından düşünülmüş ve tesis edilmiş bir banka mevcut olmadıkça hiçbir teşebbüs-ü iktisadîyi himaye ve teşvik etmek, halkı bir takım teşebbüsât-ı ticariyye ve sınaiyyeye alıştırmak kabil» olmadığını ileri sürüyor, «millî» banka kurulur, halkın güvenini kazanırsa, fabrikalar, şirketler için sermaye oluşturulabileceğini, pay senetleri çıkarılarak bu kuruluşların halka devredilebileceğini söylüyordu.

Hüseyin Cahit, ülke kalkınması için gerekli sermayenin yurdiçi kaynaklardan sağlanabileceğini savunuyordu: «Millî banka işte bu sermayeleri bir yere toplıyacak, büyük bir kuvvet teşkil edecek, halkımızı teşebbüsât-ı iktisadiyyeye teşrik edecek, hem memleket hem efrâd ayrı ayrı müstefit olacaktı.»[19]

---

[17] *Tanin* gazetesinde yer alan «millî banka» üzerine yazılar için bkz: «Millî banka: Mühim bir teşebbüs-ü iktisadî,» 17 Teşrin-i sânî 1332, s. 1; «Millî banka,» 18 Teşrin-i sânî 1332, s. 1; «Millî banka -1- Bankanın millî esasları,» 24 Teşrin-i sânî 1332, s. 1; «Millî banka -2- Sermayesi, suret-i teşekkülü,» 25 Teşrin-i sânî 1332, s. 1; «Millî banka -3- Neler yapacak?» 27 Teşrin-i sânî 1332, s. 1; «Millî banka -4- Neler yapacak?» 30 Teşrin-i sânî 1332, s. 1-2; «Millî banka -5- Millî banka neler yapacak?» 3 Kânun-u evvel 1332, s. 1-2; «Millî banka -6- Millî bankanın imtiyazâtı,» 4 Kânun-u evvel 1332, s. 1; «Millî banka -7- Gazetelerin mütâlaâtı,» 10 Kânun-u evvel 1332, s. 1; «Millî banka -8- Bir ecnebînin fikri,» 12 Kânun-u evvel 1332, s. 1-2; «Millî banka -9- Millî banka ve ecnebî sermayesi,» 22 Kânun-u evvel 1332, s. 1.

[18] *Tanin* gazetesi «millî banka» gereğini şu satırlarla açıklıyordu:

«... Bugün millî sermayelerle vücude getirilmiş bir bankanın vücudu inkişâf-ı iktisadîmiz için heman ve istikbâlen bir hayat memat meselesi olmuştur. ... Memleketimizin iktisaden belini doğrultabilmesi için millî teşebbüsâtı tervic ve teşvik edecek millî bir bankanın tesisi zaruridir.

... Harb-ı Umumî'nin zuhuru üzerine gümrüklerimizde istiklâl-i iktisadî ilânına muvaffak olan, içinde bulunduğumuz harb-ı azim için de memleketin ziraî ve ticarî ve sınaî terakkiyâtını istihdafen birçok mühim teşebbüsler icrasından hâli kalmayan hükûmet-i hâzıranm müzaheret ve muavenetiyle böyle bir *millî banka* teşekkül etmek üzeredir.» «Millî banka,» *a.g.g.*, 17 Teşrin-i sânî 1916, s. 1.

[19] *Tanin* gazetesinin başyazarı «Memlekette kâfi derecede sermaye bulunmadığını zannetmek pek büyük bir hatadır. Memlekette pek çok şirketi yaşatacak derecede sermaye mevcut olduğu ufak bir tetkik ile göze çarpar» diyordu. «Millî banka,» *a.g.g.*, 18 Teşrin-i sânî 1332, s. 1.

Ancak, Hüseyin Cahit Bey, *Le Soir* gazetesine verdiği beyanatta, bankanın, millî sermaye yanısıra, yabancı kaynaklardan ve beceriden de yararlanacağını belirtiyordu:

«Bizzat banka sırf Osmanlı sermayesinden mürekkep olacaktır. Fakat devlet

«Millî» banka için *Tanin*'in başlattığı kampanya kısa sürede diğer gazetelerce de benimsenmişti. Günlük gazeteler artık «millî» bankanın ülkeye yararından, iktisadî bağımsızlık için zorunluluğundan söz ediyor, iktisadî kalkınmanın ancak böyle bir kuruluşun önderliğinde gerçekleştirilebileceğini vurguluyorlardı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın kuruluşuyla yakından ilgileniyor, gerekli sermayenin toplanabilmesi için her türlü yöntemi deniyordu. Cemiyet'in İstanbul'daki genel merkezinden vilayetlerdeki merkez heyetlerine gönderilen genelgede «millî» banka girişiminin önemi vurgulanıyor, yurttaşlar «iktisadî cıhad»a çağrılıyordu.[20]

Genel merkez üyesi, Cemiyet'in ideoloğu Ziya Gökalp'in kaleminden çıkan genelgede, Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte iki türlü kapitülasyonla mücadele edildiği kaydediliyordu: Siyasal kapitülasyonlar 1914'de kaldırılmıştı; toplumsal kapitülasyonlar ise salt «devletin büyük bir azmi veyahut ordunun ulvî bir fedakârlığı» ile yokedilemiyeceğinden, bunlardan kurtulmak için ulus bireylerinin birkaç nesil canla başla çalışması gerekiyordu.

Genelgeye göre, toplumsal kapitülasyonların bir kısmı iktisadî nitelikteydi. Devletin siyasal kapitülasyonları kaldırmasından sonra ulusun da herşeyden önce iktisadî kapitülasyonlardan kurtulması gerekiyordu. Zira tam bir siyasal bağımsızlık iktisadî bağımsızlıktan arındırılamazdı. Ulus iktisadî kapitülasyonları alt eder, gerçek siyasal bağımsızlığını sağlarsa, toplumsal kapitülasyonların diğer boyutunu oluşturan «harsî yani fikrî kapitülasyonlar»dan kurtulmak da kolaylaşırdı.

---

dahilinde icra olunacak muhtelif teşebbüsât için bittabi ecnebî sermayesine de ihtiyaç hissedeceğiz ve bankamız Osmanlı olmayan sermayeleri davet etmek için tavassut vazifesini ifa ve girişilecek teşebbüsâtta mezkûr sermayelerin müsmir olmasına çalışacaktır. Herkezce malum olduğu vechile memleketimiz iktisadiyyat nokta-i nazarından heman hal-i bekârettedir. Ecnebîlerin yardımına gelince, müttefik memleketlerin erbâb-ı ihtisas ve fenninin malumâtına muhtaç olduğumuzdan onlara samimiyetle ellerimizi uzatacağız.»

... Bankamız millî sermaye ile teessüs edecektir. Fakat hazâin-i tabiyyemizin işletilmesi ve istifade edilecek bir hale getirilmesi için muhtaç bulunduğumuz azim sermayeleri İtibâr-ı Millî Bankası aynı memleket dahilinde bulamıyacağından ecnebî sermayelerini reddetmek istemek manasız olurdu. Aynı zamanda girişilecek ve işletilecek teşebbüsler için fen adamlarına da ihtiyacımız vardır. Onun için bunlar dahi beraber çalışmaya samimiyetle davet edileceklerdir. «İtibâr-ı Millî Bankası,» *Tanin*, 10 Kânun-u sânî 1917, s. 4.

20 «İktisadî cıhad: İttihat ve Terakki'nin tahrirât-ı umumiyyesi,» *Tanin*, 23 Kânun-u sânî 1917, s. 1.

Ardından, genelgede «millet iktisadî kapitülasyonları kaldırmak için ne suretle çalışmalı» sorusu yer alıyordu. Gökalp buna uzviyetçi bir yanıt veriyor, iktisadî kapitülasyonlardan kurtulmak için önce «iktisadî teşkilât»a sahip olmak gerektiğini söylüyordu.

Gökalp'e göre, devlet ulusun siyasal örgütü, ulus ise uzviyeti hareket ettirici aygıt (cıhaz-ı harekî) idi. Ulus toplumsal uzviyete benzetilince, iktisadî örgüt de bu uzviyetin kan dolaşım aygıtının (cıhaz-ı deverân) yönlendiricisi oluyordu. İnsan uzviyetinde hareket aygıtının merkezi beyin olduğu gibi ulusal uzviyette de siyasal örgütün merkezi Kabine'ydi. Benzer düşünüşle, insanın kan dolaşımının merkezi kalp olduğuna göre, ulusal uzviyette de iktisadî örgütün bir düzenleyici merkezi (merkez-i nâzımı), yani bir kalbi olması gerekiyordu. İşte ulusta kan işlevini gören kredi dediğimiz şeydi ve kalbin kan dolaşımını düzenleyişi gibi ulusta da tüm kredileri banka denilen kuruluş toplayıp dağıtmaktaydı. Ziya Gökalp bu benzetmeden yola çıkarak şu sonuca varıyordu: «Meğer bizim millî deverân-ı demimizin merkezi, yani millî kalbimiz yok imiş.»

Sonuç olarak, genelgede, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşviki ve Babıâli'nin yardımıyla kurulan Osmanlı İtibâr-i Millî Bankası'nın siyasal bağımsızlığı sınırlayan engelleri gidereceği, «bizi şiddetle muhtaç olduğumuz bu millî kalbe malik» kılacağı, özellikle «mefkûre ve seviyemizin tealisine taalluk eden büyük istifadeler» sağlıyacağı belirtiliyor, «mefkûre için sarf olunan her türlü faaliyetler *cihad* mahiyetinde olduğu için millî iktisat hareketine ... *iktisadî cıhad*» deniyordu.

Ziya Gökalp, genel merkezin genelgesini peygamberin bir hadis-i şerifiyle noktalıyordu: «Hazret-i peygamber, bir defa gazveden avdetinde 'cıhad-ı ehengizden cıhad-ı ekbere dönüyoruz' buyurmuştu. Biz de inşallah yakında askerî cıhaddan iktisadî cıhada avdet edeceğiz. Bu asrın cıhad-ı ekberi iktisadî cıhad olduğunu unutmayalım.»

4. Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası ve basın

İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi'nin genelgesi basında büyük yankı uyandırmıştı. «Millî» banka girişimi Osmanlı kamu oyunda kısa sürede benimsenmiş, ulusal nitelikte böyle bir bankayı destekliyen yazılara günün dergi ve gazetelerinde sık sık rastlanır olmuştu.

Genelgeye sütunlarında yer veren *Tanin* gazetesi «iktisadî cıhad»a katılmanın hem ulusal hem de dinsel bir görev olduğunu kaydediyordu. İktisadî konularda İttihat ve Terakki'nin yarı resmî yayın organı *İkti-*

sadiyyat Mecmuası'nda genelgeyi yorumlayan Tekin Alp, «itiraf etme liyiz ki şimdiye kadar memleketimizde millî bir bankanın mevkudiyeti [olmayışı] neticesinde milletimizin iktisadî kalbi, cevelân-ı demin [kan dolaşımının] merkezi memleket haricinde bulunuyordu» diyordu. «Kan marifetiyle memleketimizde toplanılan kuvvet memleketimizin haricine» gitmiş, ulus ülkede oluşan sermaye birikiminden yararlanamamıştı.[21]

Tekin Alp, «millî» banka kurmanın iktisadî ve malî yaşamın ulusallaşmasına doğru atılmış en önemli adımlardan biri olduğunu söylüyor, «millî banka milletin hayat-ı iktisadiyyesi için nâzım-ı mutlak hükmündedir» diyordu.

«Millî» bankanın yararlarından söz eden Tekin Alp, böyle bir kurumun herşeyden önce sermaye sahiplerine güven verdiğini savunuyordu. «Millî» banka sayesinde ulusal ekonomiye hiçbir yararı olmaksızın çömlek diplerinde gömülü kalmış olan milyonlarca lira ortaya çıkacak, ülkenin iktisadî kaynakları değerlendirilecekti. Artık «millî» sermayedar ne kadar çekingen olursa olsun, devlet ve ulusun güvencesi altında bulunan böyle bir kuruluşa katılmazlık edemiyecekti. Böylece bu malî kuruluşun en büyük yararı, milyonlara ulaşacak olan atıl kalmış «millî sermaye»nin gün ışığına çıkmasına hizmet etmesiydi.

Öte yandan «millî» banka iktisadî gelişmenin dayanak noktası olacaktı. Tekin Alp'e göre, ulusal nitelikteki bu banka «gayr-ı millî» malî kuruluşlar gibi kendi çıkarını gözetmiyecek, Osmanlı ülkesinin tarımını, sanayi'ini, ticaretini ulusal çıkarlar doğrultusunda yönlendirecekti. «Millî» banka her türlü iktisat politikasının yürütülmesinde etkin bir rol oynıyacak, tarımsal üretimde kooperatifçiliği özendirecek, sanayi kuruculuğuna gidebilecekti. Böylece Osmanlı toplumunda, bireyin çıkarıyla ülke çıkarı bağdaştırılmış olacaktı.

Tekin Alp'e göre 20. yüzyıl «millî iktisat» çağıydı. Artık dünyada «millî banka ile mücehhez olmayan hiçbir millet iktisadı, hiçbir uzviyet-i düveliyye mevcut değildi.»

Hüseyin Cahit ve Tekin Alp'in «millî» banka üzerindeki görüşleri hemen hemen tüm Osmanlı yayın organlarınca paylaşılıyordu. Yunus Nadi, *Tasvir-i Efkâr*'da Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'ndan «başlı başına iktisadî ve malî büyük bir inkılâbın delil ve mübeşşiri» diye söz ediyor, «herhangi bir milletin iktisadî —binaenaleyh siyasî— rüştü ik-

---

[21] Tekin Alp, «İtibâr-ı Millî Bankası,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 40, 19 Kânun-u sânî 1333, s. 1.

tisadiyyatını idare hususunda sinesinden doğma bankalara malikiyeti ile sabit olabilir» diyordu.[22]

«Millî» banka girişimini destekleyen *İkdam* gazetesi, «bizde noksan olan sınıf ve tabaka»nın diğer ülkelerde «burjuva» diye adlandırılan kesim olduğunu, çağdaş ulusların burjuvaziye dayandığını kaydediyordu. Burjuvazinin örgüte gerek duyduğunu, bunun da ancak kendi malları olacak bir bankayla gerçekleşebileceğini ileri süren *İkdam* gazetesi, savaş yıllarında Osmanlı toplumundaki gelişmeleri «ictimaiyyatımızda bir inkılâb-ı mubarek» olarak görüyordu.[23] Gazete, Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın kuruluşuyla artık «kariben [eskiden] vatanımızda eksik olan bir burjuvazi sınıfının teşekkülüne şahid» olunduğunu vurguluyordu.[24]

İkinci Meşrutiyet ulusculuğunun önde gelen yayın organı *Türk Yurdu* dergisi, tüm iktisadî girişimlerin ruhu ve beyninin banka olduğunu, iktisadî yaşamı bankaların düzenlediğini yazıyor, «iktisadının nâzımı ve ruhu kendi elinde olmayan bir millet[in], kendi iktisadî müesseselerini, kendi millî iktisadını kendi arzu ettiği istikamet ve yollara tevcih edebilmek iktidarından mahrum» olacağını kaydediyordu. Dergi, «tamamiyle millî olan bir bankanın teşkili[nin] böyle bir mahrumiyetten, adeta milletin istikbal ve mevcudiyetini tehdit eden böyle bir tehlikeden kurtulmak yolunda büyük bir adım atmak» olduğunu, bu açıdan İtibâr-ı

---

22 Y(e). N(un)., «Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası,» *Tasvîr-i Efkâr*, 20 Kânun-u sânî 1917, s. 1.

23 «İktisadiyyatta temellül,» *İkdam*, 18 Teşrin-i sânî 1916, s. 1. Gazete burjuvazi ile «millî banka» arasındaki ilişkiyi şu şekilde kuruyordu:

> «Bizde noksan olan sınıf ve tabaka, memâlik-i sairede *burjuva* ıtlak olunan esnaf idi. Milletimiz, teşkilât-ı tarihiyyesi itibariyle efendilerden yani amirlerden ve onların maiyyetleri yani hademeden ve çiftçilerden mürekkebdi. Esnaflık min-el-kadîm mesâlih-i gayr-ı milliyyeden ad ve telakki ediliyordu. Halbuki milel-i hâzıranın ve binaenaleyh devletlerin kuvvet ve miknetleri bugün heman her yerde esnaf tabakasına istinad ediyor. Almanya da, Fransa da, İngiltere de kuvvetlerini tüccardan istinbât etmektedirler. İşte, millî banka itibâr mesâilini bir şekl-i milliyetperânede hal ve esnaf tabakasının münkesif olmasına gayret ederse millette bugün noksan olan hücerât vücut bulur. İlk adım atıldıktan, ilk hamle havale edildikten sonra şimdiye kadar metruk ve mensî bırakılan ticaret, kendiliğinden ve kemâl-i suhuletle ilerler. Mesâi ve meşâgil-i sairede ibraz-ı kabiliyet eden Türklerin esnaflıkta da sâhib-i temrin ve ihtisas olmamaları mümkün değildir.»

24 «Teşebbüsât-ı mebruke: Millî bankanın teessüsü münasebetiyle,» *İkdam*, 23 Kânun-u evvel 1916, s. 1.

Millî Bankası'nın kuruluşunun yalnız Osmanlıları değil, tüm Türk ve İslâm âlemini ilgilendirdiğini belirtiyordu.[25]

Banka ile ilgili yasalar Meclis'ten geçerken Mehmet Cavit Bey bu tür bir kuruluşun ülke ekonomisi açısından önemini vurgulamış, «millî» bankanın iktisadî gelişme için zorunluluğuna dikkati çekmişti. Cavit Bey'in açıklamalarını yorumlayan *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, Babıâli'nin Osmanlı topraklarında sanayileşmeyi doğrudan doğruya özendirmeyi arzuladığını, özel sermayeyi sanayi yatırımlarına yöneltmeyi amaçladığını ve, son olarak, ülkeyi iktisaden yabancı vesayetinden kurtarmayı öngördüğünü kaydetmişti.[26]

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası yayın organına göre, «millî sermaye»leri toplayarak bunları değerlendirecek bir «millî müessese»nin o güne değin mevcut olmaması nedeniyle Osmanlı sermayedarı parasını ister istemez yabancı tahvil ve senetlere yatırmıştı. Bundan böyle Osmanlı, İtibâr-ı Millî Bankası'nın pay senetlerine kaydolarak «bir taşla üç kuş vurmuş olacak»tı: Önce Türkiye'nin sanayileşmesine katkıda bulunacak, sonra sermayesini güvenilir bir kuruluşa yatırarak değerlendirecek, nihayet ülke ekonomisini «ecnebî vesayetinden» kurtaracaktı.[27]

---

[25] *Türk Yurdu* dergisi İtibâr-ı Millî Bankası'nın milliliğinin «yalnız sözde ve adında değil, bütün sermayesinde, teşkilâtında ve gayesinde mündemic» olduğunu söylüyordu:

> «Evvela; onu tesis eden zevât millî adamlar olduğu gibi, hisse senedini alabilenler de yalnız Osmanlı tab'asından olanlardır ve dolayısıyle bütün sermayesi millîdir. Sâniyen; bankanın bütün muamelât ve kuyudâtında kullanılacak lisan millî lisandır; Türk lisanıdır. Sâlisen; bankanın başında bulunanlar, bütün memur ve müstahdemleri yalnız Osmanlı tab'asından olabilecektir. ... Râbıen; millî banka ... birtakım malî sarrafî müesseseler gibi yalnız sarraflık ederek kazanmak gayesini gözetmeyip, memlekette olabilecek malî ve iktisadî teşebbüslere bilfiil ortaklık etmek veyahut başka suretlerde yardım göstermek hususunda da teminatta bulunuyor.» «Türklük şu'unu: Millî banka,» *a.g.d.*, yıl 5, cilt 11, sayı 7, 24 Teşrin-i sânî 1332, s. 111.

[26] «Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no: 1676, 4 Şubat 1332, s. 33-34.

[27] Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bankaya hissedar olmanın «hem parayı kârlı bir işe yatırmak, hem de menâfi-i vataniyyeye bir nisbet dahilinde yardım etmek» anlamına geleceğini söylüyor, «böyle mühim bir müessese-i milliyyenin hayat-ı iktisadiyyemiz üzerinde husule getireceği» etkilerin kısa sürede görüleceğini, ticaret yanısıra, tarım ve sanayi'in de bu bankadan büyük yararlar sağlıyacağını belirtiyordu. «Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no: 1671, 31 Kânun-u evvel 1332, s. 9-10.

5. Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın kuruluşu ve bankaya tanınan ayrıcalıklar

Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın her biri 10 liralık 400.000 pay senedi 1917 yılı başında kayda açıldı. Kazalara kadar gönderilen pay senetlerinin satışı Zıraat Bankası şubelerince yürütülüyordu. Kayıt sırasında pay senedinin ilk taksiti olan 5 Osmanlı lirası ödeniyordu. Böylece 4 milyon liralık sermayenin ilk ağızda 2 milyonu banka kasalarına girecekti.

İttihat ve Terakki Cemiyeti halkı banka sermayesine katkıda bulunmaya sevketmek için büyük çaba sarfetmişti. Pay senetlerine ilk yazılan Sultan Mehmet Reşat olmuştu. 200 pay senedi alarak banka hissedarları arasına giren padişahın bu jestini *Tanin* gazetesi «iktisadî cıhadda ... millete büyük ve ulvî bir nümûne-i imtisal» olarak niteliyordu.[28]

İttihat ve Terakki Fırkası mebusan grubu, bu «emr-i millîye iştirâkı» görev bilmiş, İttihatçı mebusların banka sermayesine kişisel katkıları yanısıra, partinin meclis grubu kasasındaki parayı da pay senetlerine yatırmıştı.

Ancak, «millî» banka girişimi Ayan Meclisi'nde muhalefetle karşılaşmıştı. İttihatçılara karşıt kesimin sözcülüğünü üstlenen eski Jön Türk Ahmet Rıza Bey, «servet-i milliyyenin fevkalâde rahnedâr olduğu ve halkın ekseriyetle ekmek parası bulamadığı böyle dağdağalı, buhranlı bir zamanda banka tesisine çalışmayı ahlâk nokta-i nazarından» çirkin görüyor, «fazla imtiyazlı ve himayeli,» üstelik «zorla tesis edilen bir bankaya ciddi ve sağlam bir müessese nazarıyla bakılamıyacağı» kanısında olduğunu açıklıyordu.[29]

İttihatçıların bütün çabalarına karşın, pay senetlerine yazılma tarihinin sona erdiği 15 Şubata iki gün kala, 400.000 pay senedinden 253.000'i satılmış, geriye 147.000 pay kalmıştı. Son iki gün içerisinde ise 30-40 bin kadarına daha kaydolunacağı bekleniyor, böylece 100.000 pay senedi elde kalıyordu. Bu ise iç ve dış malî çevrelerde Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'na güveni sarsıcı bir başlangıç olacaktı.

---

28 Gazete şu satırlara yer veriyordu:

«Şevketlu padişahımız iktisadî cıhadda en büyük teşebbüslerimizden birini teşkil eden Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'na, nâm-ı şahanelerine 200 hisse kaydını ferman buyurmak suretiyle, bu tarik-i mücadelede dahi millete büyük ve ulvî bir numune-i imtisal göstermişlerdir.» «İktisadî cıhad: Padişahımızın iştirâki - Her tarafta rağbet,» *Tanin*, 21 Kânun-u sânî 1917, s. 1.

29 *Meclis-i Ayan Zabıtları Ceridesi*, 6 Şubat 1332, III. devre, 31/3, s. 347; 35/3, s. 412.

Cavit Bey bankanın itibarını kurtarmak için soruna çözüm bulmakta gecikmedi ve Meclis'teki yoğun çabası sonucu 14 Şubat günü ivedilikle çıkarılan bir özel yasayla Maliye Nezareti'ne pay senetlerinin 1/8'ini, yani 500.000 lira tutarında 50.000 adedini kat'i olarak, 15 Şubat akşamına kadar satılmayan pay senetlerini ise ikmal suretiyle satın alma yetkisi tanındı.[30] Yasada Maliye Nezareti'nin ikmal suretiyle aldığı senetleri uygun bir zamanda elden çıkaracağı, böylece ilerde bankanın sermayesine 1/8 oranında bir katkıyla yetineceği belirtiliyordu.

21 Şubat 1917 tarihli başka bir yasayla Babıâli, devlet bankasına dönüştürülmesi düşünülen Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'na bir dizi ayrıcalık tanımıştı.[31] Bankanın sermayesi, ihtiyat akçesi, dağıtacağı temettü, faaliyetini yürüteceği bina, depo ve benzeri taşınmaz malları her türlü resim, vergi ve harçtan bağışık tutulacaktı. Pay senetleri, kuruluşuyla ilgili yazışmalar, resmî dairelerle yürüttüğü yazışmalar, senet ve ilanları için banka, damga resmi ödemiyecekti. Kuruluşu sırasında gerek duyacağı kasa ve benzeri eşya ve gereçler gümrüksüz ithal edilebilecekti. Bankanm pay senetleri resmî dairelerce kefalet akçesi olarak ve bedellerinin ödenmiş miktarının tamamı üzerinden kabul edilecekti. Son olarak, bankanın Osmanlı topraklarındaki yazışmaları, para ve benzeri transferleri posta ve telgraf ücretinden bağışık tutulacaktı.

11 Mart 1917 günü kesin olarak kurulan İtibâr-ı Millî Bankası'nın ana sözleşmesinde pay senetlerinin isme yazılı olacağı belirtiliyor, ancak Osmanlı uyruklarının bankaya hissedar olabilecekleri kaydediyordu. Öte yandan Osmanlı Devleti'nde ilk kez Türkçe pay senedi düzenleniyor, bankanın her türlü işlemlerinde ve kayıtlarında Türkçe kullanılması zorunluluğu getiriliyordu.

Ana sözleşmeye göre, İtibâr-ı Millî Bankası'nda çalışacak memurların Osmanlı uyruğunda olması gerekiyordu. Ancak, kuruluş sırasında genel müdürlükte yabancı bir uzmanın çalıştırılmasına olanak sağlanmıştı. Nitekim, bankanın genel müdürlüğüne geçici olarak, Belçika'da birçok banka kurmuş olan Avusturyalı banker Weil getirilmişti.[32] Bu

---

[30] Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası hisse senedâtmdan hükûmet namma mübayaası takarrur eden miktar hakkında kanun —14 Şubat 1332— *Düstur*, II. tertip, 9. cilt, s. 205.

[31] Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası imtiyazâtı hakkında kanun —8 Şubat 1332— *Düstur*, II. tertip, 9. cilt, s. 184-185.

[32] Nizamname-i esasî'nin 78. maddesi şöyle diyordu: «Müdür-ü Umumî tabaa-i Osmâniyyeden olacaktır. Ancak ilk on sene için müdür-ü umumî olarak bir ecnebî istihdam edilebilecektir.»

arada Maliye Nezareti, İtibâr-ı Millî Bankası adına üç yıl süreyle Viyana'ya öğrenci göndermiş, bu gençlerin bankacılık alanında öğrenim görüp yurda dönüşlerinde bankada istihdamı kararlaştırılmıştı.[33]

Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası, her türlü banka işlemi yanısıra, demiryolu, yol, geçit, kanal, liman, bataklık kurutma ve arazi sulama gibi bayındırlık işlerine girişecek, tarım, ticaret ve sanayi'i geliştirmeye yönelik «millî» şirketlerin sermayesine katılacak, ya da başka bir suretle yardımda bulunacaktı.[34] Son olarak, İtibâr-ı Millî Bankası, Osmanlı Bankası'nın hukukunu ihlâl etmeksizin, devlete ait malî işleri yürütecek, halkın her türlü para, esham, tahvil ve pay senedini kasalarında saklıyacaktı.[35]

Yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası ileride devlet bankasına dönüştürülmek üzere kurulmuştu. Osmanlı Bankası'nın ayrıcalığı 1925 yılında sona eriyordu. Bu tarihte Babıâli, Osmanlı Bankası'yla hesabına tasfiye ederek bankayı feshedebilecek, yerine Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nı devlet bankası olarak tanıyabilecekti.

Nitekim, bankanın idare meclisi reisi Hüseyin Cahit Bey, İtibâr-ı Millî Bankası'nın gördüğü hizmetlerin zamanla genişletilerek «ilerde devlet bankası şeklini» alacağını belirtiyordu. Mebusan Meclisi'nde 1918 Bütçe görüşmeleri sırasında Maliye Nazırı Cavit Bey, kurucu ortağının görüşünü paylaşıyor, bankanın «ümidimizin fevkinde bir mevki'e maz-

---

[33] «Viyana'ya banka talebesi i'zâmı,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 51, 5 Nisan 1333, s. 8.

[34] İtibâr-ı Millî Bankası İdare Meclisi Reisi Hüseyin Cahit Bey bankanın faaliyet alanıyla ilgili şu bilgiyi veriyordu:

> «Herşeyden evvel şunu unutmamalıdır ki bankanın teşkili bir gaye değil vasıtadır. Banka asıl teşkilât-ı nafıa ve ticariyyeyi inkişaf ettirmek gayesini takip edecektir. Bu gayeden olmak üzre zürra'a yardım etmek için ticarî bir şirket, memleketteki madenleri işletmek üzre de bir maden işletme şirketi tesisini düşünüyoruz. Bunlar için lazım gelen sermayeyi mümkün olduğu kadar dahilden tedarik etmeye gayret eyliyeceğiz.
>
> Banka ileride devlet bankası şeklini alacak, ve o zaman hidemâtı tevessu' edecektir. Eğer banka önceden teşekkül etmiş ve devlet bankası şeklini almış olsa idi bugün muhakkak birçok buhranlara meydan verilmemiş olurdu.» «Millî İtibâr Bankası,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 43, 1 Mart 1333, s. 8.

[35] Bankanın ilk yılki faaliyeti için bkz: Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Umum Müdürlüğü, *Müdiriyet-i Umumiyye'ce Meclis-i İdareye Arz Olunan Hususî Rapordur*, İstanbul, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334; *Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Meclis-i İdaresince 15 Nisan 1334/1918 Tarihinde Hissedarân Hey'et-i Umumiyyesine Arz Olunan Rapordur*, İstanbul, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334.

har» olduğuna değinerek «pek kaviyyen ümit ediyorum ki altı, yedi sene sonra bu banka hakikî manasıyla bir devlet bankası, bir millet bankası olabilecektir» diyordu.[36]

6. İkinci Meşrutiyet yıllarında tarımsal kredi sorunu ve Zıraat Bankası Kanunu

Osmanlı topraklarında pazara dönük üretime geçiş ertesi kredi ihtiyacı başta tarım olmak üzere iktisadî yaşamın her alanında hissedilmeye başlamıştı. Tarım kesiminde Ziraat Bankası'nın kredi olanakları yetersiz kalmış, küçük üretici örgütlenmemiş tarımsal kredi piyasasına başvurarak sarrafa, murabahacıya, tüccara yüksek faiz ödemişti.[37]

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası «muhtekir sarraf»ın Zıraat Bankası'ndan yüzde 5 faizle aldığı parayı yüzde 25 faizle küçük üreticiye borç verdiğinden, ya da çiftçinin malını hasat öncesi *alivre* satışla yarı yarıya düşük bir fiyatla kapatarak yüzde 100 faiz elde ettiğinden yakınıyor, müteselsil kefaletle köylüye borç verebilecek «köy sandıkları»nın kurulmasını öneriyordu.[38] Nitekim bu doğrultuda 1913 Vilayetler İdaresi Kanunu'na «zıraî teavün sandıkları» kurulmasına ilişkin bir madde konmuştu.

İkinci Meşrutiyet'le birlikte kredi sorununun yeni bir anlayışla ele alınması istenmiş, Zıraat Bankası kredilerinin daha etkin bir biçimde dağıtımı gündeme gelmişti.[39] 1908 Devrimi ertesi *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* «devr-i istibdatta bazı yerlerde eshâb-ı nüfus bankadan muhtacîn-i zürradan ziyade istifade ederdi» diyor, meşrutiyet yönetimiyle birlikte bundan böyle doğrudan üreticiye kredi açılması gerektiğini savunuyordu. Ayrıca yalnız taşınmaz mal teminatı karşılığı kredi açılmasını eleştiren gazete, Batı'da olduğu gibi müteselsil kefaletle de kredi verilmesini öneriyordu.[40]

---

36 *Meclis-i Mebusan Zabıtları Ceridesi,* 21 Şubat 1334, III. devre, 54/4, s. 885 (Cavit Bey'in 1334 Bütçe konuşması)

37 Tarımsal kredi piyasası için bkz: Tevfik Güran, *Osmanlı Tarım Ekonomisine Giriş,* İstanbul, 1978, yayınlanmamış doktora tezi, s. 110-133.

38 «Fahiş faizler,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 26. sene, no: 1332, 3 Temmuz 1326, s. 225.

39 Zıraat Bankası ve kredi sorunlarıyla ilgili olarak bkz: «Memâlik-i Şahane'de itibâr-ı zıraî ve zıraat bankaları,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 24. sene, no: 1224, 7 Haziran 1324, s. 197.

40 «Zıraat Bankası,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 24. sene, no: 1238, 13 Eylül 1324, s. 309-310.

İkinci Meşrutiyet yıllarında, Zıraat Bankası'nda yeni düzenlemelere gidilmiş, bankanın kredi olanakları genişletilerek daha yaygın bir köylü kitlesine hizmet götürmesi sağlanmıştı.

1914 yılma değin 1888 ve 1890 tarihli nizamnamelerle yönetilen Zıraat Bankası'nda, Birinci Dünya Savaşı öncesi kapsamlı bir reforma gidilmek istenmiş, bu amaçla yeni bir Zıraat Bankası Kanunu hazırlanmıştı.[41]

23 Nisan 1914'te yürürlüğe sokulan geçici yasayla fakir köylünün kredi için başvurularını karşılamak ve tarımsal yenilikler getirecek toprak sahiplerine yeterince ve uzun vadeli borç vermek amaçlanmıştı.

25 Mart 1916 günü Meclis'te onaylanıp yayınlanan Zıraat Bankası Kanunu tarımsal kredi işlemlerinde teminat ilkelerini genişletmiş, taşınmaz mallar ve müteselsil kefaletten başka, ambarlara konmuş ürünün, borsalara kabul edilmiş ve banka idare meclisince onaylanmış tahvillerin, tevdiat defterlerinin, bankanın saptayacağı mahallere bırakılacak gümüş ve altın eşyanın, bankanın murakabesi altında bulunan tarımsal kooperatiflerin vereceği en az iki imzalı poliçe ve emre yazılı senetlerin teminat olarak alınması kabul edilmişti.[42]

Yeni yasayla bankanın evrakları damga resminden bağışık tutulmuş, borç, ödeme, teminat işlemlerinden rüsum ve harç alınmaması kararlaştırılmıştı.

Maliye Nezareti müaviri Mösyö Loran'ın hazırladığı bu yasada, Zıraat Bankası'nın, çiftçiye ve tarıma dayalı sınaî girişimde bulunanlara kredi açması yanısıra, tarımsal işlerle uğraşan şirketlere, pay senetleri toplam değerinin yüzde 20'sini geçmemek üzere, katılabileceği belirtilmişti.

Son olarak, bankaya, gerek gördüğünde, hayvan, tohumluk, tarımsal araç gereç sağlayarak bunları peşin ya da taksitle çiftçilere satma yetkisi tanınmış, ayrıca Zıraat Bankası'nın arazi satın alarak taksitle ödenmek üzere isteyenlere dağıtması öngörülmüştü.[43]

---

[41] Zıraat Bankası ve tarımsal kredinin gelişimi için bkz: Yusuf Saim Atasağun; *Türkiye Cumhuriyeti Zıraat Bankası: 1888-1939*, İstanbul; Kenan Basımevi, 1939; aynı yazar, *Türkiye'de Zıraî Borçlanma ve Zıraî Kredi Politikası*, İstanbul; Kenan Matbaası, 1943.

[42] Zıraat Bankası Kanunu —12 Mart 1332—, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 88:, 889.

[43] «Zıraat Bankası,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no: 1736, 13 Nisan 1334, s. 65-66. (Banka müdüriyet-i umumiyyesinin raporu)

7. Taşrada «millî» banka örneği: Konya Millî İktisat Bankası

İkinci Meşrutiyet yıllarında, devlet bankası olarak düşünülen Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası ve faaliyet alanı genişletilen Zıraat Bankası yanısıra, gerek İstanbul'da, gerekse taşrada «millî» nitelikte başka kredi kurumları da kurulmuştu. Ulusal bankacılık alanında bu iki bankayla yetinilmemesi gerektiğini savunan İttihat ve Terakki Cemiyeti, üyelerinin bu alandaki girişimlerini takdirle karşılamış, gerektiğinde her türlü kolaylığı göstermişti.[44]

Nitekim, 1916 Kongresi'nde, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye raporu görüşülürken, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul murahhası Kemal Bey'in önerisiyle, mütevelliliği Evkaf Nâzırlarının üzerinde bulunmak üzere, Heyet'in elde ettiği kazançla vakıf niteliğinde bir «millî» banka kurma kararı alınmıştı.[45]

Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın ivedi gündeme gelişi nedeniyle bu bankanın kuruluşu bir süre ertelenmiş, ancak 1918 Nisanında gerçek-

---

[44] Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yılında Âyan'dan Nail Bey ve Aram Efendi'yle Banker Ferit Abud Efendi 440.000 Osmanlı lirası sermaye ve 99 yıl süre ile «Osmanlı Terhin-i Akar Bankası adı altında bir şirket kurmak için ruhsat almışlardı. «Şehir ve kasabalar dahilinde musakkafat ve arsaların terhini ve teminat iraesi mukabilinde ikrazatta bulunmak veya hesab-ı cari tarikiyle kredi açmak» üzere kurulacak bu bankanın merkezi İstanbul'da olacaktı. Ancak, sonraları bu bankanın kurulduğuna dair bir belgeye rastlanmamıştır. Osmanlı Terhin-i Akar Bankası namıyle bir şirket teşkili ruhsatını mutazammın irade-i seniyye —27 Nisan 1331—, *Düstur*, II. tertip, 7. cilt, s. 619.

Yine aynı dönemde ruhsat alınıp kurulmayan bir başka banka Suriye Bankası'ydı. 880.000 Osmanlı lirası sermaye ile Şam'da kurulması düşünülen banka bankacılık ve sarraflık işlemleri yanısıra «ticaret, sanayi ve zıraatın terakkisi için birçok suhuletler ibraz edecek», bayındırlık işlerine girişecekti. «Suriye Bankası,» *Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye*, no: 5, 3 Mart 1330, s. 1.

[45] *İktisadiyyat Mecmuası* bankanın kuruluş kararıyla ilgili olarak şu haberi veriyordu:

> «Reis-i sânî Talât Beyefendi'nin riyasetleri altında son defa olarak ictimâ etmiş ve Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye hesabatma ait rapor tetkik ve maal takdir tasvib olmuş ve Hey'et muamelâtından husule gelen temettü'ün vakfı suretiyle ve mütevelliliği Evkaf Nazırları uhdesinde bulunmak üzre bir millî banka teşkili zımnında Murahhas Kemal Bey tarafından vuku' bulan teklif kabul ve bu bâbda lâzım gelen muamelenin ifası bir hey'et-i mahsusaya havale edildikten sonra intihâbâta geçilmiştir.» «İttihat ve Terakki Umumî Kongresi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 30, 6 Teşrin-i evvel 1332, s. 5.

[46] Bankanın *Sabah* gazetesinde yer alan bir ilânında «Sermayesi: 1.500.000 lira - Merkez-i idaresi: Dersaadet - Ahvâl-i hâzıraya göre en müsait şerâit dahilinde alelıtlak bilcümle banka muamelâtı icra olunur» deniyordu. «Millî İktisadiyyat Bankası,» *a.g.g.*, 9. Eylül 1918, s. 4.

leştirilebilmişti. Millî İktisadiyyat Bankası adını taşıyan bu kuruluş 1.500.000 Osmanlı lirası sermayeyle,[46] Millî Mahsulat Şirketi Müdürü Sait Bey, Millî Kantariyye Şirketi Müdürü Bekir Bey ve Millî Ekmekçiler Şirketi Müdürü İzzet Beyin girişimleri sonucu kurulmuştu.[47]

Savaş yıllarında İttihatçıların İstanbul'da kurdukları bir diğer banka Ticaret ve İtibâr-ı Umumî Millî Bankası adını taşıyordu.[48] Bu banka 5 liralık 10.000 paydan oluşan 50.000 Osmanlı lirası sermayeyle 1917 Martında faaliyete geçmişti. Her türlü «sarraflık» ve ticarî işlemlerle uğraşacak, taşınmaz ya da taşınır mal karşılığı borç para verecek olan banka 60 yıllık bir süre için kurulmuştu.[49]

---

47 Gündüz Ökçün bu bankayla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir:
«1. Dünya Savaşı içinde toptan dahilî ticaretin Müslüman-Türk unsurunun eline geçmesini sağlamak amacıyla kurulmuş olan 'ulusal şirketlerin' bankacılık işlemlerini yapmak üzere kurulan bankanın sermayesi tamamı ödenmiş 150.000 TL. 'dır. Bankaya İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup olanlar hâkim durumdadır.» Gündüz Ökçün, «1909-1930 yılları arasında anonim şirket olarak kurulan bankalar,» *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* der: Osman Okyar, Ankara; Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 417-418.
Gündüz Ökçün'ün çalışmasında bankanın adı «Millî İktisat Bankası» olarak geçmektedir. Biz *Sabah* gazetesindeki ilâna dayanarak «Millî İktisadiyyat Bankası» olarak kaydettik. Ancak, 1919 yılında, bankayla ilgili bir haberde «İktisat Bankası» olarak bu bankadan söz edilmektedir: «Millî Kantariye, Ekmekçiler, Mensucat şirketleriyle İktisat Bankası'na dün Evkaf tarafından vaziyet edilerek mezkur müesseseler mühürlenmiştir.» «Hükûmetin millî şirketlere vaz'iyeti,» *Vazife,* 1 Kânun-u sânî 1919, s. 1.
Öte yandan, 1928 tarihli Borsa Rehberi'ndeki İstanbul Resmî Borsa Cetveli'nde 1.500.000 sermayeli Millî İktisat Bankası da yer almaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu banka Cumhuriyet yıllarında da faaliyetini sürdürmüştür. *Borsa Rehberi* —İstanbul Esham ve Tahvilat - Kambiyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi tarafından tertip edilmiştir— İstanbul; Matbaa-i Ebu üzziya, 1928, s. 190.

48 «Ticaret ve İtibâr-ı Umumî Millî Bankası,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 331 sene, no: 1683, 14 Nisan 1333, s. 103; Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memâlik-i Osmâniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri,* Dersaadet; Hukuk Matbaası, 1334, s. 51-52; Gündüz Ökçün, *a.g.m.,* s. 416.

49 Bu bankalar yanısıra II. Meşrutiyet yıllarında Müslüman-Türk unsur İstanbul'da dört banka daha kurmuştu:
İstanbul Bankası: 5 Temmuz 1911 günü, Ahmet Kemal Bey tarafından kurulan bu banka «her nev'i muamelât-ı sarrafiyye ve ticariyye ve nafı»da bulunmayı amaçlıyordu. Birer liralık pay senetlerinden oluşan 22.000 Osmanlı lirası tutarındaki kuruluş sermayesinin 2.200 lirası ödenmişti. *Memâlik-i Osmaniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri* adlı yapıtta «mültezimliğe varıncaya kadar maksad-ı teşkiline dahil olmıyan hiçbir muamele-i iktisadiyye kalmadığı» belirtilmekte, ancak, şirketin «sarraflık ve ikrazat»la yetindiği kaydedilmekteydi. Ticaret ve Ziraat Nezareti, *a.g.e.,* s. 13-14; Gündüz Ökçün, *a.g.m.,* s. 415.

İkinci Meşrutiyet yıllarında bankacılık alanında en ilginç gelişmeler taşrada görülmüştü. İktisadî gücü giderek artan Anadolu eşraf - tüccarı, büyük çiftlik sahiplerini de yanına alarak kredi sorununu çözmeye yönelmiş, İttihat ve Terakki'den gördükleri teşvik sonucu kısa sürede «millî» taşra bankalarını kurmuşlardı.

Konya Millî İktisat Bankası bu tür «millî» kuruluşların ilkiydi. 1909 yılında, Konya eşrafından Nakibzade Hacı İbrahim Efendi, Abaoğlu Hacı Mustafa Efendi, Kadızade Hacı Ethem Efendi, Attar Halilağazade Eyüp Efendi ve Keleşzade Hacı Ahmet Efendi tarafından Şirket-i İktisadiyye-i Milliyye adı altında, komandit şirket olarak kurulan bu banka, 30 Kasım 1911 günü anonim şirkete dönüştürülmüş ve Konya İktisad-ı Millî Anonim Şirketi adını almıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında kuruluşun adı bir kez daha değiştirilmiş ve Konya Millî İktisat Bankası olmuştu.

«İkraz ve istikraz ve indel îcâb [gerekince] malî, ticarî, sınaî, madenî bilumum emvâl-i menkule ve gayr-ı menkuleye müteallik kaffe-i muamelât ile iştigal etmek» üzere kurulan şirketin esas faaliyet alanı bankacılıktı.[50] 2,5 liralık 40.000 paydan oluşan 100.000 lira tutarındaki sermayesinin, 1911 yılında 10.000 lirası, 1914'te 76.497 lirası ödenmişti. Sermaye arttırılışında eski pay sahiplerinin rüçhan hakkı vardı. İdare meclisi üyelerinin Osmanlı uyruğunda olan tüccardan oluşması gerekiyordu.

Konya Millî İktisat Bankası'nın kazancı özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında artmıştı : 1914 yılı net kârı 9.000 Osmanlı lirasıyken, 1915 ve 1916 yıllarında sırasıyla 29.595 lira ve 45.493 lirayı bulmuş, pay sahiplerine bu iki yılda sırasıyla yüzde 18 ve yüzde 40 temettü dağıtılmıştı.

Emlâk ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi: 22 Ocak 1914 günü Arif Paşazade Cemil Bey, İbrahim Cemal Paşa, Fuat Hulusi Bey, Ahmet Tevfik Bey tarafından kurulan bankanın 100.000 lira tutarında kuruluş sermayesinden 10.000 lirası ödenmişti. Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 415.

Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyyesi: 10 Ocak 1914 günü Hüseyin Naim Bey'in kurduğu bu bankanın 100.000 lira kuruluş sermayesi vardı. Bu meblağın 10.000 lirası ödenmişti. Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 415-416.

İktisat Anonim Şirketi: 8 Temmuz 1334 günü Akif Fevzi, Kaymak Asım, Galip, Azmi, Zeki Koyuncu, İpekçi Cevdet, Kibar Fazıl ve Şamlı Nihad Bey tarafından kurulan bu şirket sigorta ve komisyonculuk işlemleri yanısıra bankacılık işlemleriyle de uğraşabilecekti. Kuruluş sermayesi 45.000 Osmanlı lirasıydı. Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 418.

50 Ticaret ve Zıraat Nezareti, *a.g.e.*, s. 83. Bankanın nizamnamesi için bkz: *Konya Osmanlı İktisad-ı Millî Şirketinin Nizamname-i Dahilîsi*, Konya, Konya Vilayet Matbaası, 1327.

Konya Millî İktisat Bankası, banka işlemleri yanısıra, Konya Ticaret-i Umumiyye Türk Anonim Şirketi ve Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi adı altında iki ticaret şirketi kurmuş, manifatura ve bakkaliye eşyası alım satımıyla uğraşmıştı.[51] Nitekim savaş yıllarında bankanın kazancındaki büyük artış bu tür ticarî faaliyetlerden kaynaklanıyordu. Banka, ayrıca, demiryolu yapımını faaliyet programına almıştı. Ancak, bu tür kapsamlı bir girişim için savaşın sona ermesi bekleniyordu.

Konya Millî İktisat Bankası İttihatçıların önayak oldukları taşra Müslüman - Türk tüccar - eşraf bankalarının tipik bir örneğiydi.[52] Nitekim bankanın 1917 genel kurulu İttihat ve Terakki'nin gövde gösterisine dönüşmüş, Ticaret Umum Müdürü Münir Bey Konya'ya gelerek genel kurulda hükûmeti temsil etmişti.

---

[51] Konya Ticaret-i Umumiyye Türk Anonim Şirketi'nin 50.000 liralık sermayesinin yarısını Konya'daki Osmanlı İktisad-ı Millî Anonim Şirketi ödemişti. 20 Kasım 1916 günü kurulan şirketin pay senetleri isme yazılıydı ve bu pay senetlerine ancak Osmanlılar kaydolabiliyorlardı. Yabancı uyruğa geçenler ya da veraset yoluyla pay senedine sahip olan yabancılar üç ay içerisinde paylarını Osmanlı vatandaşlarına satmakla yükümlüydüler. *Konya Ticaret-i Umumiyye Türk Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilîsi*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniyye, 1332; Ticaret ve Zıraat Nezareti, *a.g.e.*, s. 101-102.

Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi pay senetleri için de aynı ilkeler benimsenmişti: «Tabiiyyet-i ecnebiyyeye geçen hissedarlar veya hisse senedâtını tedarik eden ecnebîler üç ay zarfında hisselerini tebaa-i Osmaniyye'ye satmağa mecburdurlar.» Ticaret ve Zıraat Nezareti, *a.g.e.*, s. 103. Şirketin ana amacı fabrika ve tezgah kurarak şayak vb. üretip satmak olduğu halde savaş nedeniyle ticarî faaliyetle yetinmiş, ancak savaşın sonlarına doğru küçük tezgahlar kurarak 3.000 küsur metre mensucat imal etmişti. 18 Nisan 1914 yılında kurulan şirket ilk yıl 75.631, ertesi yıl 76.569, 1917 yılında ise 156.414 kuruş net kazanç sağlamıştı.

Konya'da yayınlanan *Babalık* gazetesinden öğrendiğimize göre, bu iki şirket, Millî İktisat Bankası ve eşraftan Abaoğlu Hacı Mustafa Efendi, Ayanzade Hafızı Bey, Kâşzade Hacı Ahmet Efendi, Hüsnü Efendizade Kazım Bey, Bekirzade Hacı Ali Ağa ve Mazlumzade Hacı Osman Efendi ve Abaoğlu Ali Efendi 1916 yılının ikinci yarısında biraraya gelerek Konya'da imtiyazlı bir şeker fabrikası ile debağat ve kundura fabrikaları kurmak amacıyla bir anonim şirket oluşturma çabası içerisindeydiler. «Konya'da millî bir şirket,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 35, 24 Teşrin-i sânî 1332, s. 8.

[52] *Halka Doğru* dergisi banka ile ilgili olarak şu satırlara yer veriyordu:

«... Millî iktisadın ilerlemesi için sözlerden ziyade hakikî intibâhı gösteren bu gibi işler lazım olduğunu söylemeye bile hacet yoktur. Hakikaten uyanmak ve çalışmak. İşte bizi içinde bulunduğumuz berzahtan kurtaracak tek çare. Binaenalyeh bu güzel işin müteşebbislerini alkışlar ve muvaffakiyetler dileriz.» «Osmanlı İktisad-ı Millî Bankası,» *Halka Doğru*, yıl 1, sayı 48, 6 Mart 1329, s. 384

Münir Bey genel kurulu açış konuşmasında, «Türkiye'nin merkezi olan Konya'da *Hilâl-i Osmanî* nasıl tecelli etmiş ise» uygarlık yolu olan «teşebbüsât-ı şahsî ve sa'y-i müşterek» fikirlerinin de bu mübarek iklimden doğarak Osmanlı ülkesinin dört bir yanına örnek olduğunu belirtiyor, «Türkiye'nin, Türk mefkuresinin her yerde, her vakit ulviyetini gösterip sanayi'de, ticarette pek mühim terakkiler ibraz ettiğini» kaydediyordu.[53]

İttihatçı *İktisadiyyat Mecmuası,* bankanın genel kuruluyla ilgili yaptığı değerlendirmede «mezkur ictima' [ın] sırf malî ve ticarî bir müessesseye mahsus olduğu halde bütün müzakerât ve hatta müfredâtta hakim olan amil [in] hamiyet-i milliyyeden ibaret» kaldığını belirtiyordu. Dünyanın hiçbir yerinde bu tür bir anonim şirket genel kuruluna rastlanmıyacağını kaydeden *İktisadiyyat Mecmuası,* ticarî şirketlerde pay sahiplerinin ve yönetim kurullarının herşeyden önce kişisel çıkarlarını gözettiklerini, oysa Konya Millî İktisat Bankası'nda, pay sahiplerinin çıkarlarını gözetmekle beraber, en çok egemen olan hususun «mülk ü milletin tealî-i iktisadiyyesi» olduğunu söylüyordu.

İttihatçılara göre, Konya Millî İktisat Bankası'nın bu tür bir işlev üstlenmesi iki temel nedenden kaynaklanıyordu :[54] Önce «Konya Türklüğün tam merkezinde» bulunuyordu. Bu gibi yerlerde iktisadî yaşamda görülen gelişmeler elbette gelecek için ümit kaynağıydı. Öte yandan Konya Anadolu'nun en mühim üretim merkezlerinden biriydi. Son yıllarda özellikle Alman sermayesi Konya ovasına girmiş, bu yöreler İmparatorluğun tahıl ambarı olmuştu. «Bu gibi yerlerin kuvve-i istihsaliyyesini mevki-i istifadeye vaz'etmek için erbâb-ı teşebbüse ihtiyaç vardı.» Ürününü uygun fiyatlarla pazarlayan çiftçi, tasarruflarını anonim şirketlere katılarak değerlendirirse ülke kısa sürede sanayileşebilirdi. Sonuç olarak, Konya Millî İktisat Bankası «küçük, büyük sermayedarânı çömleklerde para biriktirmek usul-ü sakîminden kurtaracak, erbâb-ı teşebbüsü millî iktisadı yükseltmeye medâr olan ziraî teşebbüslerin ihdasına sevk ve teşvik edecek»ti.

8. İttihatçı taşra eşrafı ve savaş yıllarında Anadolu'da kurulan «millî» bankalar

İkinci Meşrutiyet yıllarında Konya Millî İktisat Bankası türü «millî» kredi kurumları Anadolunun özellikle batı yörelerinde ardarda ku-

---

[53] Tekin Alp, «Konya Millî İktisat Bankası,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 24, 28 Temmuz 1332, s. 1.

[54] «Konya Millî İktisat Bankası,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 52, 19 Nisan 1333, s. 6-7.

rulmuş, o güne değin gayr-ı müslimlerin uğraş alanı olarak bilinen bankerlik, sarraflık giderek Müslüman-Türk unsurunun eline geçmişti.[55]

Meşrutiyet yıllarında Konya Vilayeti'nde, Millî İktisat Bankası yanısıra kurulan bir diğer «millî» kredi kurumu Karaman Millî Bankası adını taşıyordu.[56] 18 Nisan 1915 günü manifatura, tahıl ve kösele ticaretiyle uğraşan Karaman eşrafının biraraya gelmesiyle oluşturulan bu banka, her tür kredi işlemleri görebilecek, ticaret sanayi ve madencilikle uğraşacaktı. Bankanın 20.000 Osmanlı lirası tutarındaki kuruluş sermayesi Nisan 1918'de iki katına çıkarılmıştı.

Konya Vilayeti'nde Meşrutiyet yıllarında gerçekleştirilen tarımsal gelişme, tarımsal kredi sorununu sürekli gündemde tutuyordu. Bu alanda Zıraat Bankası'nın önemli katkıları olmuşsa da yörenin kredi ihtiyacı yeterince karşılanamamış, Konya Valisi Samih Bey'in girişimleriyle «köy bankaları» oluşturulmasına gidilmişti.[57]

Banka adını taşıyan bu köy sandıkları hükûmetin desteğiyle 1915 yılında faaliyete geçmişti. Hazırlanan talimatnamenin 1. maddesine göre, elli haneye kadar nüfusu olan her köyün ihtiyar heyeti, yörenin zıraat muallimi ve zıraat memurlarının danışmanlığında, buğday ekimine en elverişli üç dönümlük mirî toprağı köy sakinlerinin ortak çabasıyla ektirecekti. Hasat ertesi ürünün satışından elde edilen gelir «köy bankaları»nın sermayesini oluşturacaktı. Nitekim 1915 yılı ekininden bu bankalara 35-50 bin dolaylarında bir sermaye kalmıştı. *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, Samih Bey'in bu girişimini «iki üç sene zarfında Konya köylülerini itibâr [kredi] içinde yüzdürebilecek bir teşebbüs» olarak niteliyordu.[58]

1916 yılında Kayseri Mutasarrıfı Zekai Bey benzer bir girişimde bulunmuş, Kayseri Liva Umumî meclisi aracılığıyla Köy İktisat Banka-

---

[55] Hasan Ferid'e göre «bu bankalar Türkler arasında ticaret ve banka fikirlerinin uyandığına delalet» ediyordu. Hasan Ferit, *a.g.e.*, s. 67.

[56] *Karaman Millî Bankası Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilîsi*, İstanbul; Ahmet İhsan ve Şürekası, 1331; Ticaret ve Zıraat Nezareti, *a.g.e.*, s. 97; Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 424-425; «Karaman Millî Bankası,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 31. sene, no: 1571, 31 Kânun-u sânî 1330, s. 53.

[57] *Tasvîr-i Efkâr*'dan nakleden: «Köy sandıkları,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 27, 1 Eylül 1332, s. 8.

[58] *Babalık* gazetesinin yazdığına göre, 1917 başlarında Konya'da bir Köylü Bankası kurma girişiminde bulunulmuştu: Z(e). N(un)., «Osmanlı Türklerinde iktisadî hareket,» *Türk Yurdu*, yıl 5, cilt 11, sayı 12, 2 Şubat 1332, s. 192.

sı'nın kurulmasını sağlamıştı.[59] Mutasarrıfığa bağlı yöre köylüleri beher çift öküz başına otuzar okka buğday ya da bunun iki katı arpa veya çavdar vererek bankanın pay senetlerini almakla yükümlü kılınmıştı. Kuruluş sermayesi 10.000 Osmanlı lirası olan banka ilk yıl 7.000 liralık tahıl toplamış, 1917 yılında tahıl fiyatlarının artması üzerine sermayesini 50.000 Osmanlı lirasına çıkarmıştı.

Kayseri Köy İktisat Bankası toprak sahibi ve hayvan taciri İmamzade Mehmet Bey, toprak sahibi Uşakizade Osman Zeki Bey, toprak sahibi Bahçecizade Hacı Mehmet Efendi, jandarma subayı Mehdizade Mazhar Bey, şeriyye mahkemesi başkâtibi Gözübüyükzade Sabit Efendi tarafından kurulmuştu. İttihat ve Terakki Kayseri örgütü bu bankanın kuruluşunda önemli bir rol oynamıştı. Nitekim kurucu üyelerin tümü İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kayıtlı bulunuyorlardı.

Kayseri Köy İktisat Bankası'nın kuruluşunu sağlayan Zekai Bey, 1918 Nisanında bu kez 100.000 Osmanlı lirası sermayeli Eskişehir Çiftçi Bankası'nın kurulmasına önayak olacaktı.[60]

Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kayseri'de doğan bir başka «millî» bankaydı.[61] 11 Temmuz 1916 günü her türlü malî ve ticarî faaliyette bulunmak, köylü ve tüccara tahıl, yün, kitre gibi mal karşılığı avans vermek, bu malların alım satımına, taşınmasına aracılık etmek üzere kurulan banka aynı zamanda «hayırlı» gördüğü sınaî ve tarımsal girişimlerde de bulunabilecekti.[62] Arazi sulama ve bataklık kurutma gibi bayındırlık işleri, omnibüs, tramvay işletme, maden araştırma ve çıkarma, imalathane, çiftçi için tarım makinaları getirme, yararlı göreceği işlere müteahit ya da mültezim sıfatıyla katılma bankanın uğraş alanları arasında gözüküyordu.

Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi kurucuları arasında İttihatçılar ağır basıyordu. Yapağı ve kitre taciri Kürkçüzade Ömer Efendi, manifatura ve hayvan taciri Taşçızade Mehmet Efendi, halı ve manifatura taciri İmamzade Reşit Efendi ve tüccar Hacılarzade Mustafa Efendi İttihat

---

59 Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 427-428.

60 Bankanın yönetim kurulu başkanlığına Hafız Ömer Efendi seçilmişti. «Çiftçi Bankası,» *Tasvîr-i Efkâr*, 21 Nisan 1918, s. 1. Bankanın gelişimi için bkz: Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 434-435.

61 «Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no: 1644, 25 Haziran 1332, s. 156.

62 «Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 18, 16 Haziran 1332, s. 8.

ve Terakki'ye kayıtlı kurucu üyelerdi. Bankanın kuruluşuna katılan diğer üç kişi Belediye Reisi Çalıkağazade Rıfat Efendi, pastırma taciri Kâtipzade Nuh Naci Efendi ve halı imalatçısı ve tüccar Drazzade Mazhar Nurullah Efendi'ydi.[63]

Banka birer liralık paylara ayrılmış 46.000 Osmanlı lirası sermaye ile ve 50 yıllık bir süre için kurulmuştu. Faaliyete geçtiği ilk yıl 35.571 Osmanlı lirası, ya da sermayesinin yüzde 77'si oranında net kâr sağlayan Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi, birer liralık pay senetlerine 52,25 kuruşluk temettü dağıtmış ve sermayesini 24.000 lira arttırarak 70.000 Osmanlı lirasına çıkarmıştı.[64] Ertesi yıl bankanın kazancı daha da artmış, sermayenin 200.000 liraya yükseltilmesine karar verilmişti.[65]

Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu'da banka işlevi gören diğer bir taşra kredi kuruluşuydu. 1909 yılında İktisad-ı Osmanî Şirketi adı altında faaliyete geçen bu şirket 1 Kasım 1916 günü anonim şirkete dönüştürülmüştü.[66]

«Her nev'i teminat üzerine ikraz ve alelumum banka muamelâtı» görecek, idare meclisinin kararıyla ticarî faaliyette bulunabilecek olan bu şirket, afyon, buğday, arpa, yapağı ve manifatura tacirleri, Kurrazade Hacı Bekir Efendi, Kurrazade Hacı Mehmet Efendi ve Akağazade Abdullah Efendi tarafından kurulmuştu. Onar liralık paylara ayrılmış 50.000 Osmanlı lirası tutarındaki kuruluş sermayesi 1918 yılında 100.000 liraya yükseltilmişti. Şirketin pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Osmanlı uyruklarınca satın alınabiliyordu.

İkinci Meşrutiyet yıllarında taşrada «millî» bankacılık büyük ölçüde Batı Anadolu'da gerçekleştirilmişti. Bu yörelerde, özellikle Tanzimat ertesi, pazara dönük bir iktisadî yapının gelişmesi, para ekonomisinin kurumlarını da zorunlu kılmıştı. Nitekim, yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı topraklarında ilk banka kurma girişimleri Ege'de görülmüştü. «Millî» bankacılığın da para ekonomisinin etkin olduğu, geçimlik ekonominin büyük ölçüde terkedildiği bu yörelerde başlaması doğaldı. İkinci Meşrutiyet yıllarında özellikle Aydın Vilayeti bankacılık alanında önemli atılımların gerçekleştirildiği bir yöreydi.

---

63 Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 426-427.

64 «Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 55. 10 Mayıs 1333, s. 6.

65 Ticaret ve Zıraat Nezareti, *a.g.e.*, s. 103-104.

66 *Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilîsi*, Dersaadet, A. Sevincin Matbaası, 1333; Ticaret ve Zıraat Nezareti, *a.g.e.*, s. 28-29; Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 428-430.

1913 yılında faaliyete geçen Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı Anonim Şirketi, birer liralık paya ayrılmış 10.000 Osmanlı lirası sermayeli bir kredi kurumuydu.[67] İncir ve benzeri yöre mahsülü alım satımıyla uğraşmak, taşınmaz ve taşınır mal ya da terhin karşılığında kredi açmak ve «bilumum banka muamelâtıyla iştigal etmek» üzere, incir bahçesi sahipleri Hacı İbrahim Efendizade Hacı Mehmet ve Aziz Efendiler, Hacı Osman Zeki Efendi, Ethem Bey, Topcuoğlu Nazmi Bey ve Nazilli'li Hacı Şeyh Damadı Mehmet Efendi tarafından kurulan şirket Millî Aydın Bankası'nın doğuşu ve incir üreticilerinin kooperatifleşmesi sonucu gücünü yitirmişti.

Yine aynı yörede kurulan Millî Aydın Bankası hükûmetin ve İttihat ve Terakki'nin desteklediği anonim şirketti.[68] Beşer liralık 10.000 paya ayrılmış 50.000 lira sermayeli şirketin kurucuları arasında toprak sahibi ve incir üreticisi Kazım Nuri Bey, incir üreticisi ve tüccar Topcuoğlu Nazmi Bey, incir bahçeleri sahibi Necip Bey, bahçe ve arazi sahibi, ihracatçı Hacı Ömer Efendizade İzzet Bey, incir üreticisi, tüccar Hacı Yahyazade Hafız Ahmet Efendi, arazi sahibi ve pamuk ekicisi Karagözzade Şükrü Bey, incir tüccarı Osmanzade Rüştü Bey, çiftçi Kuşadalı Hacı Mahmudzade Hasan Bey, incir tüccarı ve komisyoncu Balcızade Hamit ve Hakkı Beyler İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kayıtlı bulunuyorlardı.[69] Aydın Vilayeti incir üreticisine kredi açmak, incir üretimi ve satımıyla ilgili kredi işlemlerini yürütmek, Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Şirketi'ne borç para vermek ve bu şirketin muhasebesini yürütmek üzere kurulmuş olan şirketin pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Osmanlı uyruklarınca satın alınabiliyordu.[70] Şirket resmen 18 Temmuz 1914 günü kurulmuştu.

---

[67] Ticaret ve Ziraat Nezareti, *a.g.e.*, s. 40.

[86] *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* bankanın «İzmir'de zürra' ve incir tüccar ve müstahsillerini bazı muhtekirler ile sendikaların ellerinden kurtarmak üzre» kurulduğunu belirtiyordu. «Millî İzmir Bankası,» *a.g.g.*, 30. sene, no: 1517, 18 Kânun-u sânî 1329, s. 69.

[69] Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 421-423. Diğer kurucu üyelerin adları ve meslekleri: İncir bahçeleri sahibi, tekke şeyhi Peştemalcızade Şeyh Aziz Efendi; emlâk ve arazi sahibi Peştemalcızade Hüdai Efendi; dava vekili Osman Zeki Efendi; arazi ve bahçe sahibi, zeytinyazı tüccarı Kulaksızzade Mehmet Efendi; han sahibi İdris Efendi; arazi ve bahçe sahibi, çiftçi Hacı Glagıçzade İsmail Safa Bey; arazi ve incir bahçesi sahibi Sarızade Ahmet Bey; arazi sahibi Hacı Halil Efendi; arazi sahibi Hacı Taşlı Mehmet Ağa; zeytinlik sahibi Hancı Sarı Molla; İzmir'de Yemiş Çarşısında birinci sınıf komisyoncu Karacasulu Alioğlu Mustafa Bey; çiftçi Hasan Efendi; emlâk sahibi ve tüccar Sükkerizade Tevfik Paşa.

[70] Ticaret ve Ziraat Nezareti, *a.g.e.*, s. 118-120.

Millî Aydın Bankası'nın kuruluş toplantısı Vali Nâzım Paşa'nın önayak olmasıyla Aydın Hükûmet Dairesinde yapılmıştı. 21 Şubat 1914 günlü bir geçici yasayla Millî Aydın Bankası'na Zıraat Bankası ortak edilmiş, pay senetlerinin yarısı bu banka tarafından satın alınmıştı.[71] Bu nedenle bankanın idare meclisi üyelerinin yarısını Zıraat Bankası seçiyor, Zıraat Bankası'nın onayı olmaksızın bankaya müdür atanamıyordu.

1918 yılında Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi, Zıraat Bankası'nın paylarını satın almış ve bu tarihten sonra Millî Aydın Bankası tümüyle yerel sermayenin denetimine girmişti.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Aydın'da kurulması düşünülen diğer bir banka 40.000 Osmanlı lirası sermayeli Tütün Zürra'ı Bankası'ydı. «Tütün mahsulünün temin-i revaç ve rağbeti ve tütün zürra'ının himaye-i menfaatleri için» Aydın Valisi Rahmi Bey'in önderliğinde gerçekleştirilmesi düşünülen bu banka tütün üreticisine düşük faizle borç para vermeyi amaçlıyordu. Tütün Zürra'ı Bankası, bir ölçüde, sendikalaşan ve üreticinin malını düşük fiyatla kapatan gayr-ı müslim ve yabancı tüccara karşı yörenin Müslüman-Türk eşrafının örgütlenme girişimiydi.[72]

İttihatçı *İktisadiyyat Mecmuası* böyle bir bankanın kuruluşuyla «piyasada rekabet tahaddüs edecek [ortaya çıkacak] ve tütün ihraç olunan yerlerle doğrudan muamelât icrasına başlanılarak bu yüzden tütüncülerimizin önüne dikilen engeller bertaraf edilmiş ve hülasa tütün zürra'ının hukuku, menâfi'i, ticareti ve tütünlerinin rağbeti, revacı ve binnetice milletin serveti temin ve himaye kılınmış olacaktır» diyordu.[73] Ancak, bankanın 1917 başındaki kuruluş çalışmaları Osmanlı'nın savaşta yenik düşmesi nedeniyle sonuçlanamamıştı.

Ege yöresinde İttihat ve Terakki'nin girişimiyle doğan bir diğer kredi kurumu Manisa Bağcılar Bankası'ydı.[74] 27 Kasım 1917 günü, bağcı-

---

[71] Aydın'da teşkil olunacak millî bankanın hisse senetlerine Zıraat Bankası'nın iştirâkı hakkında kanun-u muvakkat —8 Şubat 1329— *Düstur,* II. tertip, 6. cilt, s. 219.

[72] Zînetullah Nûşirevan *Türk Yurdu*'nda bankanın kuruluş çalışmaları üzerine şu bilgiyi veriyordu:

«İzmir'de Vali Rahmi Bey'in teşebbüs ve gayreti sayesinde tütün zıraat ve ticaretini himaye etmek, memleketin mühim servet menbalarından olan bu mahsul üzerinde muhtekirler tarafından oynanan oyunların önüne geçmeye çalışmak niyetiyle bir anonim şirket teşkil edilmektedir.» Z(e). N(un)., «Osmanlı Türklerinde iktisadî hareket: Tütüncüler Bankası,» *Türk Yurdu,* yıl 5, cilt 11, sayı 12, 2 Şubat 1332, s. 192.

[73] «Tütün Zürra'ı Bankası,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 37, 15 Kânun-u evvel 1332, s. 7.

lara borç para vermek, bağ sahiplerinin malını iç ve dış piyasalarda pazarlamak, bağcılıkla ilgili araç, gereçleri, yapay gübreyi yöreye getirtip dağıtmak üzere kurulan banka, her türlü komisyonculuk işlerine girişebiliyor, kefalet, taşınır ve taşınmaz mallar karşılığında borç para veriyor, pay senedi alım satımına girişebiliyor, adi, ticarî ve rehin senetleri iskonto edebiliyordu. İkinci Meşrutiyet yıllarında kurulan diğer şirketler gibi Manisa Bağcılar Bankası da, nizamnamesinde faaliyetlerini en geniş bir biçimde tutmuş, sınaî ve bayındırlık işlerinde ruhsat alıp şirket kurmayı, kurulmuş şirketlere katılmayı amaçları arasında göstermişti.[75]

Manisa Bağcılar Bankası, üzüm ticaretiyle uğraşan gayr-ı müslim ve yabancı İzmir tüccarının biraraya gelip sendikalaşmaları ve üzüm fiyatlarını düşük tutma girişimleri üzerine kurulmuştu. *İktisadiyyat Mecmuası,* «rençberin menafii aleyhine teşekkül eden böyle tröstlerin» ülkede ender olmadığını, «millî mahsulât'ın birçoğunda bu gibi gizli ittifaklara sık sık rastlandığını kaydediyor, «ümit ederiz ki bu defa rençber lüzumu derecesinde müteyakkız davranacak ve kendi aleyhine kurulan tuzağa kapılmıyacaktır» diyordu.

Yukarıda belirtildiği gibi Manisa Bağcılar Bankası İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güdümünde bir bankaydı. 58 kurucu üyesinden 35'i İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kayıtlı bulunuyordu.[76] Bankanın idare meclisi

---

74 *İktisadiyyat Mecmuası*'nda bankanın kuruluşuyla ilgili olarak şu haber yer alıyordu:

> «... bankayı tesis için vuku' bulan ilk ictima'da hazır bulunanlar hemen beşer yüz lira vererek bankanın müessisleri sırasında yazılmışlardır. Müessislerden 20.000 lira toplanmıştır. Müessisler arasından beş kişilik muvakkat bir idare heyeti seçilmiştir; bunlar İttihat ve Terakki Klubü'nde toplanarak bütün kazalar bağcılarının bu hayırlı işe ortaklama girmesi yollarını hazırlamışlardır.» «Bağcılar Bankası,» *a.g.d.*, yıl 1, sayı 40, 19 Kânun-u sânî 1332, s. 3.

75 Z(e). N(un)., «Osmanlı Türklerinde iktisadî hareket,» *Türk Yurdu,* yıl 5, cilt 11, sayı 12, 2 Şubat 1332, s. 192; «Türklük şu'unu : Şirketler,» *a.g.d.*, yıl 6, cilt 12, sayı 2, 15 Mart 1332, s. 32; «Müstahsil şirketleri,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 33, sene, no: 1679, 10 Mart 1333, s. 57-58; Ticaret ve Zıraat Nezareti, *a.g.e.*, s. 132-133.

76 Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 430-433. Manisa Bağcılar Bankası İdare Heyeti'nin *İktisadiyyat Mecmuası*'nda yayınlattığı ilânda kurucu olarak şu kişiler gösterilmektedir: (Bu liste Gündüz Ökçün'ünkinden biraz farklıdır) Mebus Mustafa Fevzi Efendi, Halit Paşa, Karaosmanzade Kâni Bey, Keresteci Hafız Mehmet Efendi, Buldanlı Hacı Mehmet Efendi, Giritli Selim Efendi, Adanalı Hacı Hafız Efendi, Külahdaşzade Rıza Bey, Gazizade Adürrahim Efendi, Çiftliklinin Mehmet Efendi, Debbağ Hacı Ahmet Efendi, Ermiyeli Hasan Efendi, İsmet Bey, Sarraç Hüseyin Efendi, Emir Hasanzade Şükrü Efendi, Hacı Şeyh Efendi, Aziz Ağa, Saf-

reisi İttihatçı, hoca ve hukukçu, Manisa mebusu Akhisarlı Mustafa Fevzi Bey'di. Kurucu İttihatçılar arasında, Manisa İttihat ve Terakki Cemiyeti Reisi, çiftlik sahibi Karaosmanoğlu Halit Paşa; Akhisar İttihat ve Terakki Cemiyeti Reisi, bağcı Sındırgılıoğlu Mehmet Bey; Salihli İttihat ve Terakki Cemiyeti Reisi, emlâk ve arazi sahibi, bağcı Hasan Vasfi Bey; Manisa Belediye Meclisi ve İttihat ve Terakki İdare Meclisi üyesi, emlâk ve arazi sahibi Çiftliklinin Mehmet Çavuş; İttihat ve Terakki Manisa Meclis-i Umumî üyesi, emlâk ve çiftlik sahibi Kardicalı Mustafa Efendi; Manisa Musevî cemaatının cismanî reisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti İdare Meclisi üyesi, üzüm tüccarı Bohor Gomel Bey de yer alıyordu.[77] Beş liralık 30.000 paya ayrılmış 150.000 Osmanlı lirası sermayeyle kurulan bankanın pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Osmanlı uyruklarınca satın alınabiliyordu.

---

der Bey, Emin Hasanzade Mehmet Efendi, Boşnak Süleyman Efendi, Menemenlizade Halit Efendi, Fırıncı Haydar Efendi, Kadricali Mustafa Bey, Fenercizade İbrahim Efendi, Menzilcizade Hacı Hasan Efendi, Miskci Hacı Mustafa Efendi, Bosnalı İbrahim Efendi, Şakirbeyzade Ahmet Bey, Helvacı Ali Rıza Efendi, Şerif Şakir Efendi, Hacı Ömer Efendizade Mustafa Efendi, Sarrac Hacı Mustafa Efendi, Nalbandoğluzade Ali Bey, Urgancının Hacı Osman Efendi, Yemişci İbrahim Efendi, Sakallızade Ahmet Kâzım Efendi, Şişeci Halit Efendi, Kardicalı Emin Bey, Arpacı Hacı Ahmet Ağa, Yayaköylü Mustafa Efendi, Tepecikli Mehmet Ağa, Akhisardan Sındırgıcızade Mehmet Bey, Salihliden Hasan Vasfi Efendi, Manisadan Beşbeyzade Mehmet Bey, Paketçizade Ali Efendi, Haffaf Kamil Efendi, Çakalzade Hafız İbrahim Efendi, Tatar Karyesinden Hüsamettin Efendi, Kasabadan Caferîzade Cemal Efendi, Alaşehirden Asaf Bey. «İlânât: Manisa Bağcılar Bankası Hey'et-i İdaresinden,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 49, 15 Mart 1333, s. 7-8.

[77] Diğer İttihatçı kurucu üyelerin adları ve meslekleri şöyleydi: Kereste tüccarı Keresteci Hafız Mehmet Efendi; toprak sahibi Buldanlı Hacı Mehmet Efendi; tüccar Giritli Selim Sırrı Efendi; bağcı, eczacı, üzüm tüccarı Külahdaşzade Rıza Efendi; bağcı Gazizade Abdürrahim Efendi; haffaf taciri, tabak ve bağcı Debbağ Hacı Ahmet Efendi; un ve yağ fabrikatörü Hüseyinoğlu Yenişehirli İsmet Bey; manifatura tüccarı Giritli Safder Bey; üzüm tüccarı ve bağcı Bosnalı Süleyman Efendi; çiftlik sahibi Nalbantzade Halil Ağa mahdumu Ali Bey; üzüm tüccarı ve bağcı Yemişçi Kâtipzade İbrahim Efendi; bağcı Urgancının Hacı Osman Ağa; çiftlik sahibi, bağcı Kardicalı Sakallızade Ahmet Kâzım Efendi; üzüm tüccarı Saraçhane'de şişeci Halit Ticarethanesi sahibi Şişeci Halit Efendi; çiftlik sahibi, banker Kadirli Emin Bey; çiftlik sahibi, kaymakam Hacı Şabanzade Mustafa Fehmi Efendi; bağcı ve tüccar Paketçioğlu Ali Bey; çiftlik sahibi Çakaloğlu Hafız İbrahim Bey; manifaturacı Kavaf Kâmil Bey; çiftlik sahibi, bağcı Hüsamettin Bey; bağcı Caferoğlu Cemal Bey; tüccar Mürteza Abdi Bey; bağcı Misci Hacı Mustafa Efendi; çiftçi Bosnalı İbrahim Bey; çiftlik sahibi ve bağcı Sarmısakçı Musa Beyoğlu Ahmet Bey; bağcı Manisalı Yasin Beyoğlu Mehmet Bey.

Ocak 1914'de 75.545 Osmanlı lirası sermayeyle, komandit şirket olarak faaliyete geçen Adembeyzade İbrahim, Sipahizade Hamit ve Şürekâsı İslâm Ticaret Bankası, İkinci Meşrutiyet yıllarında Müslüman-Türk eşrafın Anadolu'da kurduğu «millî» bankalardan biriydi.[78] Rivayete göre, Osmanlı Bankası Adapazarı Şubesi'nin Türk tüccara kredi açmadan önce, Hristiyan bir tacirin kefil olmasını şart koşması üzerine yöre tüccarından Numan Hamit, İbrahim Nuri, İsmail Hakkı ve Mustafa Nuri Beyler biraraya gelerek, sonradan Türk Ticaret Bankası adını alacak olan bu bankayı kurmuşlardı.[79]

İkinci Meşrutiyet yıllarında, özellikle Ege yöresinde, Müslüman-Türk üreticiye ve tüccara kredi kolaylıkları sağlayan bankalar ya da banka işlevi gören anonim şirketler yanısıra kredi kooperatifleri de kurulmuş. İzmir yöresinde sendikalaşarak piyasaya fiyat dikte eden yabancı ve gayr-ı müslim büyük tüccar, İttihatçıların örgütlediği bu kuruluşlar karşısında giderek gücünü yitirmişti.

* * *

Görüldüğü gibi, İkinci Meşrutiyet dönemi ulusal bankacılığın doğuş ve serpiliş yıllarını oluşturmuştu. 1908'e değin Osmanlı sermayesi, Zıraat Bankası ve Emniyet Sandığı ötesinde, bankacılık alanında bir varlık gösterememiş, hemen hemen tüm bankacılık işlemleri yabancı sermayenin kurduğu bankalar aracılığıyla yürütülmüştü.

İttihat ve Terakki dışından kurucu olarak katılanlar: bağ ve çiftlik sahibi Hacı Halid Mahmud Beyzade Kâni Bey; çiftlik sahibi, bağcı, tüccar Adanalı Hacı Hafız Hüseyin Efendi; yağ fabrikatörü, bağ ve zeytinlik sahibi Ermiyeli Hasan Efendi; bağ ve emlâk sahibi, tüccar Saraç Hüseyin Efendi; geniş arazi sahibi Emir Hasanzade Mehmet Efendi; geniş arazi sahibi, Emir Hasanzade Mehmet Efendi mahdumu, Şükrü Bey; üzüm tüccarı, bağcı Hacı Şeyh Mehmet Efendi; arazi sahibi Kardicali Aziz Ağa; üzüm tüccarı ve bağcı Fırıncı Haydar Efendi; bağcı, emlak sahibi, tüccar Fenercizade İbrahim Efendi; Şükrü beyzade Ahmet Bey; çiftlik sahibi ve bağcı Saraç Hacı Mustafa Efendi; çiftlik sahibi Kosovalı Şerif Şakir Efendi; bağcı Arpacı Ahmet Ağa; çiftlik sahibi, bağcı Tepecikli Mehmet Ağa; bağcı Alaşehir'den Asaf Bey; üzüm ve zahire tüccarı Ahmet Çavuşoğlu Bayram Bey; bağcı Katip Ali Bey; İzmirli Karagözoğlu Mehmet Bey; tabak, deri tüccarı, Karaosmanoğlu Vakfı müsteciri Denizlili İsmail Hakkı Bey; Hasan Çavuş mahdumu Halil Bey; bağcı Gevgililioğlu Sezai Bey; üzüm tüccarı Cemal Bey oğlu Abdülhalim Bey. Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 430-433.

78 Gündüz Ökçün, *a.g.m.*, s. 436-437.

79 Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi / 1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul, Gözlem Yayınları, t.y., s. 240.

1908 Devrimi'yle birlikte, özellikle 1913 ertesi, Müslüman eşraf-tüccar-çiftçi, yabancılardan ve gayr-ı müslimlerden bağımsız olarak, kendi kredi kurumlarını kurmuş, İttihatçıların uygulamaya soktukları «millî iktisat» politikasının belkemiğini oluşturacak olan sermaye birikimini sağlamıştı.

Bu dönemde, taşrada kurulan «millî» bankalar, Anadolu'da doğmakta olan «orta sınıf»ın İttihat ve Terakki ile olan organik bağının somut kanıtlarını oluşturmuşlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, benimsediği ulusçuluk akımı doğrultusunda «millî» bankalar önayak olmuş, üyelerini bankacılığa özendirmiş, kuruluşları sırasında gerek maddî, gerek manevî her türlü kolaylığı sağlıyarak Osmanlı para piyasasını ve kredi aygıtını «millileştirme»yi amaçlamıştı.

Özellikle pazar ekonomisine açılmış Batı Anadolu yörelerinde etkinleşen «millî» bankacılık faaliyetleri, piyasa için üretimde bulunan Osmanlı üreticisine kredi olanakları sağlamış, köylüyü yoksullaştıran *alivre* satışları bir ölçüde önlemiş, çiftçinin malını sendikalaşan alıcı firmalar karşısında korumuştu.

İkinci Meşrutiyet yıllarında giderek gücü artan Müslüman eşraf-tüccar-çiftçi, «millî» bankalar sayesinde, yabancı ve gar-ı müslim tüccar karşısında pazarlık gücü kazanmış, eskiden yok pahasına deveciye, simsara ya da murabahacıya kaptırdığı malını yüksek fiyatla piyasaya sürebilmişti.

Böylece, o güne değin yabancıların ve gayr-ı müslimlerin uğraş alanı olarak görülen bankacılık, bankerlik ve sarraflık giderek Müslüman-Türk eşrafın eline geçmişti.

Bu arada, devlet bankacılığı ulusal temellere oturtulmaya çalışılmış, devlet bankası ayrıcalığının Osmanlı Bankası'ndan alınarak «millî sermaye»yle kurulan Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'na devri öngörülmüştü.

YEDİNCİ BÖLÜM

"MİLLÎ SANAYİ" SORUNU, SANAYİLEŞMEYİ ÖZENDİRİCİ MEVZUAT VE GİRİŞİMCİ DERNEKLER

«Sanayi, sanayi, sanayi, sanayi
Bu kudretle halk etmiş insanı sâni'
Ki yoktan yaratmak şiâr-ı hüdâdır
Ki insan da vardan yaratmakla mübdi'
Demektir bu kudretle cârî beşerde
Ezilmez, bükülmez, yıkılmaz menâbî
Demektir ki varlık sanayi'le kâim
Demektir ki kudret sanayi'le bâri'

Süleymanpaşazade Sâmi

Sanayi, sayı 1, 17 Nisan 1330, ön kapak

«Şimdiye kadar memleketimizde bir 'sanayi meselesi' yoktu. Fakat bugün zaman onu da doğurdu. Bundan böyle memleketimizde sınâatın terakkisi için millî kuvvetler; kollar, kafalar, sermayeler, kalemler harekete geçecektir. Çünkı 20. asrın milletleri için hakikî zafer, asıl kurtuluş; servet veren, kudret ve şükûh temin eden âmil sınâattadır. Bu hakikâtı görmemekte israr nihayet bir millet için intihârdır, gözler açık ölüme karşı yürümektir.»

İbrahim Pertev

«'Sınaat lisanımızı Türkçeleştirmek ve birleştirmek meselesi'ne doğru fiilî adımlar,» *Sanayi,* sayı 30, 15 Nisan 1334, s. 34-35.

1. Tanzimat ve sonrası Osmanlı iktisadî düşüncesinde sanayileşme sorunu

Avrupa sanayi devrimi 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı topraklarında etkisini göstermeye başlamıştı. Osmanlı zanaatkârı Batı'nın sınaî mallarıyla rekabet edememiş, loncalar güçlerini yitirerek giderek çözülmüşlerdi.[1]

19. yüzyılın ikinci yarısında Babıâli, sınırlı da olsa, sanayileşmeyi özendirici bazı önlemler almıştı. Başarısızlıkla sonuçlanan Islah-ı Sanayi Komisyonu[2] deneyi ardından girişimcilere imtiyaz tanınmış, fabrikaların kuruluşları sırasında Avrupadan getirtilecek makina, araç ve gereçlerin gümrük rüsumu ödenmeksizin ithaline izin verilmiş, bu fabrikalarda üretilen mallar dahilî ve haricî gümrüklerden bağışık tutulmuştu.[3] Ancak bu teşvik unsurları oldukça dağınık kalmıştı ve genel bir teşvik politikasından söz etmek güçtü.

Öte yandan, yukarıdaki özendiricilere karşın, Osmanlı hükûmetleri girişimcileri birçok yönden denetleme çabası içerisindeydi. Dönemin yasa ve tüzükleri, imtiyaz sözleşmeleri ve ruhsatnameler girişimcilere birçok yükümlülükler getiriyordu. Diğer bir caydırıcı engel 19. yüzyıl Osmanlı ticaret sözleşmeleriydi. Yabancı ülkelere tanınan ayrıcalık sonucu, yerli ürünler spesifik, seçici, yüksek oranlı ithal gümrükleriyle korunamıyor,[4]

---

[1] Ömer Celal Sarç, «Tanzimat ve sanayiimiz,» *Tanzimat I*, İstanbul; Maarif Basımevi, 1940, s. 432-439.

[2] 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde faaliyette bulunan Islâh-ı Sanayi Komisyonu için bkz: Osman Nuri [Ergin], *Mecelle-i Umur-u Belediyye*, cilt 1, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1922, s. 717-768; Nizamettin Ali Sav, *Sanayi İktisadı ve Türkiye Sanayii*, İzmit; Selüloz Basımevi, 1950, s. 127-134; İlber Ortaylı, «Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme anlayışına bir örnek: 'Islâh-ı Sanayi Komisyonu' olayı,» *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi*, 1979 Özel Sayısı, s. 123-130. Ayrıca, 19. yüzyılda sınırlı sanayileşme girişimleri için bkz: Edward C. Clark, «The Ottoman Industrial Revolution,» *International Journal of Middle East Studies*, vol. 5, (1974), s. 65-76 ve aynı yazarın *The Emergence of Textile Manufacturing Entrepreneurs in Turkey, 1804-1968*, yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1969. İpek sanayii için bkz: Leila Erder, «Bursa ipek sanayiinde teknolojik gelişmeler 1835-1865,» *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*; a.g.e., s. 111-122.

[3] Gündüz Ökçün, «19. yüzyılın ikinci yarısında imalât sanayii alanında verilen ruhsat ve imtiyazların ana çizgileri,» *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 27, no: 1, Mart 1972, s. 135-166; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında bir Tetkik*, Ankara; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970, s. 111-147.

[4] Bkz: Bölüm VI.

Osmanlı imalât sektörünün gerek duyabileceği hammaddeler *alivre* vb. kredi oyunlarıyla düşük fiyata kapatılıp yurt dışına sevkediliyordu.[5]

Yukarıda belirtilen nesnel koşulların ötesinde, Osmanlı toplumunda sanayileşmeyi savunan, ya da gereğine inanan bir düşün ortamı henüz oluşmamıştı.[6] Osmanlı ülkesi tarım ülkesi olarak görülüyor, toprağa bağlılık Osmanlı'yı serüven olarak gördüğü sınaî girişimlerden alıkoyuyordu. Toprak sadık, güvenilir bir geçim kaynağıydı. Sanayi ise insanın denetiminin dışında, pazar değişkenlerine bağımlıydı.

Ancak, Tanzimat'ın oluşturduğu liberal düşün ortamı sanayileşme sorununu gündeme getirmede gecikmedi. Bu dönemde sanayileşmeden yana çıkan ilk Osmanlı düşünürü Tercüme Odası'ndan Şerif Efendi'ydi. *Tercüman-ı Ahval*'de «sanayi ve zıraattan hangisinin hakkımızda hayırlı» olacağını araştıran Tanzimat aydını Şerif Efendi, Osmanlı Devleti'nin salt tarım ülkesi olarak görülmesine karşı çıkıyordu. Yalnız tarım kesimi özendirilmemeli, halk sanayi'e yöneltilmeliydi.[7]

Şerif Efendi'nin açtığı yoldan bir süre sonra dönemin diğer bir aydını Mizancı Murat yürüyecekti.[8] Sanayileşmeyi savunan Mizancı Murat, tarım yanısıra sanayi ve ticarete de aynı oranda ağırlık verilmesini öneriyordu.[9] 19. yüzyılın ikinci yarısında sanayileşmeyi vurgulayan, iktisadî bağımsızlığın sanayileşmekle gerçekleşeceğini sanunan diğer iki düşünür Ahmet Mithat Efendi ve Musa Akyiğitzade idi.

İkinci Meşrutiyet öncesi, sanayileşmeyi düzenli, ilkesel bir biçimde savunan tek yayın organı 1907 yılında, İzmir'de, Salih Zeki'nin yöneti-

---

5 Banka ve tüccar kredîsinin işleyişi ve à livrer satışlarla ilgili olarak bkz: Çağlar Keyder, «1923 - 1929 döneminde para ve kredi,» *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar,* a.g.e., s. 210-250.

6 Niyazi Berkes, «Türkiye'de ekonomik düşünün evrimi,» *Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine,* der. Fikret Görün, Ankara; Başnur Matbaası, 1972, s. 39-55.

7 Dr. Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilâtı,* İstanbul; İsmail Akgün Matbaası, 1946, s. 42-43.

8 Şerif Mardin, *Türkiye'de İktisadî Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918,* Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi No: 12, Temmuz 1962, s. 53-56.

9 Mizancı Murat Osmanlı «sanayi'i»nin çöküşünü kapitülasyonlara bağlıyordu:

> «Memâlik-i Devlet-i Aliyye vaktiyle cıhanın en mamur ve sanatkâr bir kıt'ası addolunur iken, sanayi'-i Osmaniyye gerek ithalât ve gerek imalât ve sarfiyât için imtiyazlara mâlik olan ecnebîlerle rekabet edemediği cihetle tedenni eylemiş ve memâlik-i ecnebiyye emti'ası için bir çarşı kesilerek vesâit-i mamuriyeti körleşmiştir.» Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri,* İstanbul; Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979, s. 269-270.

Osmanlı imalât sektörünün gerek duyabileceği hammaddeler *alivre* vb. kredi oyunlarıyla düşük fiyata kapatılıp yurt dışına sevkediliyordu.[5]

Yukarıda belirtilen nesnel koşulların ötesinde, Osmanlı toplumunda sanayileşmeyi savunan, ya da gereğine inanan bir düşün ortamı henüz oluşmamıştı.[6] Osmanlı ülkesi tarım ülkesi olarak görülüyor, toprağa bağlılık Osmanlı'yı serüven olarak gördüğü sınaî girişimlerden alıkoyuyordu. Toprak sadık, güvenilir bir geçim kaynağıydı. Sanayi ise insanın denetiminin dışında, pazar değişkenlerine bağımlıydı.

Ancak, Tanzimat'ın oluşturduğu liberal düşün ortamı sanayileşme sorununu gündeme getirmede gecikmedi. Bu dönemde sanayileşmeden yana çıkan ilk Osmanlı düşünürü Tercüme Odası'ndan Şerif Efendi'ydi. *Tercüman-ı Ahval*'de «sanayi ve zıraattan hangisinin hakkımızda hayırlı» olacağını araştıran Tanzimat aydını Şerif Efendi, Osmanlı Devleti'nin salt tarım ülkesi olarak görülmesine karşı çıkıyordu. Yalnız tarım kesimi özendirilmemeli, halk sanayi'e yöneltilmeliydi.[7]

Şerif Efendi'nin açtığı yoldan bir süre sonra dönemin diğer bir aydını Mizancı Murat yürüyecekti.[8] Sanayileşmeyi savunan Mizancı Murat, tarım yanısıra sanayi ve ticarete de aynı oranda ağırlık verilmesini öneriyordu.[9] 19. yüzyılın ikinci yarısında sanayileşmeyi vurgulayan, iktisadî bağımsızlığın sanayileşmekle gerçekleşeceğini sanunan diğer iki düşünür Ahmet Mithat Efendi ve Musa Akyiğitzade idi.

İkinci Meşrutiyet öncesi, sanayileşmeyi düzenli, ilkesel bir biçimde savunan tek yayın organı 1907 yılında, İzmir'de, Salih Zeki'nin yöneti-

---

5 Banka ve tüccar kredisinin işleyişi ve à livrer satışlarla ilgili olarak bkz: Çağlar Keyder, «1923 - 1929 döneminde para ve kredi,» *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar,* a.g.e., s. 210-250.

6 Niyazi Berkes, «Türkiye'de ekonomik düşünün evrimi,» *Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine,* der. Fikret Görün, Ankara; Başnur Matbaası, 1972, s. 39-55.

7 Dr. Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilâtı,* İstanbul; İsmail Akgün Matbaası, 1946, s. 42-43.

8 Şerif Mardin, *Türkiye'de İktisadî Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918,* Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi No: 12, Temmuz 1962, s. 53-56.

9 Mizancı Murat Osmanlı «sanayi'i»nin çöküşünü kapitülasyonlara bağlıyordu: «Memâlik-i Devlet-i Aliyye vaktiyle cıhanın en mamur ve sanatkâr bir kıt'ası addolunur iken, sanayi'-i Osmaniyye gerek ithalât ve gerek imalât ve sarfiyât için imtiyazlara mâlik olan ecnebîlerle rekabet edemediği cihetle tedennî eylemiş ve memâlik-i ecnebiyye emti'ası için bir çarşı kesilerek vesâit-i mamuriyeti körleşmiştir.» Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri,* İstanbul; Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979, s. 269-270.

minde çıkmaya başlayan *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi*'ydi. Osmanlı topraklarında sanayi'in gelişmesi için hemen herşeyin bulunduğunu, gerek duyulan tek şeyin «büyük sermayeli şirketler, cesim müesseseler, geniş fabrikalar» olduğunu belirten gazete, «bizim için sanayiin terakkisi demek zıraat ve ticaretin dahi terakkisi, refah ve saadetimizin teksiri, servet-i umumiyyenin tezâyüdü demektir» diyordu. Halkta «fikr-i teşebbüs» uyanıp, şirketler kurulur, fabrikalar, atölyeler açılırsa ve ülkenin dört bir tarafında son model makina ve araç gereçle donatılmış «debbağhaneler, taktîrhaneler, sabunhaneler, yağhaneler, boyahaneler, ip, iplik, aba, şayak, çuha, kazmir ve fes fabrikaları dokuma tezgâhları» vücuda getirilirse Osmanlı topraklarında bol miktarda yetişen hammadde, eskiden olduğu gibi yurt dışına gönderilmez, ülke içerisinde değerlendirilirdi. Bunun sonucu kadın, erkek, çoluk çocuk binlerce Osmanlıya çalışma olanağı sağlanmış olur, «halkımızın daha müreffehâne. daha bahtiyarâne yaşamasına» hizmet edilmiş olurdu.[10]

Ancak, tüm Tanzimat dönemi ve onu izleyen yılların hâkim düşüncesi Osmanlı Devleti'nin tarım ülkesi olduğu ve klâsik iktisat öğretisi ışığında, karşılıklı üstünlükler ilkesi sonucu tarım ülkesi kalması gerektiği doğrultusundaydı. Sakızlı Ohannes Paşa, Portakal Mikâil Paşa Mülkiye'deki derslerinde tarımdan yana çıkıyor, Osmanlı için sanayileşmeyi kaynak israfı olarak görüyorlardı. Yüzyılın sonunda liberal görüşleri devralan Mehmet Cavit Bey, iktisat ilkelerine ters düşen bir sanayileşmenin ülkeyi yoksullaştıracağını savunuyor, Osmanlı topraklarında tarım ve ticaretin geliştirilmesini öneriyordu.

2. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında sanayileşmeden yana görüşler

İkinci Meşrutiyet'le birlikte sanayileşme sorununu Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası gündeme getirmişti. Oda'nın yayın organı *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'ne göre Osmanlı topraklarında Selânik, Adana ve Tarsus'ta birkaç iplik fabrikası, İstanbul'da kurulu bir, iki bira ve şişe fabrikasıyle, halı tezgâhlarından ve iki, üç buharlı değirmenden başka sanayi diye adlandırılabilecek işyeri yoktu. «Bugün tekmil mamulât ihtiyacâtımızı, hatta serpuş-u millîmiz olan fesimizi bile memâlik-i ecnebiyyeden tedârik ediyor»duk. O güne değin sanayi'de ileri gidilemeyişinin nedenini Oda çevreleri «idare-i müstebide»nin caydırıcı ortamına bağlıyordu.

---

[10] «Ticaret ve sanayi'mize bir nazar,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* no: 20, 2 Eylül 1323, s. 264-267.

Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası, 1908 Devrimi'yle birlikte «istibdat»ın son bulduğu, sanayileşme için gerekli ortamın oluştuğu kanısındaydı. Artık Osmanlının «sanayi-i elektrikiyye, telefonlar, elektrikli tramvaylar ihdâsına ve ipekçilik, sabunculuk ve nesciyât gibi müsteid-i terakki [gelişmeye istidatlı] sanayi'imizi ihyaya» çalışması gerekirdi.

Öte yandan, Meşrutiyet öncesi, geçimini sağlamak, iş bulmak için Avrupa'ya, Amerika'ya gitmiş Osmanlılar, vatanlarındaki «teceddüdü» görerek iş sahası bulabilecekleri umudiyle ülkelerine geri dönüyorlardı. Bu insanlara fabrikalar kurarak yeni iş olanakları sağlanmalıydı.[11]

Nihayet, kentlerimizde işsiz, güçsüz sefalet ve zaruret içinde yaşıyan pek çok Osmanlı umudunu sanayileşmeye bağlamıştı. Bu nedenle, Oda'ya göre, sanayi kuruluşlarının oluşturulması binlerce Osmanlıya geçim kapısı açacak, düşkün halkı yoksulluktan kurtaracaktı.

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'ne göre, Osmanlılarda o güne değin sanayi'in gelişmesine, fabrikaların açılmasına engel olan nedenler «tabii» değil, taşımacılığın yetersizliği, tekel yöntemi, müstebit yönetimler gibi «arızî»ydi. Oysa, meşrutiyet yönetimiyle birlikte bu «arızî» nedenlerin çoğu ortadan kaldırılmış, sanayi'in gelişmesi için «fikr-i teşebbüs fıkdânı»ndan [yokluğundan] başka bir engel kalmamıştı. Bu engelin aşılması Osmanlı sermayedarlarına düşüyordu.[12]

Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası, «erbab-ı sermaye»yı sanayi'e özendiriyor, bu alandaki yatırımlarıyla hem kişisel çıkarlarını gözetebileceklerini, hem de ülkenin gelişmesine katkıda bulunabileceklerini söylüyordu.

Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası kısa bir süre sonra «fikr-i teşebbüs»le sorunun çözülmediğini, Osmanlı'da sanayileşme için eksik olan diğer bir önkoşulun sermaye birikimi olduğunu gördü. Sermayesiz «fikr-i teşebbüs» sonuç vermiyordu. Oda, bu gerçeğin ışığında, sanayi kuruluşlarının gerek duyacakları kuruluş ve işletme sermayelerine

---

11 «Memleketimizde tesisât-ı sınaiyye,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene. no: 1239, 20 Eylül 1324, s. 317.

12 «Osmanlılarda fikr-i teşebbüs,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 25. sene, no: 1264, 14 Mart 1325, s. 97-98.

katıkıda bulunacak bir kredi kurumunun oluşturulmasını önerecek, bunun «menâfi-i milliyyemiz icabından» olduğunu belirtecekti.[13]

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında sanayileşmenin önemini vurgulayan diğer bir kesit *Türk Yurdu* çevresiydi. Yusuf Akçura, o sırada İstanbul'da bulunan ve İttihatçılarla yakın ilişkisi olan Rus asıllı toplumcu düşünür Parvus'ün yazılarına dergisinde yer veriyor, o güne değin alışılagelmiş liberal öğretiyi yadsıyan iktisadî yaklaşımlar, bu yazar aracılığıyla giderek yandaş buluyordu.[14]

Parvus, *Türk Yurdu*'nda ilk kez malî sermaye sorununa değiniyor, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat ertesi iktisaden bağımlı bir ülkeye dönüştüğüne dikkati çekiyordu. «İş işten geçmeden gözünüzü açınız» diyen Parvus, Türkiye'nin «Avrupa'nın maliye boyunduruğu altında» olduğunu, Osmanlı'nın bu boyunduruktan kurtulabilmesi için biran önce sanayileşmesi gerektiğini söylüyordu.[15] Parvus, Türkiye'de sanayi'in gelişiminin

---

13 Sanayi kredisi sorunu daha II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde gündeme gelmişti. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* «itibâr-ı sınaî»nin önemini vurguluyor, sanayi'e kredi açacak bir bankanın kurulmasını öneriyordu:

> «Şimdiden sonra memleketimizin her tarafında yüzlerce fabrika, şirket ve imalâthaneler tesis edileceğinden itibâr-ı sınaî meselesinin halli için ... bir bankanın ihdâsına elden geldiği mertebede sarf-ı mesaî olunmak menâfi-i milliyyemiz icâbındandır. Binâberin gerek hükûmetin ve gerek sermayedârlarımızın bu hususta uhdelerine terettüb eden hizmeti îfâya müsâraat eyliyecekleri mamuldür.» «Türkiye'de itibâr-ı sınaî,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 24. sene, no: 1245, 1 Teşrîn-i sânî 1324, s. 366.

14 Asıl adı Alexander İsrael Helphand olan bu düşünürün yaşam öyküsü ve yapıtları için bkz: Z.A.B. Zeman and W.B. Scharlau, *The Merchant of Revolution: The Life of Alexander Israel Helphand (Parvus) 1867-1924,* London; Oxford University Press, 1965; Parvus Efendi, *Türkiye'nin Malî Tutsaklığı,* der. Muammer Sencer, İstanbul, May Yayınları, 1977; Nuri Özden, «Bir sosyalist tip: Alexander Israel Helphand (Parvus),» *Türkiye Defteri,* sayı 19, Mayıs 1975, s. 5-14; Paul Dumont, «Un économiste social-démocrate au service de la Jeune Turquie,» *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan,* Paris; Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1980, s. 75-86.

15 Parvus, «Türkiye Avrupa'nın maliye boyunduruğu altındadır I,» *Türk Yurdu,* yıl 1, sayı 16, 14 Haziran 1328, s. 476. Parvus Avrupa malî sermayesinin hakimiyetini şu satırlarla açıklıyordu:

> «... bugün Avrupa, Asyayı taht-ı esaretinde bulundurmaktadır. Ben Avrupa'dan bahsettiğim zaman resmî Avrupa'yı yani bugün Avrupa'da icra-i hüküm etmekte bulunan sunuf-u hâkimiyyeyi murad eylemekteyim. Bizim burada bahsedeceğimiz Avrupa, kendisiyle münasebette bulunan memleketleri kendi sermayesi sayesinde taht-ı esaretine alan sermayedâr (kapitalist) Avrupa'dır. Çünki bugün bütün Avrupa'da ve sanayi-i cesime sahibi diğer memleketlerde 'hakimiyet-i sermaye' ile onun taht-ı esaretinde ezilmekte bulunan ahâlî arasında

«gerek memleketin ve gerek ahâlinin tekâmül-ü müstakbeli için esas» olduğunu savunuyor, sanayileşmenin «bugünün en mühim ihtiyaç ve emelini teşkil» ettiğini ileri sürüyordu.

Türkiye'de yayınlanan yazılarında Parvus'un temel kaygusu Avrupa malî sermayesinin Osmanlı Devleti'ni ve genel olarak Asya'yı «esareti» altına almasıydı. Bu nedenle, sanayi kuruculuğunun kimin tarafından gerçekleştirileceği önemli bir sorundu. Parvus'un «sanayi-i cesime»nin büyük servetler doğuracağından şüphesi yoktu. Fakat, burada temel sorun bu servetlerin kimin olacağı, «yerli ahâlinin mi yoksa ecnebî bankaların eline mi geçeceği»ydi.[16]

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi ve *Türk Yurdu* yanısıra sanayileşmenin gereğine değinen diğer bir dergi *Müdafaa-i Maliye ve İktisaddiyye*'ydi. Dergiye göre, Osmanlı İmparatorluğu herşeyden önce bir tarım ülkesiydi. Ancak, tarım yanısıra, ticaret ve sanayi'e de önem vermek gerekiyordu. Bunlar «mütevâziyyen» giderlerdi. Ülkede sanayileşme alanında pekçok şey yapılabilir, «sanayi-i dahiliyye» geliştirilebilirdi.[17]

Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye'ye göre, Osmanlı Devleti «sanayi nokta-i nazarından Avrupa'nın tâbiiyyet, hatta vesayeti altında bulunuyor»du. Oysa «Avrupa bize ihanet ve hiyanet ediyor»du. Bu nedenle Osmanlının bir «celâlet-i vatanperverâne» göstererek şimdilik kolayca kurulabilecek sanayi'leri oluşturması Avrupa vesayetinden kurtulması gerekiyordu.

3. Sanayi'i teşvik mevzuatının gelişimi ve Meşrutiyet'in ilk yıllarında tanınan ayrıcalıklar

İkinci Meşrutiyet'le birlikte, Osmanlı gazete ve dergilerinde yer alan sanayileşmeden yana yazıların yanısıra, kapsamlı bir teşvik politikası da Babıâli'nin gündemine gelmişti. 1908 ertesi, sanayileşmeyi özendirmek amacıyla, sanayicilere «imtiyaz» yada «inhisâr» türü ayrıcalıklar önerilmiş, iki teşvik yasa tasarısı hazırlanmıştı. 1913 Aralık ayında Teşvik-i

---

mücadele vardır; ahâlînin ekseriyeti ile sermayedârlar, birbirlerinden farklı menfaatleri birbirlerine mâkus iki sınıf teşkil ederler. Ve sanayi-i cesime memâlikinin dahilî mücadeleleri ve Avrupa ile Asya beyninde meşhud mübârizeler, yirminci asır tarihinin alâmet-i esasiyyesidir.» *a.g.m.*, s. 477-478.

16 Parvus, «İş işten geçmeden gözönüzü açınız,» *Türk Yurdu*, yıl 2, sayı 12, Mart 1329, s. 365.

17 A(yın). Y(e)., «Sanayi-i milliyyemiz,» *Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye*, no: 2, 10 Şubat 1329, s. 1-2.

Sanayi Kanun-u Muvakkatı[18] yayınlanmış, onu 1914 başlarında Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi[19] izlemiş, ve 1 Ocak 1917'de de Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatının Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname[20] çıkarılmıştı. Görüldüğü gibi İkinci Meşrutiyet yıllarında sanayileşmeye yönelik yoğun bir mevzuata rastlanmaktaydı. Babıâli artık sanayileşmenin ülke kalkınması için taşıdığı önemi kavramış görünüyor, sanayicileri ayrıcalık ve bağışıklıklarla donatıyordu.[21]

Devrim ertesi Babıâli ilkin Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası'na fes, şeker, cam, billur, kağıt, mum gibi bazı malların üretimine «imtiyaz» verilmesi, ya da bu malların «inhisâr»a alınmasını önermiş, bu konuda Oda'nın görüşü sorulmuştu. Öneride ayrıcalık ya da tekelin yalnız bu maddelerin üretildiği vilâyet sınırları içinde geçerli olacağı belirtiliyordu.

Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası, «imtiyaz» ya da «inhisâr» sorununu görüşürken, ilkesel olarak ticaret ve sanayi'de tüm sınırlayıcı uygulamaların kaldırılmasından yana olduğunu kaydetmiş, ancak, kuramsal ilkelerle uygulamaların zaman zaman farklı boyutlar gösterebileceğini kabul etmişti.

---

[18] Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı —1 Aralık 1329— *Düstur,* II. tertip, 6. cilt, s. 108-114; Yeni harflerle bkz: Gündüz Ökçün, «Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı, 1913,» *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* cilt 30, no: 1-4, Mart-Aralık 1975, s. 38-44.

[19] «Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi: Teşvik-i Sanayi Kanunundan istifade etmek isteyen eshâb-ı müessesenin ihrâz edecekleri evrak ve vesâikle suret-i müracaatlarına dâir Ticaret ve Zıraat Nezareti'nden mevrûd talimatnamedir,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, no: 1531, 26 Nisan 1330, s. 295-296; no: 1532, 3 Mayıs 1330, s. 307-308.

[20] 14 Muharrem 1332 Tarihli Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatının Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname —19 Kânun-u evvel 1332—, *Düstur,* II. tertip, 9. cilt, s. 36-42.

[21] Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Meşrutiyet yönetiminin sanayileşmeye verdiği önemi şu satırlarla açıklıyordu:

> «... devr-i sâbıkta maliye memurları fazla vergi almak gayretiyle bazı yolsuzluklarda bulunurlardı. Halkımızda tevellüd eden fikr-i tereddüd dahi bu cihetiyle pek haksız değildi. Mamafih idare-i meşrutenin erbâb-ı sanayi'i tazyik şöyle dursun bilâkis onlara muavenette bulunmak suretiyle menâfi-i hazine-i devlete daha ziyade faide temin etmek cihetini düşünmüş, gaye-i amâli memlekette sanayi'in terakkisini temin ve bu suretle de erbâb-ı sanayi'i terfihten ibaret bulunduğu âşikârdır. Teşvik-i Sanayi Kanunu erbâb-ı sanayi'e bu derece teshilât gösteriyor. Bu kanun dahi hükûmetin nasıl himayekârâne bir hatt-ı hareket takip ettiğini isbat eder.» «Tahkikât-ı iktisadiyye,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 32. sene, no: 1651-1652, 13-20 Ağustos 1332, s. 210.

Bu nedenle, «usul-ü inhisâr»a karşı bağnazcasına karşıt tavır almanın doğru olmadığını, Osmanlı topraklarında «gerek yerli, gerek ecnebî sermayedarânın —dâhilen ve hâricen pek büyük rekabetlere maruz— birçok teşebbüsât-ı sınaiyye ve ticariyyeye kolay kolay tevessül edemiyecekleri» gerçeğinin göz önünde tutulması gerektiğini ileri sürmüştü.[22]

Yeni kurulacak fabrikalara «hakk-ı inhisâr» verilmez, «müsaade-i mahsusa» çıkarılmazsa, bu işletmelerin uzun ömürlü olamıyacaklarını kaydeden Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası, kapitülasyonlar nedeniyle gümrük resminin yükseltilmesinin olanaksızlığını vurguluyor, bu tür fabrikalara on, onbeş yıl gibi kısa bir süre «inhisâr» verilerek, hiç olmazsa kuruluş aşamasında, iç rekabetten korunması gerektiğini savunuyordu.

Bu amaçla, Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası, Ticaret ve Nafıa Nezareti'nde yetkili kişilerden oluşacak bir komisyonun kurulmasını öneriyordu. Komisyondan, açılacak «fabrika ve tezgâhlar için teklif olunacak imtiyazât» hakkında incelemede bulunması, ayrıcalık verilmesi uygun görüldüğü takdirde bunun süresini, devletçe yardım edilecekse türünü saptaması isteniyordu. Oda'nın da bu mecliste iki üyeyle temsil edilmesinin uygun düşeceği kaydediliyordu.

Tanzimat öncesi Osmanlı geleneğini anımsatan «imtiyaz» ve «inhisâr» yöntemleri, Osmanlı tüccar ve sanayicisinin onayını almasına karşın, uygulamaya sokulamadı. İttihatçıların Cavit Bey önderliğinde liberal kesiti tekel türü devlet kısıtlamalarıyla ülke ekonomisinin bir yere varamıyacağı, yapılması gerekenin özendirici bir politika izlemek olduğu kanısındaydı.

Batı'dakine benzer teşvik mevzuatının biran önce gündeme gelmesi savunuluyor, her türlü «imtiyaz» ve «inhisâr» geriye dönüş olarak niteleniyordu. Nitekim bu doğrultuda ilk adımlar 1909 yılında atılmaya başlandı.

---

[22] «Memâlik-i Osmâniyye'de imtiyazât yahut imalâtın taht-ı inhisâra alınması,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 25. sene, no: 1274, 23 Mayıs 1325, s. 177-178. Gazete konuya ilişkin olarak şu satırlara yer veriyordu:

> «Mesela memâlik-i Osmâniyye'de elyövm misli mevcut bulunan veya imâl edeceği şeyi rekabet-i ecnebiyyeye maruz kalmıyacak olan bir fabrika için müsaade-i mahsusa îtâsı, hakkı-ı inhisâr verilmesi icab etmez. Fakat baht ve tali'e bağlı azim sermayeler vaz'ı mucib bir iş olur, rekabet-i ecnebiyyeye maruz bulunur ise iş değişir.»

1908 Devrimi'nin ertesi yılı, Ticaret ve Nafıa Nezareti tarafından hazırlanan yasa tasarısı Babıâli'ye sunulmuştu. «Sanayi'in terakkisi hakkında kanun layihası», gerekçesinde sanayileşmenin önemini vurgulamış, Avrupa mallarıyla rekabet edebilmesi için Osmanlı sanayi'ine bazı ayrıcalıklar ve bağışıklıkların tanınması gereğine değinmişti.[23]

Tasarı Şura-i Devlet'e havale edilmiş, Tanzimat Dairesi ve Genel Kurulunda bazı değişikliklere uğramıştı. 1910 yılında tasarıyı yeniden gözden geçiren Nezaret, gerekli değişiklikleri yaparak 23 Şubat 1910 tarihli yeni bir tasarı hazırlamıştı.

Bu arada, Ticaret ve Nafıa Nezareti «memâlik-i Osmaniye'de sanayi'in temin-i terakkisi için erbâb-ı sanayi'i teşvik» amacıyla 1909 bütçesine «teşvikât» tertibinden bir ödenek ayırmış, ülke çapında sınaî mal üretenler arasında bir «müsabaka» düzenlemişti.[24] Üreticiyi özendirmeyi amaçlayan bu yarışma sonucunda ödüller dağıtılmış, değişik kentlerde sergi ve panayırlar açılarak Osmanlı halkına bu mallar tanıtılmaya çalışılmıştı.

Meclis, «Sanayi'in terakkisi hakkında kanun layihası»nı 1911 başında görüşmeye başlamıştı. Görüşmeler, fabrika araç gereçleri ve zıraat makinalarını on yıl süreyle gümrük resminden bağışık tutan yasanın yürürlükten kalkışına rastlamıştı. Ancak, gündemdeki teşvik mevzuatının bu tür bağışıklıkları da kapsamış oluşu nedeniyle eski yasanın süresinin uzatılmasına gidilmemişti.

Oysa, görüşmeler ilerledikçe, teşvik yasasının o toplantı yılı içerisinde yasalaşamıyacağı görülmüş, bu nedenle Meclis-i Mebusan'dan ivedilikle tek maddelik bir yasa geçirilerek eski teşvik unsuruna süreklilik kazandırılmıştı.[25] Yeni yasada fabrikaların kuruluş ya da genişle-

---

23 *Sanayi'in Terakkisi Hakkında Kanun Lâyihası ile Esbâb-ı Mucibesi,* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1325.

24 Ticaret ve Nafıa Nezareti'nin vilâyetlere gönderdiği genelgede şu satırlar yer alıyordu:

> «Memâlik-i Osmâniyye'de el tezgâhlarıyle vücude getirilmekte olan sanayi-i milliyye-i dahiliyye erbâbının izdiyâd-ı şevk ve gayretleriyle sanayi-i mezkurenin temin-i terakkiyâtına vesile olmak üzre, 325 senesi bütçesinin Ticaret ve Nafıa Nezareti'ne ait kısmında teşvikât tertibinden sarfına mezuniyet verilmiş olan akçe ile vilayâtça bu senelik küçük mikyasta tertip ve icrası ...» «Sanayi-i milliyyemizin teşviki,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 25. sene, no: 1302, 5 Kanun-u evvel 1325, s. 403.

25 «Gümrük resminden muâfiyyet,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 27. sene, no: 1379, 28 Mayıs 1327; «Fabrikalar alât ve edevâtının gümrük resminden istisnası,» *a.g.g.,* 27. sene, no: 1363, 5 Şubat 1326, s. 51.

tilişleri sırasında getirilen makina, araç gereçleri için eski yasanın yürürlükten kalktığı 2 Mayıs 1910 tarihinden itibaren ödenen gümrük rüsumunun geri verilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca, yasanın yayınlanışından itibaren kurulacak ya da genişletilecek fabrikalar için getirilecek makina, araç gerecin, fabrika ürünleriyle hammaddelerinin taşınması için kurulacak dekovil ve havaî hatlar ve bunların gerekli parçalarının, tarım aletlerinin ve nihayet kimyevî gübrenin gümrük resmi ödemeksizin ithaline izin verilmişti.

Yine aynı yıl, 1910 bütçe yasasıyla, o güne değin Osmanlı topraklarında fabrika kuranlardan alınan on lira ruhsat resmi kaldırılarak sanayicilerin vergi yükü hafifletilmişti.[26]

4. Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı ve önceki tasarılarla karşılaştırması

14 Aralık 1913 günü yayınlanan Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı, Meclis'te görüşülmeye başlanan son tasarının geliştirilmiş şekliydi. Geçici yasa kapsamına, hammaddelerin ya da yarı mamul maddelerin «heyet-i asliyelerini» değiştiren, en az 5 beygir çevirici güç ile işleyen, en az bin liralık bina, araç ve gerece sahip, yılda asgarî 750 işgünü tutarında işçi (ortalama 3-4 işçi) çalıştıran fabrikalar giriyordu.

Geçici yasa Osmanlı hükûmetinden imtiyaz alan şirketleri kapsam dışı bırakıyordu. Büyük çoğunluğu yabancı sermaye tarafından kurulmuş olan bu şirketlerin zaten sözleşmelerinde kendilerine özgü bağışıklık ve ayrıcalıkları vardı.

Yukarıda belirtilen nitelikleri taşımayan kuruluşlar ancak sınırlı olarak belirli bağışıklık ve ayrıcalıklardan yararlanabileceklerdi. Ayrıca, halı tezgâhlarıyla, elişi halı, mensucat ve dantela imal edenlere de bazı bağışıklıklar tanınmıştı.

1909 tarihli yasa tasarısı yabancıların teşvik tedbirlerinden yararlanamıyacaklarını öngörmüştü. 1910 tasarısında ise bu madde kaldırılmış ve belirli koşullara haiz yabancıların yasa kapsamına alınabileceği belirtilmişti. 1913 geçici yasası da aynı ilkeyi benimsemiş, teşvik tedbirlerinin yabancılar için de geçerli olacağını vurgulamıştı.

Geçici yasanın 6. maddesinde yer alan bu hüküm Birinci Dünya Savaşı yıllarında tekrar değiştirilmiş, kapitülasyonların kaldırılışı ertesi

---

26 «Fabrikalar harcı,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 27. sene, no: 1363, 5 Şubat 1326, s. 51.

çıkarılan bir geçici yasayla, Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı'nın tanıdığı bağışıklık ve ayrıcalıkların yalnız Osmanlı uyrukları ve Osmanlı anonim şirketleri için geçerli olması kararlaştırılmıştı. Yabancıların o güne kadar kazandıkları haklar ise aynı geçici yasayla saklı tutulmuştu.[27]

1913 geçici yasasının 7. maddesi, yasa kapsamına giren fabrikalara tanınan bağışıklık ve ayrıcalıklara yer vermişti. Fabrika ve müştemilâtının kurulacağı ve yayılacağı alan boş mirî arazi olduğu takdirde, bu topraklar, herhangi bir yasal sakınca olmaması kaydıyla, devlet tarafından parasız olarak fabrika sahiplerine devredilecekti. Ancak, bedelsiz verilecek arazi beş dönümü aşamazdı. Bu topraklar vakıf arazi ise «mukataa-i zemin» temin edildikten sonra fabrika sahibine verilecekti.

Fabrika ile arazi ve binalardan emlâk (arazi ve musakkafat) vergisi, temettü vergisi, binaların bulundukları yerlere ait bedel-i öşr, hükûmet, vilâyet, müstakil mutasarrıflık ve belediyece konan ek resimler, İdare-i Vilâyet Kanun-u Muvakkatı'nda belirtilen «mebâliğ-i muayyene-i seneviyye», ruhsatname harçları ve belediye inşaat resmi alınmayacaktı.

Fabrikaların, kuruluşları ya da genişletilmeleri sırasında gerek duyacakları «ateş ve akis tuğlalar, demir, petrol, makina, alât ve edevât» Osmanlı topraklarında yeter ölçüde üretilinceye değin dışardan ithal gümrük resmi ödemeksizin getirtilecekti.

Aslında, makina ithalatının gümrük resminden bağışık tutulması 1860'lı yıllarda kurulan Islâh-ı Sanayi Komisyonu tarafından önerilmiş ve 1873'de Babıâli'ce benimsenmişti. Yukarıda belirtildiği gibi, 1911'de çıkarılan yasayla bu bağışıklık sürdürülmüştü.[28]

---

27 14 Muharrem 1332 Tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun 6. Maddesini Muaddel Kanun-u Muvakkat —14 Mart 1331—, *Düstur,* II. tertip, 7. cilt, s. 535.

28 II. Meşrutiyet öncesi makina ve araç, gereci gümrük resminden bağışık tutan mevzuat aşağıdaki ilân, talimât ve irade-i sen'iyyeden oluşuyordu:

Onbeş seneye kadar Avrupa'dan celb olunacak makina ve fabrika alâtının ilk defada rüsum-u gümrükten muafiyetine dair ilân —23 Receb 1290/16 Eylül 1873—, *Düstur,* I. tertip, 3. cilt, s. 398.

Fabrikaların birinci defa tesisi için hariçten celb olunacak makina ve alât ve edevât-ı sairenin gümrük resminden muafiyetine dair talimât —20 Şubat 1304— *Düstur,* I. tertip, 6. cilt, s. 320-321.

Fabrikaların birinci defa tesisine mahsus olarak hariçten celb olunacak alât ve edevâtın gümrük resminden muafiyeti için muayyen müddetin 10 sene daha temdidi hakkında irade-i sen'iyye —19 Ağustos 1314—, *Düstur,* I. tertip, 7. cilt, s. 402-403.

Yine, 1913 geçici yasasında, fabrikalara gerekli hammaddelerin, yurt içinde çıkarılmadığı, yetişmediği ya da üretilmediği takdirde, ithali gümrük ödemeksizin serbest bırakılmıştı.[29]

Fabrikaları ana yol, liman ve demiryoluna bağlıyan ara yolların yapımı ve bu yollarda kullanılacak taşıt araçları için gerekli demir malzeme, araç, gerecin ithali gümrük rüsumundan bağışık tutulmuştu. Ara yol, boş mirî araziden geçiyorsa, söz konusu toprak fabrika sahibine bedelsiz devredilecekti. Mülk arazi ise fabrikatör arazi sahibiyle uzlaşarak bu toprakları satın alabilecekti. Taraflar uzlaşamadıkları takdir de istimlâk hükümleri uygulanacak ve toprak fabrikatöre devredilecekti.

Gerekli çevirici gücün fabrika yöresine getirilmesi için fabrika sahibi mirî araziye ve yol kenarlarına, üçüncü kişilerin çayır ve tarlalarına, herhangi bir resim ya da ücret ödemeksizin direk dikebilecekti.

Fabrikaların, yukarıda belirtilen bağışıklık ve ayrıcalıklardan yararlanabilmeleri için, ruhsatname tarihini izleyen dört yıl içinde üretime geçmiş olmaları gerekiyordu. Yoksa, bağışlanan arazi geri alınır, muaf tutuldukları vergi ve resimler ödetilirdi.

Öte yandan, yasa kapsamındaki fabrikalar, faaliyete geçtikten sonra, Ticaret ve Zıraat Nezaretinin onaylayacağı bir gerekçe olmaksızın. iki yıl süreyle işi durdurdukları taktirde, tüm bağışıklık ve ayrıcalıklarından olacaklardı. On yıl sonunda fabrikalara verilmiş arazi artık geri alınamıyacak, bu topraklar fabrikatörün mülkü sayılacaktı.

Geçici yasa Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan tüm fabrika ve tezgâhların ihraç edecekleri mallarının ihraç gümrüğünden bağışık tutulacağını belirtiyordu. Aslında bu ilke 19. yüzyılın ikinci yarısında uygulanmaya başlanmıştı. 1876 yılında iplik fabrikaları mamulleri yüz-

---

29 Osmanlı fabrikalarına gerekli olan ve yurt içinde üretilmeyen ya da yetişmeyen mallar Maliye ve Ticaret Nezaretleri tarafından bir cetvelde toplanıyordu. Öte yandan, Ticaret ve Zıraat Nezareti'nin isteği üzerine Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nda oluşturulan bir «komisyon-u mahsus», fabrikatörlerin gümrükten bağışık tutulmasını istedikleri malların yasa kapsamına girip girmediğini saptıyordu.

Komisyon-u Mahsus mevzuatı geniş yorumlamış, ülkede yetişmeyen ya da üretilmeyen hammaddeler yanısıra fabrika ihtiyacını yeterince karşılayamıyan, diğer bir deyişle ülkede yeterince yetişmeyen ya da üretilemiyen malların da ithal gümrüğünden bağışık tutulmasını önermişti. Bu, bir ölçüde, Babıâli'nin özlemini duyduğu koruyucu dış ticaret politikasına ters düşüyordu. «Teşvik-i Sanayi Kanunu,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, no: 1536, 31 Mayıs 1330, s. 369-371.

de birlik ihraç resminden muaf tutulmuştu.[30] Ertesi yıl aynı ayrıcalık deri sanayi'ine de tanınmıştı.[31] 19. yüzyılın ikinci yarısında, imalat sanayi'i alanında verilmiş ruhsat ve imtiyazların hemen hepsinde ihracatı gümrük rüsumundan bağışık tutan bir madde bulunuyordu.

Geçici yasada diğer önemli bir madde hükûmet alımlarında yerli sanayi ürünlerine öncelik tanıyordu. Babıâli gerek duyduğu mallar için «mümkün olduğu derecede mamulât-ı dahiliyyeyi tercih edecekti».

Yerli sanayi ürünlerine öncelik sorunu 1909 ve 1910 tasarılarında da ele alınmış, Osmanlı mallarının, 1909 tasarısında yüzde 10, 1910 tasarısında yüzde 15 daha pahalı olması durumunda dahi, yerli sanayi ürünlerine öncelik tanınması kararlaştırılmıştı. 1913 geçici yasası yerli ve yabancı ürünler arasındaki fiyat farkı sorununa değinmiyordu.

1913 geçici yasası bağışıklık ve ayrıcalıklardan yararlanmak süresini onbeş malî yıl olarak sınırlamıştı. 1914'de meclis gündeminde bulunan geçici yasa, savaşın patlak vermesi nedeniyle meclisin onayına sunulamamış, ancak, 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'na kadar yürürlükte kalmıştı. *1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*'nde belirtildiğine göre 1917 yılında Osmanlı topraklarında 117 sınaî kuruluş geçici yasadan yararlanıyordu. Bunların 63'ü İstanbul'da, 15'i İzmir'de bulunuyordu.

5. Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı'na yöneltilen eleştiriler

Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı ve ona ilişkin talimatname ve nizamname, İkinci Meşrutiyet öncesi imalât sanayi'inde dağınık bir biçimde uygulanmakta olan bağışıklık ve ayrıcalıkları bir araya toplayan, bu arada bazı yeni özendirici unsurları içeren bir mevzuattı. Ancak, gerek geçici yasanın, gerekse tüzük ve yönetmeliğin önemli bir eksiği vardı; her üç metinde de sermaye sorununa hiç değinilmemişti. Oysa, sanayileşme herşeyden önce kuruluş ve işletme sermayesi gerektiriyordu.

Geçici yasanın yürürlüğe girişi ertesi sermaye birikimi sorununu ele alan iktisatçı Mehmet Zeki, mevzuatta yer alan bağışıklık ve ayrıcalıkların sanayileşme için yeterli olmadığını, «memleketin bugünkü ihtiyacına göre fabrika tesis edebilmek için müsaedât ve muafiyet ile be-

[30] Memâlik-i Devlet-i Âliyye'de olan iplik fabrikaları mamulâtının dahilî ve haricî gümrük resminden muafiyetine dair fi 20 Teşrîn-i sânî sene 92 tarihli tezkere-i sâmiyye, *Düstur*, I. tertip, 4. cilt, s. 427-428.

[31] Mamulât-ı debbağıyyenin dahilî ve haricî resm-i gümrükten muafiyetine dair fi 4 Eylül sene 93 tarihli tezkere-i sâmiyye, *Düstur*, I. tertip, 4. cilt, s. 428-429.

raber ve hatta ondan evvel paraya ihtiyaç» olduğunu belirtiyordu.[32] Bu nedenle, etkin bir teşvik politikasını yürütebilmek için, Osmanlı topraklarında uygun koşullarla sanayi kredisi açabilecek bankalar kurulmalıydı.

Ancak, Mehmet Zeki'ye göre, bu da yeterli değildi. Örneğin, Avustralya'da sanayi'i özendirici yasalar çıkarılmış, İngiliz bankalarından ucuz faizli kuruluş sermayesi sağlanmış olmasına karşın yine fabrikalar kurulamamıştı. Bunun nedeni «teşebbüs erbâbı» denilen girişimci sınıfın yokluğuydu. Aynı sorunla Osmanlı toplumu da karşı karşıyaydı. «Memleketimizde bugün bu sınıf mevkuddu». «Şu halde biz bütün işlerimizi celb edeceğimiz mütehassıslarla yapmağa, yahut yaptırmağa mecbur»duk. Ancak getirtilecek uzmanların «erbâb-ı namustan ve tanınmış zevattan» olmasına ve, işe siyaset karışmaması için, Osmanlı Devleti'yle iktisaden ilişkisi olmayan devletler uyruğundan bulunmasına dikkat edilmeliydi.

Mehmet Zeki, ülkenin sanayileşebilmesi için diğer bir önkoşulun dış ticaret politikasının hükûmetçe belirlenmesi olduğunu ileri sürüyor, «memleketimizde fabrikacılık hayatına darbe indiren ahvâlin en mühimmi gümrük rüsumunun hükûmetçe istenildiği miktara iblağa imkân olmamasıdır» diyordu.[33] Ancak, Mehmet Zeki ümitsizliğe kapılmıyor, başka iktisat politikalarıyla bu tür darboğazların aşılabileceğini söylüyordu: Örneğin, ülkede üretilen mallara sübvansiyonda bulunularak ithal mallarıyla rekabeti sağlanabilirdi. Nitekim, Mebusan Meclisi'nde doğmakta olan sanayi kollarına malî yardım sorunu gündeme gelmişti.

Mehmet Zeki'nin geçici yasada sakıncalı bulduğu diğer bir husus hükûmet alımlarında yerli sanayi ürünlerine öncelik tanınış biçimiydi. Yasadan çıkarsanacağı gibi, ithal mallarıyla yerli mallar eşit kalitede ve fiyatta oldukları takdirde yerlisi yeğlenecekti. Mehmet Zeki'ye göre, bu koşullarda, doğacak Osmanlı sanayi'inin ithal edilecek mallarla rekabet etmesi beklenemezdi: «Hem fiyatça hem de nefaset veya da-

---

[32] Mehmet Zeki, «Sanayi'i inkişaf ettirmenin yolları,» *İçtihad,* 3 Temmuz 1330, s. 249-251.

[33] Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası da Mehmet Zeki ile aynı görüşteydi: Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı'nı etkin kılabilmek için spesifik gümrük tarifelerinin uygulamaya sokulmasını zorunlu görüyordu; «Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun ... tesir-i matlubu husule getirmesi için gümrük tarifelerinin de mevki-i tatbike konulması lâzım gelir.» «Memleketimizde yeni san'atlar,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 32. sene, no: 1643, 18 Haziran 1332, s. 145.

yanıklıkça müsavî olmak; tabii bu ilk zamanlar için vârid-i hâtır olamaz»dı. Zira bu, Osmanlı sanayi'inin zamanla gelişmesi sonucu gerçekleşebilirdi. Oysa, o zamana değin, eşit olmayan rekabet koşulları altında, yerli fabrikalar iflas ederdi. Mehmet Zeki'ye göre, Babıâli, yeni doğmakta olan sanayi'i korumak için, savaş araç gereçleri dışında, mutlak surette yerli mallara öncelik tanımalıydı.

1917 yılında yayınlanan «Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatının Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname»de bu nokta göz önünde bulundurulmuş, fiyat farkı ve kalitesi ne olursa olsun, yerli ürünlerin tercih edileceği belirtilmişti.[34]

İlgili madde, hükûmetçe gerek eksiltme, gerek pazarlık suretiyle alınacak malların miktarı Osmanlı topraklarında bu tür mal üreten işletmelerin üretim kapasitelerinin üzerinde olduğu takdirde, Babıâli'nin öncelikle ülkede üretilen miktarı satın alacağını, ancak talebin geri kalanı için dış ülke üreticilerine başvuracağını kaydediyordu.

Mehmet Zeki'nin geçici yasada eleştirdiği son nokta küçük el sanatlarının da yasa kapsamına alınmasıydı. Ülke ekonomisinde «ufak işlerin, bâhusus el işlerinin» önemi olmadığını savunan Mehmet Zeki, bu iş kollarının eninde sonunda yok olacağını ileri sürüyordu. Avrupa ile rekabete girişecek olan teknoloji «cesim fabrikaların devasa makineleri»ydi. Bu nedenle teşvik edilmesi gerekli olan kesim yalnız büyük sanayi'ydi.

Geçici yasaya diğer bir eleştiri Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'ndan gelmişti. Oda, Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı'nı «memlekette başlayan ıslahât-ı iktisadiyyeyi teshil için pek iyi bir vasıta» olarak görüyor, ancak, yasadaki bağışıklık ve ayrıcalıkların yetersiz olduğunu öne sürüyordu.[35]

19. yüzyılda Almanya'daki gelişmelere dikkati çeken Oda, Osmanlı topraklarında sanayi bankalarının kurulmasını, bu bankaların sermayeleriyle «sanayi-i milliyye»nin gelişmesine hizmet etmelerini öneriyordu. «Asıl lâzım olan şey bizde teşebbüsât-ı sınaiyye için sermaye aramak, sermaye bulmak»tı. Sanayi'e kredi sağlanmaksızın «terakkiyât-ı sınaiyyeden, teşvik-i sanayi'den» söz edilemezdi. Böyle bir bankanın özel kesimce kurulabileceği gibi devlet tarafından da ele alınabileceğini

34 «Hükûmetin bir eser-i kıyâseti,» *Sanayi,* sayı 9, 15 Kanun-u sânî 1332, s. 24.
35 «Osmanlı sanayi'i,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, no: 1540, 28 Haziran 1330, s. 433-435.

kaydeden Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, Osmanlı özelinde «her iki tarafın da, yani hem efrâd-ı milletin, hem de hükûmetin teşrik-i mesai eylemesini elzem» görüyordu.

Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı'na başka bir eleştiri *Sanayi* dergisinden gelmişti. Dergiye göre, geçici yasayla sermaye sahiplerine birçok kolaylık gösterilmiş, «ancak sanayi meselesinin esasını, varlığını teşkil eden işçi ve amele hayatının uyanması ve tanzimi nâmına» henüz bir şey düşünülmemişti. Osmanlı ülkesi, teşvik-i sanayi kanunuyla birlikte bir «işçi yetiştirme teşkilâtı»na ve bir «işçiyi himâye kanunu»na ihtiyaç duyuyordu. *Sanayi* dergisine göre bu teşkilât ve himâye kanunu sanayileşmeyi özendirici mevzuatın «canı, can noktası, can damarı»ydı.[36]

6. 1913, 1915 yılları sanayi istatistiki ve işyerlerinde etnik-dinsel dağılım

İkinci Meşrutiyet yıllarında istatistiğin ülke ekonomisi için önemi kavranmış, çeşitli bakanlıklar kendi ilgi alanlarını kapsayan sayımlara girişmişlerdi. Her ne kadar İkinci Meşrutiyet öncesi Babıâli bazı istatistiksel çalışmalar yapmışsa da, 1908 Devrimi ertesi, bakanlıkların daha etkin bir çalışma düzenine girmeleri ve meşrutiyet yönetimi sonucu kamu oyuna bilgi aktarma gereği istatistiğin önemini daha da belirginleştirmişti.

1909 yılında Osmanlı Devleti'nde ilk kuramsal istatistik kitabını yayınlayan Mehmet Cavit Bey, o günkü adıyla *İhsâiyyât* başlıklı yapıtında «biz baştan aşağıya teşkilât-ı ihsaiyyeye muhtacız» diyor, istatistiğe «memleketin bugün şiddetle hissetmekte olduğu bir ihtiyaç» gözüyle bakıyordu.[37]

İkinci Meşrutiyet yıllarında, gerek daha sonra birleşerek Ticaret ve Zıraat Nezareti adını alacak olan Ticaret ve Nafıa ile Orman ve Maadin ve Zıraat Nezaretleri, gerekse Maliye ve Maarif Nezaretleri yoğun istatistiksel çalışmalar yapmışlardı.[38] Bu arada zaman zaman

---

[36] İbrahim Pertev, «Memleketimizde smaat ve işçilik meselesi,» *Sanayi,* sayı 10, 15 Şubat 1332, s. 5-7.

[37] Mehmet Cavit, *İhsâiyyât,* 1. cilt, İstanbul; Matbaa-i Amire, 1325, s. dal.

[38] II. Meşrutiyet yıllarında istatistiğe verilen önem 1911 Ağustosunda Hulusi Bey'in Ticaret ve Nafıa Nezareti'ne atanmasıyla başlamıştı. Hulusi Bey «memâlik-i mütemeddinede olduğu gibi memleketimizde de bir istatistik idaresi tesisi»ni düşünüyordu.

Gümrükler Müdüriyet-i Umumiyyesi, İstanbul Şehremâneti, Zıraat Bankası gibi kuruluşların istatistiksel bilgileri içeren yayınları olmuştu. Maliye Nezareti *İhsâiyyât-ı Maliyye Mecmuası* başlığıyla, Şehremâneti *İstanbul Beldesi İhsâiyyât Mecmuası* adı altında dergiler yayınlamışlardı.[39]

Bu doğrultuda, Babıâli, sanayileşmeyi özendirici yasa ertesi ülkede var olan sanayi'in boyutlarını saptamaya girişmiş, Ticaret ve Zıraat Nezaretine bağlı Sanayi Müdüriyet-i Umumiyesi'ne «sanayi umurunun tanzim ve islahı» için bir sanayi istatistiki düzenletmişti. Sanayi müfettişlerinden Mösyö Durand ve Mühendis Fuat Bey'in üstlendiği sanayi sayımı, İstanbul vilayetiyle, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak kentlerini kapsamış, toplanan bilgilerin sonuçları 1917 yılında *1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki* adı altında yayınlanmıştı.[40]

İstatistikte, meşrutiyetin başlangıcından beri iktisadî alanda sarfedilen çabaların ve kapitülasyonların lağvının «istikbal-i sınaîmize büyük bir ümit bahşetmekte» olduğu kaydedilmiş, bu ilk istatistiğin verdiği sonuçların Osmanlı sanayi'inin gelişmesini kolaylaştıracağı ve amaca ulaşmak için en kısa yolu göstereceği belirtilmişti.

Hulusi Bey'in girişimini destekleyen *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, istatistiği «terakkiyât-ı ictimaiyye ve iktisadiyyemizin en mühim esaslarından biri» olarak görüyor, «istatistik olmazsa menâfi-i milliyyemizi hakkıyla muhafazaya muktedir olamıyacağımıza şüphe etmiyelim» diyordu. «Memâlik-i Osmâniyye'de istatistik,» *a.g.g.*, 27. sene, no: 1392, 27 Ağustos 1327, s. 281.

Meşrutiyetin ilk yıllarında tarımsal istatistiklere duyulan gerek için bkz: «Zıraat istatistikleri,» *a.g.g.*, 26. sene, no: 1334, 17 Temmuz 1326, s. 241; «Zıraat istatistikleri tanzimi bizim gibi zıraî bir millet için mübrem bir ihtiyaçtır. Çünki bugün mezkur istatistiklerin mevkudiyetinden dolayı ne derecelerde müşkilât çekilmekte olduğu mâlumdur.»; «Zıraat İstatistiki,» *a.g.g.*, 26. sene, no: 1344, 25 Eylül 1326, s. 321-322; «Bir kaptana pusula nasıl lazım ise erbâb-ı zıraata ve ticarete de istatistikin o derece lüzumu vardır.»

39 Osmanlı Devleti'nin son döneminde yayınlanmış istatistiksel verilerin genel bir dökümü için bkz: Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 19-21.

40 *Ticaret ve Zıraat Nezareti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333/1917; yeni harflerle baskısı için bkz: *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, yayma hazırlayan A. Gündüz Ökçün, Ankara, 1970.

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi derlenen sanayi istatistikinin önemini şu satırlarla vurguluyordu:

«Bizde ihmâl edilen mühim şeylerden biri de istatistiktir. Halbuki istatistik hükûmet için o kadar lüzumlu bir şeydir ki pusulasız bir gemiyi yürütmek kâbil olmadığı gibi istatistiksiz de ciddi bir iş kâbil olamaz.» *a.g.g.*, 34. sene, no: 1731-2, 9-16 Mart 1334, s. 41.

1913 ve 1915 sayımlarında çevirici güçle birlikte en az on işçi, ya da çevirici güçsüz yirmi işçi çalıştıran iş yerleriyle, 24 saatte en az 100 kental tahıl öğüten değirmenler ve sürekli ondan fazla işçi çalıştıran sabun fabrikaları yer almıştı.

İstatistikte bu sınaî kuruluşların, miktarı, boyutları, yöresi, çevirici güçü, türü, motor sayısı, diğer araç gereçler, üretim miktarı, üretimin ithalat, ihracat ve tüketime oranla durumu, çalışanların nitelikleri, ücretleri ve çalışma saatleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmekteydi.

Ancak, Osmanlı topraklarının çok sınırlı bir alamnda sayım gerçekleştirilmiş, ayrıca, ispirtolu içkiler, ayakkabı, hazır elbise, çamaşır üretimi ve sanayi'i gurubu üretimi istatistik kapsamına alınmamıştı.

Buna karşın istatistik Osmanlı sanayi'i hakkında genel bir fikir verebilecek nitelikteydi. Zira önemli sanayi kuruluşları İstanbul ve İzmir çevresinde bulunuyordu. Diğer belli başlı kentlerdeki birkaç un ve deri fabrikasıyla Adana ve Tarsus'taki dört pamuk ipliği fabrikası dışında Anadolu'nun başka yörelerinde hatırı sayılır sınaî kuruluşa rastlanmıyordu. Savaş nedeniyle incelenmesi güç oluşu gerekçesiyle Suriye yöresi, istatistikte yer alabilecek işyerleri olmasına karşın, sayım dışı bırakılmıştı.

Sayım sırasında istatistikleri düzenleyenler bir takım güçlüklerle karşılaşmışlardı. Fabrika sahipleri sanayi sırlarını açıklamaktan kaçınmış, Osmanlı geleneğinde her türlü sayımın ardından yeni bir vergi yükümlülüğü geldiğinden, yeni vergilere hedef olmaktan korkmuşlardı. Bu nedenle, sanayi kuruluşlarına istatistiği düzenliyenlerin bizzat giderek, kuruluş sahiplerini kendilerine doğru bilgi verilmesi için ikna etmeleri gerekmişti.[41]

---

[41] Sayımla ilgili olarak Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası işyeri sahiplerini doğru bilgi vermeye çağırıyordu:

«... idare-i meşrutenin erbâbı sanayi'i tazyik şöyle dursun bilakis onlara muavenette bulunmak suretiyle menâfi-i hazine-i devlete daha ziyade faide temin etmek cihetini düşünmüş, gaye-i âmâli memlekette sanayi'in terakkisini temin ve bu suretle de erbâb-ı sanayi'i terfihten ibaret bulunduğu aşikârdır. Teşvik-i Sanayi Kanunu erbâb-ı sanayi'e bu derecede teshilât gösteriyor. Bu kanun dahi hükümetin nasıl himayekârâne bir hatt-ı hareket takip eylediğini isbat eder. Şu halde memurîn-i hükûmet tarafından sorulacak hususâtı eskisi gibi şüphe ve tereddütle karşılamaya mahal olmadığı ve bunlara bilâkis mümkün mertebe doğru cevap vermekte hiçbir tehlike bulunmadığı az bir teemmül ile anlaşılır. Bunda memleketin terakkiyât-ı sınaiyyesine hizmet vardır.» «Tahkikât-ı iktisadiyye,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 32. sene, no: 1651-52, 13-20 Ağustos 1332, s. 210.

Öte yandan, kuruluşların çoğunda düzenli kayıt bulunmadığından, ayrıntılı yanıtlar elde edilememişti. Genellikle patronlar bir cep defteri taşıyor ve oraya harcadıkları ve ciro ettikleri paraları kaydediyorlardı. Hatta yüze yakın işçi çalıştıran bir fabrikada işçi hesaplarının kurşun kalemle bir duvar üstünde tutulduğu görülmüştü.

Diğer bir güçlük işyerlerinin farklı takvimler kullanmalarından kaynaklanıyordu. Bir kısım fabrika sahipleri bilançolarını Avrupa takvimi gereğince Ocaktan Ocağa düzenliyor, diğerleri Doğu takvimini uygulayarak Marttan Marta bilanço tutuyorlardı.

Madenî imalat sanayi'inin istatistikte yer almamasının nedeni savaşın çıkışı ile birlikte bu işyerlerinin çoğuna Harbiye Nezareti'nce el konmuş ve makina, araç gereçlerinin başka yerlere sevkedilerek cephane üretimine ayrılmış olmasıydı.

İstatistik kapsamına giren aslî kuruluşların sayısı 1913 ve 1915 yılları için sırasıyla 252 ve 264'tü. Ayrıca bu yıllar için sırasıyla 17 ve 18 talî kuruluşa yer verilmişti. Toplam sayılar böylece 269 ve 282'ye yükselmişti. İstatistiği düzenleyenlerin tahminine göre, sayımı yapılamıyan iş kolları da istatistik kapsamına alınsaydı, toplam 300'ü geçerdi. 1915 yılında sanayi işyerlerinin türleri Tablo V deki dağılımı gösteriyordu:

Görüldüğü gibi, gıda sanayi'i grubu tüm işyerlerinin yüzde 27,7'sini oluşturuyordu. Bu rakkam Osmanlı ülkesinin tarımsal yapısını yansıtıyordu. İkinci sırada yine 27,7'lik bir yüzdeyle dokuma sanayi'i yer alıyordu. Aynı şekilde tarıma yaslanan bu sanayi kolu pamuk, yün, koza gibi hammaddeleri işliyordu. Yüzde 19,6'lık bir oranla kırtasiye sanayi'i üçüncü sırayı dolduruyordu. Bu grupta oranı yükselten sayıları 42'ye ulaşan basımevleriydi. Deri sanayiinin yüzde 4,6'lık bir oranla sonda yer almasının temel nedeni bu iş kolundaki kuruluşların sanayi sayımına giremiyecek ölçüde küçük birimlerden oluşmasından ileri geliyordu.

İstatistiğin kapsadığı sanayi kuruluşlarının yüzde 55'i İstanbul ve çevresinde yer alıyordu. (Tablo VI) Onu yüzde 22'yle İzmir kenti izliyordu. İstanbul ve çevresindeki sanayi kuruluşlarının yüzde 29'u gıda sanayi'i, yüzde 28'i kırtasiye sanayi'i olarak gözüküyordu. İzmir için bu rakkamlar sırasıyla yüzde 37 ve yüzde 18 idi. Dokuma sanayi'i kuruluşlarının yüzde 71'i İstanbul ve İzmir dışındaki kentlerde kurulmuştu. Kırtasiye sanayi'i başlığı altında yer alan «matbaa ve sair kağıt imalâtı»nın yüzde 100'ü İstanbul ve İzmir'de gözüküyordu.

Tablo V : *1915 yılında sanayi işyerlerinin türlere göre ayırımı ve toplama oranla yüzdesi*

Sanayi türü	Aslî kuruluş sayısı	Aslî ve talî kuruluş sayısı	Toplama oranla yüzdesi: Aslî kuruluş	Toplama oranla yüzdesi: Aslî ve talî kuruluş
Gıda sanayi	75	78	28,6	27,7
Toprak sanayi	17	21	6,4	7,5
Deri sanayii	13	13	4,9	4,6
Ağaç sanayii	24	24	9,0	8,5
Dokuma sanayii	73	78	27,5	27,7
Kırtasiye sanayii	51	55	19,4	19,6
Kimya sanayii	11	13	4,1	4,3
Toplam	264	282	99,9	99,9

Kaynak: *Ticaret ve Zıraat Nezareti 1329, 1331 seneleri Sanayi İstatistiki*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1333/1917, s. 14.

İstatistiğin kapsamına alınan işyerlerindeki çevirici gücün toplamı 20.977 beygir gücüydü. 264 işyerinin herbirine ortalama 85 beygir gücü düşüyordu. Çevirici gücün yüzde 75,9'u buhar makinalarından elde ediliyordu. İkinci sırada yüzde 12,8'le petrol ürünleri kullanan içten yanmalı motorlar yer alıyordu. Elektrikli motorlar ise yüzde 6,4'lük bir oranla üçüncü sıradaydı ve yalnız İstanbul fabrikalarında kullanılabiliyordu. Su gücünden elde edilen çevirici güç ise yüzde 4,8 oranındaydı. Çevirici gücün çeşitli sanayi gruplarına dağılışı Tablo VII'de belirtilmiştir.

Tablo VI : *Sanayi kuruluşlarının 1915 yılında bölgelere göre dağılımı*

Sanayi türü	İstanbul ve çevresi	İzmir kenti	Diğer yerler	Toplam
Gıda sanayii	45	23	10	78
Toprak sanayii	20	1	—	21
Deri sanayii	11	2	—	13
Ağaç sanayii	15	9	—	24
Dokuma sanayii	15	8	55	78
Kırtasiye sanayii	44	11	—	55
Kimya sanayii	5	8	—	13
Toplam	155	62	65	282

Kaynak: *Ticaret ve Zıraat Nezareti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, İstanbul; Matbaa-i Amire, 1333/1917, s. 12-13.

Görüldüğü gibi, en fazla çevirici güç kullanan fabrikalar toprak, gıda ve dokuma sektörlerinde yer almıştı. Kırtasıye sanayi'i 9,4 beygir gücü ortalama takatla çevirici güç kullanımı açısından en son sırada gözüküyordu. Buhar makinalarımn en yaygın olduğu alt sektörler değirmencilik, çimento imalâtı, iplik imalâtı ve dokumacılıktı. Osmanlı topraklarında buhar makinalarından elde edilen toplam beygir gücünün sırasıyla yüzde 31'i, 20'si ve 25'i bu alt sektörlerde tüketiliyordu.

İşyerlerinde kullanılan yakıt çoğunlukla maden kömürüydü ve büyük ölçüde iç kaynaklardan sağlanıyordu. Kok kömür, benzin ve petrol gibi diğer yakıt türleri ithal ediliyordu.

1913 yılı için derlenen istatistikte, sayımı yapılan 252 işyerinden 239'u çalışmaktaydı. 1915 yılında ise sayıma giren işyeri adedi 265'e çıkarken, işleyen kuruluş sayısı 182'ye düşmüştü. Çalışan işyerlerinin sayısının düşüş nedeni, savaş sonucu hammadde ve yakıt sıkıntısı çeken, işgücünün bir kısmı seferber olan işletmelerin faaliyetlerini durdurmuş olmalarıydı.

Tablo VII : *Çevirici gücün sanayi kuruluşlarının türlerine göre dağılımı*

Sanayi türü	Çevirici güç: Sayı	Çevirici güç: Beygir gücü	Yüzde oranı: Çevirici güç sayısına oranla	Yüzde oranı: Beygir gücüne oranla	Ortalama takat
Gıda sanayii	110	7893	29,4	37,6	71,7
Toprak sanayii	22	3837	5,9	18,2	174,4
Deri sanayi	27	961	7,2	4,6	35,5
Ağaç sanayii	25	513	6,7	2,4	20,5
Dokuma sanayii	102	6247	27,2	29,8	61,2
Kırtasiye sanayii	75	705	20,0	3,4	9,4
Kimya sanayii	13	821	3,5	3,9	63,0
Toplam	374	20977	99,9	99,9	56,1

Kaynak: *Ticaret ve Zıraat Nezareti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki,* İstanbul; Matbaa-i Amire, 1333/1917, s. 16-17.

Tablo VIII : *1913 ve 1915 yıllarında çalışanların sektörlere göre dağılımı*

Sanayi türü	Çalışanların toplamı		Yüzde oranı	
	1913	*1915*	*1913*	*1915*
Gıda sanayii	4281	3916	25,2	27,8
Toprak sanayii	980	336	5,8	2,4
Deri sanayii	930	1270	5,4	9,0
Ağaç sanayii	705	377	4,1	2,8
Dokuma sanayii	7765	6763	45,8	48,0
Kırtasiye sanayii	1897	1267	11,2	9,0
Kimya sanayii	417	131	2,4	0,9
Toplam	16975	14060	99,9	99,9

Kaynak: *Ticaret ve Zıraat Nezareti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki,* İstanbul; Matbaa-i Amire, 1333/1917, s. 21.

İstatistik kapsamına giren kuruluşlarda 1913 yılında 16.975 kişi çalışırken bu rakkam 1915'te 14.060'a düşmüştü. (Tablo VIII) Çalışır durumda olan işletmelerde yüzde 31 düşüş varken çalışanların sayısının yüzde 17 azalması faaliyetlerini durduran kuruluşların görece küçük ölçekli işletmeler olduğunu gösteriyordu. İstatistiğin kapsadığı işyerlerinde çalışanların büyük çoğunluğu dokuma ve gıda sanayi'inde gözüküyordu. 1913 ve 1915 yılları için dokuma sanayi'inde çalışanların istatistikte yer alan toplam işgücüne oranı sırasıyla yüzde 46 ve 48'di. Bu rakkamlar gıda sanayi'inde yüzde 25 ve 28'di. İşgücü açısından savaştan en çok etkilenen işkolları kimya sanayi'i ve toprak sanayi'iydi. Bekleneceği gibi, savaşın başlamasıyla savaş sanayi'i olan gıda, deri ve dokuma sektörlerinde çalışanların oranı yükselmişti.

İstatistikte yer alan sınaî kuruluşların 1913 ve 1915 yılları üretimi değer olarak sırasıyla 6.708.168 ve 7.570.468 Osmanlı lirasıydı. (Tablo IX) 1915 yılında savaş enflasyonunun henüz geniş boyutlar kazanmadığı göz önünde bulundurulursa, artış büyük ölçüde reel bir nitelik taşıyordu. Ancak, 1913 sayımında, pamuk ipliği imalâtı ve pamuklu dokuma gibi önemli bir kalemin üretimi değer olarak belirtilmemişti. 1913 ile 1915 yılları arasında, değer olarak, gıda sanayi'i üretiminde yüzde 16, deri sanayiinde yüzde 96 oranında bir artış görülmüştü. Dokuma sanayi'inde, beklenenin tersine, değer olarak yüzde 9'luk bir düşüş kaydedilmişti.

Tablo IX'da görüldüğü gibi en fazla değer gıda sanayi'inde yaratılıyordu. Onu dokuma sanayi'i izliyordu. Üçüncü sırada basımevleri nedeniyle kırtasiye sanayi'i yer almaktaydı. Deri sanayi'inde yüzde 96'lık artış, savaş ortamında Beykoz Fabrikası'nın üretimine hız vermesinden ileri geliyordu.

Osmanlı sanayi'inde yaratılan değer içerisinde değirmenciliğin önemli bir payı vardı. Değirmencilik kesiminde yaratılan değerin sanayi sektöründe yaratılan tolpam değere oranı 1913 ve 1915 yılları için sırasıyla yüzde 32 ve yüzde 44'dü. Gıda sanayi'inin değirmenciliği de içeren toplam değer olarak oranı ise aynı yıllar için yüzde 69 ve yüzde 70'di.

İstatistikte sınaî ürünleri tüketiminde dış ticaretin payını saptamak amacıyla yurtiçi üretimin tüketime oranı verilmişti. (Tablo X) İstatistiğin Osmanlı topraklarının küçük bir kesimini içermesi nedeniyle yalnız İstanbul, Galata, Haydarpaşa ve İzmir limanlarının ithal ve ihracatı göz önünde bulundurulmuştu.

Tablo IX : *1913 ve 1915 yıllarında sanayi sektörlerinin değer olarak üretimi* (milyon kuruş)

Sanayi türü	Üretim		Yüzde oranı	
	1913	*1915*	*1913*	*1915*
Gıda sanayii	459,6	531,9	68,2	70,3
Deri sanayii	32,0	62,6	4,8	8,3
Toprak sanayii	13,4	2,7	1,9	0,3
Ağaç sanayii	11,1	5,9	1,6	0,8
Dokuma sanayii	100,3	90,8	14,9	11,9
Kırtasiye sanayii	37,5	46,2	5,6	6,1
Kimya sanayii	16,9	17,0	2,5	2,2
Toplam	670,8	757,0	99,9	99,9

Kaynak: *Ticaret ve Zıraat Nezareti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki,* İstanbul; Matbaa-i Amire, 1333/1917, s. 27.

Tablo X'dan anlaşılacağı gibi, istatistik kapsamına alınan yörelerde, geçimlik kesimin dışında önemli bir un açığı gözüküyordu. Örneğin, İstanbul'da değirmenlerde öğütülen unun tüketilene oranı yüzde 53 idi. İzmir'de bu rakkam yüzde 96'ya kadar yükseliyordu. İstanbul'da değirmenciliğin gelişememesinin nedeni, Rusya ve Romanya unlarının rekabeti yanısıra Anadolu'dan yeterli ölçüde buğday gelmemesiydi.[42] 1916 yeni gümrük tarifesine değin ithal malı buğday ile una aynı rüsum ödendiğinden, tüccar buğday yerine un ithal etmeyi daha kazançlı buluyordu. Değirmencilik bu nedenle yeterince gelişemiyordu. Yeni gümrük tarifesi düzenlenirken bu durum göz önünde bulundurulmuş, 100 kilo una 95 kuruş ithal resmi konarak, un ithalatı fiilen yasaklanmıştı.

[42] Osmanlı topraklarında tüketime yetecek ölçüde buğday üretilememesi yanısıra yerli buğdaydan beyaz ve has ekmek yapılamıyacağı kanısının yaygınlığı değirmencileri ithal malı buğday kullanmaya sevkediyordu. Özellikle kalbur makinalarının yetersiz oluşu nedeniyle has un elde edilemiyordu.

1911 yılında sanayi'i teşvik yasası görüşülürken, ülkede değirmenciliğin geliştirilmesi için ithal buğdayın gümrük resminden bağışık tutulması düşünülmüş, ancak, Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası, ülke tarımını gerileteceği gerekçesiyle, yasada yer alan bu maddeye karşı çıkmıştı. «Türkiye buğdayları ve değirmencilik,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 27. sene, no: 1378, 21 Mayıs 1327, s. 169-170.

Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası Osmanlı değirmenciliğinin son çeyrek yüzyılda gerilediğini, değirmen sayısının İstanbul'da 20'den 5'e düştüğünü,

Tablo X : *1913 yılında sanayi kesiminde yurdiçi üretimin tüketim içersindeki yeri* (yüzde olarak)

Değirmencilik	59,4
Makarna üretimi	93,0
Şekercilik ve tahin üretimi	131,3
Konserve üretimi	43,9
Bira üretimi	91,6
Buz üretimi	103,1
Tütün üretimi	
Tuğlacılık	32,1
Kireç üretimi	64,4
Çimento üretimi	69,8
Çimento ürünleri	52,7
Porselen ve elmastraşçılık	
Debagat	40,2
Marangozluk	41,2
Kutu üretimi	94,5
Aba, şayak, çuha üretimi	41,3
Yün iplik üretimi	82,5
Pamuklu dokuma üretimi	9,5
Pamuk ipliği üretimi	20,6
İpek dokuma üretimi	4,5
Yağ üretimi	3,1
Sabun üretimi	18,9
Palamut özü üretimi	97,5

Kaynak: *Ticaret ve Zıraat Nezareti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1333-1917, s. 28 ve 106.

bu olumsuz gelişmenin nedeninin «mezkur san'atın hükümetten şimdiye kadar lâzım olan teşvik ve himayeyi görmemesi» olduğunu söylüyordu. «Türkiye'de değirmencilik,» *a.g.g.*, 27. sene, no: 1393, 4 Eylül 1327, s. 289-290.

Oda, Osmanlı değirmenciliğinin Romanya, Rusya, Fransa ve Macaristan'da öğütülen unların rekabeti karşısında çöktüğüne dikkati çekiyordu. «Memâlik-i Osmâniyye'de değirmencilik,» *a.g.g.*, 24. sene, no: 1258, 31 Kânun-u sânî 1324, s. 49-50.

Ayrıca, Osmanlı değirmenciliğinin sorunları ile ilgili olarak bkz: «Türkiye buğday ve unları,» *a.g.g.*, 25. sene, no: 1270, 25 Nisan 1325, s. 145; «Türkiye'de değirmencilik,» *a.g.g.*, 25. sene, no: 1271, 2 Mayıs 1325, s. 154.

İstatistikte yer alan diğer bir bilgi «müessesâtın mutasarrıfları»nı, başka bir deyişle işyerlerinin kimin mülkiyetinde olduğunu gösteriyordu. 1915 yılında 264 kuruluştan 214'ü gerçek kişilere aitti. 28 kuruluş anonim şirket olarak kayda geçmişti. Özellikle büyük sermayeyi gerektiren çimento, bira, pamuklu dokuma gibi sektörlerdeki işyerleri anonim şirketler tarafından kurulmuştu. Kuruluşlardan 22'si hükûmet ve Hazine-i Hassa'nın elinde gözüküyordu. Bunların büyük bir kısmı dokuma sektöründe yer almaktaydı. (Tablo XI)

İstatistikte toplanan bilgilerin 1913 ve 1915 yıllarına ait olmasına karşın, iki yıl bir gecikmeyle, 1917 yılında yayınlanabilmişti. Müslüman-Türk girişimci kesimin yayın organı *Sanayi* dergisi, sayfalarında istatistikle ilgili bir yazı dizisine yer vermiş,[43] Ziraat ve Ticaret Nezareti'nin verileriyle yetinmeyerek, gerçek kişilerin ellerinde bulunan sanayi kuruluşlarının etnik-dinsel ayırımına gitmişti.

Derginin sahibi İbrahim Pertev, yaptığı araştırma sonucu, istatistikte yer alan gerçek kişilere ait işyerlerinin ancak 42'sinin, oran ola rak yüzde 19,6'sının Türk-İslam unsurunun mülkiyetinde olduğunu, 172'-sinin, ya da yüzde 80,4'ünün ise gayr-ı müslimlerin (anâsır-ı gayr-ı müslime) elinde bulunduğunu saptıyordu. Ticaret ve Zıraat Nezareti istatistiklerine göre «sanayi'de kendi memleketi dahilinde Türk ve İslam unsurunun anâsır-ı gayr-ı müslimeye nazaran pek geri, pek fakir ve düşkün bir mevki'de bulunduğunu» söyleyen İbrahim Pertev, özel kişilerin üzerinde gözüken 29 değirmenden 24'ünün, 9 makarna fabrikasından 8'inin, 18 şeker ve tahin imalathanesinden 16'sının, konserve fabrikalarının tümünün gayr-ı müslimlerin elinde olduğunu kaydediyordu.[44]

Ancak, *Sanayi* dergisi için avunulacak bir nokta vardı. O da istatistiklerin 1915 yılına ait olmasıydı. Oysa, savaş yıllarında dağılım büyük ölçüde Türk-İslam unsurunun lehine gelişmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın verdiği acı derslerle ulusta uyanan «intibah-ı sınaî» sonucu kuru-

---

[43] İbrahim Pertev, «Sanayi meselesi etrafında hükûmet işleri — Zıraat ve Ticaret Nezareti'mizin mühim bir eseri: Sanayi istatistiki,» *Sanayi*, sayı 27, 28 Şubat 1334, s. 1-3; -2-, sayı 28, 1 Mart 1334, s. 1-4; -3-, sayı 29, 31 Mart 1334, s. 17-19; -4-, sayı 32, 15 Mayıs 1334, s. 66-67; -5-, sayı 33, 31 Mayıs 1334, s. 78-79; -6-, sayı 35 31 Haziran 1334, s. 98-99; -7-, sayı 39, 31 Ağustos 1334, s. 142-143; -8-, sayı 45, 31 Mart 1335, s. 6-7.

[44] Yukarıdaki veriler «Tahriri icra edilen müessesâtın adedi ve mutasarrıfları hakkında cetvel» başlığı altında şu kaynakta yer almaktadır: İbrahim Pertev, «Sanayi istatistiki -2- Acı bir netice - elim bir vaziyet,» *Sanayi*, sayı 28, 15 Mart 1334, s. 2.

Tablo XI : *Sanayi kuruluşlarının mutasarrıfları, Müslüman-Türk ve Gayr-ı Müslim unsurlar arasındaki dağılımı* (1915 yılı için)

Sanayi türü	Kuruluş sayısı	Mutasarrıfları: Hükûmet	Anonim Şirket	Türk-İslam	Gayr-ı Müslim
Gıda sanayii	75	1	8	8	58
Toprak sanayii	17	1	5	3	8
Deri sanayii	13	1	1	2	9
Ağaç sanayii	24	—	—	4	20
Dokuma sanayii	73	18	10	9	34
Kırtasiye sanayii	51	1	—	15	35
Kimya sanayii	11	—	4	1	7
Toplam	264	22	28	42	172

Kaynak: İbrahim Pertev, «Sanayi istatistiki -2- Acı bir netice — Elim bir vaziyet,» *Sanayi*, sayı 28, 15 Mart 1334, s. 2. Tablonun ayrıntıları Belgeler bölümünde yer almaktadır.

lan yeni «müesseseler, darüssınaeler ve iş yurtları» istatistikte yer almamıştı.

İbrahim Pertev'e göre, «bugün [Mart 1918] gözümüzle görüp, mevcudiyetiyle iftihar ettiğimiz bu gibi müesseseler karşısında eminiz ki, sanayi'i tahrir edilen yerlerde yeniden bir istatistiğin tanzimine başlansa netice, vaziyet büyükçe bir farkla Türk unsurunun lehine teveccüh edecekti.»

7. Müslüman-Türk girişimcilerin yayın organı Sanayi dergisi ve «millî sanayi» kuruculuğunun savunusu

İkinci Meşrutiyet'le birlikte sayısız dergi ve gazetede sanayi sorunu ele alınmıştı. Ancak bu yıllarda sanayileşmenin bayraktarlığını yapacak olan yayın organı Türk-İslam girişimcilerin çıkaracakları *Sanayi* dergisiydi. 30 Nisan 1914 günü yayınlanmaya başlayan derginin ön ka-

pağında, *Sanayi* başlığı altında, «memlekette sanayi'in terakkisine ça lışır resimli Türk mecmuasıdır» cümlesine yer verilmişti.[45]

Sanayi dergisi ülkede sanayi fikrinin, sanayi hevesinin doğmasına çaba sarfedecek, «Türkte sanayi bilgi ve gücünü» arttırmaya çalışacak, «Türkün sanayi sahasında atacağı millî adımları» teşvik edecekti.[46]

Dergi, ilk sayısında, «Fikrimiz» başlığı altında, Osmanlı Devleti'nin çöküş nedenlerine değiniyor, Batı'daki sanayi devriminin, bu devrim ertesi Avrupa ve Amerika'daki gelişmelerin Doğu'da yanlış algılandığını, sanayileşmeye yönelineceğine, Batı'nın sanayi mallarına rağbet edilerek ülkede sanayileşme olanaklarının kısırlaştırıldığını ileri sürüyordu. Son yüzyıl içerisinde, Osmanlı devlet yöneticileri ve seçkinleri Batı sanayi devrimini anlamamış, anlıyamamış, sanayi'in bir devletin varlığının sürdürülmesi için önkoşul olduğunu görememişlerdi. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'yla idarî, mülkî, askerî bir takım ıslahât hareketlerine başlanmış, ancak, bilim ve tekniğin yayılması, sanayi'in kurulması doğrultusunda herhangi bir girişimde bulunulmamıştı.

Sanayi dergisi, «bugün bir millet için en acı, en mühlik esaret, iktisadî esarettir» diyor, iktisadiyyatın esasının ise sanayi olduğunu savunuyordu. Sanayileşemiyen Osmanlı toplumu, 20. yüzyılda artık «ağır bir esaret-i iktisadiyye» altında bulunuyordu. Osmanlı ulusu yaşamak isterse artık uyanmak, varlığını sürdürebilmek için çağdaş sanayi uygarlığını benimsemek, Batı'nın sınaî gelişimini izlemek, «fünûn ve sanayi'»e yönelerek yükselmek zorundaydı.

20. yüzyıl herşeyden önce fen ve sanayi yüzyılıydı. 20. yüzyılda ulusal varlık (mevcudiyyet-i milliyye) ancak sanayi'le sürdürülebilirdi.[47]

---

[45] 8. sayıdan itibaren bu cümle «Memlekette fen ve sınâat ile Türk işçisinin ilerlemesine ve iyiliğine çalışır aylık risaledir»e, son sayılarında ise «Sanayi-i milliyyenin terakkisine hâdim iktisadî, ictimaî, fennî ve sınaî aylık mecmua»ya dönüşmüştür. Saptayabildiğimiz kadarıyla, dergi 58 sayı çıkmıştır. Sonuncusu 15 Kânun-u evvel 1336 tarihini taşımaktadır.

[46] Derginin yazı kadrosunda şu isimler yer alıyordu: Darülfünûn müderrislerinden İsmail Hakkı Bey, Sanayi Mektebi muallimlerinden Celal Bey, Tophane Tüfek Fabrikası Şube Memuru ve Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti Reisi Süleyman Efendi, Tersane Umum Fabrikalar ve İmalathaneler Müdürü Abdurrahman Bey, Dava vekili ve Osmanlı İttihat Sarraçlık Şirketi İdare Meclisi Reisi ve Müdürü Ali Sacit Bey, Zıraat Nezareti Sanayi Müdür-i Umumîsi Fuat Bey, Tersane Çelik Fabrikası Mühendisi Herr Krank, Sanayi Mektebi Ders Nazırı Mösyö Lukacs, Bahriye yüzbaşılarından Mustafa Lütfü Bey, Sanayi Mektebi muallimlerinden Sait Bey ve elektrik mühendisi ve Nafıa Nezareti Tramvay Şirketleri Komiseri Nafız Ziya Bey. «Hey'et-i muavene-i tahririyyemiz,» *Sanayi*, sayı 8, 15 Kânun-u evvel 1332, s. 1

[47] «Fikrimiz,» *Sanayi*, sayı 1, 17 Nisan 1130, s. 1-3.

Nitekim, İkinci Meşrutiyet'in ilâm ertesi, ve özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında Müslüman-Türk unsur, ticaret yanısıra sanayi'e de el atmış, bu alanda hatırı sayılır bir yol katetmişti. *Sanayi* dergisinde bu gelişmelerden söz eden Sanayi Müdüriyet-i Umumiyesi mühendisi Fuat Kamil Bey, kapitülasyonların kaldırılışıyla Osmanlıların «istiklâliyyet-i iktisadiyye»lerine sahip olduklarına dikkati çekiyor. «artık emin olabiliriz ki istikbal bizimdir» diyordu.[48]

Sanayi dergisi, savaşların genellikle yıkıcı olduğunu, ancak, bazı kez yapıcı yönlerinin de bulunduğunu söylüyordu. İşte Birinci Dünya Savaşı, Müslüman-Türk unsuru için, yapıcı yönleriyle belirginleşen bir savaştı. «Cihan Harbi borusunun çaldığı düne kadar Türk ve Müslüman, sanayi hususunda ağır bir uyku, derin bir gaflette idi. Bugün memnun, hatta mes'ut bir nazarla görüyoruz ki beşeriyyetin bu mühim unsuru, sanayi'in huzurunda hakiki yakzân [uyanık] anları yaşıyor»du.[49]

Sanayi çevresi Birinci Dünya Savaşı'nı iktisadî bağımsızlığı elde etmek için tek fırsat olarak görüyorlardı. Osmanlı toplumu ancak, savaşın sağladığı ortamda sanayileşebilirdi. Nitekim, bu doğrultuda, savaşın başından beri önemli adımlar atılmıştı.

Sanayi dergisine göre, Birinci Dünya Savaşı'nın «ruhumuzda husule getirdiği uyanıklık» sonucu, Osmanlı Müslüman-Türk halkı arasında «sınâata karşı meyil ve teveccüh, sanayi'e doğru hatveler [adımlar] günden güne artıyor, ... birçok sermayedârımız biraraya geliyor, birleşiyor, bir takım sınaî cemiyetler, şirketler vücuda getiriyor, ufak, büyük imalâthaneler, darüssınaeler açıyor, buralarda Türk patron, yine Türk buralarda amele oluyor»du.

Müslüman-Türk gençleri, —bunlar arasında «azçok zengin, kibar ailelere» mensup olanlar da vardı— okulların memur, edip, şair yetiştiren sıralarını birer birer terkediyor, darüssınaelere, fabrikalara gelip işçi önlüğünü boynuna geçiriyor, amele, çırak oluyor, san'at öğrenmeye başlıyordu.

İbrahim Pertev, «Fikrimiz ve programımız» başlıklı yazısında, «bugün memnuniyetle görüyoruz ki Harb-ı Umumî, Türkün *sınâat* ruhunu da uyandırmak için büyük bir sâik, mühim bir ders, parlak bir sebeb-i

48 F(e). K(ef)., «Sanayi istatistiki,» *Sanayi*, sayı 10. 15 Şubat 1332, s. 7-8.

49 «Bizde sanayi meselesi: Yavaş yavaş bu da olur,» *Sanayi*, sayı 15, 31 Temmuz 1333, s. 1-4. Bu yazıda ayrıca, ülkenin sanayileşebilmesi için 14 maddelik bir program öneriliyordu.

intibâh oldu» diyordu. 1914'te girişilen «hakikî bir diriliş veya ölüş kavgası» gerekli savaş araç gereçlerini ve halkın beslenmesini sağlama amacıyla «hiç yoktan fabrikalar» meydana getirmiş, yeniden «ocaklar» kurdurmuş, ve nihayet «bunları işlemek için de hatırı sayılmak lazım gelen bir muavin ordu, bir işçi ordusu» oluşturmuştu. Osmanlı toplumunda nihayet «bacaları tüten, ocakları sönmeyen, kolları çalışan genişçe bir sanayi ömrü [hayatı], bir darüssınae cıhanı, bir işçilik muhiti doğmuş bulunuyor»du.[50]

Sanayi dergisine göre, «millî sanayi» kuruculuğunda en önemli engellerden biri yabancı sermayeyle birlikte sanayi'de yabancı dil kullanma alışkanlığıydı. Müslüman-Türk işçi, san'atkâr yabancı dil bilmeksizin iş bulmakta güçlük çekiyor, ya da düz işçilikle yetiniyordu. *Sanayi* dergisi bu nedenle, 1918 yılının ilk yarısında «san'at lisânımızı Türkçeleştirme» kampanyasını açmış, «fabrikalarımızda İngiliz, Alman, Fransız, İtalyan, Amerikan, Yunan dili yerine Türkçe» kullanılmasını savunmuştu. Dergi okuyuculara bir anketle çağırıda bulunarak, sanayi'de kullamlan makine, araç gereçler için «Türkçede ne denmesi münasib görüldüğü»nü sormuştu. Hatta bu amaçla bir yarışma düzenlemiş, halkı sözcük türetmeye özendirmişti.[51]

Öte yandan, *Sanayi* dergisine göre, sanayi'de kullanılan dilin yabancı dil oluşu nedeniyle Müslüman-Türk san'at erbâbı teknik yayınları okuyamıyor, «erbâb-ı fen ve sanayi'miz» satılmayacağı kaygusuyla teknik kitap yazamıyordu. Oysa «bir memlekette kitap yazılmayınca da ne fen ve ne de san'at ilerlemez ve o memleketin ahâlîsi tabiatıyle medeniyetten terakkiden mahrum kalır»dı. Nitekim, sanayi dilinin Türkçeleştirilmesi girişimi yanısıra, *Sanayi* dergisi «sanayi kütüphanesi» adı altında yayıncılığa atılmış, 1918 yılı sonuna değin 25 dolayında Türkçe teknik kitabı satışa sunmuştu.[52]

8. Birinci Dünya Savaşı yıllarında tarım-sanayi tartışması ve seçici bir sanayileşme sorunu

Birinci Dünya Savaşı yıllarında iktisadî sorunlara eğilen dergi ve gazetelerde tartışılan temel sorunlardan biri, tarım, ticaret ve sanayi

---

[50] İbrahim Pertev, «Fikrimiz ve programımız,» *Sanayi*, sayı 8, 15 Kânun-u evvel 1332, s. 1-3.

[51] «İctimaî: Fennî ve sınaî ıstılahât meselesi,» *Sanayi*, sayı 13, 31 Mayıs 1333, s. 1-2; «San'at lisanımızı Türkçeleştirmek ve birleştirmek meselesi,» *a.g.d.*, sayı 32, 15 Mayıs 1334, s. 31.

[52] «Sanayi Kütüphanesi'nin tesisine doğru,» *Sanayi*, sayı 42, 31 Kânun-u evvel 1334, s. 192.

sektörlerinin öncelik sırasıydı. İttihatçıların iktisadî alanda sözcüsü Tekin Alp'in *İktisadiyyat Mecmuası*'nda başlattığı «İstihsalât-ı milliyeyi arttırma meselesi» tartışması geniş yankı uyandırmış, günlük gazete ve süreli yayınlarda «zıraat mı, sanayi mi» sorunu farklı yaklaşımlarla ele alınmıştı.[53]

Sanayi dergisi, sanayileşmeyi «yirminci asrın ruh-u terakkisi ve her nev'i millî tarik-i iktisadînin anası» olarak değerlendiriyordu. Ulusal ekonominin geliştirilmesi için «makina ve elektrik kuvvetiyle dönen ve çalışan imâlcilik ve istihsâlciliğe» yönelmek gerekirdi. Sanayi'den bağımsız bir tarım sektöründen, ya da ticaretten söz edilemezdi. Her iki sektörün de gelişebilmesi için sanayileşme zorunluydu. Bu nedenle «memlekete feyyaz bir makderet [güç, kuvvet], vatana hakikî bir himmet, millete payidâr bir kudret bahşetmek istersek evvel be evvel zıraat ve ticaretin esası, temel taşı olan *sınâata*, *sanayi*'e çalışmaklığımız lâzım»dı. Savaş ertesi «kendi kendine geçinebilici, kendi yağıyla kavrulucu bir Türkiye görmek, göstermek istiyorsak biraz fazla ehemmiyetle sanayi meselesini düşünmeye, tatbik etmeye mecbur»duk. Yoksa «iktisadî istiklâlimiz ilelebet yabancılarda, başka ellerde kalır, mahkûm olarak ezilirdik.[54]

Sanayi dergisi oranında olmasa bile, sanayi'in kalkınmada öncülüğünü savunan diğer bir dergi *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*'ydı. «Henüz millî bir sanayi'i bulunmayan, ne yapılmak lâzım gelirse şimdiden sonra yapılacak olan memleketimizde sanayi'i himayeyi ... millî istihsalcilik nokta-i nazarından» zorunlu gören *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, «istihsalât-ı milliyeyi yükseltmek için evvela sanayi'i yükseltiniz; san'at zıraatı, her ikisi de ticareti yükseltecektir» diyordu. Dergi, önerdiği gelişme modeline somut örnek olarak, şeker fabrikaları açılan Rusya'da

---

[53] Tekin Alp, «İstihsalât-ı milliyyeyi arttırmak meselesi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 43, 1 Mart 1333, s. 1-2; -2-, *a.g.d.*, yıl 2, sayı 49, 15 Mart 1333, s. 2-3; İhsan Abidin, «İstihsalât-ı milliyyeyi arttırmak meselesi -1-,» *a.g.d.*, yıl 2, sayı 54, 3 Mayıs 1333, s. 3-5; -2-, *a.g.d.*, yıl 2, sayı 55, 10 Mayıs 1333, s. 1-4; -3-, *a.g.d.*, yıl 2, sayı 56, 24 Mayıs 1333, s. 3-5; -4-, *a.g.d.*, yıl 2, sayı 61, 2 Ağustos 1333, s. 6-7; Kautes, «İstihsalât-ı milliyyeyi arttırmak meselesi,» *a.g.d.*, yıl 2, sayı 57, 7 Haziran 1333, s. 1-4; -2-, *a.g.d.*, yıl 2, sayı 59, 5 Temmuz 1333, s. 1-4; C.A. Schaefer, «İstihsalât-ı milliyyeyi arttırmak meselesi,» *a.g.d.*, yıl 2, sayı 60, 26 Temmuz 1333, s. 1-2.

[54] «Zıraat mı, ticaret mi, sanayi mi?» *Sanayi*, sayı 18, 15 Teşrin-i evvel 1333, s. 1-3. Dergi, «iktisatta, hele rüknü olan sanayi'de hak, güç ve istiklâl sahibi olmayan millet hiçtir, ve yok yere gitmeye mahkumdur» diyordu.

pancar üretiminin artışını, şarap ve ispirto imalâthaneleri kuruluşu ertesi Fransa bağcılığının gelişimini gösteriyordu.[55]

Ticaret-i Umumiyye Mecmuası'na göre, Osmanlı topraklarında kurulacak sanayi birimleri hammaddelerini yine bu topraklardan elde etmeliydi. Mamûl maddelere yüksek gümrük koyarak, dışardan getirilecek hammaddeleri işleyen fabrikalar kurmak istenilen amacı doğurmayacaktı. Sanayileşmenin temel işlevlerinden biri ülke tarımını harekete getirmek, tarım ürünlerini değerlendirmekti. «Memleketimizde ne kadar sarf-ı gayret edilirse edilsin müsteid-i inkişaf [gelişmeye istidatlı] olmayan ve mevadd-ı iptidaiyyesini memleket dahilinde tedarik etmeyen sanayi terakki edemez»di. Tiftik ve yün işleyecek yerli iplik ve dokuma fabrikalarının kurulması, doğramacı, marangoz, oymacı gibi sanatevlerinin açılması, yün, tiftik ve kereste üretimini özendirecek, şekercilik, ispirtoculuk, kumaşçılık, bez ve ketencilik, halıcılık, kağıtçılık, bağcılık, peynircilik gibi tarıma dayalı sanayi'in dış rekabete karşı korunması ülkeyi özlemini duyduğu sanayi'e kavuşturacaktı.

«Millî ticaret» çevrelerinin yayın organı olan *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*'na göre, «istihsalât-ı milliyeyi çoğaltmak için sanayi'i himaye etmenin faydasız olacağını söylemek ne kadar doğru değilse alelıtlak [nasıl olursa olsun] faydalı olduğunu da iddia etmek o derece yanlıştı.» Sanayileşme sürecinde seçici bir politika izlemeli, ülke kaynaklarını değerlendirirken gerçekçi bir tavır almalıydı. Örneğin, ağır sanayi (sanayi-i cesime) için demir, kömür ya da kömürün işlevini görecek elektrik gücü gerekirdi. Ülkemizin bu hususta zengin olup olmadığını kesin olarak bilmiyorsak da herhalde birçok yörede yapılan gözlem ve incelemeler bu tür bir sanayi'in gelişme olanağının bulunmadığını gösteriyordu. Bu nedenle hammaddesini ve enerji kaynağını dışardan getirterek ağır sanayi kurmaya girişmek gerçekçi olamazdı. Öte yandan, Osmanlı topraklarında madencilik yeterince gelişmemişti. Maden işleyen sanayi kolları için vakit erkendi. Geliştirilebilecek sanayi, yukarıda belirtildiği gibi tarımsal ve hayvansal ürünleri girdi olarak kullanabilecek sanayi kollarıydı. Böylece, «bu kabil sanayi'i himayenin bir nev'i zıraatı da himaye demek olacağı» açıktı.

Sanayileşme konusunda *Sanayi* ve *Ticaret-i Umumiyye* dergilerinin karşısında yer alan *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, devlet müdahaleleriyle iktisadın «tabii» yasalarına ters düşecek bir gelişimden yana

---

[55] M(im). C(im)., «Millî ticaret,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sayı 8, 1 Temmuz 1333, s. 113-116; -2-, *a.g.d.*, sayı 9, 16 Temmuz 1333, s. 129-131.

olmadığını, Osmanlı ülkesinin tarım ülkesi olduğunu, tarımsal üretim arttırılarak ilerde ticaret ve sanayi'in de gelişebileceği bir ortamın oluşturulabileceğini savunuyordu.[56]

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, bazı çevrelerin iktisadî kalkınmayı koruyucu yöntemlerle daha etkin kılmaktan yana gözüktüğünü bu görüşün bir «hiss-i vatanperverâne» ürünü olsa da «iktisat nokta-i nazarından yanlış bir mütalaa» olduğunu, Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nın bu tür güdümlü iktisat politikalarının karşısında yer aldığını kaydediyordu.

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'ne göre, akıl ve doğa toplumların evriminde tanrının mükemmel yasalarının (kavânîn-i rabbaniyye-i mükemmelenin) gücüne boyun eğmeyi emrediyorlardı. Yersiz müdahalelerle doğadaki hassas dengeyi bozmamalı, doğa yasalarının belirleyiciliğine saygı duymalıydı.[57]

Gazete, hükûmetlerin en önde gelen sorumluluğunun topluma doğa tarafından verilen göreve, toplumu daha «ahenkdâr bir şekle ithal bahanesiyle» olsa bile, karışmamak olduğunu, bu nedenle doğanın Osmanlı toplumuna bahşetmiş olduğu tarım ülkesi olma özelliğinin korunması gerektiğini yazıyordu.

«İstihsalât-ı milliyeyi arttırma meselesi» tartışmasında İttihat ve Terakki'nin yarı resmî yayın organı *İktisadiyyat Mecmuası,* tarım-sanayi ikileminde uç görüşleri yadsıyor, uzlaşmacı bir tavır alıyordu. Meşrutiyet'in ilânından beri İttihatçılar sanayileşmeden yana çıkıyorlarsa da, taşrada, önemli ölçüde toprak eşrafından gücünü alan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarımın önemini görmezlikten gelmesi, toprakla ilişkisini kesmesi beklenemezdi. Nitekim, siyasal yönü ağır basan ve İttihatçılarca örgütlenen Osmanlı Çiftçiler Derneği, kırsal kesimde İttihat ve Terakki'nin ilişkilerini pekiştirmeyi amaçlıyor, her fırsatta tarımın ülke ekonomisindeki ağırlığını vurguluyordu.

---

56 «Türkiye'de zıraat,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, no: 1541, 5 Temmuz 1330, s. 449-451. Gazete tarımın önemini şu satırlarla vurguluyordu:

> «Sanayi'i asla ihmâl etmiyelim. Bu memleketin ruhu olan ticaretin terakkisine çalışalım; fakat herşeyden evvel, cism-i memleket demek olan zıraate itina edelim. Sanayi'i ihya için evvela ticaret ve zıraat esaslarını tersîn edelim. Esasen zıraî olan bir memlekette akdem olan zıraattır. Zıraatın terakkisi ticaretin ve hususiyle sanayi'in inkişafında pek çok dahli bulunduğu nazar-ı itibârdan dûr tutulmamalıdır.»

57 «Türkiye'nin istikbâl-i iktisadiyyesi,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, no: 1538, 14 Haziran 1330, s. 401-403.

İttihatçılar adına konuşan Tekin Alp, «biz bu memleketin âtî-i iktisadîsini zıraatın, istihsalât-ı zıraiyyenin terakkisinde görüyoruz» diyordu. Ancak, tarımın gelişmesi sanayi'in geri bırakılması anlamına gelmiyordu. Tekin Alp, «her vakit Friedrich List'in meşhur sözünü tekrar edip duruyoruz:» «Sanayi'den mahrum bir zıraat memleketi çolak bir adama benzer» diyordu.[58]

İttihatçılara göre, Osmanlı Devleti tarım ülkesi olmakla beraber geliştirilebilecek sanayi kolları asla ihmal edilmemeliydi. Ancak, tarımla sanayi'in çıkarları çatıştığında tarım sektörü yeğlenmeliydi. «Çünki memleketimizi esaret-i iktisadiyyeden kurtaracak olan şey sanayi değil zıraattı.»

Öte yandan, İttihatçılar, bilinçsiz bir sanayileşme politikasının ülke çıkarlarına ters düşebileceğini söylüyorlardı. Osmanlı toplumunda gerek sermaye, gerekse işgücü arzı sınırlıydı. Koruyucu gümrük tarifeleriyle sanayi'i kurmak mümkünse de her türlü koruyucu dış ticaret politikasının ulusal üretimi arttıracağı söylenemezdi. Sanayileşirken önemli ölçüde yabancı sermayeye gerek duyulacaktı. Eğer girdiler dış ülkelerdekine oranla daha pahalıya mal olur ve sanayi yalnız koruyucu gümrüklerle yaşamını sürdürebilirse «bu sanayi'den millî iktisat fayda değil zarar görürdü.» Nitekim, sanayi'e gereğinden fazla önem verilerek dış ülkelere oranla çok pahalı mal üretilirse, sanayi kökenli tüketim mallarının fiyatları yükselir, fiyatlar maliyet enflasyonuna yol açarak işçi ücretlerine yansır, genel olarak ülkede hayat pahalılaşırdı. Öte yandan, ihracata dönük tarım ve sanayi mallarımız uluslararası piyasalarda rekabet gücünden yoksun kalır, ihracatımız günden güne düşerdi.

İttihatçılara göre, bilinçsiz bir sanayileşme politikasının doğuracağı diğer bir sakınca, tarım sektöründen sanayi'e aşırı bir nüfus kayması sonucu, tarlalarda işgücü açığı oluşması ve tarımda üretim olanaklarının kısılmasıydı. Bu ise, çarpık doğmakta olan sanayi sektöründe beslenme sorunu yaratacak, ülke, ve özellikle büyük kentler, açlıkla karşı karşıya kalacaktı.[59]

---

[58] Tekin Alp, «İstihsalât-ı milliyyeyi arttırmak meselesi: Zıraat mı, sanayi mi?» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 61, 2 Ağustos 1333, s. 2.

[59] II. Meşrutiyet'in ilk yıllarından beri bu kaygı gündemdeydi. Teşvik-i Sanayi yasa tasarısı Mebusan Meclisi'nde görüşülürken Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası yayın organı şu satırlara yer veriyordu:

«Hükûmet zıraatı lâyık olduğu derecede nazar-ı ehemmiyete almıyacak olursa, bahusus yeni alât-ı zıraiyyeyle köylülerimizin mesaisini teshil eylemezse zaten bir zamandan beri meşhud olduğu üzre köylülerimizin vesait-i maişet te-

9. Almanya'ya Müslüman-Türk işçi-öğrenci gönderilişi ve meslekî ve teknik öğretim sorunu

İkinci Meşrutiyet yıllarında Babıâli artık sanayileşmenin önemini kavramıştı. Girişimcileri özendirmek amacıyla çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı ve düzenlenen sanayi istatistikleri yanısıra, Avrupa'dan sanayi uzmanları getirilmiş, sanayi müfettişleri tayin edilmişti. Bu arada, ülkedeki meslekî ve teknik öğrenim olanaklarının kısıtlılığı nedeniyle Avrupa'ya müttefik ülke fabrikalarında çalışmak üzere binlerce işçi öğrenci gönderilmişti.[60]

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı hükûmeti Alman hükûmetinden, 12-18 yaşları arasında 10.000 kadar Türk gencinin meslekî ve teknik öğrenim görmek üzere Alman fabrikalarına kabul edilmesini talep etmişti.[61] Alman sanayi odalarının bu öneriyi benimsemesi üzerene iki hükümet arasında bir protokol imzalanmıştı.

Hazırlanan protokolde, Türk gençlerinin Alman köylerinde, ya da orta büyüklükte kasabalarda üç, dört yıl eğitilmeleri öngörülmüştü. Bu öğrenciler olanaklar elverdiği ölçüde, pansiyoner olarak Alman öğretmenlerinin konutlarına yerleştirilecek, giyim, kuşam ve beslenmeleri, eğitimlerini üstlenen Alman fabrikalarınca karşılanacaktı. Türk öğrenciler öğrenimlerini tamamladıktan sonra, eğitimleri sırasında masraflarını karşılayan fabrikalarda bir, iki yıl ücretsiz çalışacaklardı.[62]

---

dariki için şehirlere tahaccümü artarak tarlalarımız beyâbân hâlini alır ve memleketimizin ahvâl-i iktisadiyyesi terakki edecek yerde bilakis tedenni eder. Bunun için yegâne çare ihtiyacât-ı zıraiyyemizi nazar-ı ehemmiyyen dûr bırakmıyarak fen dairesinde zıraatın esbâb-ı terakkisini istikmal eylemektir.» «Türkiye'de zıraat,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 27. sene, no: 1371, 2 Nisan 1327, s. 114.

60 «Almanya'daki talebemiz,» *Sabah*, 1 Mart 1917, s. 1; «Almanya'ya talebe i'zâmı,» *a.g.g.*, 22 Mayıs 1916, s. 3; «Almanya'daki talebemiz,» *a.g.g.*, 2 Mart 1917, s. 1; Yunus Nadi, «Avrupa'ya gönderdiğimiz talebe,» *Tasvîr-i Efkâr*, 19 Şubat 1917, s. 1; «Avrupa'da Osmanlı talebesinin teftişi,» *a.g.g.*, 3 Nisan 1917, s. 2; Yunus Nadi, «Almanya'ya talebe i'zâmı meselesi,» *a.g.g.*, 15 Temmuz 1917, s. 3; «Adliye Nezareti'nin Almanya'ya talebe i'zâmı teşebbüsü,» *a.g.g.*, 29 Temmuz 1917, s. 1; «Yine Avrupa'ya talebe i'zâmı meselesi,» *a.g.g.*, 14 Ağustos 1917, s. 1; «Avrupa'daki talebemiz,» *İkdam*, 4 Nisan 1917, s. 2; «Almanya'ya gidecek talebelerimiz,» *Vakit*, 8 Teşrin-i sânî 1917, s. 2; Necmettin Sâdık, «Avrupa'daki talebemiz,» *a.g.g.*, 17 Kânun-u evvel 1917, s. 1.

61 «Bir büyük beşâret,» *Sanayi*, sayı 9, 15 Kânun-u sânî 1332, s. 23.

62 «Almanya'da san'at tahsili,» *İkdam*, 8 Kânun-u sânî 1917, s. 2.

Bu genel protokol yanısara Osmanlı bakanlıkları kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere, Almanyaya öğrenci, işçi ya da teknik eleman göndermişlerdi. Harbiye Nezareti, Levazımât-ı Umumiyye Dairesi müessese ve fabrikalarıyla, Kolordu sanayi takımları ve askerî fabrikaları ve Seyr-ü sefain fabrikaları için debbağ, kunduracı, sarraç, makinist, dokumacı, boyacı, iplikçi, terzi ve makastar olarak yetişecek 200 kişiyi iki yıl süreyle, masrafları Harbiye Nezareti'nce karşılanmak üzere, Almanya'ya yollamıştı.[63]

Zıraat ve Ticaret Nezareti, sanayi mektebi mezunlarının bir kısmını takım tezgahları üzerine çalıştırmak için Almanya'da Luvveh fabrikasına göndermişti. Bu gençler, çırak olarak bu fabrikada üç yıl makina çalıştıktan sonra, yüksek başarı gösterenleri Wittenberg Politeknik Okulu'na kaydettirilecek, öğrenimlerini bitirip yurda dönüşlerinde Sanayi Mektebi'ne şef olarak tayin edileceklerdi.[64]

Bahriye Nezareti tersane çıraklarından yetenekli olanları Alman fabrikalarında ihtisasa göndermişti.[65] Maarif Nezareti Darüleytam öğrencilerinden 200 genci madencilik eğitimi görmek üzere Almanya'ya sevketmiş, bu öğrenciler eğitimlerini maden ocaklarında işçi olarak çalışarak görmüşlerdi.[66]

Bakanlıklar yanısıra, Osmanlı ticaret ve sanayi odaları da Almanya'ya öğrenci göndermişti. Terzilik, kunduracılık, marangozluk, demircilik, dülgerlik ve boyacılık öğrenecek olan bu gençler dört yıl süreyle Almanya'da kalacaklardı.[67] Öğrenim için Almanya'ya Türk genci gönderen diğer bir kuruluş Türk-Alman Cemiyeti'ydi[68] .

Almanya'ya gönderilen öğrenciler, yaşlarının küçük oluşu (12-18) nedeniyle genellikle yetim mekteplerinden seçiliyor,[69] başlarında birer

---

63 «San'at tahsili için Almanya'ya talebe i'zâmı,» *İkdam*, 7 Temmuz 1916, s. 2.

64 «Sanayi mektebinden Almanya'ya talebe i'zâmı,» *Sanayi*, sayı 15, 31 Temmuz 1333, s. 23.

65 «Tersane çıraklarının Alman fabrikalarına hareketi,» *Sanayi*, sayı 14, 30 Haziran 1333, s. 23.

66 «Maden talebesi,» *Sanayi*, sayı 14, 30 Haziran 1333, s. 23; «Almanya'ya maden amelesi i'zâmı,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 50, 29 Mart 1333, s. 7.

67 «Almanya'da sanayi tahsili,» *Sanayi*, sayı 15, 31 Temmuz 1333, s. 23.

68 «Almanya'daki talebemiz: Prusya Maarif Nazırı'nın bazı mukarrerâtı,» *Tanin*, 6 Kânun-u evvel 1916, s. 3.

69 «Almanya'ya talebe i'zâmı,» *Sanayi*, sayı 15, 31 Temmuz 1333, sa. 23; «Konya'dan Almanya'ya talebe i'zâmı,» *a.g.d.*, sayı 14, 30 Haziran 1333, s. 23.

bakanlık yetkilisi bulunuyordu.[70] Bu öğrenciler Almanya'da öğrenimleri sırasında, Berlin Şehbenderi Lütfi Bey tarafından denetleniyor, Babıâli'ye öğrencilerle ilgili sürekli bilgi veriliyordu.[71]

Öte yandan, Almanya'daki eğitim olanakları yanısıra, İstanbul'daki sanayi mektebini Avrupa benzerleri düzeyine çıkarmak amacıyla Babıâli, Almanya'dan Lucatsch adlı bir uzman getirtmişti. Zıraat ve Ticaret Nezareti Müessesât-ı Sınaiyye Genel Müfettişi, Macar uyruklu Turdahi ile birlikte işe koyulan Lucatsch, okulun genişletilmesi hakkında bir yasa tasarısı hazırlamış ve Babıâli'ye sunmuştu. Tasarıda sanayi Mektebi'nde makinistlik, şöförlük, kunduracılık, elektrik mühendisliği ve zıraat makinistliği şubeleri kurulacağı belirtiliyordu.[72]

Osmanlı topraklarının diğer yörelerinde de, valiler ve ordu mensuplarının gayretleriyle benzer gelişmeler izlenmiş, yeni mekteplerinin kurulması ya da eskilerinin genişletilmesi için girişimlerde bulunulmuştu. Örneğin, Suriye'de 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa ve Vali Azmi Bey'in çabalarıyla yeni sanayi mektepleri açılmış, Hayfa, Kudüs, Yafa, Beyrut, Şam'daki sanayi mekteplerinin geliştirilmesi amacıyla Almanya'dan Offenbourg Sanayi Mektebi müdürü Dr. Stücker getirtilerek önerileri alınmıştı.[73]

10. Anadolu'da «milli sanayi» örneği: Adapazarı Demir ve Ahşap Malzeme İmalathanesi

Savaşın doğurduğu olağanüstü koşullar, sınırlı da olsa, «millî sanayi» örneklerine ortam hazırlamış, İttihatçılar bu tür fırsatları kamu oyunda sanayi bilinci oluşturmak için değerlendirmekten kaçınmamışlardı.

---

70 «Almanya'ya amele i'zâmı,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 16, 2 Haziran 1332, s. 8.

71 «Alman-Türk münasebâtı: Berlin Şehbenderi Lütfü Bey'le mülâkat,» *Tanin*, 28 Teşrin-i evvel 1917, s. 3. Lütfü Bey, Almanya'daki öğrencilerle ilgili olarak şunları söylüyordu:

> «Almanya'da tahsilde bulunan gençlerin miktarı bu memuriyete geldiğim zamandan beri epeyce artmıştır. Yalnız son ay zarfında Almanya'ya 3.000 Türk genci vâsıl olmuştur. Bunların bir kısmı Darülfünûn müdavimi ve bir kısmı da mekâtib-i tâliyye talebesidir. ... Almanya'da üçüncü bir kısım talebe daha geldi, bunlar buradaki fabrikalarda ameliyyat görecek olan sanayi mektebimizin talebesidir.»

72 «Sanayi Mektebi'nin tevsi'i,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 29, 12 Eylül 1332, s. 8.

73 «Beyrut mektubu,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 54, 3 Mayıs 1333, s. 8.

«Millî sanayi» kapsamına giren işyerlerinde gösterişli açılış törenleri düzenlenmiş, yayın organları günlerce bu «millî» girişimlerden söz etmişti.

Örneğin, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, savaşın en yoğun günlerinde İstanbul'dan kalkıp Adapazarı'na gidiyor, «Demir ve Ahşap Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi»nin açılış törenine katılıyordu. Enver Paşa, törende yaptığı konuşmada, Avrupa'nın iktisadî gelişiminde yirmi yılda ulaşılan noktaya Osmanlıların bundan böyle bir yılda varmak zorunda olduklarını söylüyor, hızlı bir kalkınma döneminin başlatılmasını istiyordu.

Adapazarı Demir ve Ahşap Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi, İkinci Meşrutiyet yıllarında başlatılan devlet-özel girişim ortaklığının tipik bir örneğiydi. 1915 yılının ilk yarısında, Adapazarı İttihatçı eşrafından, Nihad Salim, Raif ve Rasim Beyler, «Nihad Bey ve Şürekası» adıyla, Adapazarı ormanlarını işletmek ve oradan elde edilen keresteyi değerlendirmek üzere küçük bir kollektif şirket kurmuşlardı. Ardından, Zıraat ve Ticaret Nezareti, Pazar Ormanları'nın geniş bir kesimini otuz yıl süreyle bu şirkete ihale etmişti.

Ancak, savaş nedeniyle şirket kuracağı fabrika için gerekli makina ve araç, gereci getirtememişti. Bu sırada Harbiye Nezareti şirketin imdadına yetişmiş, gerekli girdileri Almanya'dan kendi adına ithal etmişti. Böylece Harbiye Nezareti şirkete ortak olmuş, kollektif şirket anonim şirkete dönüştürülerek Demir ve Ahşap Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi adını almıştı.

Adapazarı'nda fabrika kurarak ahşap ve demir malzeme üretmek, çevre ormanları işletmek ve benzer her türlü sınaî ve ticarî girişimlerde bulunmak üzere kurulan şirketin sermayesi 20 Osmanlı lirası değerinde 4.200 paya ayrılmış 84.000 lira idi. Pay sahiplerinin Osmanlı uyruğunda olmaları gerekiyordu.[74]

İttihatçılar için böyle bir fabrikanın Adapazarı'nda açılışı, sanayi'in Anadolu'ya yayılması için bir propoganda vesilesiydi. Bu fabrikayla, İttihatçılara göre, Anadolu'nun sanayileşmesi için ilk adım atılmıştı. Adapazarı Demir ve Ahşap Malzeme İmalathanesi'nin düdükleri yüzyıllardır gaflet uykusunda yuvarlanan Anadolu halkını bir kez daha «inti

---

[74] Ticaret ve Zıraat Nezareti, *Memâlik-i Osmâniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1334, s. 26-27; «Memleketimizde sınaî şirketler.» *Sanayi*, sayı 13, 31 Mart 1333, s. 23.

bâh»a davet ediyor ve Anadolu'nun iktisadî yaşamında yeni bir dönemin başladığını duyuruyordu.

Fabrika, Başkumandan Vekili Harbiye Nazırı Enver Paşa ve diğer devlet büyüklerinin huzurunda «merasim-i mahsusa» ile açılmış, mühendislerine o sırada ihdas edilen «sanayi madalyaları» verilmişti.[75] Açılış konuşmalarında bu tür bir fabrikanın savaş yıllarında kurulmasının Osmanlı Devletinin gücünü kanıtladığı vurgulanmış, Adapazarı Demir ve Ahşap Malzeme İmalathanesi'nin Anadolu için bir örnek oluşturacağı ileri sürülmüştü.

Devlet-özel girişim ortaklığında kurulan fabrika, Harbiye Nezareti tarafından işletiliyor, tezgahlarda işçi olarak asker çalıştırılıyordu. Ancak, dönemin yayın organlarında sürekli vurgulanan fabrikanın bir «teşebbüs-ü şahsî» olduğuydu: «İmalathane teşebbüs-ü şahsî olmak üzere meydana çıkmış ve muharebeden sonra bir teşebbüs-ü şahsî mahiyetinde işlemeye devam edecekti.» Makina ve diğer araç gereçlerin sağlanması nedeniyle Harbiye Nezareti'nin elinde bulunan pay senetleri, ileride girişimci Osmanlılara satılacak ve bu suretle şirket «büsbütün hususî ve millî bir şirket»e dönüşecekti.

İttihatçıların yarı resmî yayın organı *İktisadiyyat Mecmuası*'nda yer alan «Memleketimizde büyük sanayi» başlıklı yazısında Tekin Alp, «sırf millî sermaye, sırf millî teşebbüs ile» kurulan Demir ve Ahşap Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi'nin tüm kanıtlarıyla büyük sanayi'in ilk örneğini oluşturduğunu belirtiyor, doğal kaynaklarımızı değerlendirmek için «lazım gelen makinaları biz kurmazsak bugünkü esaret-i iktisadiyyeden pek çabuk kurtulamıyacağı»mızı ileri sürüyordu.[76]

Tekin Alp, «millî iktisadın, servet-i umumiyyenin necat ve i'tilâsını [kurtuluş ve yükselişini] en ziyade büyük sanayi'in terakkisinde görüyor»du. Büyük sanayi'in gelişimine en büyük katkıda bulunabilecek merci ise, Tekin Alp'e göre, Harbiye Nezareti'ydi. İttihatçı yazar, «bugün ahşap malzeme imalathanesi için teşebbüs-ü şahsî erbâbına mües-

---

75 «Yeni bir imalâthane,» *Türk Yurdu*, yıl 5, cilt 11, sayı, 610 Teşrîn-i sânî 1332, s. 96. Dergi şu satırlara yer veriyordu:

«İmalâthane başmühendisine verilen beşinci rütbeden Mecidî nışanı ile diğer mühendislere verilen sanayi madalyaları Enver Paşa hazretleri tarafından bizzat kendilerine tevdi' olunmuştur.»

76 Tekin Alp, «Memleketimizde büyük sanayi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 33, 3 Teşrîn-i sânî 1332, s. 1.

sir bir muavenet uzatıldığı gibi yarın demir, deri, konserve vesair mekûlât ve techizât fabrikalarına dahi aym suretle muavenet ve müzâheret olunacağı ve bu sayede az müddet zarfında sanayi-i milliyenin büyük bir kısmı Harbiye Nezareti'nin himayesi altında vücutpezir olacağı şüphesizdir» diyordu.

11. İkinci Meşrutiyet yıllarında girişimci örgütler: Cemiyet-i Müteşebbise, Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Cemiyet-i Milliyyesi, Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti ve Millî Fabrikacılar Cemiyeti

İkinci Meşrutiyet döneminde, iktisadî gelişme ve sanayileşme sorunlarının gündeme gelişiyle birlikte, girişimci bazı kesimler örgütlenme gereği duymuş, ticaret ve sanayi odaları yanısıra «müteşebbis» Osmanlılar biraraya gelerek dernekleşme girişimlerinde bulunmuşlardı.

1909 yılında İstanbul'da kuruluş çalışmalarına başlanan Cemiyet-i Müteşebbise bu tür derneklerin ilkiydi. Yayınlanan nizamnamesinde, Temyiz Mahkemesi üyesi Ali Haydar Efendi, Temyiz Mahkemesi Başsavcısı Memduh Bey, İstanbul eski İstinaf Ticaret Mahkemesi Başkanı Ali Galip Bey, Birinci Ticaret Mahkemesi âza mülâzımı Mustafa Bey, Dava vekili Diran Yerganyan Efendi ve *Servet-i Fünûn* gazetesi başyazarı Bedri Bey derneğin kurucuları olarak gösterilmişti.[77]

Cemiyet-i Müteşebbise ülkede gerek duyulan yatırımları gerçekleştirmek için küçük sermayeleri biraraya getirecek, Osmanlı topraklarında demiryolu döşeyecek, kanallar açacak, nehirlerden yararlanacak ve ülke kıyıları arasında ulaşımı sağlayacak anonim şirketleri kuracaktı.

Cemiyet-i Müteşebbise'ye göre, 1908 öncesi yönetimler sırasında «emniyetin fıkdanı» nedeniyle kimse bu tür girişimlerde bulunmaya cesaret edememişti. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti «istibdat»a karşı açmış olduğu savaşı kazanmış, Osmanlı uyruklarını esaretten, ülkeyi parçalanmaktan, devleti çökmekten kurtarmıştı. Şimdi Osmanlı «müteşebbis»lerine düşen görev ülkeyi imar etmekti. Bu görev ise, işbirliği (tevhid-i mesaî) ve para ile, diğer bir deyişle kurulacak anonim şirketlerle mümkündü.

Cemiyet-i Müteşebbise, «Anadolu'nun bir cihetinde şömendüfer yapılmasını yalnız hükûmetten veyahut ecnebînin himmet ve muavenetinden beklersek emin olalım ki memâlik ve tab'a-i Osmaniyyenin birçok

---

[77] *Cemiyet-i Müteşebbise Nizamnamesi,* Dersaadet; Becidyan Biraderler Matbaası, 1325, s. 13.

yerlerinde daha birçok seneler deve ve katır ile seyir ve seyahat ederiz» diyor, «Ali'nin, Veli'nin, Dimitri'nin, Petro'nun, Kirkor'un, Bogos' un, Viktor'un, Bohor'un ceplerindeki kuruşları» birleştirerek Osmanlıların kendi işlerini kendilerinin görmeleri gerektiğini söylüyordu.

Kırk, elli bin lirayla birkaç milyon liralık bir anonim şirket kurulabileceğini ve böylece demiryolu yapımına girişilebileceğini kaydeden Cemiyet-i Müteşebbise, otuz milyon Osmanlıdan bir milyonu beş yıl süreyle her ay 25'er kuruş ödemede bulunursa, beş yıl sonunda 15 milyon toplanmış olacağını belirtiyordu. Cemiyet bu parayla demiryolu döşeyebilecek, anonim şirketler oluşturabilecek ve nihayet bir «millî banka» kurabilecekti.

Bu nedenle, her ay en az 25 kuruş ödemeyi taahhüd eden her Osmanlı, Cemiyet-i Müteşebbise'ye üye kaydedilecekti. Üyelerin ödedikleri paralar anonim şirketlerin kuruluşunda değerlendirilecekti. Beş yıl sonunda cemiyet üyelerine anonim şirketlerden ayrılan kurucu pay senetleri, kurulacak bir «millî banka»nın sermayesini oluşturacak, Cemiyet-i Müteşebbise artık feshedilerek Osmanlı girişimcileri faaliyetlerini «millî banka» ve anonim şirketler kanalıyla sürdüreceklerdi.

Görüldüğü gibi, İkinci Meşrutiyet koşullarında pek gerçekçi olmayan Cemiyet-i Müteşebbise, gerekli sermayeyi oluşturamama nedeniyle bir süre sonra feshedilmişti. Ancak, bu dernek 1908 Devrimi ertesi Osmanlı topraklarında girişimci özlemlerin bir göstergesi olarak belirmişti. Cemiyet-i Müteşebbise örneği, artık anonim şirketlerin öneminin kavranmış olduğunu, «millî banka» kurma gereğinin duyulduğunu belgeliyordu.

İkinci Meşrutiyet'e değin, devlet girişimiyle fabrika kurulmaya çalışılmış, ya da yabancı sermayeye imtiyaz verilerek temel bayındırlık hizmetleri gördürülmüştü. 1908 Devrimiyle birlikte, devlet ve yabancı sermayenin dışında üçüncü bir kesitten, Osmanlı «teşebbüs-ü şahsî»sinden söz edilmeye başlanmıştı. İşte, Cemiyet-i Müteşebbise, ölü doğmasına karşın, bu üçüncü kesitin özlemlerini dile getirmişti.

Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Cemiyet-i Milliyyesi aynı yıl İstanbul'da kurulan bir başka dernekti. Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası'na yakın olduğunu sandığımız bu dernek 1910 yılı başlarında bir Arazi ve Emlâk Bankası kurulması için Nafıa Nezareti'ne öneride bulunmuştu.[78]

---

[78] «Zıraat Bankası,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 26. sene, no: 1318, 27 Mart 1326, s. 113.

İkinci Meşrutiyet yıllarında Osmanlı girişimcilerinin oluşturdukları üçüncü bir dernek Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti'ydi. 1913 yılında İstanbul'da kurulan bu dernek Batı'nın bilim ve tekniğindeki gelişmelerinden ülke «san'atkârlarını» haberdar edecek, sanayi ile ilgili kitapları Türkçeye çevirecek, ya da telif eserler hazırlayarak kendi yayın organlarında yayınlayacaktı. Dernek ayrıca gece dersleri ve konferanslar düzenleyecek, açacağı «imalâthane»lerde edinilen bilgileri uygulamaya sokacaktı.[79]

Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti Osmanlı zanaat erbabını sanayi'e özendirme çabası içerisindeydi. Geleneksel Osmanlı küçük üreticiliğine çağdaş teknolojiyi benimsetmeyi amaçlayan dernek Meşrutiyet yılların da pek varlık gösterememişti.

İkinci Meşrutiyet döneminde kurulan son girişimci dernek Millî Fabrikacılar Cemiyeti'ydi. «Millî iktisat» ilkelerinin benimsendiği Birinci Dünya Savaşı yıllarında artık Osmanlı girişimcilerinin maddî tabanı oluşmuştu. Asker-memur zihniyeti giderek yok olmaya başlamış, Osmanlı, ticarete, zanaata, sanayi'e yönelmişti.[80]

Sanayi alanında özel girişimin (teşebbüsât-ı şahsiyye-i sınâiyye) gelişimini amaçlayan Millî Fabrikacılar Cemiyeti, 1917 başlarında, çoğu İttihatçı ve aynı zamanda milletvekili olan fabrikatörlerin biraraya ge lişiyle ortaya çıkmıştı. Tokat mebusu ve Millî Şayak Fabrikası sahibi Hüseyin Rıza Bey, Divaniye mebusu ve Halat Fabrikası sahiplerinden Halit Süleyman Bey, Lazistan mebusu ve Sûfîzade İmalathanesi sahibi Sudi Bey, İzmit mebusu ve Şişe ve Konserve Fabrikaları sahiplerinden Ziya Bey, Karesi mebusu ve Yağ ve Alçı Fabrikası sahibi Ferhat Bey, Niğde mebusu ve Deri Fabrikası sahiplerinden Kalinoğlu Ananyas Efendi, Dava vekili ve Kereste Fabrikası sahibi Selahattin Refik Bey, Kereste ve Sun'i Taş Fabrikaları sahibi Benun Değirmenciyan Efendi ve Reşatpaşazade Ali, derneğin kurucularını oluşturuyorlardı.[81]

Millî Fabrikacılar Cemiyeti, ülkenin gerek duyduğu sınaî işletmelerin kurulabilmesi için vatandaşlar arasında işbirliği ve güçbirliği (teş

---

[79] *Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti Nizamnamesi,* Dersaadet, Keteon Bedrosyan Matbaası, 1329, s. 2.

[80] Derneğin nizamnamesine göre, «fabrikaları lâakal beş beygir kuvveti hâiz olan bilumum fabrikacılarla, erbâb-ı sanayi ve muhibb-i san'at olanlar mezkûr cemiyete dahil olabilirler.» «Millî Fabrikacılar Cemiyeti,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 50, 21 Mart 1333, s. 6.

[81] «Millî Fabrikacılar Cemiyeti,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 51, 5 Nisan 1333, s. 6-7.

rik-i mesâî ve tevhid-i kuvâ) sağlamayı amaçlıyordu. Dernek, girişimci Osmanlıları birbirleriyle tanıştırarak ortak girişimlerde bulunmalarına önayak olacak, özel girişim erbâbına «rehberlik» edecekti.[82]

Dernek, ayrıca, ülkede sanayi'in gelişmesi, sanayi erbâbının himayesi ve özellikle Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun ülke gereklerini karşılayacak şekilde düzeltilmesi için yasama ve yürütme organları düzeyinde gerekli girişimlerde bulunacaktı. Vatandaşların ve özellikle gençlerin «millî sanayi»e rağbetlerini sağlamak amacıyla dergiler yayınlayacak, günlük gazetelerde ve süreli yayınlarda sanayi'i özendirici yazılara yer verdirtecekti.

Millî Fabrikacılar Cemiyeti'nin kuruluşu kamu oyunda yankı uyandırmakta gecikmedi. Sanayileşmenin ancak girişimci kişilerin biraraya gelip bu tür iktisadî kuruluşlara yönelmeleriyle gerçekleşebileceğini savunan *İktisadiyyat Mecmuası,* derneğin kuruluşunu kutluyor, «memleketimizde sanayi'in terakkisine çalışmak, fabrikalar açmak, sergiler tertip etmek ve bir sınaî uyanıklık husule getirmek» üzere kurulduğunu vurgulayarak bu alanda önemli bir atılım olduğunu ileri sürüyordu.[83]

İktisadiyyat Mecmuası, Millî Fabrikacılar Cemiyeti'nin faaliyet alanının pek geniş olmasına karşın, öncelikle ele alması gereken bazı görevleri olduğunu söylüyordu. Dergi, derneğin seçici bir sanayileşmeye yönelmesi gerektiğini vurguluyor, böyle bir kuruluşun herşeyden önce ülkede geliştirilmesi uygun düşecek sanayi sektörlerini saptamasını diliyordu.

İktisadiyyat Mecmuası sanayi alanında, ithalatı olanaklar ölçüsünde kısıtlayacak bir ithal ikamesine gidilmesini öneriyordu. «Memleketimizde büyük sanayi'e, büyük fabrikalara ihtiyac-ı kat'i var»dı. Ancak, «millî iktisat» için en yararlı fabrikalar hangileriydi? Bu fabrikalar için ne tür olanaklar bulunuyordu? İşte Millî Fabrikacılar Cemiyeti bu sorunlara eğilmeliydi.

---

[82] «Sanayi havadisleri: Pâyitahtımızda yeni bir dernek - Millî Fabrikacılar Cemiyeti,» *Sanayi,* sayı 12, 30 Nisan 1333, s. 31. Dergi, derneğin amacını özetlerken, «efrâd-ı millette hâsıl olan intibâh-ı iktisadînin sanayi'e müteallik arzu ve teşebbüslerini imkân-ı husule çıkarmaktır» diyordu.

[83] Tekin Alp, «İktisadî teşkilât,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 52, 19 Nisan 1333, s. 1-2. Tekin Alp, iktisadî yaşamda örgütlenmenin önemini şu satırlarla vurguluyordu:

> «Şurası da temenni olunur ki fabrikacılar tarafından bir zümre-i mahsuse teşekkül ettiği gibi komisyoncular, manifaturacılar, tuhafiyeciler gibi hukuk ve menâfi-i müştereke esasına müstenid ayrı ayrı zümreler vücûde gelsin ki ancak bu suretle hayat-ı iktisadiyyede mükemmel bir teşkilât şebekesi vücûde gelebilsin.»

Nitekim, dernek faaliyete geçer geçmez ilk iş olarak bir anket düzenlemişti. Vilâyetlere, mutasarrıflıklara ve belediyelere gönderilen soru kağıdında yöredeki mevcut fabrikaların miktarı, türü, çevirici gücü ve bu gücün türü, yıllık üretimi, ustabaşı ve işçi miktarı, bunların milliyet ve uyruğu, aldıkları ücret, yerel girişimcilerce uygun görülen fabrika türleri, yöredeki su kuvveti ve bundan faydalanma olanakları soruluyordu.[84]

Anket sonucu elde edilen bilgilere göre düzenlenen raporda, ülkede bol miktarda bulunan tiftik yapağıdan yararlanılarak dokuma fabrikaları kurulabileceği, yetersiz düzeyde bulunan un değirmenlerinin geliştirilmesiyle Romanya ve diğer ülkelerden un getirtilmesine son verilebileceği kaydediliyordu.

Öte yandan, Millî Fabrikacılar Cemiyeti, beklenilenin tersine, küçük üreticiliğin tekrar canlandırılmasından yana çıkıyordu. Bu amaçla dernek hükûmete başvurmuş, bazı işkollarının esnaf derneklerinin tekelinde kalmasını önermişti. Görüldüğü gibi, İttihatçıların esnaf geleneği Millî Fabrikacılar Cemiyeti'ni de etkilemişti.[85]

Millî Fabrikacılar Cemiyeti kısa ömürlü olmuştu. Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenik düşmesi ve ardından isminde «millî» sözcüğü bulunan her türlü girişimi İttihatçı kuruluş olarak niteliyerek haklarında takibata geçen Hürriyet ve İtilaf'ın iktidara gelişi, bu derneğin de sonu olmuş, Millî Fabrikacılar Cemiyeti kapatılarak faaliyeti durdurulmuştu.

* * *

Osmanlı aydını uzun bir dönem Osmanlı Devletini tarım ülkesi olarak görmüş, klâsik iktisat öğretisi ışığında, karşılıklı üstünlükler ilkesine inanarak Osmanlı'nın tarımda uzmanlaşmasını önermişti.

İkinci Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı aydınının düşün yapısını ulusçuluk belirlemişti. Bu dönemde Alman iktisadî düşüncesinden etkilenilerek «millî iktisat» benimsenmiş, List, Rae, Cauwès, Carey gibi klasik iktisada ters düşen düşünürler okunmuştu.

Artık, birey ile insanlık arasında ulus gerçeği aranmış, ulusun organik bir bütünsellik kazanması özlenmiş, iktisadî bağımsızlığın sanayileşerek gerçekleşebileceği savunulmuştu.

---

84 «Millî Fabrikacılar Cemiyeti tarafından vilayâta gönderilen tamîmin sureti,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 57, 7 Haziran 1333, s. 6.

85 «Association des industriels turcs,» *Revue de Turquie - Questions économiques*, No: 6, Octobre 1917, s. 183.

19. yüzyılda, Babıâli sanayileşmeyi özendirici sınırlı bazı önlemler almışsa da dönemin elverişsiz koşulları ve Osmanlı toplumunun yapısal gerçekleri sanayileşme için elverişli bir ortamın oluşmasını önlemişti. 1908 Devrimi'yle birlikte o güne değin dağınık bir biçimde uygulanagelmekte olan bağışıklık ve ayrıcalıklar biraraya getirilmiş, kapsamlı bir teşvik politikası benimsenmişti. Ancak kuruluş ve işletme sermayesi sorununa çözüm bulunamamış, sanayi'e kredi sağlayacak banka kurma girişimleri sonuç vermemişti.

1908-1918 dönemi, Türkiye'de sanayileşme bilincinin billurlaştığı yılları oluşturmuştu. Gazete ve dergilerde sanayi sorununa sık sık değinilmiş, sanayi kuruluşlarının sayımı yapılmış, sınaî ürün yarışmalarına yer verilmişti. Sanayi sergi ve panayırları açılmış, *Sanayi* dergisi çıkarılmış, yabancı uzman getirterek ülkedeki sanayi mektepleri yeniden düzenlenmişti. Teknik kitap yayınına geçilmiş, Almanya'ya meslekî ve teknik öğrenim için işçi-öğrenci gönderilmişti.

Türkiye'de ilk işçi ve işveren örgütleri de bu yıllarda kurulmuştu. Ancak, 1909'da yasalaşan Tatil-i Eşgal ve Cemiyetler Kanunları ile işçilerin sendikalaşmaları yasaklanmıştı.

Osmanlı Devleti sanayileşemeden çöküp gitmişti. Buna karşın, İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı'da sanayi toplumu olma özleminin doğduğu, sanayileşme bilincinin oluştuğu yıllardı. Osmanlı artık geri kalmışlığın iktisadî nedenlerine eğilme gereği duyuyor, bilinçsiz Tanzimat Batıcılığını aşarak, çağdaş uygarlık düzeyine sanayileşmeyle varılabileceğine inanıyordu.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İTTİHATÇILARIN ÜRETİCİ VE TÜKETİCİYİ ÖRGÜTLEME GİRİŞİMLERİ; KOOPERASYON

«Servetin bir vasıta-i esaret olmasına mani olmak için suret-i istihsâl ve inkısâmına dikkat etmelidir. Servet, istihsâle hizmet edenler arasında adilâne tevzi olunursa hayırkâr ve saadetbahşâ bir âmil-i iktisadîdir; ... Servetin husulüne sebep olan meşru yolların başlıcaları say ile tasarruf, gayr-ı meşruları ise ribâh, riya, ihtikâr, nüfuzu suistimal, inhisâr, tağşiş, simsarlık vesairedir. Sırf namuskârâne bir say ve tasarruf ile insan kesb-i refah edebilir, fakat milyarder, milyoner olamaz; gayr-ı meşru vesaite müracaat edenler ise az zaman zarfında pek cesim servetler cem' edebildikleri hergün görülen vekâyidendir. Say ve tasarrufun müddaharâtını icra-i nakl eden miras da şayan-ı tadil bir amildir. İşte kooperasyon servetin istihsâl ve inkısâmında öteden beri müşahade olunan bütün avâmil-ı muzırrayı köklerinden sökmektedir. Kooperasyon ribâha, riyaya, ihtikâra, tahşiş ve suistimâle, simsarlığa mahal bırakmamakta, mirası da ... tadil ederek cesim servetlerin umumîleşmesine, halkın malı olmasına ve rafah-ı umumîye hizmet etmesine çare bulmaktadır.»

Ahmet Cevat [Emre]
«Kooperatif şirketler,» *Türk Yurdu,* yıl 6, cilt 12, sayı 12, 2 Ağustos 1333, s. 352-353.

1. İkinci Meşrutiyet yıllarında kooperatifçiliğin ilk savunucuları: Ethem Nejat, Mustafa Suphi, Muhittin, Ahmet Cevat ve Cemal Bey

Osmanlı toplumunda kooperatifçilik Mithat Paşa'nın «memleket sandıkları»yla başlamıştı.[1] Murabahacı, sarraf ya da tüccardan yüksek faizle alınan paranın ekiciyi yoksullaştırdığını gören Mithat Paşa, çiftçinin kredi talebinin kredi kooperasyonuyla giderilebileceğini savunmuş, köylüye kredi sağlanabilmesi için, devlete ait boş toprakların köylüler tarafından imece ile ekilmesini ve elde edilen ürünün satışından sağlanan paranın kredi kooperasyonu için kullanılmasını önermişti.[2]

Osmanlı toplumunda kredi kooperatifçiliğinin kökeni 1860'lara kadar uzanırken üretim ve tüketim kooperasyonu ancak 1908 Devrimi ertesi ele alınabilmişti. Her ne kadar kuramsal iktisat yazınında daha 19. yüzyıl sonlarında kooperatifçilikten, o günkü deyimiyle «şirket-i teavüniyye usulü»nden söz edilmişse de[3] dergi ve gazetelerde kamu oyuna yönelik yazılar 1910'lu yıllarda görülmeye başlanmıştı.[4]

---

1 Memleket sandıkları için bkz: Yusuf Saim Atasağun, *Türkiye Cumhuriyeti Zıraat Bankası 1888-1939*, İstanbul; Kenan Basımevi, 1939, s. 1-17.

2 Z. Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye'de Kooperatifçilik*, İstanbul; İsmail Akgün Matbaası, 1953, s. 30-38.

3 İktisat yazınında kooperatif şirketlerden ilk kez «şirket-i teavüniyye» adı altında Mehmet Cavit Bey bahsetmektedir: Mehmet Cavit, *İlm-i İktisad*, 2. kitap, İstanbul; Mihran Matbaası, 1315, s. 236-258.

4 *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi* kooperatif sözcüğünü Türkçeleştirme gereği duymamış, aynen kullanmıştı. Bkz: Ethem Nejat, «Memleketimiz ve kooperatif şirketler,» *a.g.g.*, s. sene, no: 16, 14 Kânun-u sânî 1325, s. 252-255; «Tavukçulukta kooperatif şirketleri,» *a.g.g.*, 4. sene, no: 14, 17 Şubat 1326, s. 218-221. II. Meşrutiyet yıllarında hazırlanan yasa tasarısında da kooperatif sözcüğü aynen alınmıştı. Ancak, bu yıllarda kooperatif sözcüğüne Türkçe karşılık türetme girişimlerinde de bulunulmuştu. Örneğin, «iştirak ve teavün şirketleri», Ahmet Muhtar, *Amelî İktisat Dersleri* (Moris Blok'dan tercüme), İstanbul; Mahmut Bey Matbaası, 1324, s. 85-88; «şirket-i muavene, şirket-i âmâl, şirket-i mütekâbile,» Ethem Nejat, *a.g.m.*, s. 202; «tesaî cemiyetleri,» Mustafa Suphi, «Tesaî cemiyetleri - Sociétés coopératives,» *İctihad*, 3. sene, sayı 45, 15 Nisan 328, s. 1063-1067; «imece şirketleri,» Muhittin, «İktisadî hasbihal -3- İmece şirketleri,» *Halka Doğru*, yıl 1, sayı 9, 6 Haziran 1329 s. 69-70; «iştirâk-ı zıraî, itibâr-ı zıraî iştirâkleri, istihsal iştirâkleri, tedârik ve satış iştirâkleri,» Cemal, «Zıraat iştirâkleri,» *Orman ve Maadin ve Zıraat ve Baytar Mecmuası*, 2. sene, adet 10, 31 Ağustos 1327, s. 764-805; «i'mâl-i mütekâbile şirketleri,» «Ticaret Kanunu -2-,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 26. sene, no: 1325, 15 Mayıs 1326, s. 170. Birinci Dünya Savaşı yıllarında kooperatif sözcüğünün artık aynen kullanıldığını görüyoruz.

İkinci Meşrutiyet döneminde kooperatifçilik Osmanlı ekonomisinin giderek gücünü yitirmesine ve dışa bağımlı bir nitelik kazanmasına bir tepki olarak ortaya çıkmıştı. Osmanlı toplumunda sermaye birikimi yetersizliği nedeniyle, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlanmış, Osmanlı zanaatı ya da küçük üretimi, eşit olmayan rekabet koşulları altında her geçen gün yoksullaşmış, mülksüzleşmişti.[5] Bu koşullar altında Osmanlı aydını birikim sorununa kooperasyon açısından yaklaşmış, küçük üreticinin kooperatiflerde örgütlenip güçlenmesini önermişti.

İkinci Meşrutiyet kooperatifçiliğinin diğer bir boyutu 19. yüzyıl kapitalizmine karşı bir tepki olarak doğuşuydu. Meşrutiyet'in ilk yıllarında ortaya çıkan Osmanlı sosyalist hareketi kısa ömürlü olmuş, 1912 ertesi ulusçu düşüncenin etkinliğini arttırışıyla gündem dışı kalmıştı Ancak toplumsal sorunlar varlığını sürdürmüş, halkın ve çalışanların sorunlarına siyasal boyuttan arınmış toplumsal içerikli çözüm yolları aranmasına yönelinmişti. İşte bu koşullarda İngiltere'deki Rochdale deneyi yandaş bulmuş, Osmanlı aydını kooperasyon üzerine eğilmişti. Nitekim Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşam koşullarının giderek güçleşmesi tüketicinin örgütlenmesiyle bir ölçüde giderilmişti. Savaş ortamında eşraf-tüccar kesimin aşırı kazanç özlemlerinden kaynaklanan fiyat artışlarına kooperasyon yoluyla çözüm aranmıştı.

Öte yandan, üreticinin yabancı ve gayr-ı müslim tüccara karşı çıkarlarının korunması İkinci Meşrutiyet kooperatifçiliğinin diğer bir uğraş alanını oluşturmuştu. İncir, üzüm, tütün, meşepalamutu, meyankökü vb. temel ihraç ürünlerinde ihracatçı tüccarın sendikalarda bir araya gelişi ve üretici karşısına tek fiyatla çıkması, köylüyü uzun yıllar rekabet gücünden yoksun bırakmış,kredi olanakları kısıtlı olan çiftçinin mahsulü *alivre* işlemlerle yok pahasına kapatılmıştı.[6]

[5] Nitekim «Türkiye'de zengin olan ecnebîler ve kudret kazanan müesseseler yanında Türkiye'nin günden güne zarurete düşmesi»nden yakınan Ahmet Cevat [Emre] «niçin ecnebiler bizim paramızla hergün biraz fazla zenginleşsin ve biz sefalet uçurumlarına yuvarlanalım» diyor, yabancı sermayeye karşı kooperatifler aracılığıyla başkaldırmadan yana olduğunu söylüyordu. Ahmet Cevat, *İktisatta İnkılâb: İstihlâk Teavün Şirketleri,* İstanbul; Matbaa-i Şems, 1330, s. 3-4.

[6] *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* à livrer satışlarla ilgili olarak şu satırlara yer veriyordu:

«Muhtekirler, ecnebî sendikaları sahib-i sermaye olduklarından geliyorlar, zürra'a diyâr-ı ecnebiyyede vâki' olduğu gibi emtia-i arzıyyeye mukabil para tedarik eden bir müessesenin bizce fikdanından dolayı mahsul üzerine ikrazatta bulunuyorlar. Onları fiilî bir inhisâr altına sokuyorlar. Halbuki tüccarımız mazhar-ı suhulet olmadığından bunlarla rekabete muvaffak olamıyor.» «Satılmayan mahsulât,» *a.g.g.,* 29. sene, no: 1512, 14 Kânun-u evvel 1329, s. 817-819.

İkinci Meşrutiyet kooperatifçiliği üreticiyi satış ve kredi kooperatiflerinde örgütleyerek ihracatçı sendikalar karşısına tek satıcı olarak çıkarmayı amaçlamış, ,kredi olanaklarını genişleterek köylünün sarrafa, murabahacıya, tüccara yüksek faizlerle borçlanmasını önlemişti.[7]

İkinci Meşrutiyet döneminde kooperatifçilik sorununa ilk eğilen Osmanlı aydını Ethem Nejat olmuştu. Ocak 1910'da, *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi*'nde yayınlanan «Memleketimiz ve kooperatif şirketler» başlıklı yazısında Ethem Nejat, Osmanlı topraklarında ticaret ve sanayi alanlarında büyük girişimlere gerek duyulduğunu, bunların ise ancak yoğun sermayelerden oluşacak şirketlerce gerçekleştirilebileceğini savunuyordu. İkinci Meşrutiyet'e değin ülkede sermaye birikiminin yeterli düzeye ulaşamaması nedeniyle, yerli anonim şirketler kurulamamış, Osmanlı Devleti'nde demiryolu, tramvay, rıhtım, liman, maden işletmeleri Avrupa sermayelerinin oluşturdukları anonim şirketler kanalıyla gerçekleştirilmişti.[8]

Osmanlı topraklarında kooperatif şirketler (şirket-i muavene, şirket-i â'mâl ya da şirket-i mütekabile) kurarak sermaye birikiminin oluşturulabileceğini ileri süren Ethem Nejat, kooperasyon aracılığıyla halkın tasarrufa özendirilebileceği kanısındaydı.

Nitekim 1908 Devrimi'yle birlikte halk bir takım «mahalle şirketleri» oluşturmaya başlamıştı. Çoğunluğu mahallî bakkal dükkanı olan ve İttihat Ticaret Şirketleri diye adlandırılan bu ortaklıklar Osmanlı toplumunda tüketim kooperatifçiliğinin ilk örnekleriydi. Ethem Nejat bu girişim-

---

7 Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Programı konuyla ilgili şu maddeleri içeriyordu:
Madde 18 — Zıraatın terakki ve inkişafı için ucuz faizli uzun tekâsitli sermayenin erbâb-ı zıraate temin ve tedariki maksadiyle memleketimizde itibâr-ı akar «crédit foncier» bankası tesisi ve güşâdına gayret olunacaktır.
Madde 20 — Zürra'ın alıcı satıcı şirketlerine karşı menâfiini müştereken ve hükûmetin muavenetiyle müdafaa etmek ve ihtiyacât-ı zıraiyyelerini müştereken tedârik edebilmek maksadıyle zıraat sendikalarına mahsus kanun layihası teklif olunacaktır.
Madde 26 — Zıraat Bankası'nın elyövm ikrazata vaz' ettiği kuyudât tadil ettirilecektir. Zıraat Bankası ikrazâtının derece-i kifayeye iblağı için sermayesinin tezyidi ve ihtiyacata göre vilayâta tevzii ile beraber Zıraat Bankasına bu maksadı temin edecek bir şekl-i iktisadî verilecek ve mahsulât üzerine ikrazât icra edilebilecektir. *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi,* İstanbul; Tanin Matbaası, 1330, s. 7-8. (Bu program 1913 Kongresi'nde kabul edilmiştir)

8 Ethem Nejat, «Memleketimiz ve kooperatif şirketler,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* 3. sene, no: 16, 14 Kânun-u sânî 1325, s. 252-255.

lerin boyutlarının genişletilmesini, komşu mahalle şirketleriyle birleşmelerini, salt bakkallıkla yetinmemelerini, üretim kooperatifçiliğine yönelip, örneğin, çorap yapmak için «ufak fabrika» ya da konservecilik için «küçükten fabrikacılığa» başlamaları gerektiğini savunuyordu.

Öte yandan 1908 Devrimiyle birlikte iktisadî düşün alanında yaygınlaşan «teşebbüs-ü şahsî» görüşüne ilk eleştiriler Meşrutiyet kooperatistlerinden gelmişti. Osmanlı toplumunun temel sorununu «faaliyetsizlikte, teşebbüssüzlükte» gören düşün çevreleri «teşebbüs-ü şahsî»yi, diğer bir deyişle, devletten arınmış, kişisel girişimciliğiyle topluma yön verebilecek Osmanlı bireylerinin yetiştirilmesini öneriyorlardı. Liberal Osmanlı aydını, Osmanlı geleneğinde bireyin devlete bağımlı kılındığını, «kişilik» kazanamadığını, Tanzimat ertesi «İstibdat» dönemi baskıcı yöntemlerinin Osmanlı bireyinin girişimci niteliklerini iyice köreltiğini savunuyor, meşrutiyet yönetimiyle birlikte «teşebbüs-ü şahsî» için her türlü olanağın sağlanabileceğini ileri sürüyordu.

«Teşebbüs-ü şahsî» görüşünü ilk eleştiren düşünürlerden biri Mustafa Suphi'ydi. Toplumbilim ya da o günkü adıyla «ictimaiyyat»la ilgilenen, bu arada C. Bougle'den «İlm-i ictimaî nedir?»[9] başlığı altında bir çeviri yapan Mustafa Suphi, Fransız solidarizminden etkilenmiş, Charles Gide'in kooperatifçilik üzerine görüşlerini benimsemişti.

Mustafa Suphi, geçmiş dönemlerin Osmanlılarda yalnız «teşebbüs-ü şahsî»yi değil, «teşebbüs-ü ictimaî»yi de köreltiğine değiniyor, «kuva-i ferdiyyemizle beraber, hele son zamanların tazyikâtı altında kuva-i ictimaiyyemizin de» harab olduğunu savunuyordu.[10]

Mustafa Suphi'ye göre, bir toplumda sermaye sınıfının küçük tasarruf sahiplerinin paralarını «teşebbüs-ü şahsî» adı altında işletmeleri sonucu toplumsal denge bozulacaktı. Osmanlı toplumunda ancak çalışanların ve küçük üreticilerin «teşebbüs-ü ictimaî»leriyle oluşturacakları kooperatifler (tesaî cemiyetleri) servet ve gelir bölüşümünden doğacak çarpıklıkları giderebilirdi. Üretim kooperatifleri (tesaî istihsal cemiyetleri) yanısıra kredi kooperatifleri (tesaî itibâr cemiyetler) ve tüketim kooperatifleri (tesaî istihlâk cemiyetleri) toplumsal düzenin dengeli bir biçimde gelişimi için zorunlu iktisadî örgütlerdi. Nitekim Osmanlı toplumunda bu doğrultuda ilk adımlar atılmaya başlanmıştı: Örneğin, İkin-

---

[9] C. Bouglé'den Mustafa Suphi, *İlm-i İctimaî Nedir?* İstanbul; Mürettibîn-i Osmaniyye Matbaası, 1328.

[10] Mustafa Suphi, «Tesaî cemiyetleri - Sociétés coopératives,» *İctihad,* sene 3, sayı 45, 15 Nisan 1328, s. 1063-1067.

ci Meşrutiyet'in ilk yılarında kurulan Samsun Kardaşlar İstihlâk Şirketi «mutavassıt satıcı taciri» ortadan kaldırmaya yönelik bir tüketim kooperatifi girişimiydi.

İkinci Meşrutiyet yıllarında kooperatizmin önde gelen savununlarından bir diğeri Muhittin [Birgen] Bey'di. Meşrutiyet popülizminin yayın organı *Halka Doğru* dergisinde «ticaret yapmak için bir kasaba, köy, bir mahalle halkının, aynı san'atı gören esnafın, bir yerdeki çiftçilerin mallarını, paralarını, topraklarını biraraya getirerek elbirliği ile çalış mak üzere» kurulacak «imece şirketleri» modelini öneren Muhittin Bey, bu şirketlerin ayrıca sabun, kumaş, çuha, bez, fanila, çorap gibi şeyler üretecek fabrikalar da kurabileceğini kaydediyordu.[11]

Muhittin Bey'e göre, «imece şirketleri» çiftçiye, rençbere düşük faizle ödünç para veren «çiftçi sandıkları» açabilecek, köylünün gerek duyduğu tarım aletlerinin ortak kullanımını sağlıyacak, kaldırılan mahsulü biraraya getirip toptan satarak üreticiyi simsarların elinden kurtaracaktı.

Muhittin Bey «imece şirketleri»nin kurulmasını önerirken sorunun etnik boyutunu da vurguluyordu. Osmanlı Müslümanı ticarete ilgisiz kalmış, bakkal, kasap, fırıncı, kunduracı, eczacı gibi halkın temel ihtiyaçlarını karşılayan meslekler gayr-ı müslim unsurların eline geçmişti «Yalnız İstanbul'da değil, her tarafta, köylerde, kasabalarda bakkaların hemen kaffesi Türk değil» Muhittin Bey'in tanımına göre «yabancılar»dı. Bu nedenle biran önce Müslüman «istihlâk imece şirketleri» oluşturmak gerekiyordu. Mahalle ya da köy sakinleri biraraya gelip 70, 80 lira toplayarak bir İslam-Türk bakkal dükkanı açabilirlerdi. Muhittin Bey, «böylece hem zengin oluruz, hem de elimizde çıkmış olan ticaretimizi tekrar ele geçiririz» diyordu.[12]

Ancak, Meşrutiyet kooperatizmine damgasını vuracak iki kişi Ahmet Cevat [Emre] ve Cemal Beylerdi. Kooperatifçilik tarihimizin ilk kitabı

---

11 Muhittin, «İktisadî hasbıhal: -3- İmece şirketleri,» *Halka Doğru,* yıl 1, sayı 9, 6 Haziran 1329, s. 69-70.

12 İleriki yıllarda, Meşrutiyet Türkiyesi'nde kooperatifçiliğin gelişimini değerlendiren Charles Gide, Rum tacirlerin ve bakkalların Türkleri istismarını Türk kooperatifçiliğinin doğuşunun temel nedenlerinden biri olarak görmüştür. Charles Gide'e göre, Türkler Rum tacirlerden kurtulmak için İstanbul'da tüketim kooperatifleri kurmuşlardı. Z. F. Fındıkoğlu, *Kooperasyon Sosyolojisi,* İstanbul; İktisat Fakültesi Yayımı, 1967, s. 318.

İktisatta İnkılâb: İstihlâk Teavün Şirketleri'nin[13] yazarı Ahmet Cevat, meşrutiyet boyunca gazete ve dergilerde birçok kez kooperasyon sorununu ele almış, konferanslar vermiş, İstanbul'da kooperatiflerin oluşturulması için çaba sarfetmişti.[14] Kooperatifçiliği liberalizm ile sosyalizm arasında, her ikisinin sakıncalarından arındırılmış bir çözüm olarak gören Ahmet Cevat, Avrupa'da gelişen kapitalizmden ve sınıf kavgasından (sunuf-ı ehâlî mücadelâtı) Osmanlı toplumunu uzak tutmak gerektiğine inanıyordu. Kooperasyon toplumları kapitalizme yönelmeden kalkındıracak bir yöntemdi.[15]

Öte yandan, Ahmet Cevat, uluslaşabilmek için de kooperasyonu zorunlu görüyordu. «Ticaret ve teşebbüsât-ı maliyyenin her türlü şubeleri ecnebiler elinde olduğundan sür'atli adımlarla bir esaret-i iktisadiyye altına girmekte» olan Osmanlı Devleti, ulusunun iktisadî terbiyesini kooperasyonla, ya da o günkü deyimiyle «teavün»le sağlıyabilirdi: «Teavün bize evvelâ küçük dükkanlar açtıracak, bu küçük dükkanlar birer dershane-i millet halini alacak, ticarete müstait insanlar yetişecek, o insanlar o küçük dükkanları az zamanda teavünün bulduğu yollar dairesinde büyütmeğe muvaffak olacak, imalâthaneler, fabrikalar açacak, zıraate hâkim olmağa çalışacak, bu sayede millî bir ticaretimiz, millî bir zanaatımız, hâsılı bir kudret-i iktisadiyye ve maliyyemiz husule gelecek»ti.

Ahmet Cevat tüketim kooperatifleri yanısıra, üretim, konut, kredi ve kültür kooperasyonunu da öneriyordu. «Terbiye-i teavüniyye»nin geliştirilmesini savunuyor, okullarda ulusal bilinci oluşturacak «terbiye-i

---

13 Bu kitabın eleştirisi için bkz: Mehmet Zeki, «Sahife-i tenkid: İktisatta İnkılâb. Muharriri: Ahmet Cevat,» *İctihad*, 26 Haziran 1330, s. 230-233.

14 Ahmet Cevat'ın dönemin dergi ve gazetelerindeki belli başlı yazıları: «Teavün: Kooperatif Şirketleri - Hariçte ve bizde,» *Nevsâl-i Millî*, İstanbul; Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1330, s. 334-342; «Kooperatif Şirketler -1-,» *Türk Yurdu*, yıl 6, cilt 12, sayı 12, 2 Ağustos 1333, s. 181-184; «Kooperatif Şirketler -2-,» *a.g.d.*, yıl 7, cilt 14, sayı 11, 15 Ağustos 1334, s. 351-355; «Maişet derdine karşı kooperatifler çaresi,» *Vakit*, 21 Şubat 1918, s. 1; «İhtikâra karşı: Teavün - Kooperasyon,» *Sabah*, 16 Mayıs 1917, s. 3; «Kooperatif Hey'et-i İttihadiyyesi,» *Vakit*, 11 Mart 1918, s. 2. Ahmet Cevat'ın, ayrıca, *Talebe Defteri*'nde kooperatifçiliği özendiren yazıları çıkmıştır.

15 Ahmet Cevat'ın kapitalizme alternatif olarak görmesine karşın Yusuf Akçura, kooperatizmi «az sermaye kapitalizması» olarak niteliyor, kapitalizmin neden olduğu buhranı bir ölçüde hafifletecek bir yol olarak görüyordu. A. Y., «İktisat», *Türk Yurdu*, yıl 6, cilt 12, sayı 12, 2 Ağustos 1333, s. 179-181.

iktisadiyye»nin verilmesini zorunlu görüyordu.[16] *Talebe Defteri* adlı dergide Ahmet Cevat gençleri ortaklık ve dayanışmaya çağırıyor, «arttırma sandıkları» oluşturmaya ve «Osmanlı Gençleri Teavün Şirketi» kurmaya özendiriyordu.[17] Nitekim bu çabalar ürün verecek, İstanbul Maarif Müdürü Safvet Bey'in önayak olmasıyla okullarda «onluk sandıkları» kurulacaktı.[18]

Ahmet Cevat yanısıra, İkinci Meşrutiyet kooperatizminin diğer önderi Ticaret ve Zıraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü Cemal Bey'di. 1911 yılında, «zıraat iştirakleri» diye adlandırdığı tarım kooperatiflerinden söz ederken, üreticinin kredi olanaklarının çok sınırlı olduğunu vurguluyordu. Zıraat Bankası'nın olanaklarından «yalnız biraz hallice ve elinde teminat maddesi olan ve oldukça mahdut bulunan sınıf-ı zürra»nın yararlanabildiğini ileri süren Cemal Bey, çoğunluğu oluşturan küçük üreticinin yine «erbab-ı ihtikâr»a başvurarak yüksek faiz altında ezildiğine dikkati çekiyordu.[19]

Cemal Bey'e göre yapılması gereken ilk şey kooperatiflerin kurulmasına olanak sağlıyacak bir yasanın çıkarılmasıydı. Zıra, hukukî kişilik kazanmadıkça, devlet güvencesi sağlanmadıkça kooperatifçilik gelişemezdi.

Ancak, Cemal Bey, kooperatifler yasası çıksa da, kaza, nahiye ve köylerde kooperatiflerin oluşturulmasında güçlüklerle karşılaşılacağını kaydediyordu. Bu yörelerde okur-yazar bulmak güçtü. Dayanışma, yardımlaşma duyguları yeterince gelişmemişti. Hükûmetin ve aydın kesimin (sunuf-ı münevvere) bu alanda aracılığı ve katkıları olmaksızın bu tür sorunların üstesinden gelinemezdi. Köylü, somut sonucunu görmediği bir girişime katılmakta çekingen davranacak, kooperatifçiliği benimsemiyecekti. Bu nedenle devlet, para ödülü, madalya gibi maddî ve manevî özendiricilerden yararlanmalıydı.

---

[16] Muallim Ahmet Cevat, «Küçük dostlarıma iktisadî kıraatlar: Ortaklık -1-,» sene 1, no: 9, 12 Eylül 1329, s. 131-132; «-2-,» no: 10, 26 Eylül 1329, s. 147-149; «-3-,» no: 11, 10 Teşrin-i evvel 1329, s. 163-165; «-4-,» no: 12, 14 Teşrin-i evvel 1329, s. 179-181; «-5-,» no: 13, 7 Teşrin-i sânî 1329, s. 195-196; «-6-,» no: 14, 21 Teşrin-i sânî 1329, s. 218-219.

[17] Defter, «Gençler, bu makaleyi dikkatle okuyunuz,» *Talebe Defteri*, 1. sene, no: 16, 19 Kânun-u evvel 1329, s. 255-257; Defter, «Arttırma Sandığı ve Osmanlı Gençleri Teavün Şirketi,» *a.g.d.*, s. sene, no: 17, 2 Kânun-u sânî 1329, s. 273-274.

[18] Ahmet Cevat, «Mekteplerde arttırma sandıkları,» *Talebe Defteri*, 1. sene, no: 26, 8 Mayıs 1330, s. 417-418.

[19] Cemal, «Zıraat iştirakleri,» *Orman ve Maadin ve Zıraat ve Baytar Mecmuası*, 2. sene, adet 10, 31 Ağustos 1327, s. 764-805.

Hükûmet ayrıca idarî bazı kolaylıklar gösterebilir, örneğin resmî dairelerde ya da belediyelerde kooperatiflerin idare heyetlerinin toplanabilecekleri bir oda tahsis edebilirdi. Kooperatiflerin sermayeleri mal sandıklarında ya da Zıraat Bankası kasalarında saklanabilir, hesap ve defter tutmada köylüye yardımcı olunabilirdi.

Öte yandan, hükûmet gerekli araç gereçlerin alımında ve piyasa ile ilgili bilgi sağlanmasında kooperatiflere elini uzatmalı, kooperatifleri bazı vergilerden bağışık tutarak özendirmeliydi.

Cemal Bey, kooperatifleşmede diğer bir sorunun sermaye sağlanmasında ortaya çıktığını söylüyordu. Zıraat Bankası'nın kuruluş sermayesinin oluşturulmasında yararlanılan, köylüden aşar yanısıra alınmakta olan «hisse-i iane» bundan böyle kooperatif sandıklarına sermaye olarak kaydedilebilirdi. Ya da kooperatife dahil olan köylüden nakit yerine, uygun bir zamanda, örneğin hasat ertesi, ürünün ufak bir kısmı alınır, bunlar kooperatif adına satılarak sermaye oluşturulurdu. Kurulacak kooperatiflere Zıraat Bankası da sermaye sağlayabilir, çiftçiye doğrudan kredi açılacağına kooperatiflere borç verebilirdi.

Cemal Bey'e göre, kooperatifler Türkiye'de gerçekleşmesi beklenen «inkılâb-ı iktisadî ve ictimaî» için en etkin araçtı. Ancak, ilk kooperatifleşme girişimleri küçük çapta ve halkın çok gerek duyduğu alanlarda gerçekleştirilmeli, kooperatifçiliğin somut yararlara köylüye gösterilmeliydi.

2. İttihatçıların kooperatifçiliğe eğilişi ve savaşın zorunlu kıldığı tüketim kooperatifleri

Babıâli kooperasyon sorununa 1908 Devrimi ertesi ilgi duymuş, İkinci Meşrutiyet'le birlikte hazırlanan yeni Ticaret Kanunu tasarısının «ticaret-i berriyye» ile ilgili ilk kitabında «şirket-i a'mâl-i müctemia» adı altında kooperatiflere yer verilmişti.[20] 1913 yılında, kooperatiflerin çalışma yöntemlerini incelemek üzere Zıraat Bankası Müdür Muavini İsmail Rıfkı Bey'in başkanlığında bir heyet Avrupa'ya gönderilmişti. He-

[20] «Ticaret Kanunu -2-,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 26. sene, no: 1325, 15 Mayıs 1326, s. 170. Gazete Ticaret Kanunu tasarısının kooperatifleri kapsamasını memnuniyetle karşılıyordu:

«İ'mâl-i mütekâbile şirketleri ihtiyacât-ı zamaneye pek muvafık oldukları cihetle layiha-i kanuniyyede bu nev'i şirketlerden bahsedilmemesi imkân haricinde idi. Çünki amele ve zürra' gibi küçük sermaye sahiplerinin alıştıkları şekil ve surette şürekât-ı ticariyye tesis edebilmeleri zımnında kendilerine vüs'at-ı tamme verilmesi bunların saadet hallerini temine medâr olacağı derkârdır.»

yet, Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'daki kooperatifçilik ve tarımsal kredi girişimlerini yerinde incelemiş, Babıâli'ye sunduğu rapor daha sonra kitap olarak yayınlanmıştı.[21]

1914'de Ticaret ve Zıraat Nezareti, bu rapordan da yararlanarak 88 maddelik bir kooperatif şirketler yasa tasarısı hazırladı.[22] Tasarıda kooperatiflere tüzel kişilik veriliyor, iki ya da daha fazla kooperatif şirket, tüzel kişiliklerini saklı tutmak kaydıyla, biraraya gelip «heyet-i ittihadiyye» oluşturabiliyorlardı. Öte yandan, kooperatif şirketlere bir dizi ayrıcalık tanınmıştı: Tüm işlemleri resim, mahkeme harcı ve rüsumundan, yazışmaları posta ücretinden bağışık tutulacak, ortaklarına kâr dağıtmadıkları takdirde temettü resmi ödemiyeceklerdi.

---

21 İsmail Rıfkı, *İtibâr-ı Zıraî ve Kooperatif Şirketleri Hakkında Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'da İcra Edilen Tetkikât Netâicini Hâvi Rapordur*, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1331.

22 Cemal (Ticaret ve Zıraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü), *Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası ve Esbâb-ı Mucibesi*, İstanbul; Matbaa-i Amire, 1330.

Ticaret ve Zıraat Nazırı Ahmet Nesimi Bey kooperatif şirketler yasa tasarısıyla ilgili olarak şunları söylüyordu:

«Kooperatif şirketlerin servet-i memleket için temin ettiği menfaatler ve bu tarz şirketlerin bütün mütemeddin memleketlerde az zamanda ne kadar teksir eylediği malumdur. Bizim Ticaret Kanunu'muz bu nevi şirketlerin teşkiline müsait mevaddı hâvi değildir. Bu bâbda tetkikât icrası için Avrupa'ya gönderilmiş olan hey'et tarafından tertip olunan layiha-i kanuniyye projesi Nezaretçe teşkil olunan komisyon tarafından tetkik ve bazı tadil ve ilavelerle memleketimizin ahvâl-i iktisadiyye ve ictimaiyyesine daha muvafık şekle konulmaktadır. Yakında tetkikâtı hitam bularak mevki-i tatbike vaz' olunacak olan bu kanun ahvâl-i iktisadiyyemiz üzerine mühim bir tesir icra edecektir. Bu sayede muattal kalmış birçok sermayeler ve kollar işleyecek ve ekseriyetle muhtekir mutavassıtlar tarafından gasbedilen menfaatler zıraat, sanayi erbâbına kalarak onların refahına ve zıraat ve sanayi'in daha kolaylıkla inkişaf ve terakkisine hizmet edecektir.» «Ticaret ve Zıraat Nazırıyla mülâkat,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 1, 8 Şubat 1331, s. 6-10.

İktisadiyyat Mecmuası da Nazırın görüşlerini paylaşıyor, «bu kanunun mevki-i tatbike vaz'ı memleketimizin ahvâl-i iktisadiyyesi üzerine mühim bir tesir icra edecektir» diyordu:

«Muattal kalmış birçok sermayeler ve kollar işleyecek ve bu suretle muhtekir mutavassıtlar tarafından gasbedilen menfaatler, kârlar zürra' ve erbâb-ı sanayi'in keselerine girerek hem onların kesb-i refah, hem zıraat ve sanayi'in daha büyük bir suhuletle inkişaf ve terakki eylemesine hizmet eyleyecektir. Bundan başka büyük, küçük herkesin az çok muamelât-ı ticariyye ve iktisadiyye ile iştigâlini de teşvik edecektir ki Türk unsuru için bunun ne kadar lazım ve faidebâhş olduğu muhtac-ı tafsil değildir.» «Kooperatif şirketleri kanun layihası,» *a.g.d.*, yıl 1, sayı 16, 2 Haziran 1332, s. 6-7; «Kooperatif şirketleri kanun layihası,» *İkdam*, 19 Haziran 1916, s. 2.

Tasarıya göre, kooperatif şirketleri denetlemek üzere İstanbul'da bir Kooperatif Şirketler Merkezi kurulacaktı. Bu merkez tarım, sanayi ve ticaretle ilgili her tür kooperatifin ve bunların biraraya gelip oluşturacakları «heyet-i ittihadiyye»lerin kurulmasını ve çoğalmasını kolaylaştıracak, bu alanda özendirici önlemler alacaktı. Merkez, ayrıca, kooperatifler arasında iktisadî ve malî ilişkileri düzenleyecek, kooperatiflere malî yardımda bulunmak üzere bir Kooperatifler Merkez Sandığı oluşturacaktı.

Kooperatif şirketler yasa tasarısı Meclis'e sevkedilmişse de Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması yasalaşmasını engellemişti.[23] Ancak, savaş yıllarında güçleşen yaşam koşulları halkı, yasa olmaksızın, tüketim kooperatiflerinde örgütlenmeye sevketmişti.

İlk girişimler Ahmet Cevat'ın önderliğinde gerçekleşti. 1914'te Fatih'te Çırçır İstihlak Kooperatifi kuruldu. Bunu Unkapanı ve Perşembe Pazarı tüketim kooperatifleri izledi.[24] Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte İstanbul'da tüketim kooperatifleri İttihat ve Terakki'nin gözetiminde geliştirildi ve Cemiyet'in İstanbul Murahhası Kemal Bey yerel örgütlenme işini üstlendi.[25]

İstanbul'un değişik semtlerinde oniki tüketim kooperatifi kurulmasına karar verildi.[26] Mart 1918 de Millî Boğaziçi Anadolu Kooperatif Şirketi'nin 3231, Millî Sultanahmet Kooperatif Şirketi'nin 2391, Millî Makriköy Kooperatif Şirketi'nin 1235, Millî Fatih Kooperatif Şirketi'nin 758 ve Millî Şehzadebaşı Kooperatif Şirketi'nin 628 ortağı bulunuyordu.[27] Kooperatiflerde pay değerleri 2,5 liraydı. Bu para ilki otuz, kalanı yirmişer kuruştan aşağı olmamak ve en geç bir yılda tamamlanmak üzere

---

23 Ticaret ve Zıraat Nazırı Ahmet Nesimi Bey'in *Berliner Tageblatt*'a verdiği demeçten Kooperatif Şirketleri Kanunu tasarısının 1915 güzünde Meclis'teki görüşülmesinin son bulduğunu öğreniyoruz. Buna rağmen tasarı yasalaşamamıştır. «Nazır Beyefendi Hazretlerinin ahvâl-i zıraiyye ve iktisadiyye-i memleket hakkındaki beyanât-ı mühimmesi,» *Ticaret ve Zıraat Nezareti Mecmuası*, no: 55-57, 30 Teşrîn-i sânî 1331, s. dal.

24 Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul; Nurgök Matbaası, 1960, s. 178-180.

25 Ahmet Cevat Emre, *a.g.e.*, s. 180: «Kara Kemal Asmaaltı'ndan bir kaç tüccar topladı, binlerle liralar tahsisiyle, İstanbul'un on semtinde o meşhur büyük kooperatiflerini açtı, bizim açtıklarımız kapatıldı.»

26 «Il a été décidé de fonder à Istanbul 12 sociétés coopératives de consommations,» «Coopératives de consommations,» *Revue de Turquie - Questions économiques*, no: 5, Septembre 1917, s. 153.

27 *Tercüman-ı Hakikât*'ten naklen «İstanbul kooperatifleri,» *Vakit*, 3 Mart 1918, s. 2

taksitle ödenebilecekti. Katılma payları isme yazılı idi. Kooperatiflere Osmanlı uyruğunda olan herkes ortak olabiliyordu. Her bir ortak en fazla ödenmiş sermayenin yüzde onu tutarında pay satın alabiliyordu.[28]

Savaş yıllarında taşrada da benzer kooperatifleşme girişimlerinde bulunulmuştu. Örneğin, İzmir'de halkın et, besin maddeleri, gaz ve sabun gibi temel ihtiyaçlarını uygun fiyatlarla sağlayacak kooperatif şirketler kurulmuştu.[29] Laskiye'de memur ve halk toplam 1.000 lira sermaye koyarak bir kooperatif oluşturmuşlardı.[30] Çarşamba'da «İktisat ve Teavün Şirketi» adı altında yöresel kooperatifleşmeye gidilmişti.[31]

Birinci Dünya Savaşı döneminde, yukarıda belirtilen mahalle kooperatifleri yanısıra memur kooperatifleri de kurulmuştu. İlki 1916 Haziran ayında Talat Paşa'nın vekâleten üstlendiği Maliye Bakanlığı sırasında Maliye Nezareti'nde, ardından da diğer resmî dairelerde benzer memur tüketim kooperatifleri oluşturulmuştu.[32] Örneğin, Hicaz Demiryolu Kooperatif Osmanlı Bakkaliye Şirketi 1916 Ekiminde birer liralık 2.000 payla «hat üzerinde müstahdem memurînin erzak ve mevadd-ı gıdaiyye tedariki hususunda duçar oldukları müşkilâtı izale ile eşya-ı mezkureyi daha nefis ve ucuz tedarik etmek» üzere kurulmuştu.[33]

Savaşın neden olduğu spekülasyonla, ya da o günkü deyimiyle «ihtikâr»la mücadelede Osmanlı aydını değişik öneriler getirmişti. İaşecilik ve Men'-i İhtikâr Komisyonu'nun enflasyonu önleme girişimleri sonuç vermemiş, fiyatlar alabildiğine yükselmişti. *İkdam* gazetesi tüketi-

---

28 *Millî Boğaziçi Anadolu Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilîsidir,* İstanbul, 1333; *Millî Sultanahmet Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilîsidir,* İstanbul, 1333; *Millî Şehzadebaşı Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilîsidir,* İstanbul, 1333.

29 *Köylü* gazetesinden naklen «Sociétés coopératives à Smyrne,» *İktissadiat Medjmouassi (İktisadiyyat Mecmuası*'nın Fransızca kısmı) 2me année, no: 67, 26 Octobre 1917, s. 4.

30 «Kooperatif şirketi,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 41, 26 Kânun-u sânî 1332. s. 6. «Şirket az zamanda büyük bir teveccüh eseri gördüğünden sermayesini 2.000 liraya çıkarmıştı,» *Sabah* gazetesinden naklen «Kooperatif Şirketleri» bölümü: Z(e). N(un)., «Osmanlı Türklerinde iktisadî hareket,» *Türk Yurdu,* yıl 5, cilt 11, sayı 12, 2 Şubat 1332, s. 193.

31 «Yeni bir şirket,» *Halka Doğru,* yıl 1, sayı 50, 20 Mart 1330, s. 400.

32 C(im)., «Memurîn Şirketi,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 17, 9 Haziran 1332, s. 1-2. Nafıa Nezareti ve Beyrut'taki memurîn şirketleri için bkz: «Memurîn şirketi,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 51, 5 Nisan 1333, s. 7; «Memurîne ait bir şirket,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 32. sene, no: 1658, 1 Teşrin-i evvel 1332, s. 250.

33 Ticaret ve Zıraat Nezareti, *Memâlik-i Osmaniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri* Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1334, s. 64-65.

cilerin esnafa karşı «grev»e gitmelerini, diğer bir deyişle satıcıların boykot edilmesini öneriyordu.[34] Ancak, hemen hemen tüm gazeteler kooperasyonu en etkin çözüm olduğunda birleşiyor, halkı kooperatiflerde örgütlenmeye çağırıyorlardı.

Yunus Nadi spekülasyon sorununun «sermayenin tahakkümüne karşı halkın ferdî kuvvetlerle mukavemet imkânı olmamasından ileri gelmekte» olduğunu, kooperasyonla bu soruna etkin bir çözüm bulunabileceğini savunuyordu.[35] Necmettin Sâdık, enflasyon karşısında «memurları mesleklerine bağlıyacak rabıtalar bulmak şöyle dursun zavallılar için yaşamak imkânı bile kalmadığından» yakınarak birçoklarının «muhtelif tarzda ticaret yollarına» saptıklarına dikkati çekiyor, giderek yoksullaşan memur kesimi sorunlarının memur kooperatif şirketlerinin kurulmasıyla giderildiğini yazıyordu. Necmettin Sâdık çeşitli bakanlıklardaki kooperatiflerin İaşe Nezareti çatısı altında birleştirilmesini ve büyük bir «memurin kooperatifi»yle «teavün sandığı»nın kurulmasını öneriyordu.[36]

Ticaret ve Zıraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü Cemal Bey, memurların tekdüze bir yaşamı olduğunu, bu nedenle kooperatif girişimlerine memurlar arasında başvurulmasının başarı olasılığını arttırdığını belirtiyor, tüketim kooperatifleri yanısıra memura ucuz konut sağlıyacak konut kooperatiflerinin de kurulmasını zorunlu görüyordu.[37]

Ahmet Cevat «kooperatif şirketleri bî insaf ihtikâra karşı nâçâr [çaresiz] kalan müstehliklerin yegâne müdafaasıdır» diyordu: Kooperatifler «sermayedârların bütün suistimallerini tesirsiz bırakacak», hükûmet desteğiyle, «sermayedârların şekâvet-i muhtekirânesine daha seri ve daha müessir darbeler vurabilecek»ti.[38]

---

[34] *İkdam*'ın önerisini değerlendiren Yunus Nadi «ihtikâra karşı 'grev' tavsiyesinin ne kadar müessir bir tedbir teşkil edeceğini bilemiyoruz. ... Fakat zannetmiyoruz ki grev tedbiri, elbette ekseriyeti teşkil eden hakikî ihtiyac erbâbını tatmine kafi bir tedbir teşkil edebilsin» diyordu. Yunus Nadi, «Millî istihlâk kooperatifleri,» *Tasvir-i Efkâr,* 20 Mayıs 1917, s. 1.

[35] Yunus Nadi, «Millî istihlâk kooperatifleri,» *Tasvir-i Efkâr,* 20 Mayıs 1917, s. 1.

[36] Necmettin Sâdık, «Memurîn kooperatifleri,» *Vakit,* 28 Temmuz 1918, s. 1.

[37] C(im)., «Memurîn Şirketi,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 17, 9 Haziran 1332, s. 1-2.

[38] Ahmet Cevat, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey'in İstanbul'da kurdurttuğu «millî» kooperatiflerle ilgili olarak şunları söylüyordu:

«... birkaç ay evvel, ortaklıkta bir kooperatif gayreti başgöstermiş, pâytahtın her tarafında 'millî' namıyle kooperatif şirketler kurulmuş, tevzi' dükkanları açılmış idi. Halk doyum vadeden bu şirketlere fevc fevc dahil oluyordu; rağbet o

Ancak, Ahmet Cevat'a göre, İstanbul'un dört bir yanında kurulmuş olan kooperatifler bakkallıktan öteye bir iş görmüyorlardı. Böylece eskiden üreticiden tüketiciye uzanan zincirin son halkasını bakkal oluştururken, şimdi bu işi kooperatifler üstlenmişti.

Ahmet Cevat bir «kooperatifler kooperatifi» ya da «kooperatifler heyet-i ittihadiyyesi» oluşturulmasını ve böylece doğrudan doğruya üreticiden toptan mal alarak her türlü aracının ortadan kaldırılmasını öneriyordu. Böyle bir örgütlenmeye gidilirse İstanbul «umumî bir ahalî şirketi»ne dönüşecek, «İstanbul Kooperatif Şirketleri Heyet-i İttihadiyyesi» adını alacak olan bu kuruluş toptan ve perakende tüm ticarî ilişkileri yürüterek piyasayı «muhtekirler»den arındıracaktı. Böylece tüm yurtta fiyatlar giderek düşecek, ülkede iktisadî istikrar sağlanacaktı.[39]

Öte yandan bu tür bir örgütlenmeyle İstanbul kooperatifleri kısa sürede sermaye birikimi sağlıyacak, tüketici kooperasyonu yanısıra üretime de yönelerek kunduracılık, debbağlık, çorapçılık, fanilacılık, basit dokumacılık gibi sanayi kollarını geliştirebileceklerdi.

3. İttihatçıların üreticiyi örgütleme girişimleri: Satış ve kredi kooperatifleri

İkinci Meşrutiyet döneminde tüketici kooperasyonu yanısıra üreticilerin de kooperatiflerde örgütlenmesine çaba harcanmıştı. Nitekim, Birinci Dünya Savaşı yıllarında, İttihat ve Terakki Cemiyeti Aydın örgütü, özellikle sendikalaşan yabancı ve azınlık tüccara karşı Müslüman-Türk üreticiyi koruma amacıyla, tarımsal kredi ve satış kooperatiflerinin kurulmasına önayak olmuştu.[40]

dereceyi bulmuştu ki birçok semtlerde aza kaydına muvakkat olarak nihayet verilmeye lüzum görülmüş, yüzlerce müracaatcıya —kooperatif umdelerine muhalif olarak— bu uhuvvet kapısı kapanmak zarureti bile hasıl olmuştur. Bugün İstanbul'un muhtelif mahallerinde kooperatif namı altında binlerce azalı müesseseler mevcuttur.» Ahmet Cevat, «Maişet derdine karşı kooperatifler çaresi,» *Vakit,* 21 Şubat 1918, s. 1.

Ahmet Cevat'a göre, «hükûmetimiz bir taraftan iaşe hususunda ibraz ettiği himem-i âliyyeye devam etmekle beraber İstanbul halkının kooperatif şirketler tesisine manen ve maddeten yardım edecek olursa sermayedârların şekâvet-i muhtekirânesine daha seri ve daha müessir darbeler vurulabilecekti.» Ahmet Cevat, «İhtikâra karşı: Teavün - Kooperasyon,» *Sabah,* 16 Mayıs 1917, s. 3.

39 «Kooperatif Hey'et-i İttihadiyyesi,» *Vakit,* 11 Mart 1918, s. 2.

40 *İkdam* gazetesi üretim kooperatiflerinin önemini şu satırlarla vurguluyordu: «Bugüne kadar halkımız, hususiyle içerlek memleketler ahâlîsi ahz ve italarında aldanageliyorlardı. Yahut aldanmak mecburiyet-i elimesinde bulunuyorlardı. Şimdi gözü açık bir, iki müteşebbisin delâletiyle ve hükûmet ile mehâkimin nezareti tahtında bir istihlâk veya istihsal kooperatifi teşkil edilir ve manâfi-i umumiyyenin

«Aydın Vilayeti'nde yetişen ve millî mahsullerimiz meyanında birinci mevki'i işgal eden incir, üzüm ve palamut gibi mahsulâttan servet i millîmiz için azamî istifadeyi temin maksadiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti Vilayet Heyet-i Merkeziyesi'nin himayesi altında vücude getirilen»[41] bu kooperatifler, yörenin Müslüman çiftçi, bağ, bahçe sahibi, tüccar ve eşrafını biraraya getirerek güçlü ihracatçı tüccar sendikaları karşısına «tek satıcı» olarak çıkmalarını sağlamıştı.[42]

Üreticiyi örgütleyen bu tür kooperatiflerden ilki Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi'ydi. Bir tarımsal ürün satış ve kredi kooperatifi olan bu şirket 30 Kasım 1915 günü kurulmuştu. Kooperatifin 10.000 Osmanlı lirası kuruluş sermayesi 1916 yılında beş kat arttırılmıştı. Millî Aydın Bankası kurucular arasında gözüküyordu.[43]

an cemaatın daha iyi vikaye edildiğini ahâlî görürse artık diyarımızda bir intibah, bir açıkgözlülük, bir cevvaliyyet hasıl olmamak mümkün değildir. İşte bu hal, ecnebî komisyonculardan, telallardan, simsar ve acentalardan, bilhassa tefecilerden kurtulduğumuza delalet edecektir. Bugün bir, iki tefeci ve murabahacı, ki bunlar aynı zamanda bir de muhtekirdirler, her köye, yahut her san'ata çatub en muvâfık zamanda para veriyorlar, en gayr-ı muvâfık zamanda köylümüzün mahsulünü elinden çarpıyorlar. Sair memleketlerde de vaktiyle böyle idi. İşte buna binaendir ki birçok memlekette kooperatiflerin ekseriyeti itibâr işleriyle meşguldur. «Biz de yapabiliriz,» *İkdam*, 9 Kânun-u sânî 1917, s. 1.

41 «Meyan kökü mahsulü,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 3, sayı 62, 30 Ağustos 1333, s. 2-3.

42 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası İzmir yöresinde sendikaların, özellikle yabancı sendikaların «bir afet, bir bela teşkil ettikleri»ni kaydettikten sonra çözüm olarak satış sendikalarını öneriyordu:

«Sendikalar, tröstler gerek İzmir'de, Türkiye'de olsun, gerek Avrupa veya Amerika'da olsun bir maksat takip ederler ki bu maksatta ahlâk veya ahlâksızlık aramak doğru olamaz. Bunlar ahval-i umumiyye-i iktisadiyye taht-ı tesirinde adeta zarurî olarak doğarlar. Nüfuzlarını kırmak, mukabele etmek ise yine ancak kavânin-i iktisadiyye ile olur.

Bir aşkı tedavi diğer bir aşka ibtila ile olduğu gibi bir sendikayı körletmek de ancak diğer bir sendika vücude getirmekle olur.

Alış sendikalarına karşı hareket etmek isterlerse İzmirliler de satış sendikaları ihdas etmelidir. Erbâb-ı zürra'a bir takım desiseler ile hususiyle mahsul üzerine ikrazatta bulunmak suretiyle vilayâtta icra-i tahribât eden ecnebî sendikalara zürra'ımız ve tüccarımız satış sendikaları teşkili tedbiri sayesinde ciddi suretle mukavemet edebilirler. Yoksa ağlamaktan, şikayetten umumî bir faide çıkmaz.» «İzmir sendikaları,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 29. sene, no: 1511 7 Kânun-u evvel 1329, s. 801-803.

43 *Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi Nizamnamesi*, İstanbul; Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331. Şirketin ilk iki yıllık faaliyeti için bkz: *Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi* (Hey'et-i Umumiyye zabıtnamesi, Meclis-i İdare raporu, şirketin iki senelik bilanço ve mizanları), İzmir; Keşişyan Matbaası, 1332.

Aydın Sancağı Ödemiş, Tire, Kuşadası incir üreticilerini kapsayan kooperatif, incir üretimini çağdaş yöntemlerle gerçekleştirmeyi, iç ve dış piyasalara incir sevketmeyi ve ortaklarının çıkarlarını savunmayı amaçlıyordu. Kooperatif, yönetim kurulu kararıyla, incir dışında başka ürünlerin de pazarlanmasında aracılık edebilecekti.[44]

İzmir ihracatçı incir tüccarı, Smyrna Fig Packers Limited ve İncir Anonim Şirketi (Société anonyme de figues) gibi kuruluşlarda biraraya gelmiş ve Yemiş Çarşısı'nda incir piyasasını büyük ölçüde denetimi altına almıştı. Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi üreticiyi tekelden yürütülen alım işlemlerine karşı korumayı ve ortaklarının ürünlerine yüksek bir fiyat sağlamayı amaçlıyordu.[45]

Kooperatife girebilmek için incir üreticisi olmak gerekiyordu. Pay senetleri isme yazılıydı ve ortaklar Osmanlı uyruğunda olacaklardı. Yıllık üretilen incir miktarının her 10 kantarı için bir pay senedi satın alınma zorunluluğu vardı. Ortaklar, yıllık üretimden, yönetim kurulunca saptanan kendi tüketimleri için gerekli miktarın fazlasını kooperatife

---

[44] Şirket 1914 yılında üyesi üreticilerin 35 bin küsur kantar ürününü pazarlayarak 1268 lira komisyon elde etmişti. 1915 ve 1916 yıllarında ise sırasıyla 20.055 ve 144.540 lira net kâr sağlamıştı. Ticaret ve Zıraat Nezareti, *a.g.e.*, s. 39.

[45] Aydın incir müstahsilleri kooperatifini Yunus Nadi «memleketimizin ilk istihsal kooperatifi» olarak niteliyordu:

«İstihsal kooperatifleri millî iktisadımızın feyz ve inşirâhında pek müessir rol oynayacak bir vasıta ve Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi ise bu vadide pek hayırlı bir mukaddemedir. O cihetle yalnız Aydınlılar için ve yalnız incir mahsulü için değil, belki memleketin diğer tarafları için ve başka mahsullerimiz nam ve hesabına dahi azçok intibah ve itibârı davet eder mülahazasıyla millî iktisadımızın şu ilk esaslı hatvesi ...» Yunus Nadi «Millî iktisadın ilk esaslı hatvesi -2- » *Tasvir-i Efkâr,* 12 Teşrin-i evvel 1916, s. 1. Dizide yer alan diğer yazılar: «-1-.» *a.g.g.*, 11 Teşrin-i evvel 1916, s. 1; «-3-,» *a.g.g.*, 16 Teşrin-i evvel 1916, s. 1.

İzmir'de sendikaların en güçlü oldukları alanlardan biri incirdi. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası «İncir Satın Alan Şirket»in incir üreticilerine «yapmadığı fenalık» kalmadığını, «biçare müstahsillerin 'tröstlerin menşe'i olan Amerika'da bile nefretle telakki edilen bir tröste mahkûm» olduklarını kaydediyordu. Oda şu satırları ekliyordu:

«Fakat bizce şayan-ı hayret olan ve teessüflerimizi muhik gösteren şey bu menâfi-i mütekabilenin, ki incir müstahsillerimizin menâfiidir, aynı kanun-u iktisadî tesiriyle birleşmeyi düşünmemiş olmasıdır. Çünki onlara düşen de müşterek tehlikeye karşı bir 'müstahsiller tröstü' meydana getirmek idi. ...

İzmir incir müstahsilleri bu usulü tecrübe etsinler, bir sendika yapsınlar. Beyhude tazallumlardan kazanamadıkları menfaati bu merdane hareketleriyle temin etmiş olacaklardır.» «İzmir incirleri,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 29. sene, no: 1497, 31 Ağustos 1329, s. 577-579.

teslim etmekle yükümlüydüler. Aksine hareket edildiği takdirde başkasına satılan malın her kantarı için 20 kuruş tazminat alınacak ve üye, bu para cezası yanısıra, ilk genel kurulda onaylanmak üzere, yönetim kurulunca ortaklıktan çıkarılacaktı.

Kooperatif, depolara teslim ettikleri ürün karşılığında, üreticilere mallarına biçilen değerin yüzde 75'ine kadar kredi verebilecekti. Bu kredinin Millî Aydın Bankası nizamnamesindeki hükümlere uygun olması, faiz ve komisyonunun bankaca alınmakta olan miktardan yüzde 1 düşük saptanması öngörülmüştü.[46]

Adında kooperatif sözcüğü bulunmamakla birlikte kooperasyon ilkesine uygun olarak kurulan diğer bir şirket Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi'ydi.[47] Şirketin kuruluşunda önemli katkıları bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti İzmir Kâtib-i Mes'ulü Celâl [Bayar] Bey, palamutçulukla ilgili hazırladığı bir raporda, meşe palamutunun her sene giderek değer kaybetmesini üreticinin ve yerli tüccarın örgütsüzlüğüne bağlıyordu: Güçlü alıncı firmalara malını satabilme kaygusuyla meşe palamutçuları kendi aralarında rekabete girişiyor ve fiyat düşüşüne neden oluyorlardı. Öte yandan, büyük palamut tüketicisi ülkeler ve aracı firmalar stok oluşturarak talebi belirliyebiliyor, malını elinden çıkarmak

---

46 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası «incir satın alanlar zengin, satanlar ekseriyetle fakirdir» diyordu. Bu nedenle hükûmet üreticilere kredi kolaylıkları sağlamalıydı. «Kefalet-i müteselsile» Türkiye'de de uygulanırsa «İzmir incircilerini zarardan vikayeye kifayet eyliyecekti.» Kredi olanaklarıyla donatılmış «müstahsiller şirketi» üyelerine «teminât-ı mütekabile» yöntemiyle borç para verebilirdi.

Nitekim Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi kurucuları arasında Zıraat Bankasının katkılarıyla kurulmuş olan Millî Aydın Bankası da yer almıştı.

47 İzmir Mıntıkası İktisat Müdüriyeti'nce palamut ve palamutçuluk hakkında düzenlenen raporda şirketin kuruluş gerekçesi şu şekilde yer alıyordu:

«Memlekete has servet-i tabiiyyeden, müstahsillerden ziyade ve bilhassa onların zararına teşekkül eden ecnebî sendikalar yahut araya giren mutavassıtlar istifade ederek müstahsilîn deyn ve sefalet içinde çırpınmakta iken ilk teşebbüsat hatve-i millîsini attıran Vali Beyefendi olmuştur. Bu gibi tesisât-ı iktisadiyye öyle mühim birer âmil olacaklardır ki bugünden itibaren memleketin iktisadiyyatı artık ecnebî pençesinde değil, belki millî pazuların halaskâr ellerine tevdi edilerek memleket halen ve istikbalen tahlis edilmiş olacaktır. Memleketin hayat-ı iktisadiyyesine her hususta şimdiye kadar hâkim olup ceryan-ı ticariyyi istediği şekilde idare eden ecnebî tazyik ve ihtikârından mahsulü kurtarmak derece-i vücûbda idi.» «Palamut ve palamutçuluk,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no: 1738, s. 84-85. Dizinin diğer yazıları: no: 1736, 13 Nisan 1334, s. 66-68; no: 1737, 20 Nisan 1334, s. 76-77.

zorunda kalan üreticiden düşük fiyatlarla meşe palamutu alıyorlardı.[48] Büyük tüccarın başvurduğu diğer bir yöntem, köylünün kredi talebinden yararlanarak, *alivre* satış işlemleriyle malı mevsim öncesi kapatmasıydı. Celâl Bey meşe palamutçularını dayanışmaya çağırıyor, üreticinin ve küçük tüccarın örgütlenerek piyasada güçlü alıcı firmalara karşı ortak tavır almalarını öneriyordu.[49]

Nitekim 1917 Şubatında İzmir'de, İttihat ve Terakki Cemiyeti salonunda Vali Rahmi Bey'in başkanlığında meşe palamutu yetiştiren yörelerden seçilmiş ikişer kişi ve İzmir palamut tüccarının katılımıyla bir toplantı düzenlenmiş, «palamut mahsulünün muhtekir ve yabancı ellerden kurtarılıp, değer fiyatının muhafazası ve palamutçuların hukuk ve menâfi'i ile bu mahsulün harâbından kurtarılması» için bir şirket kurulmasına karar verilmişti.[50]

İzmir İttihat ve Terakki Kulübü'nün girişimiyle Aydın Vilayeti meşe palamutçuları ve tüccarının birleşerek gerçekleştirdikleri bu şirket palamut üreticilerine kredi açacak, alım satımını düzenleyecek, meşe palamutçularının ortak çıkarlarını savunacaktı. Şirketin sermayesi birer liralık 600.000 paydan oluşuyordu. Şirkete katılan üreticiden her yıl malını şirkete devredeceğine dair bir taahhütname alınacaktı.[51]

Aynı yıl, yine Aydın Vilayeti'nde, bu kez bağcıların kredi sorununa çözüm bulmak üzere, kredi kooperasyonu ilkeleri ışığında Manisa Bağ-

---

48 Y(e). N(un)., «Mühim bir iktisadî teşebbüs,» *Tasvir-i Efkâr,* 10 Mart 1917, s. 1.

49 Ziya Şakir, *Celâl Bayar: Hayatı ve Eserleri* başlıklı kitabında Cemal Bayar'ın İzmir'deki faaliyetleri üzerine şunları yazıyordu:

«Onun tertip ettiği çalışma programının başında, başlıca iki madde vardı. Bunlardan birincisi;

İzmir'i yabancı unsurların tesir ve nüfuzlarından kurtarmak, tarihi ile, kültürü ile ve iktisadı ile bu büyük şehirde Türk varlığını hâkim kılmaktı.

İkinci madde ise, hemen hemen kâmilen yabancıların elinde bulunan İzmir'in ticaret ve iktisat âleminde, Türk ticaretinin ve Türk tüccarlarının mevkiini tahkime çalışmaktı.

Türk tüccarlarının mevkiini takhim etmek demek, yalnız bir sınıfı himaye etmek değildi. Ege'nin baştan başa Türk müstahsillerini himaye etmekti. Çünki her türlü himayeden ve sermayeden mahrum olan bu fakir köylüler, kendilerine ağır şartlar altında borç para veren yabancı murabahacıların elinde, adeta esir haline gelmişlerdi. Bu itibarla bunları bu esaretten kurtarmak ve ticareti memleket çocuklarına mal etmek suretiyle onları refaha kavuşturmak elzemdi.» Ziya Şakir, *a.g.e.*, İstanbul; İsmail Akgün Matbaası, 1952, s. 45.

50 «Palamut mahsulü,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 42, 9 Şubat 1332, s. 8.

51 «Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 49, 15 Mart 1333, s. 6-7; «Türklük şu'unu: Şirketler,» *Türk Yurdu,* yıl 6, cilt 12, sayı 2, 15 Mart 1333, s. 32.

cılar Bankası kurulmuştu.[52] İzmir'de üzüm ihracatıyla uğraşan azınlık ve yabancı tüccarın biraraya gelerek «tröst» oluşturma girişimine karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti Vilayet Heyet-i Merkeziyesi'nin çabasıyla gerçekleştirilen bu bankaya Manisa Mutasarrıfı, İttihatçı Tevfik Bey önayak olmuştu.[53]

Manisa İttihat ve Terakki Kulübü'nde Mutasarrıf Tevfik Bey'in başkanlığında toplanan 40 kişilik kurucu heyetin büyük çoğunluğu İttihat ve Terakki'ye kayıtlı bulunuyordu. Cemiyetin Manisa Heyet-i Merkeziyesi Kâtib-i Mes'ulü Avni Bey bankanın nizamnamesini kuruculara sunmuş, ardından kişi başına beşer liralık 100 pay kaydedilerek 20.000 Osmanlı lirası tutarında kurucu sermayesi ilk toplantıda sağlanmıştı. Bu arada geçici bir yönetim kurulu seçilmiş ve bu kurulun düzenli olarak İttihat ve Terakki Kulübü'nde toplanması ve yöre bağcılarını banka pay senetlerine kaydetmesi kararlaştırılmıştı.

Geçici yönetim kurulu bankanın kuruluş amacı ve göreceği iş konusunda bağcılara gönderdiği mektupta bankanın «vilayet dahilindeki umum bağcıları ve üzüm ticaretini muhtekirlerin ellerinden kurtaracak ve bu millî ve mahallî ticareti arzu olunan dereceye is'âd edebilecek [çıkarabilecek]» bir kuruluş olacağını hatırlatıyordu.[54]

İktisadiyyat Mecmuası'na verilen bir ilânda, bankanın üzümcülerin mallarını kendi hesaplarına satmak, bağ sahiplerine düşük faizle kredi açmak, dış piyasalarda yeni pazarlar bulmak ve hertürlü bankacılık

---

52 Banka ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Bölüm VI.

53 İzmir'de üreticinin malına uzun yıllar Üzüm Sendikası fiyat biçmişti. «Üzüm Sendikası,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, no: 1519, 1 Şubat 1329, s. 103. Üreticiler sendikayla baş edememişler, bir aralık fiyatı yükseltmek için mahsulün bir kısmını imha etmişlerdi:

> «Bundan beş altı sene evvel İzmir üzüm müstahsilleri üzüm hasılatının kesretine bakarak tenzil-i fiyata karşı bir çare olmak üzre üzümlerden bir kısmını imha politikasını tervic etmiş idiler. Bu zevatın fikrince İzmir üzümlerinin fiyatını düşüren şey münhasıran mahsulün kesreti olduğundan üzümlerden bir kısmını mahvetmekten başka yapacak yoktu. ...
>
> Filhakika fiyat-ı eşya üzerinde âmil olan şey yalnız fazlalık değildir. Daha bin türlü esbâb vardır. Bilahare İzmir bağcıları bir şirket akdettikleri zaman geçirdikleri buhranın izalesi çaresini bulmuş oldular.» «Müstahsil şirketleri,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 33. sene, no: 1679, 10 Mart 1333, s. 57-58.

54 «Bağcılar Bankası,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 40, 19 Kânun-u sânî 1332, s. 3.

işlemleri görmek üzere kurulduğu belirtiliyor, bağcı «vatanperverleri» 150.000 liralık sermayeden pay almaya çağırıyordu.[55]

İttihat ve Terakki Cemiyeti Aydın Vilayet-i Merkeziyesi'nin Ege yöresinde üreticiyi örgütleme girişimlerinden bir diğeri meyankökü üzerineydi.[56] *İktisadiyyat Mecmuası*'ndan edinilen bilgiye göre, 1917 Eylül ayında yöre İttihatçıları Aydın Vilayeti'nin en önemli ürünlerinden biri olan meyankökü için bir kooperatif kurma çabası içerisindeydiler.

«Diğer kooperatiflerde olduğu vechile bunda dahi İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziyesi önayak oluyor, ve müteşebbislere her türlü muavenet ve müzaherette bulunuyor»du.[57] Bu «millî mahsul»ün pazarlanması uzun yıllar Forbes adlı bir yabancı şirketin tekelinde bulunmuş, Forbes yöneticileri alım fiyatlarını istedikleri gibi belirlemişlerdi. İttihatçılar tek alıcı karşısına tek satıcı olarak çıkmayı amaçlıyor, fiyatın belirlenmesinde üreticinin ağırlığını koyması gerektiğini savunuyorlardı.

Aydın Vilayeti dışında İttihatçılar İzmit Sancağı'nda da üreticiyi örgütlemeye koyulmuşlardı. Başta Tütün Rejisi olmak üzere, aracı tüccar ve tütün şirketleri üreticinin malına gelişigüzel fiyat saptıyor, köylü, örgütsüzlük nedeniyle tütününü çok düşük fiyatlarla elinden çıkarmak zorunda kalıyordu.

1917 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti İzmit şubesinin girişimiyle yörenin tütün ekicisi biraraya getirilmiş, beşer lira değerinde 20.000 paydan oluşan 100.000 lira kuruluş sermayeli İzmit Sancağı - Düzce Kazası Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirket-i Osmaniyyesi kurulmuştu. Bundan böyle, tütün fiyatlarının saptanmasında kooperatif Tütün Rejisi ve diğer ihracatçı tüccara muhatap olacak, tütün üreticisinin malını yok pahasına elinden çıkarması önlenmiş olacaktı.[58]

* * *

Görüldüğü gibi, 1908-1918 döneminde kooperasyon ilkesi giderek Osmanlı toplumunda benimsenmişti. İkinci Meşrutiyet kooperatifçiliği üç temel amaca yönelikti: Ticaretin yabancı ve gayr-ı müslim ellerden alı-

---

[55] «İlanât: Manisa Bağcılar Bankası Hey'et-i İdaresi'nden,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 49, 15 Mart 1333, s. 7-8.

[56] «İhracat ticaretimiz,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no: 1711-12-13, 20, 27 Teşrin-i evvel ve 3 Teşrin-i sânî 1333, s. 225.

[57] «Meyan kökü mahsulü,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 3, sayı 62, 30 Ağustos 1333, s. 2-3.

[58] Tekin Alp, «Tütün Zürra'ı Kooperatif Şirketi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 59, 5 Temmuz 1333, s. 7-8.

narak Müslüman-Türk unsuruna devri yanısıra, savaş ortamında tüketicinin fiyat artışlarından ve spekülasyondan korunması öngörülüyor, ihracata yönelik üreticinin piyasaya örgütlü bir biçimde çıkması amaçlanıyordu.

Birinci Dünya Savaşı yılları Müslüman-Türk eşrafa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de desteğiyle, piyasayı «millileştirme» olanağı tanımış, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, Merkez ve Taşra İaşe Heyetleri, Men'-i İhtikâr Hey'eti gibi savaş kurumları Müslüman-Türk tüccarı gayr-ı müslim tüccara oranla ayrıcalıklı kılmıştı.

Öte yandan, yerel ve kurumsal tüketim kooperatifleri, dar gelirli kent halkını ve sabit gelirli memuru savaşın neden olduğu enflasyona karşı bir ölçüde korumuş, ancak, dizginlenemiyen fiyat artışları karşısında bu katmanların yoksullaşmasını ve mülksüzleşmesini önliyememişti.

İkinci Meşrutiyet kooperasyonunun üçüncü boyutu üreticiye yönelikti. Genellikle Ege yöresinde görülen üretici satış ve kredi kooperatifleri, kapitülasyonların kaldırılışı ertesi, İttihatçıların Ege eşrafını örgütleme çabalarının bir parçasıydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, sendikalaşarak piyasayı tekeline almış yabancı şirket ve gayr-ı müslim büyük tüccara karşı Müslüman üreticiyi kooperatif ya da anonim şirket çatısı altında birleştirerek malına daha yüksek bir fiyat elde etme yolunu göstermişti. Bu arada, üreticiye hizmet götüren kredi kurumlarının kuruluşunu da sağlıyarak üreticiyi, bir ölçüde, tefecinin elinden kurtarmıştı.[59]

---

[59] Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası İttihat ve Terakki'nin bu tür girişimlerini olumlu karşılıyor, «Cemiyetin filan veya falan şube-i zıraat veya sına'atın terakkisine matuf mesaisinden ziyade esasen bu gibi şirketlerin teşkili hususundaki hamiyetini biz daha ehemmiyetli bulduk» diyordu. İttihat ve Terakki'nin kurduğu şirketleri iktisadî bağımsızlık doğrultusunda değerlendiren Oda, görüşlerini şu satırlarla açıklıyordu:

> «Hâl-i harb bizde şirket fikrini azçok ileri götürdü ve İzmir'de Vilayet'in inzimam-ı muaveneti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti bir hayli şirketler teşkiline hizmet etti. ... İzmir İttihat ve Terakki Merkezi'nin yaptığı şey yalnız istifade-i maddiyye meselesi, para meselesi değildir. Memleketi aynı zamanda utandırıcı bir esaret-i iktisadiyyeden, ticaret-i hariciyyeyi sıklet-bahş bir vesâyet-i ecnebiyyeden kurtarıyor!
>
> Yeni teşekkül eden şirketler müstahsillere çok kâr veriyor ve hissedarlarına da, vaktiyle ecnebîlerin eline geçen temettüâtı tevdi ediyor.
>
> Evvelce ticaret-i hariciyye ecnebîlerin inhisarı altına geçmişti; memleketin asıl evlâdı bu yüzden ekmek çıkaramıyordu. İdare-i meşrute diğer fevaidi

Ancak, bütün bu kooperatifleşme girişimlerine İttihat ve Terakki Cemiyeti önayak olmuşsa da, kooperatifler yasa tasarısı, 1914 yılında Meclis'e gelmesine karşın, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve cephe sorunlarının öncelik kazanması nedeniyle yasalaşamadan kalmıştı.[60]

meyanında bu yolsuzluğu da izale etti. «İhracat ticaretimiz,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no: 1711-12-13, 20-27 Teşrîn-i evvel ve 3 Teşrin-i sânî 1333, s. 225-226.

60 II. Meşrutiyet yıllarında kooperatizm, aslında kapitalizm ve sosyalizm'in dışında bir üçüncü yol arayıştı. *İkdam* gazetesi bu gerçeği şu satırlarla ifade ediyordu: «Ufak teşkilâta, sıkı münasebete en muvafık olan tarz, elhakk, kooperatizmdir. Garbın ulema-i iktisadiyyunu dön, dolaş bu meslekte karar kılıyorlar. Sosyalizmin ifratı, ilm-i servette konservatizmin tefriti bir tarafa bırakılacak olursa Charles Gide ile hem fikir olarak diyebiliriz ki kooperatif şirketler sayesinde müstahsil ile müstehlik takrîb edilecek ve aynı şerâit ve miktar ile yiyen daha fazla yiyecek, satan daha ziyadesine bey' edecektir. Pek az himmetle, basit teşkilât ile bir istihsal veya istihlâk kooperatifi teşkil edebiliriz. Anadolu'nun en hücra köşelerinde, kaza merkezlerinde bile bu nev'i şirketler kolaylıkla kabil-i teessüstür. Bizim memleketimizde bilhassa tekâmülât-ı iktisadiyyenin bu merhale-i basitesinden başlamalıyız ki daha büyük terakkiyâta istihkak kazanalım.» «Kooperatizm,» *İkdam*, 7 Kânun-u sânî 1917, s. 1.

DOKUZUNCU BÖLÜM

BABIÂLİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NI FİNANSMANI VE KAĞIT PARA SORUNU

«Biz vatan kullarıyız,
Bizde vatan sevgisi var.
Bunca senedir akar yaşlar
Onun için arkadaşlar.

Herşey onun, onun kan ve canlar
Ona vermekten kimdir kaçanlar
Şimdi vatan açtı defter,
Bizden ödünç para ister.

Bu paralarla yürür asker.
Biz verelim hepberaber
Biz verelim düşmanlar utansın;
Kuvvetimizden yılsın, usansın.

Her bir para kurşun ve gülle
Gibi düşman kalbi deler.
Ödünç vermeyi bilen erler
Hergün yaşar şeref ile.

Biz verirsek bu millet yenilmez.
Veren ellerin şânı eksilmez....»

«İstikraz Marşı,» *Tanin,* 1 Mayıs 1918, s. 1.

«Kapitülasyonları attık, istiklâl-i siyasî ve iktisadîmizi tamamen iktisab ettik Fakat acaba böyle mi? Acaba hakikaten iktisaden müstakil olarak yaşayabilecek bir hale geldik mi? Bunun cevabını bize şu istikraz-ı dahilî teşebbüsü verecektir. Bu millet her günkü yaşamasını başkalarının parasıyla temin etmekten kurtulmadıkça millet olmuş sayılamaz. Onun için istikraz neticesini pek sabırsızlıkla ve heyecanla bekliyorum.»

Hüseyin Cahit

«Dahilî istikraz hakkında Tanin'in anketi,» *Tanin,* 2 Mayıs 1918, s. 2.

1. Babıâli'nin savaşın ilk günlerinde başvurduğu parasal önlemler

1914-1918 dönemi savaş giderleri o güne değin görülmedik boyutlara ulaşmış, savaşan devletler tüm ulusal kaynaklarını seferber etmek zorunda kalmışlardı. Eskiden savaşların maliyeti milyonlarla ölçülürken, Birinci Dünya Savaşı'nın giderleri Amerikan parasının savaş öncesi değeriyle 211 milyar doları bulmuştu.

Artık savaş yıllarında ülkelerin askerî giderleri bütçeden ayrılacak bir payla ödenemiyecek boyutlara ulaşmıştı. Savaşan devletler ordu ihtiyaçlarını karşılayabilmek için olağandışı yöntemlerle satınalma gücü yaratma yoluna başvurmuşlardı. Savaş yılları bütçelerinde giderler banknot ve kredi enflasyonu ile finanse edilmeye başlanmış, tedavül hacminde büyük bir genişleme doğmuştu. Bu doğrultuda savaşan ülke para ünitesinin satınalma gücü düşmüş, genel fiyat düzeyi sürekli yükselmişti.[1]

---

[1] 1914-1918 döneminde savaş giderleri astronomik rakamlara ulaşmıştı. İngiltere, müttefiklerine verdiği avanslar dışında, savaş için 35.300 milyon İngiliz lirası harcamıştı. Fransa'nın savaş gideri 24.300 milyon İngiliz lirasını buluyordu. Almanya'nınki ise 37.770 milyon İngiliz lirasına ulaşmıştı.

Savaşın finansmanı, daha önceki savaşlarda olduğu gibi, vergi gelirleriyle ve kısa ya da uzun vadeli borçlanmayla karşılanmıştı.

A.B.D. bu yöntemlerden ilkini benimsemişti: 1916 yılında 1.188 milyon dolar olan devlet borcu 1919'da 25.482 milyon dolara yükselmişti. Bu paranın yarısına yakını müttefiklere borç vermek için borçlanılmıştı. Bu arada federal devlet gelirlerinde de bir artış olmuş, 1916'da 782,5 milyon dolar iken 1920 yılında 6.694,6 milyon dolara yükselmişti.

Avrupa ülkeleri ise savaşın finansmanında borçlanmaya öncelik vermişlerdi. Savaş giderlerinin hemen hemen yüzde 95'i borçlanmayla sağlanmıştı. Vergi gelirleri savaş giderlerinin çok sınırlı bir kısmını oluşturuyordu. Örneğin, Avrupa'da vergi gelirleri savaş giderleri içinde en yüksek paya sahip olan İngiltere'de bu oran yüzde 17 dolayındaydı.

İngiltere'nin 31 Mart 1914 günü biten malî yılı geliri 200 milyon İngiliz lirasıydı. Savaş yıllarında vergi gelirlerinin sürekli artışı sonucu 1918-19 malî yılında bütçe 889 milyon İngiliz lirası gelir gösteriyordu. Ancak vergi gelirleri borçlanmalara oranla düşük bir düzeydeydi. Savaş başlangıcında devlet borcu 678 milyon İngiliz lirası iken 31 Mart 1920'de 7.859 milyon İngiliz lirasına yükselmişti. Bu rakam İngiltere'nin müttefiklerine ve dominyonlarına verdiği borçları da içeriyordu.

Savaşı borçlanmayla finanse eden diğer bir ülke Fransa'ydı. Fransa'nın devlet borcu 31 Temmuz 1914 de 34.000 milyon frank iken 1920'nin 1 Ocağında 240.000 milyon franga yükselmişti. Vergi gelirleri ise savaşın ilk yıllarında düşüş göstermişti.

Almanya'da da, yeterince etkin bir vergi stürüktürü olmayışı nedeniyle, vergi gelirlerinin savaş giderlerindeki yeri çok sınırlı kalmıştı. Alman vergi sisteminde

Nitekim, Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Babıâli de ordu giderlerini karşılamak için enflasyonist bir politika izlemek zorunda kalmış, savaşın emisyon yoluyla finanse edilmesi efektif talebin sürekli artışına neden olmuştu.

Savaşla birlikte Osmanlı piyasasındaki malların önemli bir kesimi orduya ayrılmıştı. Sivil halkın tüketimine ayrılan pay ise giderek daralmıştı. Ülkenin denizden ablukaya alınması, demiryolu dış hatlarının düşman ülkelerden geçmesi, savaş nedeniyle ülkelerin ihraç edebilecekleri besin maddelerini stok etmeleri Osmanlı dış ticaret ilişkilerini büyük ölçüde etkilemiş, günlük zorunlu tüketim maddeleri kısa sürede karaborsaya düşmüştü.

---

gelir ve kazanç vergisi hâsılatı federe devletlerin ve yerel yönetimlerin payına düşüyordu. Barış döneminde Reich, gelirini büyük ölçüde dolaylı vergilerden ve bazı olağanüstü vergilerden elde ediyordu. Aşırı kazanç ya da savaş kazançları vergisi ancak 1916 yılında yürürlüğe sokulabilmişti. Fakat bu verginin de büyük bir katkısı olmamış, savaş yıllarında mevzuatın karışıklığı nedeniyle ve savaş ertesi tırmanan enflasyon sonucu devlete pek büyük bir gelir sağlayamamıştı.

1913-14 malî yılında Reich'ın geliri 3.600 milyon marktı. Vergi gelirleri savaşın ilk yıllarında bir ölçüde düşmüş, sonra ise belirgin bir artış göstermişti. Devlet borçları 1913 yılında 4.800 milyon marktı. Alman hükûmeti savaşın başından 31 Mart 1920'ye kadar 222.000 milyon mark iç borçlanmaya gitmişti.

Savaşan diğer ülkeler de, Fransa ve Almanya'nınkine benzer bir politika izleyerek savaşı borçlanma ve enflasyonla finanse etmişlerdi.

1914-1918 döneminde bütün bu borçlar yanısıra savaşan ülkeler sürekli kağıt para emisyonunda bulunmuşlardı. Fransa Bankası'nın banknotları 1913 sonunda 5.713 milyon frank iken 1919 sonunda 37.274 milyon franga ulaşmıştı. İngiltere tedavüle «currency notes», Almanya ise «Reichsbank notes» sürmüştü.

Almanya'nın borçlarının hemen hemen tümü iç borçtu. Bu arada, Alman hükûmeti Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan'a kredi açmıştı.

Müttefikler ise kendi aralarında karmaşık bir borçlanma sistemi kurmuşlardı. Savaş yıllarında Fransa sürekli dış borçlara başvurmuştu. A.B.D. savaşa girinceye kadar yükün büyük bir kısmını İngiltere omuzladı. Daha sonra A.B.D. kredileri ağır bastı.

Savaş yıllarında para ve kredi enflasyonu yanısıra, mal ve hizmetlere aşırı talep ve üretimdeki düşüş hızlı fiyat artışlarına neden olmuştu. 1913-1919 döneminde toptan eşya fiyat ortalamaları yüzde olarak şu artışları kaydetmişti: İngiltere % 155, Fransa % 256, İtalya % 266, Almanya % 315, Hollanda % 204, İsveç % 230, Japonya % 136 ve A.B.D. % 106. Yukarıdaki bilgiler için bkz: Heinrich E. Friedlaender and Jacob Oser, *Economic History of Modern Europe*, New York; Rentice-Hall, Inc., 1953, s. 353; Witt Bowden, Michael Karpovich and Abbott Payson Usher, *An Economic History of Europe since 1750*, New York; Howard Fertig, 1970, s. 679-680; Gerd Hardach, *The First World War: 1914-1918*, London; Allen Lane, 1977.

Avrupa'da savaş başlar başlamaz İstanbul piyasasında büyük bir panik başgöstermişti. Mevduat sahipleri bankalara akın etmiş, biran önce paralarını çekme gereği duymuşlardı. Öte yandan, piyasadaki durgunluk ve bekleyiş nedeniyle tüccar ödeme güçlüğü çekmeye başlamış, bankalar tüccara verdiği krediyi kesmişlerdi.[2]

Bu koşullar altında Babıâli, Ticaret ve Sanayi Odası ve bankaların isteği üzerine moratoryum ilân etmiş, 2 Ağustos 1914 günlü Tecil-i Düyûn Kanun-u Muvakkatı'yla bankalardaki vadeli, vadesiz mevduat dahil olmak üzere, tüm borç ve taahhüt vadeleri bir ay süreyle geri bırakılmıştı.[3]

Bu karar dış borçlara da uygulanmış, Düyûn-u Umumiyye kapsamına giren tüm ödemeler ertelenmişti. Borç erteleme mevzuatı savaş boyunca yürürlükte kalmış, bu önlem sayesinde birçok banka iflastan kurtulmuş, hatta kazançlı çıkmıştı. Nitekim, altın olarak müşterilerden alınan paralar moratoryum ertesi değerinin birkaç kez altında olan kağıt para ile ödenmiş, altın lira ile kağıt lira arasındaki değer farkı bankaların kâr hanelerine kaydolunmuştu.

Tecil-i Düyûn alacaklıların ya da mevduat sahiplerinin bankalardan paralarını çekmelerini önlemişse de, Osmanlı Bankası'nın çıkarmış olduğu banknotlar karşılığında altın lira verme taahhüdünü ortadan kaldırmamıştı. Ellerinde Osmanlı Bankası banknotu bulunduranların savaşın doğurduğu güvensizlik ortamında kağıt banknotlarını altına dönüştürmek isteyeceklerini göz önünde bulunduran Babıâli, borçların ertelenmesi kararının ertesi günü bir geçici yasa çıkararak Osmanlı Bankası'nı banknot karşılığı altın ödemekten kurtarmıştı.[4]

3 Ağustos 1914 günlü kanun-u muvakkatla Osmanlı Bankası banknotlarına tedavül zorunluluğu konmuş, banknotların piyasada altın sikke gibi alınıp verilmesi sağlanmıştı. Geçici yasada, ayrıca, bu karara uy-

---

[2] Savaşın ilk günlerinde Osmanlı ekonomisindeki fiyat hareketleri üzerine bkz: «Muharebe-i umumiyye ve ticaret-i Osmaniyye,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1543, 19 Temmuz 1330, s. 481-483.

[3] Tecil-i düyûn hakkında kanun-u muvakkat —20 Temmuz 1330—, *Düstur*, II. tertip, 6. cilt, s. 909. Aynı gün genel seferberlik ilân edilmişti. Borçların ertelenmesi ileriki aylarda da sürmüştü: İkinci tecil-i düyûn kanun-u muvakkatı —18 Ağustos 1330; Üçüncü tecil-i düyûn kanun-u muvakkatı — 18 Eylül 1330 ve diğerleri.

[4] Bank-ı Osmanî tarafından tedavüle çıkarılan banknotların tedavülünün mecburiyeti hakkında kanun-u muvakkat —21 Temmuz 1330—, *Düstur*, II. tertip, 6. cilt, s. 914.

mayanların bir liradan onbeş liraya kadar para cezası ya da yirmidört saatten bir aya kadar hapis cezasına çarptırılacakları belirtilmişti.

Ardından, Osmanlı Bankası banknotlarının tedavül gücünü yükseltmek amacıyla, 10 Ağustos 1914 günlü irade yayınlanarak Osmanlı Bankası'nın bir ve yarım liralık banknot çıkarması öngörülmüş, karşılığında, yüz ve elli liralık banknotlardan aynı değerde bir miktarının imhası kararlaştırılmıştı.[5]

Osmanlı Bankası'na banknot çıkarma yetkisi 1863 tarihli kuruluş sözleşmesiyle tanınmıştı. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'na değin Osmanlı Bankası'nın piyasaya sürmeye yetkili olduğu banknotların en ufak değerde olanı beş liralıktı. Banknotların taşıdıkları değerlerden de anlaşılabileceği gibi Osmanlı Bankası banknotları yaygın bir tedavül aracı değildi. Yüz ve elli liralık banknotlar ancak büyük kentlerde, tüccar ya da bankerlerce kullanılıyordu.[6]

Bir ve yarım liralık banknotları tedavüle çıkartarak Babıâli, halkın değerli madenî para yerine banknot ya da kağıt para kullanmaya alıştırılmasını amaçlıyordu. Bu arada, tedavüldeki Osmanlı banknotlarının miktarı arttırılmış, dört milyon Osmanlı lirasına yükseltilmişti.

Son olarak Babıâli, savaş ekonomisinin zorunlu kıldığı parasal düzenlemelerde bir adım daha atmış, 5 Ekim 1914 günlü bir geçici yasayla altın ihracını yasaklamıştı.[7]

---

5 Bank-ı Osmanîce bir ve yarım liralık banknotlar ihracı hakkında irade-i seniyye —28 Temmuz 1330—, *Düstur*, II. tertip, 6. cilt, s. 943; Havadis-i dahiliyye: Banknotlar,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1545, 2 Ağustos 1330, s. 506. Bu kağıt paraların sahtelerinin ortalıkta dolaşması üzerine Osmanlı Bankası «ikinci tertip banka kaimeleri» basmak zorunda kalmıştı: «İkinci tertip banka kaimeleri,» *a.g.g.*, 30. sene, no: 1550, 6 Eylül 1330, s. 555.

6 Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris; Henri Jouve, éditeur, 1909, s. 139-159.

7 Savaş yıllarında Babıâli, diğer savaşan ülkelerde olduğu gibi, altın paraları Hazine'de toplama çabası içerisindeydi: «Kulplu ve lehimli beşibirlik altınların aynen hazineye irsali hakkında — 20 Kânun-u evvel 1332,» *Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuası*, İstanbul; Matbaa-i Amire, 1335, s. 128; «Mal sandıklarına vürûd edecek altın meskukâtın tekrar meydan-ı tedavüle çıkarılmayarak hazine'de temerküz ettirilmesi,» «Altın meskukâtın sarf edilmiyerek Hazine'ye gönderilmesine dair — 18 Mart 1333,» *Maliye Nezareti 333 Senesi Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuası*, İstanbul; Matbaa-i Amire, 1336, s. 8.

2. Almanya'dan alınan avanslar karşılığı kağıt para çıkarılması ve savaşın finansmanı

Bütçesinde yer alan gelirlerle Babıâli'nin savaşı finanse etmesi olanaksızdı. 34 milyon altın lirayı bulan 1914-1915 malî yılı bütçesinin 14 milyonu Düyûn-u Umumiyye'ye, kalan 20 milyonu devletin payına düşüyordu.

Harbiye Nezareti bütçesi 6 milyon liraydı. Jandarma'nınki 2 milyon, Bahriye Nezareti bütçesi ise 1 milyon 300 bin dolaylarındaydı. Üç bütçenin toplamı 9,5 milyon liraya yaklaşıyordu.[8] Bu parayla seferberliğe girişmek, 800 bin kişilik bir orduyu beslemek ve askeri cepheye sevketmek olanaksızdı. Öte yandan, savaş nedeniyle, devlet gelirlerinde 7-8 milyon liralık bir düşüş bekleniyordu. Özet olarak, Babıâli'nin olağan bütçesinin savaşı finanse etmesi beklenemezdi.

Osmanlı hükûmeti savaşla birlikte giderlerini olağandışı kaynaklarla gidermeyi denedi ve geleneksel yöntemlerine başvurdu: Aylıkların yarısı nakit olarak ödendi, öbür yarısı için memur alacaklı kılındı; mütahitlerin ve diğer alacaklıların borçlarının ödenmesi ertelendi; orduya gerekli araç, gereç ve erzağa «tekâlif-i harbiyye» adı altında, ya da bedeli kısmen veya tümüyle ileride ödenmek üzere el kondu; yaş sınırları içerisinde bulunan mükelleflere, askerlikten bağışık tutulmaları için «muafiyet-i askeriyye» vergisi ödetildi.[9]

Böylece, olağan bütçeye bir dizi ek kaynak sağlanması amaçlanmıştı. Ancak, savaşla birlikte seferber orduyu beslemek için ayda 500 bin liralık bir ödenek öngörülmüştü. Diğer bir deyişle, Harbiye, Bahriye ve Jandarma bütçelerine yılda 6 milyon lira ekleniyordu. Toplam 15 milyonu bulan askerî harcamaları yukarıda belirtilen ek kaynaklar dahil tüm devlet gelirleriyle bile karşılamak olanaksızdı. Babıâli için tek çözüm dış finansman kaynakları bulmak ya da emisyon mekanizmasıyla savaşı finanse etmekti.

Tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi, Babıâli'nin emisyonda bulunması kağıt para çıkarması anlamına geliyordu. Oysa, 1863 sözleşmesiyle

---

8 *Devlet-i Osmâniyye'nin 1330 Senesine Mahsus Bütçedir*, İstanbul; Matbaa-i Amire, 1330.

9 «Tekâlif-i harbiyye» için bkz: Harb vergisi hakkında kanun —5 Ağustos 1328—, *Düstur*, II. tertip, 4. cilt, s. 611-613. Savaş yıllarında harb vergisinden elde edilen gelir şöyleydi: 1330'da 1.060.697, 1331'de 1.500.000, 1332'de 1.060.000, 1333'de 1.020.000 ve 1334'de 950.000 Osmanlı lirası. 1334 yılında «muafiyet-i askeriyye» vergisinden elde edilen hasılat 1.000.000 Osmanlı lirasıydı.

bu yetki ayrıcalık olarak Osmanlı Bankası'na verilmişti. Savaşın ilk yılında Babıâli, Osmanlı Bankası'yla uzlaşmayı deniyecek, altın karşılık göstererek bankanın tedavüle kağıt para sürmesini önerecekti.

Nitekim, Kasım 1914'de Babıâli, Almanya'dan borç aldığı 5 milyon liralık altını Osmanlı Bankasına yatırarak karşılığında çıkarılacak 15 milyon değerindeki banknotun kendisine borç verilmesi olanağını araştırmış, ancak, bankanın Paris'teki yönetim kurulu bu tür bir yükümlülük altına girmeye yanaşmamıştı.

Öte yandan Babıâli, ardında güçlü bir malî kuruluşun desteği olmaksızın kağıt para serüvenine girmek istemiyordu. Osmanlı yöneticileri geçen yüzyıl başarısızlıkla sonuçlanan kağıt para deneylerini unutmamışlardı.[10]

Oysa, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefiki Almanya, Babıâli'nin savaşı sürdürebilmesi için kağıt para emisyonunda bulunmasına kaçınılmaz gözüyle bakıyordu. Wilhelmstrasse bu yolun açılması için Osmanlı hükûmetine sürekli baskıda bulunuyor, Osmanlı Bankası'nın İstanbul'daki Fransız ve İngiliz direktörlerine yol verilerek bankanın biran önce Türk-Alman denetimine geçmesini öneriyordu. Bu amaçla Alman banker Eugen von Wassermann İstanbul'a gönderilmiş, Babıâli ikna edilmek istenmişti.[11]

Osmanlı Devleti'nin savaşa girişiyle birlikte Cavit Bey Maliye Nazırlığından istifa etmiş, Dahiliye Nazarı Talat Paşa Maliye'yi de vekaleten üstlenmek zorunda kalmıştı. Ancak, geri planda kalmasına karşın, Osmanlı maliyesinin güçlü adamı Cavit Bey olmaya devam etmişti. Talat Paşa, bakanlıktaki her türlü gelişmeden kendisini haberdar ediyor, dostu Cavit Bey'in onayı olmaksızın malî konularda karar almıyordu.

Wilhelmstrasse'nin baskısı sonucu Osmanlı Bankası'nın direktörlerinin işlerine son verilip yerlerine Osmanlı uyruğunda direktörler tayin edilmesine karşın, Cavit Bey, Paris'teki yetkililerin onayı alınmaksızın bankanın kağıt para çıkarmasına karşı çıkıyordu. Tedavüle sürülecek kağıt paranın itibarını düşünen eski Maliye Nazırı, Osmanlı Bankası

---

10 Babıâli'nin ilk iki kağıt para deneyi için bkz: Nihad Mehmed, *Das Papiergeld in der Finanz-und Währungsgeschichte der Türkei: 1839-1909*, İstanbul; Diss. Freiburg/Br., 1930.

11 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1968, s. 273-275.

yönetimine ters düşmektense emisyon bankası işlevinin geçici olarak Düyûn-u Umumiyye'ye devredilmesini öneriyordu.

Yapılan başvuru üzerine Düyûn-u Umumiyye yönetimi öneriyi benimsemiş, ancak, çıkarılacak kağıt paranın altın karşılığı olmasını şart koşmuştu. Yoksa bu paraların Osmanlı Bankası banknotları karşısında değer yitireceği, böylece Düyûn-u Umumiyye'nin itibarının büyük ölçüde zedeleneceği ileri sürülmüştü.

Bu arada, banknot ya da kağıt para çıkarılması tartışılırken, olağanüstü devlet giderleri artmış, Almanya'da alınan 5 milyon liralık avans aynen altın olarak harcanmıştı.

Kağıt para emisyonu için gerekli altının sağlanması amacıyla Cavit Bey başkanlığında bir heyet önce Viyana'ya, ardından Berlin'e gönderilmişti. Heyet, görüşmeleri sonucu gerekli altını sağlamış, 27 Mart 1915 günlü bir iradeyle Maliye Nezareti, Almanya ve Avusturya hükûmetlerinden toplam 150 milyon frank borç almaya yetkili kılınmıştı.[12] Öte yandan 12 Nisan 1915 tarihli bir geçici yasayla Düyûn-u Umumiyye İdaresi'ne tamamı altın 150 milyon frank ödenerek, karşılığında 6.583.094 liralık kağıt para çıkarılması kararlaştırılmıştı.[13]

Ardından, 3 Temmuz 1915 günü, Maliye Nezareti Düyûn-u Umumiyye'yle kağıt para ihracı üzerine bir sözleşme imzalamıştı. Sözleşme uyarınca çıkarılacak kağıt paraların karşılığı Berlin'de ve Viyana'da tamamen altın olarak Düyûn-u Umumiyye'ye devredilecek, Düyûn-u Umumiyye yönetimi ise barış sözleşmesi imzalanışından altı ay sonra kağıt paraların karşılıklarını altın olarak hamillerine ödemeyi taahhüd edecekti.

1915 Temmuzunda tedavüle sürülen ilk kağıt paraya «birinci tertip evrak-ı nakdiyye» adı verilmişti. İlk tertip kağıt para yüzde 100 altın karşılığı oluşu ve Düyûn-u Umumiyye'nin savaş ertesi hamiline altın ödemeyi taahhüt etmesi nedeniyle piyasada altın liraya başabaş değerde tedavül görmüştü.

---

[12] 80.000.000 altın marklık avans ahzı için Almanya ile mün'akid 20 Nisan 1915 tarihli ve 47.025.000 altın kronluk avans ahzı için Avusturya-Macaristan ile mün'akid 1 Mayıs 1915 tarihli mukavelenameleri musaddık kanun —11 Şubat 1332—, *Düstur*, II. tertip, 9. cilt, s. 198-200.

[13] 150 milyon franklık altın mukabilinde 6.583.094 Osmanlı liralık evrâk-ı nakdiyye ihracı ve tedavülünün mecburiyeti hakkında kanun-u muvakkat —30 Mart 1331—, *Düstur*, II. tertip, 7. cilt, s. 560-561.

Ancak, savaş giderlerinin sürekli artması, Babıâli'yi altı hafta içerisinde yeniden Wilhelmstresse'ye başvurmak zorunda bıraktı. Savaşın başından beri Osmanlı Devleti Almanya'dan Kasım 1914'de 95 milyon, Nisan 1915'de 80 milyon, toplam 175 milyon altın mark borç almış, ayrıca silah ve techizat için Alman firmalarına 150 milyon mark borçlanmıştı. Alman hükûmeti Osmanlı Devleti'yle yeni bir borç aktine girmek istemiyor, Babıâli'ye kendi emisyon bankasını kurarak kısmen altın karşılığı olan kağıt para çıkarmasını öneriyordu. Nitekim, böyle bir kuruluş için Alman ve Avusturya-Macaristan bankaları sermayenin bir kısmını sağlamayı taahhüt ediyorlardı.[14]

Babıâli, Osmanlı Bankası dururken yeni bir emisyon bankası kurma önerisine yanaşmamış, Talat Paşa, Almanlara, hükûmetin Osmanlı Bankasını satın alıp onu emisyon bankasına dönüştürmeyi düşündüğünü bildirmişti. Böyle bir girişim ise Osmanlı Bankası hissedarlarıyla uzun görüşmeleri gerekli kılacak, ancak savaş ertesi barışla birlikte gerçekleşebilecekti..

Savaşın tırmandığı bir dönemde Babıâli'nin emisyon bankası sorununa çözüm bulacak zamanı yoktu. Çanakkale'de savaş sürüyor, askerin beslenmesi ve giydirilmesi için paraya gerek duyuluyordu. Öte yandan. ordu talebini karşılamak üzere «tekâlif-i harbiyye» adı altında üretici ve tüccarın malına el konması halk arasında hoşnutsuzluk yaratmış, savaşla birlikte aksayan piyasa ekonomisi tümüyle altüst olmuştu. Babıâli artık bu tür yöntemlerle savaşın sürdürülemiyeceğini Alman hükûmetine bildirmiş, müttefikinden ivedi borç isteminde bulunmuştu.

Oysa, savaşın başından beri ülkedeki altın stokunu Reichsbank'ta toplamaya çalışan Wilhelmstrasse Babıâli'ye artık altın olarak borç vermeye yanaşmamış, çıkarılacak kağıt paraya karşılık olarak barış aktinden bir yıl sonra altın para ile ödemeyi taahhüt ettiği hazine bonoları vermeyi önermişti.

Nitekim bu öneriyi Babıâli olumlu karşılamış, 31 Ekim 1915 günlü yasayla 7.902.000 liralık Alman hazine bonosu Düyûn-u Umumiyye'ye yatırılarak karşılığında 6 milyon lira tutarında «ikinci tertip evrak-ı nakdiyye» piyasaya sürülmüştü.[15]

---

[14] Ulrich Trumpener, *a.g.e.*, s. 280.

[15] Almanya'dan 6 milyon lira avans ahzı için akd-ı mukaveleye mezuniyeti mutazammın kanun —18 Teşrin-i evvel 1331—, *Düstur*, II. tertip, 7. cilt, s. 770-771; 6 milyon liralık evrâk-ı nakdiyye ihracı ve tedavülünün mecburiyeti hakkında kanun —18 Teşrîn-i evvel 1331—, *Düstur*, II. tertip, 7. cilt, s. 771-772.

1915 yılı sonlarına doğru tedavüle çıkarılan ikinci tertip kağıt para enflasyonist gelişmelere yol açacak miktarda değildi. Olağan durumlarda para arzında bu oranda bir artışın genel fiyat düzeyi üzerinde belki de hiçbir etkisi olmazdı.. Ancak, niteliği yönünden birinci tertipten farklı olan, altına değil, hazine bonosu aracılığıyla altın ödeme taahhüdüne dayanan ikinci tertip kağıt paraya halkın güveni düşüktü. Nitekim bu psikolojik etmen nedeniyle, ikinci tertibin tedavüle sokulmasından biraz sonra, altın lira ile kağıt lira arasında bir değer farkı doğmaya başlamıştı.[16] (Tablo XII, Çizenek 2)

Bu gelişimin doğal sonucu olarak ödemelerde madeni para yerine kağıt para kullanılma eğilimi doğdu. Altın lira giderek tedavülden çekildi. Gümüş mecidiyeler altın liraları izledi. Artık, alış verişte kimse kağıt parayı bozup üzerini madeni parayla vermeye yanaşmıyordu. Oysa bir liradan küçük değerde kağıt para henüz basılmamıştı. Bozukluğa gerek duyan elindeki kağıt parayı nominal değerinin altında piyasada oluşan raic bedeli karşılığı sarraflara bozdurmak zorunda kalıyordu.[17]

Babıâli, bozukluk sorununa çözüm olarak 29 Aralık 1915 günlü bir yasayla bir ve beş liralık kağıt paraların ortalarından ikiye bölünerek her birinin yarım ve ikibuçuk lira değerle tedavül görmesini kararlaştırdı.[18] Ancak, kağıt paranın değeri sürekli düştüğünden bu kez yarım liralık kağıt para karşılığında bozuk para verilmemeye başlandı. Bunun üzerine hükûmet Düyûn-u Umumiyye yönetimiyle 17 Şubat 1916 günlü bir sözleşme imzalayarak çeyrek liralık kağıt paralar bastırttı. Ardından bunların da ortalarından ikiye bölünmesine karar verildi ve piyasaya bir liranın sekizde biri değerinde kağıt paralar çıktı.[19]

Bu arada savaş giderleri Babıâli'nin bir kez daha Almanya'dan avans almasını gerektirmişti. 4 Ocak 1916 günlü yasayla Almanya'dan

---

[16] Hâzım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka,* cilt 1, 2. baskı, İstanbul; Yüksek Ekonomi ve Tîcaret Okulu, 1947, s. 343.

[17] I. Dünya Savaşı yıllarında kağıt paranın değer yitirişinin öyküsü için bkz: Düyûn-u Umumiyye-i Osmaniyye İdaresi, *Memâlik-i Osmaniyye'de Evrâk-ı Nakdiyye Kıymetinin Tenezzüliyle Netaici Hakkında Muhtıra,* İstanbul; Düyûn-ı Umumiyye-i Osmaniyye Varidât-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, 1334.

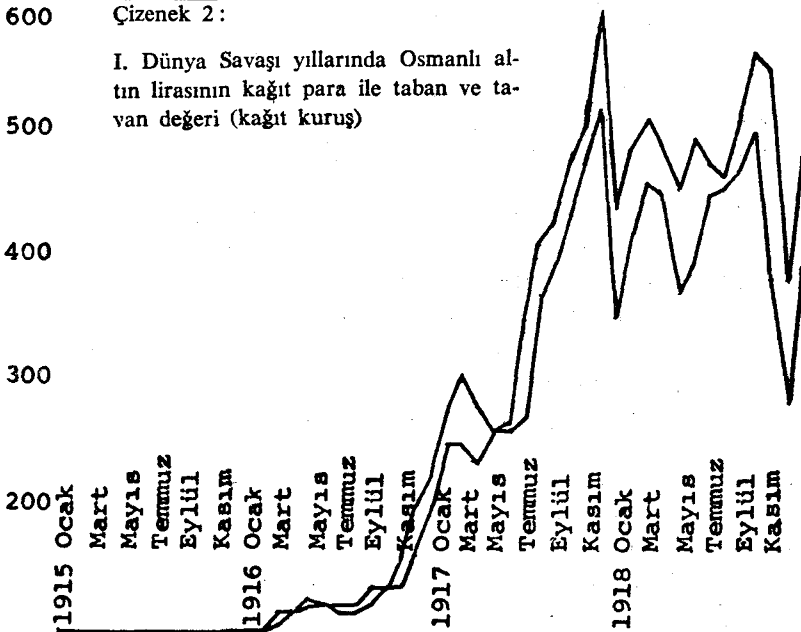
[18] Bir ve Beş liralık evrâk-ı nakdiyyeden lüzumu miktarının iki müsavî kısma tefrik ve ihracı hakkında kanun —16 Kânun-u evvel 1331—, *Düstur,* II. tertip, 8. cilt, s. 257.

[19] Evrâk-ı nakdiyyenin çeyrek liralıklarının iki müsavî kısma tefrik ve ihracı hakkında kanun —2 Mart 1332—, *Düstur,* II. tertip, 8. cilt, s. 703.

Tablo XII : *Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı altın lirasının kağıt para ile taban ve tavan değeri*

	1916		1917		1918	
	Taban	Tavan	Taban	Tavan	Taban	Tavan
Ocak	102	102	250	280	421	492
Şubat	105	115	250	305	460	510
Mart	115	117	235	280	450	492
Nisan	120	125	260	260	370	455
Mayıs	120	120	262	265	395	495
Haziran	115	120	270	350	450	475
Temmuz	115	120	370	410	455	467
Ağustos	120	135	395	432	470	510
Eylül	135	135	435	480	498	565
Ekim	135	160	475	505	380	552
Kasım	165	200	515	*600*	280	380
Aralık	200	255	350	440	390	480

Kaynak: Jean Vergeot, «Le papier-monnaie en Turquie pendant la guerre.» *Revue d'Economie Politique,* cilt 33, 1919, s. 295.

Çizenek 2:

I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı altın lirasının kağıt para ile taban ve tavan değeri (kağıt kuruş)

hazine bonosu olarak 11.700.400 lira borç alınmış,[20] karşılığında «üçüncü tertip evrak-ı nakdiyye» çıkarılması için Maliye Nezareti'ne yetki verilmişti. Üçüncü tertip kağıt paranın vadesi ve diğer koşulların ikinci tertibinkinin aynıydı.

Ancak, gerek para arzının artması ve tedavüldeki ödeme araçlarının çoğalması, gerekse sürekli kağıt para çıkarılmakta olduğu söylentilerinin halk arasında yayılması piyasada altın pirimini sürekli yükseltiyordu. Esnaf artık sekizde bir liralık kağıt parayı bile bozup karşılığında madeni para vermek istemiyordu.

Babıâli bu parasal darboğazın üstesinden gelebilmek için tedavüle bir miktar altın, gümüş ve nikel para çıkardı. Hatta, evvelce nikel paralarla değiştirilip toplanan ve eritilmek üzere darphaneye gönderilen 100.000 liralık aşınmış eski para bile piyasaya sürüldü.[21] Ancak, bu madeni paralar ortalıkta görülür görülmez kapanın elinde kalıyordu.

Osmanlı para sistemi çığırından çıkmıştı. Halk elindeki paranın satın alma gücünü kestiremiyor, sarrafların dilediklerince saptadıkları kurdan para bozdurmak zorunda kalarak büyük kayıplara uğruyordu. Babıâli ise, kağıt parayı giderek yaygınlaştırarak bunalıma çözüm arıyordu. Nitekim, kağıt para emisyonunda bir adım daha atılarak 5 ve 20 kuruşluk kağıt para çıkarılması kararlaştırıldı.

Ancak, o güne değin çıkarılan kağıt paralar liranın katı ya da alt bölümleriydi. Son alınan karar kuruş kağıt para öngörmüştü. Oysa bu tür bir gelişme Osmanlı para sistemini daha da karmaşıklaştıracaktı.

Yürürlükteki mevzuata göre bir altın lira resmen 102,6 kuruş ve bir gümüş mecidiye 19 kuruş ediyordu. Bir liranın iki buçuk, beş lira gibi katları ya da yarım, çeyrek lira gibi bölümleri olarak çıkarılan kağıt paralar lira birimi üzerinden hesaplanıyor, altın lira ile kağıt lira arasındaki fark oranında tedavül buluyordu. Yeni alınan kararla 5 ve 20 kuruş olarak basılacak kağıt paralar ne altın liranın, ne de gümüş mecidiyenin alt birimi olacak, hesaplarda karışıklığa yol açacaktı.[22]

---

20 Almanya hükûmetinden 20 milyon liraya kadar bir avans ahzı için mukavele akdine mezuniyeti mutazammın kanun —22 Kânun-u evvel 1331—, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 275-276.

21 Mevki-i tedavüle çıkarılacak battal ve mahlût ve nikel ufaklık hakkında kanun-u muvakkat —28 Mart 1332—, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 895.

22 Hâzım Atıf Kuyucak, *a.g.e.*, s. 344.

Bozukluk para sorununa çözüm bulmak için Osmanlı para sisteminde çok daha kökten dönüşümlere gidilmesi gerekiyordu. Bu nedenle, savaş yılları olmasına karşın, uzun yıllardır Babıâli'nin gündeminde bulunan ve Osmanlı para sisteminin evriminde önemli bir adım olan 8 Nisan 1916 günlü Tevhid-i Meskûkât Kanunu çıkarıldı ve 1 lira = 100 kuruş ilkesi benimsenerek çift metal sisteminin doğurmuş olduğu karmaşıklık giderilmeye çalışıldı.[23]

3. Tevhid-i Meskûkât Kanunu ve bozuk para darlığına çözüm arayış

Tanzimat döneminde, 1844 yılında gerçekleştirilen para reformu ya da o günkü deyimiyle «tashih-i sikke,» Osmanlı lirası, mecidiye ve kuruşu temel para birimleri olarak benimsemiş, kağıt üzerinde yüz kuruşun bir Osmanlı lirası edeceğini kabul etmişti. Yirmi kuruşluk gümüş mecidiyeler ilk kez bu tarihte tedavüle sokulmuştu.[24]

1873'ten itibaren dünya piyasalarında gümüşün değer yitirişi, Osmanlı topraklarında da gümüş paraların üzerlerindeki yazılı değerleriyle gerçek değerleri arasında fark yaratmıştı. Bu yıllarda devlet gelirleri gümüş akçeyle toplanmakta, mükellef vergisini sınırsız bir şekilde gümüş parayla ödeyebilmekteydi. Devlet giderleri ise çoğunlukla altın para olarak ödeniyordu. Bunun sonucunda Hazine, altın ile gümüş para arasındaki gerçek değer farkından kayba uğruyordu.[25]

Babıâli bu durumu göz önünde bulundurarak ilk önlem olarak mecidiye darbına son vermiş, ve 9 Ocak 1881 günlü yasayla Osmanlı lirasını Osmanlı para sisteminde birim olarak benimsemişti. Böylece Osmanlı topraklarında altın esası kabul edilmiş oluyordu.

Öte yandan tedavüldeki maden sikkelerin büyük bir kısmının gümüş para oluşu nedeniyle, gümüşün gerçek değerindeki düşüş sonucu. üzerinde 20 kuruş yazılı mecidiyenin Hazine'ce 19 kuruş karşılığında alınması ve diğer gümüş ufaklıkların da aynı esas üzerinden değerlendirilmesi kararlaştırılmıştı. Böylece mükellefin 100 kuruşluk bir vergi için devlete gümüş akçe olarak 105 kuruş 10 para ödemesi bekleniyordu.

---

[23] «La Réforme monétaire,» *Revue de Turquie - Questions économiques,* no: 7, Novembre-Décembre 1917, s. 200-208.

[24] 1844 Tashih-i Ayar kararıyla çift metal usulü (bimetalizm) ilkeleri benimsenmişti. Bu tarihte gümüş fiyatının altına oranı bire onaltı dolayındaydı. Sikkelerin vezin ve ayarı bu orana göre düzenlenmiş, bir lira yüz kuruş ve bir gümüş mecidiye yirmi kuruş olarak kesilmişti. Hasan Ferit, *Nakit ve İtibâr-ı Malî,* 1. kitap· Meskûkât, İstanbul, Hukuk Matbaası, 1331, s. 211-239.

[25] Hasan Ferit, *a.g.e.,* s. 239-242.

Ancak, serbest piyasada altın lira 108 gümüş kuruşa değiştirildiğinden halk devlete borcunu yine gümüş parayla ödemeyi yeğlemiş, böylece mecidiye talebi sürekli artmıştı.

İkinci Meşrutiyet'e gelindiğinde kuruşun Osmanlı lirasına oranla üç değişik değeri ortaya çıkmıştı. İlki altın liranın yüzde birini oluşturan *altın kuruştu*. İkincisi, teamülen gelişen, 108 adedi bir altın lira eden *gümüş kuruş* ya da *hakikî kuruştu*. Üçüncüsü ise 19 tanesi 20 kuruşluk mecidiyeye eşit olan *mirî kuruş* ya da *mevzûa kuruştu*. Mirî kuruş, genellikle «mecidiye 19 kuruştan» adıyla anılıyordu. Bu esasa göre, piyasada 108 kuruşa eşit olan bir lira «mecidiye 19 kuruştan», mal sandıklarında 108 x 19/20 = 102,60 mirî kuruş üzerinden işlem görüyordu.[26]

İkinci Meşrutiyet yıllarında para sistemindeki karışıklığın diğer bir boyutu, ufak paraların, mecidiye ve altın liraya oranlarının ötesinde, üzerlerinde yazılı değerlerden farklı bir biçimde alım gücüne sahip olmalarıydı. Genellikle ufak para darlığı ufaklıkların değerini yükseltiyordu. İstanbul'da mecidiye ve yarım mecidiyenin raici bir Osmanlı lirasına karşılık 108 kuruş olduğu halde çeyrek mecidiye 107 kuruş 20 para, bir ve iki kuruşluklar 103-104, on ve yirmi paralıklar ise 99-101 kuruş ediyordu.

Bu fiyatlar da piyasanın durumuna göre değişiyor, halk elindeki paranın satın alma gücünün hergün değiştiğine tanık oluyordu. Ufaklıkların değerlerinin büyük paralarınkinden yüksek oluşu nedeniyle ticaret erbabı müşterilerine daima mümkün olduğu kadar büyük para veriyordu. Halk ise elindeki parayı günlük alış veriş için sarraflara bozdurmak zorunda kalıyor, diğer bir deyişle talep ettiği malı satın alabilmek için gerekli parayı sarraflardan satın alıyordu.[27]

Öte yandan, Osmanlı topraklarının değişik yörelerinde maden paraların raicleri farklı olduğu gibi, bu farklar da daima aynı oranda değildi. Yılın mevsimine göre maden para türlerine talep artıyor ya da azalıyor, bu doğrultuda sikke türlerinin değerleri de değişikliğe uğruyordu.

Bereketli mahsul alınan yörelerde hasat ertesi mecidiye talebi artardı. Bazı aylarda ufaklık rağbet görür, örneğin Bursa'da, yumurta

---

[26] «Tevhid-i meskûkât -1-,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 27. sene, no: 1382 18 Haziran 1327, s. 202-203.

[27] «... ufak meskûkât nisbeten daha pahalı olduğundan alış-verişte herkes büyük meskûkâtı sarf ve harcetmeye gayret edip daima muamelâtta bu yüzden müşkilât tahaddüs etmekte ve arada sarraflar kazanmaktadır.» Hasan Ferit, *a.g.e.*, s. 255.

ticareti bu tür paraların değerini yükseltirdi. Bu nedenle, yılın belirli dönemlerinde Osmanlı vilayetleri arasında «para ticareti» görülürdü.

Örneğin İzmir'den İstanbul'a sürekli mecidiye gönderilir, karşılığında ufaklık getirtilirdi. İzmir'de mecidiyenin 19 kuruş üzerinden, buna karşılık gümüş aksamı ve meteliklerin piyasa değerleriyle işlem görmeleri nedeniyle, bir lira, mecidiyeye dönüştürülürse 102,60 kuruş ederken, gümüş ufaklığa çevrilse 104 kuruş getiriyordu. Gümüş ufaklık, ya da metelik kullanımının daha kârlı oluşu sonucu, İstanbul gibi mecidiyenin 20 kuruşa tedavül gördüğü piyasalardan İzmir gibi mecidiyenin 19 kuruşa geçtiği piyasalara gümüş ufaklık akımı doğuyordu.

Osmanlı madenî sikkesi, ayrıca yöreye göre farklı değerler kazanmıştı. İzmir'de alış veriş *çürük kuruş* diye adlandırılan hayalî bir kuruşla görülür, bunun değer ticarî işlemin niteliğine göre değişirdi. Perakende ticaret ve araba ücretlerinde birim olarak kullanılan çürük kuruş mecidiyenin 33'te birine, diğer bir deyişle Osmanlı lirasının 178'de birine eşitti. Örneğin bir malın perakende etiket fiyatı 7 kuruş olursa, mecidiye = 33 kuruş hesabıyla 7 x 20/33 = 4 kuruş ödenirdi. Diğer ticarî işlemler için de, malın cinsine göre kuruşun değeri değişir, her tür mal için ayrı bir raic uygulanırdı. (Tablo XIII)

Perakende küçük ticarî işlemlerde fiyatlar *metelik* (10 paralık) ve *oktaraki* ya da *sekizlik* (sekiz meteliğe eşit olan iki kuruşluk) üzerinden belirtilirdi.

Öte yandan İzmir ticaret erbabı ticarî işlemlerde muhtelif çürük kuruşlar arasında orantıyı kurmak için *kambiyo kuruşu* adını verdikleri özel bir kuruş kabul etmişlerdi. Teamüle göre 125 kambiyo kuruşu bir Osmanlı lirasına eşitti.[28]

Diğer vilayetlerde parasal işlemler İzmir'deki kadar karmaşık değilse de, çürük kuruş ve kambiyo kuruşu benzeri para bilimlerine ülkenin birçok yöresinde rastlanıyordu. Hazine'nin soruşturması üzerine vilayetlerden alınan yanıtlardan, İkinci Meşrutiyet yıllarında Osmanlı topraklarında altın ve gümüş paranın 88 tür raici olduğu ortaya çıkmıştı.

Osmanlı para sisteminde yörelere göre halkın farklı sikkelere alışmış olması, bu paraların gördükleri rağbet oranında değer kazanmalarına neden oluyordu. Örneğin Suriye'de altılık ve beşlikler prim yaparken, İzmir'de sekizlik (oktaraki ya da ikilik = iki kuruşluk) ve dörtlük (dört kuruşluk) aranıyordu.

---

[28] «Tevhid-i meskûkât -2-,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 27. sene, no: 1383, 25 Haziran 1327, s. 210-211.

Tablo XIII : *İzmir yöresinde mal türlerine göre çürük kuruşun mecidiye ve lira üzerinden değeri*

1908 Yılı

	Mecidiye	Lira
Arpa, kum darı, sisam, bakla, yulaf, mısır pirinci, haşhaş tohumu, ve genel olarak alış verişlerde	20.05	110,07
Hanta, dakik, kepek, çavdar, sarı darı, nohut, burçak, kendir tohumu, zeytinyağı, sabun, fasulye, böğrülce, keten tohumu, sadeyağ, patates, soğan, tütün, ip ve gemi takımları	33,25	182
Pamuk, pamuk ipliği, kendir, çuval, maden kömürü, yün, kitre, çehri, mazı, kök boya, palamut, siyah kuru üzüm	22,15	125
Kahve, şeker, pirinç	25,06	135,20
Gazyağı, çivit, afyon, demir, halı, öküz, koyun, kuzu, keçi, oğlak, tavşan derileri ve pamuk tohumu	20	108
Razaki ve çekirdeksiz kuru üzüm, kuru incir	23,50	128

Kaynak: *Aydın Vilayet Salnamesi,* 25. def'a, Vilayet Matbaası, Hicrî 1326, s. 234-235.

1914 Yılı

Afyon, kuru koza, deri, tütün	20	108
Arpa, bakla, darı, pamuk, susam tohumu	20,40	110,10
Pamuk, palamut, zamk, mazı, kuru üzüm	23,15	125
Sultaniye, incir	23,90	129
Manifatura, pamuk ipliği	25,05	135,25
Zeytinyağı, mısır, beyaz darı, nohut	33	178,20
Buğday, dakik, taze koza	33,30	182

Kaynak: Hasan Ferit, *Nakit ve İtibâr-ı Malî,* 1. kitap: Meskûkât, İstanbul; Hukuk Matbaası, 1331, s. 256.

Osmanlı para sistemini karmaşıklaştıran diğer bir neden yabancı paraların ülke sınırları içerisinde serbestçe tedavül görmesiydi. Merkeze uzak yörelerde çoğunlukla yabancı paralar kullanılırdı. Trabzon ve cıvarında Rus rublesi (hatta kağıt ruble), Bağdat ve Basra'da İran kranı ve Hint rupisi, Yemen'de Maria Theresa taleri, Filistin ve Hicaz'da seyyahların ve hacıların getirdikleri Fransız napolyonu ve frangı, Maria Theresa taleri ve Rus rublesi serbestçe tedavül ediyordu.[29]

Osmanlı topraklarında yabancı paraların tedavül görmelerinin temel gerekçesi, seyyah ve hacıların getirdikleri paralar yanısıra, üretici ve tüccarların, kambiyo işlevi görecek kurumların yokluğunda, ticarî ilişki kurdukları ülke tüccarlarının paralarını kabul etmeleriydi. Örneğin, Antalya ve İnebolu'da, Mısır'a meyva ve kereste ihracı İngiliz lirasının, Üsküp'te üzüm satışı Bulgaristan ve Sırbistan'dan getirilen napolyonların kolaylıkla kabul görmesine neden oluyordu.

Osmanlı para sisteminin karmaşıklığı, tüccarın ve esnafın başvurduğu yöntemlerle daha da içinden çıkılmaz bir hal alıyordu. Kimi tüccar fiyat düşüreceğine Osmanlı lirasına farklı değer biçerek müşteri çekmeye çalışıyordu. Çuha ve manifatura tüccarları müşterilerinin verdikleri Osmanlı liralarını 109 kuruşa kabul eder, bazı kasap ve bakkal esnafı et ve bakkaliye eşyasının fiyatını indireceklerine kendilerine verilen Osmanlı lirasını 109-112 kuruş arası işleme sokarlardı.[30]

Tüccar üreticinin malını düşük bir fiyatla kapatmak isterse yine benzer bir yönteme başvururdu. Örneğin incirin alışılagelmiş fiyatı 4 kuruş ise, 3 kuruş 8 paraya düşürdüğünü ilk bakışta göstermemek ve üretici arasında huzursuzluğa neden olmamak için yine kıyyesini 4 kuruştan hesab eder, ancak mecidiyeyi köylüye 35 kuruştan öderdi.

İşçi - işveren ilişkilerinde de bu yönteme başvurulur, örneğin, öteden beri 8 kuruş gündelikle çalışan işçinin ücreti düşürülürken gündeliğinin yine 8 kuruş olduğu kendisine söylenir, fakat mecidiyenin 24 kuruştan, ya da Osmanlı lirasının 130 kuruştan verilmesi kararlaştırılırdı. Böylece işçinin gerçek ücreti 8 kuruşun altına düşerdi.

Osmanlı para sisteminin giderek karmaşıklaşan yapısı sarraflık kurumunun yaygınlaşmasına neden olmuş, İstanbul gibi büyük kentlerde hemen hemen her sokakta bir köşebaşı sarrafı türemişti.

---

29 Adrien Biliotti, *a.g.e.*, s. 107-110.
30 Hasan Ferit, *a.g.e.*, s. 276-277.

Bu arada Babıâli, para sisteminin ıslahı için çaba sarfediyor, komisyonlar kurarak soruna çözüm arıyordu. Nitekim, 1908 Devrimi ertesi bu çalışmalar yoğunlaşmış, 1909 sonlarına doğru, önce Fransa Sayıştay Başkanı Mösyö Lora'nın, sonra Türkiye Milli Bankası Genel Müdürü Sör Babington Smith'in[31] başkanlığında Islah-ı Meskûkât Komisyonu oluşturulmuştu.[32]

21 Haziran 1911 günü Maliye Nezareti'ne sunulan raporda Osmanlı para sisteminin ıslahı için «tevhid» (unification), «sadeleştirme» (simplification), «tahkim» (stabilisation) ve «her yerde ihtiyac nisbetinde her nev'i meskûkâtın bulunmasını temin etmek» olmak üzere başlıca dört ilke saptanıyor, 1 lira = 100 kuruş oranı benimsenerek her türlü «çürük kuruş»un tedavülden çekilmesi öneriliyordu. Komisyon, halkın bozuk para talebini karşılamak üzere, sarrafların yerini alacak «mübadele sandıkları»nın hükûmet tarafından açılmasını, girişilecek para reformuna önce İstanbul'dan başlanmasını, peyderpey diğer vilayetlerin reform kapsamına alınmasını şart koşuyordu.[33]

Komisyon çalışmaları 1911 yılında sona ermesine karşın Babıâli. Trablusgarb ve Balkan savaşları nedeniyle para reformunu sürekli ertelemiş, bu tür bir parasal operasyona girişebilmek için siyasal bunalımlardan uzak, istikrarlı bir ortam aramıştı. Oysa, savaşlar birbiri ardısıra patlak vermiş, parasal sorunlar giderek büyümüştü.

Nitekim, Birinci Dünya Savaşı yıllarında kağıt paranın da tedavüle sürülmesiyle Osmanlı para sistemi işlerliğini hemen hemen tümüyle yitirmişti. Bu koşullar altında Babıâli, savaş zamanı olmasına karşın para reformuna gitmekten başka bir çözüm bulamamış, 8 Nisan 1916

---

31 Sir Babington Smith daha önce Düyûn-u Umumiyye İdare Meclisi reisliği ve Mısır ve Hindistan Maliye Müşavirliklerinde bulunmuştu.

32 İlk kez 14 Temmuz 1909 günü toplanan komisyonda Meskûkât İdaresi Müdürü Divan-ı Muhasebât üyesi iki kişi, Posta ve Telgraf Nezareti Muhasebecisi, Hazine, Rüsumât Müdüriyet-i Umumiyyesi ve Defter-i Hakanî'den birkaç kişi, Osmanlı Bankası, Türkiye Millî Bankası, Deusche Bank, Deusche Orient Bank, Selanik Bankası direktörleriyle Banque Française ve Turuk-u Umumiyye, Reji İdaresi, Anadolu Demiryolu Şirketi ve İstanbul Osmanlı, Fransız, İtalyan, Yunan ticaret odaları temsilcileri yer alıyordu. Hasan Ferit, *a.g.e.*, s. 253.

33 Islâh-ı Meskûkât Komisyonu raporunun tümü *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nde yayınlanmıştır. Bkz: «Tevhid-i meskûkât,» *a.g.g.*, 27. sene, no: 1382, 18 Haziran 1327, s. 202-203; no: 1383, 25 Haziran, s. 210-211; no: 1384, 2 Temmuz, s. 217-218; no: 1386, 16 Temmuz, s. 233-234; no: 1387, 23 Temmuz, s. 243; no: 1388, 30 Temmuz, s. 251; no: 1389, 6 Ağustos, s. 258-259; no: 1390, 13 Ağustos, s. 265-266. Raporun özeti için bkz: Hasan Ferit, *a.g.e.*, s. 255-274.

günlü Tevhid-i Meskûkât Kanunu'nu çıkararak komisyonun önerisini yürürlüğe sokmuştu.[34]

Bu yasayla değer ölçütü olarak altın, para birimi olarak kuruş saptanmıştı. Böylece, 1881 yılından beri uygulanagelmekte olan topal çiftmetal sistemi bırakılıyor, altın sikke rejimine geçiliyordu.[35]

Yasa sikke adedini sınırlamış, yalnız nikel, gümüş ve altından olan sikkeleri tedavülde bırakmış, ülkenin değişik yörelerindeki farklı para raiclerini kaldırmıştı.[36] Bu arada topal çift metal sistemini ortadan kaldıracak olan kabul haddi benimsenmiş, gümüş paralar için 300 kuruşluk, nikel paralar için 50 kuruşluk kabul hadleri yürürlüğe konmuştu.

Babıâli, Tevhid-i Meskûkât Kanunu ertesi kuruş kağıt para basmakta sakınca görmemiş, yasayı izleyen günlerde Maliye, Düyûn-u Umumiyye yönetimiyle bir sözleşme imzalayarak, üçüncü tertip kağıt paradan 1,5 milyon liralığını 5 ve 20 kuruşluk olarak bastırtmıştı.

Ancak, 5 ve 20 kuruşluk kağıt paralar da ufaklık darlığının giderilmesinde yeterli olmamış, altın ve gümüş sikke gömüsü ardından her türlü maden paranın piyasadan çekildiği bir ortamda, tüm alış veriş işlemlerinin kağıt paralarla sürdürülmesi kaçınılmaz olmuştu.

Nitekim kısa bir süre sonra Babıâli tedavüle 1 ve 2,5 kuruşluk kağıt para ile aynı işlevi görecek 5 ve 10 paralık posta pulları çıkararak maden paradan tümüyle arınmış ve para sistemini benimsemek zorunda kalmıştı.[37]

---

[34] Tevhid-i meskûkât hakkında kanun-u muvakkat —26 Mart 1332—, *Düstur,* II. tertip, 8. cilt, s. 892-894.

[35] Tevhîd-i Meskûkât Kanun-u Muvakkatı'nın önemini vurgulayan Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası «pek karışık olan usul-ü meskûkâtımız[m] halkın o kadar iltizam eylediği bir şekl-i basiti ahz» ettiğini belirtiyor, «bu sayede Osmanlı ticaret ve zıraat ve sanayi'nin Osmanlı maliyesinin pek çok fevâid iktitâf eyliyeceğinde»n şüphe etmiyordu. «Meskûkât Kanun-u Cedidi,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 32. sene, no: 1633-34, 9-16 Nisan 1332, s. 81-82.

[36] Tevhîd-i Meskûkât Kanun-u Muvakkatı ertesi çıkarılan bir tahrirât-ı umumiyye» ile «bundan sonra Osmanlı altını veya evrâk-ı nakdiyye gerek hükûmet gerek ahâlîce yüz kuruş ve mecidiyye yirmi kuruşa alınıp verilece»ği ilân edilmişti. (15 Nisan 1916) *Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuası,* İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1335.

[37] İki buçuk ve bir kuruşluk evrâk-ı nakdiyye ihracı hakkında kanun-u muvakkat —23 Mayıs 1332—, *Düstur,* II. tertip, 8. cilt, s. 1196.
On ve beş paralık posta pullarının nakit gibi tedavülü hakkında kanun —8 Şubat 1332—, *Düstur,* II. tertip, 9. cilt, s. 183.

Kağıt para sistemi Babıâli'nin parasal sorunlarına çözüm getirememişti. O güne değin malın değerini altın üzerinden saptamaya alışmış Osmanlı, bu kez kağıt paranın altına göre raicini belirliyor ve o doğrultuda malına fiyat biçiyordu.

Oysa ülkede altın dolaşımı sınırlanmıştı. Bir ordu mıntıkasından diğerine altın gönderilemiyordu. Öte yandan posta idareleri gurup muamelesini kaldırmış, altının ülkede tedavülü fiilen durdurulmuştu. Kağıt paranın altına oranla değeri değişik yörelerde belirgin farklılıklar göstermeye başlamıştı : (Tablo XIV)

Tablo XIV : *Altın liranın değişik tarih ve yerlerde kağıt para karşılığı değeri* (kuruş olarak)

	Şubat 1917	Mayıs 1917	Ağustos 1917
İstanbul		260	430
Edirne		300	
Bursa	225	300	450
İzmir	273	280	450
Ankara	300	420	449
Konya	250	345	435
Adana			600
Sivas ve Erzurum		500	666
Trabzon		300	500
Siirt	333	400	
Musul	400	476	766
Halep	400	345	540
Beyrut	312	357	555

Kaynak: Namık Zeki, «Kaime ve Kambiyo,» *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sene 1926, nümero 5, Mayıs, s. 337.

Başkentten uzaklaşıldıkça kağıt paranın değeri düşüyordu. Örneğin, 1917 Mayısında 100 kuruşluk kağıt para İstanbul'da 35 kuruşa tedavül ederken, Konya'da 30, Halep'te 25, Musul'da 10, Bağdat'ın diğer yörelerinde 8 kuruştan fazla maden para ile değiştirilmiyordu.

Tevhid-i Meskûkât Kanunu sarraflığı resmen kaldırmış olmasına karşın ortalıktaki para buhranı sarraflıkla ilişkisi olmayanları sarraf

yapmıştı. Mayıs 1916'da yarım liralık bir kağıdı iki çeyreklik kağıt parayla değiştirebilmek için Ankara'da 1,5 kuruş maden para vermek gerekiyordu.

Kağıt para miktarı arttıkça piyasada buhran ağırlaşıyordu. Tevhid-i Meskûkât Kanunu ertesi ufaklık kağıt paralar ortaya çıkınca bu kez pazarda mal bulunmaz oldu. Anadolu'da, Irak ve Suriye'de köylü kağıt parayı hemen hemen hiç tanımıyor ve malına karşılık maden para istiyordu. Bu koşullarda köylerde, hatta bazı kasaba ve kentlerde alış verişte bulunabilmek için önce eldeki kağıt parayı madenî parayile değiştirmek gerekiyordu.

Bu arada bazı idarî birimler, merkezden bağımsız olarak kendi başlarına çözüm aramaya koyulmuşlardı. Nitekim İzmir Valisi Rahmi Bey, ufaklık buhranının üstesinden gelebilmek için kendi bildiğince birer kuruşluk kağıt paralar basmıştı. Halk fırınlarda bu «yerel» parayı kullanıyor, fırıncı da topladığı kağıtlarla Belediye'den dilediğince un satın alıyordu.[38]

4. Son savaş borçları ve Alman hazine bonolarının Osmanlı vatandaşlarına satılması

Savaş yıllarında Alman hükûmeti Babıâli'ye 235.056.344 Osmanlı lirası tutarında «borç» vermişti.[39] Bu miktarın 148.581.400 lirası hazine

[38] *İktisadiyyat Mecmuası* İzmir'deki «yerel» kağıt para deneyini şu satırlarla açıklıyordu:

> «Ufak para eksikliğinden ötürü şimdiye kadar pek çok sıkıntı çekilmekte idi. Halkın bu yüzden uğradığı zorlukları göz önüne alan muhterem valimiz beyefendi, şehrin lazım gelen münasib mahallerine birer gişe açdırmak suretiyle ahâlîye pek büyük bir kolaylık yüzü gösterdiler. Şimdi de ekmek tedârikinde daha kestirme bir kolaylık olmak üzere Belediye'nin birer kuruşluk kağıt para çıkarmasına müsaade buyurmak suretiyle bu bâbdaki umumî ihtiyacı büsbütün hafifletmişlerdir. Bir kuruşluk kağıtlar, ufak kıt'ada ve yeşil üzerine matbu'dur. Ahâlî herhangi fırıncıya giderse gitsin bunlarla kolayca ekmek tedarik edebilecek ve fırıncılar da aynı kağıtlarla Belediye'den istediği kadar un satın alabilecektir. Hem halk ve hem de fırıncılar için pek büyük bir kolaylık demek olan bu lüzumlu tedbiri bulup iş meydanına koymalarından ötürü ahâlîbaşı muhterem valimize o yüzden teşekkürler ve dualar ederiz.» «İktisat Haberleri: İzmir'de Ufak Para,» *a.g.d.*, yıl 1, sayı 23, 28 Temmuz 1332, s. 5.

[39] Almanya ile yapılan avans sözleşmeleri için bkz: *Recueil des contrats d'emprunts conclus entre les gouvernements allemand et ottoman au cours de la guerre générale (1915-1918) à l'occasion des émissions de papier-monnaie en Turquie*, 1919.

bonosu, geri kalanı altın, gümüş, Alman markı, ya da Türk lirası olarak ödenmişti. Bu arada Avusturya'dan da bir miktar borç para alınmıştı.

Babıâli, müttefiklerinden sağladığı olanaklarla 161.000.000 lira tutarında yedi tertip kağıt para çıkarmış, askerî techizat, tahıl, kömür, makina gibi taleplerini karşılamış, Almanya'da özel firmalara olan borçlarını ödemiş, Bağdat demiryolunun yapımını sürdürmüştü.

Düyûn-u Umumiyye aracılığıyla çıkarılan yedi tertip kağıt paradan ilki için Almanya ve Avusturyadan altın karşılık sağlanmış, diğer tertipler Alman hazine bonolarının güvencesinde tedavüle sürülmüştü. Basılan kağıt para miktarı 1915 sonunda 7,9 milyon liraya, 1916 ve 1917 sonlarında sırasıyla 45,8 ve 124,1 milyona, 1918 Ekiminde ise 161 milyon liraya ulaşmıştı. (Tablo XV)

Savaş yıllarında Babıâli'nin giderleri sürekli artmış, yeni tertip kağıt para emisyonları birdiğerini izlemişti. Nitekim, dördüncü tertip kağıt para, 19 Ağustos 1916 günlü geçici yasanın hükûmete tanıdığı yetkiyle çıkarılmış, Düyûn-u Umumiyye yönetimiyle öncekilere benzer bir sözleşme imzalanarak Alman hazine bonosu karşılığı 30.000.000 lira tutarında kağıt paranın tedavüle sürülmesi kararlaştırılmıştı.[40]

Dördüncü tertibe giren diğer bir avans 3 Ocak 1917 günlü yasayla gerçekleşmişti. Babıâli Almanya'dan bu kez 38.781.400 liraya kadar bir borç aktine ve bu borcun 35.981.400 lirasını hazine bonosu olarak alıp Düyûn-u Umumiyye'ye yatırmasına, karşılığında kağıt para çıkarmasına yetkili kılınıyordu.[41] Böylece dördüncü tertibin toplamı 65.981.400 liraya yükselmişti.

Ancak, Osmanlı hükûmeti dördüncü tertip olarak çıkardığı kağıt paranın 5 milyon lirasını Alman hükûmetinin emrine tahsis etmek zorunda kalacaktı. Almanya'dan borç alındığı bir dönemde Wilhelmstrasse'nin böyle bir kredi talebinde bulunmasının nedeni uluslararası ödemelerde karşılaşılan darboğazdı.

---

[40] 30.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyye ihracına Maliye Nezareti'nin mezuniyetini mutazammın kanun-u muvvakkat —6 Ağustos 1332—, *Düstur,* II. tertip, 8. cilt, s. 1260-1261.

[41] Almanya'dan 38.781.400 liralık bir avans akdiyle 35.981.400 liralık evrâk-ı nakdiyye ihracına mezuniyeti mutazammın kanun —21 Kânun-u evvel 1332—, *Düstur,* II. tertip, 9. cilt, s. 88-89.

TABLO XV

1915-1920 Yıllarında Tedavüle Çıkarılan Kâğıt Para (Evrak-ı Nakdiyye) Toplam Miktarı ve Kâğıt Paranın Yüzae Olarak Altın Osmanlı Lirasıyla Fiyat Farkları

	1915		*1916*		*1917*		*1918*		*1919*		*1920*	
	Evrak-ı Nakdiyye OL (Milyon)	*%*	*Evrak-ı Nakdiyye OL (Milyon)*	*%*	*Evrak-ı Nakdiyye OL (Milyon)*	*%*	*Evrak-ı Nakdiyye OL (Milyon)*	*%*	*Evrak-ı Nakdiyye OL (Milyon)*	*%*	*Evrak-ı Nakdiyye OL (Milyon)*	*%*
Ocak	—	—	10,7	2	50,1	72	130,3	364	161,0	393	161,0	383
Şubat	—	—	12,0	8	54,0	102	137,7	390	161,0	392	161,0	396
Mart	—	—	14,0	14	54,0	163	138,1	369	161,0	401	161,0	396
Nisan	—	—	17,7	17	59,0	172	138,1	330	161,0	347	161,0	431
Mayıs	—	—	21,5	20	66,6	161	138,1	342	161,0	334	161,0	424
Haziran	—	—	23,4	21	72,8	191	138,1	361	161,0	331	161,0	427
Temmuz	1,5	—	25,1	20	79,2	290	138,1	358	161,0	292	161,0	429
Ağustos	2,8	—	26,1	33	88,0	304	144,1	385	161,0	275	161,0	402
Eylül	4,3	—	30,1	37	88,0	353	151,0	431	161,0	285	161,0	428
Ekim	5,0	—	33,4	48	102,1	385	161,0	319	161,0	280	161,0	415
Kasım	5,8	—	40	72	112,7	451	161,0	233	161,0	282	161,0	441
Aralık	7,9	1	45,8	73	124,1	372	161,0	372	161,0	340	161,0	490

Kaynak: Niyazi Asım, *1336 Sene-i Maliyyesi Darbiyât ve Muamelâtı Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor*, 2. sene, İstanbul Matbaa-i Amire 1337/1921, S. 82.

Babıâli savaş yıllarında Almanya'dan satın aldığı silah, araç, gereç ve cephane bedellerini iki yoldan sağlıyordu: Sözleşmelerle alınan avansların tümü kağıt para karşılığı olarak değerlendirilmiyor, bir kısmı Alman bankalarında mark olarak saklanarak ithalatta kullanılıyordu. İkinci yöntem firmaların Babıâli'ye kredi açmaları ve mal bedellerinin ileri bir tarihte ödenmek üzere ertelenmesiydi. Böylece Osmanlı Devleti, Almanya'dan yaptığı ithalatın önemli bir kısmı için altın ya da mark ödeme gereği duymuyordu. Oysa, Almanya Osmanlı Devleti'nden satın aldığı hammadde ve besin maddelerinin bedellerini nakit olarak ödüyor ve sonuç olarak Almanya'nın Türkiye ile olan ödemeler dengesi açık veriyordu. Bu doğrultuda, savaş ilerledikçe Alman markı Osmanlı lirası karşısında değer yitiriyordu.[42]

Wilhelmstrasse, markın uluslararası piyasalarda değerini korumak için Babıâli'ye devrettiği hazine bonoları karşılığında Osmanlı topraklarında satın alma gücü elde etmeyi amaçlamış ve yukarıda belirtilen 5 milyon liralık avansın kendilerine tahsisini önermişti.

Bundan böyle, Türkiye'den yapılan ithalat için Almanya'dan mark çıkmıyacak, malın bedeli Deutsche Bank'ın İstanbul şubesindeki 5 milyon liralık hesaptan Türk parasıyla ödenecekti. Nitekim yeni düzenleme kısa sürede etkisini göstermiş, bir ara 4 kuruşa kadar düşen Alman markı tekrar 5 kuruşa yükselmişti.

Ancak, Babıâli'nin Almanya'dan aldığı borcun ardı kesilmiyordu. 17 Şubat 1917 günlü yasayla yeniden 32 milyon liralık borç alınmış ve karşılığında beşinci tertip kağıt para çıkarılmıştı. Bu tertibin, 19 Ağustos 1916 günlü yasa gereğince ihrac olunan kağıt paranın son taksitinin ödenmesinden itibaren başlıyarak, yıllık 6 milyondan 10 milyon liraya kadar değişen kısımlarla, en çok dört yıl içerisinde tedavülden çekileceği belirtiliyordu.[43]

1917 yılının ikinci yarısına gelindiğinde Babıâli borç karşılığı piyasaya sürülen kağıt paraların enflasyonu sürekli körüklediği görmüş, yeni tertip kağıt paralarla tedavül hacminin arttırılması yerine, doğrudan doğruya Alman hazine bonolarını halka satarak gelir elde etmeyi

[42] Vedat Eldem, «Cihan Harbi'nin ve İstiklal Savaşı'nın ekonomik sorunları,» *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* der: Osman Okyar, Ankara; Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 393; Hazım Atıf Kuyucak, *a.g.e.*, s. 345.

[43] Almanya'dan 42.500.000 liralık bir avans akdiyle 32.000.000 liralık evrak-ı nakdiyye ihracına mezuniyeti mutazammın kanun —4 Şubat 1332—, *Düstur,* II. tertip, 9. cilt, s. 166-167.

düşünmüştü.[44] Kağıt para çıkarılacağına, karşılığını oluşturan teminâtın satılmasıyla devlet aynı satın alma gücünü elde edecek, buna karşın para arzının daha fazla genişlemesi önlenmiş olacaktı.[45] Diğer bir deyişle, savaş emisyon yerine halka borçlanılarak finanse edilecekti.

Babıâli, böylece, Alman hazine bonolarının satışıyla halkı tasarrufa sevkedeceği ve tırmanan enflasyonu bir ölçüde dizginleyebileceği kanısındaydı.

Ancak, savaşın gönüllü tasarruf yöntemleriyle finansmanı başarılı olamamış, halk Alman hükûmetinin yüzde 4 ile 5 faizli hazine bonalarına rağbet etmemişti.[46] Çıkında ya da çömlekte para saklamanın ötesinde bir tasarruf geleneğinin oluşmadığı bir toplumda, özellikle savaş anında. bu tür bir tasarruf yönteminin revaç bulması düşünülemezdi. Ayrıca, parasını işletecek kişinin, yılda yüzde 200, hatta 300 oranında fiyat artışlarının görüldüğü bir ortamda, yüzde 4 ve 5 faizli hazine bonolarına,

---

[44] Almanya hükûmetinin faizli hazine bonolarının füruhtu ve teferruatı hakkında kararname —4 Teşrin-i evvel 1333—, *Düstur,* II. tertip, 9. cilt, s. 743.

[45] Maliye Nazırı Cavit Bey, neden Alman hazine bonosu satışı girişiminde bulunduklarını şu sözlerle açıklıyordu:

> «Faraza 50 milyon liralık hazine tahvilatını satabilmiş olsa idik meydan-ı tedavülde yalnız 85 milyon liralık kağıt bulunduğu bir zamanda 50 milyon liralık evrâk-ı nakdiyyeyi piyasadan çekmek mümkün olacaktı. O halde sulh zamanında meydan-ı tedavülde ne kadar para var idiyse harb zamanında da o kadar para kalacaktı. Binaenaleyh evrak-ı nakdiyyenin kıymetindeki tenâkus mühim bir nisbette zail olacaktı. Filhakika diğer altı ay zarfında o elli milyon liralık evrak-ı nakdiyye tedavüle çıkacaktı. Fakat, altı ay sonra, yeni bir muamele-i maliyye yaparak, onları da meydan-ı tedavülden kaldırmak kabil olacaktı ve sulhün akd olacağı zamana kadar bu hal devam etse idi, sulh akd olunduktan sonra o toplanmış olan evrak-ı nakdiyye yeniden meydan-ı tedavüle çıkmış olsa dahi, sulhün akdi evrak-ı nakdiyyenin itibarının tezayüdü için en büyük bir âmil, en büyük bir unsur olacağından o vakit meydan-ı tedavüle çıkacak olan evrak şimdiki tesir-i vahimi husule getirmiyecekti.» «Maliye Nazırı Cavit Bey'in avanslar hakkında Meclis-i Mebusan'da beyanâtı,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 2, sayı 2/26, 10 Kânun-u sânî 1334/1918, s. 26-27.

[46] Maliye Nazırı Cavit Bey, Alman hazine bonolarının satışındaki başarısızlığı konjonktürel nedenlere bağlıyordu:

> «Eğer, hazine tahvilâtını, meydan-ı tedavüle çıkardığımız zamandan iki, üç ay evvel çıkarmak mümkün olabilseydi beş, altı milyon liralık daha fazla satılacağında umum müessesât-ı maliyye müttefiktirler. Çünki o zaman piyasada gayr-i meşgul birçok para vardı. Sonra bütün bu paralar işgal edildi. Niçin ve nasıl? Herkes ticarette büyük bir kâr görüldüğünden elinde mevcut olan evrâk-ı nakdiyyeyi emvâl ve emtiaya yatırmayı tercih etti.» «Maliye Nazırı Cavit Bey'in hazine bonoları hakkında Meclis-i Mebusan'da beyanâtı,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 2, sayı 4/28, 24 Kânun-u sânî 1334/1918, s. 73.

ya da altı aylık vadeli mevduat için yüzde 1,5, bir yıllık ve ötesi için yüzde 2,5 faiz ödeyen bankalara para yatırmasını beklemek pek gerçekçi olmazdı.[47]

Hazine bonosu satışında uğranılan düş kırıklığı, Babıâli'yi yeniden Alman hazine bonosu karşılığı kağıt para basarak savaş giderlerini karşılamaya sevketmişti. 12 Mart 1918 günlü yasayla Almanya'dan bu kez 50 milyon liralık bir avans alınması kararlaştırıldı.[48] Bunun 12 milyon lirası dördüncü tertibe eklenmişse de, ancak 12 milyonu ihraç edilebildiğinden dördüncü tertibin toplamı 77.981.400 liraya yükseldi. 50 milyonun geri kalan 32 milyonuyla altıncı tertip kağıt para çıkarıldı.

5. Babıâli'nin savaş finansmanında başvurduğu yeni bir kaynak: Dahilî istikraz ya da iç borçlanma

Altıncı tertip ile son yani yedinci tertip kağıt para ihracı arasında Babıâli, halka borçlanmayı bir kez daha deniyecekti. Ancak bu kez, Alman hazine bonoları satışı yerine Osmanlı'nın ulusçu duygularına seslenerek «millî» bir borçlanmaya girişecekti.[49]

Dahilî istikraz diye anılan Osmanlı Devleti'nin bu ilk iç borçlanması aslında bir Alman önerisiydi. Daha önce iç devlet borçları olmuşsa da bunlar genellikle Osmanlı bankerlerinden alınan kısa vadeli avanslardı. Halka yönelik, orta ya da uzun vadeli borçlanma Osmanlı hükûmetlerinin o güne değin cesaret edemedikleri bir yöntemdi.[50]

---

47 Savaş yıllarında Zıraat Bankası halkı vadeli mevduat açmaya çağırıyordu: «Kendi harclığından fazla kağıt parası olanlar Zıraat Bankası'nın hangi sandığına yatırırlarsa banka kabul eder. Altı ay için yatıranların yüz kuruşuna bir buçuk kuruş ve bir sene veyahut daha ziyade zaman için yatıranların yüz kuruşuna iki buçuk kuruş faiz verir. Ellerindeki fazla paradan kâr etmek isteyenler ne yolda kâr edeceklerini iyice anlamak için Zıraat Bankaları memurlarına müracaat ederlerse kendilerine açıkca anlatılacaktır. Halkımızın beyhude zarar görmelerini istemiyen Zıraat Bankası bunun için müracaat edenlere yardım eder.» «Paralarını işletmek isteyenlere,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 56, 24 Mayıs 1333, s. 8.

48 Almanya hükûmetinden 56.500.000 liralık avans aktiyle 50.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyye ihracı hakkında kanun —12 Mart 1334—, *Düstur,* II. tertip, 10. cilt, s. 152-153.

49 Bu borçlanma üzerine ayrıntılı bir çalışma: François Georgeon, «Le premier emprunt intérieur ottoman (Mai-juin 1918)» *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan,* Paris; Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1980, s. 101-117.

50 Maliye Nazırı Cavit Bey, Mebusan Meclisi'nde yaptığı konuşmada dahilî istikrazın ülke ekonomisi açısından önemini vurguluyordu:

1918 başlarında Almanlar Türkiye'de artık kağıt paranın bir doyum noktasına geldiğini söylüyor, altın karşılıklı hazine bonosu vererek borç sözleşmesi imzalamaya yanaşmıyorlardı. Daha önceki borç görüşmelerinde Alman malî çevreleri iç borçlanmaya gitme önerisini sürekli vurgulamışlarsa da Babıâli böyle bir borçlanmanın başarısızlıkla sonuçlanmasından çekiniyordu. Özellikle savaş döneminde malî bir yenilginin iç ve dış kamu oyunda doğuracağı kaygu ve güvensizlik İttihatçı hükûmeti böyle bir girişimden alıkoyuyordu.

Oysa Wilhelmstrasse, faiz ve anaparanın altınla ödenmesi halinde iç borçlanmayla sekiz, on milyon sağlanabileceği kanısındaydı. Nitekim, Alman maliyesinin kararlı tutumu karşısında Osmanlı maliyesi iç borçlanmaya gitmeye razı edilmiş, faiz ve anapara ödemeleri için gerekli altın Almanya ile imzalanan 28 Ocak 1918 günlü borç sözleşmesiyle sağlanmıştı.

Ardından 3 Nisan 1918 günlü «yüzde 5 faiz ve yüzde 1 amortismanlı istikraz-ı dahilî kanunu»[51] çıkarıldı ve söz konusu borçlanmanın koşulları ve ihraç sureti hakkında Düyûn-u Umumiyye İdaresi Meclisi ve Osmanlı Bankası'yla 30 Nisan 1918 günlü sözleşme imzalandı.

Bu arada borcun koşullarını içeren Türkçe ve Fransızca prospektüsler hazırlandı. İstanbul için 1-31 Mayıs ve diğer iller için 1 Mayıs-30 Haziran günleri arasında borç kayıt işlemi yapılacağı, kaydolunan meblağın bir kerede tümünün nakit olarak ödeneceği ilân edildi.

İç borçlanma gönüllü tasarruf görünümündeyse de aslında «manevî cebre dayanan» bir borçtu. Babıâli dahilî istikraza kaydolmanın vatanseverlik görevi olduğunu vurguluyor, o güne değin Osmanlı toplumunda denenmemiş yöntemlerle propogandasını yaparak halkı borç tahvili satın almaya sevkediyordu.

Galata köprüsünün Eminönü yakasında ve Galatasaray'da halkı borca yazılmaya özendirici elektrikle aydınlatılmış ilânlar asıldı. Kent. Ressam Avni'nin çizdiği afişlerle donatıldı. Basın ve konferans heyetleri

«Efendiler, ecnebîlerin inanamıyacakları ve havsalalarına sığdıramıyacakları bir şey varsa o da Osmanlı milletinde iktisat uyanıklığının mevcudiyetidir. ... Bu istikrazın muvaffakiyeti, sizi temin ederim, düşmanlarımız için en kanlı bir meydan muharebesinde kazanacağımız zaferin vücûde getireceği tesirden daha müthiş bir darbe-i hüsrân ve elem teşkil edecektir.» «İstikraz-ı dahilî hakkında Maliye Nazırı Cavit Beyefendi tarafından Meclis-i Mebusan'da irad edilen nutuk,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sene 2, cilt 2, sayı 14/38, 10 Nisan 1334/1918, s. 228-229.

51 Yüzde 5 faiz ve yüzde 1 amortismanlı istikraz-ı dahilî kanunu —3 Nisan 1334—, *Düstur*, II. tertip, 10. cilt, s. 385-386.

oluşturuldu. Rıza Tevfik, Hamdullah Suphi, Süleyman Sırrı, Ahmet Cevat, Fazıl Berki, Satı Bey gibi devrin ünlü hatiplerine halkı aydınlatıcı konuşmalar yaptırıldı. Faiz olarak ödenecek altınların Darphane'de basılışını ve halkın Osmanlı Bankası'nda borca kaydoluşunu gösteren filimler çevrilerek İstanbul ve İzmir sinemalarında gösterildi. Borçlanmayı halka mâletmek için şarkılar bestelendi,[52] marşlar yazıldı. Reji İdaresi tütün ve sigara kağıdı paketlerine iç borçlanmayı özendiren ufak etiketler kondu. Vilayetlere, Sadaret'ten, Dahiliye, Harbiye ve Maliye Nezaretlerinden borçlanmanın önemini vurgulayan genelgeler gönderildi.[53]

Alman hazine bonolarının satışındaki başarısızlığı göz önünde bulunduran Babıâli, bu kez tüm olanaklarıyla halkın yurtseverlik duygularına sesleniyor, borca yazılmanın ulusal bir görev olduğunu her ortamda dile getiriyordu. Nitekim, padişahın yayınladığı hatt-ı hümayunda, cephede askerin gösterdiği fedakârlığı cephe gerisinde ulusun iç borçlanmaya kaydolarak pekiştirmesi gerektiği vurgulanıyordu.

Öte yandan, dönemin gazeteleri iç borçlanmaya en geniş bir biçimde yer veriyorlardı. Başta *Tanin* olmak üzere *Vakit, Sabah, Tasvir-i Efkâr* gibi günlük gazeteler borcun önemini belirten yazıları ya da borçla ilgili bilgileri ilk sayfalarında yayınlıyor, borç nedeniyle, röportaj, anket gibi o güne değin Osmanlı gazeteciliğinde rastlanmayan yöntemleri deniyorlardı.

İttihatçıların yarı resmî yayın organı *Tanin* gazetesi iç borçlanmayla ilgili bir anket düzenlemiş, başta Sadrazam Talat Paşa olmak üzere, devlet yöneticilerinin, patrik, hahambaşı gibi dinî önderlerin bu konuda görüşlerini almıştı.[54]

---

[52] Şarkıların birkaçının güftesi şöyleydi: Mahalle çocukları arasında: Kaydıraktır, kaydırak / İçi altından varak / İnanmazsan al da bak / Kağıt veren bu oyuna / Altın çeker boyuna; Lazlar birbirine: İstikrazdır, istikraz / Bize derler yiğit laz / İstediğin kadar yaz / Korkmayız, devletimiz / Koca bir altın deniz; Ana kız beyninde: Kızım Ayşe haydi kalk / Koşuyor bankaya halk / Nene lâzım senin park / Süsü müsü satalım / Cebe altın atalım; Ud namesiyle karışık hanım kızlar meclisinde: Vallahi ey nevcivân / Gelin olmam, başımdan / Altın atmazsan inan / Haydi koş git bankaya / Altın doldur çantaya. «İstikraz-ı dahilî teranesi,» *Tasvir-i Efkâr*, 1 Mayıs 1918, s. 2.

[53] *Borsa Rehberi*, İstanbul Eshâm ve Tahvilât - Kambiyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi tarafından neşrolunmuştur, İstanbul; Matbaa-i Ebu üzziya, 1928, s. 531.

[54] Hazine bonolarının satışa çıkarıldığı ilk gün *Tanin* gazetesi «Bugün millî iktisat imtihanının birinci günüdür» diyordu. «Tanin'in dahilî istikraz hakkında yaptığı anket - Birkaç mütalaa,» *Tanin*, 1 Mayıs 1918, s. 1.

Tanin'e verdiği demeçte Sadrazam Talat Paşa, Osmanlı ulusunun özveri sahibi olduğunu belirtiyor, «memleketin halas ve teâlîsi için harpte kanını feda ettiği gibi bu işte de uhdesine terettüp edecek hamiyet ve fedakârlığı» göstereceğini söylüyordu.

Talat Paşa'ya göre, paralarını bankalarda ve kasalarda saklıyanlar, parası olup da bu «emr-i millî»ye katılmakta tereddüt edenler hem kendilerine, hem de ülkelerine karşı fenalıkta bulunmuş olacaklardı. Çünki paranın değeri ülkenin saadet ve selameti ile orantılıydı: «Memleketi hür ve mes'ud, yüksek ve müstakil olmıyan insanlara paraları ne bir saadet, ne de bir refah ve huzur verebilir»di.

Tanin'in düzenlediği ankete verdiği yanıtta Mebusan Meclisi Birinci Reis Vekili Hüseyin Cahit, kapitülasyonların kaldırılmasıyla siyasal ve iktisadî bağımsızlığın gerçekten kazanılıp kazanılmadığını soruyor, «acaba hakikaten iktisaden müstakil olarak yaşayabilecek bir hale geldik mi» diyordu. Hüseyin Cahit'e göre, bunun yanıtını iç borçlanma verecekti. Bir ulus günlük yaşamını dış borçlarla sürdürmekten kurtulamadıkça gerçek anlamda ulus olmuş sayılamazdı.[55]

İç borçlanma propogandasında başvurulan diğer bir yöntem, İkinci Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı toplumunda giderek yaygınlaşan halka açık konferanslardı. 15 Nisan'la 30 Mayıs arasında, İstanbul'da 30'a yakın konferans düzenlenmiş, ünlü hatipler borçtan yana görüşlerini kamu oyuna açıklamışlardı.[56]

Hamdullah Suphi, Türk Ocağı'nda kadınlar için verdiği konferansta. hükûmetin iç borçlanma girişimine katkıda bulunmak gerektiğini, «bunun bizim için bir şeref ve haysiyet meselesi, hepimize terettüp eden millî bir vazife olduğunu» söylüyordu.[57]

Galatasaray Sultanîsi'nde Satı Bey, dinsel nedenlerle iç borçlanmaya karşı çıkanları uyarıyor, «bir tarafta büyük ihtikârlar yapılırken, öbür tarafta faizi haram addetme»nin Müslümanlıkla bağdaşmıyacağını kaydediyordu.[58]

Filozof Rıza Tevfik, Darülfünun konferans salonundaki konuşmasında, hükûmetin «milleti bir fedakârlığa, hatta bir fedakârlık değil

[55] «Dahilî istikraz hakkında Tanin'in anketi,» *Tanin*, 2 Mayıs 1918, s. 2.

[56] François Georgeon, *a.g.m.*, s. 107.

[57] «Hamdullah Suphi Bey'in konferansı,» *Tanin*, 26 Nisan 1918, s. 3. Hamdullah Suphi konuşmasında «bundan sonra memleketimizde bir burjuvazi sınıfı teşekkül etmek üzere bulunduğunu ve bunun memleket için nâfi bir hadise teşkil ettiğini» kaydediyordu.

[58] «Dahilî istikraz etrafında Rıza Tevfik ve Satı Beylerin konferansları,» *Tanin*, 24 Nisan 1918, s. 3.

kârlı bir işe iştirâke davet» ettiğini söylüyor, Babıâli'nin şerefinin borca kefil olduğunu belirtiyordu.[59]

Kampanya sürdürülürken Osmanlı vatandaşlarına iki yönden çağrıda bulunulmuş, borca kaydolacakların faiz olarak sağlıyacakları kişisel çıkar yanısıra, bu tür bir girişimi ulusal görev bilmeleri gerektiği vurgulanmıştı. Nitekim, uluslaşma sürecinde «ictimaî vicdan» oluşturma çabası içerisinde olan Ziya Gökalp ve çevresi, iç borçlanmanın bu ikinci boyutu üzerine eğilmiş, borca yazılmayı bir yurtseverlik göstergesi olarak değerlendirmişlerdi.[60]

Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua*'da, borca yazılmanın «iktisadî vatanperverlik» olduğunu söylüyor, iç borçlanmayı «millî istikraz teşebbüsü» diye niteliyordu. Gökalp'e göre bu girişim «devletin artık kat'iyyen millî iktisadiyyatı esas ittihaz ettiğine kat'i bir delil»di.[61] İç borçlanma bireyi «devletine sadık yani vatanperver» yapacak, en bencil insanlar bile «vatanperver olmaya alışacak»lardı. Bu borç Osmanlılara «yalnız iktisadî bir terbiye vermekle kalmıyacak, vatan ahlâkı nokta-i nazarından da mürebbiyelik edecek»ti.[62]

Köprülüzade Mehmet Fuat da, «Milli vazife» başlıklı yazısında, iç borçlanmaya yazılmanın bir yurtseverlik kıstası olacağını ileri sürüyor, «âl-i Osman saltanatını düşmanlardan kurtarmak için kurşuna, bombaya, gülleye göğüs geren kahramanlara karşı biz de vazifemizi yapmak istersek bu istikraza bütün varlığımızla iştirâk etmeli, bunu vatan borcu saymalıyız» diyordu.[63]

---

59 «Samiin meyanında Maliye Nazırı Cavit Bey ile mebusandan bazı zevat» da bulunuyordu.

60 *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*'nda iç borçlanma üzerine şu satırlar yer alıyordu: «... hükûmeti hâriçte istikraz akdetmeye mecbur eylememek ve itibâr-ı malîmizi muhafaza etmek itibariyle, şüphesiz, dahilî istikrazımıza iştirak etmesi her Osmanlı vatanperveri için gayr-ı kabil-i ihmal bir borç, bir cemiyet borcudur.» «Malî hayat: Yeni dahilî istikraz,» *a.g.d.*, sene 2, sayı 14/38, 10 Nisan 1334, s. 225.

61 Ziya Gökalp, «İktisadî vatanperverlik,» *Yeni Mecmua*, cilt 2, sayı 43, 9 Mayıs 1918, s. 322-323.

62 Ziya Gökalp, «Para ve tesanüt,» *Yeni Mecmua*, cilt 2, sayı 41, 25 Nisan 1918, s. 282-283. Ziya Gökalp dahilî istikraz girişimini «paranın millileşmesi için en büyük bir amil» olarak görüyordu.

63 Köprülüzade Mehmet Fuat, «Millî vazife,» *Tanin*, 13 Mayıs 1918, s. 3. İç borçlanmanın önemini vurgulayan bir başka yazar, Tekin Alp, Almanya'dan esinlenerek dahilî istikraza «Yeni İstikâmet (die neue Orientierung) İstikrâzı» adını veriyor, «şimdi dahilî istikrâz isbat ediyor ki, Türkiye yalnız esaret-i siyasiyyeden değil, esaret-i maliyyeden de kurtulmaya başlamıştır» diyordu. Tekin Alp, «Yeni İstikâmet İstikrazı,» *Yeni Mecmua*, cilt 2, sayı 40, 18 Nisan 1918, s. 263-264.

Tüm bu girişimler sonucunda iç borçlanma başarıyla sonuçlanmış, Babıâli 18 milyon Osmanlı lirası tutarında borç tahvili satarak 1918 bütçe açığını bir ölçüde halka borçlanarak karşılama olanağı bulmuştu.[64]

Ancak, savaşta yenik düşmeden önce hükûmet bir kez daha kağıt para basacak, Osmanlı Devleti'nin yedi tertipte toplanan kağıt para arzı 161.018.633 lirayı bulacaktı.

* * *

---

64 Osmanlı basınında iç borçlanmanın ülkedeki spekülatif girişimleri bir ölçüde sınırladığı, tedavüldeki para hacmini daraltarak kağıt paranın değerini arttırdığı, enflasyonist gelişmelerin dizginlendiği kanısı hakimdi:

«İstikraz-ı dahilînin tâli faidelerinden biri de kavâim-i nakdiyyenin kıymetini tezyide hâdim olmasıdır. Zira piyasada milyonlarca liralık kavâim-i nakdiyye, istikrâz-ı dahilîye tahsis olunmak sebebiyle, kalktığı halde kağıt paranın kıymeti artmak tabiidir. Nitekim altun fiyatının şimdi bir dereceye kadar tenâkıs etmesi hakikatte kağıt para kıymetinin arttığına delâlet eder. Şu halde bir müddet sonra kavâim-i nakdiyyedeki kuvve-i iştiraiyyenin de tezayüd etmesine intizar olunabilir. Tabir-i aherle fiyat-ı eşyada bir tenezzül müşahade edilmesi muhtemeldir. İstikrâzı bu itibarla da takdir etmeliyiz.» «İstikrâz-ı dahilî,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 34. sene, no: 1738, 27 Nisan 1334, s. 81-82.

«Bu suretle akd edilecek dahilî istikrâzın eşya fiyatında spekülasyon tarzıyle hasıl olan tereffu'ları vâsi mikyasta men' edeceği muhakkaktır. Çünki spekülasyona hemân âmil-i yegâne fazla kazanılmış paralardır.

Gerek harbden evvel sermaye-i kaffesi mevcut olup da tehlikeli ve kârı az işlerde kullanmak istemiyenler, gerek harb münasebetiyle para kazananlar, eşya üzerinde spekülasyon yaparak, fırlaması muhakkak, âdeta bir kaide hükmüne geçen emtiayı toplayarak paralarını işletmeye başlamışlardı. Spekülasyon büyük ve müthiş zararlarına rağmen bize harb esnasında bazı faideler de göstermedi değil. Fakat eşyayı uzun müddet saklamak, tâbir-i diğerle istihlakâtı yüksek fiyatla azaltarak malı daha fazla bir zaman piyasada bulundurmak cihetlerinde az çok faide-âver olan spekülasyon, ne olur ise olsun, bin türlü müşkilât-ı harbiyyeye maalmemnuniyye katlanan halkımıza epey sıkıntılar çekdirdi. Spekülasyonun bu derece vüs'at kesbetmesine sebeb:

1 — Atıl sermayelerin çok olması,

2 — Spekülasyon yapmanın gayet kolay bulunması,

idi. Halbuki zaman ilerleyince, hal-i harb de yavaş yavaş bir hal-i tabii hükmüne girince spekülasyon icrası biraz güçleşti. Fakat birkaç senedir misillerce taz'îf edilmiş, sahiblerini değiştirerek nisbeten mahdud kimselerin elinde toplanmış birçok sermayeler el'an mevcuttur. Bu sermayeler kârlı ve nâfi işlere hasr edilmeyince, hiç şüphesiz, tekrar spekülasyona tahsis edilecek ve fiyatları yine vâsi ve iktidarı kadar yükseltmeye devam edecektir. İşte dahilî istikrazın bir diğer faidesi ... Bu kabil sermayedarlar ... istikrâza paralarını yatırmakta adeta istical eyleyeceklerdir.» Ahmet Hamdi, «Siyaset-i maliyye: Harb ve evrâk-ı nakdiyye -2-,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 2, sayı 11/35, 14 Mart 1918, s. 170-174.

Babıâli 398,5 milyonu bulan savaş giderlerini, büyük ölçüde, emisyonla karşılamıştı. Kağıt paralara karşılık gösterilen hazine bonoları dışında, altın, gümüş, ya da yabancı para olarak Almanya'dan 86,8, Avusturya'dan 14,5, Anadolu-Bağdat Demiryolu avansı olarak 1,1, toplam 102,4 milyon dış kaynak sağlanmış, istimval ve müsaderelerden 49,5 milyon elde edilmişti. Böylece, savaş giderlerinin 42,9 milyonu normal, 203,7 milyonu olağanüstü bütçelerden ödenmişti.[65]

Savaşan diğer ülkelerde olağanüstü giderler, genellikle, vatandaşın gelir ya da servet şeklindeki satın alma gücü, vergi ya da borçlanmayla devlete aktarılarak karşılanmıştı. Ancak, bu yöntemler yetersiz kaldığından, hemen hemen her ülkede kağıt para basımına gidilmiş ya da kağıt para karşılığında hazine bonosu iskonto ettirilmişti.

Babıâli ise, vergi sisteminin yetersizliği ve iç borçlanma deneyinin ve gücünün olmayışı nedeniyle, ancak para arzını arttırarak ve bir ölçüde dış borçlanmaya giderek savaşı finanse etmişti. Vergi gelirleri giderlerin yüzde 10'unu karşılamış, iç borçlanma girişiminden ise 18 milyon lira elde edilmişti.

Babıâli, savaşla birlikte sermaye hareketlerinin denetimine gerek duymuş, Ticaret Odası ve bankaların istemi üzerine moratoryum ilan ederek iç ve dış borçların ödenmesini ertelemişti. Bu arada altın ihracı yasaklanmış, savaşın son yıllarında kambiyo denetimi uygulanarak servetlerin yurt dışına transferi önlenmişti.

Yukarıda belirtildiği gibi, Wilhelmstrasse, savaşın finansmanı için Babıâli'ye kağıt para emisyonunu önermiş, Cavit Bey'le Alman Hazine Bakanı Helfferich'in uzlaşması sonucu, Temmuz 1915 ile Ekim 1918 arasında 161 milyon Osmanlı lirası basılmıştı.[66]

---

[65] Vedat Eldem, *a.g.m.*, s. 396. Başka bir kaynağa göre, Alman hükûmetinin Osmanlı'ya verdiği borç ve kredilerin tutarı 235.056.344 Osmanlı lirasıydı. Bunun 148.581.400 lirası hazine bonosu olarak, geri kalanı ise Mark, altın, gümüş ve Osmanlı kağıt parası olarak ödenmişti. Bkz: Ulrich Trumpener, *a.g.e.*, s. 283.

[66] 1844 para reformundan 1914'e kadar 69.286.000 Osmanlı liralık altın para kesilmişti. Bunun 1 milyon lirası aşınmış ve piyasadan çekilerek eritilmiş, 20 ila 30 milyon lira kadarı ise yitirilen topraklarla ülke sınırları dışında kalmıştı. Böylece I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı topraklarındaki altın para miktarı 40 milyon Osmanlı lirası dolayındaydı.

Yine 1844-1914 yılları arası kesilen gümüş sikke miktarı 13.177.000 Osmanlı lirasıydı. 2 ila 2,5 milyon liralığı eritilerek tekrar tedavüle sokulduğu düşünülürse. savaş öncesi piyasada 10.677.000 Osmanlı lirası tutarında gümüş para bulunuyordu. Osmanlı'nın yitirdiği topraklardaki gümüş paralar Babıâli'nin dünya piyasa-

1916 yılı başlarına değin değerini az çok koruyan kağıt para, giderek altın karşısında değer yitirmiş, Kasım 1917'de 1 altın lira = 6 kağıt liraya kadar düşmüştü. Aynı doğrultuda, Osmanlı kağıt parasının yurt içi satın alma gücü yüzde 95 oranında kayba uğramıştı.

Dört yıllık savaş döneminde para arzı hemen hemen dört kat artmış, mal ve hizmet arzındaki düşüş karşısında enflasyonist tırmanış kaçınılmaz olmuştu. Bu arada psikolojik ve spekülatif etmenler fiyat artışlarını sürekli körüklemiş, enflasyonist yükselişin süreceği, ellerindeki para stokunun gittikçe değer yitereceği kaygusuyla tüccar para-

---

larına oranla gümüşe yüksek değer tanıyışı nedeniyle, büyük ölçüde, Osmanlı topraklarına döndüğü görüşü hâkimdi. Yetkili kişiler, I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı sınırları dahilinde 8 milyon liralık gümüş para bulunduğunu söylüyorlardı.

Altın ve gümüş paralar yanısıra tedavülde ufaklık olarak 957.000 Osmanlı liralık nikel para ve «battal» diye adlandırılan 1.200.000 Osmanlı lirası tutarında beşlik, noktalı beşlik, altılık vb. eski para bulunuyordu.

Osmanlı topraklarında 1914 yılında toplam 50.157.000 Osmanlı lirası tutarında madenî para tedavül görüyordu. Bu miktar dışında, özellikle merkeze uzak yörelerde, günlük alış verişte yabancı paralar da kullanılıyordu.

Bir de 1863'den beri, yalnız İstanbul için geçerli olan 1.287.125 Osmanlı lirası tutarında büyük kupürler halinde Osmanlı Bankası banknotları tedavüle sürülmüştü. Ancak bu meblağın karşılığı, hatta daha fazlası, bankanın ihtiyat akçesi olarak kasalarında saklı bulunduğu hatırlanırsa banknotların emisyon hacminde bir artışa neden olmadığı söylenebilir. Savaş yıllarında Osmanlı Bankasına banknot miktarını 4 milyona kadar çıkarma yetkisi tanınmışsa da bankanın tedavüldeki banknot miktarı hiçbir zaman 3 milyonu geçmemişti.

I. Dünya Savaşı yıllarında tedavüle sokulan 161 milyon liralık kağıt para ile birlikte savaş sonunda para arzı 211 milyon Osmanlı lirasını bulmuştu. Jean Vergeot, «Le papier-monnaie en Turquie pendant la guerre,» *Revue d'Economie Politique*, cilt 33, 1919, s. 280-281; Hasan Ferit, *a.g.e.*, s. 369-381.

Ancak, I. Dünya Savaşı yıllarında para arzındaki bu gelişmelere karşın, sürekli para darlığı çekilmişti. «Buhran-ı nakdî»nin nedenini Cavit Bey şöyle açıklıyordu:

> «Herkes ... mevcut sermayelerini emvâl ve eşyaya yatırdı. O sermaye piyasadan çekildi, köylüye gitti. Köylünün cebine giren para çıkmaz ki ... Bu para ya köylü kazancını getirip bankaya vermek suretiyle çıkar, ya köylünün eşya alıp mukabilini tediye etmesi suretiyle çıkar, yahut son sistem olarak altın alıp mukabilini kağıt vermesiyle çıkar. Köylü bankaya para getirmeyi itiyad etmiş değildir. Köylü ile mübadele edilecek emvâl ve eşya yoktur. İşte bundan dolayı köylere giden paralar tekrar şehirlere gelemiyor. Altmış beş milyon liralık evrâk-ı nakdiyyenin ve otuz beş, kırk milyon liralık altın ve gümüşün yani yüz milyon liralık vesâit-i tedavüliyyenin mevcudiyetine rağmen piyasada şiddetli bir buhran-ı nakdî hasıl olmasının sebebi budur.» «Maliye Nazırı Cavit Bey'in hazine bonoları hakkında Meclis-i Mebusan'da beyanâtı,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sene 2, sayı 4/28, 24 Kânun-u sânî 1334/1918, s. 73.

sını süratle mala çevirmişti.[67] Böylece paranın tedavül sürati yapay olarak arttırılarak «zincirleme muamelât» denilen işlem türü doğmuş, savaş boyunca enflasyon korkusuyla enflasyon körüklenmişti.

Öte yandan, spekülatif kazançlar özendirici boyutlara ulaşmış, ticaretle ilişkisi olsun olmasın sağdan soldan üç, beş kuruşu denkleştiren parasını mala yatırmıştı. Tüm bu gelişmeler sonucu piyasa mekanizması işlerliğini yitirmiş, istifçilik, karaborsacılık yaygınlaşmış, mal darlığı daha da belirginleşmişti.[68]

Savaşın finansmanı ister emisyon, ister vergi ya da borçlanmayla gerçekleşsin, son kertede halkın sırtına yüklenmişti. Ancak, diğer ülkelerde savaş kazançları olağanüstü vergilerle devlete yansıtılırken, para basmak gibi kolay, ancak en sakıncalı finansman yolunu benimsemekten başka bir çözüm bulamıyan Babıâli, enflasyonun neden olduğu gelir bölüşümündeki çarpıklıklara seyirci kalmıştı.

---

67 Cavit Bey, paradan kaçışı şu sözlerle ifade ediyordu:

«Bir taraftan evrâk-ı nakdiyyeye olan itimatsızlıktan diğer taraftan da emvâl ve eşyanın fiyatlarının suret-i mutlaka ve daimede tereffu' edeceği zannedildiğinden alelade manifatura muamelesi yapan tütüncü oldu, tütün ticareti yapan köseleci oldu. İncir üzüm tüccarları ipek satın almaya başladılar. Hülasa hiç kimse senelerce itiyad ettiği ticaret hududunda kalmadı. Herkes o ticaretin haricinde kendisine yeni bir takım menba, temettü, yeni bir takım kâr hazineleri aramağa başladı. «Maliye Nazırı Cavit Bey'in hazine bonoları hakkında Meclis-i Mebusan'da beyanâtı,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 2, sayı 4/28, 24 Kânun-u sânî 1334/1918, s. 73.

68 Savaş yıllarındaki spekülatif girişimleri Abdi Tevfik şu satırlarla dile getiriyordu:

«On kuruşla on lira kazanan 'yeni tacirlere' bakarak her eline beş, on kuruş geçen ticarete başladı. Çoraplar içinde saklanmış 'sarı altunlar', 'uçan altunlara' tebdil edilerek elde edilen bire mukabil beş derhal sekiz, on misli, hatta elli, yüz misli fiyatlarla satılmak üzre eşyaya kalb edildi. Piyasaya, hal-i sulhten o kadar çok fazla para aktı ki paranın kıymeti düştü. Boş ardiyeler saklanmış emtia ile doldu. Bomonti Birahanesi'nin buzluğu peynir, Ömer Abud Han'ın altı gaz, susuz derin sarnıçlar bilmem ne deposu oldu. Açık piyasa, görülmeyen deliklere nakl olundu. Ve bütün bu işleri muharebenin çoraplara tıkayacağı zannedilen paralar yaptı. Ticarete atılan milyonlarla servetler ticaretin terakkisine bâdi oldu mu? Hayır! Bilakis. Harb ticareti tahdid etti.. Gayr-ı meşru kazançlar tevlid eyledi.» Abdi Tevfik, «Tedâvülü tahdid eden avâmil,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 1, sayı 24, 27 Kânun-u evvel 1333, s. 375.

ONUNCU BÖLÜM

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN İKTİSADÎ FAALİYETLERİ İAŞE SORUNU VE SAVAŞ DEVLETÇİLİĞİ

«Cıhan terakkiyâtını herşeyde bir teşkilât ve rehnumâya medyun olduğunu unutmamak lazım gelir. Devr-i kadîmin harâbî-i idaresi bu teşkilâta düşman olmuş ve Meşrutiyet idaresi ise gavâil-i dahiliyye ve hariciyyeden başını kaldırarak memleketin avâmil-i esasiyyesinden olan ictimaî ve iktisadî teşkilâta vakit ve imkân bulamamış idi.

Binaenaleyh saha-i faaliyetimizde teşkilât-ı iktisadiyyeye başlamak fikri derhal zihnimize tebâdür etti.

Kuvvetli sermayeler milletlerin rehâkâr elleri olduğunu ilim ve tecrübe isbatta devam ediyor. Biz de elimizde terâküm eden sermaye ile memleketin atî-i iktisadîsini vaz' edecek olan şirketlerden bazılarının tesisini düşündük.»

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti
İstanbul Murahhası
Kemal Bey
Tanin, 15 Teşrin-i evvel 1916, s. 2.

«Memlekette ihtikârın bir tarihçesini yapmak icab ederse, evvela İttihat ve Terakki (Cemiyet-i muhteremesi!) müteneffizânının hırs ve tama'ları ile vücûd bulmuş, ve bilahere mezkur Cemiyet'in iaşe-i umumiyyeyi ele alması ile menâfi ve varidâtını yine cemiyet ile beraber eşhâs-ı güzidesi nâmına iddihara başlamıştır. Bundan sonra aledderecât Merkez-i Umumî'den tutunuz da en küçük bir kulübün mensubînine kadar bütün efrâdı işgal ettiği makam ve mevki'e göre hisse-çîn olmuştur. Memleketin iaşe meselesi iddihar-ı servet, ihtiras ve ihtikâr maksadiyle elden ele top gibi yuvarlanmaya başlamış, adeta futbol oyunu gibi kâh askeriye, kâh cihet-i mülkiye ihtiraslarının azlık veya çokluğuna göre 'maç' yapmağa muvaffak olmuştur.»

Rıza Süleyman
Harb-ı Umumî'de Türkiye; Birinci Kitap: Ölüm Yolunda!!!..., İstanbul; Necm-i İstikbal Matbaası, 1335, s. 46.

1. Birinci Dünya Savaşı'nda seferberlik ve ekmeklik un kıtlığı

1914 Ağustos'unda Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı ordusunun seferber edilişiyle birlikte Osmanlı topraklarında iaşe sorunu ortaya çıkmıştı. Taşıt araçlarının büyük çoğunluğu orduya devredilmiş, limanlardaki yiyecek maddelerine el konarak ordunun her türlü ihtiyacına öncelik verilmişti.

Osmanlı Devleti bir tarım ülkesi olmasına karşın, o yıllarda temel besin maddesi ekmek için, özellikle kıyı kentlerinde, gerekli unun önemli bir kısmı Romanya, Rusya ve Marsilya'dan getirtiliyordu. Savaş sonucu Çanakkale Boğazı'nın kapatılarak Akdeniz'le bağlantının kesilmesi, Rusya'nın savaşa girişi ve Romanya'da un fiyatlarının yükselişi kısa sürede İstanbul ve ardından diğer kentlerde un sıkıntısına yol açmıştı.

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nın seferberlik ilânından dört gün önce Şehramaneti'ne yazdığı bir tezkerede dış ülkelerden İstanbul'a gelen un miktarının giderek azaldığı belirtiliyor, ilgililer bu konuda uyarılıyordu.

Nitekim, Emanet'in yaptığı araştırma sonucu, İstanbul'a ithal edilen un miktarının günde ortalama 25 bin çuval olduğu, savaşla birlikte bunun 8 bin çuvala düştüğü saptanmıştı.

Bu durum fiyatlar üzerinde etkisini göstermekte gecikmemiş, unun çuvalı 90 kuruştan önce 140 kuruşa, ve birkaç gün içerisinde 300 kuruşa yükselmişti. Piyasadaki un sıkıntısı fırıncılarla değirmenciler ve un tüccarlarının aralarındaki ticarî ilişkileri bozmakta gecikmemişti : Un bulamıyan fırıncı değirmencinin insafsızlığından, değirmenci tüccarın istifçiliğinden yakınmaya başlamıştı.

İstanbul'da ekmek buhranı başgöstermişti. Bu durum Babıâli'yi ivedi önlemler almaya sevketmiş, sorunu görüşmek üzere İstanbul valisi, Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıfları ve Ticaret ve Sanayi Odası temsilcileri Vilayet'te toplanarak Dahiliye Nazırı'nın başkanlığında Havâic-i Zaruriyye Komisyonu'nu kurmuşlardı.

Havâic-i Zaruriyye Komisyonu iaşe işleriyle uğraşacak, halkın ve ordunun temel tüketim maddelerini sağlıyacaktı. Komisyonun bir diğer görevi piyasada istif edilmiş maddeleri saptamak ve gerektiğinde bunlara el koyarak fiyatların aşırı ölçüde yükselmesini önlemekti.

Toplantıda ayrıca, Emanet muavini Sezai Bey, genel müfettiş Lütfü Bey ve Ticaret ve Sanayi Odası başkanı Abud Efendi'den oluşan bir «encümen-i mahsus» kurulmuş, İstanbul'un ekmek darlığı sorununa bu kuruluş aracılığıyla çözüm aranması kararlaştırılmıştı.

Ticaret ve Sanayi Odası'ndaki ilk oturumunda encümen, bazı yetkili kişileri de davet ederek narh sorununu görüşmüş ve 5 Ağustos 1914 gününden itibaren geçerli olmak üzere unun çuvalını 110 kuruş ve ekmeğin kilosunu 55 para olarak saptamıştı.

Zahirecilerin bu fiyatları çok düşük bulması üzerine 12 Ağustos'ta ekmeğin fiyatına 5 para daha eklenerek bir kilo ekmek 60 paraya yükseltilmişti. Ancak, bu fiyatı da yetersiz bulan zahireciler ellerindeki unu istif etmeye ve el altından yüksek fiyatla satmaya başlamışlardı.

Öte yandan, seferberlik ilânı üzerine Anadolu demiryollarında bir ayı aşkın bir süre asker sevkedildiğinden, bu hatlarda buğday ve un taşımacılığı yapılamamıştı. Ayrıca, tüccarın elinde bulunan un stoklarının bir kısmına ordu tarafından el konması İstanbul'un ekmeklik un ihtiyacını karşılanabilmesini büyük ölçüde aksatmıştı.

Bu arada, diğer tüketim maddelerinin arzında da bir daralma görülmüş, ordunun talebini karşılamak için Tekâlif-i Harbiyye Komisyonları savaşın ilk aylarında, buğday yanısıra tüccarın elindeki koyun, patates, fasulye, nohut, soğan, sadeyağ gibi maddelerin de yüzde 25'ine «tekâlif-i harbiyye» adı altında el koymuştu.[1] Tüccar artık malını piyasaya çıkaramaz olmuştu.

Sereberliğin ilk sevkiyâtının son bulması üzerine durum bir ölçüde düzelmiş, Anadolu hattında tüccara günde 30 vagon ayrılarak İstanbul'un Anadolu'yla bağlantısı tekrar kurulmuştu.[2] Öte yandan, gerek Anadolu'dan, gerekse dış ülkelerden getirilecek mala ordu tarafından el konulduğu takdirde Şehramaneti'nce tazmin edileceği bildirilerek tüccarın kaygusu giderilmek istenmişti.[3]

---

1 «Havâdis-i dahiliyye,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, no: 1549, 30 Ağustos 1330, s. 540; «Havâdis-i dahiliyye,» *a.g.g.,* 30. sene, no: 1550, 6 Eylül 1330, s. 554.

2 Bu arada, tüccar yanısıra Şehramaneti bizzat kendi adına zahire alımına girişmişti. 28 Kasım günü Emanet, kendi elinde ve piyasada bulunan unun kentin ancak dört günlük ihtiyacını karşılayabileceğini görmüş, Bulgaristan'dan un getirmeye karar vermişti.

3 «Havâdis-i dahiliyye,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, no: 1547, 16 Ağustos 1330, s. 525. Kasım ayında yayınlanan bir genelgeyle «mültezimler yedindeki zehâirle emanet ve teslîs suretiyle köylerde ihâle olunan aşar zehâiri ihtiyacât-ı askeriyyenin teminine kifayet edeceği anlaşıldığından bunlara kâmilen vaziyet olunarak ba'dezîn ahâlî ve tüccar yedindeki zehâire kat'iyyen vaziyet edilmemesi» kararlaştırılmıştı. «İstanbul Vilayeti'nden,» *a.g.g.,* 30. sene, no: 1557, 25 Teşrin-i evvel 1330, s. 609.

2. İttihatçıların Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'yi kurmaları ve İstanbul'un ekmek ihtiyacına çözüm arayış

İaşe sorununun çözümünde Havâyic-i Zarûriyye Komisyonu başarılı olamamıştı. Birçok mal kısa sürede piyasadan çekilmiş, üretici malına el konacağı korkusuyla ekimini sınırlamıştı.

Öte yandan, İttihatçı çevre İstanbul'un iaşesinin savaş gibi olağanüstü bir ortamda tüccar eline bırakılamıyacağına kâni olmuştu. Nitekim, İstanbul'un un talebine köklü bir çözüm getirmek amacıyla Şehramaneti. İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nden Ekmekçiler Cemiyeti kâtibi İzzet Bey'in başkanlığında bir «ticarî teşkilât» oluşturmuştu.[4] Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye adını alan ve kısa sürede faaliyet alanını genişleterek darlığı çekilen diğer tüketim maddelerinin de ticaretine atılan bu örgütün denetimini İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul murahhası Kemal Bey üstlenmişti.[5]

Cemiyet'in 1916 Genel Kongresi'ne sunduğu raporda Kemal Bey, tüccarın Anadolu hattından tahsis edilen vagonlarla buğday yerine piyasa değeri daha yüksek başka mal getirmeyi yeğlemesi ya da getirdiği buğ-

---

[4] Kemal, «İaşe meselesi,» *Tanin*, 7 Teşrin-i evvel 1332, s. 2.

[5] İstanbul Şehremini Dr. Cemil [Topuzlu] Bey ile İttihat ve Terakki İstanbul Murahhası Kemal Bey arasında «un meselesi» üzerine çıkan anlaşmazlık için bkz: Dr. Cemil Topuzlu, *İstibdat - Meşrutiyet - Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hâtıralarım*, İstanbul; Güven Basım ve Yayınevi, 1951, s. 175-178. Cemil Bey, İttihat ve Terakki'yle uzlaşamaması sonucu 24 Kasım 1914 günü görevinden ayrılmıştı. Savaş ertesi, İttihatçılar iktidardan çekildikten sonra, 5 Mayıs 1919 tarihinde yeniden Şehreminliğine getirilmişti. Cemil Bey, Cemiyet-i Umumiyyenin 15 Ocak 1920 günlü toplantısında yaptığı konuşmada, savaş başında istifasının gerekçesini oluşturan iaşe sorunu üzerine şunları söyleyecekti:

> «Seferberlik memleketimizde ilânını müteakib bir taraftan cihet-i askeriyyenin ve diğer taraftan İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi'nin muamelât-ı emânete müdahelâtı üzerine pek müşkül bir mevkide kalmış ve müdahelât-ı vakıaya mümanaatla bu yüzden hergün artan müşkilâtı iktihâm ve hukuk-u ahâlîyi ve menâfi-i ammeyi siyanetle iaşe-i beldeye ihtimam edebilmeği bittecrübe adem ül imkân gördüğümden istifaya ve bir müddet sonra da terk-i vatana mecbur olmuştum. ...
>
> ... En ziyade şayan-ı teessüf olan cihet işbu muamelât-ı ihtikârâne ve suistimâlât bakkal ve esnaf cemiyetleri adı altında İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi'nce emanet nâm ve hesabına yapılmış ve şehrin kendi müessesesi fakat bir daire-i resmiyye olan Emanet'in nakden muavenet ve nüfuzu ile bu vicdan-sûz ahval zuhure gelmiştir ki tarihte bunun emsaline tesadüf edilemez.» Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul; Şehremaneti Matbaası, 1927, s. 380-381.

daya aşırı fiyat talebinde bulunması nedeniyle zahire borsasında buğday fiyatının sürekli yükselişinden yakınıyor, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Hey'et-i Merkeziyesi'nin, İstanbul'un iaşesinin tüccar aracılığıyla karşılanamıyacağının anlaşılması üzerine duruma müdahale ettiğini belirtiyordu.[6]

İzzet Bey'in girişimleri sonucu, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin Anadolu'da tahıl merkezleriyle bağlantısı kurulmuş, ilk iş olarak İstanbul'a günde 20 vagon üzerinden toplam 3.600 vagon buğday sevki için Konya tüccarıyla anlaşılmıştı.[7] Ardından, Ankara, Eskişehir, Ereğli, Karaman gibi yörelerle de benzer akitlere gidilmişti.[8]

Ekim 1914'ten itibaren bir yıl süreyle İstanbul'un iaşesi için alım satım işlemleri Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye tarafından yürütülmüş, Anadolu'dan satın alınıp getirilen buğday İstanbul'daki değirmenlerde

---

6 İstanbul Murahhası Kemal Bey'in İttihat ve Terakkinin 1916 Kongresi'ne sunduğu izahatnamede bu olgu şu satırlarla vurgulanıyordu:

«Emanet'in mübayaa tarikiyle elde ettiği unların kılleti ve Anadolu hattından verilen vagonlarla istediği emtiayı nakl selahiyetini haiz olan tüccarın nef'-i ticarîsi ziyade olan emtianın celbine rağbeti ve buğday getiren tüccarın da biraz bîinsafâne hareketi yüzünden buğday fiyatı daima meyyâl-i irtifa bir vaziyette kaldığı gibi tüccar vasıtasıyle miktar-ı matlub ihtiyacın temin edilemiyeceği de iki kere ikinin dört ettiği gibi anlaşılmış idi.» Kemal, «İaşe meselesi,» *Tanin,* 7 Teşrin-i evvel 1332, s. 2.

7 «Mühim bir teşebbüs,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, no: 1564, 14 Kânun-u evvel 1330, s. 665.

8 Kemal Bey sözleşmelerde iki amaç güdüldüğünü açıklıyordu:

«Aynı fiyatla ve her talip olan tüccar ile akd-i mukavelede iki maksat takib edilmiştir. Biri Anadolu tüccarının kâmilen menfaat-i ticariyyeye iştirâki, diğeri de bu suretle teaddüd edecek tüccarın yekdiğere rakib olarak köylüden zahirenin dûn fiyatla alınmamasının temini idi. İkinci mülahazanın kuvve-i teyidiyyesi olmak üzre Konya'da ikamet eden memur-u mahsusa tâlimat ve evâmir-i lazime ita' olunarak köylüden dûn fiyatla zahire almağa kıyam edenler bulunduğu, yahut köylü tüccara vermeyip tüccar fiyatından noksan zahire itasına talip olduğu takdirde mubayaa olunmaması tavsiye olunmuştur.» Kemal, «İaşe meselesi,» *Tanin,* 8 Teşrin-i evvel 1332, s. 2.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye üreticiyi özendirici bir fiyat politikası izlemişti. Yunus Nadi izlenen politikayı şu satırlarla savunuyordu:

«... Zahirenin fazla para etmesi zer'iyyâtın fazlalığına mühim saik oldu, daima olur da.

Bu işte öyle tavır almalı ki zahirenin fazla para etmesi ihtimali fazla miktarda zer'iyyat icrasına saik olsun. Mahsulün fazlalığı zaten fiyatları tabiatiyle makul ve mutedil bir şekle irca' eder.» Yunus Nadi, «İki kanun layihası,» *Tasvir-i Efkâr,* 8 Mart 1917, s. 1.

öğütülerek Ekmekçiler Cemiyeti aracılığıyla fırınlara dağıtılmıştı. Ekim 1915'de iaşeye ilişkin alım satım işlerini, sermayesini kısmen Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin sağladığı Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi devralmıştı.[9]

23 Eylül 1915 günü İstanbul'da 20 yıl süre ile kurulan Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi Kemal Bey'in önderliğinde gerçekleştirilen «millî» şirketlerin ilkini oluşturmuştu.[10]

Şirketin 200.000 liralık sermayesinin yarısı Anadolu tüccarına ödetilmiş, «millî» nitelik taşıması amacıyla pay sahiplerinin Osmanlı uyruğunda olması nizamnamesinde şart koşulmuştu.[11]

Konya, Ankara, Bağdat demiryolu güzergâhında üretilen tahıl, tiftik, koyun, yapağı, yün, deri, afyon ve benzeri ürünlerin alım satımıyla uğraşan, bu mallar üzerinde komisyonculuk yapan şirket, savaş yıllarında büyük kazanç sağlamıştı.

Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi faaliyete geçtiği ilk yıl 134.180 liralık ödenmiş sermayesine karşılık 59.332 lira tutarında, diğer bir deyişle yüzde 44 net kâr elde etmişti. 1916 yılı bilancosunda ise 318.320 lira net kâr gözükmüştü. Böylece, tüm sermayesinin ödenmiş olduğu varsayımıyla, kuruluşunun ikinci yılında şirketin kâr oranı yüzde 159'a yükselmişti.[12]

---

9 Kemal, «İaşe meselesi,» *Tanin,* 15 Teşrin-i evvel 1916, s. 2. Kemal Bey şirketin amacını şu satırlarla özetliyordu: «Millî Mahsulât mevadd-ı iptidaiyye istihsal eden Anadolu zürra' ve tüccarının malını kıymetlendirerek merkez-i istihsal ile mahrec-i ticarî arasındaki münasebâtın muntazam ceryanını temin etmek gibi bir gayeyi istiksâ eyleyecektir.»

10 *Türk Yurdu* şirketin kuruluşuyla ilgili haberinde şu satırlara yer veriyordu: «Şirketin kurucularının ekserisi Anadolu maruf tüccarından ve İstanbul'un da namus ve gayret eshâbından mürekkeptir. ... En şayân-ı dikkat ciheti de hisse senedâtı hamillerinin Osmanlı olması şart edilmiştir ki bu da şirketin millî nâmına layik olmasını temin edecektir. Millî iktisadımızın inkişafına gayet muhtaç olduğumuzdan bu millî şirketin muvaffakiyetini can u gönülden dileriz.» «Anadolu Millî Mahsulât Şirketi,» *a.g.d.,* yıl 5, cilt 9, sayı 5, 5 Teşrin-i sânî 1331, s. 96.

11 *Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilîsidir,* İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1331.

12 Ticaret ve Zıraat Nezareti, *Memâlik-i Osmaniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri,* İstanbul; Hukuk Matbaası, 1334/1918, s. 33. Bu kitapta kurucular şu şekilde tanıtılmaktadır: «Müessisleri İstanbul ve taşrada mukim birçok erbâb-ı ticaret ve dava vekillerinden mürekkeptir.

Aslında Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anoim Şirketi İstanbul'un iaşe işini Şubat 1916 başına kadar sürdürmüş, bu tarihte sözleşmesinin sona ermesi üzerine görevi Şehramaneti'ne devretmişti. Ancak, şirket ticarî faaliyetlerine savaşın sonuna kadar devam etmişti.

Bu arada, Cemil Bey'in istifası üzerine şehreminliğine getirilen İsmet Bey, Dahiliye Nezareti'nin de onayını olarak İstanbul'daki değirmenlere el koymuş, buğday öğütme işini Şehramaneti bünyesinde oluşturulan Tahniye İdaresi'ne vermişti.[13]

3. Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin diğer iktisadî faaliyetleri: *Şeker ve gaz ticareti*

Savaşın ilk aylarında ekmek dışında şeker, gaz ve tuza narh konmuş, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye İstanbul halkına, buğday yanısıra, şeker, gaz, bulgur, zeytin gibi diğer temel tüketim maddelerini de sağlamaya girişmişti.

Karadeniz'de Osmanlı-Rus çatışması duyulur duyulmaz şekerin fiyatı 24 saat içerisinde 3,5 kuruştan 10 kuruşa yükselmişti. Bu oranda bir fiyat artışı karşısında Şehremini Cemil Bey, fiyat denetimine taraftar olmamasına karşın, narha başvurmak zorunda kalmış, şekerin perakende satış fiyatını okkası 5 kuruş olarak saptamıştı.[14]

Ancak, şekere narh konması üzerine tüccar elindeki malı saklayarak el altından yüksek fiyatla satmaya başlamıştı. Savaş başlayıncaya değin

---

[13] Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 430.

[14] Emanet'in narhla ilgili kararı şöyleydi:

«Hiçbir şeye narh vaz' etmemekle serbestî-i ticareti temin etmek azminde bulunan Emanet kendisini bu fikirden rücu'a saik olan ahvâl muvacehesinde teessüfünü ketm edememekle mütessirdir. Bayram akşamı 3,5 kuruşa kadar satılan şekerin kıyyesini 24 saat sonra yani ferdası, 10 kuruştan fazlaya çıkardı. Mükerreren narh vaz edilmesine rağmen çift tenekesi 40 kuruşa satılması lazım gelen gazın beher tenekesinin Bayram günü 40 kuruşa satıldığı ve bu parayı vermiyenlere gaz kalmamıştır cevabı verildiği birçok taraftan ihbar olundu. Memleketin menâfi-i aliyyesi her işten akdem olduğu için tedâbir-i acile ittihazına mecburiyet görüldü.

Bakkallar tarafından satılan şekerin kıyyesine 5 kuruş narh vaz' edildi. Tüccardan buna göre mubayaatta bulunmaları lazım gelir. Gaz narhı kat'iyyen mahfuzdur. Merkez kumandanlığıyla polis müdüriyet-i umumiyyesine de malumat verilmiştir. Herhangi eşyada ihtikâr görülür ise ona da narh vaz' edilecektir. Narha ittiba' etmiyenler ve mevcudunu saklayanlar hakkında hükûmet-i seniyye bittabi vazife-i kanuniyyesini icra eder.» «Gaz ve şeker fiyatı - Şehramaneti'nden,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no: 1557, 25 Teşrin-i evvel 1330, s. 610.

Osmanlı Devleti şeker talebini büyük ölçüde Avusturya karşılamıştı. Savaşla birlikte Sırbistan'ın düşman ülke ilân edilişi nedeniyle Avusturya'dan şeker getirtilememiş, Dedeağaç üzerinden İtalya'dan şeker ithaline başlanmıştı.

Bu arada, şekere narh uygulanması ithalatla uğraşan tüccarı daha kârlı alanlara kaydırmış, Rumeli hattında tüccara vagon tahsis edilmiş olmasına karşın yeterince şeker ithali bir türlü gerçekleşememişti.

Narh yönteminin bir yarar sağlamadığını gören Şehramaneti, tüccara, İstanbul'a getireceği şekerin yarısını Emanet'in belirleyeceği fiyat üzerinden esnafa devretmesi halinde, diğer yarısını serbestçe satmasına izin vereceğini bildirmişti. Bu amaçla Emanet'ten iki kişi ile Sirkeci polis komiseri ve Bakkalcılar Cemiyeti kâtibinden oluşan bir komisyon kurulmuştu.[15]

Ancak, tüccar, şeker bedelini peşin ödiyememesi nedeniyle bakkal esnafıyla iş görmeye yanaşmamıştı. Bunun üzerine Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye araya girmiş, tüccardan şekeri peşin alarak esnafa veresiye dağıtmayı kararlaştırmıştı. Böylece, Şubat 1915'e değin Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, Sirkeci'ye gelen ve kentin payına düşen şekeri bedelini peşin ödeyerek depolamış, Esnaf Cemiyeti aracılığıyla peyderpey bakkallara dağıtmıştı. Ancak, İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girişiyle bu olanaktan da yoksun kalınmış, şeker ithal edilememesi üzerine piyasada şeker fiyatı çuvalı 10 liraya kadar yükselmişti.

Bu sırada hükûmetin yürürlüğe soktuğu bir geçici yasaya dayanarak Cemiyet-i Umumiyye-i Belediyye, Şehramaneti'ni tüccarın ve esnafın elindeki şekere el koyarak saptanan fiyat üzerinden satın almaya yetkili kılmıştı. Böylece, şekerin serbest satışı yasaklanmış, tüccardan elindeki şeker için beyanname istenmişti. Ardından Şehramaneti şekeri karneye bağlamış, esnaf aracılığıyla kıyyesi 8,5 kuruştan nüfus başına 80 dirhem şeker dağıtımına başlanmıştı.

Ancak, Babıâli'nin «kanun-u muvakkat» olarak çıkardığı şeker mevzuatının Mebusan Meclisi'nden geçmemesi üzerine Şehramaneti karneyle şeker dağıtımına son vermek zorunda kalmıştı. Satışının serbest bırakılışı ardından piyasada şekerin kıyyesi 70 kuruşa kadar yükselmişti.

Şehramaneti, elinde bulunan şekerin bir kısmını çuvalı 4 liradan orduya devretmiş, geri kalanını da kıyyesi 7,5 kuruştan hastahane, eczane ve emzikteki bebeklere tahsis etmişti.

---

[15] Kemal, «İaşe meselesi,» *Tanin,* 8 Teşrin-i evvel 1916, s. 2.

Bir süre sonra, Sırbistan'ın yenik düşmesi üzerine Avusturya ile tekrar demiryolu bağlantısı kurulmuş, o yıl Avusturya'da şeker üretiminin düşük olmasına karşın, hükûmetler düzeyindeki görüşmeler sonucu 833 vagon şeker ithali üzerine anlaşmaya varılmıştı.

Şekerin satın alımı ve taşınmasını Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye üstlenmiş, Millî İthalât Kantariye Anonim Şirketi kuruluncaya değin İstanbul'a Heyet tarafından 32.897 çuval şeker getirtilmişti. Bu şekerin yüzde 30'u «tekâlif-i harbiyye» gereğince orduya devredilmiş, kalan kısmı İstanbul ve taşra halkına dağıtılmıştı.

5 Mayıs 1916'dan itibaren şeker ithalâtı ve dağıtımı, sermayesinin yarısını Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin sağladığı Millî İthalât Kantariye Anonim Şirketi tarafından üstlenilmişti. Kemal Bey'in kurduğu «millî» şirketlerin ikincisi olan bu şirketin 200.000 liralık sermayesinin diğer yarısı İstanbul bakkallarına dağıtılan pay senetlerinden elde edilmişti.[16]

Gaz yağı, un ve şekerin ardından Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin aracılığıyla sağlanan bir diğer temel tüketim maddesini oluşturmuştu. Osmanlı Devleti öteden beri gaz talebini yurt dışından karşılamıştı.

Rüsumât istatistiklerine göre, Osmanlı Devletinin savaş öncesi yıllık petrol ithalâtı 176-178 bin ton dolayındaydı. Bu pertolün önemli bir kısmı Rusya'dan ithal ediliyordu. Örneğin, 1910 yılından tüketilen 177 bin ton petrolün 100 bin tonu Rusya'dan getirtilmişti. Aynı yıl Romanya'dan 32.000 ton, Amerika Birleşik Devletleri'nden 10.500 ton petrol alınmıştı. Avusturya-Macaristan 5 bin tonla Osmanlı Devleti'ne petrol ihraç eden ülkeler arasında dördüncü sırayı işgal ediyordu.[17]

---

[16] Ticaret ve Zıraat Nezareti, *a.g.e.*, s. 107-108.

[17] Müşfik Selami, «Petrol - Hazineye temin edebileceği varidat,» *Ulum-u Siyasiyye ve İktisadiyye Mecmuası*, sene 1, no: 1, Nisan 1334/1918, s. 81. Müşfik Selami ülkedeki petrol şirketleri üzerine şu bilgiyi veriyordu:

> «Petrol ticareti memâlik-i sairede olduğu gibi memleketimizde dahi Standard Oil Cie ve Steana Romana gibi cesim bir iki şirketin elindedir. Bu şirketlerden maada petrol ticaretiyle iştigal eden Alvanitidi, Ekvilla, Kaçantriyantis gibi sair bazı müessesât-ı ticariyye mevcut ise de bunların piyasamızda icra ettikleri faaliyet tâli bir ehemmiyeti haizdir.
>
> Bilhassa Standard Oil Cie Dersaadet'te İzmirde ve İskenderiye'de esas şubelere ve sair 42 şehir ve kazada ayrıca şubelere ve bunlardan başka bir hayli de şuabât-ı tâliyyeye maliktir. Haiz olduğu vesâit-i fevkalade sayesinde perakende ticareti bile elinde tutmaktadır.»

Rusya'yla savaşa girilmesi ardından Batum'dan gelen petrol kesilmiş, Çanakkale Boğazı'nın kapatılması üzerine ise Amerika'dan petrol getiren Standard Oil faaliyetlerini durdurmuştu. Öte yandan, Karadeniz'de savaş nedeniyle taşımacılığın aksaması Etoile Roumaine şirketi kanalıyla Romanya'dan getirtilen petrolü de etkilemiş, gaz sıkıntısı giderek hat safhaya ulaşmıştı.

Bu koşullar altında Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye gaz ticaretine de atılmış, günden güne artan gaz fiyatlarını dizginleme çabası içerisinde, Bulgaristan'dan gaz ithaline girişmişti. Heyet, Bulgar tüccarlarıyla 200 vagon gaz üzerine sözleşme imzalamayı başarmışsa da gazın İstanbul'a getirilmesi ayrı bir sorun olmuştu.

İttihat ve Terakki Bulgaristan hükûmeti nezdinde üç ay girişimde bulunmuş, ancak, beş, on vagon gazın sevkini sağlayabilmişti. Bulgaristan'ın savaşa girişi ve demiryolu hattının askerî taşımacılığa tahsis edilmesi gazın geri kalan kısmının ithâlini engellemişti.

Bulgaristan'da asker sevkiyâtının sona ermesi ve Rusçuk hattının açılmasından sonra Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, bu kez Romanya'dan gaz ithâline girişmiş, Bükreş'e bir özel memur göndererek İstanbulun bir yıllık ihtiyacı olan 1.000 vagon gaz üzerinde anlaşmaya varmıştı.

Ancak, 28 vagon sevk edildikten sonra Jistovi hattından ticarî taşımacılığın yasaklanması üzerine gazın geri kalan kısmı getirtilememişti.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, Emanet'in isteği üzerine, 25 Haziran 1916 günü Romanya ile olan sözleşmeyi Şehramaneti'ne ciro etmişse de, ileriki aylarda ancak birkaç vagon gaz daha getirtilebilmiş, gaz darlığı savaşın sonuna değin sürmüştü.

4. Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye aleyhine söylentiler, 1916 İttihat ve Terakki Kongresi ve Şehremaneti'nin iaşe işlerini yeniden üstlenmesi

Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin ticarî faaliyetlerinde, buğday, şeker ve gaz yanısıra Anadolu'dan getirtip sattığı bulgur, arpa, zeytinyağı, sabun da önemli bir yer tutmuştu. Arpa, zeytinyağı ve sabunun büyük bir kısmı orduya devredilmiş, bulgur ve zeytin ise halka dağıtılmıştı.

Heyet, ayrıca, fasulye, pirinç, mercimek gibi yiyecek maddeleriyle de ilgilenmiş, bunlar kısmen Şehramaneti'ne bağlı sağlık kuruluşlarına, kısmen esnaf aracılığıyla halka satılmıştı.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, bu arada, Terziler Cemiyeti kâtibi Baha Bey'in önayak olmasıyla, Darüleytam ve resmî kuruluşlar için manifatura sağlamış, dokumacılar esnafı için pamuk ve iplik ticaretiyle uğraşmıştı. Bu tür ticaretten elde edilen 18.000 liralık gelirin bir kısmıyla meslekî eğitim sorununa eğilinmiş, ileride kurulması düşünülen leylî çırak mekteplerine örnek olmak üzere bir okul açılmıştı.[18] Kazancın kalan kısmıyla da çökmekte olan Osmanlı dokumacılığının kalkındırılması amaçlanmış, dokuma esnafının «bir şirket tesisiyle ihyası» düşünülmüştü.

İstanbul'un iaşesi sırasında dağıtımda büyük güçlüklerle karşılaşılmıştı. Karne yöntemi yanısıra buğdayın öğütülmesi ve dağıtımında doğan gecikmeler ekmek satışı sırasında fırınların önünde büyük bir kalabalığın birikmesine neden olmuş, kargaşa sık sık kavgaya dönüşmüştü.

Önceleri dağıtım polis aracılığıyla yürütülmek istenmiş, ama bunda başarılı olunamamıştı. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi işe el koymuş, İstanbul nüfusunu mahallelere ayırarak, her mahallede bir «ekmek tevzi mahalli» oluşturmuştu. Dağıtım, İttihatçılara ait bu «mahalle teşkilâtı»nın Mart 1916 başında Şehramaneti'ne devredilişine değin, İttihat ve Terakki'nin mıntıka memurları ve kâtib-i mes'ulleri aracılığıyla denetlenmişti.[19]

Kıtlıkla istifçilik ve karaborsacılığın birarada görüldüğü bir ortamda Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin iktisadî faaliyetleri kamuoyunda bir dizi tepkilere neden olmuştu. Cemiyet aracılığıyla bazı kişilerin zengin edildiği söylentisi giderek yaygınlaşmış, siyasal bir örgütün ticarî faaliyetlerde bulunması hoş karşılanmamaya başlanmıştı.[20]

---

[18] «Terzi ve Dokumacılık Mektebi,» *Türk Yurdu*, yıl 5, cilt 9, sayı 4, 22 Teşrîn-i evvel 1331, s. 63. Dergide yer alan haber şöyleydi:

«Terzi ve dokumacı esnaf cemiyetleri Galata'da kale cıvarında evlâd-ı şuhedadan 13 yaşlarını geçenlere terzilik ve dokumacılık öğretmek üzere bir leylî mektep açmıştır. Talebenin bütün mesârifi mezkur cemiyetler tarafından temin edilecektir.»

[19] Kemal, «İaşe meselesi,» *Tanin*, 13 Teşrin-i evvel 1916, s. 3.

[20] İttihat ve Terakki'nin iktisadî görüşlerini yansıtan *İktisadiyyat Mecmuası*'nın başyazarı Tekin Alp Cemiyet'in giriştiği ticarî faaliyetleri şöyle özetliyordu:

«İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumisi tarafından teşkil olunan Heyet-i Ticariyye'nin istihsal ettiği 400.000 lira kâr ve temettü büyük sermayeler teşkili hususunda takip olunan gaye ve siyasetin cümle-i tezahürâtındandır. Hiç şüphe yok ki ileride dahi fırkanın en büyük gayesi millî iktisadın terakkisine hâdim olabilecek büyük sermayelerin teşkiline matuf olacaktır.

Nitekim yakınmalar İttihat ve Terakki yönetiminin sorunu 1916 Kongresi'ne getirmesiyle sonuçlanmıştı. Cemiyet'in ticarî faaliyetlerine açıklık kazandırmak üzere İstanbul murahhası Kemal Bey, üyelere, İstanbul'un bir yıl üç aylık iaşe işlerini kapsayan bir «izahatname» sunmuştu.[21]

Bu arada, Kemal Bey'i aklamak amacıyla oluşturulan bir komisyon, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye ve ilgili şirketlerin hesaplarını incelemiş, hazırladığı raporu kongreye sunmuştu.[22]

Komisyonun raporunda belirtildiğine göre, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, ticarî işlemleri sonucu 1.762.377 lira ciroya karşılık 273.374 lira net kâr elde etmişti. Böylece Heyet yüzde 15,5'lik bir kâr oranıyla iş görmüştü. Öte yandan, 65.110 lirayı bulan işletme giderlerinin ciroya oranının yüzde 2,67 dolayında oluşu, komisyonca takdirle karşılanmış, her türlü yolsuzluk iddiaları yatsınarak, başarılı girişimlerinden dolayı Kemal Bey kutlanmıştı.

Kemal Bey'in savunusunu İttihat ve Terakki'nin yarı resmî yayın organı *Tanin* gazetesi de üstlenmiş, iaşe işlerinin parti örgütüne devredilmesinin bir zorunluluk sonucu ortaya çıktığını ileri sürmüştü. Şehremaneti'nin bu işi yürütecek örgütsel gücü olmadığını kaydeden gazete. bu nedenle Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin kuruluşunun İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul örgütüne bırakıldığını savunmuştu.[23]

Şimdiye kadar husule gelen sermayelerin suret-i istimâlinde dahi pek büyük bir isabet gösterilmiştir. Evvela mezkur sermaye ile Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi, Kantariye İthalat Anonim Şirketi ve Ekmekçiler Şirketi namıyle üç büyük şirket vücude getirilmiştir. Bu şirketler için kuvveden fiile gelinceye kadar mevcut sermayeye arz-ı iftikâr olunursa da faaliyet sahasında ilerleyip muvaffakiyet ibraz olunduktan sonra bu iptidaî sermayeye artık lüzum görülmez .Çünki eshâm esâbı tarafından tediye olunur. O halde demek oluyor ki Heyet-i Ticariyye'nin vücude getirdiği sermaye ile az müddet zarfında esas sermayeden iki üç misli fazla sermayeleri hâvi şirketler husule geliyor ve esas sermaye yeni yeni teşebbüsât için serbest kalıyor.» Tekin Alp, «İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktisadî faaliyeti -1-,» *İktisadiyyat Mecmuası,* sayı 30, 7 Teşrin-i evvel 1332, s. 2.

21 Kemal Bey tarafından hazırlanan «İttihat ve Terakki Umumî Kongresi'ne İstanbul'un bir sene üç aylık iaşesi hakkında takdim olunan izahatname» *Tanin* gazetesinin 7, 8, 13, 15 ve 16 Teşrin-i evvel 1332 tarihli nüshalarında yer almaktadır.

22 «1332 senesi İttihat ve Terakki Fırkası tarafından şirketler hesabâtını tetkik etmek üzere intihâb edilen encümen tarafından takdim olunan rapor,» *Tanin,* 15 Teşrin-i evvel 1332, s. 3; 16 Teşrin-i evvel 1332, s. 3.

23 «İstanbul'un iaşesi dolayısıyle İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin vesatet ettiği bir Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'ye ait hesabât,» *Tanin,* 28 Eylül 1332, s. 1. *Tanin* gazetesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'un iaşe işlerini devralışını olağanüstü savaş koşullarına bağlıyordu:

Aslında Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin gerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden çok, Kemal Bey'in denetlediği Esnaflar Cemiyeti yer almıştı.[24]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul örgütü uzun yıllar esnaf cemiyetlerine yaslanmış, özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında iaşe sorununa bu öğütler aracılığıyla çözüm aranmıştı. İkinci Meşrutiyet yıllarında esnaf cemiyetlerinin başına İttihatçı «kahya»lar getirilmiş, «fırka fedaileri» esnaf örgütlerinden sağlanmıştı.

«Harbin ilânından sonra tahaddüs eden mesâil-i müşkilenin biri de İstanbul'un iaşesi keyfiyeti teşkil etmiştir. Ekseriyet-i halk için maişetin esası ekmek olduğundan hiç olmazsa bu gıda-i asliyyeyi harbin ilcaatından olan galâ-i es'ârdan kurtarmak ümniyyesiyle Emanet bu mesele ile ciddi bir surette iştigal etmeğe başlamış ahvâl-i harbiyyenin ihdas ettiği esbâb-ı muhtelife dolayısıyle buhran def' edilemediğinden bir hey'et-i müteşebbise marifetiyle bu işin tedviri İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'ne havale edilmiştir.»

Tanin, Emanet'in tüm kentin iaşesini üstlenecek örgütsel gücü olmadığını, bu nedenle Heyet-i Mahsuse-i Ticariyye'nin denetiminin İttihat ve Terakki İstanbul örgütüne bırakıldığını kaydediyordu:

«Bir taraftan hükûmet, diğer taraftan Emanet müstacel pekçok tedbirlere tevessül ettilerse de o zaman kâmilen gayr-ı millî eller altında bulunan piyasayı buhrandan, halkı dünyanın gayr-ı tabii müzâyakasından kurtaramadılar. Bütün müzâyakalar şöyle dursun hatta İstanbulun başlıca gıdasını teşkil eden ekmek bile bulunmaz oluyordu. Kısa bir tetebbu ile sabit oldu ki en mühim ihtiyacâtı hükûmetin veya Emanet'in veyahut herhangi muavin bir teşkilâtın eli altında toplamak zaruri idi ve bu zaruret diğer bütün Avrupa memleketlerinde cereyan eden ahval ile büsbütün tezâhür ediyordu. İşte bundan dolayı emanet İstanbul Heyet-i Merkeziyesinin gerek şehir dahilindeki teşkilâtından gerek hariçte bulacağı muavenetten istifade etmek istemiştir. Bu suretle teşkilât-ı hususiyyesi pek nâtamam olan Emanet hemen hemen yegane olarak bulabildiği ve kendince en emniyet-i vasıta addettiği bu teşkilattan istifadeye karar verdi.»

[24] Kemal Bey, izahatnamesinde, esnaf cemiyetlerinin doğrudan işe koşulmadığını, bu örgütlerden özellikle dağıtım aşamasında yararlanıldığını belirtiyordu:

«... muamelât-ı mezkure elsine-i halkta deveran ettiği üzre esnaf cemiyetlerinin şahs-ı manevîleri namına tedvir edilmeyip belki Emanet'in ve bendenizin emniyet-i mahsusesini haiz olan esnaf cemiyetleri kâtiplerinden bazılarının refakatinde teşkil edilen bir heyet-i ticariyye marifetiyle icra edilmiş ve esnaf cemiyetleri yalnız tevziattan dolayı kendilerine ita edilen ücret-i tevziiyyeden ve esnafın alıp sattığı temettuattan terk ettikleri tasarrufât-ı şahsiyyelerinden istifade etmişlerdir.

Tasarrufât-ı şahsiyyeleri arz ve tasvir edildiği vechile kendilerine bittabi terk olunduğu gibi ucûrât-ı tevziiyyeden hâsıl olan mebâliğ dahi esnaf cemiyetlerinin taazzuvu ve bütçelerinin tevzini için ayrıca muhafaza edilmiştir.» Kemal, «İaşe meselesi,» *Tanin,* 15 Teşrin-i evvel 1916, s. 2.

İttihatçı çevre, 1910'lu yıllarda esnaf örgütlerini benimsediği uluslaşma süreciyle uyumlu kılmaya çalışmıştı. Mebusan Meclisi'ne verilen önergelerden birinde fütuvvet ilkelerinin günün koşullarına uygun değişikliklerle esnaf yaşamına uygulanması savunulmuştu.[25] İttihat ve Terakki'nin genel merkezi esnaf örgütlerinin geçmişiyle yakından ilgilenmiş, Baha Sait'i Ankara'ya göndererek esnaf örgütlerinin evrimi ve Ahilerin son Ahûbabalarının kurumları inceletilmişti.[26]

Nitekim bu doğrultuda Osmanlı toplumunun geleneksel küçük üreticiliği yeni bir düzenlemeye sokulmuş, 26 Şubat 1910 günlü Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi'yle loncalar kaldırılmıştı.[27]

Başlangıçta İstanbul için çıkarılan, 7 Mayıs 1912 günlü kararla tüm ülke için geçerli kılınan bu talimatname kethüdalarca yönetilen esnaf kahyalıkları yerine her esnaf kolu için ayrı ayrı birer cemiyet kurma hakkı tanımıştı.[28] Böylece, ticaret, zıraat ve sanayi odaları yanısıra meslekleri temsil eden esnaf cemiyetleri kurulmaya başlanmıştı.

Talimatnamenin yürürlüğe girdiği 1910 yılından Birinci Dünya Savaşı'na değin İstanbul'da 51 esnaf cemiyeti oluşturulmuş, 1915 yılında bu cemiyetlerin tümü, İttihat ve Terakki'nin çabasıyla Esnaflar Cemiyeti çatısı altında birleştirilmişti.[29]

Savaş yıllarında Babıâli esnaf kuruluşlarını desteklemiş, gayr-ı müslim ticaret erbabının karşısına müslüman esnafı çıkarmıştı. Bu amaçla, esnaf cemiyetlerine Şehramaneti aracılığıyla önemli meblağlar aktarmıştı.[30]

---

25 Sadi Borak, *Hacı Süleyman Efendi*, İstanbul; İtimat Basımevi, 1974, s. 54.

26 «Eski Türklerde iş teşkilâtı: İttihat ve Terakki tarafından evvelce Ankara ve havalisinde yaptırılan tetkikâta göre âhîlere dair elde edilmiş olan malumât,» *Meslek*, sene 1, sayı 19, 12 Nisan 1925, s. 5; say 20, 28 Nisan 1925, s. 8; sayı 21, 5 Mayıs 1925, s. 6; sayı 22, 12 Mayıs 1925, s. 5.

27 Esnaf cemiyetleri hakkında talimât —13 Şubat 1325—, *Düstur*, II. tertip, 2. cilt, s. 123-127.

28 Esnaf cemiyetleri hakkında talimât —24 Nisan 1328—, *Düstur*, II. tertip, 4. cilt, s. 483-488.

29 Kâzım Yorulmaz, *Kılavuz: Esnaf neleri bilmelidir*, İstanbul; Ticaret Dünyası Matbaası, 1947, s. 27-28.

30 Osman Nuri Ergin, İsmet Bey'in şehreminliği sırasında Esnaf Cemiyeti'nin etkinliğini şu satırlarla eleştiriyordu:

> «[Şehramaneti] esnaf cemiyetlerine merci-i ruyet olmak değil, esnaf cemiyetlerinin Emanet'e mahall-i müracaat olmasına sebebiyet vermiştir. Binaenaleyh o devirde 'Şehremini kendisi değil İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul Murahhası Kemal Bey'di' denilse mübalağa sayılmaz. ...
>
> Es'ara nâzımlık vazifesini ifa ve havâic-i zaruriyyeyi tehvin sermayeye mütevakkıf olup Emanet'in ise bu gibi hususâta sarf edecek parası olmadığından

Nitekim, bir süre sonra Kemal Bey'in kurduğu «millî» şirketler ve Millî İktisadiyyat Bankası sayesinde hükûmetin nakdî yardımına gerek kalmamış, esnaf dernekleri Kemal Bey'in özlemini duyduğu «teşkilatlanma»yı gerçekleştirmişlerdi.

Yukarıda belirtildiği gibi, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin kârı ilk «millî» şirketlerin kuruluş sermayelerini oluşturmuştu: Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi, Millî İthalât Kantariye Anonim Şirketi ve Millî Ekmekçi Anonim Şirketi'nin yarı sermayeleri Heyet tarafından ödenmişti. 1916 İttihat ve Terakki Kongresi sırasında, bu şirketlere yatırılan 233.100 liraya Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin elinde bulunan malın gerçek piyasa değeri de eklendiğinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ticarî kaynaklı 300.000 liralık bir mal varlığı oluşmuş oluyordu. Ayrıca, 1916 yılında «millî» şirketlerden en az 100.000 lira tutarında kâr bekleniyordu. Böylece Kemal Bey'in Cemiyet'e sağladığı mal varlığı 400.000 lirayı buluyordu.

1916 İttihat ve Terakki Kongresi'nin gündeme getirdiği sorunlardan biri Cemiyet'in bu parayı nasıl değerlendirmesi gerektiğiydi. Kemal Bey'in önerisi toplamı 400.000 lirayı bulan bu parayla, halkın da katılımı sağlanarak 1.000.000 liralık bir «millî» banka kurmaktı. Banka vakıf niteliği taşıyacak, mütevelliliği Evkaf Nazırı'nın sorumluluğunda bulunacaktı. Her yıl elde edilen kazanç ana sermayeye eklenerek bankanın sürekli büyümesi sağlanacaktı. Böylece banka, Kemal Bey'e göre, «millî iktisadın en büyük bir nokta-i istinâdı» olacak ve «teşekkül etmiş ve edecek bu gibi şirketlere cesaret» verecekti.[31] Nitekim, Kemal Bey'in

ve hükûmetçe esnaf cemiyetlerinin teşekkül ve taazzuvu maksûd-ı aslî olduğundan hükümetçe Emanet'e bol bol avanslar verilir ve bu avanslar Emanet veznesine girmeden esnaf cemiyetleri kasasına naklonulurdu.

Binaenaleyh Kemal Bey'in tesis etmiş olduğu Millî İktisat Bankası'nm ve miktarı beşi, altıyı geçen diğer millî şirketlerin esas sermayelerini hep bu suretle Emanet'ten verilen paralar teşkil etmekte ve bu paralar sayesinde kazanılan yüzde bilmem kaç yüz nisbetindeki kazançlar da sermayelere inzimâm eylemekte idi.» Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 452.

31 *Tanin* gazetesi millî iktisat açısından Kemal Beyin girişimleri çok yararlı buluyordu:

«Sırf bu Heyet'in faaliyeti sayesinde bir takım havâic pek iyi denilecek bir surette temin edilmiş olduktan başka meydana tamamen millî bir sermaye ve millî bir irade ve gaye ile birkaç büyük ve kuvvetli şirketler çıktığı gibi iki seneden beri memleketin bütün iktisadiyesini gayr-ı millî ellerden millî ellere intikal eylemiştir.» «İstanbul'un iaşesi dolayısıyle İstanbul Heyet-i Merkeziyye-si'nin vesatet ettiği bir Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'ye ait hesabât,» *a.g.g.*, 28 Eylül 1332, s. 1.

önerisi kongrede kabul edilmiş, gerekli girişimlerde bulunması için bir «heyet-i mahsusa» oluşturulmuştu.[32]

İttihat ve Terakki Kongresi'nde aklanmasına karşın, kamuoyunda doğurduğu yankılardan sonra Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin faaliyetlerini sürdürmesi düşünülemezdi. Zaten buna gerek de kalmamıştı. İaşe işinin başında kim olursa olsun, İstanbul'un beslenme sorunu İttihatçıların denetimindeki «millî» şirketler olmaksızın çözüm bulamazdı.

Nitekim, Şubat 1916'da Şehremini İsmail Canbolat Bey iaşe işlerinin Emanet'ce devralınması için Babıâli'ye başvurmuş ve gerekli ödeneği elde etmişti. Ardından ordu devreye girdi ve 5 Mart 1916 günlü yasayla un sıkıntısı çeken yörelerin gereksinimini belediyeler adına ordunun sağlaması kararlaştırıldı. Bu amaçla Harbiye Nezareti'ne 500.000 liralık bir avans verilmişti.[33]

Harbiye Nezareti, ulaşım masraflarını da ekleyerek satın aldığı malı belediyelere teslim edecek, temel tüketim maddeleri Harbiye, Maliye ve Ticaret ve Zıraat nazırlarının ortak saptayacakları fiyat üzerinden halka dağıtılacaktı. Toplanan para haftada bir mal sandıklarına ödenecek, Maliye Nezareti bu paralarla yeniden Harbiye Nezareti'ne avans açacaktı.

Harbiye Nezareti'ne verilen avansla iaşe sorununa çözüm bulunamıyacağı kısa sürede anlaşılmış, görev tekrar Şehramaneti'ne devredilmişti. 25 Mart günlü geçici bir yasayla bu kez Emanet'e 500.000 liralık avans açılarak kentin temel tüketim maddelerinin doğrudan Şehramaneti'nce sağlanması öngörülmüştü.[34]

Hazine'nin açtığı avans bir yıl süreyle faizsiz olarak verilmişti. Geçici yasaya göre yiyecek ve diğer temel ihtiyaçların halka Şehramaneti tarafından seçilen bir «mes'ul heyet» aracılığıyla dağıtılacaktı. Nitekim, bir süre sonra taşra belediyelerine de aynı koşullarla 100.000 liraya kadar avans ödenmesi uygun görülmüştü.[35]

---

[32] «İttihat ve Terakki Umumî Kongresi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 30, 6 Teşrin-i evvel 1332, s. 5.

[33] Cihet-i askeriyyece belediyeler nâmına yemeklik tedârik olunmak üzre Hazine'ce Harbiye Nezareti'ne 500.000 liralık avans itası hakkında kanun —21 Şubat 1331—, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 459-460.

[34] Hazine-i Maliye'ce Şehramaneti'ne 500.000 lira avans itası hakkında kanun-u muvakkat — 10 Mart 1332, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 769.

[35] Ekmeklik tedâriki için Maliye Nezareti'nce taşra belediyelerine 100.000 liraya kadar avans itası hakkında kanun-u muvakkat —28 Mart 1332—, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 796-797.

Avans yanısıra, Şehramaneti ve taşra belediyelerinin yetkileri genişletilmiş, 1916 Mayıs'ında belediyelerin değirmenlere ve fırınlara bedel karşılığı el koyma, yemeklik ve diğer temel tüketim maddelerine azamî fiyat saptama, ve söz konunu maddelerin satış koşullarını belirleme yetkisi tanınmıştı. Ayrıca, belirlenen ilkelere uymayanların bir haftadan altı aya kadar hapis ya da beş Osmanlı altınından iki yüz Osmanlı altınına kadar para cezasına çarptırılacakları ilân edilmişti.[36]

5. Alman iaşe örgütünün örnek alınışı: Merkez ve Taşra İaşe Heyetleri

Olağanüstü savaş koşullarında, Şehramaneti ve taşra belediyeler iaşe işini yürütememiş, kentler giderek açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Babıâli, ülke çapında iaşe örgütleri kurulmadan ve etkin bir dağıtım şebekesi oluşturulmadan iaşe sorununun üstesinden gelemiyeceğini görmüştü. Nitekim tüm savaşan ülkeler bu yolu denemiş, birçok kez devletler iaşe sorununu doğrudan üstlenerek iaşe örgütlerini kurmuşlardı.

Bu koşullar altında Babıâli Alman iaşe örgütünü örnek alarak benzer bir örgütlenmeye girişmiş, merkez ve taşra iaşe heyetlerini oluşturarak başına Almanya Devlet Tahıl Örgütü kurucularından Hugo Meyer'i getirmişti.[37]

23 Temmuz 1916 günlü İaşe Kanun-u Muvakkatı'yla Osmanlı topraklarının iaşe bölgelerine ayrılacağı kaydedilmiş, bir bölgeden diğerine yiyecek maddesi gönderilmesi yasaklanmıştı.[38]

Aynı geçici yasayla Dahiliye Nazırı'nın başkanlığında, Harbiye Nezareti Umumî Levazımât Reisi, Maliye ve Ticaret ve Zıraat Nezareti müsteşarları, Zıraat Bankası Umum Müdürü ile Dahiliye Nazırı'nın uygun göreceği iki kişiden oluşan bir Merkez İaşe Heyeti oluşturulmuş-

---

36 Mevadd-ı gıdaiyye ve havâic-i sairenin suret-i füruht ve tevzii hakkında kanun-u muvakkat —18 Nisan 1332—, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 960-961.

37 Sadrazam Talat Paşa bu gelişmelerle ilgili olarak şunları söylüyordu:

«Biz bugünkü teşkilâtımızın esasını geçen seneden beri vaz' etmiş ve daha o vakit işe başlayarak Almanya'da bilhassa iaşe meselesiyle meşgul olmuş erbâb-ı ihtisastan bir zâtı buraya celb etmiş idik. Bu mütehassısın vüruduyle beraber bizde de Almanya'dakine müşâbih teşkilât vücûde getirildi.» «Sadrazam Paşa Hazretlerinin iaşe meselesi hakkındaki beyanâtı,» *Tasvir-i Efkâr*, 21 Şubat 1917, s. 1.

38 İaşe kanun-u muvakkatı —10 Temmuz 1332—, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 1230-1231.

tu. 3 milyon liralık bir ödeneği olan bu Heyet iaşe kapsamına giren her türlü yiyecek maddesi alım satımıyla yetkili kılınmıştı.[39]

Geçici yasa ile ilgili tüzük 11 Eylül 1916 tarihinde yayınlanmış ve iaşe işlerinin etkin bir biçimde yürütülebilmesi için Osmanlı toprakları üç bölgeye ayrılmıştı.[40] Birinci bölgeye dahil olan İstanbul, Edirne, Hüdavendigar, Konya, Ankara, Aydın, Kastamonu vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kal'e-i Sutaniyye, Karasi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar Sahib, Niğde, Menteşe ve Antalya livalarında buğday, un, arpa, mısır, akdarı, yulaf, çavdar, kaplıca ve burçak ancak İaşe Heyeti'nin vesikasını taşıyan «mübayaa vekillikleri» tarafından satın alınabilecekti. Merkez İaşe Heyeti gerekli gördüğünde, diğer tahıl türlerini de yukarıdaki listeye ekliyebiliyordu.

İttihat ve Terakki yeni iaşe örgütünde de ağırlığını korumuş, nüfusun en yoğun olduğu Birinci İaşe Bölgesi başkanlığına Cemiyet'in İstanbul murahhası Kemal Bey getirilmişti.

İkinci bölgenin içerdiği Suriye, Beyrut, Adana vilayetleriyle, Halep, Kudüs-ü Şerif, Cebel-i Lübnan ve İçel livalarında yöredeki en yüksek mülkî memurun yukarıda belirtilen tahılın alım işlemlerini yürütmesi kararlaştırılmıştı.

Her iki bölgenin dışında kalan yöreler üçüncü bölgeyi oluşturuyordu. Bu bölgede tahıl alım satımı serbest bırakılmıştı. Ancak, gerek görüldüğünde, bu bölge de iaşe yasasının kapsamına alınabilecekti.

Merkez İaşe Heyeti dış ülkelere tahıl ithâli için özel satınalma komisyonları gönderebiliyor, ya da tüccarla tahıl ithâli için sözleşme imzalayabiliyordu. Heyet, topladığı tahılı belirli bir fiyat üzerinden orduya ve halkı muhtaç yörelere devretmekle yükümlüydü.

Merkez İaşe Heyeti iki komisyondan oluşmuştu: Ekmek Komisyonu İstanbul ve çevresinin iaşesi için kente buğday getirtip öğütüyor ve

---

[39] Bu miktar, yetersiz bulunması üzerine, 3,5 milyon liraya yükseltilecekti: 22 Ramazan 1334 (10 Temmuz 1332) tarihli iaşe kanun-u muvakkatının 4 ve 6. maddelerini muaddel kanun-u muvakkat —25 Teşrin-i evvel 1332—, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 1374.

[40] 22 Ramazan 1334 (10 Temmuz 1332) tarihli iaşe kanun-u muvakkatının suver-i tatbikiyyesi hakkında nizamname —29 Ağustos 1332—, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt, s. 1275-1281; *Ordu-i Hümâyun ile ahâlînin iaşesini temin zımnında neşr olunan 10 Temmuz 332 tarihli kanunun suver-i tatbikiyyesine ait nizamname*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1332.

bunları fırınlara dağıtıyordu. Havaic-i Muhtelife Komisyonu ise halkın gerek duyduğu sekiz, on kalem temel tüketim maddesini sağlıyordu. Nitekim bu komisyon Anadolu'dan bulgur, pirinç, patates ve yağ, Romanya'dan ise fasulye ve petrol getirtmişti. Merkez İaşe Heyeti'nin bütün bu ticarî faaliyetleri hükûmetçe sağlanan avanslarla gerçekleştiriliyordu.[41]

Merkez İaşe Heyeti'nin vilayet ve kaza merkezlerindeki faaliyetlerini Vilayet ya da Müstakil Liva Tâli Heyetleri üstlenmişti. Bu heyetler bölgenin en yüksek mülkî amirinin başkanlığında, yerel idare meclisi, belediye meclisi ve ticaret odası üyelerinden birer kişi ile askerî kumandan ve Zıraat Bankası müdür ya da bir memurundan oluşuyordu. Tahıl satın alımı bu heyetler tarafından tüccar arasından seçilecek mübayaa vekilleri aracılığıyla yürütülecekti.

Mübayaa vekilleri kendilerine ayrılan yörelerde «ihtiyaçtan fazla mahsulü bulunan» her üreticinin artık ürününü Merkez İaşe Heyeti'nin saptadığı fiyattan satın almaya yetkiliydi. Gördükleri hizmet karşılığında mübayaa vekillerine yüzde iki ile dört arasında bir komisyon ödeniyordu.

Merkez İaşe Heyeti narh yoluyla piyasaya doğrudan müdahaleden kaçınıyor, temel tüketim maddelerinin karneye bağlanmasının fiyat artışlarını önliyeceğini savunuyordu.[42] Ancak, ilkesel olarak narha karşı

---

[41] Merkez İaşe Heyeti, ayrıca, Romanya'dan Bulgaristan'ın payına düşen, ancak bu ülkenin gerek duymadığı fasulye, bulgur gibi bazı malları da takas yoluyla Türkiye'ye sevk ettiriyordu. Bu arada Heyet, Avusturya'dan şeker getirtmeye girişmiş, Millî Kantariye İthalat Şirketi'nin Avusturya ile 2.000 vagon şeker ithali için imzaladığı sözleşmeyi bir komisyon ödiyerek devralmıştı. Heyetin diğer bir girişimi ucuz sabun temini için müttefik ve tarafsız ülkelerden soda ithaliydi. «İstanbulun iaşesi meselesi,» *İkdam,* 7 Mart 1917, s. 1.

[42] Sadrazam Talat Paşa narh yönteminin sakıncalarını Ayan Meclisi'nde şöyle özetliyordu:

«İaşe Komisyonu halkın yemekliğe mahsus olan ihtiyacını tehvine sarf-ı mesai etmekle beraber son zamanlarda fazlaca meydan alan ihtikârı da izale esbâbını düşünmektedir. Hükûmet bittabi ihtikâra bigâne kalamaz. Başka memleketlerde buna karşı ittihaz edilen tedâbir alelekser mahzurlu neticeler verdiğinden biz bunun için ayrıca bir teşkilât yapmayı ve bu teşkilât ile İaşe Komisyonu'nun iştigâl etmesini muvafık bulduk. Mesele hadd-ı zâtında tasavvur edildiği kadar basit olmayıp erzağa ve havâic-i zaruriyyeye narh koymak suretiyle intikâra galebe edileceği doğru değildir. Öyle olsa idi hükûmet ihtiyaçtan madûd olan erzağı tayin ve bunlara narh vaz' ederek işin içinden çıkardı. Halbuki her memlekette bittecrübe sabit olmuş hakayıktandır ki bu kabil eşyadan hangisine narh konulacak olur ise piyasadaki mevcudu derhal kaldırıh-

tavır alınmışsa da temel tüketim maddesi ekmek için narh uygulamak zorunda kalınmış, 14 Ekim 1916 tarihinde büyük kentlerde azamî ekmek fiyatları saptanmıştı. Merkez İaşe Heyeti ekmeğin okkasını İstanbul, Ankara ve Konya'da 2 kuruş, Bursa ve İzmir'de 2,5 kuruş, Trakya yöresinde 3 kuruş olarak belirlemişti.[43]

Bu arada 24 Mayıs 1917 günü İstanbul'da bir nüfus sayımı yapılmış ve ordu mensupları, yabancılar ve süt çocukları dışında İstanbul'da 710.000 tüketicinin yaşadığı saptanmıştı.

Yukarıda belirtilen iaşe heyetleri yanısıra, İstanbul'da Şehramaneti'nin, taşrada ise belediyelerin yetkileri genişletilmişti: 7 Ağustos 1916 tarihinde yayınlanan bir geçici yasa ile Şehramaneti, İstanbul için gerekli odun, kömür, besin maddeleri ve diğer temel tüketim maddelerinin taşınması için gerekli kara ve deniz taşıt araçlarıyla, besin maddesi üreten fabrika ve imalathaneleri, ve bu malların saklanması için gerekli mağaza ve antrepoları bedelini ödeyerek kiralayabiliyor ya da satın alabiliyordu.[44]

Bu arada narhdan kaçınma uzun sürmemiş, 1917 Nisanında İstanbul'da Şehramaneti'nin, taşrada ise belediyelerin belli başlı besin maddelerine ve diğer zorunlu tüketim maddelerine azamî fiyat koyabilecek-

---

yor; halk temin-i ihtiyaç esbâbından mahrum kalıyor. Fazla olarak bu erzak el altından gizlice ve daha fazla fiyatla satılmaya devam ediyor.» «Sadrazam Paşa Hazretlerinin iaşe meselesi hakkmdaki beyanâtı,» *Tasvir-i Efkâr,* 21 Şubat 1917, s. 1.

İaşe Heyeti Genel Müdürü Hugo Meyer de Talat Paşa'nın görüşlerini paylaşıyor, «tecrübeler neticesinde anlaşıldığı üzre narh vaz'ı malın ortadan gâib olmasına sebeb oluyor» diyordu. Genel Müdür izlenecek politikayı şöyle özetliyordu:

«Bizim tuttuğumuz usul bizzat erzak mübayaa ederek vesika mukabilinde halka satmak ve umumî surette piyasaya müdahale etmemektir. Mamafih tevziat başladıktan sonra piyasa fiyatları da kendi kendine hâl-i itidale döneceği memuldur.» «İaşe meselesi - İaşe Heyet-i Müdür-i Umumisiyle bir mülakât,» *Sabah,* 13 Mart 1917, s. 1.

43 Bu fiyatlar ancak bir hafta sürdürülebilmiş, 21 Ekim'de valilere kendi yörelerinde ekmek fiyaltarını saptama yetkisi verilmişti.

44 Mevadd-ı gıdaiyye ve havâic-i sairenin suret-i füruhtu hakkında 18 Nisan 1332 tarihli kanun-u muvakkatın birinci maddesine müzeyyel kanun-u muvakkat —25 Temmuz 1332—, *Düstur,* II. tertip, 8. cilt, s. 1255.

Geçici yasanın ikinci maddesi bedelin kentlerde Cemiyet-i Umumiyye ve Ticaret Odası üyelerinden seçilecek beş kişilik, kent dışında ise belediye ve Umumî Meclis üyelerinden seçilecek yine beş kişilik komisyonlarca saptanacağını belirtiyor.

leri ve gerektiğinde bu fiyat üzerinden satın alıp dağıtıma gidebilecekleri bir yasayla belirlenmişti.[45]

Öte yandan, üç bölgeli iaşe örgütünün yetersiz kalışı üzerine, 12 Nisan 1917 günlü bir nizamname iaşe bölgeleri yeniden düzenlenmiş, Osmanlı toprakları bu kez beş bölgeye ayrılmıştı.[46]

Yeni nizamname uyarınca, her bölgede Umumî İaşe Merkez Heyetine bağlı Mıntıka Merkez Heyetleri oluşturuluyor,[47] eskisine oranla yerel iaşe örgütlerinin yetkileri genişletiliyordu. Böylece yöresel farklılıklar satın alma işlemlerinde göz önünde bulundurulabilecekti. Ayrıca, eskiden yüzde üzerinden komisyon alan mübayaa vekilleri maaşa ya da aidata bağlanıyordu.

6. Ordunun iaşe işini üstlenmesi, İaşe Umum Müdürlüğü ve İaşe Meclisi

1917 ortalarına gelindiğinde, savaşın başından beri değişik örgütlenme biçimleri denenmesine karşın iaşe, Babıâli'nin temel sorunlarından biri olmakta devam ediyordu.

---

[45] Mevadd-ı gıdâiyye ve havâic-i sairenin suret-i füruht ve tevzi'i hakkında kanun —5 Nisan 1333—, *Düstur*, II. tertip, 9. cilt, s. 632-634.

[46] Ordu-i Hümâyun ile ahâlinin iaşesini temin zımnında neşredilen 10 Temmuz 1332 tarihli kanun-u muvakkatın suver-i tatbikiyyesi hakkında 29 Ağustos 1332 tarihli nizamname makamına kâim olmak üzere tanzim olunan nizamname —12 Nisan 1333—, *Düstur*, II. tertip, 9. cilt, s. 632-634. Nizamnameye göre yeni iaşe mıntıkaları şu yöreleri kapsıyordu:

1. mıntıka: İstanbul, Edirne, Hüdavendigar, Konya, Ankara, Kastamonu (Sinop Sancağı hariç) vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kal'e-i Sultaniyye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar Sahib, Niğde, Menteşe ve Teke livaları.
2. mıntıka: Diyarbekir ve Mamuretülaziz vilayetleriyle Maraş, Urfa, Aymtab livaları.
3. mıntıka: Sivas, Trabzon vilayetleriyle Karesi, Samsun ve Sinop livaları.
4. mıntıka: Adana, Halep, Şam, Beyrut vilayetleriyle Kudüs, Cebel-i Lübnan ve İçel livaları.
5. mıntıka: Musul Vilayeti ile Zor Livası.

[47] Birinci İaşe Mıntıkası Reisi Kemal Bey kendi bölgesinde girişeceği faaliyetler üzerine şunları söylüyordu:

«Her türlü maaş eshâbına sekiz, on kalemden aşağı olmamak ve mecmu'u 300 kuruşu geçmemek üzre muntazaman her ay erzak vereceğim. Vereceğim erzak, pirinç, bulgur, gaz, şeker, sabun, petrol, zeytinyağı, kahve vesairedir. Maaş sahibi olsun olmasın, işi bozuk ve bu galâya kesesi mütehammil olmayanlara yardım etmekte bulunan aşhanelere dahi muavenet ederek bu teşkilâtı 200.000 kişiyi iaşe edecek bir kudrete mâlik kılacağım. Bundan başka ekmek ve şeker tevziatına dahi muntazaman devam olunacaktır. ... Bunlardan maada diğer mümkün olacak bazı erzak için de tevziat yapılacaktır.» «Birinci İaşe Mıntıkası Reisiyle mülakât,» *İkdam*, 28 Temmuz 1917, s. 1.

İaşe sorunun merkez ve taşra iaşe heyetlerince de çözülemiyeceğinin anlaşılması üzerine görevin bir kez de ticaret için zorunlu tüm taşıt araçlarını savaş nedeniyle elinde bulunduran Harbiye Nezareti'ne verilmesi düşünülmüş, 18 Ağustos 1917 günlü İaşe-i Umumiyye Kararnamesi'yle Harbiye Nezareti'ne bağlı bir İaşe Umum Müdürlüğü oluşturulmuştu.[48] Bu kararnameyle seferberlik süresince ordu, kurumlar ve ihtiyacı olan yöreler halkının iaşesi Harbiye Nezareti tarafından üstleniliyordu.[49]

Yeni düzenlemeye göre, Birinci Ordu dışında Osmanlı ordularının her birinde bir Mıntıka İaşe Heyeti kuruluyor, iaşe mıntıkaları orduların numaralarıyla adlandırılıyordu. Birinci Ordu'nun bulunduğu yörede iaşe işleri doğrudan Harbiye Nezareti'nde kurulmuş olan İaşe Umum Müdürlüğü'nce yürütülecekti. Birinci İaşe Mıntıkası adını taşıyan bu yöre İstanbul, Edirne, Kastamonu, Konya ve Ankara vilayetleriyle Çatalca, Biga, İzmit, Bolu, Afyonkarahisar, Kütahya, Eskişehir ve Niğde sancaklarından oluşuyordu. Vilayet ve müstakil mutasarrıflık merkezlerinde Mıntıka İaşe Heyetlerine bağlı birer İaşe Komisyonu kurulmuştu.[50]

---

[48] İaşe-i umumiyye kararnamesi —18 Ağustos 1333—, *Düstur,* II. tertip, 9. cilt, s. 708-710.

[49] Ahmet Emin [Yalman] iaşe işlerinin sivil yönetimden alınarak askerî makamlara devrini şu gerekçeye bağlıyordu:

«İaşe meselesi harb zamanında memleketin müdafaası ve mukavemet kabiliyetinin idamesine müteallik bir mesele mahiyetini aldığı cihetle bu meseleyi müdafaa-i milliyye meselelerinin hepsiyle birden meşgul olan ve memleketin nakliye vasıtalarını ve istihsal kuvvetini memleketin müdafaası namına icab ettiği gibi kullanmak selahiyetini haiz bulunması Harbiye Nezareti'nin murakabesi altına vermekten münasib ve tabii bir şey olamazdı.» Ahmet Emin, «İaşe-i umumiyye kararnamesi,» *Sabah,* 21 Ağustos 1917, s. 1.

Yusuf Hikmet Bayur ise iaşe işlerinin askerî makamlara devrini Talat - Enver çatışmasında Talat'ın yenik düşmesine bağlamaktadır:

«Bu olayı Talât-Enver, sivil-asker çatışmasının bir belirtisi ve askerî makamlardan alınan vagon vesikalarının nüfuslu kimselerce satışa çıkarılmasının bir sonucu sayılmalıdır. Bu işten Talât yenilmiş olarak çıkar ve halkı besleme görevi Talât ve sivillerden Enver ve askerlere geçer.» Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi,* 3. cilt, 4. kısım, Ankara; Türk Tarih Kurumu, 1967, s. 537-538.

İaşe sorununda Talât-Enver çekişmesi için bkz: *Talât Paşa'nın Hatıraları,* İstanbul, 1946, s. 32-34.

[50] «İaşe-i umumiyye talimatnamesi,» *İkdam,* 24 Ağustos 1917, s. 1-2; »İaşe kararnamesinin suret-i tatbikiyyesi hakkında tanzim edilen talimatname,» *Sabah,* 24 Ağustos 1917, s. 1-2.

Her Mıntıka İaşe Heyeti'nin başında o yörenin ordu kumandanı bulunuyordu. Heyet üyeleri yöredeki valilerle müstakil mutasarrıflar ve bunların defterdar ve muhasebecilerinden oluşuyordu. Mıntıka İaşe Heyeti başkanlığınca gerek görüldüğünde askerî ve mülkî memurlar dışından da üye alınabiliyordu.

Vilayet, liva ve kazalarda kurulan İaşe Komisyonları'na mahallî en büyük mülkiye memuru başkanlık ediyordu. Komisyonlarda, yöredeki en yüksek rütbeli askerî kumandanla, jandarma komutanı, en yüksek dereceli mal memuru ve İdare ve Belediye meclisleri üyelerinden seçilmiş kişiler yer alıyordu.

İaşe Umum Müdürlüğü İstanbul'un iaşe sorununu bizzat üstlenmişti. Aldığı önlemlerin başında İstanbul'da ekmeklik ve yemlik tahılın alım satımının yasaklanması geliyordu. Vilayet dahilinde bu tür tahıldan çiftçinin kendi tüketeceğini ve tohumluğunu ayırdıktan sonra elinde kalan kısmını bedel karşılığı İaşe Umum Müdürlüğü'ne devretmesi gerekiyordu. Bakkal ve tüccar, mağaza ve deposunda bulunan bulgur, un, makarna, şehriye, irmik ve benzeri unlu mamulleri, zeytinyağı, zeytin tanesi, şeker ve pirinç stoklarını İaşe Umum Müdürlüğü'ne teslim ediyor ve bundan böyle bu malların serbest piyasada alım satımı yasaklanıyordu.[51]

Ayrıca, francalacı, pastacı, simitçi, börekçi, tatlıcı ve benzer esnafın faaliyetlerini durdurmaları istenmiş, ellerindeki un stokları satın alınarak Fırınlar İdaresi'ne devredilmişti.

İaşe Umum Müdürlüğü bu arada toplumsal içerikli bir dizi önleme başvurmuştu: Yoksulların yalnız ekmek tükettiği, varlıklı kesimin ise et ve pirinç gibi şeyleri ekmek yerine ikame edebildikleri göz önünde bulundurularak fakir halka daha fazla ekmek verilmesi öngörülmüştü. Ayrıca, ağır iş görenlere karne hakları yanısıra günde 250 ile 750 gram arasında fazla ekmek dağıtılması kararlaştırılmıştı.

---

[51] İaşe Umum Müdürlüğü'nün bu hususta yayınladığı karar şöyleydi:
«İaşe Müdüriyet-i Umumiyyesi'nden,
Ol babdaki iaşe kararnamesi mucibince alış verişi memnu' olan ekmeklik ve yemlik hububât ve mustahsalâtı (bulgur, dakik, makarna, şehriye, irmik ve saire) ile zeytinyağı, zeytin tanesi, şeker ve pirinçten bakkal ve tüccar mağaza ve depolarında mevcut olan miktar 30 Ağustos 333 den itibaren beş gün zarfında İstanbul Vilayeti'ne bir beyanname ile behemahal bildirmeleri ve bu müddet zarfında beyannamelerini vermiyenlerde zuhur edecek bu nev'i mevadd-ı iaşenin mektum addiyle zabt edileceği ilân olunur.» «İaşe Müdiriyet-i Umumiyyesi'nin tedbirleri,» *Sabah*, 30 Ağustos 1917, s. 1-2.

Gaz dağıtımında da benzer toplumsal kaygularla hareket edilmiş, Almanya ve Avusturya-Macaristan'daki uygulamalar örnek almarak nüfus başına eşitlik ilkesi yerine gerçek ihtiyaç dikkate alınmıştı Böylece, kısmen gaz spekülasyonunun önüne geçilmiş olunuyordu.[52]

Yabancı ülkelerden tahıl ithâli İaşe Umum Müdürlüğü'nün görevleri arasındaydı. Umumu Müdürlük ayrıca ordu ve halkın yakacak ihtiyacını karşılayacak, köylüye tohumluk dağıtacak, ekim alınlarını genişletecek, yurt dışından üretici için gerekli araç ve gereçleri getirtecekti.

25 Eylül 1917 günlü bir kararname ile, ordu mensupları yanısıra, devlet hizmetindeki memur, öğretmen, polis ve jandarmaya da her ay erzak dağıtımı başlıyor ve bu işle İaşe Umum Müdürlüğü görevlendiriliyordu.[53]

Ancak, savaş nedeniyle yeterince vagon bulunamaması İstanbul'un iaşesini büyük ölçüde aksatmıştı. Askerî kullanım dışında kalan sınırlı vagon İaşe Müdürlüğü'nün denetiminde dağıtılıyordu.

Müdüriyet vagon tahsisinden yararlanarak fiyat politikasını güdümleme amacıyla 19 Ekim 1918 günü tüccara bir çağırıda bulunmuş, ve

---

52 Ahmet Emin [Yalman] izlenen politikayı şu satırlarla savunuyordu:

«Mesela evinde elektrik olan bir aile petrol tevzi'inde niçin elektrik olmayan bir aile ile müsavi muamele görsün. Bir tarafta ihtiyaca kâfi petrol tedârik edilemesin, diğer tarafta petrol yalnız kilerde muattal olarak dursun veya el altından fazla kârla satılsın!» Ahmet Emin, «İaşe işlerinin tanzimi,» *Sabah,* 30 Ağustos 1917, s. 1.

53 Memurînin suret-i iaşesi hakkında kararname —25 Eylül 1333—, *Düstur,* II. tertip, 9. cilt, s. 736.

Geçim sıkıntısı çeken memurun yaşam koşullarının giderek kötüleştiğini kaydeden *Tasvir-i Efkâr* İaşe-i Umumiyye İdaresi'nin devlet memurlarına ucuz fiyatla erzak dağıtmaya karar verdiğini haber veriyordu:

«Havaic-i zaruriyye fiyatlarının artık hesaba gelmez bir surette teferru'undan en ziyade mutazarrır olan sınıf halkımızın memurîn sınıfı olduğu şüphesizdir. Harb münasebetiyle her ne kadar hükûmetçe maaşlara yüzde yirmi ve onbeş nisbetinde zamâim icra edilmiş ise de es'arın terakkisi ile yapılan zam arasındaki fark-ı azim hesabiyle memurîn için derd-i maişet cidden yine tahammülsüz bir hal almış, esnaf, zürra' ve tüccar, es'arın galâsı nisbetinde temettülerini tezyid edebildikleri halde memurîn fiyatların terakki-i müthişi karşısında yiyeceklerini azaltmaktan başka hiçbir şey yapamamışlardır. Son günlerde muhtekirlerin zulmâne hareketleri yüzünden biçare memurînin hâli daha fena bir şekil almış olduğundan İaşe-i Umumiyye İdaresi memurîn-i devlete ucuz fiyatla erzak tevziine karar vermiş ve devâire müracaatla memurînin birer cetvelini talep eylemiştir. Bu cetvellerin vürudundan sonra memurlara maaşlarının müsadesi nisbetinde erzak tevzi ve füruht olunacaktır.» *Tasvir-i Efkâr*'dan naklen «Memurîne erzak tevzii,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 56, 24 Mayıs 1333, s. 7.

temel besin maddelerini İaşe Umum Müdürlüğü'nün saptayacağı fiyattan satmayı tekeffül edenlere vagon sağlanması konusunda öncelik tanıyacağını bildirmişti.[54]

Yönetimin Harbiye Nezareti'ne bağlı bir umum müdürlük aracılığıyla tek elden yürütülmesi iaşe işlerini bir ölçüde düzene sokmuştu. Ekmek sorunu kısmen çözüm bulmuş, zeytinyağı, gaz, peynir, şeker, kibrit türü kıt mallar karneye bağlanmıştı.[55] Öte yandan odun ve kömür mütahitleriyle sözleşme yapılarak, ekmek karneleri gösterilmek suretiyle hane başına belirli miktarda ve uzlaşılan fiyat üzerinden odun ve kömür dağıtımı gerçekleştirilmişti.[56]

Bu önlemler sonucu, özellikle başta memur olmak üzere sabit gelirli kesimin iaşesi eskiye oranla olumlu gelişmeler kaydetmişti. Bu arada, geçim sıkıntısı çeken memurun yükünü hafifletmek amacıyla Babıâlı «tahsisât-ı fevkalade» adı altında bir ek ödenek dağıtmıştı.

Savaş yıllarında sürekli fiyat artışları memuru her geçen gün daha güç koşullarla karşı karşıya bırakmıştı.[57] Nitekim, bazı memurlar geçim derdiyle memuriyetleri yanısıra ticaretle uğraşmaya başlamışlardı.

İaşe Umum Müdürlüğü kurulduktan sonra memurun şeker, sabun, patates, bulgur ve benzeri temel ihtiyacı bu müdüriyet aracılığıyla

---

54 Diğer yörelerin iaşesini aksatmamak amacıyla malların getirtileceği vilayet ve sancaklar sınırlandırılmıştı: Edirne, Kastamonu, Konya, Ankara Vilayetleriyle Çatalca, Biga, İzmit, Bolu, Karahisar Sahib, Kütahya, Eskişehir ve Niğde Sancakları çağırı kapsamına giriyordu. Gerek duyulan mal türleri ise şunlardı: Kuru fasulye, kuru bakla, soğan, mercimek, nohut, sarımsak, sade yağ, don yağı, yumurta, kuyruk yağı, kışlık kabak, beyaz peynir, kaşar peyniri, kestane. «Taşradan erzak celbi,» *Vakit*, 19 Teşrin-i sânî 1917, s. 2.

55 «Erzak tevziatı,» *Vakit*, 24 Teşrin-i evvel 1917, s. 2; «Taşralara iaşenin tevziatı,» *Vakit*, 27 Teşrin-i evvel 1917, s. 1.

56 «Odun ve kömür,» *Vakit*, 6 Teşrin-i sânî 1917, s. 2.

57 *Vakit* gazetesi memurun durumunu şu satırlarla dile getiriyordu:

«Taayyüş meselesinde müşkilât nokta-i nazarından bakılınca ahvâl-i hâzıra içinde en ziyade himayeye muhtaç sınıf-ı halk varsa o da memurlardır.

Herhangi bir şeyin fiyatında ufak bir tebeddül olursa derhal diğer eşyanın fiyatlarında da sihrâmiz bir tesir ile temevvüçler oluyor, onların fiyatları da aynı derecede yükselmeye başlıyor.

Mesela kundura, kösele fiyatı artarsa öbür tarafta derhal bakkal ve diğer esnaf, zürra' sattığı malların üzerine birer miktar zammiyyat icra ediyor. Hamallar, ameleler ücretlerini arttırıyor, emlâk sahipleri kiralarını yükseltiyor.

Memurîne gelince onların vaziyeti bittabi buna müsait değildir.» «Memurîn Lokantası,» *a.g.g.*, 25 Teşrin-i evvel 1917, s. 1.

karşılanmıştı.[58] Bu arada memurun gündüzleri ailesinden uzakta lokantalarda yemek yemek zorunda olduğu göz önünde bulundurularak İstanbul yakasında ucuz fiyatla yemek veren bir «memurîn lokantası» açılmıştı.[59]

4 Nisan 1918 günlü İaşe-i Umumiyye Kanunu ile İaşe Umum Müdürlüğü'nün yetkileri genişletilmiş, ordu, memur ve müstahdem yanısıra resmî yatılı okul öğrencisinin, İstanbul halkının ve taşrada muhtaç halkın iaşesi bu müdürlüğe verilmişti.[60]

Yasa gereğince üretici, aşar yanısıra bir o kadar ekmeklik ve yemeklik tahılı, bedeli peşin ödenmek üzere, İaşe Umum Müdürlüğü'ne devredecekti. Gerek görüldüğünde bu miktar iki katına çıkarılabiliyordu. Ayrıca, pirinç, çeltik, mercimek, nohut, bakla, fasulya, bezelye, börülce, patates gibi diğer besin maddeleri de aynı işleme tâbi tutuluyordu.

Üreticiden satın alınacak ilk parti tahılın fiyatı seferberlik öncesi son üç yılda her kazada yürürlükteki ortalama fiyatın altı katı olarak belirlenmişti. İkinci parti için ise aynı fiyatın oniki katı uygun görülmüştü. Ortalama fiyatlar belediye meclislerince saptanıyordu.

Zeytin ve zeytinyağı üreticisi de öşür yanısıra öşürün üç katı zeytin ve zeytinyağını, İaşe Umum Müdürlüğü'nün yerel yöneticilerle ortak saptayacakları fiyattan devlete satmakla yükümlüydü.

İaşe-i Umumiyye Kanunu ile İaşe Umum Müdürlüğü'nde ayrıca bir İaşe Meclisi oluşturulmuştu. İstişarî nitelikteki bu meclisin 22 üyesi vardı. Vekiller Heyeti tarafından, Ayan ve Mebusan meclislerinden altışar, İstanbul Vilayeti Umumî Meclisi, Belediye Umumî Cemiyeti ve Ticaret Odası'ndan ikişer kişi seçiliyordu. İstanbul Başsavcısı, İaşe Umum Müdürü ve müdürlük yönetim kurulundan iki kişi meclisin doğal üyeleriydi.

İaşe Meclisi İaşe Umum Müdürlüğü'nü denetliyecek, ürününü devralırken küçük üreticinin elinde kendi ihtiyacını karşılayacak tohumluk, ekmeklik ve yemlik tahılın kalmasını gözetecekti. Besin maddeleri üzerinde her türlü ihtikâr işlem ve girişimlerini önlemek, besin maddelerinin dağıtım biçimini ve miktarını saptamak, tüccara verilecek vagonların

---

58 «Erzak tevzii,» *Vakit,* 16 Teşrin-i evvel 1917, s. 1.

59 «Memurîn Lokantası,» *Vakit,* 25 Teşrin-i evvel 1917, s. 1.

60 İaşe-i umumiyye kanunu —4 Nisan 1334—, *Düstur,* II. tertip, 10. cilt, s. 431-437.

hakkaniyet ve eşitlik ilkelerince dağıtımını izlemek, ticarî taşımacılık için demiryollarından ve deniz ulaşım araçlarından azamî oranda faydalanılmasını sağlamak meclisin görevleri arasındaydı. Meclis ayrıca iaşeye ilişkin halkın şikayetlerini inceleyecek ve karara bağlıyacaktı.

Yapılan seçimler sanucu İaşe Meclisi üyeliklerine Ayân Meclisi'nden Salih Paşa, İbrahim Bey, Bohor Efendi, Ahmet Rıza Bey, Şükrü Paşa ve Nuri Bey, Mebusan Meclisi'nden Hüseyin Cahit Bey, Sason Efendi, Hamit Bey, Faik Bey, Fethi Bey ve Abdullah Azmi Efendi, Ticaret Odası'ndan Mustafa Bey ve Macit Karakaş Efendi, Vilayet Umumî Meclisi'nden Dıvan-ı Muhasebât üyeliğinden emekli Rıfat Bey ve eski liman reisi Mustafa Bey, Belediye Umumî Meclisi'nden eski başkâtip Cevat Bey ve Karakaş Nikolaki Efendi, İdare reisliğinden Dahiliye Müsteşarı Mustafa Abdülhâlik Bey ve Zıraat Umum Müdürlüğü'nde idare müdürü Lebib Bey atanmışlardı.[61]

İlk toplantısını 20 Nisan günü yapan İaşe Meclisi, Salih Paşa'yı başkanlığa getirmişti.[62] Meclisin Zürra'a Tohumluk Tevziini Nezaret Encümeni, Mevadd-ı Gıdaiyye Tevzi Encümeni, Men'-i İhtikâr Encümeni, Vesait-i Nakliyye Encümeni, Tetkik-i Şikayet Encümeni olmak üzere beş ihtisas komisyonu buluyordu. İaşe Meclisi genel kurulu her hafta Cumartesi, Pazartesi ve Çarşamba günleri toplanıyor, diğer günler komisyon düzeyinde çalışıyordu.[63]

Ancak, Mebusan ve Ayân meclislerinde, yetkileri sınırlı da olsa, yeni bir meclisin oluşturulmasını yasal yönden sakıncalı bulanlar vardı. Öte yandan, iaşe sorununu doğrudan üstlenecek bir bakanlığın kuruluş çalışmalarına başlanmıştı. Bu nedenle İaşe Meclisi üç aylık faaliyeti süresince pek birşey yapamamış, gerçekçiliği tartışılabilecek birkaç önlem almakla yetinmişti. Örneğin, İstanbul halkının protein ihtiyacını et yerine balık yiyerek gidermesini önermiş, bu doğrultuda «asker için yapıldığı gibi o sınıfın haricinde kalanlar için de balık tutturma» kararını almıştı.[64] 8 Mayıs günlü toplantısında, besin maddelerinin, ve özellikle un ve diğer tahıl ürünlerinin alış verişinde spekülatif girişimlerde bulunulduğu gerekçesiyle tahıl ve tahıldan mamul besin maddeleriyle bakliyat

---

[61] «İaşe Meclisi teşekkül etti,» *Tanin*, 14 Nisan 1918, s. 3.

[62] Şükrü Paşa, Nuri Bey ve Ahmet Rıza Beylerin istifaları üzerine boşalan üyeliklere Çürüksulu Mahmut Paşa, Topçu Feriki Rıza Paşa ve Mavrokordato Efendi seçilmişlerdi. «İaşe Meclisi,» *Tanin*, 25 Nisan 1918, s. 3.

[63] «İaşe Meclisi'nin ilk ictima'ı,» *Tanin*, 21 Nisan 1918, s. 3.

[64] «İaşe Meclisi'nin dünkü ictima'ı,» *Vakit*, 25 Nisan 1918, s. 2.

ticaretinin İstanbul'da saptanacak belirli yerlerde, açık olarak yapılmasını Ticaret ve Zıraat Nezareti'ne önermişti.[65] Diğer bir kararıyla süt ve yoğurt dışında sütten yapılan tatlılarla kaymağın, un, irmik, nışastadan mamul her türlü tatlının, boğaça, çörek ve kurabiyelerin üretimini ve satışını yasaklamıştı.[66]

7. Men-i İhtikâr Heyeti'nin faaliyetleri ve Harp Kazançları Vergisi tasarısı

İttihatçı hükûmetlerin iaşe sorununun üstesinden gelememelerinin temel nedenlerinden biri spekülatif girişimlerin savaş ortamında tatlı bir kazanç kapısı oluşturması ve bu yıllarda istifçiliğin önünün bir türlü alınamamasıydı. Babıâlı'nin birçok mala narh koymasına karşın, karaborsa alıp yürümüş, kıtlığı çekilen her türlü mal el altından sağlanır olmuştu.

Kökten önlemler almaksızın yaşam pahalılığının önlenemiyeceğini gören hükûmet, Mayıs 1917 sonlarına doğru spekülasyon ve istifçilikle resmen mücadeleye girişecekti.

İstanbul Polis Genel Müdürlüğü ilk iş olarak Çakmakçılar'da Abud Efendi Hanı'nı basmış, spekülatif girişimlerde bulunan, o günün deyimiyle «hava oyunu oynayan», 200'ün üzerinde tüccarı tutuklayarak Ceza Kanunu'nun 239'uncu maddesi gereğince yargılanmalarını sağlamıştı.[67]

Sabah gazetesinin verilerine göre, bu handa iki gün içerisinde, örneğin sodanın kilosu 28 kuruştan 52 kuruşa, mumunki 44'den 70 kuruşa, limon tozunun 150'den 320 kuruşa, kibritin sandığı 14 liradan 22 liraya, kinin kilosu 6 liradan 14 liraya, asitborik 90'dan 150 kuruşa, eczalı pamuk 50'den 100 kuruşa, nışadır 40 kuruştan 100 kuruşa çıkmıştı.

---

65 «Meclis-i İaşe mukarrerâtı,» *Vakit*, 9 Mayıs 1918, s. 1.

66 «Meclis-i İaşe kararı,» *Vakit*, 16 Mayıs 1918, s. 2.

67 «İhtikâr mücadelesi başladı: 239'ncu madde tatbik olunuyor,» *Sabah*, 22 Mayıs 1917, s. 3. Ceza Kanununun 239. maddesi şöyle diyordu:

> «Her kim kasten halk beyninde sıhhate makrûn olmayan veyahut iftira yolunda olan bazı maddeler neşri ve bâyi'in istediği fiyattan ziyade baha arzı ile veyahut emtia ve erzaktan bir şeyin başlıca sahipleri ol şey'i satmamak veya bir bahadan ziyadeye bey ettirmemek üzre ittifak ile veyahut sair hiyleli turuk ve esbâbı ittihaz ile emtia ve eşyanın veyahut devlet kavâim ve eshâmının serbestî-i bey' ü şırânın tayin edeceği bahalarının tezyid ve tenkisine tasaddi eyler ise bir aydan bir seneye kadar hapis ile mücazaat olunur ve beş mecidiye altından yüz mecidiye altına kadar ceza-i nakdî alınır ve eğer balada beyan olunan fiil ve hareket et ve ekmek ve odun ve kömür ve bunlar gibi ahâlînin havâic-i asliyyesinden olan erzak ve eşya hakkında vuku'a gelir ise bâlâda beyan kılman mücazaat iki kat olarak istifa edilir.»

Abud Han baskını ardından, spekâlasyonla mücadeleyi yürütmek üzere, Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın başkanlığında, Mebusan Meclisi Reis Vekili Hüseyin Cahit Bey, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşaviri Osman Bey ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkez üyelerinden Doktor Nazım ve Resuhi beylerden oluşan Men-i İhtikâr Heyeti kuruluyordu.[68]

Yayınladığı beyannamesinde Heyet, üretimde düşüş, ulaşım güçlükleri, ücret artışları gibi nedenlerle ortaya çıkan fiyat artışlarını doğal karşılamakta olduğunu, ancak ülkede birtakım «insafsız muhtekirler»in istifçiliğe giderek yapay fiyat artışlarına yol açtıklarını, bunun sonucu tek bir günde bile mal fiyatlarında birkaç kez fiyat yükselişi ortaya çıktığını vurguluyordu.[69]

Bu gelişmelerin «şekavet»ten farksız olduğunu belirten Heyet, savaş öncesi 1 liraya satılan potinin 1917 Mayısında 9 liraya, 60 paraya satılan basmanın 30 kuruşa, 4 kuruşa pazarlanan patiskanın 65 kuruşa fırladığını kaydediyor, savaş sırasında kişisel çıkar uğruna mal fiyatlarını bu ölçüde yükseltmenin «vatana hiyanet»ten başka birşey olmadığını kaydediyordu. Nitekim, Heyet'e göre, bu «vicdansızları» artık ezmek gerektiğine inanan hükûmet «İhtikârın men'i hakkında kanun-u muvakkatı» yayınlayarak bu doğrultuda gerekli önlemleri almıştı.[70]

Geçici yasada, savaşın neden olduğu olağanüstü durumdan yararlanılarak mal istif edilmesi, «serbest bir arz ve talep» ile belirecek fiyatların aşırı kâr amacıyla yükseltilmesi spekülasyon ya da o günkü adıyla ihtikâr addediliyordu.

Spekülatif işlemlerden doğacak suçların sivil yargı mercilerinde bakılmayacağını, doğrudan sıkı yönetim mahkemelerine götürüleceğini öngören geçici yasa, Ticaret Kanunu'nu geçici olarak yürürlükten kaldırıyor, spekülasyon ve istifçilik yapanların mallarına el konacağını,

68 «İhtikâr aleyhinde mücadele: İhtikâr Heyeti,» *Tanin*, 27 Mayıs 1917, s. 3.

69 «Men-i İhtikâr Komisyonu'nun beyannamesi,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sayı 6, 1 Haziran 1333/1917, s. 92-93.

70 İhtikârın men'i hakkında kanun-u muvakkat —24 Mayıs 1333—, *Düstur*, II. tertip, 9. cilt, s. 687-689. Geçici yasa spekülasyonu şu şekilde tanımlıyordu:

> «Hâl-i harb neticesi olarak tahaddüs eden ahvâl-i fevkaladeden bilistifade serbest bir arz ve talep ile eşyanın takarrur edecek fiyatı yükselterek kazanmak kastıyla alış veriş kanunen ihtikâr addolunur. Piyasada mevcut eşyanın fiyatına tesir edecek derecede yed-i vahidde cem etmek suretiyle mübayaası veya badelmübayaa tezyid-i fiyatına sebeb olacak surette elden ele tedavül ettirilmesi dahi ihtikârdan maduddur.

yanısıra, 3 aydan 3 yıla kadar hapis ve 100 liradan 5.000 liraya kadaı para cezasına çarptırılacaklarını belirtiyordu.

Geçici yasa toptan ve perakende satış miktarlarını saptıyor, toptancı tüccar için satış yeri gösteriyordu. Böylece, belirlenmiş yerler dışında toptan mal satışı yasaklanmış oluyordu.

Men-i İhtikâr Heyeti tüccarın elindeki malı saklıyabileceği ardiyeleri saptıyor, belirli bir süre içerisinde bu ardiyelere depo edilmeyen mallara, Heyet'in denetiminden kaçırıldığı yargısıyla, el koyabiliyordu.

Öte yandan, elinde Men-i İhtikâr Heyeti tarafından listesi ilân olunan malları bulunduran, ya da bu malları başkası adına saklayan kişi, malın miktar ve türünü Heyet'e bildirmekle yükümlüydü.

Geçici yasaya göre, tüccar ya da esnaf, malını satın aldığı zaman hangi fiyattan satmaya başlamışsa, malı sonradan aynı fiyata elde etmek mümkün olmasa bile, elindeki mal tükeninceye kadar belirttiği o ilk fiyat üzerinden satmak zorundaydı.

Men-i İhtikâr Heyeti, faaliyete geçer geçmez ilk iş olarak dükkân camekanlarında teşhir edilen ya da içeride bulunan malların tümü için etiket konma yükümlülüğünü getirmişti. Ayrıca, tüccar ve esnaftan elinde patiska ve benzeri, kazmir, çuha, şayak ve diğer yünlü kumaş türü, kadın, erkek, çocuk ayakkabısı, kösele ve deri bulunduran en geç 12 güne kadar bu malların miktarlarını, kendisine kaça mâlolduğunu, kaça satacağını, kimden ve ne zaman satın aldığını Heyet'e bildirecekti. Öte yandan, Heyet'in beyannamesinde yer alan malların İstanbul dışına çıkarılması yasaklanmıştı.[71]

Farklı amaçlarla kurulmuş olmalarına karşın, Men-i İhtikâr Heyeti'yle İaşe Heyeti'nin görevleri bir ölçüde çakışıyordu. Bu nedenle her iki heyet Sadrazam Talat Paşa'nın başkanlığında ortak bir toplantı yaparak görev bölüşümüne gitmiş, Men-i İhtikâr Heyeti'nin İaşe Heyeti'nin uğraş alanı dışında kalan temel tüketim maddeleriyle ilgilenmesi uygun görülmüştü. Bundan böyle İaşe Heyeti şeker, gaz, sabun, soda ve yiyecek maddelerine narh koyacak, Men-i İhtikâr Heyeti ise kahve ve çay dahil olmak üzere diğer malların fiyatlarını saptayacaktı.[72]

---

[71] «İhtikârın men'i: Men-i İhtikâr Komisyonu'nun beyannamesi,» *Sabah*, 27 Mayıs 1917, s. 1-2.

[72] «İhtikâr mücadelesi: Müşterek ictima,» *Sabah*, 12 Haziran 1917, s. 1.

Men-i İhtikâr Heyeti'nin tüccar arasında ençok huzursuzluk yaratan kararı halk arasında «zincirleme usulü» diye anılan ticarî işleme karşı açtığı savaştı. Zincirleme usulünde mal, toptancı tüccardan doğrudan doğruya perakendeci esnafa devredilmiyor, «hava oyunu oynayan» spekülatörler arasında elden ele dolaşarak sürekli değer kazanıyordu.[73]

Heyet'nin kararı piyasadaki malların ilk sahiplerine devrini öngörüyordu. Böylece elinde mal bulunduran onu aldığı tüccara iade edecekti. Zincirleme usulünün ters işletilmesi için on gün tanınmış, bu süre sonunda elinde birkaç elden geçmiş mal bulunduran tüccar ya da esnafın önce askerliğinin teciline dair belgesi iptal edilerek askere alınacağı, ardından yasada gösterilen cezaya çarptırılacağı ilân edilmişti.[74]

Men-i İhtikâr Heyeti'nin zincirleme usulü ile ilgili bildirisi İstanbul tüccarı arasında panik yaratmış, Ticaret Odası'nda 18 kişilik bir murahhas heyet seçilerek «tüccar ve ahalinin hukukunu muhafaza» kararı alınmıştı.[75]

Murahhas Heyet zincirleme usulü üzerine bir layiha hazırlamış, bu belge İstanbul Ticaret Odası Heyeti'nce benimsenerek Men-i İhtikâr Heyeti'ne sunulmuştu. Layihada zincirleme usulünün geriye işletilmesinin birçok güçlüklere yol açacağı belirtilmiş, üzerinde spekülasyon yapılmış malların ilk sahiplerine kadar iadesi yerine bu tür mallara azamî fiyat diğer bir deyişle narh konması önerilmişti.

Ancak, Men-i İhtikâr Heyeti Ticaret Odası'nın önerisini geri çevirmiş, gerekçe olarak bu tür bir uygulamanın o güne değin büyük tüccarın spekülatif girişimlerine göz yummak olacağını, buna karşılık satılık malın son sahibi olan küçük esnafı cezalandırmak anlamına geleceğini ileri sürmüştü.[76]

---

[73] Sermayesi olan tüccar piyasadan malı toplayarak mal kıtlığı yaratıyor, ardından malı azar azar yüksek fiyatla piyasaya sürüyordu. Örneğin Men-i İhtikâr Komisyonu'nun yaptığı bir tahkikât sonucunda, Samuel Teyano ve Bayramzade İsmail Hakkı adlarında iki tüccar piyasadan 100.000 kadar kösele deriyi 29.000 lira ödeyerek topladıkları, bu malı parça parça sürerek yüzde 80 dolayında kazanç elde ettikleri ortaya çıkmıştı. «İhtikâra karşı mücadele,» *Tasvir-i Efkâr,* 29 Mayıs 1919, s. 1.

[74] «İhtikâra karşı mücadele: Komisyonun yeni icraatı,» *Tasvir-i Efkâr,* 31 Mayıs 1917, s. 1.

[75] «İhtikâra karşı mücadele: Ticaret Odası'nın dünkü ictimaı,» *Tasvir-i Efkâr,* 30 Mayıs 1917, s. 1.

[76] «İhtikâra karşı mücadele: Tüccar tarafından verilen layihanın reddi,» *Tasvir-i Efkâr,* 1 Haziran 1917, s. 1. Gazete, Komisyon'un kararını şu satırlarla savunuyordu:

Heyet'in diretmesi üzerine mallar ilk sahiplerine dönmeye başlamıştı. Örneğin, dört tüccar arasında gerçekleştirilen bir zincirleme usulü işleminin geri işletilmesi sonucunda 1.900 liralık deri 600 liraya inerek ilk sahibine ulaşmıştı.[77]

Men-i İhtikâr Heyeti, yayınladığı ikinci bir beyannamede zincirleme usulünün geri işletilmesini kolaylaştıracak bazı önerilerde bulunmuştu. Bundan böyle malın son sahibi, satın aldığı kimseye başvurarak malı aldığı ve kendisine sattığı fiyat arasındaki farkı isteyebilecekti. Satıcı isterse malın bedelini vererek malı geri alacak, ya da kendisine yüzde 2 kâr alıkoyduktan sonra fiyat farkını ödeyerek malı sattığı kimsede bırakacaktı. Bu işlem geriye doğru her aşama için yinelenecekti[78] Ancak, yüzde 2'lerin birçok yolsuzluklara yol açtığı görülerek bu uygulamaya bir süre sonra son verilmiş,[79] karar geriye işletilerek daha önce ödenen yüzde 2'lerin iade edilmesi kararlaştırılmıştı.[80]

Men-i İhtikâr Heyeti'nin zincirleme usulüne karşı verdiği mücadele pek başarılı olmamıştı. Tüccar bir yolunu bulup devreden çıkmış, ancak birkaç gayr-ı müslim Heyet'in gazabına uğramıştı. Heyet, sonunda Ticaret Odası'nın önerisini benimseyerek narha başvurmuş, Nestlé sütünden ayakkabı tamiratına kadar ticarî yaşamın hemen her alanına azamî fiyat saptamıştı.

İlk narh kibrite konmuş, onu fes ve kahve izlemişti. Ardından limon tozu, mum, ecza, kalay ve çakmak taşı narha tâbi tutulmuştu. Kah

«... tüccarın verdiği layihayı kabul etmek sahib-i sermaye olan bazı kesanın şimdiye kadar vuku' bulan intifaat-ı azimesine göz yumup eşyanın son sahipleri olan esnafı mahv etmek demek idi. Evvelce spekülasyon yaparak mallarını pahalıya satmış olanlar kendilerine mallarının iadesi tehlikesinden kurtaracaklar ve bu suretle eşyayı galî fiyatlar ile iştira eden ufak sermayeli kimseler mahvolacaktı. Binaenaleyh yalnız kendi hasis menfaatlerini düşünerek verdikleri layihanın reddi fevkalade musîb olmuştur.»

Men-i İhtikâr Heyeti 1 Haziran günlü bildirisinde Ticaret Odası'nın önerisini geri çeviriş nedenini şöyle özetliyordu:

«Tüccarlar namına serdedilen mütalaat Komisyonca tetkik olundu. Büyük tüccar derhal hükûmetce narh vaz'ı fikrinde iseler de bu suret elinde pahalı mal bulunduran küçük esnafın mahvını intac edeceği cihetle şayan-ı kabul görülmemiştir. «İhtikâr mücadelesi: Beyanname,» *Sabah*, 1 Haziran 1917, s. 1.

77 «İhtikâr mücadelesi: Zincirleme usulü ve tevkifât,» *Tavsir-i Efkâr*, 10 Haziran 1917, s. 1.

78 «İhtikâr mücadelesi,» *Sabah*, 4 Haziran 1917, s. 1.

79 «İhtikâr mücadelesi,» *Sabah*, 13 Haziran 1917, s. 1.

80 «İhtikâr mücadelesi,» *Sabah*, 17 Haziran 1917, s. 1.

venin okkası toptan 100, perakende 110 kuruş olarak saptanmıştı. Bu arada kahve narhının denetimi için kahvesi bulunan tüccar ve esnafın bir hafta içerisinde elindeki kahve miktarını Heyet'e bildirmesi istenmişti.[81]

Kibrit için de aynı yöntem uygulanmış, kibrit satış vesikası alan esnaftan, Heyet'ce dağıtılan «Üç kutu kibrit kırk para» yazılı levhayı dükkanının görünür bir yerine asması, aksine davrananların Divan-ı Harb'e verileceği ihtar olunmuştu.[82]

13 Haziran günü kahve ve kibrit bildirim süresi sona ermiş, Men-i İhtikâr Heyeti yayınladığı bir bildiride gizli kahve ve kibrit bulunduranları ihbar edenlere ödül olarak ortaya çıkardıkları malların tümünün verileceği ilân edilmişti.[83]

Heyet, ecza tüccarlarının satacakları malların fiyatlarını gösterir bir tarife hazırlamış, ecza depolarına dağıtarak isteği üzerine müşteriye gösterilmesini zorunlu kılmıştı. Eczacıların reçeteleri kaça yapacakları yine Heyet'in hazırladığı bir tarifeyle saptanmıştı.[84]

Heyet, basma, patiska, salaşpur, mermerşahi gibi malları ayrı ayrı narha tabi tutmuş, basma ve patiska için vesika çıkarmıştı.[85] Bu vesikalar için ekmek vesikaları esas alınmıştı. Puldan bir parça büyük ve üzerinde «Men-i İhtikâr Basma Vesikası» yazılı bu belgeler satış sonrası dükkan sahiplerince saklanacak ve müfettişler tarafından istendiğinde gösterilecekti.[86]

Men-i İhtikâr Heyeti'nin kararına göre, savaş öncesi Avrupa'dan ithâl edilmiş, konserve ve benzeri yiyecek maddesi, kristal ve çinko tabak vb. ev eşyası, lavanta, zıynet eşyası gibi mallar savaş öncesi fiyatının ancak iki katına satılabilecekti.[87]

Men-i İhtikâr Heyeti yayınladığı bir başka genelgede kösele, deri ve çivi fiyatlarının düşürüldüğüne dikkati çekerek, kunduracı ve eski-

---

81 «Ticari haberler: İhtikâr meselesi etrafında,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sayı 7, 16 Haziran 1333/1917, s. 108-112.

82 «İhtikâr mücadelesi,» *Sabah*, 9 Ağustos 1917, s. 3.

83 «İhtikâr mücadelesi,» *Sabah*, 13 Haziran 1917, s. 1.

84 «İhtikâr mücadelesi,» *Sabah*, 5 Haziran 1917, s. 1.

85 «İhtikâr mücadelesi: Basma vesikaları,» *Sabah*, 2 Temmuz 1917, s. 1. Heyet nüfus başına 4 arşın basma dağıtılmasını uygun görmüştü.

86 «İhtikâr mücadelesi,» *Sabah*, 4 Temmuz 1917, s. 1.

87 «İhtikâr meselesi etrafında,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sayı 8, 1 Temmuz 1333/1917, s. 125; «İhtikâr mücadelesi,» *Sabah*, 15 Haziran 1917, s. 1.

cilere ihtarda bulunmuş, haklarında şikayet vaki olur ve bu şikayetin haklı olduğu ortaya çıkarsa şiddetle cezalandırılacakları belirtilmişti.

Bu arada Heyet, halkın ayakkabı ihtiyacını karşılamak için girişimlerde bulunmuş, esnafa «harp kunduraları» adıyla dayanıklı ayakkabı yaptırtmayı kararlaştırmıştı. İtibâr-ı Millî Bankası, Heyet'in ucuz fiyatla deri sağlamasını kolaylaştırmak amacıyla 150.000 Osmanlı liras: tutarında kredi açmış, Levazımât-ı Umumiyye-i Askeriyye İdaresi deri, palamut ve benzeri bazı hammaddelerin sağlanmasında yardımcı olmayı üstlenmişti. Nitekim Harbiye Nezareti deri alımı için Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'yı görevlendirmişti. Harp kunduralarının 150 kuruşa piyasaya sürülmesi uygun görülmüştü.[88]

Men-i İhtikâr Heyeti'nin uyguladığı narhta mallar en ince ayrıntılarına kadar ayrı ayrı yer almıştı. Örneğin, Avrupa derilerine konan narh, listede 45 kalemde gösterilmişti.[89]

Heyet, bu tür ayrıntılarla da yetinmeyip işyerlerine bile ayrı narh uygulama gereği duymuştu: 15 Haziran tarihli bildirisinde Beyoğlu'nda Tokatlıyan Gazinosu'nda şekerli çikolata tozunun kilosu 80 kuruş üzerinden satılacağı belirtilmişti.

18 Haziran günlü bir başka bildiride Avrupa'dan gelme bonbon ve çikolatayı narhtan fazlaya satan tüccarın itirazı hiçbir şekilde dinlenmeyip tevkif edileceği kaydediliyordu. Yine aynı gün Nestlé süt bulunduran bazı dükkanların aşırı fiyat talebiyle süt satmaktan kaçındıkları hatırlatılıyor, elinde süt bulunduranların üç güne kadar Heyet'e başvurarak vesika almaları ve halka süt satmaları ihtar ediliyordu.[90]

Men-i İhtikâr Heyeti'nin spekülasyona karşı giriştiği mücadele sırf İstanbul'u kapsadığı için spekülatör tüccar bu kez faaliyet alanını taşraya kaydırmıştı. Heyet, İstanbul dışına narh konan malların çıkarılmasını yasaklamasına karşın karadan ve denizden erzak kaçakçılığının önü alınamıyordu. Nitekim taşra ve İstanbul piyasalarında fiyat farkları alabildiğine yükselmişti.[91] Bunun üzerine İstanbul'un ardından di-

---

88 «İhtikâr mücadelesi: 150 kuruşa ayakkabı,» *Sabah*, 3 Haziran 1917, s. 1; «Harb kunduraları,» *Sabah*, 18 Haziran 1917, s. 1; «İhtikâra karşı mücadele: İtibâr-ı Millî Bankası'nın bir muaveneti,» *a.g.g.*, 30 Mayıs 1917, s. 1.

89 «İhtikâr mücadelesi,» *Sabah*, 15 Haziran 1917, s. 1.

90 «İhtikâr mücadelesi,» *Sabah*, 18 Haziran 1917, s. 1.

91 «İhtikâr meselesi etrafında,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sayı 9, 16 Temmuz 1333/1917, s. 142. Dergi vilayetler arasındaki fiyat farklılıkları üzerine şu satırları yazıyordu:

ğer vilayetlerde de spekülasyonla mücadeleye girişilmiş, bu yörelerde genellikle belediye meclisleri temel tüketim maddelerine narh koymuş. ya da satış mağazaları açmıştı.

Ancak, spekülasyonun kaynağını yanlış yerde arayan ve esnafı hapse atarak ya da sürgüne göndererek çözüm bulduğunu sanan belediyeler yüksek oranlı enflasyonu önliyememişlerdi.[92] Spekülasyonla mücadelede İttihatçıların temel çelişkisi, bir yandan sermaye birikimini özendirirken, öte yandan savaşla birlikte belirginleşen gelir bölüşümündeki çarpıklıklara «iktisat dışı» yaptırımlarla çözüm arayışlarıydı.

İttihat ve Terakki'nin enflasyonla mücadele girişimi sonuçta, tüketiciye en yakın halkanın, mahalle bakkalı ve küçük esnafın peşine düşülmesiyle sonuçlanmıştı.[93] Bu arada, «millî iktisat» gereği gayr-ı müslim tüccar sıkı denetime tabi tutulmuş, bir kısmı spekülasyon ve istifçilikle suçlandırılarak para ve hapis cezasına çarptırılmıştı. Müslüman-Türk eşraf-tüccar ise birikimini sürdürmüş, gayr-ı müslimlerin tasfiyesi sonucu piyasada etkinliğini arttırarak fiyatları kolaylıkla güdümleye bilmişti.

Nitekim, Men-i İhtikâr Heyeti'nin faaliyette bulunduğu ilk altı ay içerisinde fiyat artış hızı düşeceğine artış kaydetmişti. Ocak 1917'den

---

«Aynı ihtiyac-ı mübrem içersinde bulunan memleketimizin hemen her tarafında mümkün mertebe birbirine yakın fiyatı mevcut olması lazım gelirken bilfarz Kastamonu ile Bolu'nun yahut Konya ile Nevşehir'in piyasaları arasında şayan-ı dikkat farklar göze çarpar. ..

Ahval-i adiyyede bu kadar farkı İstanbul'la New York piyasası arasında ancak görebilirdik.»

92 Para cezası ve hapis yanısıra sürgün muhtekirlere verilen cezalar arasındaydı. Örneğin «Halep'de ... ihtikâra devam eden 19 kişinin tevfik edilerek Adana'ya nefy edildiği ...» «İhtikâra karşı mücadele,» *Sabah,* 29 Mayıs 1917, s. 2.

93 Örneğin, Konya'da «ihtikâr»a başvuran bakkal ve küçük esnaf şu cezalara çarptırılmıştı:

«Mercimek kıyyesinin narhı 6 kuruşa iken 8 kuruşa satan Konya'nın Eksene Mahallesi'nden Bakkal Memiş bin Hasan'ın bir hafta, ve sade yağı kıyyesinin narhı 35 iken 41 kuruşa satan Yunusoğlu Mahallesi'nden bakkal Hasan Efendi bin İbrahim ve şeriki Trabzonlu Amedoğlu Mustafa'nın onbeşer gün, ve kuru üzümün kıyyesinin narhı 8 kuruşa olduğu halde 10 kuruşa satan Konya'nın Pörçekli Mahallesi'nden Sultan Hanlı Bakkal Hacı Halil bin Mahmud bir hafta, ve yumurtanın 3 adedinin narhı 1 kuruşa iken 2,5 unu bir kuruşa satan Beşreli Oteli müsteciri Bâb-ı Aksaray Mahallesi'nden Hacı İbrahimoğlu Aziz Efendi'nin on gün, ve bulgur kıyyesinin narhı 4 kuruşa iken 5 kuruşa satan Zincirlikuyu Mahallesi'nden Mustafaoğlu Bekir'in bir hafta müddetle hapislerine Konya Merkez-i Bidayet Mahkemesi ceza daire-i aliyyesince karar verilmiştir.»

Haziran 1917'ye kadar tüketici geçinme endeksi 405 puandan 670 puana yükselerek 265 puanlık bir artış gösterirken, Heyet'in faaliyete geçtiği Haziran ayından 1918 başına değin 670 puandan 1645 puana ulaşmış, 975 puanlık bir artış gözlenmişti.

İttihatçılar, Men-i İhtikâr Heyeti yanısıra, gelir bölüşümündeki çarpıklıkları giderici bir vergi politikasına da özenmişlerdi: 1917 sonlarına doğru o sıralarda Almanya, Avusturya-Macaristan ve Fransa'da uygulamaya sokulan savaş kazançları vergileri örnek alınarak bir Harp Kazançları Vergisi Kanunu hazırlanmıştı.[94]

37 maddelik bu yasa savaş yıllarında kazanılmış olağanüstü gelirleri vergilemeyi amaçlıyordu. Mükelleften alınacak beyanname ışığında, net kazançtan, savaş öncesi üç yılın ortalama kârı her savaş yılı için düşünülerek geriye kalanı Harp Kazançları Vergisi'ne tâbi tutulacaktı.[95]

Aşar yanısıra savaş nedeniyle iaşe hissesi alınan çiftçi, kendi ürününü satan köylü, resmî dairelerde çalışan memur ve müstahdem, sabit gelirli çalışanlar, sermayesi olmaksızın emeğiyle geçimini sağlıyanlar, sanatkârlar, dava vekilleri, tabib, mühendis, mimar, yayıncı, yazar, heykeltraş, ressam, besteci, cerrah, ebe, dişçi, baytar gibi serbest meslek sahipleri, matbaacılar, taşocağı işletenler, aşar ve diğer rüsum mültezimleri, içki imalatçıları, balıkçılar, içki, tütün ve enfiye bayileri, yıllık icar bedeli 3.000 kuruşu geçmeyen değirmenleri işletenler, kıyıda ve demiryolu istasyonlarında bulunanlar dışında nüfusu 2.000'den aşağı olan köy sakinleri, işgal bölgelerinden göç edenler ve savaş nedeniyle «memleketlerinden kaldırılanlar» Harp Kazançları Vergisi'nden bağışık tutulacaklardı.

Bu vergiye hazırlık olarak 8 Nisan 1918 günlü «Harç kazançları vergisinin temin-i tahsili için tedâbir-i evveliyyeyi muhtevi kanun»la Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan anonim şirketler ile anonim şeklinde olan kooperatif ve sermayeleri paylara ayrılmış komandit şirketlerin 31 Aralık 1917, ya da daha sonra son bulan ticarî yıllarına ait net gelirlerini dağıtacakları sırada, Harp Kazançları Vergisi için özel bir ihtiyat akçesi oluşturmaları şart koşulmuştu.[96]

---

[94] *Harp Kazançları Vergisi Kanun Layihası*, İstanbul; Meclis-i Mebusan Matbaası, 1333.

[95] «Harp kazançları vergisi kanunu,» *Vakit*, 27 Kânun-u evvel 1917, s. 1.

[96] Harb kazançları vergisinin temin-i tahsili için tedâbir-i evveliyyeyi muhtevi kanun —4 Nisan 1334—, *Düstur*, II. tertip, 10. cilt, s. 422-423.

Ancak, Harp Kazançları Vergisi tasarısı savaş yıllarında bir türlü yasalaşamamış, İttihatçıların iktidardan düşmesi ertesi Hürriyet ve İtilaf'ın çabasıyla, bir ölçüde İttihatçı eşrafa karşı kullanılmak üzere, 1919 yılı sonunda bir kararnameyle yürürlüğe konabilmişti. Bu vergi bir defaya mahsus olmak üzere, 1916, 1917 ve 1918 yıllarında elde edilen olağanüstü kazançlar, o günkü deyimiyle «temettuât-ı fevkalade» üzerine tarh olunmuştu.[97]

8. İktisadiyyat Meclisi'nin kuruluşu ve Umur-u İktisadiyye Nezareti girişimi

Men-i İhtikâr Heyeti İttihatçıların savaş yıllarında uygulamayı denedikleri devletçiliğin, ya da kendi deyişleriyle «devlet iktisadiyyatı» politikasının bir parçasını oluşturuyordu. Bu yıllarda Babıâli dış ticareti denetlemek amacıyla İhracat Heyeti'ni kurmuş, yabancı ülkelerle ticarî ilişkileri büyük ölçüde devlet eliyle yürütmüştü. Ayrıca serbest kur politikası bırakılarak kambiyo işlemleri Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu'ndan geçmişti.

İç ticarette de devlet hemen hemen her alana müdahale etmiş, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, Merkez ve Taşra İaşe Heyetleri, İaşe Umum Müdürlüğü, İaşe Meclisi gibi kuruluşlar aracılığıyla arz-talep ilişkilerini düzenlemeye koyulmuş, karne, narh vb. yöntemlerle fiyatları güdümlemeyi denemişti.

Bu arada genel iktisat politikasını saptamak üzere daha üst düzeyde bir karar organına gerek duyulmuş ve 1917 başlarında İktisadiyyat Meclisi kurulmuştu.[98]

Ticaret ve Zıraat Nazırı'nın başkanlığında 24 üyeden oluşan İktisadiyyat Meclisi, ülkenin iktisadî gelişimi için gerekli yasa taslakların hazırlayacak, yasaların etkin kılınmasıyla ilgili önlemler önerecek, deniz ticaretini özendirici kararlar alacak, gümrük ve taşıt araçları tarifelerini saptayacaktı. Ayrıca, Meclis'in devletçe girişilmesi yararlı olacak işletmeler konusunda ilgili daireleri uyarması bekleniyordu.[99]

---

[97] Harp kazançları vergisi hakkında kararname —14 Kânun-u evvel 1335—, *Düstur,* II. tertip, 11. cilt, s. 495-512; *Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararname,* İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1335; *Harp Kazançları Vergisi Hakkındaki Kararnamenin Suver-i Tatbikiyyesini Mübeyyin Talimatname,* İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1335.

[98] Tekin Alp, «İktisadiyyat Meclisi,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 38, 29 Kânun-u evvel 1332, s. 1-2; Z(e). N(un)., «Osmanlı Türklerinde iktisadî hareket,» *Türk Yurdu,* yıl 5, cilt 11, sayı 12, 2 Şubat 1332, s. 190-194.

[99] «İktisadiyyat Meclisi teşkilât ve vezâifine dair irade-i seniyye layihası,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 38, 29 Kânun-u evvel 1332, s. 6-7.

İktisadiyyat Meclisi üyeleri, doğal üye ve atanmış üye olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Doğal üyeliklerde bakanlıkların iktisadî sorunlarla ilgili genel müdürleri bulunuyordu. Atanmış üyeler ise Ayân ve Mebusan Meclisleri üyeleri, Darülfünun muallimleri, ticaret odalarında başkanlık ve üyelik eden kişilerle iktisat alanında sözsahibi ve bilgisini kanıtlamış kimseler arasından Ticaret ve Zıraat Nazırı'nca üç yıl süreyle atanacaktı. Bu üyeler, aynı zamanda devlet memuriyetinde iseler, bu görevlerini de sürdürebileceklerdi.

Gündemini Ticaret ve Zıraat Nezareti'nin hazırlayacağı Meclis, Ticaret ve Zıraat Nazırı'nın çağırısı üzerine toplanacaktı. Nazırların tümünün İktisadiyyat Meclisi'ndeki görüşmelere katılma yetkisi bulunuyordu.

İktisadiyyat Meclisi, gerek gördüğünde, fikir ve görüşlerine başvurmak üzere uzman kişileri oturumlara çağırabilecekti. Bu arada, Ticaret ve Zıraat Nezareti, vilayet iktisat müdürlerinden gelen raporları basarak Meclis üyelerine dağıtacak, bunlar üzerinde üyelerin görüşlerini alacaktı. Meclis üyeliği fahrî bir görev olacak, ancak, her üyeye huzur hakkı olarak bir lira verilecekti.

İktisadiyyat Meclisi ilk kez 1 Ocak 1917 günü Ticaret ve Zıraat Nazırı Ahmet Nesimi Bey'in başkanlığında toplanmıştı.[100] Doğal üye olarak Meclis'te Ticaret ve Zıraat Nezareti Müsteşarı Mustafa Şeref, Ticaret Müdür-ü Umumîsi Münir, Zıraat Müdür-ü Umumîsi Nesib, Sanayi Müdür-ü Umumîsi Said, Nafıa Nezareti'nden Nafıa Müdür-ü Umumîsi Süleyman Sırrı, Turuk u Maâbir Müdür-ü Umumîsi Selahattin, Demiryolları Müdür-ü Umumîsi Mustafa, Hariciye Nezareti'nden Umur-u İdare Müdür-ü Umumîsi Suat, Maliye Nezareti'nden Müsteşar Hasan Tahsin, Varidât Müdür-ü Umumîsi Faik Nüzhet, Rüsumât Müdür-ü Umumîsi Sırrı beyler yeralmıştı. Atanan üyeler arasında ise İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî üyesi, Darülfünun İctimaiyyat Müderrisi Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki İstanbul Murahhası Kemal, Divan-ı Muhasebât Reisi Tevfik, Osmanlı Bankası Komiseri Hamid beyler bulunuyordu.

Dört saat süren ilk oturumda tartışılan temel sorun iktisadî yaşamda ne tür bir politika izleneceği, liberal bir iktisat politikasının geçerliliği ve müdahalecilikte benimsenecek ilkeler olmuş, oybirliğine yakın bir çoğunlukla «hayat-ı iktisadiyyede devlet tarafından müdahale olunması» görüşü kabul edilmişti.[101]

---

100 «İktisadiyyat Meclisi,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 38, 29 Kânun-u evvel 1332, s. 6.

101 «İktisadiyyat Meclisi,» *Sabah,* 20 Kânun-u sânî 1917, s. 3. Gazetenin verdiği haberde şu satırlar yer alıyordu:

İktisadiyyat Meclisi ikinci kez 15 Ocak günü toplanmış, şeker sorunu üzerine bir genel görüşme açarak ülkede şeker fabrikaları kurulup kurulamıyacağını tartışmıştı.[102] O sırada Avrupa basınında, iklim koşulları nedeniyle Osmanlı topraklarının pancar ekimine elvermiyeceği türünde «uyarıların» yer almasına karşın, Meclis şeker fabrikaları açma kararı almıştı.

1917 Şubatında İktisadiyyat Meclisi şeker fabrikalarının kurulmasını özendirmek amacıyla bir yasa tasarısı hazırlamıştı.[103] Tasarı gereğince şeker fabrikası kuracak kişilere, Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı'nda belirtilen ayrıcalık ve bağışıklıklar yanısıra sübvansiyonda bulunulması kararlaştırılmıştı.[104] Ayrıca, şeker taşımacılığı için tarifelerde indirim sağlanması öngörülmüştü.

Şeker fabrikaları Anadolu'nun yüksek yaylalarında kurulacaktı. Fabrika cıvarında pancar ekiminin özendirilmesi için gerekli önlemler alınacak, fabrikatörler tarafından köylüye pancar ekimine mahsus olarak avans verilecekti. Ticaret ve Zıraat Nezareti ayrıca, üreticiye tohum ve tarımsal araç, gereç dağıtacak, pancar ekimi ve toplanmasını köylüye öğretecek yabancı uzmanlar getirtecekti.

1917 sonlarına doğru İttihatçılar, İktisadiyyat Meclisi ötesinde, devletin giderek iktisadî bir işlev üstlenmesini sağlayacak bir bakanlık tasarısı üzerinde çalışmaya başlamışlardı.[105] Ticaret ve Zıraat Nezareti yerine kurulması düşünülen Umur-u İktisadiyye Nezareti, ülkede gerçekleştirilecek iktisadî reformları yürütecek, iç ve dış iktisat politikalarını yönlendirecekti. Bu bakanlıkta bir iktisadî kurmay heyeti (er-

---

«Müzakerât esnasında en ziyade münakaşâta sebebiyyet veren mesele hayat-ı iktisadiyyede serbestî ve müdahale esaslarıdır. İttifaka yakın bir ekseriyet hayat-ı iktisadiyyede devlet tarafından müdahale olunması cihetini iltizam etmiştir ki bugün memâlik-i mütemeddinenin ekserisinde siyaset-i iktisadiyye ve ictimaiyyede en ziyade bu esas hakimdir.»

102 «İktisadiyyat Meclisi,» *Sabah*, 20 Kânun-u sânî 1917, s. 3.

103 «Şeker fabrikaları hakkında, «*İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 43, 1 Mart 1333, s. 8.

104 Fabrikacıların sermayelerinin hiç olmazsa yarısının «millî sermaye» olması öngörülmüştü. «Şeker meselesi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, 9 Şubat 1332, yıl 1, sayı 42, s. 8.

105 Ahmet Hamdi, «Umur-u İktisadiyye Nezareti,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sene 2, sayı 12/36, 21 Mart 1334/1918, s. 190-194; Ahmet Emin, «İktisat Nezareti,» *Vakit*, 18 Mart 1918, s. 1; «İktisat Nezareti teşkili,» *Tanin*, 17 Mart 1334, s. 3.

kân-ı harbiyye-i iktisadiyye) görev alacak, «teali-i iktisadiyyemize medâr olabilecek tedabîr ve esasât» kararlaştırılacaktı.[106]

Umur-u İktisadiyye Nezareti girişimi İttihat ve Terakki'den büyük destek görmüştü. Ziya Gökalp, böyle bir bakanlığın, ya da kendi deyimiyle «Millî İktisat Nezareti»nin, «millî iktisad»ın zorunlu kıldığı bir kuruluş olduğunu savunuyordu. Gökalp, gümrük, demiryolu ve limanların bu bakanlığın denetiminde işletilmesini öneriyor, İtibâr-ı Millî Bankası'nın murakıplığının da aynı bakanlığa verilmesini diliyordu. Öte yandan, Millî İktisat Nezareti «esnaf korporasyonlarını şehir esasından çıkararak millet esasına göre teşkile» çalışarak ulusal düzeyde örgütlenmiş bir küçük üreticilik ağı oluşturabilecekti.[107]

Gökalp'e göre, Millî İktisat Nezareti'nin görevlerinden biri de sosyal devletin gerekli kıldığı önlemleri almaktı: «Amelenin ve bilhassa kadın ve çocuk işçilerin sıhhat, haysiyet ve istikballerini temin edecek ictimaî kanunları» bu bakanlık hazırlamalıydı.

Tekin Alp de, Umur-u İktisadiyye Nezaretine sahip çıkıyor, böyle bir bakanlığın «devlet iktisadiyyatı»nın bir gereği olduğunu savunuyor-

---

106 Tekin Alp, «İktisadiyyat Nezareti,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 3, sayı 68, 22 Teşrin-i sânî 1333, s. 1-3. Savaş yıllarında kurulan diğer iktisadî örgütler gibi, İktisadiyyat Nezareti de Almanya'dan örnek alınıyordu. Bu konuda Tekin Alp şunları yazıyordu:

> «Bugün artık bütün milletler anlamışlardır ki bir memleketin ruhu, usâre-i hayatı, medâr-ı kıvamı iktisadiyyatıdır. Top, tüfek kuvvetinden evvel kuvve-i iktisadiyyenin tesirâtı gelir. Bundan dolayı her yerde devlet iktisadiyyatına yeni istikametler veriliyor, her tarafta yeni yeni iktisadî teşkilât vücude getiriliyor. Bu cümleden olarak Almanya'da dahi memleketin dahilî ve haricî siyaset-i iktisadiyyesini idare etmek üzere ayrıca bir İktisadiyyat Nezareti teşkiline ve hatta bunun için Kanun-u Esasî'nin tadiline teşebbüs olunmuştur.
>
> ... Bizde şimdiye kadar iktisadiyyata lakayd kalmış olan muhitler tamamen intibaha gelmiş ve Harb-ı Umumî'ye kadar millî iktisattan eser görülmediği halde az müddet zarfında millî iktisat millî mefkurenin en mühim bir rüknü haline gelmiştir. Artık bundan böyle başlı başına bir İktisadiyyat Nezareti'nin teşkili hususunda tereddüde mahal yoktur. ...
>
> Ticaret ve Zıraat Nezareti yerine teşkil edilmesi lazım gelen İktisadiyyat Nezareti'nin vazifesi idarî muamelât-ı kırtasiyye ile uğraşmaktan ibaret olmayıp memlekette tatbiki lazım gelen islahat-ı iktisadiyyeyi, dahilî ve haricî siyaset-i iktisadiyyemizi tayin ve idare etmekten ibaret olmalıdır.
>
> ... İktisadiyyat Nezareti'nin vazifesi; müşavirleri, muavinleri, erkân-ı harbiyyesi ile beraber tealî-i iktisadiyyemize medar olabilecek tedâbir ve esasatı kararlaştırmaya münhasır olmalıdır.»

107 Ziya Gökalp, «Türklerde millî iktisat devreleri,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1. sayı 44-48, 8 Mart 1333, s. 4.

du. Savaşla birlikte devletçilik birçok ülkede benimsenmiş, devlet, iktisadî yaşamın hemen her alanına girmişti.[108]

Tekin Alp'e göre Osmanlı Devleti geri kalmış bir ülkeydi ve yüzyıllarca kapitülasyonlar nedeniyle iktisaden yabancı tahakkümü altında ezilmişti. Bu nedenle Osmanlı Devleti, iktisadî sorunlarına çözüm bulabilmek için diğer ülkelere oranla devlet aygıtının «müzaheret ve muaveneti»ne çok daha fazla gerek duyuyordu.

«Millî iktisat» ilkeleri ötesinde İttihatçıları böyle bir bakanlık kurmaya sevkeden somut neden iaşe sorunuydu. Nitekim, Umur-u İktisadiyye Nezareti ile ilgili ilk çalışmalar Men-i İhtikâr Kararnamesini hazırlayan komisyonda başlamıştı.[109]

O güne değin temel tüketim maddelerinin sağlanması ve dağıtımı ayrı ayrı yasalarla, değişik devlet dairelerince yürütülmek istenmiş, bunda pek başarılı olunamamıştı. Kurulacak yeni bakanlık, yukarıdaki görevleri yanısıra, başta besin maddeleri olmak üzere temel tüketim maddelerinin üretimini, taşınmasını ve dağıtımını üstlenecek, spekülasyonun önüne geçecek, mallara tavan fiyat koyarak tüketiciyi koruyacaktı. Bakanlık, ayrıca, zorunlu tüketim maddelerinin ithalâtını özendirecek, ihracını sınırlandıracaktı.[110]

Öte yandan, bakanlığın, müttefik ve tarafsız ülkelerde, devlet adına temel tüketim maddeleri alımıyla uğraşacak örgütler kurması düşünülüyordu. Dağıtım işlerinin etkin bir biçimde yürütülmesi için mahallelerde, mahalle sakinlerinden seçilecek «tevzi heyetleri» oluşturulacak. bu heyetler bakanlık yetkililerince denetlenecekti.

Böylece, köy ve mahallelerde halkın seçtiği kimselerden oluşacak tâli dağıtım şubeleri, nahiye ve kaza merkezlerinde ve vilayetlerde tâlî dağıtım şubeleri üyelerince seçilecek merkez heyetleri kurulacaktı. Bu arada, İhracat Heyeti Umur-u İktisadiyye Nezareti'ne bağlanacak, bakanlığa her türlü kara ve deniz taşıt araçlarından yararlanma yetkisi verilecekti.

---

108 Tekin Alp, «İktisadiyyat Nezareti,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 3, sayı 68, 22 Teşrin-i sânî 1333, s. 2.

109 «Umur-u İktisadiyye Nezareti,» *Sabah*, 17 Mart 1918, s. 1-2; «İktisat Nezareti teşkilâtı,» *Tanin*, 17 Mart 1334, s. 3. *Tanin* Gazetesi «Men-i İhtikâr Kararnamesini tetkik eden encümen bu babdaki vazifesini ikmâl ederek mazbatasını tanzim etmiş ve kanunun da ismini değiştirerek 'Umur-İktisadiyye' Kanunu tesmiye eylemiştir» diyordu.

110 «Umur-u iktisadiyye kanun layihası,» *Vakit*, 18 Mart 1918, s. 2. Yasa teklifi 45 maddeden oluşuyordu.

9. Yeni bir bakanlık: İaşe Nezareti

Umur-u İktisadiyye Nezareti isim olarak gerçekleşmemişse de aynı işlevi görecek bir bakanlık 1918 yılının yaz aylarında kurulmuş ve günün ivedi sorunu göz önünde bulundurularak İaşe Nezareti adını almıştı. Bakanlığın başına o güne değin ülke ekonomisiyle yakından ilgili bir kişi, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey getirilmişti.[111]

Ordunun, yoksul halkın ve devlet memurlarının iaşesi için gerekli besin maddelerinin ve diğer temel tüketim maddelerinin sağlanması ve fiyat artışlarının önlenmesi bakanlığın temel uğraş alanıydı.[112] Ayrıca, kamu yararına hizmet gördükleri bakanlıkça onaylanan kurum ve derneklerin ihtiyaçları da İaşe Nezareti'nce karşılanacaktı.[113]

30 Temmuz 1918 günlü İaşe Nezareti Hakkında Kararname'de bakanlığın amacına yönelik her türlü alım satım işlemlerinde bulunabileceği, gerekli gördüğü alanlarda devlet adına sınaî işletmeler kurarak doğrudan üretime girişebileceği kaydediliyordu. Bu nedenle İaşe Nezareti'ne 5 milyon liralık bir ödenek ayrılmıştı.

Öte yandan, üretimin arttırılması ve malın gerekli yerlere sevki için İaşe Nezareti'nce talep olunacak miktarda işgücünün Harbiye Nezareti tarafından bu bakanlığın emrine tahsis edileceği belirtiliyordu. Demiryolu ve karayolu taşımacılığında asker, cephane ve savaş araç gereçleri taşınmasına ayrılmış olanlar dışındaki vagon ve motorlu araçlar İaşe Nezareti'ne devrediliyordu. Seyr ü Sefain İdaresi de gerekli deniz taşıt araçlarını bakanlık emrine veriyordu.

---

111 Osman Nuri [Ergin] Nezaret'in kuruluşu sırasındaki gelişmeleri şöyle değerlendiriyordu:

> «Gittikçe ehemmiyet kesbeden iaşe işlerinin askerî cihetçe merbut bir umum müdürlük halinde görülmesinde de arzu edildiği nisbette fayda görülmediğinden bu vazifenin bir kere de kabineye dahil olacak bir mes'ul nazır marifetiyle ifası tensib edilmiş ve mezkur nezarete harb bidayetinden beri millî şirketlerin başında bulunarak tecrübesi artmış ve Cemiyet'in her tarafta mevcut olan teşkilâtı dolayısıyle kendisi başta oldukça muvaffakiyeti tabii görülmüş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey nasb edilmiştir.» Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediyye,* 1. cilt, İstanbul, 1338/1922, s. 875.

112 İaşe Nezareti hakkında kararname —30 Temmuz 1334—, *Düstur,* II. tertip, 10. cilt, s. 558-562.

113 Hilâl-i Ahmer, Matbuat, Müdafaa-i Milliyye, Donanma, Himaye-i Etfâl Cemiyetleriyle Darüleytamlar ve bunlara benzer dernek ve kurumlar kamuya yararlı kuruluşlar olarak gösterilmiştir. «İaşe işleri,» *Tanin,* 28 Eylül 1918, s. 3.

İaşe Nezareti, hükûmetin aynî olarak topladığı öşürü, Maliye ve İaşe Nezaretlerinin birlikte saptadıkları fiyat üzerinden devralacaktı. Ayrıca, Osmanlı müttefiklerinin işgali altında bulunan Romanya ve Ukrayna gibi ülkelerden Osmanlı Devleti'nin payına düşen her türlü mal İaşe Nezareti'nin emrine veriliyordu.

Üretici, öşür yanısıra, bir o kadar ürünü, bakanlıkça saptanan fiyat üzerinden İaşe Nezareti'ne devretmekle yükümlüydü. Bu miktar ihtiyacı karşılamadığı takdirde gerek duyulan ürün fazlası serbest piyasadan sağlanacaktı.

İaşe işlerini yürütmek üzere bakanlık nezdinde iki genel müdürlük oluşturulmuştu: Muamelât-ı İdariyye Umum Müdürlüğü aşar ve bir o kadarının toplanması ve ihtiyaca göre, orduya, memur ve yoksul halka dağıtımıyla uğraşacaktı. Muamelât-ı Ticariyye Umum Müdürlüğü ise aşardan ve bir mislinden elde edilemiyen ya da ihtiyacı karşılamayan malları serbest piyasadan sağlamakla yükümlüydü.[114] Bu genel müdürlük ayrıca üretimi arttırmak için gerekli önlemleri alacak ya da doğrudan üretimde bulunacaktı.[115]

Bakanlığa bağlı bir diğer birim Nakliyât Umum Müdürlüğü'ydü. Kara, deniz ve demiryolları ile ilgili üç şubesi bulunacaktı. Muvazene Umum Müdürlüğü ise bakanlığın beynini oluşturacaktı. Ülkenin «iktisadî muvazenesi»ni sağlamak amacıyla her türlü bilgiyi toplayacak ve bunları değerlendirerek iktisadî gelişmeyi gerçekleştirecekti. İaşe Nazırı Kemal Beyin deyimiyle, Muvazene Umum Müdürlüğü bakanlığın «uzv-u mütefekkîri» [düşünen organı] olacaktı.

Bakanlıkta ayrıca bir Matbuat Kalemi'ne yer verilmişti. Basınla sürekli ilişkide bulunacak olan bu sekreterlik iktisadî sorunlarda kamu oyunu aydınlatacak, düzenleyeceği basın toplantılarıyla iaşe işlerinde tüketiciye bilgi verecekti.

Kararnameye göre İaşe Nezareti, besin maddesi ve diğer temel tüketim maddelerini üreten fabrika, değirmen, fırın, imalâthane, kârgâh gibi kurumları, mağaza ve ardiyeleri, kara ve deniz taşıt araçlarını bedellerini peşin ödeyerek kamulaştırabiliyordu.

---

[114] Muamelât-ı Ticariyye Umum Müdürlüğü aşağıdaki on şubeden oluşuyordu: Mahrukât, Hububât, Mevadd-ı İptidaiyye, Mamulât-ı mütenevvia, Melbusât, Mensucat, Levazım, Mevadd-ı Gıdaiyye, Mevâşî, ve Tahniye Şubeleri. «İaşe Nezareti'nde,» *Vakit*, 2 Eylül 1918, s. 2.

[115] «İaşe teşkiltı etrafında - İaşe Nazırının matbuata beyanâtı,» *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s. 1-2; «İaşe Nazırımızın beyanâtı,» *Sabah*, 25 Ağustos 1918, s. 1.

Paranın sürekli değer yitirişi nedeniyle, öşüre tâbi olmayan, hükûmetçe nakdî olarak vergilendirilen toprak ürünleri ve hammaddelerin, İaşe Nezareti'nin gerekli görmesi üzerine, aynî olarak vergilendirilmesine gidilebiliyordu.

İaşe Nezareti bu işleri yürütebilmek için yurt çapında bir örgüt ağı oluşturuyor, belli başlı kentlerde İaşe Müdürlükleri kuruyordu.[116] Diğer yörelere ise birer «mubayaa vekili» atıyordu. Bunların maiyetinde dağıtım ve taşımacılık işleriyle uğraşacak memurlar çalışacaktı.

İaşe Nazırı Kemal Bey'in demeçlerinden anlaşıldığı kadarıyla, bakanlık ilk planda spekülasyon ortamında güç durumda kalan sabit gelirli memur kesimine el uzatmayı düşünüyordu. Savaş nedeniyle yoksullaşan bu kesime sübvansiyonlu erzak dağıtımına gidiliyor, elbise, ayakkabı ve benzer ihtiyaçları karşılanıyordu.

İaşe Nezareti, ayrıca, «fukara ve muhtacîn sınıf»a aşevleri aracılığıyla ucuz ya da parasız yemek dağıtmayı amaçlıyordu. Nitekim Kemal Bey İaşe Heyeti başkanlığında bulunduğu sırada düşük bir bedel karşılığında fakir halka yemek dağıtan 25 kadar aşhane açmıştı. Bakanlık bunların sayısını arttırarak yüz bin dolayında fakirin iaşesini sağlayacaktı. Bu alanda Kızılay ile ortak çaba sarfedilecek, «Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri»nin bulunmadığı yerlerde «İaşe Nezareti Aşhaneleri» açılacaktı.

İaşe Nezareti'nin kuruluş çalışmaları iki ay sürdü. Eylül ayında İaşe Umum Müdürlüğü'ne bağlı bulunan değirmenlerin peyderpey İaşe Nezaretine devir ve teslimi başladı.[117] Ekim ayı başında yine aynı müdüriyetten aşocakları, ekmek tevzi mahalleri ve anbarlar devralındı ve bakanlık memurları yeni görevlerine başladılar.[118]

Ancak, savaş yitirilmişti. Talat Paşa Kabinesi çekilmiş, yerine İzzet Paşa sadrazamlığa getirilmişti. İaşe Nezareti Kemal Bey'den alınmış, Doktor Celal Muhtar Bey'e verilmişti.[119]

---

116 İstanbul İaşe Müdürlüğü'ne İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul kâtib-i mes'ullerinden Vehbi Bey getirilmişti. «İaşe Nezareti'nde,» *Vakit,* 4 Eylül 1918, s. 2

117 «İaşe Nezareti'nde değirmenlerin devir ve teslimi,» *Tanin,* 22 Eylül 1918, s. 3.

118 «İaşe Nezareti'nde,» *Tanin,* 21 Eylül 1918, s. 4.

119 Talat Paşa Kabinesi'nin istifa ettiği güne değin ekmek dağıtımıyla İaşe Umum Müdürlüğü uğraşmıştı. Bu müdürlük Maliye'den hergün aldığı 140.000 lira ile piyasadan un sağlıyor ve fırınlara dağıtıyordu. İaşe Nezareti kendi olanaklarıyla un sağlamayı deruhte ettiği gün hükûmet çekilmişti. O sırada Nezaret'in elinde İstanbul'un iki günlük ihtiyacını karşılayacak bir milyon kilo buğday bulunuyordu.

Mütarekenin ilânı ve İttihat ve Terakki'nin hükûmetten çekilmesi İaşe Nezareti'nin etkinliğini sınırlamıştı. İttihatçıların yerine Hürriyet ve İtilaf mensupları bakanlık yönetimine getirilmiş, bir süre sonra da Çanakkale Boğazı'nın açılarak İstanbul'a erzak gelmesi üzerine iaşe işlerinin bir bakanlık düzeyinde sürdürülmesine gerek kalmadığı savı ileri sürülmüştü.

20 Ocak 1919 günü yayınlanan bir kararname ile İaşe Nezareti kaldırılmış, vilayetlerdeki iaşe müdüriyetleri lağvedilmişti. İaşe işleri eskiden olduğu gibi Ticaret ve Zıraat Nezareti'ne bağlı bir İaşe Umum Müdürlüğü'ne devredilmişti.[120]

* * *

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, savaşan ülkelerde ekonomilere müdahale gereği duyulmuş, piyasa mekanizmasını düzenleyici arz-talep iliş-

---

Bu buğdayın hemen öğütülmesi olanak dışıydı. Nezaret'çe el konulan değirmenler tüccarın buğdayını öğütmekle meşguldü. Celal Muhtar Bey bu nedenle Nezaret'in un ihtiyacını yine piyasadan sağlama yoluna gitmişti. Un tüccarlarını Nezaret'e çağırmış ve pazarlığa girişmişti. Celal Bey daha sonraki gelişmeleri şöyle anlatıyordu:

«Uncuları çağırarak un almaya teşebbüs ettim. Çuvalına cinsine göre 25, 28, 30 lira istediler. Halbuki pek iyi biliyordum ki bu fiyatlara verdikleri unun sermayesi 18, 19 liradan fazla değildi. Bir de bir okka buğdaydan bir okka un yapabilmek için içine arpa, paspal, hatta saman ve talaş karıştırıldığını da biliyordum. Çaresizlik içinde bulunduğum için ister istemez pazarlığa giriştim. Fikrimin tüccarın menfaatine halel vermemek olduğunu, fakat kendilerinin de menâfi-i umumiyyeyi nazar-ı dikkate almaları lazım geldiğini söyledim. Matteessüf sözüm çok tesir etmedi. Pek az tenzilât icra ettiler. Unu arzu edemiyeceğim bir fiyata aldım. Fakat iş bu şekilde kalamazdı.» »İaşe işleri: Celal Muhtar Bey'in beyanâtı,» *Tanin*, 19 Teşrin-i evvel 1918, s. 2.

Un tüccarlarının yüksek fiyat istemeleri üzerine Celal Muhtar Bey Nezaret'in el koymuş olduğu değirmenlerde tüccar için buğday kırılmasını men etmiş, bizzat Nezaret'in elindeki buğdayın öğütülmesini emretmişti. O güne değin tüccar buğdayını öğütmek için Nezaret'e vagon başına 150 lira ödüyordu. Değirmenlerdeki «iş başları»na ayrıca vagon başına 450 lira rüşvet verilmesi adet olmuştu. Nitekim hükûmet tüccardan un satın aldığı zaman bu rüşvet hazineye yansıyordu. Öte yandan tüccar bu tür görünür ve görünmez masraflarını çıkarttıktan sonra çuval başına on liranın üzerinde, diğer bir deyişle yüzde 50 dolayında bir kâr sağlıyordu.

18 Ekim gününden itibaren Nezaret kendi buğdayını öğüterek piyasaya başvurmadan İstanbul'un ekmeklik ununu sağlamıştı. Un tüccarları böylece en büyük müşterisini yitirmişti. Buğday fiyatları piyasada beş gün içinde 33 kuruştan 21 kuruşa düştü. Günlük talep 5.200 çuval üzerinden Hazine günde 60.000 liranın üzerinde kazanç sağlamış oldu.

[120] İaşe Nazırı Celal Muhtar Bey de Ticaret ve Zıraat Nazırlığına atandı. «İaşe Nezareti,» *Sabah*, 28 Teşrîn-i evvel 1918, s. 1.

kileri bir kenara bırakılarak devlet güdümünde iaşe örgütleri kurulmuştu.

Benzer gelişmeler Osmanlı ekonomisinde de gözlenmiş, Babıâli, savaşla birlikte büyük kentlerin iaşesini örgütlemeye girişmişti. Başlangıçta belediyelere verilen görev, bu birimlerin yetersiz kalışı üzerine ülkenin en yaygın ve güçlü örgütü olan İttihat ve Terakki'ye devredilmişti. Cemiyet'in İstanbul Murahhası Kemal Bey'in gözetiminde kurulan Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerin iaşesini üstlenmiş, ekmek, şeker, gaz gibi temel tüketim maddelerinin sağlanması ve dağıtımını örgütlemişti.

Bu arada Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, İttihatçıların özlemini duydukları sermaye birikimi sorununa da çözüm getirmiş, «millî» anonim şirketler için gerekli fonların oluşumuna katkıda bulunmuştu.

İttihat ve Terakki başlangıçta piyasayı tümüyle denetlemekten kaçınmış, temel tüketim maddelerini karneye bağlayarak talebin giderilmesini çalışmıştı. Ancak, karaborsa ve istifçiliğin yaygınlaşması ve fiyatların alabildiğince yükselmesi üzerine narh uygulamasına geçilmiş, devletin saptadığı fiyatların üzerinde satış yapanlar Divan-ı Harb-ı Örfî'ye verilmişlerdi.

Savaş yıllarında İttihat ve Terakki'nin iaşe politikası istikrarlı bir gelişim gösterememişti. Karneden narha kadar değişik yöntemlere başvurulmuşsa da kent halkının beslenme sorununa kalıcı bir çözüm getirilememiş, etkin bir iaşe örgütü oluşturulamamıştı.

İaşecilik, İttihat ve Terakki'nin savaş döneminde zorunlu olarak uygulamaya soktuğu «devlet iktisadiyyatı»nın bir parçasını oluşturmuştu. 1914 ertesi devlet iktisadî yaşamın hemen her alanında etkinliğini arttırmıştı. Dış ticaret büyük ölçüde devlet eliyle yürütülmüş, kambiyo işlemleri devlet denetimine verilmiş, Mebusan ve Ayân Meclisleri yanısıra İktisadiyyat Meclisi ve İaşe Meclisi kurularak ülkenin iktisadî gelişimi bu kuruluşlar aracılığıyla yönlendirilmek istenmişti. Savaşın son yılında kurulan İaşe Nezareti ise savaş devletçiliğinin yürütme organı olarak düşünülmüştü.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA FİYAT HAREKETLERİ VE GELİR DÜZEYLERİ

«*Mahalleden iki gündür verilmiyor ekmek*
Kolay değil gece gündüz bu açlığı çekmek
Zavallı milletin aç karnı dört buçuk senedir
İaşe mes'elesi hâllonulmuyor bu nedir ...

Satıldı evlerin eşyası hep bir ekmek için
Ne yaptı millet acep bu azâbı çekmek için
Kiminde kalmadı yatmak için yatak yorgan
Doyunca bulamadı birçokları yazık kuru nân.

Şaşırdı yollarını genç kadınlar oldu zelil
Eden bu milleti açlıktır hep bu rütbe sefil
Sokak sokak kadın erkek çoluk çocuk dilenir
Görünce bunları bir yâre dilde tazelenir.

Mahalle ekmeği çıkmazsa iş fenâlaşıyor
Çoluk çocuk dökülüp yollara aç ağlaşıyor
O gün hamur çamur ekmekler onbeşe satılır
Paran da yoksa yetim yavrularla aç yatılır.

Elimde iğne kalem var da ben de muhtâcım
Yetim Vedat'ım ile kırk sekiz saattir açım
Çalışmak isterim iş yok, bu hale hayrânım
Bu aç yetime bakıp ağlarım perişânım.

Vatan harâbe fakir millet aç sefil uryân
Bugün düşüncesi halkın biraz kömür ile nân.»

Yaşar Nezihe [Bükülmez]

«Ekmek ve kömür ihtiyacı,» *Nâzikter,* sayı 20, 15 Şubat 1919.

1. Birinci Dünya Savaşı yıllarında üretimde düşüş ve işgücü açığı

Birinci Dünya Savaşı döneminde temel besin maddeleri darlığının nedeni tarımsal üretimin önemli ölçüde düşmesi ve açığın dış ülkelerden karşılanamamasıydı. Kırsal alanlarda üreticinin büyük bir kesimi silah altına alınarak cepheye sevkedilmişti. Geride kalan ise savaşın ilk yıllarında tüketebileceği kadarı üretmeyi yeğlemişti.

Balkan savaşları sırasında köylü, «tekâlif-i harbiyye» adı altında kendi tüketeceği buğdayı bile devlete devretmek zorunda bırakılmıştı. Ardarda izleyen savaşlar üreticiyi pazara yönelik üretim yapmaktan giderek caydırmış, ordunun malına her an el koyacağı korkusuyla kendi kendine yeterli olmaya zorlamıştı.[1]

Savaşın doğurduğu belirsizlik, taşımacılıkta çıkan aksaklık, işgücü açığı, piyasa mekanizmasının işlerliğini yitirmesi tarımsal üretimin kısa sürede düşmesine neden olmuş, yıllık üretim savaş öncesi üretilenin ancak yarısına ulaşabilmişti.

Tarımsal üretimde düşüş özellikle geleneksel ihraç ürünlerinde görülmüştü. Yukarıda belirtilen nedenler yamsıra, ihraç bağlantılarının savaş nedeniyle aksaması bu malların üretimi açısından büyük ölçüde caydırıcı olmuştu. (Tablo XVI)

Tarım dışı kesimlerde de benzer gelişmeler izlenmiş, işgücü açığı giderek önemli boyutlara varmıştı. 1913 ve 1915 yılları için gerçekleştirilen sanayi istatistikleri bu konuda somut veri sağlamaktadır. Nitekim bu yıllar arasında istatistiklerin kapsadığı kuruluş artarken faaliyette bulunan işletme sayısı ve çalışanların toplam miktarı düşmüştü. (Tablo XVII)

Bazı kentlerde işgücü sayısındaki düşüş genel ortalamadan daha da belirgindi. Örneğin, 1913-1915 yılları arasında İzmir kentinde işçi sayısı kuruluş başına 41,7'den 22,9'a inmişti. (Tablo XVIII)

Savaş ilerledikçe erkek nüfusun cepheye sevki nedeniyle emek arzı sınırlı kalmış, kentlerde ve kırsal alanlarda erkek işgücü bulunamaması sonucu Osmanlı kadını çalışma yaşamına çekilmişti.[2] Artık, bundan böyle fabrikalardan atölyelere, yol yapımından sokak temizliğine kadar

1 «Tekâlif-i Harbiyye Kanunu'nun ref'i,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 29. sene, no: 1474, 23 Mart 1329, s. 210-211.

2 Örneğin, «zıraat amelesi fıkdanı» için bkz: «Alât-ı fenniyye-i zıraiyye,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, no: 1562, 29 Teşrin-i sânî 1330, s. 645-646.

Tablo XVI : *Savaş yıllarında temel ihraç ürünlerinin üretim miktarları* (bin ton) (Pamuk: bin balye)

	Tütün Reji İdaresi	Ege Bölgesi Kuru Üzüm	Ege Bölgesi Kuru İncir	Fındık Karadeniz	Pamuk Adana	Yaş Koza Reji	Zeytinyağı Ege
1913	53,31	69,0	20,9	51	120	7,61	49
1914	43,38	60,8	17,6	52	135	5,23	20
1915	13,87	50,4	15,4	21	15	3,54	22
1916	14,91	44,6	19,8	19		2,98	16
1917	17,01	33,6	15,4	14		1,33	8
1918	21,04	28,0	17,6	18		2,37	6

Kaynak: Vedat Eldem, «Cıhan Harbi'nin ve İstiklal Savaşı'nın ekonomik sorunları,» *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* der: Osman Okyar, Ankara, 1975, s. 378.

Tablo XVII : *1913 ve 1915 yıllarında işler durumda olan kuruluş sayısı ve çalışanların toplam miktarı*

Sanayi'in türü	Mevcut olan		İşler durumdakiler		Çalışanlar toplamı	
	1913	1915	1913	1915	1913	1915
Gıda Sanayii	74	75	71	57	3281	3916
Toprak Sanayii	16	17	16	5	980	336
Deri Sanayii	12	13	11	12	930	1270
Ağaç Sanayii	19	24	19	19	705	377
Dokuma Sanayii	70	73	61	36	7765	6763
Kırtasiye Sanayii	51	51	51	49	1897	1267
Kimya Sanayii	10	11	10	4	417	131
Toplam	252	264	182	226	16975	14060

Kaynak: *Ticaret ve Zıraat Nezareti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki,* İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1333/1917, s. 19-20.

birçok iş sahasında kadın işçi çalıştırılmaya başlanmıştı.[3] Savaş yıllarında Enver Paşa'nın girişimiyle kurulan Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi, kadınları işe yerleştirmede önemli katkılarda bulunmuştu.[4]

Öte yandan savaş yıllarında kadınlar gönüllü olarak askere alınmış, Birinci Ordu tarafından oluşturulan kadın işçi taburlarıyla geri hizmette işgücü açığı giderilmek istenmişti.[5] Tarım sektöründe, Cemal Paşa'nın öncülüğünde, Dördüncü Ordu'nun derlediği «Kadın Amele Taburları» Çukurova yöresine sevkedilmişti.[6]

---

3 *Sabah* gazetesi kadınların iş yaşamına atılışı üzerine şu satırlara yer veriyordu: «Şimdiye kadar bizim kadınlarımız resmî dairelerde, ticarethanelerde çalışmazlarken şimdi bizde de heman her işte meşgul olmağa başladılar. Meselâ kadın berberler son zamanlarda İstanbul'da birden bire çoğaldı.

Yakın vakitlere kadar şehrimizde cins-i lâtife mensup hemen hiç bir berber yok iken birkaç ay içinde kadın berber adedi şâyân-ı hayret bir surette arttı. Beyoğlu'nda ilk görüldüğü zaman büyük bir teeccüble seyredilen kadın berberler şimdi nazar-ı dikkati bile celb etmiyor. Beyoğlu Cadde-i Kebiri'nde, Sirkeci'de, Divanyolu'nda birçok kadın berberler rahat rahat işlerini görüyorlar.

Erkeklerimiz şimdiden sakallarını kadınların ellerine vermeye başladılar.» «Kadınların muharebeden istifadeleri,» *a.g.g.*, 13 Teşrin-i evvel 1917, s. 3. *Sanayi* dergisinden öğrendiğimize göre, yine savaş yıllarında, «300 kuruş maaşla ve 'kadın nezâfet-i fenniyye amelesi' nâmıyle Bayezid, Fatih ve Beyoğlu cihetlerinde nezâfet ameleliğinde istihdam edilmek üzre 300 hanım aranmakta»ydı. «Kadınlarımızdan da amele,» *a.g.d.*, sayı *11, 31* Mart *1333,* s. *32. İktisadiyyat Mecmuası*'nda da benzer bir habere rastlanıyordu: «İzmir'de dahi belediyeye ait husûsât-ı tanzifiyye ve inşaiyyede kadınlar istihdamı takarrur etmiştir.» «İzmir'de kadın tanzifat amelesi,» *a.g.d.*, yıl 2, sayı 55, 10 Mayıs 1333, s. 7.

Kadınlar memuriyete de alınıyorlardı: «İktisadî haberler: Şehramaneti'nde kadın memurlar,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 53, 26 Nisan 1333, s. 7.

4 *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi Nizamnamesi*, Dersaadet, Matbaa-i Askeriyye 1332. Cemiyetin kurucuları şu kişilerdi: Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver, Harbiye Nezareti Müsteşarı İsmail Hakkı, Harbiye Nezareti Mektupçusu Ali Rıza, İstanbul Mebusu Salah Cimcoz, Dava Vekili Mehmet Arif, Dava Vekili Mehmet Selahattin.

Cemiyet'in amacı 2. maddede belirtilmişti: «İşbu cemiyetin maksadı kadınlara iş bulup kendilerini namuskârâne temin-i maişete alıştırarak himaye etmektir.»

5 «Birinci Kadın İşçi Taburu,» *Vakit*, 11 Şubat 1918, s. 1; «Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nden,» *a.g.g.*, 8 Şubat 1918, s. 2; «Türk Kadını: Bir Viyana gazetesinin makalesi,» *a.g.g.*, 3 Mart 1918, s. 1; Wiener Journal'dan alınan bu son yazıda «Türk kadınını bu vaziyette görmeği herhalde kimse beklemezdi. Genç Türk hareketinin Türk kadınlarının hayatında büyük bir inkılâb hasıl ettiğine bundan büyük bir delil olamaz» deniyordu.

6 «L'Agriculture et les femmes,» *İktisadiat Medjmouassi*, (İktisadiyyat Mecmuası'nın fransızca kısmı) 2me année, no: 54, 3 Mai 1917, s. 4.

Tablo XVIII : *İzmir'de 1913 ve 1915 yılları sınaî kuruluş, işçi ve kuruluş başına ortalama işçi sayıları*

	Kuruluş sayısı	İşçi sayısı		Kuruluş başına ortalama işçi sayısı	
		1913	1915	1913	1915
Gıda sanayii	24	660	235	27,5	9,8
Maden sanayii	8	357	52	44,6	6,5
Toprak sanayii	5	50	20	10	4
Deri sanayii	4	204	164	51	41
Ağaç sanayii	9	291	83	32,3	9,2
Dokuma sanayii	10	1120	1052	112	105,2
Kırtasiye sanayii	11	533	271	48,4	24,5
Kimya sanayii	13	291	53	22,4	4,8
Toplam	84	3506	1900	41,7	22,9

Kaynak: «İzmir şehrinin 1329-1331 seneleri sanayi istatistiği,» *Ticaret ve Zıraat Nezareti Mecmuası* no: 70-75, 31 Mayıs 1333, s. 51.

Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte resmî dairelerde kadın memur çalıştırılmaya başlanmış, İstanbulda kadın ticaret erbabından oluşan bir Kadın Tüccarlar Pazarı açılmıştı.[7]

Bu arada, Osmanlı Devleti'nde ilk kez özendirici bir nüfus politikası izlenmeye başlanmıştı.[8] Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi memur ve işçileri için zorunlu evlilik ilkesi getirmiş, erkeklerden en geç 25, kadınlardan ise 21 yaşına kadar evlenmeleri beklenmişti.[9]

[7] M(im), «Kadın tüccarlar pazarında,» *Vakit*, 11 Kânun-u sânî 1918, s. 2. Gazetenin verdiği haber şöyleydi:

> «Harb-ı Umumî içinde silah altına alınan erkeklerden boş kalan ticaret sahasını doldurmak için kadınlardan mürekkep bir yeni esnaf tabakası peyda olmuştu. Bu kadınlar Mudanya-İzmir tarikiyle İstanbul'a getirebildikleri eşyayı Galata Rıhtımı'nın arkasında teşhir ederek burasını bir pazar haline koymuşlar.»

[8] Osmanlı'da nüfus sorunu üzerine bkz: «Nüfus meselesi,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no: 1237, 7 Mayıs 1332, s. 105-106.

[9] «Türklük şu'unu: Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi'nin mühim bir kararı,» *Türk Yurdu*, yıl 6, cilt 13, sayı 9, 20 Kânun-u evvel 1333, s. 142.

Cemiyet gelin adaylarının çeyizlerinin hazırlanmasına yardımcı olmuş, işsiz damatları işe yerleştirmişti. Evlenme yaşını geçiren ve Cemiyet'in bulduğu adayları benimsemiyenlerin istihkaklarının yüzde 15'i alıkonmuş, Cemiyet'le ilişkileri kesilmişti. Buna karşın evlenen memur ve işçilerin gündelikleri yüzde 20 arttırılmış, doğan her çocuk için ücretler yüzde 20'şer zam görmüştü.

Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi damat ve gelin adaylarını tanıştırmak için gündelik gazetelerin baş sayfalarında adayların özgeçmişlerini içeren ilânlar yayınlatmış,[10] gençleri evlenmeye özendirmek amacıyla gösterişli evlenme törenleri düzenleyip, yeni evlilere ödüller dağıtmıştı.[11]

Ancak, cephelerde insan kaybı büyüktü. Salt Çanakkale'de Osmanlıların ölü, yaralı ve hasta sayısı 252.300 kişiyi bulmuştu. Kısa dönemde bu tür özendirici yöntemlerle nüfus açığının giderilmesi olanaksızdı. Savaş yıllarında işgücü açığı ekonominin hemen her alanında belirgin bir biçimde hissediliyordu.

2. Babıâli'nin tarımsal üretimi arttırma girişimleri ve Mükelefiyet-i Zıraiyye Kanun-u Muvakkatı

Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte tarımsal üretimde önemli bir düşüş kaydedilmişti. Savaş öncesi, Osmanlı ülkesinde 75 milyon dönümü aşkın toprak işlenmişken savaşın ilk yılında ekili alanlar yarıdan fazla azalarak 30 milyona düşmüştü. 1915-1916 mevsiminde ise bu rakkam 25 milyona kadar inmişti.

Savaş yıllarında Babıâli tarımsal üretimi arttırmak amacıyla değişik yöntemlere başvurmuştu. Herşeyden önce orduya üretkenlik kazandırılmak istenmiş, cepheye sevkedilmeyen gayr-ı müslim Osmanlılardan ve Dördüncü Ordu'da olduğu gibi kadınlardan zıraat alayları ve çiftçi taburları oluşturulmuştu.[12]

---

10 Kâzım Şinasi, «İzdivaç ilanları,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 38, 4 Nisan 1918, s. 237-238.

11 «Kadınları Çalıştırma Cemiyeti vasıtasıyle akdedilen ilk izdivaç,» *Vakit,* 16 Mart 1918, s. 1.

12 Osmanlı yazınında zıraat alayları fikrinden ilk kez Karamanîzade bahsetmişti. Karamanîzade'ye göre kurulacak olan zıraat alaylarını bir «mekteb-i ictimaî»ye dönüştürerek «efrâda okumak, yazmak, zıraat etmek, hayvan bakmak, iktisat sandıkları teşkil etmek yollarını öğretmek» mümkündü. Ayrıca ordu üretkenleştirilerek devlete yük olmaktan kurtarılabilirdi. Nitekim bu alanda ufak deneyler ol-

Bu arada, orduda tarım derslerine yer verilerek erata çağdaş üretim teknolojisi öğretilmiş, yerel zıraat memurları ve zıraat müfettişlerinin katkılarıyla oluşturulan örnek tarlalarda askere uygulamalı konferanslar düzenlenmişti.[13]

Öte yandan işlenmeyen devlet topraklarının ekime açılması amacı güdülerek devlete ait taşınmaz mallar, bedeli kırk yılda ödenmek koşuluyla emeklilere satılmış, bu toprakları alanlara Zıraat Bankası'ndan işletme kredisi sağlanmıştı. Böylece cepheye sevk yaşı geçmiş olan bir kesim üretkenleştirilmek istenmişti.[14] Ayrıca, portakallıklar, ekime açı-

---

muş, Havran'da askerlerin bahçecilikle uğraştıkları hatta çobanlık bile ettikleri görülmüştü. Karamanîzade, «İktisadiyyat: Zıraat alayları,» *Takib ve Tenkid,* sene 1, no: 1, 6 Mart 1330, s. 2-6; no: 2, 20 Mart 1330, s. 26-28.

I. Dünya Savaşı yıllarında kurulan amele taburlarının faaliyetleri için bkz: «Amele taburlarının semerât-ı mesâisi,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 31. sene, no: 1596, 25 Temmuz 1331, s. 223: «Cihet-i askeriyye tarafından zer' olunan bazı tarlalar,» *Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuasıdır,* İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1335, s. 72; «Amele tabur veya zıraat müfrezeleri,» *Maliye Nezareti 333 Senesi Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuasıdır,* İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1336, s. 72, 79-80.

13 Bu amaçla yayınlanan «Orduda Zıraat Dersleri Talimatnamesi»ne göre, kolordular, mahallî zıraat memurları ya da zıraat müfettişleriyle görüşerek askerî birliklere yıllık bir program dahilinde tarımsal konularda konferanslar düzenleyeceklerdi. Bu konferansların sayısı yılda onun altına düşmeyecekti.

Yakınında nümûne çiftliği ya da zıraat mektebi varsa birlik bu kuruluşların olanaklarından ders aracı olarak yararlanabilecekti. Çevrede böyle bir yer yoksa, kışla cıvarındaki devlet arazisinde zıraat memurlarının çabalarıyla örnek tarlalar oluşturulacak, zıraat makinaları deposundan getirilecek aletlerle konferanslar verilecekti. Arıcılık ve bağcılıkla ilgili araç ve gereç zıraat memurlarının yardımıyla Harbiye Nezareti'nce satın alınacak, ayrıca her kolordu için bir projeksiyon ve sinematografi aracı alınarak konferanslar sırasında yararlanılcaktı.

Zıraat memurları, birlikleri dolaşarak bu konferansları vermekle yükümlüydüler. Konferansların anlaşılır bir dilde yazılmış notları zıraat memurları tarafından vilayet matbaasında çoğaltılarak birliklere dağıtılacaktı. «Orduda zıraat dersleri talimatnamesi,» *Ticaret ve Zıraat Nezareti Mecmuası,* adet 37-38, 30 Nisan 1330, s. 12-13.

14 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası hükûmetin bu kararıyla okumuş aydınların köylüye yol göstereceğini kaydediyordu:

> «Memuriyetten tekaüd edilmiş olanların seviyye-i fikriyyesi şüphesiz ki köylülerden yüksektir. Bu cihetle karyelere tarlalara yeni bir nûr-u zekâ dahil oluyor demektir. Bu nûr-u zekânın asâr-ı meşkûre husule getireceğinde ve öteden beri babasından, anasından gördüğünü yarım yamalak tatbikten başka bir şey yapmıyan köylüye güzel bir nümûne-i imtisâl teşkil edeceğinde şüphe yoktur.» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 31. sene, no: 1614-15-16, 12 Kânun-u evvel 1331, s. 322.

lan yeni tarlalar, bozulmuş bağlar yerine yapılan yeni bağlar on yıl süreyle vergiden bağışık tutulmuştu.

Babıâli, özendirici önlemler yanısıra, yükümlülük getiren yasalarla da üretimi arttırmayı amaçlamıştı. Nitekim, savaş yıllarında çıkarılan Mükellefiyet-i Zıraiyye Kanun-u Muvakkatı'yla,[15] ötedenberi tarım işleriyle uğraşan ve askere alınmamış tüm erkeklerin ve kadınların hükûmetçe saptanacak çapta ülke tarımına katkıda bulunması ve ertesi yıl için nadas etmesi istenmişti.[16]

Tarımsal uğraşı olmayan ve askere alınmamış olanlar ise, geçici yasa gereğince, bulundukları yörede ençok ekilen ürünleri yetiştirmekle yükümlü kılınmıştı. Kendi tarlasında ekinimini bitiren çiftçiden çift hayvanlarıyla birlikte, yörede yardıma muhtaç asker ve yoksul ailelerinin tarlalarında çalışması beklenmişti. Bu arada, tarım işçisi bulamayan toprak sahiplerine, talepleri oranında savaş tutsağı verilmişti.[17]

Mükellefiyet-i Zıraiyye Kanun-u Muvakkatı kısa sürede etkisini göstermiş, savaşın son yıllarında ekili alanlarda bir artış kaydedilmişti. 1915-1916 mevsiminde 25 milyon dönüm toprak işlenmişken, 1916-1917 mevsiminde 32-35 milyon dönüme ulaşılmıştı. Bu rakkam 1917 Mayıs sonunda 52 milyona kadar yükselmişti.

Nitekim Mebusan Meclisi'nde geçici yasayı savunan Zıraat ve Ticaret Nazırı Mustafa Şeref Bey, getirilen tarımsal yükümlülükle bir takım «müstehlik mıntıkalar»ın «müstahsil mıntıkalar»a dönüştüğünü kaydetmişti. Şeref Bey'e göre, Edirne, Bursa, Çatalca ve İzmit yöreleri, eskiden kendi nüfusunun ancak sekiz dokuz aylık talebini karşılayabi-

---

15 Mükellefiyet-i zıraiyye kanun-u muvakkatı —5 Eylül 1332—, *Düstur,* II. tertip, 8. cilt, s. 1297-1298.

16 «Seferberlik imtidâdı müddetince her köyde teşkil edilecek müşterek amele-i mükellefe maarifiyle tarlalara tohum ekmek ve yeniden tarla sürüp tohum zer' etmek hususâtının temini zımnında tanzim ve Meclis-i Vükelâ'ca tensib kılınan talimatname sureti» için bkz: «Talimatname sureti,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 30. sene, *1558, 1* Teşrin-i sânî *1330,* s. *616-618.* Ayrıca bkz: «Yazlık mahsulât zıraatı,» *a.g.g.,* 31. sene, no: 1581, 11 Nisan 1331, s. 133-134.

17 «Çiftlik sahiplerine muavenet-i askeriyye,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 33, 3 Teşrin-i sânî 1332, s. 7. Savaş tutsakları İstanbul, Bursa ve Edirne Vilayetleri ile İzmit ve Çatalca livalarında geniş arazisi olup tarım işçisi bulamayanlarla çiftlik sahiplerinin emrine verilmişti.

lirken, tarımsal yükümlülük sonucu diğer yörelere besin maddesi göndermeye başlamıştı.[18]

Savaş yıllarında işgücü açığı nedeniyle tarımda makinalaşma bir kat daha önem kazanmış, Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan tarım makinaları getirtilerek çiftçiye dağıtılmıştı.[19] Bu makinalar ençok, pazara dönük tarımsal üretime geçmiş bulunan Konya, Ankara ve Bursa yörelerinde rağbet görmüştü.[20]

İkinci Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarıma özel bir ilgi göstermiş, Çiftçiler Derneği'ni kurarak, üreticiye parasız

---

18 Düyûn-u Umumiyye İdaresi «1333 senesi rubu'-i evveline ait vaziyet-i iktisadiyye-i umumiyye'ye ait bir rapor hazırlamış ve tarlaların 1333 yılı Mayıs ayı sonunda bir önceki yıla oranla yüzde 50 fazla ekildiğini belirtmişti.

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bu gelişmenin nedenini izlenen tarım politikasında görüyor, «memleketin ahvâl-i umumiyye-i iktisadiyyesi üzerinde en ziyâde hüsn tesir eden şey hükûmetçe icra edilen tedâbir-i zıraiyyedir» diyordu. Bu önlemlerin belli başlıları şu şekilde sıralanıyordu:

1 — Mükellefiyet-i zıraiyye
2 — Çekirge mücadelesi
3 — Zıraat usullerinin ıslahı
4 — Zürra'a tohum, kükürt vesaire tevzi'i
5 — Zürra'a zıraat makinalarının verilmesi
6 — Çift hayvanlarına askerlerce vaziyet olunmasının men'i
7 — Portakallıkların ve yeni tesis olunan diğer tarlaların ve bozulmuş bağlar yerine yapılan yeni bağların on sene vergiden muâfî tutulması
8 — Hayvanât-ı ehliyye hastalıklarına karşı mücadele

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bu önlemler sayesinde «memâlik-i Osmaniyye umur-u zıraiyyesi için yeni bir devre-i saadet açıldığını» kaydediyordu. Söz konusu önlemler «memleketin şerâit-i iktisadiyyesini tamamiyle ve esasından tebdil, usûl-ü zıraatı tâdil, zıraat zihniyetini tahvil ve köylerde tesiri pek ziyade mahsus olan fikdan-ı sermayeyi mümkün mertebe telâfi» edecekti. «Vaziyet-i iktisadiyyemiz,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no: 1720-21, 22-29 Kânun-u evvel 1333, s. 257-258.

19 «Zıraat makineleri,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 29, 12 Eylül 1332, s. 29; İthal edilen belli başlı tarım araçları şunlardı: «lokomobil, harman makinası, orak makinası, pulluk makinaları, traktör makinası.» Bu arada Halkalı Zıraat Mekteb-i Âlîsi'ne bağlı bir Çiftlik Makinist Mektebi açılmıştı. İki yıllık bu okulun öğrencileri hasat zamanı Aydın, Konya, Ankara vb. yerlere gönderiliyor ve ithal edilen orak ve harman makinalarında çalıştırılıyorlardı. «Zıraat makinist mektebi,» *Vakit*, 2 Kânun-u evvel 1917, s. 2; «Zıraat işleri,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 58, 21 Haziran 1333, s. 7. 1918 başında Ticaret ve Zıraat Nezareti Konya'da da bir çiftlik makinist mektebi açma kararı almıştı. «Konya'da çiftlik makinist mektebi,» *Tasvir-i efkâr*, 21 Şubat 1918, s. 2.

20 «Teşebbüsât-ı zıraiyye,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 40, 19 Kânun-u sâni 1332, s. 6.

dağıtılmak üzere, tarımsal uğraşlarla ilgili pratik bilgileri içeren *Çiftçiler Derneği Mecmuası*'nı yayınlamıştı.[21] Bu arada, savaş yıllarında, tarımsal üretimi geliştirmek amacıyla, Ticaret ve Zıraat Nezareti'nde onbeş uzmandan oluşan bir Umur-u Zıraiyye Komisyonu kurulmuştu.[22]

Savaşın ilk yıllarında beliren tarımsal üretimdeki kararsızlık giderek yok olmuştu. «Tekâlif-i harbiyye» ve benzeri yöntemlerle üreticinin malına el koymaktan vazgeçilmiş, köylünün ürününe yüksek fiyatlar ödenerek üretim özendirilmişti.

Anadolu köylüsü kısa sürede fiyata duyarlılığını göstermiş, eskiye oranla malına birkaç kat fiyat ödendiğini görerek, olanakları ölçüsünde,

---

21 Çiftçiler Derneği 1914 yılında Antalya Mebusu Hamdullah Emin Paşa tarafından kurulmuştu. Dernek İttihat ve Terakki'nin yan örgütlerinden biriydi. Derneğin yöneticileri şu kişilerden oluşuyordu: Fahri Başkan Talat Paşa, İkinci Fahrî Başkan Ahmet Nesimi Bey (o sırada Ticaret ve Zıraat Nazırı) Fiilî Başkan Hamdullah Emin Paşa, İkinci Başkan Mehmet Emin Paşa, Katib-i Umumî Abdullah Emin Bey, Veznedar Hasan Rıza Bey, Müdür-ü Mes'ul Dava Vekili Celal Derviş Bey. Yönetim kurulu üyeliklerine ise İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Merkezi Katib-i Mes'ulü Kemal Bey, Doktor Mustafa Hulusi Bey, Ahmet Hamdi Bey, Yusuf Ziya Bey ve Doktor İsmail Bey seçilmişlerdi. «Çiftçiler Derneği,» *İktisadiyyad Mecmuası*, yıl 1, sayı 20, 30 Haziran 1332, s. 7.

Derneğin 1916 sonlarındaki genel kurulunda hemen hemen aynı kişiler tekrar seçilmişlerdi. Bu arada Aydın Mebusu ve *Tasvir-i Efkâr* başyazarı Yunus Nadi Bey ikinci başkanlığa getirilmişti. «Çiftçiler Derneği ictiması,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 37, 15 Kânun-u evvel 1332, s. 7-8. Derneğin nizamnamesi için bkz: «Çiftçiler Derneği'nin nizamname-i esasîsi,» *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, yıl 1, sayı 1, 11 Eylül 1332, s. 13-16. Derneğin, İttihat ve Terakki'nin kapanışı ertesi, Balkanlardaki çiftçi partileri örneği üzerine siyasal partiye dönüştürülüşü ve yeni nizamnamesi için bkz: «Osmanlı Çiftçiler Derneği Nizamname-i esasîsi,» *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, yıl 3, sayı 3-4, 1 Mart 1335, s. 426-430. Ayrıca bkz: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 458-461.

22 Komisyon, Ticaret ve Zıraat Nezareti Müşaviri Mösyö Halle'ın önerisi üzerine kurulmuştu. «Zıraat komisyonu,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no: 1671, 31 Kânun-u evvel 1332, s. 10.

«Ahvâl-i zıraiyyenin terakkisini temin maksadiyle» oluşturulan bu komisyon Mösyö Halle'in «Ahvâl-i zıraiyyenin islahı» hakkında verdiği raporu inceleyerek gerekli kararları almakla yükümlüydü. Komisyonda Zıraat Bankası Umum Müdürü Mösyö Kautz, aynı bankanın Umum Müdür Muavini İsmail Rıfkı Bey ve Zıraat Umum Müdürü Nesib Bey de yer almıştı.

Hayvancılığın geliştirilmesiyle ilgilenecek ikinci bir komisyon ise Nezaret Müşaviri Mösyö Halle, Umur-u Baytariyye Umum Müdürü Ali Rıza, Mösyö Kautz ve İsmail Rıfkı Beylerle Zıraat Umum Müdür Muavini Ali Osman ve Umur-u Baytariyye Müdürü Simon Bey'den oluşmuştu. «Komisyonlar,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 40, 19 Kânun-u sânî 1332, s. 6.

pazara mal sevketmişti. Bu arada birçok geçimlik yöre pazara açılmıştı. *İktisadiyyat Mecmuası*'nın deyişiyle, «köylü mahsulünü ahvâl-i adiyyeden sekiz on misli fiyatla satabildiğini görüyor, ve bu fırsattan istifade için çoluk çocuğuyla beraber var kuvvetini toprağa sarf ediyor ve bu sayede avucunda birkaç kuruş biriktirmeye muvaffak oluyor»du.[23]

Savaş yılları tarımsal ürün fiyat politikasının belirlenişinde İttihatçıların payı büyüktü. Ege yöresinde kooperatifçilik girişimleri yanısıra, Cemiyet'in İstanbul Murahhası Kemal Bey'in yönetimindeki Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, Anadolu çiftçi-eşrafının oluşmasında önemli rol oynamıştı.

İttihat ve Terakki örgütünün ticarete atılımından önce Anadolu'da buğdayın kıyyesi 20-25 paraya düşmüş, tüccar bu mahsulü büyük kent piyasalarında 60-70 paraya satarak büyük kazanç sağlamıştı. Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, İstanbul'un iaşesini üstlenir üstlenmez tahılı için çiftçiye önce 44, sonra 55 para ödeyerek üreticiyi o güne değin görmediği bir biçimde ödüllendirmişti.[24]

---

[23] «Bursa muhabir-i mahsusemizden,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 3, sayı 67, 8 Teşrin-i sânî 1333, s. 5-6.

[24] Kemal, «İaşe meselesi,» *Tanin,* 13 Teşrin-i evvel 1916, s. 3; 15 Teşrin-i evvel 1916, s. 2. Şehremini İsmet Bey'in 9 Şubat 1916 günü Belediye Cemiyet-i Umumiyye-si'ndeki söylevinde belirttiği gibi, köylü pazar için üretime özendirilmişti:

«Emanetçi Anadolu'dan zahire celbinden mukaddem mahallinde 140 kıyyesi ancak 80, 85 kuruşa satılmakta olan buğday bizim celb ve mübayaamız dolayısıyle birden bire 160 kuruşa kadar terakki eylediği için mahallî zürra'ı mühimce istifade temin etmiştir. Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri,* İstanbul; Şehremaneti Matbaası, 1927, s. 431.

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bu gelişmeleri şöyle ifade ediyordu:

«Harb-i Umumî'nin muamelât-ı iktisadiyye-i âlem üzerindeki tesirâtı malumdur. Bu tesirâttan olarak bizde de bir hadise-i iktisadiyye göründü ki Harb-ı Umumî'nin tesirât-ı elemesine rağmen memnuniyetimizi mucib olacak bir derecededir.

Filhakika müstehliklerimiz mahsulât-ı mahalliyyeye müracaat etmek mecburiyetini duydu. Herkesin nazarı memleketimizin mamulât ve mahsulâtına in'itaf etti.

Birkaç aydan beri pirinç, fasulye, patates, tereyağı, bal vesair bin türlü mekulât Anadolu'dan gelerek İstanbul pazarlarını kapladı. Evvelce bunların —fena bir âdet saikasıyle— yüzüne bakmıyanlar hemen satın almaya koştu.

'İhtiyaç uzvu tevlid eder' sözü de bir kere daha doğru çıktı. Eğer biz de ihtiyaç hissetmemiş olsaydık memleketimizin bu mahsulât ve mamulâtı olduğu yerde kalır ve müstehlikler bunlara nisbetle daima pahalı olan ecnebî mahsulât ve mamulâtıyle geçinir idi.» «Memâlik-i Osmaniyye erzağı,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 31. sene, no: 1571, 31 Kânun-u sânî 1330, s. 49-50.

Fiyat politikası yanısıra Babıâli, çiftçiye tohumluk dağıtmış, Ziraat Bankası'nın köylüye açtığı kredi olanaklarını genişleterek üreticiyi bir ölçüde murabahacı, simsar ve devecinin elinden kurtarmıştı. Savaş yıllarında İttihatçı çevre artık «istihsali arttırmak için en müessir çarenin köylünün maddî menfaatini taht-ı temine almak» olduğunu söylüyor, aşar ve ağnamın kaldırılmasını önererek üreticinin piyasa mekanizması göstergeleri doğrultusunda özendirilmesini savunuyordu.[25]

Tarımsal ürünlere yüksek fiyat ödeyerek üretimi arttırma girişimleri sonuçsuz kalmamış, savaşın tüm olanaksızlıklarına karşın, pazara açılmış yörelerde üretim artışı kaydedilmişti.

1917 ve 1918 yıllarında, cepheden uzak topraklarda, savaşın ilk yıllarına oranla ekili alanlar genişlemişti: Örneğin, Bursa Vilayeti'nde Birinci Dünya Savaşı öncesi ençok 1.535.829 dönüm toprak ekilebilmişti. Bu vilayette savaşın ikinci yılında ekili topraklar 442.000 dönüme düşmüştü. Özendirici önlemlerin ardından ekili alanlar bir yılda savaş öncesi rakkamını da aşarak 1.703.864 dönüme çıkmıştı. Ayrıca, eskiden tahıldan 1'e 6 alınırken, savaşın son yıllarında 1'e 9 elde edilmeye başlanmıştı.[26]

Aynı şekilde, Edirne Vilayeti'nde ekili topraklar 553.000 dönümden 2.000.000 dönüme yükselmişti.[27] Öte yandan savaş yıllarında Çukurova'da geniş alanlar pamuk ekimine açılmıştı.[28] Keza Konya Ovası'nda savaş öncesi (1913) buğdayda 1'e 4,07, arpada 1'e 5,08 alınırken, savaşla birlikte yöreye Alman sermayesinin gelişi ve arazinin sulanması sonucu mahsul büyük ölçüde artmıştı.[29] 1916 yılında bu toprakları işleyen Leva-

---

[25] İttihat ve Terakki aşar, ağnam gibi vergileri, köylüyü caydırıcı olduklarını bilmesine karşın malî gerekçelerle yürürlükte tutuyordu. Köylünün yükünü hafifletme doğrultusunda ilk önlem olarak iltizamdan ayrılarak «aşarın emâneten idaresi» kararlaştırılmıştı. «Aşarın emâneten idaresi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 56, 24 Mayıs 1333, s. 6-7.

[26] «Bursa muhabir-i mahsusemizden,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 3, sayı 67, 8 Teşrin-i sânî 1333, s. 6.

[27] «Bu seneki zer'iyyâtın miktarı,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 43, 1 Mart 1333, s. 7.

[28] Elif. S(at)., «Vilayât: Adana muhabirimizden,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 49, 15 Mart 1333, s. 5; «Anadolu'da pamuk mahsulü,» *a.g.d.*, yıl 2, sayı 59, 5 Temmuz 1333, s. 8.

[29] Konya Ovası'nın sulama ameliyesini Anadolu Demiryolu Şirketi üstlenmişti: Konya Ovası iska ameliyatı işletme muamelât-ı feenniyyesinin muvakkaten Anadolu Demiryolu Şirketi'ne ihalesi ve bedel-i ihale ve müteferriatına muktezi 2.450.573

zımât-ı Askeriyye İdaresi Amele Taburları buğday ve arpada 1'e 15 alarak eskiye oranla üretimi 3,5 katına çıkarmışlardı.[30]

Savaş yıllarında dış ticaret olanaklarının kısıtlanışı ve eldeki stokların giderek tüketilişi, eskiden pazarda rekabet olanağı bulamayan Anadolu ürününe talebi arttırmıştı. Savaş öncesi dış ticaret kanalıyla yurt dışına çıkan servet bu kez Anadolu'ya yönelmişti. Tekin Alp'in deyişiyle, «millet bütün yiyeceğini hatta giyeceğinin bir kısmını da hep dahilden tedârik etmek mecburiyetine dûçâr olduğu için dayıbabayı düşünmeye mecbur olmuş»tu.[31]

Savaş yılları gazetelerinde «evvelce cebinde bir altın görmeyen rençberin bugün binlerce liranın sahibi» olduğu, köylünün tüm eski borçlarını ödediği ileri sürülüyor, «bugün gözümüzün tutmadığı erkek ve kadın her rençberde birkaç bin lira vardır» deniyordu.

---

kuruşun 1329 Nafıa bütçesine zamimeten sarfı hakkında kanun-u muvakkat —24 Ağustos 1329—, *Düstur,* II. tertip, 5. cilt.

Ovadaki üretkenlik artışı için bkz: Süleyman Sırrı, «Konya Ovası'nın irvasından şimdiye değin istihsal olunan ve bundan sonra husule gelecek olan fevâid,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 44-48, 8 Mart 1333, s. 4-9; L. R., «Travaux d'irrigation en Asie turque 'Les plaines de Konia',» *Revue de Turquie - Questions économiques,* no: 2, Juin 1917, s. 41-46.

30 Tekin Alp, «İstihsalât-ı milliyyeyi arttırmak meselesi -2-,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 49, 15 Mart 1333, s. 2-3.

31 Tekin Alp, »İktisadî inkılâb,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 64, 14 Eylül 1333, s. 2. Tekin Alp şöyle devam ediyordu:

«... kendisine miktar-ı kafi tohumluk, usul-i cedit alât ve edevât-ı zıraiyye verildiği gibi çekirge gibi afetlerin önünü almak için yüzbinlerce lira sarf etmiş, kadınları, çocukları çalıştırmış, kanunlar, nizamlar tanzim etmiş, Zıraat Bankası'nın faaliyetine bir kat daha germî verdirmiş, hülâsa ahvâl-i hâzıranın ilcasıyle rençberlere karşı olan vazifesini hiç olmazsa kısmen ifa etmişti.»

Tekin Alp, başka bir yazısında, «siyasî inkılâb» ve «ictimaî inkılâb» ardından «iktisadî inkılâb»a ulaşıldığını vurgulayarak Türk köylüsünün iktisadî gücünün arttığını söylüyordu:

«Türk iktisadî mukadderatını kendi eline almış, iktisadî istiklalini tamamiyle iktisab eylemiştir. Servet menba'larını kendisi istimar ediyor. Toprağının feyz ve bereketinden, say ü amelinin semerelerinden kendisi müstefid oluyor. Evvelce borcundan baş kaldıramıyan, yoksulluk dolayısıyle alnının teriyle vücude getirdiği mahsullerini murabahacıya yok pahasına satmağa mecbur olan Türk köylüsü artık binlerce liralık servete mazhar oluyor. Mahsullerini istediği zaman istediği fiyat ve istediği şerâit dairesinde satabiliyor. Felâhat usulünü günden güne ıslah ediyor, rençberin yükselmesine medar olan, ve mütemeddin memleketlerin heman kaffesinde mevcut bulunan kooperatif gibi teşkilat gittikçe çoğalıyor, kuvvet kesbediyor.» Tekin Alp, «Dahilî istikraz münasebetiyle iktisadî hayat: İnkılâbın son perdesi,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 44, 16 Mayıs 1918, s. 358.

Ancak, bütün bu çabalara karşın, Birinci Dünya Savaşı yıllarında halkın beslenme sorununa kesin bir çözüm bulunamamıştı. Savaşta yitirilen topraklar üretim dışı kalmış, sürekli genişleyen cepheler ekim alanlarını daraltmış, savaş öncesine oranla tarımsal üretimdeki düşüş önlenememişti.

3. Temel tüketim maddelerinde darlık, savaşın neden olduğu psikolojik ve spekülatif fiyat artışları

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na önemli stoklarla girmişti. 1914 hasatı bereketli olmuş, bir yıl önce 162 milyon kile olan buğday rekoltesi 1914 yılında 225 milyon kileye ulaşmıştı. Öte yandan tahıl ithalatı Balkan savaşlarından beri sürekli artmış, temel tüketim maddelerinde hatırı sayılır stoklar oluşmuştu.

Ancak, savaşın uzun yıllar süreceği ve bu denli kapsamlı olacağı beklenmemiş, dış ticaret yollarının hemen hemen tümüyle kapanacağı düşünülmemişti. Bu nedenle, 1915 ortalarına doğru stoklar tükenmiş, temel tüketim maddelerinde ve savaş araç gereçlerinde sıkıntı çekilmeye başlanmıştı.

Oysa, psikolojik ve spekülatif nedenlerle, daha darlık başgöstermeden fiyat artışları ortaya çıkmıştı. Babıâli ve belediyeler fiyatlardaki olumsuz gelişmeleri önlemek amacıyla, un, ekmek, şeker, gaz, tuz gibi bazı temel tüketim maddelerini narha tabi tutmuş, yerel yönetimler bu maddelerin dağıtımını bizzat üstlenmişlerdi.

Ancak, iaşe örgütlerinin yetersizliği ve yolsuzluklar nedeniyle dağıtım sürekli aksamış, ardarda değişik örgütlenme biçimlerine başvurulmuşsa da temel tüketim maddelerinde darlık önlenememişti. 1915 sonlarına doğru şeker, çay, kahve, gaz, giyim eşyası piyasadan tümüyle çekilmiş, istifçiler ve karaborsacılar aracılığıyla el altından satılmaya başlanmıştı.

Savaş yıllarında ülke talebini çok sınırlı ölçüde karşılayabilecek ithal bağlantılarına gidilebilmişti. Yunanistan ve İtalya'yla bu ülkeler savaşa girinceye kadar ticarî ilişkiler sürdürülmüş, 1915 yılı boyunca yalnız Bulgaristan ve Romanya'yla bağlantı kurulabilmişti. Osmanlı dış ticaretinde ağırlığı olan diğer ülkelerle ilişkiler hemen hemen tümüyle kesilmişti.

1915 yılı sonlarında Sırbistan'ın Alman orduları tarafından işgal edilmesi sonucu Almanya ile demiryolu bağlantısı kurulabilmiş, 1916'yı

izleyen dönemde bazı mallar, bu arada savaş araç gereçleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan getirtilebilmişti.

1915 yılının ortalarına kadar belirgin bir artış göstermeyen fiyatlar, yılın ikinci yarısından itibaren stokların tükenmesi ve yenileme olanağının olmayışı nedeniyle hızla yükselmeye başlamıştı. İaşe örgütlerinin saptadıkları karne fiyatlarıyla piyasa fiyatları arasındaki fark giderek büyümüş, serbest piyasada o güne değin eşi görülmedik fiyat artışlarıyla karşılaşılmıştı. (Tablo XIX)

Tablo XIX : *I. Dünya Savaşı'nda İstanbul'da karne ve piyasa fiyatları* (yıllık ortalama kıyye/kuruş)

	Ekmek		Şeker		Fasulye		Koyun eti	
	karne	piyasa	karne	piyasa	karne	piyasa	karne	piyasa
1914	—	1,25	—	3,0	—	4	—	7,0
1915	—	1,65	—	7,5	—	7	—	8,5
1916	1,6	9,5	—	30	—	15	—	16
1917	2,5	18	20	112	10	40	30	35
1918	2,5	34	30	195	15	65	50	125

Kaynak: Vedat Eldem, «Cıhan Harbi'nin ve İstiklal Savaşı'nın ekonomik sorunları,» *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der: Osman Okyar, Ankara, 1975, s. 384.

İstanbul'da ekmek savaş öncesi okkası, kalitesine göre 0,875-1,25 kuruş iken, savaşla birlikte karne ekmeği 1,5 kuruş olarak belirlenmişti. Bu fiyat Ekim 1916'da 2 kuruşa ve daha sonra 2,5 kuruşa kadar yükselmişti. Diğer illerde de benzer fiyat saptamalarına gidilmiş, karne ile satılan ekmek fiyatı 2 ile 4,5 kuruş arasında oynamıştı.

Oysa, serbest piyasada ekmek fiyatları alabildiğine yükselmiş, örneğin Adana'da karne ekmeği 4,5 kuruş iken karnesiz aynı ekmek 35 kuruşa satılmıştı. Ekstra undan yapılan ekmek ise 80 kuruşa kadar çık-

mıştı.[32] Aynı ilde savaş öncesi 1 kuruş dolaylarında satılan bir okka buğday 60 kuruşa kadar alıcı bulmuştu.

Diğer besin maddelerinin fiyatlarmda da benzer gelişmeler izlenmişti. Et narhı kıyyesi 20-35 kuruş iken serbest piyasada 200 kuruşa kadar satılmış, yumurtanın tanesi 0,5 kuruştan 8 kuruşa yükselmişti.[33] İthalatı büyük ölçüde aksayan şekerin okkası 3 kuruştan 300 kuruşa, gazın okkası 1,5 kuruştan 200 kuruşa çıkmıştı. Savaş öncesi okkası 12 kuruş olan kahvenin bir aralık 1.000 kuruşa satıldığı görülmüştü.

Savaş yıllarında, arz-talep ilişkileri yanısıra fiyat hareketlerini yönlendiren önemli bir etmen söylentiler ve gerçek dışı beklentiler olmuştu. Cephe haberleri fiyatları sürekli etkilemiş, tüccar siyasal gelişmelere aşırı duyarlılık göstermişti.

Örneğin, Romanya'nın savaşa girişi gazyağı fiyatlarında tek bir günde yüzde 80 oranında bir artışa neden olmuştu. 1917 sonlarında ateşkes söylentileri nedeniyle 4 Aralık sabahı 350 kuruş olan altın lira birkaç saat içerisinde yüzde 26 artarak 440 kuruşa yükselmiş, aynı gün, ardından 410 kuruşa düşmüştü.[34] Rusya'nm savaştan çekilişi ve silah bırakışma söylentileri sonucu piyasadaki kararsızlık bir gün içerisinde toptan fiyatlara yansımış, bazı tüketim maddelerinde belirgin düşüşler kaydedilmişti.[35]

Öte yandan savaş yıllarında bankaların kredi politikaları mal fiyatlarını büyük ölçüde etkilemişti. 1917 sonlarına doğru fiyatlardaki düşüşün temel nedenlerinden biri, bankaların tüccara ardiyelerine teslim edilen mal karşılığı verdikleri kredileri kesmeleri ve para sıkıntısına düşen tüccarın ardiyede stok ettiği malını piyasaya sevketmek zorunda kalmasıydı.[36] Böylece Kasım 1917 sonunda 150-160 kuruş olan sabun Ocak 1918 başında 110-115 kuruşa, keten tohumu 60 kuruştan 20-25 kuruşa, üzüm ise 60-70 kuruştan 40-50 kuruşa düşmüştü. Buna karşılık, ateşkes söylentileri ardından altın fiyatları alabildiğine yükselmiş, 18 Aralık sabahı 350 kuruş olan altın Osmanlı lirası bir hafta sonra 545 kuruştan alıcı bulmuştu.

---

32 «Muhabir mektupları: Adana, 3 Kânun-u sânî 1334,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 2, sayı 4/28, 24 Kânun-u sânî 1334, s. 54; «Ticarî haberler: Adana, 10 Mart,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 2, cilt 2, sayı 13/37, 3 Nisan 1334, s. 215.

33 «İktisadî haberler: Piyasa ahvali,» *Sabah,* 14 Şubat 1918, s. 2.

34 «Piyasada vaziyet,» *Vakit,* 5 Kânun-u evvel 1917, s. 2.

35 «Mütarekenin piyasamızdaki tesirleri,» *Vakit,* 3 Kânun-u evvel 1917, s. 2.

36 «Piyasa ahvâli,» *Vakit,* 6 Kânun-u evvel 1917, s. 2.

Rusya ile silah bırakışması ertesi fiyatlardaki düşüşün bir diğer nedeni Rus ve Romen ticaret filolarının Karadeniz'de tekrar taşımacılığa girişeceği ve temel ihtiyaçların deniz yoluyla Romanya, Kafkasya, Avrupa Rusyası ve Orta Asya'dan karşılanacağı umuduydu. Ancak, fiyatlarda yüzde 20'ye varan bu düşüş çok sürmemiş, beklentileri gerçekleşmeyen tüccar fiyatları eski düzeyine çıkarmakta gecikmemişti.

Aynı şekilde, Ekim 1918 başında barış söylentileri fiyatlarda ansızın yüzde 35'lik bir düşüşe yol açmış, Çanakkale Boğazı dışında bekleyen yüzlerce erzak yüklü geminin birkaç gün içerisinde İstanbul'a geleceği söylentisi toptancı tüccarı malını her ne fiyattan olursa olsun elinden çıkarmaya sevketmişti.

Öte yandan, Osmanlı topraklarında ülke düzeyinde pazar mekanizmasının yeterince gelişmemiş oluşu, yöreler arasında fiyat farklarının belirginleşmesine neden oluyordu. Örneğin, 1914 yılında, 26 kalem temel tüketim maddesinden oluşan tüketici geçim sepetinin fiyatı Trabzon'da 59 kuruş iken Mersin'de 187 kuruşu buluyordu. (Tablo XX)

Savaş yıllarında taşımacılığın büyük ölçüde aksaması, yerel piyasalar arasında yeterince iletişim kurulamaması, söylentilerin taşraya değişik biçimlerde yansıması ve fiyat denetiminin vilayetlerde farklı etkinlikte gerçekleştirilişi sonucu yöreler arası fiyat farklılıkları daha da belirginleşmişti.[37]

4. Savaş yıllarında tüketici geçinme endeksindeki gelişmeler ve ev kiraları

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Düyûn-u Umumiyye İdaresi artan yaşam pahalılığı karşısında memurlarının satın alma güçlerini kormak amacıyla bir ek ödenek uygulamasına gitmişti. İstanbul kenti perakende fiyatları sürekli izlenmiş, aşırı fiyat artışlarının bu kuruluşta çalışanlar üzerindeki olumsuz etkisi ek ödeneklerle bir ölçüde giderilmişti. Savaş yılları fiyat hareketlerinin saptanabilmesi için en güvenilir kaynak bu nedenle Düyûn-u Umumiyye verileridir.

---

[37] Örneğin, Mart 1918'de şekerin okkası İstanbul'da 100-110 kuruş iken Kayseri'de 200-220 kuruşa satılmış, gazyağının tenekesi İstanbul'da 7,5-8 liraya verilirken, Ankara'da 18 liradan alıcı bulmuştu. «Taşra piyasaları: Ankara, 12 Mart; Kayseri, 25 Mart,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sene 2, cilt 2, sayı 13/37, 3 Nisan 1334, s. 213, 215.

Tablo XX : *1914 yılında Osmanlı vilayetlerinde 26 kalem besin maddesinden oluşan sepetin fiyatı* (kuruş)

Adana	95	İstanbul	86
Ankara	129	İzmir	69
Antalya	87	Kastamonu	137
Denizli	65	Kayseri	92
Diyarbakır	95	Konya	142
Edirne	79	Mersin	187
Elaziz	143	Samsun	81
Erzurum	89	Sivas	78
Eskişehir	85	Trabzon	59
Giresun	121	Zonguldak	92

Kaynak: *Başvekalet Merkez İstatistik Müdüriyet-i Umumîsi: İhsaî Yıllık*, 1. cilt, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1928, s. 172.

Düyûn-u Umumiyye İdaresi'ne göre, geçim endeksi oluşturulmasında kullanılabilecek bazı temel tüketim maddelerinin savaş öncesi (Temmuz 1914) ve savaşın son iki yılında perakende fiyatları Tablo XXI'deki gelişimi izlemişti.

Düyûn-u Umumiyye kayıtlarından elde edilen bilgilere göre, geçim endeksinde yer alan temel tüketim maddeleri fiyatları 1916 yılında ortalama yüzde 300 artmıştı. 1914 Temmuz ayı taban olarak alındığında tüketici geçim endeksi 1917 Ocak ayında 405 puana, 1918 Ocağında 1945'e ve Aralık 1918'de 2205'e yükselmişti. 1916 artış ortalaması 280 puan, 1917 ortalaması 839 puan ve 1918'inki 1790 puandı. Temel tüketim maddelerinin perakende fiyatlarından derlenen İstanbul geçim endeksinin Ocak 1917 ertesi aylık gelişimi Tablo XXII ve Çizenek 3'de gösterilmiştir.

Osmanlı toplumu ilk kez bu boyutlarda bir enflasyonla karşı karşıya geliyordu. Fiyat artışlarından doğal olarak en çok sabit gelirli kesimler etkilenmişti. Memur, asker ve emeklilerin eline geçen paranın satınalma gücü günden güne düşmüş, yaşam koşulları toplumun bu katmanları için giderek güçleşmişti.

İstanbul'da orta dereceli bir memurun geçimi için gerekli temel tüketim maddelerinden oluşan sepetin 1914 Temmuz ve 1918 Eylül ayları maliyetleri Tablo XXIII'de verilmiştir.[38]

[38] Geçim sepetinin Eylül 1918 maliyetini hesaplarken ekmek için karne fiyatı uygulanmıştır (1 okka = 2,5 kuruş). 43,75 kuruşluk piyasa fiyatıyla hesaplandığında ekmeğin geçinme endeksini daha yüksek bir puana ulaştıracağını hatırlatmak isteriz.

Tablo XXI : *Temel tüketim maddeleri fiyatlarının savaşın son iki yılında gelişimi* (okka / kuruş)

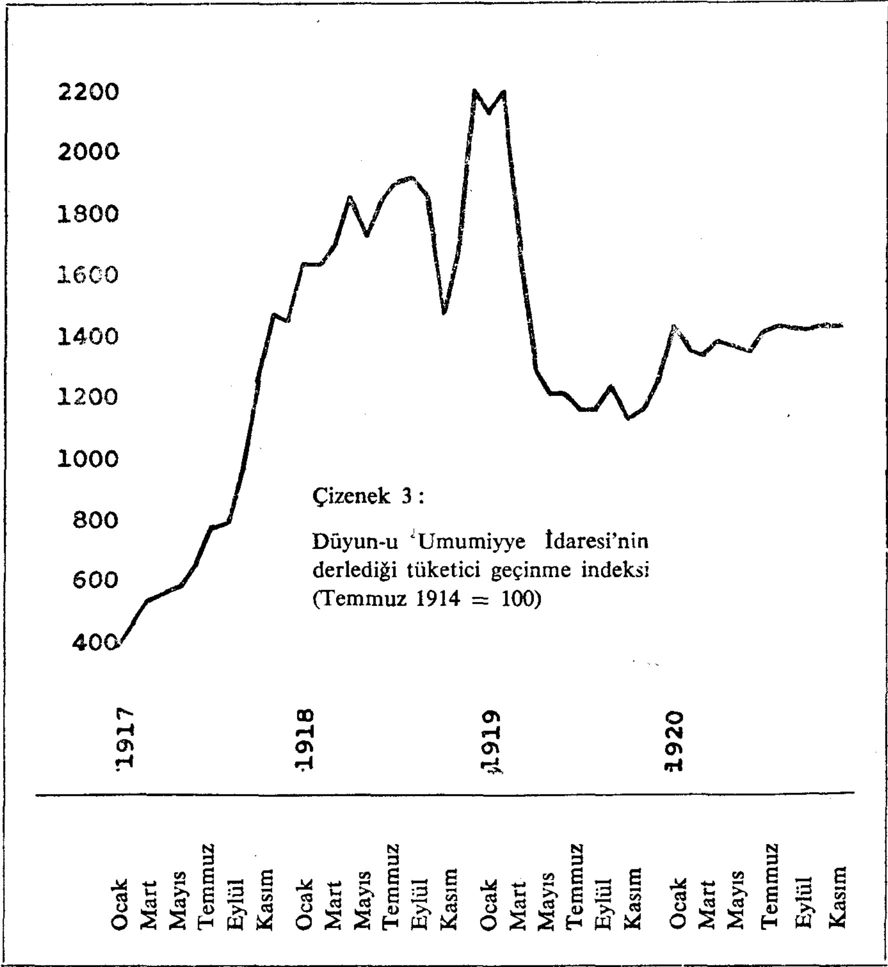
	Temmuz 1914	Ocak 1917	Eylül 1917	Ocak 1918	Eylül 1918
Şeker	3	62	150	140	250
Kahve	12	160	450	1000	600
Pirinç	3	35	90	95	90
Makarna	3	42	90	110	95
Patates	1	8	20	36	27
Fasulye	4	19	55	65	65
Soğan	0,5	6	11	16	16
Zeytinyağı	8	45	140	200	180
Tuz	1,5	2,5	2,5	2,5	5,5
Süt	2	9	19	40	45
Kaşarpeyniri	12	55	130	250	280
Koyun eti	7	28	65	130	120
Sade yağ	20	100	210	260	400
Yumurta	0,5	1,5	2,5	7,25	4,25
Sabun	7	32	75	140	140
Gazyağı	1,5	50	110	125	160
Odun kömürü	0,5	2,75	5,5	10	13
Odun	45	150	320	380	540

Kaynak: Ahmet Emin, *Turkey in the World War,* New Haven; Yale University Press, 1930, s. 147-148.

Tablo XXII : *İstanbul tüketici geçinme endeksinin Ocak 1917 ertesi gelişimi* (Temmuz 1914 = 100)

1917				1918			
Ocak	405	Temmuz	790	Ocak	1645	Temmuz	1905
Şubat	475	Ağustos	800	Şubat	1640	Ağustos	1920
Mart	565	Eylül	975	Mart	1700	Eylül	1860
Nisan	580	Ekim	1255	Nisan	1860	Ekim	1885
Mayıs	605	Kasım	1480	Mayıs	1730	Kasım	1675
Haziran	760	Aralık	1465	Haziran	1850	Aralık	2205

Kaynak: Ahmet Emin, *Turkey in the World War,* New Haven; Yale Universitv Press, 1930, s. 151.

Çizenek 3:

Düyun-u 'Umumiyye İdaresi'nin derlediği tüketici geçinme indeksi (Temmuz 1914 = 100)

Düyûn-u Umumiyye İdaresi derlediği geçinme endeksinde memurlarının kendi konutlarında oturduklarını varsaymış, aylık masraf tutarında konut kiralarına yer vermemişti. Oysa, savaş yıllarında İstanbul'da kiralar alabildiğine yükselmişti. Sınır boylarından akın eden yüzbinlerce göçmen İstanbul'da konut sıkıntısına neden olmuştu. Birkaç ay içerisinde ev kiralarının iki katına çıktığı görülmüş, ev sahipleri yıllık kontrat imzalamaya yanaşmaz olmuşlardı.

Babıâli ev kiraları sorununa ilk kez 1918 baharında eğilmiş, 8 Nisan 1918'de kira artışlarını sınırlayan bir yasa çıkarılmıştı. Yasada, kiraların 1 Mart 1916'da ödenen miktarın ancak yüzde 50'si oranında yük

seltilebileceği, tüm yürürlükteki kira kontratlarının savaşın bitiminin altı ay sonrasına kadar geçerli olacağı, sözleşmenin sonuna değin yasal mercilerin kiracı çıkarmayla ilgili davalara bakmayacağı belirtiliyordu.[39]

Tablo XXIII : *İstanbul'da orta dereceli bir memurun geçimi için gerekli tüketim maddelerinden oluşan sepetin Temmuz 1914 ve Eylül 1918 maliyetleri* (kuruş)

	Temmuz 1914		Eylül 1918		Artış
	1 okka	Tutar	1 okka	Tutar	endeksi
Ekmek, 16 okka	1,875	30	2,50	40	133,33
Şeker, 1 okka	3	3	250	250	8333,33
Kahve, 100 dirhem	12	3	600	150	5000
Pirinç, 2 okka	3	6	90	180	3000
Makarna, 2 okka	3	6	95	190	3166,66
Patates, 6 okka	1	6	27	182	3033,33
Fasulye - nohut, 4 okka	4	16	65	260	1625
Soğan, 2 okka	0,50	1	16	32	3200
Zeytinyağı, 0,5 okka	8	4	180	90	2250
Tuz, 0,5 okka	1,50	0,75	5,50	2,25	300
Süt, 8 okka	2	16	45	360	2250
Kaşarpeyniri, 1 okka	12	12	280	280	2333,33
Koyun eti, 4 okka	7	28	120	480	1714,29
Sadeyağ, 1 okka	10	10	400	400	4000
Yumurta, 16 adet	0,50	8	4,25	68	850
Toplam		149,75		2964,25	1979,47
Sabun, 166 dirhem	7	2,75	140	55	2000
Gazyağı, 1 okka	1,50	1,50	160	160	10666,66
Odun kömürü, 10 okka	0,50	5	13	130	2600
Odun, 0,25 çeki	45	11,25	540	135	1200
Elbise	50	50	900	900	1800
Ayakkabı	15	15	250	250	1666,66
Genel Toplam		235,25		4594,25	1952,92

Kaynak: 1914 için bkz: *İhsaî Yıllık, Birinci Cilt 1928,* T.C. Başvekalet Merkez İstatistik Müdüriyet-i Umumiyyesi, İstanbul; Cumhuriyet Matbaası, 1928, s. 167; 1918 yılı Ahmet Emin, *Turkey in the World War* New Haven; Yale University Press, 1930, s. 147-148'deki verilerden derlenmiştir. Aslında tüm bu veriler Düyun-u Umumiyye kaynaklıdır.

39 Sükna için icâr ve isticâr olunan mahallerin icâr bedelâtı hakkında kanun —8 Nisan 1334—, *Düstur,* II. tertip, 10. cilt, s. 448.

Kira yasası, doğal olarak ev sahiplerini hoşnut etmemişti. Mart 1916 kiraları, konut vergisi, artan sigorta ve bakım masraflarını bile karşılamıyordu. Bu nedenle ev sahipleri bir yolunu bulup eski kiracılarını çıkarıyor, yerlerine yasalara başvurmayacak ve ödemede güçlük çıkarmayacak kiracı bulmaya çalışıyorlardı.

5. Savaş yıllarında gelir düzeyleri : Memur aylıkları ve işçi gündelikleri

Babıâli, savaşla birlikte ilk özveriyi memur kesiminden beklemiş, artan fiyatlara karşın, aylıkların yüzde 50'sini kesintiye tâbi tutarak zorunlu tasarrufa yönelmişti. Böylece savaş öncesi aldığı aylığın ancak yarısı eline geçen memur daha savaşın ilk aylarmda geçim sıkıntısına düşmüştü.

Savaş enflasyonunun ilk belirtileri üzerine Babıâli, aylıkları tam olarak ödemeye karar verdiğini açıklamış, ancak Kasım 1915'e kadar geçen ayların farklarının ödenemiyeceğini bildirmişti. 1916 Eylül ayında çıkarılan bir geçici yasayla, yaşam pahalılığı nedeniyle, 10 Osmanlı lirasına kadar olan aylıklar yüzde 20, 10 Osmanlı lirasının üzerindekiler yüzde 15 zam görmüştü.[40] 1918 yılı bütçe yasasıyla maaşlar yine aynı oranlarda bir kez daha arttırılmış ve küçük maaşlardan yapılan kesintiler kaldırılmıştı. Ancak, memur, eline geçen paranın sürekli alım gücünü yitirmesi sonucu giderek yoksullaşmış, mülksüzleşmiş, maaşının satın alma gücü savaş öncesine oranla yüzde 60-80 oranında düşmüştü.

Örneğin, üçüncü derecede bir ilkokul öğretmeni 1914 Temmuz'unda 600 kuruşluk maaşının 235 kuruşunu temel ihtiyaçlarına harcıyordu. Diğer giderleri ve tasarruf için elinde 365 kuruş kalıyordu. Savaşın son yıllarında aynı öğretmen 840 kuruş aylıkla geçinmek zorunda kalmıştı. Eylül 1918'de orta dereceli bir memur için geçinme endeksinde yer alan zorunlu giderler 4594 kuruş olduğu göz önünde bulundurulursa, öğretmenin bütçesi ayda 3754 kuruş açık veriyordu.

Alt derecedeki memurların durumu daha da vahimdi. Altıncı derecede bir ilkokul öğretmeni 1918 yılında 560 kuruş aylıkla geçinmek zorundaydı. Hademe-i Hümâyun'a mensup dördüncü sınıf bir hademe ise 300 kuruş aylık alıyordu. Aynı şekilde, İstanbul'da kadın temizlik işçilerine ayda 300 kuruş ödeniyordu. (Tablo XXIV)

---

[40] Harbin devamı müddetince maaşata icra kılınacak zamâim hakkında kanun-u muvakkat —5 Eylül 1332—, *Düstur*, II. tertip, 8. cilt,s.1290-1292.

Öte yandan, savaş yıllarında işçi ücretleri görünürde bir artış kaydetmişse de reel olarak işçi kesiminin satınalma gücü sürekli düşmüştü. Örneğin, bir tarım işçisi 1914 ortalarında gündeliğiyle 5-10 kıyye arasında buğday satın alabilirken, 1918 yılı yaz aylarında ücreti ancak 1,5-2 kıyyeyi karşılayabiliyordu.

Tablo XXIV : *Birinci Dünya Savaşı yıllarında memur ve asker aylıkları* (kuruş olarak)

Maliye Heyet-i Teftişiyyesi		*Osmanlı Donanması*	
1. sınıf müfettiş	6000	Müşir amiral	15000
2. sınıf müfettiş	5000	Birinci ferik amiral	9000
3. sınıf müfettiş	4000	Ferik amiral	7000
4. sınıf müfettiş	3000	Liva amiral	4500
Müfettiş muavini	2000	Kalyon kaptanı	3000
Dersaadet İcra Dairesi		Fırkateyn kaptanı	2500
İcra memuru	3500	Korvet kaptanı	2000
Muhasib-i mes'ul	2250	Kıdemli yüzbaşı	1300
Baş muavin	2000	Yüzbaşı	1050
Tetkik memuru	1000-1250	Mülâzım	800
Muavin	800-1000	Mülâzım-ı sânî	700
Tahsildar	800	Birinci sınıf gedikli	1500
Katip	400-1000	İkinci sınıf gedikli	1000
Mübeyyiz	400- 600	Üçüncü sınıf gedikli	650
Hademe-i Hümâyun		Gedikli namzetleri	400
1. sınıf hademe	950	Başçavuş	76
2. sınıf hademe	750	Çavuş	38
3. sınıf hademe	650	Onbaşı	28,5
4. sınıf hademe	300	Nefer	19

Astsubay ve erât ayrıca elbise ve tayinât alıyordu.

Kaynak: Yukarıdaki veriler savaş yılları *Düstur*'larından derlenmiştir.

Tarım kesiminde 1913-1914 yıllarında ortalama gündelik ücret, erkekler için 5-10 kuruş, kadınlar için 3-6 kuruş arasındaydı. Adana ve Ege yöresinde ücretlerin zaman zaman 25-30 kuruşa kadar yükseldiği görülmüştü. Doğu vilayetlerinde ise 3 kuruşluk gündeliğe sık sık rast-

lanıyordu. Kadın işçi gündeliğinin en düşük olduğu yöre Urfa Sancağı'ydı. Bu yörede gündeliği 1 kuruşa çalışan kadınlar ender değildi.[41] (Tablo XXV)

Savaşla birlikte Mükellefiyet-i Zıraiyye Kanunu tüm kırsal nüfusu tarlada çalışmaya zorunlu kılmış, savaş ortamının doğurduğu sınırlı emek arzı, beklenenin tersine, tarım kesiminde belirgin bir ücret artışına yol açmamıştı. Öte yandan, ücret uyuşmazlıklarında işveren Ba

Tablo XXV : *1913 yılı Mart, Nisan, Mayıs aylarında Türkiye'de tarım işçisi gündelikleri* (kuruş)

		Mart	*Nisan*	Mayıs
Aydın	Erkek	9 — 11	9 — 14	12 — 16
	Kadın	4 — 5	5 — 6	5 — 8
Ankara	Erkek	7	7 — 8	8 — 15
	Kadın	3,5	3,5— 4	4 — 5
Kırşehir	Erkek	6		7 — 8
	Kadın	4		3 — 3,5
Kayseri	Erkek	6	6 — 7	6 — 7
	Kadın	3	2,5— 3	3 — 3,5
Yozgat	Erkek	6	6 — 7	5 — 6
	Kadın	3	2,5— 3	3 — 3,5
Sivas		6 — 8	6 — 10	6 — 8
Mamuretülaziz		8 — 10	5 — 10	7 — 8
Malatya	Erkek	7,5	5	7
	Kadın	3,5	2	2
Kastamonu		6 — 8	7 — 8	7 — 9
İnebolu		5 — 8	5 — 8	8 — 10
Çankırı		4 — 5	5 — 6	8 — 9
Konya		8 — 10	10 — 12	7,5— 10
Adana		11 — 14	11 — 13	15 — 17
Halep		5 — 6	6 — 7	6 — 7
İskenderun		8 — 10	8 — 10	9 — 12

41 «1329 senesi ahvâl-i zıraiyye ve cevviyyesi,» *Ticaret ve Zıraat Nezareti Mecmuası*, sene 4, adet 33-34, 31 Kânun-u evvel 1329, s. 633-729.

		Mart	Nisan	Mayıs
Maraş		7 — 8	8 — 9	8 — 10
Diyarbekir	Erkek	5	6 — 8	6 — 8
	Kadın	2,5	2,5	2,5
Mardin	Erkek	4	5 — 7	7 — 8
Beyrut		6 — 12	6 — 15	6 — 15
Trabzon		6 — 12	6 — 10	5 — 10
Erzurum		3 — 5	3 — 5	6 — 8
Van		7	7	6
Bitlis		5 — 6	5 — 6	5 — 7
Musul		4 — 5	8 — 10	6 — 8
Bağdat		5 — 12	5 — 11	5 — 11
Yemen		3 — 20	3 — 20	
İzmit		10 — 12	10 — 12	12 — 15
Bolu	Erkek	6	5	6
	Kadın	3	3	3
Kale-i Sultaniye	Erkek	8 — 10	9 — 12	9 — 14
	Kadın	6 — 9	4 — 6	5 — 9
Urfa	Erkek	3 — 7	5 — 10	5 — 10
	Kadın	1 — 2	2 — 4	2 — 3
Zor	Erkek	5 — 7	6 — 7	6 — 7
	Kadın			4
Hüdavendigar Zıraat Ameliyyat Mektebi	Erkek	7	7	8
	Kadın		8	5 — 6

Kaynak: «1329 senesi ahvâl-i zıraiyye ve cevviyyesi,» *Ticaret ve Zıraat Nezareti Mecmuası*, sene 4, adet 33-34, 31 Kânun-u evvel 1329, s. 633-729.

bıâli'yi çoğunlukla yanında bulmuştu. Nitekim savaş tutsakları emek talep eden çiftliklere yok pahasına devredilmişti.

Ancak, genel fiyat düzeyini çok geriden izlese de, tarımsal işgücü ücretlerinde nominal bir artış görülmüştü. Örneğin, Adapazarı yöresinde 1913 yılında ücretler 10-15 kuruş arasında değişirken, 1917 Temmuz ayında orakçı için 60 kuruş, demetçi için 80-85 kuruş, çapacı için 20 ve çiftçi için 100-150 kuruş gündelik ödenmişti.[42]

[42] «Muhabir mektupları: Adapazarı, 8 Temmuz,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sayı 9, 16 Temmuz 1333, s. 140.

Ücretliler arasında görece iyi durumda olan kesim, malî, ticarî ve bir ölçüde sınaî kuruluşlarda çalışanlardı. Düyûn-u Umumiyye, yabancı bankalar ve benzeri kuruluşlar geçinme endekslerini izleyerek, fiyatlardaki gelişmeleri, belirli bir gecikmeyle de olsa, aylıklara yansıtmışlardı.

İkinci Meşrutiyet yıllarında sınaî kuruluşlarda çalışan işçilerin ücretleri tarım işçilerininkinden pek az farklıydı. 1917'de yayınlanan *1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*'nde çeşitli sanayi kollarında ortalama işçi ücretlerine de yer verilmişti. Bu kaynağa göre, işçi gündelikleri genel ortalaması 1913'de 12-14, 1915'de 14-16 kuruş arasında değişmekteydi.[43] (Tablo XXVI)

Şekercilik, konservecilik, dokuma sanayi'i, sigara kağıdı fabrikaları gibi kadın işçi oranının yüksek olduğu iş kollarında gündelikler genel ortalamaya oranla daha düşüktü. Sınaî faaliyetler arasında en düşük ücret ortalaması en çok kadın işçi çalıştıran ham ipek üretiminde görülüyordu.

En yüksek ücretler vasıflı işçi çalıştıran ağaç sanayi'indeydi. Ancak, 1915 yılında marangozluk kesiminde işlerin azalması sonucu gündelikler düşmüştü. Değirmencilik, basımevi, bira ve çimento fabrikalarında vasıfsız işçi oranının düşük oluşu nedeniyle ücretler görece daha yüksekti.

Yukarıda görüldüğü gibi, 1915 işçi gündelikleri ortalaması 1913'e oranla bir miktar artış göstermişti. Bu artış savaş yıllarında da devam etti. Ancak, Ticaret ve Zıraat Nezareti istatistiğinde 1916 ve 1917 yılları işçi ücretlerinin «amelenin nedreti ve galâ-i es'âr [pahalılık]» nedeniyle «nisbetsiz bir dereceye» çıktıkları belirtilmişse de bu yıllarda 100 kuruşun üzerinde gündeliklere pek ender rastlanmıştı. Örneğin, diğer işkollarına oranla yüksek gündelik ödenen basımevlerinde gazete mürettiplerinin gündelikleri savaş öncesi 25-30 kuruş iken savaşın son yılında ancak 60-80 kuruşa yükselebilmişti.[44]

Bir özel girişim olan Osmanlı İttihat Sarraçlık Anonim Şirketi imalathanelerinde işçiler, usta başı, usta başı muavini, makineci, birinci

---

[43] *Ticaret ve Zıraat Nezareti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1333/1917, s. 23; Yeni harflerle: *Osmanlı Sanayii 1913, 1914 yılları Sanayi İstatistiki*, yayma hazırlayan A. Gündüz Ökçün, Ankara, S.B.F. Yayını, 1970 s. 21.

[44] Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930, s. 152.

Tablo XXVI : *1913, 1915 yıllarında sanayi kollarında işçi gündeliklerinin ortalamaları*

	Sanayi'in türü		
Besin	Değirmencilik	15,1	16,2
	Makarna üretimi	13,9	15,2
	Şekercilik ve tahin üretimi	7	12,7
	Konserve üretimi	5	9
	Bira üretimi	14,4	19,6
	Buz üretimi	15	—
Toprak	Tuğlacılık	14,2	—
	Kireç sanayii	13,5	17
	Çimento üretimi	11,4	—
	Çimento yan ürünleri	15,8	18,4
	Porselen ve elmastraşçılık	14	—
	Deri sanayii (Debagat)	13,6	13,9
Ağaç	Marangozluk	16,3	14,2
	Kutu üretimi	17,5	19
	Sair ağaç sanayii	—	15
Dokuma	Yün iplik ve yünlü dokuma	8,4	9,5
	Pamuk ipliği ve pamuklu dokuma	—	7,8
	Ham ipek üretimi	4	4
	İpek dokuma	6,8	7,6
	Sair dokuma üretimi	5,4	5
Kağıt	Sigara kağıdı üretimi	9,8	11,4
	Matbaacılık ve sair kağıt üretimi	13,6	15,9
Kimya	Yağ üretimi	17,1	—
	Sabun üretimi	11,3	11,1
	Pamuk özü üretimi	12,9	—
	Diğer kimyasal üretim	14	—

Kaynak: *Ticaret ve Zıraat Nezareti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki,* İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1333/1917, s. 23.

sınıf usta, ikinci sınıf usta, kalfa, mümtaz çırak, çırak ve yamak olmak üzere dokuz sınıfa ayrılmıştı.

İşe alınan yamak olarak başlar, 1918 başında 6 kuruş gündelik alırdı. İki ay sonra çıraklığa terfi eder ve eline 8 kuruş geçerdi. Altı ay sonra mümtaz çırak olur, ücreti 10-12 kuruşu bulurdu. Sarraçlık şubesinde kalfalara 15 ile 25, ustalara 30 ile 55 kuruş arasında gündelik verilirdi. Kunduracılık şubesi ustalarının gündelikleri 60 ile 120 kuruş arasında değişirdi. Bu şubede işler kısmen götürü usulüyle yürütülürdü. Her iki şubede ustabaşı muavinleri 2.500, usta başılar 3.000 kuruş aylık alırlardı.[45]

Savaş yıllarında devlet işletmelerinde çalışanların ücretleri özel kesim gündeliklerine oranla daha düşüktü. İmalât-ı Harbiyye, Seyr-ü Sefain, Tersane, Demiryolu fabrikaları gibi kamu işyerlerinde çalışanların gündelikleri savaş yıllarında ancak 15-20 kuruşa yükselebilmişti.[46] Bu kuruluşlarda 30, 40 kuruş gündelik alan işçi parmakla gösterilecek kadar azdı. Otuz kırk yıldan fazla devlet hizmeti bulunan işçilerin gündeliklerinin 25 kuruşu geçtiği ender görülmüştü.

Harbiye Nezareti'ne bağlı Yedikule İplik Fabrikası ve Makriköy Bez Fabrikası'nda çalışanların durumları görece daha iyiydi. Bu fabrikalardaki işçilerin eline 60, 70 kuruşa kadar gündelik geçebiliyordu. Parça başına ücret alanlara malın uzunluk ya da ağırlığına göre ödeme yapılırdı. Parça işi görenlerin aylık gelirleri ortalama 25 lirayı bulurdu.[47]

---

45 Hastalık halinde işçinin ilaçları şirketçe verilir, altı güne kadar ücretli izin tanınırdı. Altı günden sonra, hastalığın sürmesi halinde, yarım gündelik ödenirdi. «Tetkikât: Memleketimizde sınaî şirketler, fabrikalar ve darüssmaeler; Osmanlı İttihat Sarraçlık Şirketi ve Darüssınaesi -1-,» *Sanayi*, sayı 25, 31 Kânun-u sânî 1334, s. 8.

46 Devlet fabrikalarında çalışanların gelirleri savaş boyunca çok az fark etmişti. Ancak, savaşın sonlarına doğru gündelikler arttırılmıştı: «Tersane fabrikalarında: Vatanın aziz ve kıymetli evlatları taltif ediliyor; amele yövmiyelerinde yüzde yüz, yüz elli, iki yüz, iki yüz elli nisbetinde zam ...» *Sanayi*, sene 5, sayı 36, 15 Temmuz 1334, s. 110-112. Yazı bahriye fabrikalarında çalışan işçilerin durumunu şöyle ifade ediyordu:

> «Herşey pahalılaştı. Hayat son derece darlaştı. O kadar ki altından kalkılmaz oldu. Amele yine eski, pek az tahsisâtiyle çalışıyor. ...
>
> ... Bahriye fabrikalarında şimdiye kadar nefer muhassasâtıyle çalışmış ve el'an çalışan yüzlerce fedakâr, namuslu amelenin, evlâd-ı vatanın pek mahdut yövmiyelerine bir Temmuzdan itibaren miktar-ı kâfi zemâim icrasına emr ü tasdik buyurarak kısmetlerini, rızklarını genişlettiler.»

47 S. Gündoğdu, «Müessesât ve fabrikalarımızı ziyaret: Yedikule İplik Fabrikası, Makriköy Bez Fabrikası,» *Sanayi*, sene 5, cilt 2, sayı 12/39, 31 Ağustos 1334, s. 145.

Öte yandan, devlet işletmelerinin çoğunluğu Harbiye Nezareti'ne bağlıydı. Bu nedenle, savaş yıllarında askere alınan birçok işçi bu fabrikalarda asker statüsünde çalışıyorlardı. Bu tür işçilere ise 30 ile 100 para arasında bir gündelik ödeniyordu.[48]

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi aracılığıyla Birinci Ordu-yi Hümâyun'a bağlı olarak oluşturulan Birinci Kadın İşçi Taburu'nda tabur kâtibesinin aylık maaşı 600, bölük kâtibelerinin 500, tabur iaşe memuresinin 600, tabur ribevi memuresinin 500, bölükbaşının 600, taburbaşının 400, hastabakıcının 300, terzinin 500, işçilerin 250 kuruş olarak belirlenmişti. Kıdem ve hizmete göre bu miktarlar artabiliyordu.[49]

Kentlerde en yüksek ücreti kayıkcı, mavnacı, arabacı ve hamal esnafı alıyordu. Esnaf cemiyetlerinde örgütlenmiş bu kesimin İstanbul Murahhası Kemal Bey aracılığıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde önemli bir yeri vardı. İstanbul'un tüm taşımacılık işlerini ellerinde bulunduran esnaf cemiyetlerine şehreminlerinin söz geçirmesi çok güçtü. Kayıkçı, mavnacı, arabacı ve hamal esnafı taşıma ücretlerini dilediği gibi saptıyor, İstanbul'un iaşesini fiilen elinde bulunduruyordu.[50]

---

48 «Beylik fabrikalarda amele yövmiyeleri,» *Sanayi,* sene 5, cilt 2; sayı 42, 31 Kânun-u evvel 1334, s. 196-197.

49 «Birinci Kadın İşçi Taburu,» *Vakit,* 11 Şubat 1918, s. 1.

50 II. Meşrutiyet boyunca Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası hammal ve mavnacı esnafının keyfi tutumundan yakınmıştı: «Gümrük hammalları,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 25. sene, no: 1272, 9 Mayıs 1325, s. 161; «Hammallar,» *a.g.g.*, 25. sene, no: 1277, 13 Haziran 1325, s. 202; «Samsun hadisesi,» *a.g.g.*, 26. sene, no: 1309, 23 Kânun-u sânî 1325, s. 42; «Mavnacılar meselesi,» *a.g.g.*, 29. sene, no: 1463, 5 Kânun-u sânî 1328, s. 33-35. «Yine mavnacılar,» *a.g.g.*, 29. sene, no: 1502, 5 Teşrin-i evvel 1329, s. 657-658; «Yine mavnacılar,» *a.g.g.*, 29. sene, no: 1505, 26 Teşrin-i evvel 1329, s. 705-706; «Sirkeci hammalları,» *a.g.g.*, 32. sene, no: 1649, 30 Temmuz 1332, s. 195-196; «Hammal ücretleri,» *a.g.g.*, 32. sene, no: 1653, 27 Ağustos 1332, s. 217-218. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Babıâli'ye verdiği layihalarda sürekli bu soruna değiniyor, «Dersaadet'te emtia-i ticariyye kıymeti üzerine inzimâm eden fahiş mesârifâtın tahfifi»ni talep ediyordu:

> «Pây-ı tahtın ticareti tevsi' olunmak arzu edildiği takdirde işbu ticarete tahmil olunan yükleri tahfif etmek taht-ı vücûbdadır. Hâl-i hâzırda İstanbul pahalı ve müşkilâtlı bir limandır. Bu müşkilâta mesârifin fahişliği şehrin servet ve refahı için gayr-ı kabil-i iktihâm mevâni' teşkil ederler. Müşkilâtın başlıcası hammallar ile mavunacıların halidir.
>
> Hadd-i zâtında kanunî bir hayata mâlik olmıyan işbu iki esnaflığın asr-ı hâzır icâbatına muvafık bir şekle ifrağı ile berren ve bahren serbestî-i münakalâtın temini elzemiyet-i şedide tahtındadır.» «İstanbul ticareti,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 29. sene, no: 1484, 1 Haziran 1329, s. 370.

1918 yılında bir hamalın aylık kazancı 75-90 Osmanlı lirasını buluyordu. Aynı yıl, orduda ikinci feriğin [tümgeneral] eline aylık olarak hemen hemen aynı para geçiyordu. Birinci derecede bir daire müdürünün aylığı ise 72 Osmanlı lirası dolayındaydı.

* * *

1914-1918 döneminde Osmanlı ekonomisi ilk kez topyekün savaş olgusuyla karşı karşıya gelmişti. Tüm ülke kaynakları seferber edilmiş, savaş ekonomisi Anadolu'yu kent pazarlarına açmıştı. Savaşla birlikte ülke ekonomisi dışarıya kapanmış, kendi olanaklarıyla yetinmek zorunda bırakılmış, o güne değin dış ülkelerden getirtilen birçok mal Anadolu'dan sağlanmaya başlanmıştı.

1914'e değin Osmanlı yönetimleri her türlü fiyat artış eğilimlerini «iktisat dışı» yöntemlerle bastırmayı başarmış, ciddi bir enflasyon sorunuyla karşılaşmamışlardı. Duragan bir iktisadî yapıya sahip Osmanlı Devleti'nin geleneksel gelir bölüşümü ve düşük nüfus artış hızı zaten enflasyonu olanaksız kılmıştı. Öte yandan kıymetli maden esası üzerine kurulu para sistemi Babıâli'nin para arzını dilediğince genişletmesini önlemişti. Böylece iktisadî yapının duraganlığı Osmanlı toplum düzeninin güvencesini oluşturmuştu.

Osmanlı Devleti'nin 1914 ertesi karşılaştığı topyekün savaş, kağıt paraya geçişi zorunlu kılmış, yıllık artış hızı yüzde 300'ü bulan enflasyon kaçınılmaz olmuştu.

Enflasyonla birlikte geleneksel Osmanlı toplum yapısı çözülmeye başlamıştı. Osmanlı düzeninde hakim katmanları oluşturan asker-memur kesimi sabit gelirli oluşu nedeniyle kısa sürede yoksullaşmış, mülksüzleşmiş, toplumdaki ayrıcalıklı durumunu yitirmişti.

Buna karşılık sürekli fiyat artışları maddî üretimle doğrudan ya da dolaylı ilişkisi bulunan toplum katmanlarını kazançlı çıkarmıştı. Pazar için üretimde bulunan orta ve büyük köylü, malı pazara sevkeden tüccar, dağıtımı sağlayan perakendeci esnaf giderek güçlenmiş, Osmanlı toplumunda «yeni zengin» ya da «harb zengini» bir «orta sınıf» doğmuştu.[51]

---

[51] Savaşın son yıllarında basın «harb zengini» sorununa geniş bir yer ayırmıştı. *Vakit* gazetesi baş yazarı Ahmed Emin, harb zenginlerinin türlerini şu şekilde sıralıyordu:

«1. Hakiki bir kabiliyeti, haysiyeti ve izzet-i nefsi olan ve istihsalât tarikiyle para kazananlar

Savaş yılları Türkiyesi spekülatif girişimlerin yaygın olduğu bir dönemi oluşturmuştu. Kağıt paraya güvensizlik ve mal fiyatlarının sürekli artacağı beklentisi üç beş kuruşu denkleştireni ticarete atılmaya sevketmişti. Manifaturacı tütün ticaretine girişmiş, tütüncü kösele stoklamış, devlet memurları memuriyet yanısıra ticaretle uğraşmaya başlamışlardı.[52]

Savaşın son yıllarında herkes paradan kaçmış, tüm servetini mala dönüştürmeye bakmıştı. Piyasada mal bulunmaz iken ardiyeler tıklım tıkış istif malla dolup taşmıştı. Bomonti Birahanesi'nin buzluğu peynir, Ömer Abud Han'ın mahzeni gaz deposuna dönüşmüştü.[53]

Bu arada Anadolu'da «vagon ticareti» almış yürümüştü. Savaş nedeniyle orduya gerekli olan dışındaki az sayıdaki vagon tüccara dağıtılmış, ancak, ticaretle ilişkisi olmayan nüfuzlu bazı kişiler kendilerine «vagon vesikası» sağlıyarak tatlı kazanç kapıları elde etmişlerdi. Nitekim bu gibiler, ele geçirdikleri vagonları 2.000 ile 3.000 lira karşılığı malı çürümeye yüz tutmuş tüccara devrederek kısa sürede zengin olmuşlardı.[54]

---

2. Serveti hava oyunlarıyle veya borsa muameleleriyle kazanmış olmakla beraber isti'mal ve istihlak nokta-i nazarından akılları başında olan zenginler

3. Havadan kazanılmış paraları dillere destan olacak surette sefahat sahalarında yiyenler

Ahmed Emin Bey bu üçüncü kesimde yer alan zenginleri toplum için «muzır» addediyordu.

Sabah gazetesi ise ikinci kesimde yer alan zenginlerin de topluma zararlı oldukları kanısındaydı. Kazım Şinasi, «Yine harb zenginleri,» *Yeni Mecmua*, cilt 2, sayı 41, 25 Nisan 1918, s. 298.

[52] İstanbul Darülfünûn Edebiyat Fakültesi müderris ve muallimlerinin ticarete atılışı üzerine Fakülte Müderrisîn Meclisi Müderris Uşakîzade Halid Ziya Bey başkanlığında toplanarak şu bildiriyi yayınlamıştı:

«İstanbul Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisîni her hangi müderris ve muallimin ticaretle iştigâlini muallimlik ahlâk-ı mesleğine münâfî bir hareket addettiğinden hey'et-i talimiyye azasından böyle bir harekete teşebbüs eden bulunursa onunla tevhîd-i mesaî edemiyeceğini ilân eder.» *Tanin*, 19 Kânun-u evvel 1333, s. 2.

[53] Abdi Tevfik, «Tedâvülü taḥdid eden avâmil,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sene 1, sayı 24, 27 Kânun-u evvel 1333, s. 375.

[54] İzmir'de yayınlanan *Köylü* gazetesi vagon yolsuzluğuna sütunlarında şu şekilde yer veriyordu:

«Tüccara malını taşımak için hergün İzmir'den on vagon verilmektedir. Bunların yarısından çoğunun hakikî ihtiyaç sahiplerine ve tüccara verilmiş olduğunu farzetsek bile üst tarafı defter tutmayan, veyahut defter-i kebîrinin zarar hanesi hiç bulunmayan lâmekân kimselere ayrılıyor. Bu gibiler vagonlarını, ko-

Tüm bu işlemler sonucu Anadolu ürünü büyük kent piyasalarına yüksek bir fiyatla girmişti.[55] Öte yandan kentlerde «zincirleme usulü» diye anılan spekülatif işlemler sonucu mal fiyatları yeniden tırmanışa geçmiş, spekülatörler arasında elden ele dolaşarak perakendeci esnafa ulaşmaksızın değer kazanmıştı.

Birinci Dünya Savaşı yılları Osmanlı toplumunun geleneksel gelir bölüşümünü alt üst etmiş, kısa sürede servet edinmiş «yeni zengin» bir katmanın doğuşuna neden olurken geniş bir kesiti yoksulluğa itmişti. Savaşın yol açtığı insan kaybı ve maddî yıkımla birlikte gelir ve servet dağılımındaki gelişmeler Osmanlı toplumsal yapısında kaçınılmaz dönüşümlere ortam hazırlamıştı.

lilerini öte tarafta elindeki malı çürümeye yüz tutmuş olan tüccara satmalarından başka bir yolda kullanmış olmalarına inanacak en saf kalpli bir kimsenin bile bulunmıyacağı şüphesizdir. İşte bu gibiler vagonlarını 2000 lira ile 3000 lira raddesinde satıyorlar.» «*Köylü* gazetesinden,» *Sabah*, 21 Ağustos 1918, s. 1.

55 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası savaş spekülatörlerinden şu satırlarla yakınıyordu:

«... muhtekirler köylerden kimbilir ne kadar ucuza topladıkları erzakı İstanbul'da ve büyük şehirlerde yanma varılmaz fiyatla satıyorlar ve kimsenin bunlara birşey demeye hakkı olmuyor. Sonra İstanbul'dan veya şuradan buradan elde ettikleri şeyleri köylüye kaça sattıklarını da bilen yoktur!»

Kurulduğu günden beri serbest ticareti savunan Oda, savaş gibi olağanüstü durumlarda liberalizmden ödün verilerek devletin iaşe sorununu üstlenmesi gerektiğini savunuyordu:

«Mamafih biz arz ve talep kaidesinin menâfiini inkâr tasavvurunda değiliz; yalnız şu istisnaî vaziyette bu gibi tedâbir-i istisnaiyyeye vaziyet-i hususiyyemiz itibariyle muhtaç olduğumuzu söylemek isteriz.» «Galâ-i es'âra karşı tedâbir.» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 34. sene, no: 1737, 20 Nisan 1334, s. 73-74.

ONİKİNCİ BÖLÜM

SONUÇ : "KAPİTALİZM DEVRESİ BAŞLIYOR" [1]

«Millî iktisat bugünkü şekliyle mülk ü millet için hiçbir nokta-i nazardan müfit değil ve belki birçok hususâtta muzırdır. Muharebeden evvel memleketimiz Avrupa memleketlerine nisbetle fakir, kuvve-i istihsaliyyesi pek mahdut, terakki istidadı adeta mevkut idi. Böyle olmakla beraber orta halli adamlar nisbeten refah-ı hâl içinde imrâr-ı hayat edebilirlerdi. Dimağı veya kolları işleyen her fert nasılsa kendine medâr-ı maişet bulabilirdi. Avrupa'da icra-i tahribat eden kapitalizm usul-ü iktisadîsi bizde henüz ahz-ı mevki' edememişti. Binlerce, yüzbinlerce efrâd-ı beşerin bir iki sermayedarın tahakkümü altında bulunduğunu görmüyorduk. Halbuki bugünkü millî iktisatla orta halli adamlar için geçinmek imkânı kalmamış, halk tabakaları hemen kâmilen fakr-u zarurete mahkum olmuştur. Millî iktisadımızı vücude getiren amiller umumî serveti arttırmak suretiyle bütün efrâd-ı milleti mes'ut ve bahtiyar etmeye çalışacak yerde umumî servetin zararına olarak bazı fertleri lüzumundan fazla zengin etmiştir. Orta halli adamların senelerden beri dişten tırnaktan arttırarak tasarruf ettikleri beş on kuruşluk sermayeler yavaş yavaş talihin, tesadüfün, yolsuz bir takım ahvâlin meydana çıkardığı bir takım adamların ceplerine akıp gitmiş ve bu suretle harb zenginleri namıyla maruf bir sınıf-ı gayr-ı mümtaz vücude gelmiştir.»

Tekin Alp

«Harb ve iktisat -1- Millî iktisat,» *Yeni Mecmua*, sayı 59, 29 Ağustos 1918, s. 133.

---

1 Tekin Alp, 8 Kasım 1917 günü *İktisadiyyat Mecmuası*'nda yayınlanan başyazısına bu başlığı vermişti. Tekin Alp'e göre, savaşla birlikte «millî iktisat» uygulanmaya başlanmış, Türkiye, böylece «kapitalizm devresi»ne girmişti.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Osmanlı toplumunda gelir bölüşümü önemli dönüşümlere uğramıştı. Başta memur, asker, emekli vb. sabit gelirli kesimler olmak üzere, toplumun geniş bir kesiti savaş spekülasyonu sonucu yoksullaşmış, mülksüzleşmişti. Buna karşın, pazara dönük üretimde bulunan orta ve büyük toprak sahibi, taşra tüccarı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığıyla tanınan ve İstanbul'un iaşesini üstlenen örgütlü esnaf, ve «harb zengini» diye adlandırılan, spekülatif girişimleri sonucu kısa sürede servet birikimine giden savaş tüccarı 1914-1918 döneminden kazançlı çıkan kesitleri oluşturmuşlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşulları piyasa mekanizmasını altüst etmiş, unundan şekerine kadar dışa bağımlı Osmanlı ekonomisi ülkenin savaş gereği dışa kapanışı sonucu önemli bir bunalım geçirmişti. Savaşın başlamasıyla birlikte seferber ordu yoğun bir talep doğurmuş, iktisadî yaşam giderek devletin denetimine girmişti. Ordu ihtiyacının karşılanması için kimi kez satın alma, kimi kez el koyma yöntemleriyle piyasa güdümlenmek istenmiş, mal ve hizmetler savaş gereklerine ayrılarak cephe gerisinde halkın yaşam düzeyi sürekli düşmüştü.

Devletin olağanüstü savaş giderlerini karşılamak için yaptığı ödemeler sonuçta tedavüldeki ödeme araçlarını çoğaltmış, tüccarın, orta ve büyük üreticinin alım gücünü o güne değin görülmedik bir ölçüde arttırmıştı. Arzedilen mal ve hizmet miktarının azalmasına karşılık, emisyon hacminin genişlemesi ve efektif talebin artması kıtlığın daha da belirginleşmesine neden olmuştu.

Mal ve hizmet arzındaki düşüş yanısıra fiyat artışlarının sürekli olacağı konusundaki bekleyişler ülkeyi gittikçe hızlanan bir enflasyon sürecine sokmuştu. Babıâli savaş ekonomisine geçmekte güçlük çekmişti. Stoklar kısa sürede tükenmiş, iaşe işlerinin savaş koşullarına göre düzenlenmesi zaman almıştı. Savaşla birlikte piyasa daralmış, genel bir güvensizlik havası esmeye başlamış, işgücünün cepheye sevki nedeniyle bazı sektörlerde üretim durmuştu.

Piyasanın işlerliğini yitirmesi fiyatlar üzerinde olumsuz etkisini göstermekte gecikmemiş, fiyatlardaki artış talebi frenleyecek yerde daha da arttırmıştı. Sınırlı mal ve hizmet arzı, alım gücündeki genişleme, ileride fiyatların daha yükseleceği ve mal bulunmayacağı kaygusu alıcıları ellerindeki parayı biran evvel mala çevirmeye sevketmiş, psikolojik etmenler giderek fiyat artışlarının hızını belirlemeye başlamıştı.

Babıâli savaş koşullarına uygun bir para ve maliye politikasını uygulamaya sokamamıştı. Spekülatif kazanç kapıları kapatılamamış, para arzındaki genişlemenin fiyatlara yansıması önlenememişti. Hazine bonosu satışı ya da iç borçlanmayla tedavüldeki para miktarı sınırlanmak istenmişse de savaş giderlerinin zorunlu kıldığı sürekli emisyon bunu olanaksız kılmıştı. Olağanüstü savaş kazançları vergi tasarısı ise savaşın sonuna değin Meclis'te gündeme alınmayı beklemişti.

Savaş yıllarında Babıâli'nin fiyat politikası gelişigüzel bir görünüm arzetmişti. Değişik örgütlenme biçimleri denenmişse de halkın beslenme sorununa etkin bir çözüm getirilememişti. Temel tüketim maddelerine narh konmuş, fiyat denetimine gidilmiş, karneyle mal dağıtılmış, ancak artan hayat pahalılığı ve oluşan ikili fiyat yapısı toplumsal refahı ve ekonomiyi giderek daha olumsuz yönde etkilemişti.

Yıllık artış hızı yüzde 300'e ulaşan enflasyon geleneksel Osmanlı düzenini altüst etmiş, Osmanlı tarihinde o güne değin görülmedik dönüşümlere yol açmıştı. Osmanlı toplumsal kuruluşunun belkemiğini oluşturan sabit gelirli memur ve asker kesimi yıkıma uğrarken yeni bir «orta sınıf» doğmuştu.

Savaş yıllarında tarımsal ürün fiyatlarında sürekli artış, cepheye uzak yörelerde, savaşın başlangıçta doğurduğu kararsızlığı görece silmiş, ürününe eskisine oranla birkaç kat fiyat ödendiğini gören Anadolu çiftçisi, olanakları ölçüsünde, pazar için üretime koyulmuştu.

Babıâli, Balkan Savaşlarında ve Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında «tekâlif-i harbiyye» adıyla üreticinin malına el konmasının tarımsal üretimi büyük ölçüde düşürdüğünü görmüştü. «İktisat dışı» yöntemlerle ülke ihtiyacının giderilemiyeceğini anlıyan İttihat ve Terakki, giderek pazar mekanizmasının özendirici yöntemlerine başvurmuş, yanısıra, malına dokunulmayacağına dair köylüye güvence vermişti.

Savaş döneminde geçimlik yörelerin birçoğu pazara açılmış, Osmanlı toprakları iktisaden bütünleşmişti. Otarşik yapı ulusal pazarın oluşumuna yol açmış, İstanbul, İzmir gibi kentler Anadolu'yla olan iktisadî ilişkilerini pekiştirmişlerdi. Dış ticaret olanaklarının kısıtlanışı Anadolu mahsulüne talebi arttırmış, mal karşılığı ödenen para Anadolu'da servet sahibi bir çiftçi kitlesi oluşturmuştu.

Öte yandan, mahsulü pazara sevkeden Anadolu tüccarı tarımsal ürün fiyat artışlarından payına düşeni almış, kısa sürede, taşrada bir

eşraf-tüccar kesimi doğmuştu. Anadolu'yla ticarî ilişkiler kurulurken Müslüman-Türk tüccar gözetilmiş, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye akitlerinde ve vagon tahsisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakın çevrelere öncelik tanınmıştı.

Diğer bir deyişle, o güne değin gayr-ı müslim ve yabancı tüccarın elinde bulunan iç ticaret Müslüman-Türk ticaret erbabının denetimine verilmiş, ya da o günkü deyimiyle «millîleştirilmiş»ti. Böylece «millî iktisad»ın gündeme getirdiği «millî tüccar» doğmuş, «millî ticaret» gerçekleşmişti.

Savaş enflasyonundan kazançlı çıkan diğer bir kesimi örgütlü İstanbul esnafı oluşturmuştu. İkinci Meşrutiyet yıllarında esnaf cemiyetleriyle ticaret odalarının çıkarları sürekli çatışmış, İstanbul, İzmir, Samsun gibi liman kenti tüccarı özellikle mavunacı, kayıkçı, arabacı ve hammal esnafının ücretleri belirleyen tekelci tutumundan yakınarak Babıâli'nin kendi safında yer almasını beklemişti. Ancak, İttihat ve Terakki'nin esnaf cemiyetleriyle yakın ilişkisi ve İstanbul gibi kentlerde esnafın geleneksel etkinliği nedeniyle Babıâli esnaf örgütlerine pek ilişememişti.

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında liberal Selanik tüccarının desteğiyle güçlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1912 yılında Selanik'in yitirilişi ve genel merkezin İstanbul'a nakli ertesi yapısında önemli bir dönüşüm geçirmişti. Cemiyet, İstanbul'a taşındıktan sonra gayr-ı müslim unsurun ağırlığını koruduğu Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası ve onun taşradaki uzantılarıyla yakın ilişki kurmaktan kaçınmış, geleneksel Müslüman esnaf örgütlerine yaslanma gereği duymuştu.

İttihat ve Terakki, liberal 1908 Devrimi'nden umduğu sonucu elde edememişti. 1908 ertesi karşılaşılan siyasal ve iktisadî sorunlar İttihatçıları düş kırıklığına uğratmış, liberalizmin Osmanlı gerçeğiyle bağdaştırılamıyacağı görüşü giderek Merkez-i Umumî çevrelerinde benimsenmişti.

1908 Devrimi'nin yarattığı liberal iktisadî ortam, eşit koşullarda rekabet gücünden yoksun geleneksel Müslüman-Türk esnafının çöküşünü hızlandırmış, iktisadî yaşamda yabancı sermayenin ve gayr-ı müslim unsurların etkinliğini arttırmıştı. 1913 ertesi, siyasal gelişmelerin de katkısıyla İttihat ve Terakkinin ulusçuluğu benimseyişi ve ulusal bilincin köklerini tarihte arıyarak geleneksel esnaf örgütlerine yakınlık duyuşu, esnaf cemiyetlerinin tekrar ön plana çıkmalarına neden olmuştu.

İktidarda bulunduğu yıllarda bile yarı gizli yapısını sürdüren İttihat ve Terakki Cemiyeti, esnafın mistik yaşamında ulusçuluğun iktisadî tabanını aramış, «millî iktisad»ın zorunlu kıldığı orta tabakaların Osmanlı özelinde hirfet ocaklarında billurlaştığını görmüştü. Öte yandan, Cemiyet'e «fedaî» sağlayan esnaf örgütleri İttihat ve Terakki'nin siyasal iktidarını pekiştirmesinde önemli bir rol oynamışlardı.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki'nin güdümlediği Esnaflar Cemiyeti ve ona bağlı esnaf örgütleri savaş enflasyonuna uyum sağlamakta gecikmemişlerdi. İttihatçıların siyasal gücünden de yararlanarak kısa sürede ülke ekonomisine ağırlıklarını koyan esnaf cemiyetleri savaş yıllarında «millî iktisad»ın temel yörüngesini oluşturmuşlardı.

İstanbul'un iaşesini eski hammal kahyası, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey üstlenmiş, esnaf cemiyetlerinin desteğiyle kurulan Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin oluşturduğu «millî» anonim şirketlerin başına İttihatçı esnaf yandaşlar getirilmişti. Savaş yıllarında Müslüman-Türk esnaf, İttihat ve Terakki'nin aracılığıyla birikim sürecine sokularak sermayedar kılınmak istenmiş, «millî» anonim şirketlerinin pay senetleri zorunlu olarak esnafa satılmıştı.

Enflasyonist baskı Babıâli'yi cephe gerisinde büyük sorunlarla karşı karşıya bırakmıştı. Savaş yılları o güne değin alışılmışın üzerinde büyük kazanç ve vurgunların vurulduğu bir dönemdi. Darlığı gidermek amacıyla başvurulan karne, narh ve benzeri yöntemler istifçiliğe ve karaborsacılığa prim tanımış, kısa sürede «harb zengini» ya da «yeni zengin» diye tanımlanan bir toplumsal kesit türemişti.

Savaş koşullarında gerçekleştirilen bu olağanüstü birikim sürecine İttihat ve Terakki Cemiyeti seyirci kalmış, hatta birçok kez sebep olmuştu: Seferberlik nedeniyle devletin devraldığı demiryollarında ancak iktidara yakınlık sayesinde vagon tahsisi sağlanabilmişti. Böylece, ticaretle ilişkisi olmayan, vagon tahsisi alış-verişiyle uğraşan türedi zenginler ortaya çıkmıştı. Spekülasyonla mücadeleyi amaçlıyan Men-i İhtikâr Heyeti de başarılı olamamış, gayr-ı müslim spekülatörlerin peşine düşerek Müslüman-Türk «muhtekirler»in piyasayı denetlemelerine ortam hazırlamıştı.[2]

---

[2] Anılarında savaş dönemi «millî iktisat» politikasına değinen Talat Paşa, bu yıllarda izlenen politika üzerine şunları yazıyordu:

«Her harpte Türk olmayan unsurlar servet sahibi oluyor, vatandaşlar ise insanca zayiat verdikten başka fakr u zarurete de düşüyorlardı. Bu itibarla va-

«Harb tüccarı,» «spekülasyon erbâbı,» «331, 332, 333 zengini,» «muhtekir» gibi tanımlarla anılan yeni zenginler savaş yıllarında İstanbul'un yaşamına alışılmadık bir görünüm kazandırmışlardı. Eğlence düşkünlüğü giderek yaygınlaşmış, toplumsal ahlâk çöküntüye uğramış, İstanbul'da ilk kez kumar, alkol ve kadın ticareti geniş boyutlara ulaşmıştı. Öte yandan İstanbul yoksulluk ve sefalet yuvası olmuş, sokaklar dilenen insanlarla dolup taşmıştı.[3]

Cephe gerisindeki gelişmelerden kaygulanan İttihat ve Terakki, savaşın son yıllarında gelir dağılımındaki çarpıklığın doğurduğu toplumsal çöküntüye çözüm aramaya başlamıştı. Ziya Gökalp önderliğinde «ictimaiyyatçı» kesim, savaşın neden olduğu ahlâk buhranını gidermek için aile ahlâkının, meslek ahlâkının ve millî ahlâkın güçlendirilmesini önermiş, solidarist düşünceden esinlenerek halkçılığı gündeme getirmişlerdi.[4]

Meşrutiyet halkçılığı, uluslaşma sürecinde liberal iktisat politikasına karşı devlet müdahaleciliğini savunmuş, «ferdî kapitalizm»in yolaçtığı sınıflaşma sorununa eğilmiş, jandarma devlet ilkesini yatsıyarak izlenecek sosyal politikayla sınıfsal çelişkilerin, toplumsal çarpıklıkların giderilebileceğini ileri sürmüştü.

Bu nedenle «devlet kapitalizmi» benimsenerek devletin fiilen iktisadî yaşama girmesi, girişimde bulunması gündeme alınmış, ancak, tüm bu uğraşlar sırasında «teşebbüs-ü şahsî»nin sınırlandırılmamasına aşırı özen gösterilmesi gerektiği kaydedilmişti.[5]

---

tandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek lüzumu görüldü. Bu tedbir sayesinde köylünün büyük mikyasta himaye görmesine ve Anadolu'da millî şirketler tarafından idare edildiği için millî bir servet teşkil eden servet terâküm etmesine rağmen, usulü dairesinde cereyan etmiyen ve normal şekilde tatbik edilemiyen bu teşebbüsler birçok itiraz ve tenkitlere meydan vermiştir,» *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul; Güven Yayınevi, 1946, s. 34.

3 «Şu'un,» *Yeni Mecmua*, cilt 2, sayı 45, 23 Mayıs 1918, s. 368.

4 Meşrutiyet halkçılığı için bkz: Zafer Toprak, «II. Meşrutiyet'te solidarist düşünce: Halkçılık,» *Toplum ve Bilim*, sayı 1, Bahar 1977, s. 92-123.

5 Hilmi Ziya Ülken, *Siyasî Partiler ve Sosyalizm* adlı yapıtında, burjuvazinin toplumsal görüş ve çıkarlarını savunan burjuva partilerinden söz ederken «milliyetçi parti»lere değiniyor, «milliyetçilik ve millî tesanüt gayesi için burjuva sınıfının kuvvetlenmesine ihtiyaç olduğunu iddia eden» bu parti türüne örnek olarak İttihat ve Terakki'yi gösteriyordu. Ülken bu partinin sınıfsal yapısının oluşumunu şu satırlarla açıklıyordu:

«Bizde İttihat ve Terakki Partisi, Ziya Gökalp'in bu partiye istikamet verdiği andan itibaren milliyetçi bir burjuva partisi olmuştur. Ondan önce partinin ideali

Öte yandan, sınıf mücadelesi ve çelişen toplumsal sınıf kavramları yatsınmış, yerine uzlaşan meslek zümreleri konmuş, sınıflı toplumları izleyecek «meslek devri»nde toplumsal işbölümü esası üzerine kurulmuş meslek gruplarının ulusun toplumsal tabanını oluşturacağı belirtilmişti.

Diğer bir deyişle, Müslüman-Türk «orta sınıf» yaratma çabaları ve savaş enflasyonunun neden olduğu toplumsal çöküntü İttihatçıları korporatif bir devlet anlayışına doğru yöneltmişti.[6]

---

daha ziyade istibdat idaresini ortadan kaldırmak, meşrutiyeti ilân etmekti. Meşrutiyet ilân edilince gaye kalmamış ve Osmanlı tecanüssüz cemiyetinde çeşitli milletlerin mensupları arasında İttihatçılık bir ideal birliği olmamıştır. Ancak Osmanlı burjuvazi hareketi Türkçülük idealine çevrildiği zaman parti tam şeklini aldı.»

Ülken, «burjuvalaşma partisi» diye adlandırdığı İttihat ve Terakki'nin önce Cavit Bey'in etkisiyle liberalizmden mülhem olduğunu, Dünya Savaşı yıllarında Gökalp'in sosyolojizminden ve Türkçülükten esinlenerek «devletçi burjuvazi sistemi»ni benimsediğini belirtiyordu. Hilmi Ziya Ülken, *Siyasî Partiler ve Sosyalizm*, İstanbul; İskender Matbaası, 1963, s. 45, 60.

6 İkinci Meşrutiyet korporatizmi için bkz: Zafer Toprak, «Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu,» *Toplum ve Bilim*, sayı 12, Kış 1980, s. 41-49.

BELGELER

BELGE 1

1849 - (Ağustos) 1918 yılları arasında Osmanlı ülkesinde kurulan Osmanlı, ya da esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan yabancı anonim şirketler (Kuruluş yılı, yeri ve Osmanlı lirası olarak sermayesi)

	1849		
1.	Şirket-i Hayriyye	İstanbul	60.000
	1856		
1.	Bank-ı Osmanî	Londra	2.200.000
2.	İzmir-Aydın Demiryolları Şirket-i Osmaniyyesi	Londra	981.000
	1860		
1.	İttihad-ı Malî	İstanbul	352.000
2.	Türkiye Bankası	İstanbul	
	1862		
1.	Osmanlı Gaz Şirketi	Londra	110.000
	1863		
1.	Bank-ı Osmanî-i Şahane	İstanbul	2.971.000
2.	İzmir-Kasaba Demiryoluyla Temdidi Osmanlı Şirketi	İstanbul	704.000
	1864		
1.	Şirket-i Maliyye-i Osmaniyye Bankası	İstanbul	1.100.000
2.	Şirket-i Umumiyye-i Osmaniyye Bankası	İstanbul	2.200.000
	1867		
1.	İzmir Rıhtım Şirketi	İzmir	330.000
	1869		
1.	Dersaadet Tramvay Şirketi	İstanbul	400.000
2.	Şark Demiryolları Şirketi	Viyana	2.200.000
	1871		
1.	Avusturya-Osmanlı Bankası	Viyana	2.750.000
	1872		
1.	Avusturya-Türk Bankası	Viyana	2.200.000
2.	Dersaadet Mülhakâtından Beyoğlu ile Galata Beyninde Tahtelarz Demiryolu Osmanlı Anonim Şirketi	Londra	275.000
3.	İstanbul Bankası	İstanbul	1.100.000
4.	Kambiyo ve Esham Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	660.000
	1873		
1.	Beyrut Su Şirketi	Londra	550.000
	1874		
1.	Dersaadet Su Şirketi	İstanbul	880.000
	1879		
1.	Dersaadet Arazi ve İnşaat Şirketi	Londra	27.500
	1883		
1.	Ekonomik Kooperatif Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	8.800
2.	İzmir Körfezi Osmanlı Vapurları «Hamidiyye» Anonim Şirketi	İzmir	50.000
3.	Müşterek ül Menfaa İnhisâr-ı Duhân-ı Devlet-i Aliye-i Osmaniyye	İstanbul	4.400.000

	1885		
1.	İzmir-Göztepe Tramvay Şirketi	İzmir	25.000
2.	Mersin-Tarsus-Adana Demiryolları Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	181.500
	1886		
1.	Buz Şirketi	İstanbul	110.000
2.	Osmanlı İplik Mamulâtıyle Mensucâtı İmtiyazlı Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	49.500
	1887		
1.	Beyrut Gaz Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	Beyrut	35.200
2.	Boraks Şirketi (Borax Company Limited)	Londra	1.100.000
	1888		
1.	Beyrut Liman ve Rıhtımı Osmanlı Anonim Şirketi	Beyrut	220.000
2.	Dersaadet Tenvirât Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	165.000
3.	Selânik Bankası	İstanbul	88.000
4.	Zıraat Bankası	İstanbul	10.000.000
5.	Yün ve Pamuk İpliği ve Akmişe Vesaire İmaline Mahsus Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	50.000
	1889		
1.	Anadolu Demiryolu Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	2.640.000
2.	Osmanlı İplik Mamulâtıyle Mensucâtı İmtiyazlı Şirketi	İstanbul	20.000
3.	Üsküdar ve Kadı Karyesi Osmanlı Anonim Su Şirketi	İstanbul	57.000
4.	Yafa - Kudüs-ü Şerif Demiryolu Osmanlı Anonim Şirketi	Yafa	176.000
	1890		
1.	Hamidiyye Kağıt Fabrikası	İstanbul	300.000
2.	Suriye'de Buharlı ve Şam'da Adî Tramvay Hattı Şirketi	Beyrut	176.000
3.	Şam-Hama ve Temdidi Osmanlı Demiryolu Şirketi	İstanbul	660.000
4.	Şirket-i Hamidiyye	İstanbul	220.000
	1891		
1.	Cebel-i Lübnan'da Vaki Nehri İbrahim Anonim Su Şirketi	Barjad (Lübnan)	17.600
2.	Dersaadet Rıhtım, Dok ve Antrepo Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	1.050.000
3.	Kibrit Osmanlı Şirketi	İstanbul	44.000
4.	Midilli Bankası	Midilli	264.000
5.	Mudanya-Bursa Demiryolları Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	22.000
6.	Selânik-Manastır Osmanlı Demiryolu Şirketi	İstanbul	880.000
7.	Selânik Osmanlı Anonim Su Şirketi	Selanik	220.000
8.	Selenitza Madenleri Şirketi	Paris	110.000
9.	Tönbeki Şirketi	İstanbul	220.000
10.	Üsküdar ve Kadıköy Gaz ve Elektrik Şirket-i Tenviriyye-i Osmaniyyesi	İstanbul	264.000

	1892		
1.	Balya-Karaaydın [Madenleri] Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	198.000
2.	Dersaadet-Selanik İltisak Hattı Demiryolu Şirketi	İstanbul	660.000
3.	Osmanlı Sigorta Şirket-i Umumiyyesi	İstanbul	440.000
4.	Selânik Tramvay Şirket-i Osmaniyyesi	Selanik	44.000
	1893		
1.	Kesendre Madenleri Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	132.000
2.	İngiliz-Şark Kooperatif Şirketi (Anglo-Eastern Cooperative Company Limited)	İzmir	22.550
3.	İtibâr-ı Umumî Osmanlı Şirketi	İstanbul	1.100.000
	1895		
1.	İzmir Osmanlı Su Şirketi	İzmir	110.000
2.	Sakızadası Liman ve Rıhtım Şirketi	İstanbul	220.000
3.	Selânik Ticaret Şirketi	Londra	330.000
4.	Orosdi-Back Müesseseleri (Etablissements Orisdi-Back)	Paris	440.000
5.	Römork, Pilotaj ve Kurtarma Şirketi (Compagnie de remorquage, de pilotage et de sauvetage)	Paris	44.000
	1896		
1.	Ereğli Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	440.000
	1897		
1.	Selânik Anonim Ticaret ve Sanayi Şirket-i Osmaniyyesi	Selanik	110.000
2.	Selânik Liman İnşaatı ve İşletmesi Osmanlı Şirketi	İstanbul	220.000
	1899		
1.	Alman Filistin Bankası (Deutsche Palästina Bank)	Berlin	1.079.000
2.	Boraks Konsolide Şirketi (Borax Consolidated Limited)	Londra	1.540.000
	1900		
1.	İngiliz Şark Bankası (British Oriental Bank)	Londra	29.700
2.	Karasu Osmanlı Anonim Maden Şirketi	İstanbul	140.000
	1902		
1.	Anadolu Osmanlı Demiryolu Mebde'inde vaki Haydarpaşa Limanı Şirketi	İstanbul	352.000
2.	İngiliz Filistin Şirketi (Anglo-Palestine Company Limited)	Londra	110.000
3.	Dersaadet Soğuk Hava Mahzenleri Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	55.000
	1903		
1.	Bağdat Demiryolu Şirket-i Şahane-i Osmaniyyesi	İstanbul	660.000
	1904		
1.	Şam Elektrikli Tramvay ve Tenvirât-ı Elektrikiyye Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	264.000
	1905		
1.	Selânik ve İzmir Tenvirât ve Kudret-i Elektrikiyye Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	110.000

	1906		
1.	Alman Şark Bankası (Deutsche Orient Bank)	Berlin	1.726.000
2.	Beyrut Tramvay ve Elektrik Şirket-i Osmaniyyesi	Beyrut	264.000
3.	Linardos Çimento Şirketi (Linardos Cement Company Limited)	İstanbul	9.900
4.	Şirket-i Hayriyye-i Hamidiyye	İstanbul	75.000
	1907		
1.	Kok Ruj Şirketi (Coq Rouge Company Limited)	İstanbul	55.000
2.	Nektar Biracılık Şirketi (Nectar Brewery Company Limited)	Londra	44.440
3.	Selânik Yeni İplik Fabrikası Anonim Osmanlı Şirketi	Selanik	
4.	Şark Halı Şirketi (Oriental Carpet Manufactures Limited)	Londra	440.000
	1908		
1.	Anglo-Levanten Bankası (Anglo-Levantine Banking Company Limited)	Londra	110.000
2.	Tetkikât-ı Sınaiyye ve Ticariyye Fransız-Osmanlı Şirketi	Paris	110.000
	1909		
1.	Cebel-i Lübnan Osmanlı Anonim Su Şirketi	İstanbul	55.000
2.	Dersaadet Otobüs ve Omnibüs Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	30.000
3.	Drama Zıraat Şirketi	Drama	12.000
4.	Eşkibtar Şirket-i Bahriyyesi	Preveze	25.000
5.	Fes ve Mensucat Şirket-i Osmaniyyesi	Selanik	20.000
6.	İktisat Fransız-Osmanlı Şirket-i Osmaniyyesi (Société Générale Economique Franco-Ottomane)	İstanbul	88.000
7.	«İttihad-ı Osmanî» Şark Teşebbüsât-ı Elektirikiyye Şirketi («Union Ottomane» Société pour Entreprises Electriques en Orient)	Zürih	528.000
8.	Memâlik-i Osmaniyye'de Ticaret ve Sanayi ve Zıraat Şirket-i Milliyyesi	İstanbul	200.000
9.	Osmanlı Sabun ve Yağ İmalâtı Anonim Şirketi	İstanbul	15.000
10.	Susığırlık Seyr-ü Sefain ve İrvâ' ve İska Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	110.000
11.	Türkiye Milli Bankası	İstanbul	1.100.000
12.	Uhuvvet-i Osmaniyye Halı Anonim Şirketi	İstanbul	30.000
13.	Zıraat ve İmarât Anonim Osmanlı Şirketi	Selanik	100.000
	1910		
1.	Alım Satım Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
2.	Bank Popüler Osmanlı Anonim Şirketi	Selanik	44.000
3.	Boldan Terakki Ticaret Anonim Şirketi	İzmir	20.000
4.	Buldak Terakki-i Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
5.	Bursa Mensucât Osmanlı Anonim Şirketi	Bursa	10.000

6.	Dersaadet Makina ile Ekmek İmalâtı İnhisarı Şirketi (Constantinople Machine-Made Bread Monopoly Limited)	Londra	86.625
7.	Dersaadet Şirket-i Ticariyye-i Osmaniyyesi	İstanbul	100.000
8.	Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	50.000
9.	Filistin Ticaret Bankası	Kudüs	25.000
10.	Haliç Dersaadet Vapur Şirketi	İstanbul	100.000
11.	Hamız Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	15.000
12.	Hudeyde-Sana ve Şuabatı Şimendifer Kumpanyası	İstanbul	220.000
13.	İttihat Değirmencilik Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	77.000
14.	Maâdin ve Cevâhir ve Mevadd-ı Madeniyye Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	22.000
15.	Memâlik-i Osmaniyye'de Sun'i Çimento ve Şo İdrolik İmaline Mahsus Arslan Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	50.000
16.	Memâlik-i Osmaniyye'de Teşebbüsât Şirket-i Umumiyyesi (Société Générale d'Entreprises dans l'Empire Ottoman)	Paris	176.000
17.	Mersin Yağ ve Sabun Şirketi (Mersina Oil Mill and Cake Company Limited)	Londra	30.800
18.	Osmanlı Mensucât Şirketi (Ottoman Cloth Company Limited)	Londra	89.320
19.	Osmanlı Sanayi ve Ticaret Sendikası (Syndicat Industriel et Commercial Ottoman)	Paris	52.817
20.	Osmanlı Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Şirketi	İstanbul	75.000
21.	Paşabahçe Kiremit ve Tuğla Fabrikası Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	44.000
22.	Selânik Osmanlı Zıraat ve İmarât Anonim Şirketi	Selanik	143.000
23.	Şark İtibâr-ı Zıraî Şirketi (Crédit Foncier d'Orient)	Paris	440.000
24.	Şark Ticaret Şirketi	Selanik	20.000
25.	Ticaret Şirket-i Milliyye-i Osmaniyyesi	İstanbul	20.000
26.	Trabzon Tuğla ve Kiremit ve Çimento Osmanlı Anonim Şirketi	Trabzon	15.000
27.	Türk Tütün Plantasyonları Şirketi (Turkish Tobacco Plantations Syndicate Limited)	Londra	3.300
28.	Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası Osmanlı Anonim Şirketi (Türkiye Bankası)	İstanbul	550.000
29.	Umur-u Nafıa ve İtibâr-ı Malî-i Osmanî Anonim Şirketi	İstanbul	110.000
30.	Yağlı Maddeler ve Gıdaî Yağ İmalâtı Fransız-Osmanlı Şirketi (Société Franco-Ottomane pour la fabrication des corps gras et des graisses alimentaires)	İstanbul	44.000

31.	Yeşilköy Deniz Banyoları Emval-i Gayr-ı Menkule Şirketi (Société Immobilière des bains de Mer de San Stefano)	Plainpalais (Cenevre)	528.000
	1911		
1.	Altın Yapağı Osmanlı Anonim Debagat Şirketi	İstanbul	20.000
2.	Büyük Şark Manifatura, Moda ve Tuhafiye Mağazaları Anonim Şirketi	İzmir	15.000
3.	Dersaadet Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	528.000
4.	Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	250.000
5.	Dersaadet Yün ve İplik Fabrikası Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	500.500
6.	Eskihisar Sun'i Portlant Çimentoları ve Su Kireci Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	60.000
7.	Hilal Osmanlı Anonim Vapur Şirketi	İstanbul	50.000
8.	Hüdavendigar Osmanlı Seyr-ü Sefain Anonim Şirketi	Bursa	20.000
9.	İhtiyat-ı Millî Hayat Sigorta Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	15.000
10.	İnşaat Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	22.000
11.	İstanbul Bankası	İstanbul	22.000
12.	İstinye Dok ve Atölyeleri Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	264.000
13.	İtibâr-ı Emlâk Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	22.000
14.	İttihat Seyr-ü Sefain Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	Selanik	250.000
15.	İttihad-ı Osmanî İtibâr Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
16.	İzmir Pamuk İmalâtı Osmanlı Anonim Şirketi	İzmir	75.000
17.	Konya İktisad-ı Millî Anonim Şirketi	Konya	100.000
18.	Maâdin Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	30.000
19.	Matbuat Acentası Osmanlı Anonim Şirket-i Umumiyyesi	İstanbul	10.000
20.	Osmanlı Anadolu Ticaret Anonim Şirketi	İzmir	20.000
21.	Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi	İstanbul	528.000
22.	Osmanlı Anonim Şirket-i Müteşebbisesi	İstanbul	50.000
23.	Osmanlı İp ve Keten Eşya Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
24.	Osmanlı İttihat Sarraçlık Anonim Şirketi	İstanbul	13.000
25.	Sanayi ve Seyr-ü Sefain Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	75.000
26.	Selanik Olimpos Birahanesi Osmanlı Anonim Şirketi	Selanik	61.620
27.	Şark Salname Şirketi (Annuaire Oriental Limited)	İstanbul	2.750
28.	Şirket-i Ticariyye-i Osmaniyye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
29.	Taş Ocakları Osmanlı Anonim Şirket-i Umumiyyesi	İstanbul	10.000
30.	Terhin-i Emlak ve İkraz-ı Arazi Bankası	İstanbul	200.000
31.	Zıraat Islahat Anonim Osmanlı Şirketi	Selanik	
32.	Mensucat Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi	Selanik	35.000
	1912		
1.	Ağustos Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	40.000
2.	Anadolu Tetkikât-ı Smaiyye ve Ticariyye Şirket-i Osmaniyyesi	Erzurum	2.000

3.	Aux Galeries de Pera Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	10.000
4.	Bağdat Elektrikli Tramvay ve Tenvirât ve Kudret-i Elektrikiyye Anonim Osmanlı Şirketi	Londra	3.415
5.	Beyoğlu Tuhafiye Mağazaları Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
6.	Birinci Osmanlı Numune-i Terakki Zıraat Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
7.	Çimentodan Tuğla ve Bilcümle Levâzım-ı İnşaiyye İmaline Mahsus «La Sterea» Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
8.	Dersaadet Peynirci Teavün Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	10.560
9.	«Dört Mevsim» Elbise Kooperatif Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	5.000
10.	Ecza Merkez Ticarethanesi Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	25.000
11.	İtibâr-ı Ahali Anonim Şirketi	İstanbul	4.400
12.	İzmir İncir Şirketi (Smyrna Fig Packers Limited)	Londra	
13.	Kuri Yalova Hamamları Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	94.630
14.	Tetkikât-ı Madeniyye ve Sınaiyye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
15.	Mehmet Balcı Biraderler Anonim Ticaret Şirketi-Osmaniyyesi	İstanbul	50.000
16.	Numune-i Terakki-i Zıraat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
17.	Selânik Mensucat Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	Selanik	35.000
18.	Suriye ve Beyrut ve Halep Vilayetleri Cam ve Billur Fabrikaları Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	Şam	22.400
19.	Şark Hazır Elbisecilik Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
20.	Ticaret Osmanlı Anonim Şirket-i Umumiyyesi	İstanbul	20.000

1913

1.	Aydın İncir ve Himaye-i Zürra' Osmanlı Anonim Şirketi	Aydın	10.000
2.	Balkan Emvâl-i Gayr-ı Menkule Şirketi (Société foncière balkanique)	Paris	220.000
3.	Dersaadet Mülhakâtı Emval-i Gayr-ı Menkule ve Aerolith İnşaat Malzemesi Şirketi (Constantinople Suburban Estates and Aerolith Building Company Limited)	İstanbul	220.000
4.	İzmir İncir Anonim Şirketi (Société anonyme de figues)	İzmir	30.000
5.	İzmir Antimuan Şirketi (Smyrna Antimony Company)	İzmir	11.000
6.	Kazım Emin Tütün Şirketi (Kiazim Emin Tobacco Trading Company)	Londra	55.000
7.	Manifatura Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	25.000
8.	Mebde-i Servet Anonim Osmanlı Ticaret Şirketi	İstanbul	25.000
9.	Mermer Taşı Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	25.000

10.	Müşterek ül Menfaa Doklar, Tersaneler ve İnşaat-ı Bahriyye Şirket-i Şahane-i Osmaniyyesi	İstanbul	220.000
11.	Mütekaidîn-i Askeriyye Ticaret Anonim Şirketi	İstanbul	5.000
12.	Şark Merkez Eczahanesi Şirketi (Droguerie centrale d'Orient Limited)	İstanbul	110.330
13.	Şirak Kooperatif Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	16.500
14.	Umur-u Ticariyye ve Sınaiyye ve Maliyye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
	1914		
1.	Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	100.000
2.	Boğaziçi Beykoz Parkı Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	132.000
3.	Çamlı Kömür Madenleri Şirketi (Société des charbonnages de Tchamly)	Paris	528.000
4.	Dersaadet Beyoğlu ve Yeniköy Daireleri Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	440.000
5.	Ekmek ve Mamulât-ı Dakikiyye Şirket-i Sınaiyyesi	İstanbul	30.000
6.	Emlâk ve İkrazât Bankası Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
7.	Eşya-ı Askeriyye Anonim Osmanlı Ticaret Şirketi	İstanbul	20.000
8.	Evkaf Bankası Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	500.000
9.	İstanbul Emlak Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	600.000
10.	İzmit Ef'al-i Bahrî Osmanlı Anonim Şirketi	İzmit	
11.	Konya Mensucât ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	100.000
12.	Kozlu Kömür Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	30.000
13.	Millî Aydın Bankası	Aydın	50.000
14.	Osmanlı Anonim Lastik Şirketi	İstanbul	10.000
15.	Osmanlı Terhin-i Akar Bankası	İstanbul	440.000
16.	Tetkikât-ı Madeniyye ve Sınaiyye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
17.	Yeni Hilâl Levazımât-ı Umumiyye-i Beytiyye Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	10.000
	1915		
1.	Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	200.000
2.	Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi	İzmir	50.000
3.	Bursa Şehri Tramvay ve Tenvir-i Elektrikî ve Kuvve-i Elektrikiyye Osmanlı Anonim Şirketi	Bursa	50.000
4.	Büyükada Levazım-ı İnşaiyye Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	5.000
5.	Emvâl-i Gayr-ı Menkule ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	60.000
6.	İntibah-ı Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	22.000
7.	Karaman Millî Bankası	Karaman	20.000
8.	Kazmirciler Melbusât Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
9.	Millî Pazar Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	25.000

10.	Şark İplik ve Mensucat Smaat Osmanlı Anonim Şirketi	İzmir	10.000
	1916		
1.	Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi	Akşehir	50.000
2.	Dersaadet Osmanlı Dalgıç ve Malzeme-i Tahlisiyye Şirketi	İstanbul	
3.	Erzurum Millî Ticaret Şirketi	Ankara	
4.	Eskişehir Millî Ticaret ve Sanayi Şirketi	Eskişehir	50.000
5.	Hicaz Demiryolu Kooperatif Osmanlı Bakkaliye Şirketi	Hayfa	2.000
6.	İstanbul Menba Suları Türk Anonim Şirketi	İstanbul	5.000
7.	İthalat ve İhracat Anonim Şirketi	İzmir	100.000
8.	İzmir Teshilat Şirketi	İzmir	
9.	Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi	Kayseri	46.000
10.	Konya Ticaret-i Umumiyye Türk Anonim Şirketi	Konya	50.000
11.	Köy İktisat Bankası	Kayseri	10.000
12.	Lazkiye Tütün Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi	Lazkiye	15.000
13.	Mehmet ve Ahmet Abud Müessesât-ı Millî Ticaret Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	200.000
14.	Millî Anonim Ticaret Şirketi	Yozgat	15.000
15.	Millî İthalât Kantariye Anonim Şirketi	İstanbul	200.000
16.	Nakliyat-ı Umumiyye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	22.000
17.	Osmanlı Debagat Şirketi	Yedikule	
18.	Tenmiyye-i Sermaye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
19.	Terakki-i Ticaret Anonim Şirketi	İzmit	5.000
20.	Ticaret-i Berriyye ve Bahriyye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	50.000
21.	Vesait-i Nakliyye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	50.000
22.	Yeni Ticaret Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	500.000
23.	Zıraat ve Ticaret Anonim Şirketi	Beyrut	50.000
	1917		
1.	Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi Anonim Şirketi	İstanbul	84.000
2.	Ankara Millî Mensucat Anonim Şirketi	Ankara	50.000
3.	Ayyıldız Çimento Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	50.000
4.	Beyrut Kulüp ve Gazino Anonim Şirketi	Beyrut	10.000
5.	Büyükada Yat Kulübü Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	3.750
6.	Duhan Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	30.000
7.	Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	30.000
8.	Islah ve Terakki-i Zıraat Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	150.000
9.	İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi	İzmir	200.000
10.	İzmir Nakliye Sigorta Şirketi	İzmir	100.000
11.	İzmit Sancağı - Düzce Kazası Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İzmit	100.000
12.	Kağıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi	İstanbul	42.000
13.	Karahisar Osmanlı Anonim Sanayi Şirketi	Karahisar	500.000
14.	Karamürsel Mensucat ve Ticaret Anonim Şirketi	İstanbul	100.000

15.	Kastamonu Millî Ticaret Anonim Şirketi	Kastamonu	15.000
16.	Konya Emtia-i Umumiyye-i İkbaliyye Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	20.000
17.	Konya Emtia-i Umumiyye Saadet Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	50.000
18.	Konya Kantariye Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	40.000
19.	Konya Köylü Bankası	Konya	200.000
20.	Konya Millî Mensucat ve Eşya-i Ticariyye Umran-ı Osmanî Anonim Şirketi	Konya	100.000
21.	Manisa Bağcılar Bankası	Manisa	150.000
22.	Millî Ekmekçi Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
23.	Millî İnşaat-ı Bahriye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
24.	Millî Mensucat Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
25.	Mustafa Şamlı Mahdumu Müessesâtı Ticaret Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	100.000
26.	Orman İşletme Şirketi	İstanbul	50.000
27.	Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası	İstanbul	4.000.000
28.	Osmanlı Teşebbüsât-ı İktisadiyye Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
29.	Sadırlar Ticaret Anonim Şirketi	Konya	30.000
30.	Şark İttihat Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
31.	Terakki-i Sanayi Türk Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
32.	Teşebbüsât-ı Madeniyye ve Sınaiyye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
33.	Teşebbüsât-ı Sınaiyye Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	25.000
34.	Ticaret ve İtibâr-ı Umumî Millî Bankası	İstanbul	50.000
35.	Türkiye Millî Sigorta Şirketi	İstanbul	176.000
36.	Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi	İzmir	600.000
37.	Uşak Necm Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	Uşak	10.000
38.	Yerli Çimentoları Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	60.000
39.	Yerli Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	60.000
	1918		
1.	Altın Yıldız Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	150.000
2.	Balıkçılık Ticareti Anonim Şirket-i Osmaniyyesi	İstanbul	250.000
3.	Beyşehir İnkişâf-ı Millî Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	100.000
4.	Eskişehir Çiftçi Bankası Osmanlı Anonim Şirketi	Eskişehir	100.000
5.	Hilâl Çimento Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	150.000
6.	İktisat Anonim Şirketi	İstanbul	45.000
7.	İncirli Çiftliği İmarât ve İnşaat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	80.000
8.	İtibâr ve Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
9.	İttihad-ı Millî Osmanlı Sigorta Şirketi	İstanbul	150.000
10.	İzmir İmarât ve İnşaat-ı Umumiyye Osmanlı Anonim Şirketi	İzmir	300.000
11.	Kendir İstihsalât ve İhracat Anonim Şirketi	Kastamonu	75.000
12.	Konya Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	500.000

13.	Kristal Mevadd-ı Züccaciyye ve Evânî-i Madeniyye Anonim Şirketi	İstanbul	50.000
14.	Makina ve Eşya-ı Madeniyye İmalâtı Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
15.	Millî İktisadiyyat Bankası	İstanbul	1.500.000
16.	Millî Orman ve İnşaat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	50.000
17.	Millî Süt Mamulâtı Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	200.000
18.	Osmanlı - Alman Maâdin Şirketi	İstanbul	20.000
19.	Osmanlı Millî Umum Sigorta Şirketi	İstanbul	440.000
20.	Sanayi-i Madeniyye ve Makina İnşaatı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
21.	Sanayi ve İnşaat ve Ticaret-i Bahriyye Anonim Şirketi	İstanbul	500.000
22.	Suriye Zıraat Osmanlı Anonim Şirketi	Beyrut	16.000
23.	Şayak ve Mensucat-ı Saire İmalatı Osmanlı Anonim Şirketi	Edirne	100.000
24.	Tefeyyüz Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	100.000
25.	Teşebbüsât-ı Temsiliyye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	110.000
26.	Türk İlanât ve Neşriyat Anonim Şirket-i Umumisi	İstanbul	15.000
27.	Türk Tütünleri Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	500.000
28.	Türkiye Umumî Bankası	İstanbul	50.000
29.	Zincir Ticaret ve Sanayi Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	50.000

1926-1927 Devlet Salnamesi'nde 1927'de faaliyette bulunan anonim şirketlerden 1919 öncesi kurulmuş olan, ancak taramalarımız sırasında anonim şirket olarak rastlayamadığımız şirketler. (Bir olasılık bu şirketlerden bazıları 1918 sonrası anonim şirkete dönüştürülmüşlerdir.)

Altın Yurdu Tuhafiyecilik A.Ş. (1912)	İstanbul	20.000
Beynelmilel Petrol, Pamuk Ticaret A.Ş. (1916)	İstanbul	660.000
Düzce İtimat Türk A.Ş. (1912)	Düzce	20.000
Emval-i Gayr-ı Menkule İkrazat Bank (1915)	İzmir	60.000
İzmir Çimento ve Levâzım-ı İnşaiyye A.Ş. (1918)	İzmir	44.000
İzmir İmarat ve İnşaat-ı Umumiyye A.Ş. (1917)	İzmir	300.000
İzmir Suları Türk A.Ş. (1910)	İzmir	275.000
Karahisar-ı Sahib Sanayi Türk A.Ş. (1918)	Karahisar-ı Sahib	500.000
Kütahya Millî Ticaret Türk A.Ş. (1918)	Kütahya	30.000
Müskirat Türk A.Ş. (1918)	İstanbul	50.000
Tesisat-ı Elektrikiye Türk A.Ş. (1914)	İstanbul	50.000
Ticarî ve Sınaî Türk A.Ş. (1918)	İstanbul	100.000
Trabzon Tahmil ve Tahliye A.Ş. (1917)	Trabzon	50.000
Umur-ı Smaiyye ve Bahriyye A.Ş. (1911)	İstanbul	75.000
Yün Akmişe ve Pamuk İpliği A.Ş. (1914)	İstanbul	60.000

BELGE 2

Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası'nın Kanun-u Esasî'nin yürürlüğe konuşu üzerine padişaha gönderdiği «arîza-i şükrâniyye»

Cenâb-ı Rabb-ı Müteâl Zıll-i Zalîl-i Yezdân ve Bâis-i Yegane-i Selâmet-i Osmâniyân Olan Padişah Alempenâh Efendimiz Hazretlerini Serîr-i Şevket-maşîr. Mülûkânelerinde Dâim ve Evreng-i Mualla-i Hilafette Hükûmrân Buyursun Âmin

Mevki-i tatbik ve icraya vaz'ı irade-i lütufâde-i hazret-i padişahîlerinden olan ve tebaa-i sadıka kullarını garîk-i sürûr-i bî-pâyân ve müteşekkir kılan Kanun-u Esasi mülkü milletin urûk-u hayatı demek bulunan ticaret, zıraat ve sanayi-i Osmâniyye'ye ne derece fevâid bahş ederek terakkisini mucib olacağı tariften müstağnidir. İşbu lütuf-u celil-i bî-âdil-i şahaneden dolayı gece ve gündüz secde-i berr şükran olarak temâdî-ı ömr ve ikbal ve afiyet-i şehr-yârîleri da'vât-ı mefrûzesi tekrar edildiği halde bihakkın ifa-i teşekkürden aciz olduğunu itiraf eden Ticaret Odası Hey'eti ticaret, zıraat ve sanayi'in terakkisi için meslek-i sadâkat ve ubudiyetperverîsinden olduğu üzre vüs' ve iktidarını kemâhiyehakkıhâ sarf ederek şevketli padişahımız efendimiz hazretleri hakkında isticlâb-ı da'vât-ı hayriyyeye çalışacağının arziyle umum memâlik-i şahane ticaret odaları ve zıraat ve sanayi nâmlarına hâkpây-i maâlî ihtiva-i şehinşâhîlerine min gayr hadd teşekkürâtını takdim eyler ferman.

Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi
Odası Reisi Kulları

«Kanun-u Esasî ve Dersaadet Ticaret Odası Hey'eti'nin arîza-i şükraniyyesi,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 24. sene, no: 1230, 19 Temmuz 1324, s. 245.

BELGE 3

Celalettin Sudi'nin yerli malı kullanmaları için Osmanlı vatandaşlarına çağrısı

Vatandaşlar !

Ecnebîlerin süslü, yaldızlı fantazi eşyalarını, sırf ot ve pamuktan ibaret olan kumaşlarını, hile ve terkipleri muzur ve sıhhati ihlâl eden, ve memleketlerinden satılamayıp gönderilen mekûlâtını almamağı taahhüt edelim.

Bu hususta Avrupa'ya bir daha gelmemek üzere verdiğimiz para büyük bir yekûn teşkil ettiğinden dolayı bizde gittikçe zaruret ziyadeleşiyor.

Biz onların süslü fakat hileli eşyalarına aldanarak kendi mamulâtımıza rağbet etmiyoruz. Bu sebepten eskiden epeyce terakki etmiş olan san'at ve ticaretimiz mahv olmak üzeredir. Bizim bin meşaggatle kazandığımız paralarla ecnebîler mes'ut yaşı-

yorlar. Halbuki köylülerimiz odun yerine tezek yakıp ağaç kökü yiyor ve çöllerde arpa aranıyorlar. Fakir sanatkârlarımız karın tokluğu pahasına çalışıyorlar. Vatandaşlarımızı unutmayalım.

Ecnebîlerin on paralık malını almakla vatandaşlarımızın hakkı ketm edilmiş ve maddeten fakir olan vatanın servetinden on para eksilmiş demektir.

Elbisemizi Hereke, Karamürsel ve Anadolu'nun güzel ve dayanıklı, ot ve pamuktan ârî yünlü kumaşlarından yapalım. Bursa'nın, Haleb'in vesair Osmanlı ülkesinin ipekli kumaşları Avrupa'nınkilere kat kat faiktir. Rağbet edelim. Ayakkabları Osmanlı malzemesi ile Osmanlı işçilerine sipariş edelim. Feslerimiz behemehâl Osmanlı malı olsun.

Anadolu'nun ve Rumeli'nin nefis hilesiz yağlarını, peynirlerini, zeytinlerini, pirinçlerini, unlarını, kahvelerini, nefis meyvelerini ekl edelim.

Çünki ancak Osmanlı malı Osmanlı kanı hâsıl eder. Bundan böyle ecnebî malı kullanmakla bu toprağı lekedâr etmeyelim. Mecbur olmadıkça ecnebîlere bir para vermeyelim.

İktisad edelim ve paralarımızı belli müesseselerimize, Emniyet Sandığı'na, Zıraat Bankası'na verelim, kendimizi ve evimizi öz Osmanlı sigorta kumpanyalarına sigorta edelim.

Ancak bu suretledir ki bize karşı koyan kancık düşmanlarımız para bulamayarak sineceklerdir.

Sarfettiğimiz para bizde kalarak bizde de bir amele ordusu teşekkül edecek, ve bütün ihtiyacâtımızı kendimiz ihzara çalışacağız ve az bir zaman sonra Avrupa'nın adî mallarına hiç de ihtiyaç kalmayacaktır. Bu suretle sıtmalı, hasta, malûl olan yüzbinlerce vatandaşın yüzü gülecek, sıhhat bulacak, maarifimiz ilerleyecek, büyük Osmanlı sancağı yükselecek, vatan mamûr olacak, bu yurt zenginleşecektir.

Celalettin Sudi

Vazife, nümero 27, 24 Eylül 1328, s. 4.

BELGE 4

Yusuf Akçura'ya göre Osmanlı liberalizminin niteliği

1908 Devrimi gerçekleştiğinde, Osmanlı toplumunda liberal düşünüşün gelişimi yarım yüzyıldır tartışılmaktaydı. Son yıllarda Osmanlı liberal düşüncesini, tabandan gelen bir toplumsal ihtiyacın ötesinde Batı'ya yönelmenin sonucu «taklit ve iktibâs»ın bir göstergesi olarak görme eğilimi giderek güç kazanmaktadır. «Taklit ve iktibâs» sonucu Osmanlı toplumunun liberalleşmesi Batı'nınkinden farklı bir yörüngeye

girdiği vurgulanmakta, bu nedenle demokratikleşme süiecinin cılız kaldığı ileri sürülmektedir. Soruna ilk dikkati çeken düşünürlerden biri Yusuf Akçura'dır. Batı düşüncesinin evrimiyle ilgili bir yapıtında şu satırlara yer vermiştir:

«Etrafımızda birkaç seneden beri olup geçen vekâyi'e biraz dikkat etmişsek, görmüşüzdür ki, muasır siyasetçilerimizin de iktisatçılarımızın da ekserisi hürriyetperverler (liberaller) idi; Cahit Bey'le Lütfi Bey hürriyetperver siyasetnüvislerin, Cavit Bey'le Hâmit Bey hürriyetperver muktesitlerin en mütebâriz simalarıdır. Fakat siyasî ve iktisadî hürriyetperverlikte en ileri gidenler, Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet esaslarını öne sürenler olmuştur.

Türkiye'de iktisadî ve siyasî hürriyetperverlik, ihtiyac-ı mahalliyyeden, memlekette müteazzî sunuf-ı ictimaiyyenin muayyen menâfiini temin etmek gayesinden mi neşet etmiştir, yoksa sırf garbdaki mütefekkir ve muharrirlerin efkârını intikad etmeksizin aynen kabul eylemekten mi ileri gelmiştir? Türkiye'nin gerek hâl-i hâzırda, gerek mâzîde mevcut teşkilât ve muamelât-ı iktisadiyyesi henüz tetkik edilmemiş olduğuna göre menâfi-i memleket tayin edilip, o menfaatin icabâtından olmak üzere iktisadî ve siyasî hürriyetperverlik mesleğinin kabul edilmiş olması imkân haricindedir. Hatta garbda teessüs eden siyasî ve iktisadî ve harsî ahrar mektebinin ne gibi ahvâl ve vekâyiden tevellüt ettiğine; siyasî, iktisadî ve harsî efkâr-ı ahrarânenin cıhana intişârından garbce ne gûna fevâid-i ameliyye istihsal edilmek istenildiğine dahi dikkat edilmemiş olsa gerektir. Bizim hürriyetperverler tarafından, liberalizm meslek-i siyasîsi de, liberal iktisad-ı siyasîsi de mücerret ve umumî, yani zaman ve mekân ile mukayyet olmaksızın bütün beşeriyete hükmü cari kavânin-i tabiiyyeye müstenit birer manzume-i ilmiyye gibi telâkki olunmuştur; diğer siyasî ve iktisadî mekteplerle ve Türkiye'nin şerait-i şeniyyesiyle mukayese edilmeyerek, siyasî ve iktisadî ahrar mektebinin muayyen bir zamanda muayyen bir devre-i medeniyyet mahsulü ve ifadesi olduğuna vukuf hasıl edilememiştir.» Akçuraoğlu Yusuf, *Muasır Avrupa'da Siyasî ve İctimaî Fikirler ve Fikrî Cereyanlar*, İstanbul; Yeni Matbaa, 1339, s. 34.

BELGE 5

1908 yılında Osmanlı Devleti'nde vilayet, sancak ve kaza merkezlerindeki ticaret odaları

Erzurum, İzmit, Üsküp, İstanköy, Edirne, Ahtepolu, İskeçe, Ankara, Antakya, İskenderun, İzmit, Ereğli, Amasya, Ortaköy, Adana, İşkodra, Eskişehir, Ohri, Urla, Üstrümçe, Eceabad, Ahiçelebi, Eğridere, İnönü, Erkiri, Alasonya, Ayaş, Akçaabad, Of, Atina, Ergene, Ayvacık, Ordu, Ezine, Bafra, Basra, Bozcaadası, Bingazi, Burdur, Birecik, Bitlis, Biga, Balıkesir, Baba-i âtik, Bursa, Baalbek, Beyrut, Bayramiç, Boyabad, Bandırma, Pirlepe, Tekfurdağı, Tirebolu, Cesr-i Mustafapaşa, Cesr-i

Ergene, Cezair Bahr-i Sefid Merkez, Cuma, Kayalar, Çubukabad, Çorlu, Çeşme, Çorum, Halep, Havran, Hama, Havsa, Haymana, Hanekin, Hopa, Hayrabolu, Dimetoka, Drama, Dedeağaç, Diyarbekir, Duma, Darıdere, Rodos, Zor, Sinop, Selanik, Sakız, Siroz, Sivas, Serfice, Sürmene, Sultanyeri, Şam-i Şerif Merkez, Tubran, Taşoz, Trablusşam, Şarköy, Şiran, Samsun, Sarışaban, Sofulu, Trablusgarb, Trabzon, Tarsus, Tırval, Uşak, Ayıntab, Ayancık, Fatsa, Ferecik, Konya, Kosova, Kastamonu, Kavala, Kuzansa, Karesi, Karahisar Şarkî, Kal'e-i Sultaniyye, Kayseri, Kırcaali, Karahisar, Kırkkilise, Kudüs-ü Şerif Merkez, Karecik, Kuzana, Kal'ecik, Karaferye, Gümülcine, Gelibolu, Gümüşhane, Körbece, Kerkük, Kesriye, Kesrine, Görele, Giresun, Kelküb, Keşan, Kesendre, Lüleburgaz, Lenkaza, Lazistan, Loşte, Mudanya, Manastır, Mürefte, Midye, Mersin, Mardin, Midilli, Maraş, Musul, Mihalıççık, Malkara, Nallıhan, Nasliç, Vize, Vakf-ı Kebîr, Yanya, Yenice, Yafa, Yenişehir, Yozgat.

Mehmet Cavit, «Ticaret odaları,» *Ulûm-u İktisadiyye ve İctimâiyye Mecmuası,* cilt 1, nümero 2, 15 Kânun-u sânî 1324, s. 230.

BELGE 6

Yabancı sigorta şirketlerinin yolsuzlukları üzerine iki Osmanlı yazarının görüşleri

A.R. Salim Bey, *İstişare* dergisinde yabancı sigorta şirketleriyle ilgili olarak şunları yazıyordu:

> «Bu şirketler acentalarına onlarla icra-i muamelât eden eşhâs-ı sâlisenin zararına olarak mahdut selahiyetler veriyorlar. Acentalar ise sigorta senetlerini imzaladıkları ve şirketleri namına tahsilâtta bulundukları halde mehâkimde şirketlere vekâlet etmek hakkını hâiz olmadıklarını beyân ve diğer taraftan şirketler de Türkiye'de ikâmetgâhı olmadığı iddiasında bulunarak mehâkim-i mahalliyyenin hakk-ı hâkimiyetini (juridiction) tanımaktan imtina ediyor. Hülâsâ bu şirketler lâzıme-i adalete ve şime-i insaniyyete münâfi ve halkın menfaatine muzır bir hareket takib edebilmektedir.» A.R. Salim, «Türkiye'de ecnebî şirketleri,» *İstişare,* no: 7, 23 Teşrîn-i evvel 1324, s. 322.

Yabancı sigorta şirketlerinin yolsuzluklarından yakınan diğer bir yazar, İbrahim Ethem ise *Mizan ül-Hukuk*'daki yazısında şu satırlara yer veriyordu:

> «... bizde sigorta yapan ecnebî kumpanyaların mahiyet ve hüviyetlerinin meçhul olduğu ve alelhusus bazı efrâdın sigorta bedeline tamaen kasden harik cerâimini ika' ettikleri ve hatta bazı mahallerde sigorta acentalarının bundan alaka ve menfaatdâr olduğu teemmül olunursa memleketimize menfaatten ziyade mazarrat tevlid etmekte olduğu maalesef görülür.

Servet-i umumiyye-i ahâlînin bir kısm-ı mühimmi memâlik-i Osmaniyye'de icra-i muamele eden sigortacılar yüzünden memâlik-i ecnebiyyeye intikâl etmesine mukabil hukuk-u efrâd-ı Osmaniyye'yi muhafazaya kâfi hiçbir tedbir ittihaz edilmemiştir.

Bir sigorta kumpanyası harik vuku' bulduğu zaman isterse tazminâtı verir, istemezse vermez. Sigortacının bu harekât-ı keyfiyesine karşı eshâb-ı emlâk meşru ve gayr-ı meşru bir surette behemahal acenta ile uyuşmaya mecburdur.

Zaten uyuşmaktan başka da çare yoktur. Davaya teşebbüs edilse münderecâtından haberdar edilmeyerek eshâb-ı emlâkı adeta kayd-ı esarete vaz etmiş olan sigorta mukavelenamesine nazaran istihsal-i hak müşkül olduğu gibi ilâmın istihsâline muvaffak olunsa bile icrası müstehildir.» İbrahim Ethem, «Memleketimizde ecnebî şirketleri ve mevki-i kanuniyyeleri,» *a.g.m.*, sene 2, sayı 15, 24 Nisan 1326, s. 227-228.

BELGE 7

Cavit Bey ve yabancı sermaye sorunu

Ecnebî sermayelerinden müstagnî kalamıyacağımız tayin ve tahakkuk etmiştir Bunlardan mahrumiyet vesâit-i medeniyyeden mahrumiyettir. Yol, şömendifer, telgraf, liman, rıhtım inşası, nehirlerin kabil-i seyr-i sefain hale ircağı, şehirlerimizin tenvir ve tezyini, bunlar birer birer arz-ı vücûd edecek ihtiyacattır. Madem ki bu ihtiyaçlarımızı istifa edebilmek için ecânibe muhtacız, o halde ecnebîleri celb edecek esbâba tevessül etmeliyiz. Bu esbâbın başlıcalarını ta'dâd edebiliriz.

Evvela: İfrattan tevakkî etmeliyiz. Aynı zamanda gayet vâsi' bir program takibine başlayacak olursak böyle bir programın icab edeceği mesârif de vâsi' olacağından sermayedârânı celb etmekten külliyen aciz kalmış oluruz. Ehemmi mühimme tekaddüm ve tercih ederek ibtidâ' kuva-i esasiyye-i istihsaliyyemize tesir edecek teşebbüsâta girişmeli, bunlar için müşteri veya talib aramalıyız. En zengin devletler bile aynı zamanda vâsi' bir program takibine başlayınca muvaffak olamamışlar, bilmecburiyye daire-i hareketlerini taksir etmişlerdir. Fransa'da Freycinet zamanında yapılan umûr-ı nâfıa programı gibi ki bugün bile hâlâ ikmâli kabil olamamıştır.

Sâniyen; teşebbüsât-ı mühimmeden hiçbirini, hiçbir nüfuz ve tesire mahkum olmayarak, alenî olarak taliblere tevdî' etmeliyiz ki hüsn-ü niyetimiz herkesce malum olsun. Her teşebbüs için ya evvelce bir şartname tanzim ederek onu ilân eylemek tarikini ittihaz etmeli ve bu şerâite nazaran müşteri aramalıyız, yahut vücûde getirmek istediğimiz teşebbüsü ilân ederek müşterilerin, taliblerin şerâitini dinlemeli onlar arasında rekabet tevlid eylemeliyiz. Bu da emniyeti tezyid edecek esbâbdır.

Sâlisen; bütçemizden her türlü fazla mesârifi tay' ve ihraç etmeli, varidâtımızın esbâb-ı tahsiliyyesini ihzâr eylemeliyiz ki ecânib idaremizin bir şekl-i muntazam kesb ettiğine emin olsun.

Râbıan; memleketimizin her noktasında emniyet ve selâmeti tesis etmeli, her türlü şurîş, tecavüz ihtimalâtım mündefi' kılmalıyız.

Hâmisen; şirketlerin teşekkülünü gayet serbest bulundurmalıyız.

Bu esbâba riayet eder, bilhassa bunları mevki-i tatbike kayabilirsek ecnebî sermayelerinin bize, biz tâlib olmadan, ehven ve muvâfık şerâitle hücum edeceğinde hiç şüphe etmemeliyiz.

Mehmed Cavid, «Ecnebî sermayeleri -2-,» *Sabah*, 15 Teşrin-i evvel 1908, s. 1.

BELGE 8

Sait Hikmet'in millî sermaye - yabancı sermaye sorununa yaklaşımı

«Geniş nazarlı siyaset-i iktisadiyye» uygulanırken «millî sermaye»nin gözetilmesi gerektiği dönemin birçok yazarınca vurgulanmıştı. Bu kayguları öz bir biçimde dile getiren Said Hikmet, yabancı tüzel kişiler üzerine yazdığı bir yazıda şu satırlara yer veriyordu:

«Bilhassa memleketimizin imâr ve islâhı için birçok ameliyât-ı cesime-i nâfıa ve teşebbüsât-ı vasi'a-i sınaiyye icrasına muhtaç ve müftekır olduğumuz gibi bu misillu mühim teşebbüsâtı sırf millî sermayelerle meydana getirmekliğimiz kâbil olmadığından terakki ve ümrân-ı memleket zımnında uzun müddetler ecnebî sermayesinden istifade mecburiyetinde bulunuyoruz. Ecnebî sermayesinden bizim iktizaf edeceğimiz semerât vabeste-i kayd-ı izah olduğu gibi memâlik-i mahrusenin teşebbüsât-ı azime-i sınaiyyeye yeni güşâd edilmiş bir saha olmasına göre memâlik-i saireye nisbetle daha fazla menâfi ve semerât temin etmeleri hasebiyle ecnebî sermayesinin de ibraz-ı mesaiden ziyadesiyle müstefid olacağı aşikârdır.

Tarafeyn için bu suretle bâis-i fevâid-i azime olan bir emr-i mühimde ecnebî sermayesinin memleketimiz teşebbüsât-ı cesimesinde istimâl ve tenmiyesi hususunda kavâninimize ve düvel-i ecnebiyye ile akd edeceğimiz mukavelâta her iki tarafın istifa ve emniyetini temin için kavâid ve tedabir-i âdilâne ve ahrârâne vaz'iyle işbu sermayeleri tenmiye edecek müessesâtın hal ve vaziyetlerini memâlik-i mütemeddinede gördüğümüz modellere takrîb zaruretindeyiz. Bu suretle ecnebî sermayelerinin serbestî-i inkişaflarını kâfil tedâbir-i âdilâne ve ahrârane tatbikiyle mezkur sermayelerin memleketimize fevc fevc dühûl ve terâkümünü teksir ve tekâsifini teshil etmekle beraber bu teshilât hududunu da millî sermayelerimiz ve teşebbüsâtımızın terakki ve tevsi'ine mâni olacak derecede ecnebî müessesâtına temin-i himaye ve bahş-ı müsaedât etmemekle temin ve tahdid etmiş olunur.

Çünki şirkât-ı ecnebiyye alelekser rekabet-i iktisadiyye sahasında sermayelerinin azimet ve ehemmiyeti ile kendilerine imtiyazlı bir mevki temin etme-

lerine göre son noktada bilhassa nazar-ı dikkati celb etmek faideden hâli değildir. Zira ecnebî sermayesine ihtiyacımız ahâlîmizin fakrından ve teşebbüsât-ı cesimeye muktezi büyük ve müterâkim sermayelerin memleketimizde adem-i mevcudundan mütevellid olduğu cümlenin mâlûmudur. Yerli ve ecnebî müessesâtı hakkında hukukça müsavât esasına riayet etmekle beraber sanayi-i mahalliyyeyi, yerli sermayedârânı, bilhassa azim ecnebî sermayelerinin rekabetine karşı binnisbe zayıf vesâitle meydana gelen millî şirketleri himaye edecek tedâbir ittihaz olunmaz ise memleketimiz menâbi-i tabiiyye-i servetinin kesret ve mebzuliyetine rağmen ahâlîmizin fakrı ve ecnebîlere iftikâr zarureti ilânihâye devam eder, esaret-i ecnebiyyenin bu şeklinden hiçbir vakit kurtulamayız.» Said Hikmet, «Eşhâs-ı maneviyye-i ecnebiyyenin hal ve mevki-i hukukîsi,» *Ulum-u Siyasiyye ve İktisadiyye Mecmuası*, sene 1, no: 2, Mayıs 1334 /1918, s. 158-159.

BELGE 9

Şark Avusturya Grubu'nun (Groupe Austro-Hongrois pour l'Orient) Osmanlı topraklarında girişimde bulunmak için Ticaret ve Zıraat Nezareti'ne başvurusu

Zîrde vâzı'-ül-imza Avusturya Sanayi Kredi Şirketi, Wiener Bank-Verein, Macar Bankası, Peşte Macar Bankası bil-ittihad memâlik-i Osmaniyye'de zıraat, sanayi ve umur-u nafıanın inkişafına muavenet ve hazine-i devletin ecnebî sermayelerine müracaat eyliyeceği muamelât-ı malîye iştirâk etmeğe karar vermiş olduklarını zât-ı sâmî-i sadaretpenahîlerine arz ile kesb-i şeref eylerler.

Şark Avusturya Grubu ünvanını alacak olan bu hey'et-i müttehide bazı muamelâtta Viyana'daki Rothschild Bankası'ndan da istifade edecektir.

Şu halde Avusturya ve Macaristan'ın en mühim sanayi'iyle alâkadâr olan hey'et-i müttehide sanayi sahasındaki tanzimât ve ticareti hükûmet-i seniyyenin emrine amade kılarak Türkiye'de başlıca servet-i tabiiyye-i memleketin istismârına hâdim bir faaliyet-i sınaiyye tesisine muavenet eyleyecektir.

Vâzı'-ül-imza bankalar birçok seneden beri devlet ve hükûmet-i Osmaniyye ile mütemadî muamelâtta bulunmuşlardır. Düyûn-u Umumiyye'de, Müşterek-ül-menfa Duhan Şirketinde, Şark, Anadolu ve Bağdat Demiryollarında ve tramvaylar, tünel ve İstanbul gazı işleri dahil olmak üzere İstanbul elektrik teşebbüs-ü mühimminde Avusturya ve Macaristan menâfi'ni temsil etmektedirler. Türkiye'de şubeleri ve muhabirleri vasıtasıyla memleketin âlem-i ticaret ve zıraatıyle suret-i mütemâdiyyede temasta bulunmakta ve bu alemlerin menâbi-i servetini ve ihtiyacâtını tanımaktadırlar. Bu faaliyet-i hususenin temin eylediği tecrubeye istinad eyleyen zîrde vâzı' bankalar yeni hey'et-i müttehideler ile devlet-i Osmaniyye ile kendi memleketleri arasındaki münasebât-ı iktisadiyyenin inkişâfına müessir bir tarzda hâdim olacakları itikâdını beslemektedirler.

Muharebe esnasında ve muharebeden sonra memleketin menâbi-i tabiiyye-i servetinden istifade hususunda ecnebî sermayesine ne suretle müracaat edileceği meselesini kâmilen hükûmet-i seniyyenin fikr-i dûr-u bünyânesine terk ile beraber hey'et-i müttehide-i cedide, teşekkülünü mucib olan fikr-i sâikin ne olduğunu ve ilerdeki vesâit-i icraiyyenin nelerden ibaret bulunduğunu işbu arîza ile nazar-ı ıttılâ-i sâmîlerine arz eylemektedir.

Hey'et-i müttehide yeni grubun faaliyet-i müstakbelesine muavenet-i fehimânelerinin bîdirig ve işbu arîza muhteviyâtının hükûmet-i seniyyenin pîş-i enzârına vaz'ına müsaade buyurulmasını rica eyler.

Zîrde vâzı'-ül-imza bankalar ta'zimât-ı kâmilelerine ve sadakât-ı amikaları hissiyâtma aid teminâtın kabul buyurulmasını istirham eylerler.

Macar Kredi Bank-ı Umumîsi

Avusturya Ticaret ve Sanayi Şirket-i İmparatorî ve Kralîsi

Peşte Macaristan Ticaret Bankası

Wiener Bank-Verein

«Türkiye'de bankalar,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 32. sene, nümero 1666, 26 Teşrin-i sânî 1332, s. 289-290.

BELGE 10

Selanik Mebusu Mehmet Cavit Bey'in koruyucu dış ticaret politikasını eleştirişi

Usul-ü himaye amelenin en büyük düşmanıdır. Filhakika memlekette bir, iki fabrika tesis edilerek gözler boyanır; fakat bu san'atlar hep sahte san'atlardır. Birkaç sermayedârın zengin olması neticesini husule getiren bu usul binlerce kimsenin zararıyle daima müterâfıktır. Teessüs eden san'atlarda da hırs-ı menfaatten başka birşey takip olunmaz; sermayedârlar vatandaşlarının zararına olarak zahmetsizce terakkiyât-ı ilmiyye ve sınaiyyeyi takip etmeksizin zengin olmak tarikini bulunca elbette bu yoldan çıkmak istemezler.

Onun için bu girveye düşmekten memleketi daima masûn görmek isterim. Zıraatımız, ilmî bir surette icra edilecek olan zıraatımız bize her türlü vesâit-i servet ve refahiyyeti tevlide kifayet eder. Usul-ü zıraiyye ve ticariyyemizi terakki ettirerek milel-i mütemeddine meyânmda parlak bir mevki-i iktisadî ihraz edebiliriz. Sanayi bu kat' edeceğimiz merâhilde kendi kendine doğar ve böyle doğan san'atlar makbul ve memduh olur.

Mehmet Cavit, «Neşriyât ve vakayi-i iktisadiyye,» *Ulûm-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası,* sene s, sayı 2, 10 Kânun-u sânî 1324, s. 272-273.

BELGE 11

Ticaret ve Zıraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'in İhracat Hey'eti üzerine Mebusan Meclisi'ndeki açıklaması

Hatta hâl-i sulh avdet ettikten sonra bile hükûmet ithalât ve ihracâtı, kendi millî iktisadı nokta-i nazarından murakabe altında tutmaya mecbur kalacak .. İhracat Hey'eti ise, belki âtîde vücûde gelecek diğer bir müessesenin başlangıcı olacaktır. Malûm-u âlîniz Ukrayna Cumhuriyeti ile akd-i sulh edildi. Ukrayna, efrâdın serbest surette gidip kendi memleketinde ticaret etmesine müsaade etmiyor. Hükûmetler vasıtasıyla tesis edilecek komisyonlar ile emvâlin mübadelesini şart koyuyor ve o mübadele edilen emvâli, bir müddet-i muayyeneden sonra altın olarak hesab ederek mahsub ve takas muamelesi icra ettirmek hususunu kabul ediyor. Bendeniz öyle zannediyorum ki, hatta harb-ı hazır hitâm bulup da sulh avdet ettikten sonra bile, her devlet bir, iki sene birtakım fevkalade tedâbir ile memleketlerinin ithalât ve ihracâtını, kendi millî hayat ve iktisatları nokta-i nazarından murakabe altına almağa, tanzim etmeye mecbur kalacaklardır. İhracat Hey'eti o vadide başlanmış bir meseledir ve kendisinin tesisini mucib olan gayeleri istihsal etmiştir. Atîde diğer bir şekle inkılâb ederek o, sulhtan harbe intikal iktisadiyyatının bir mebde'i olacaktır.

«Ticaret ve Zıraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'in İhracat Hey'eti münasebetiyle Meclis-i Mebusan'da beyanatı,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sene 2, sayı 12/36, 21 Mart 1334, s. 199.

BELGE 12

Drama Mebusu Rıza Bey'in Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası adında bir milli bankanın kurulması için Mebusan Meclisi'ne verdiği takrir

(23 Şubat 1909)

Meclis-i Mebusan-ı Osmanî Riyâset-i Celilesine

Milel-i mütemeddinenin şâhrâh-ı terakkide sâik-i yeganesi millî bankaların tesisiyle servet-i milliyyenin tevhid ve tenmiyesi gibi bir teşebbüs-ü umumîye müstenid olup bilhassa Fransa millî bankasının suret ve zemân-ı teşekkülüyle milyarlara baliğ olan sermayesinin bugünkü derece-i azameti istatistiklerin tetebbu'uyla mübtenîdir. Gerçi teşebbüs-ü şahsiyyenin, usûl-ü iktisadiyyeye riayetin netâic-i hasene tevlid edeceği cây-i tereddüt değilse de efrâd-ı milletin noksânî-i irfan ve tecrübesinden nâşi bu maksadın re'sen derece-i matlubeye îsâli maateessüf şimdilik mümkün değildir. Memâlik ve şube-i Osmaniyye'nin menâbi-i servetinden en ehemmiyetlisi en azimetlisi zıraat ve harâset olduğuna göre usûl-ü cedide-i zıraatın kabul ve tâmimi, her tarafta turûk u maâbirin inşa ve ikmaliyle vesait-i nakliyyenin teksir ve tevsi'i gibi esbâb-ı tekemmül ve terakkinin az zaman zarfında saha-zîb husul olmasına mütevakkıftır. Bu bâbda sarf-ı mesâiden geri durmamakla beraber şimdiden «Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası» namıyla millî bir müessese-i maliyyenin vücûde

getirilmesi ve zıraata irtibât-ı kâmili nazar-ı dikkate alınarak sermayesinin dahi memâlik-i Osmaniyye'de umum efrâd-ı *milletin* husule getirecekleri her nev' zehâir ve hasılattan yüzde 5'inin her fert tarafından yine kendi nam ve hesaplarına bankaya terk ve tevdi suretiyle hissedâr olarak her sene için tevdiâtı nisbetinde hisse senedine mâlik olması. Ve beş sene hitâmından sonra teşekkül edecek sermaye derece-i kifayete vasıl, bankaca dahi nisâb-ı malî hasıl olacağından her bir hissedârın lüzum ve ihtiyacı halinde bir hesab-ı cari güşâdıyle tevdiatınca yüzde 75'i nisbetinde banka ile istikraz akdedebilmesi, işbu bankanın merkezi Dersaadet'te olmak üzre her vilayet ve liva ve kazalarda bir şube teşkiliyle icra-i muamelâtı muktezî ise de bidayet-i teşekkülünde memurîn maaşâtı gibi mesârif-i mübreme-i zâide ihtiyârına sermayenin gayr-ı müsait bulunacağına mebni muvakkaten beş sene müddet için müesses Zıraat Bankalarına bittevdi tenmiyesini ve usûl-ü cibayetin nizamname-i mahsus ile tayin olunması esaslarına müstenid bir kanun layihası tanzim olunmak üzre işbu takririn evvel emirde Maliye ve Zıraat Encümenlerince biliştirâk tetkiki zımnında ruzname-i müzakerâta geçilmesini teklif eylerim.

Drama Mebusu Rıza
10 Şubat sene 324

Takvim-i Vakayi, 1. sene, adet 140, 19 Şubat 1324, s. 13.

BELGE 13

Manisa Bağcılar Bankası Muvakkat İdare Heyeti'nin bankanın kuruluş amacı ve göreceği iş konusunda yöre bağcılarına gönderdiği mektup

Dünkü Cuma günü Mutasarrıf Tevfik Beyefendi'nin riyasetlerinde toplanan ileri gelen bağcılarla millî bankanın esasâtı hakkında müdâvele-i efkâr olunmuştur. Tevfik Beyefendi bankaların lüzum ve fevâidinden büyük bir vukuf ile bahsederek hâzırûnu tenvir eylemişler ve Kâtib-i Mes'ul Avni Bey de bu banka için hazırlanan nizamnamenin mevadd-ı esasiyyesini okuyarak yapacağı işleri teşrih eylemişlerdir. Mecliste hazır bulunanlar bilâ-istisna bu efkâra tamamen iştirâk ile derhal beşer yüz lira vermek suretiyle bankanın müessisliğini kabul etmişlerdir. Kırk kişiden ibaret olan müessislerin heman ortaya koydukları sermaye 20.000 liraya baliğ olmuştur. Merkez ve mülhakâttan hisse senedâtı yazmak ve bankanın diğer esaslarını tezekkür ve ikmal etmek üzere müessisler meyânından beş kişilik muvakkat bir hey'et-i idare intihâb olunmuştur. Bu heyet muntazaman İttihat ve Terakki Kulübü'nde ictima' ederek merkez ve mülhakâtın iştirâkine mürâcaât eyliyecektir. Kanun-u sânînin ibtidâsında mutasarrıf beyefendinin taht-ı riyâsetlerinde ikinci bir ictima'-i umumî akd olunacaktır. Bankanın umum sermayesi vilayet dahilindeki umum bağcıları ve üzüm ticaretini muhtekirlerin ellerinden kurtaracak ve bu millî ve mahallî ticareti arzu olunan dereceye is'ad edebilecek derecede olacaktır. Şimdiden büyük bir tehâlükle iştirâke hâhiş gösterilmektedir. Bu hususta matbuatla peyderpey malumât verileceğinden umum alakadarânın bu millî teşebbüse iştirâkleri intizâr ve arzu olunur.

«Bağcılar Bankası,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 40, 19 Kânun-u sânî 1332, s. 3.

BELGE 14

1915 Sanayi Sayımı işyerleri «mutasarrıfları»

1915 yılında 264 işyerinin «mutasarrıfları» ayrıntılı olarak şu dağılımı gösteriyordu: (MA = Müessesâtın adedi, H = Hükûmet, AŞ = Anonim Şirket, Tİ = Türk-İslâm, MGM = Milel-i Gayr-ı Müslime)

Nev'-i sanayi	MA	H	AŞ	Tİ	MGM
Sanayi-i gıdaiyye					
Değirmencilik	31	1	1	5	24
Makarna imalâtı	9	—	1	1	7
Şekercilik ve tahin imalâtı	18	—	—	2	16
Konserve imalâtı	8	—	—	—	8
Bira imalâtı	4	—	3	—	1
Buz imalâtı	3	—	1	—	2
Tütün imalâtı	2	—	2	—	—
	75	1	8	8	58
Sanayi-i türâbiyye					
Tuğlacılık	7	—	2	1	4
Kireç imalâtı	3	—	—	2	1
Çimento imalâtı	2	—	2	—	—
Çimento mamulâtı	3	—	1	—	2
Porselen imalâtı, elmastıraşçılık	2	1	—	—	1
	17	1	5	3	8
Sanayi-i debbağiyye					
Debbağat	13	1	1	2	9
	13	1	1	2	9
Sanayi-i haşebiyye					
Marangozluk	13	—	—	2	11
Kutu imalâtı	8	—	—	—	8
İmalât-ı saire-i haşebiyye	3	—	—	2	1
	24	—	—	4	20
Sanayi-i nesciyye					
Yün ipliği mensucâtı	12	2	6	1	3
Pamuk ipliği mensucâtı	5	1	3	1	—
Ham ipek imalâtı	41	14	—	5	22
İpek mensucâtı	6	1	1	1	3
İmalât-ı saire-i nesciyye	9	—	2	1	6
	73	18	12	9	34
Sanayi-i kırtasiyye					
Sigara kağıdı imalâtı	9	—	—	1	8
Matbaacılık ve sâir kağıt imalâtı	42	1	—	14	27
	51	1	—	15	35

Sanayi-i kimyeviyye					
Yağ imalâtı	4	—	1	—	3
Sabun imalâtı	2	—	—	1	1
Palamut hülâsası imalâtı	2	—	1	—	1
İstihsalât-ı sâire-i kimyeviyye	3	—	1	—	2
	11	—	3	1	7
Yekûn	264	22	28	42	172

İbrahim Pertev, «Sanayi istatistiki -2- Acı bir netice - Elim bir vaziyet,» *Sanayi*, sayı 28, 15 Mart 1334, s. 2.

BELGE 15

Ticaret ve Zıraat Nezareti Müşavir-i Umumîsi Albert Hall'a göre Osmanlı değirmenciliğinin çöküş nedenleri

1917 yılında Ticaret ve Zıraat Nezareti Müşavir-i Umumîsi Mösyö Albert Hall Osmanlı değirmenciliği üzerine bir rapor hazırlamış ve Ticaret ve Zıraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'e sunmuştu. Albert Hall Osmanlı değirmenciliğinin çöküş nedenlerini raporunda şöyle sıralıyordu:

«Millî değirmencilik san'atının ecnebî unlarıyla başa çıkamaması uhûd-i atîka ahkâmından ileri geliyordu. Hükûmet ecnebî unlarından fazla gümrük alamıyordu. Değirmencilik, nisbeten büyük bir sermaye sahibi olduğu halde şu mânia sebebiyle ilerliyemiyordu. Değirmencilerimiz peşin parayla Romanya'dan buğday aldıkları halde burada ekmekçilere veresiye un vermeye mecbur oluyorlardı.

Diğer cihetten ekmeğe narh koymak itibârı da değirmencilerimize zarar getiren esbâbdan birini teşkil eyliyordu. Filhakika müstehliklerin menâfiini vikayeten tayin edilen fî-i asgarî dahilinde ekmek yapacak un bulmak için ekmekçiler ucuz un aramak mecburiyetinde idiler. Ucuz unlar da tabii fena unlardı ve bizim değirmenciler de kendi unlarını bozuyorlardı.

Osmanlı değirmenleri unlarını düzeltmekte faide görmedikleri halde bittabi iyi buğday aramak da işlerine gelmezdi. İyi buğdaya lüzum olmadıktan sonra Osmanlı zıraatının terakkisini beklemek de tabii mantıkî değildi.

Sonra nakliyât-ı dahiliyyemiz ağır mesârifi müstelzimdi. Bu mesârif fiyât-ı istihsâli tezyid ediyordu. Hammallar tarafından konulan talep olunan galî ücûrât bu ağır yüklere inzimam ediyordu.

Bir çuval unun meselâ İstanbul'dan Trabzon'a gönderilmesi için altı kuruş kadar bir hammaliye lazım olduğu halde ecnebî rakiplerimiz tarafından bir çuval unu Marsilya'dan Trabzon'a kadar seksen santim gibi hiçten bir ücret-i nakliyye ile gönderebiliyordu.»

«Bizde değirmencilik,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no: 1705-6-7, 8-15-22 Eylül 1333, s. 209-210.

BELGE 16

Sanayi dergisinin önerdiği sanayileşme programı

«1 — Memleketimizde sınâat fikrinin, sanayi duygusunun tâmimine çalışan mühim, hâiz-i tekâmül cemiyetlerin teşekkülü,

2 — Nesl-i hâzırı sınâat vâdî-i feyyazına teşvik ve tevcih edecek konferans hey'etlerinin vücûde getirilmesi; daimî, mütevâlî telkinâtta bulunulması,

3 — Millî matbuatımızın sanayi meselesini biraz fazla ehemmiyetle kurcalaması,

4 — Mekâtib-i umumiyye ders programlarını, etfâl-i memlekete esaslı ve ciddi bir terbiye-i sınaiyye temin edecek surette tanzimi,

5 — Resmî, hususî —fakat daima mevzii— sanayi mekteplerinin amele ve çırak dersanelerinin güşâdı,

6 — Hâlen mevcut sanayi mekteplerimizin mahallî ihtiyacât-ı sınaiyyeye ve terakkiyât-ı asriyyeye göre programlarının tensik ve islâhı,

7 — Pây-i tahtta, vilayât ve sancaklarda —hatta nâhiyelere varıncaya kadar— Garb'ın terakkiyât-ı medeniyye ve sınaiyyesini halkın nazar-ı ibret ve intibâhına vaz' ve teşhir için hususî odaların açılması,

8 — Efrâd-ı millette uyanan teşebbüsât-ı sınaiyyeyi takviye ve bu gibi teşebbüsât-ı milliyyeye rehberlik edecek sâhib-i vukuf ve ihtisas zevattan mürekkep sanayi hey'etlerinin teşkili,

9 — Hükûmetçe say û amelin tensîki, erbâb-ı sanayi ve amelenin himayesi, amele refah ve saadetini temin eden kanunlar vaz'ı,

10 — Büyük sermayeler vaz'ıyla millî şirketler tesis ve bu şirketlerin Garb şirketleriyle birleşerek memlekette fabrika, darüssınae ve imalathaneler tesisi,

11 — Her türlü teşebbüsât-ı milliyye-i sınaiyyeyi teşvik ve himaye maksadıyla hükûmetçe tesisi düşünülen sanayi ikrâzat bankasının bir'an evvel vücûde getirilmesi,

12 — Lisân-ı fen ve sınâatımızın birleştirilmesi,

13 — Sanayi mezunu, muhtelif san'at meslekleri erbâbı ve amele arasında meslekî cemiyetler tesis ile birlik ve kardeşlik hissiyâtını tenmiye ve bu suretle husûle getirilecek 'muhassalât-ı kuvva' ile sınâat varlığının i'tilâ'sına çalışılması,

14 — Garb'da tahsil-i sınâat meselesinin daha sağlam ve müsmir şerâite rabt ve istinâd ettirilmesi

---

«Bizde sanayi meselesi: Yavaş yavaş bu da olur,» *Sanayi,* sayı 15, 31 Temmuz 1333, ş. 1-4.

BELGE 17

Sanayi dergisine göre «Sınaat Lisânımızı Türkçeleştirmek ve Birleştirmek Meselesi»

Sanayi dergisi «sınâat lisânımızı Türkçeleştirmek ve birleştirmek meselesi»ne ilk kez 31 Mayıs 1333/1917 günlü sayısında değinmişti:

«... memleketimizde fen ve sınâat noksanının def'i çareleri etrafında dolaşırken pîş-i nazarımıza —başda olmak üzre— fennî ve sınâî ıstılahât meselesinin halli lüzumu da arz-ı vücûd etti ve ediyor. Bugün —mahdut olsa da— elimizde bir fen, bir sınâat var ki bunu bir kısmımız İngiliz, bir kısmımız Fransız, bir kısmımız İtalyan, bir kısmımız Amerikan, bir kısmımız da bilmem hangi milletin lisânıyla, tabirât ve ıstılahâtıyla ifade ve istimâl ediyoruz. İstanbulumuzun lisân-ı sınâatı başka, İzmir'inki başka, Konya'nınki başka, Şam'ınki başka, Bağdat'ınki başkadır. Hatta buralarda da lisân-ı sınâatımız bir umumiyyet, bir vahdet göstermiyor. Meselâ İstanbulumuzda Tersane'mizin lisân-ı sınâatı başka, Zeytinburnu, Tophane'mizin başka, sanayi mektebimizin başka, her müessese-i sınaiyyemizin yine başkadır. Diyebiliriz ki her sanayihanemizin, her fabrikamızın kendine göre bir lisânı var. Bir darüssmaemiz biraz ötede bulunan diğer bir darüssınaenin, fabrikanın lisânından ya kısmen anlayabilir veyahut tamamiyle anlıyamıyor.» «İctimaî: Fennî ve sınaî ıstılahât meselesi,» *Sanayi,* sayı 13, 31 Mayıs 1333, s. 1-2.

Dergi 15 Nisan 1334/1918 günlü 30. sayısında «sınaî lisân birliği» kampanyasını açmış ve okuyuculardan kullandıkları makina, araç gereç ve parçalarının adlarını, Türkçede bunlara karşılık olarak neleri uygun gördüklerini sormuştu. İ. P., «Smâat lisânımızı Türkçeleştirmek ve birleştirmek meselesi'ne doğru fiilî adımlar,» *a.g.d*, sayı 30, 15 Nisan 1334, s. 42-46.

Sanayi dergisi sanayi'de ortak ve genel bir dilin oluşmamasının sakıncalarını şu şekilde sıralıyordu:

1 — Sanatkârlarımız, işçilerimiz istedikleri zaman istedikleri yere gidip iş bulamazlar, tutamazlar.

2 — İş bulsalar, tutsalar bile yeni girdikleri fabrikanın lisânını öğreninceye kadar uzun müddet kafa patlatmak, bir çok yorulmak mecburiyetindedirler.

3 — İşçilik yana «zaman»dan olurlar.

4 — Çıkan fennî ve sınaî kitapları okuyup istifade edemezler ve terakki de edemezler.

5 — Erbâb-ı fen ve sanayi'miz kitap yazmaktan korkarlar, kaçınırlar. Çünki kitapları satılmaz.

6 — Bir memlekette kitap yazılmayınca da ne fen ne de san'at ilerlemez ve o memleketin ahâlîsi —tabiatıyle— medeniyyetten, terakkiden mahrum kalır.

7 — Saha-i intişâra vaz' olunan fennî ve sınaî mecmualardan, gazetelerden herkes lâyıkıyle istifade edemez. Tabii, rağbet göstermez ve böylece bu gibi neşriyat da memlekette pâyidâr olamaz.

8 — San'atkârlar arasında «müşterek meslek duyguları» olmaz. Aralarında «meslek muhabbeti» uyanmaz.

9 — Aynı san'atı yapanlar arasında müşterek meslek duyguları, meslek muhabbeti olmazsa o ferdler birbirine yabancı kalır. Bundan da memleket, vatan, millet zarar görür.

10 — Memleket san'atı sevemez, ona rağbet gösteremez. Çünki san'at lisanından anlayamaz. Sanat kitaplarını okuyamaz.

11 — Mütâlaa (okuma) ruhun gıdasıdır. Bir vücûd alışık olmadığı gıdayı nasıl alamıyorsa ruh da ona yabancı olan lisanı yutamaz. Ruh da gıdasız kalır. Kuvvetten düşer. «Kuvvetsiz ruh»un sağlam zekâsı, aklı, düşüncesi olmaz. Bunlar da olmayınca bir millet ilim ve irfandan yana ilerleyemez, yükselemez, milletler arasında zelil ve sefil bir mevkide kalır. «San'at lisanımızı Türkçeleştirmek ve birleştirmek meselesi,» *Sanayi*, sayı 32, 15 Mayıs 1334, s. 31.

BELGE 18

Millî Fabrikacılar Cemiyeti tarafından vilayetlere gönderilen genelge

Efendim,

Memleketin hudutlarında ordumuzun fedâkâr, demir göğüslerinde kırılan muazzam hücumlarda milletin mukadderâtı taayyün ederken her tarafta uyanan intibâh-ı iktisadîye iyi bir ceryan vermek ve cennet kadar güzel ve münbit toprağımızdan fışkıran mahsulâta inzimâmı lazım gelen faaliyet-i sınaiyyeyi ihzâr etmek ve umumiyetle hayat sahasında seri ve metin hatvelerle ilerleyen Avrupa milletleri adedine dahil olmak ve Osmanlılığın sinesinde perveriş-yâb olan ve bazan meçhul kalan küçük, büyük san'atkârların seviye-i irfanlarını mücadeleleri nisbetinde âlâ ve âtînin gençlerine san'ata intisâb his ve lezzetini telkin etmek, velhâsıl memâlik-i Osmâniyye'de san'at nâmına yapılabilecek bilcümle vezâifi kemâl-i fahr ve gururla iş edinmek maksadı tahtında «Millî Fabrikacılar Cemiyeti» nâmıyla bir cemiyet teşkil edilmiştir.

İctimâî teşkilât itibariyle daha birçoklarına ihtiyaç gösteren milletimizin bilhassa fabrikacılık ve san'atkârlık vâdisinde nelerden mahrum kaldığını burada zikretmekten sarf-ı nazar edeceğiz. Harb-ı Umumî'yi takip edecek o parlak günlerde belki tarih-i beşeriyyetin henüz hiç kaydetmediği çılgın bir mücadele-i iktisadiyye muvacehesinde bulunacak kardeşlerimize san'ata bigâneliklerini unutturmak, onları bakir hevesleriyle mütenâsib, temiz ve kısa yollardan maksada îsâl etmek, onlara rehberlik etmek müessislerin herşeyden evvel zihinlerini işgal ediyor. Bu sebeple memâlik-i Osmâniyye'de hâl-i hâzında ne gibi ve ne kadar fabrikalar mevcut ve ne gibilerinin de ihdâs ve tesîsi münâsib olacağını istilâm etmek fikriyle vilayâtın en selâhiyettar mümessilleri sizlere müracaat ve mehamm-ı umûr-u devletle hımâ-âlûd

bir surette iştigâliniz arasında ricamızın is'afını teshil maksadiyle bir de cetvel leff olunmuştur.

Teşebbüsümüzün ne kadar mukaddes bir gaye arkasında koştuğunu onu teshil etmenin nasıl ve ne büyük necib bir hareket teşkil edeceğine himmet buyurulacağına eminiz.

Yeni teşekkül eden genç cemiyetimiz faaliyetine avn-ı Hakla başladığı bu günde şu vesile ile mülk ü Osmanî'ye birçok mühim, müfit hidemâtta bulunmanızı temenni ile arz-ı ihtiram eyler.

Ümid etmek isteriz ki merkez-i idaremize bu yolda toplanıp gelecek malumât ile Osmanlılığa henüz görmediği, bilmediği, himâye edemediği genç san'atkârlar, henüz idrak edemediği yeni bir devre-i san'at ve fen ihzâr edelim.

15 Mayıs 1333

«Millî Fabrikacılar Cemiyeti tarafından vilayâta gönderilen tamîmin sureti,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 57, 7 Haziran 1333, s. 6.

BELGE 19

Cemiyet-i Müteşebbise'nin kuruluş gerekçesi

Edvâr-ı sâbıkada memâlik-i Osmâniyye'de emniyetin fıkdânı sebebiyle teşebbüsât-ı nâfıa ve ticariyyede bulunan kimse cür'et edemezdi. Her fert gayr-ı kâbil-i tahammül olan şu ahvâlden hiçbir tedbirle tahlîs-i girîbân eylemek imkânı bulunmadığına kâil olarak meçhul ve mahûf bir âtîye büyük bir meyusiyetle muntazır idi. Bu sırada hâl-i infiratta bulunan müştekîleri tevhîd ederek bir kuvvet-i azîme teşkil etmek suretiyle tab'a-i Osmâniyyeyi esaretten ve memâlik-i Osmâniyye'yi inkısâmdan ve devlet-i âliyeyi inkırazdan tahlis etmek mümkün olduğunu tefekkür ve mülâhaza eyleyen bir takım erbâb-ı hamiyetin fedakârâne sa'y ve gayret ve teşebbüsâtları ve cenâb-ı hakkın tevfikât-ı samedâniyye ve inâyât-ı rabbâniyyesi semeresi olmak üzre otuziki sene milyonlarca liralar sarfıyle tahkim ve tersin edilen kal'e-i istibdât hercümerc olarak hürriyet-i istihsâl ve halk esaretten ve vatan da tecavüz-ü a'dâ' ve tasallut-u ağyardan istihlâs olundu. Fakat bugün vatan her türlü ümrandan hâlî ve sekenesinin kısm-ı azamî ilm-i irfâna ve servet-i sâmândan mahrumdur. Bugün vatan tezyin ve imâra ve sekenesi tahsîl-i ilim ve irfâna muhtaçtır. Devleti inkırazdan ve vatanı inkısamdan kurtaran fedekârân-ı millet vatandaşlarını irşâd ile icra eylediği vazifeyi ikmal ve vatanı ihyâ' etmek mecburiyetindedir.

Vatanımızın her köşesi bir hazine-i servettir. Bundan istifade tevhid-i mesaî ve nukud ile olur. Bugün Avrupa'da görülen asâr-ı temeddün ve ümrân devlet veya ahâlîden bir sahib-i servet tarafından vücûde gelmiştir. Bugün devletlerin yapamadığı şeyleri şirketler kemâl-i sür'at ve suhuletle yaptığını bilmeyen kimse kalmamıştır.

Anadolu'nun bir cihetinde şömendöfer yapılmasını yalnız hükûmetten veyahut bir ecnebînin himmet ve muavenetinden beklersek emin olalım ki memâlik ve tab'a-i Osmâniyyenin birçok yerlerinde daha birçok seneler deve ve katır ile seyir ve seyâhat edeceğiz. Bugün Ali'nin, Veli'nin, Dimitri'nin, Petro'nun, Kirkor'un, Bogos'un, Viktor'un, Bohor'un ceplerindeki kuruşları tevhîd edelim, edelim de milyonlar hâsıl eyleyerek kendi işlerimizi kendimiz yapmaya başlıyalım. İâneyle az bir müddet zarfında çölde iki bin kilometre şömendöfer inşâsına muvaffak olan Osmanlılar Cemiyet-i Müteşebbise'nin himmet ve gayretiyle şirketler teşkil ederek binlerce kilometre şömendöfer inşâ, enhâr-ı mevcudenin seyr ü sefâine kâbiliyeti olanlarından ol vechile her istifade temin edebilirler. Bugün bu suretle toplanacak kırk, elli bin lirayla birkaç milyon liralık bir anonim şirketi teşkil olunarak vatanımızın lüzumlu yerine şömendöfer ihdâs ve inşâ istidat ve iktidarımızı isbat ve memleketleri ihya edelim. Bugün otuz milyon Osmanlıdan bir milyonu beş sene mâh ve mâh yirmibeş kuruş vermeyi taahhüd ve bunu tevhîd ile beş sene nihâyetinde onbeş milyon lira hâsıl olacağı gibi müddet-i mezkûre zarfında meblâğ-ı mezkûrun neması ve Cemiyet'in teşkil edeceği anonim şirketlerden alacağı hakk-ı tesis yekûnunun baliğ olacağı miktar Ceziret ül Arabî ve Anadolu'da yeniden şömendöfer hatları tesis ve inşâ ederek mübarek ve mukaddes vatanımızı ihyâ etmek ve bir de millî banka teşkil eylemek vatanın selâmeti için hergün fedâ-i câna hazır bulunan Osmanlılar için işten bile değildir.

Bir milyon ahâlînin onda birinin o suretle i'tâ eyleyecekleri meblağ ile de ne kadar büyük işler yapılmak kâbil olduğunu itiraz edenlere iki kere iki dört eder gibi kolay bir ispata muktediriz.

Dünyada olmaz olmaz, istikâmet, metânet ve sebat ve ikdam olunca. İşte bu tavsilâttan da anlaşıldığı üzre dünyada temîn-i saadet, ittifak ve ittihat iledir. İttihadın devam ve takarruru menâfî-i maddiyyede iştirâkle hâsıl olacağında zerre kadar tereddüt edilemez.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ittifak ve ittihat ve sabır ve sebat ve ikdam ve gayret ve fedakârlık ile istibdâda karşı ilân ettiği harbde muvaffak oldu. Cemiyet-i müşarinileyhânın hasmı kavî, cemiyet zebûn idi, fakat kavî haksız ve zayıf haklı ve mazlum idi.

Bugün ufak paraların tevhîdiyle sermaye-i azim husulüne sa'y eden Cemiyet'in karşısında vatanın selâmeti için hergün kanlarını îsâra hazır olduklarını yemin ile temin eden bir millet var. Vatanın selâmeti uğrunda neticesi beş sene zarfında hem şahsa ve hem memlekete gûnâ gûn menâfî temin edecek bir husus için mâhiyye yirmibeş kuruş Cemiyet-i Müteşebbise'ye tevdi etmiyecek bir fert tasavvur etmek Osmanlılara iftira etmektir.

Cemiyet-i Müteşebbise'nin suret-i teşkil ve idaresi hakkında zîrde muharrer olan nizamname ilerde evrâk-ı havadisle yövm ve mahall-i ictimâ'ı bildirilecek olan meclis-i umumîde tetkik olunarak ya aynen kabul veya tâdil ve islah edileceğinden Cemiyet'e iştirâk buyuracak olan bilcümle Osmanlıların nazar-ı tetkik ve tahkikine arz olunur ve minallahh üt tevfik.

Cemiyet-i Müteşebbise'nin amacı

1. Madde — Cemiyetin maksadı vatanımızın muhtac olduğu umur-u nafıayı vücûde getirmek için ufak ufak sermayeleri cem' ve tevhid ile bir azim sermaye istihsal ve bununla şömendöfer inşası, kanallar güşâdı, memâlik-i Osmaniyye'de mevcut enhârdan her türlü vesaitle gûna gûn menâfî-i maddiyye temini ve sevâhil-i Osmâniyye münakalâtını teshil ve temin vesâilinin istikmâli için anonim şirketler teşkilidir.

Cemiyet-i Müteşebbise Nizamnamesi, Dersaadet; Becidyan Biraderler Matbaası, 1325, s. 1-4.

BELGE 20

Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti'nin kuruluş amacı

1. Madde — Hükûmet-i Osmâniyye'nin iktisâb eylemiş olduğu meşrutiyet idarenin tab'asına bahş eylediği hakk-ı ictima'a müsteniden vatanımızda san'atının terakkisine medâr olabilecek esbâba tevessül ederek evlâd-ı vatanın tenvir-i efkârına hizmet etmek üzre Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti namıyle bir cemiyet teşekkül etmiştir.

2. Madde — Memâlik-i Mütemeddinede meşhud busara-i hayret ve takdirimiz olan terakkiyât, fen ve san'at sayesinde husule geldiği bedihî olduğundan işbu terakkiyâttan memleketimiz san'atkârlarını da haberdâr etmek için cemiyet tarafından sanayi'e müteallik kütüb ve risâil tercüme ve telif olunarak ve gazeteleriyle neşir ve gece dersleri ve konferanslar tertip olacağı gibi indelhâce tatbikât-ı ameliyyede bulunmak üzre imalathane güşâdına dahi gayret edilecektir.

Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti Nizamnamesi, Dersaadet, Keteon Bedrosyan Matbaası, 1329, s. 2.

BELGE 21

Ankara'da kurulması düşünülen iplik fabrikası ve anonim şirketi üzerine Vilayet Genel Meclisi Nafıa Encümeninin mazbatası

Ankara'da sofi namıyle şöhretgir olan kumaşın imâli san'atı vaktiyle vilayetimizde taammüm etmiş, taraf taraf destgâhlar açılmış olduğu halde bilahare kapana kapana san'at-ı mezkure bugün vilayetin yalnız bir nahiyesine, İstanoz'a inhisar etti-

ği ve orada bile mahv ve inkıraza yüz tuttuğu cihetle canlandırılması esbâbının teemmül ve tezekkürüne dair cenâb-ı sami-i vilayetten mütekaddim ve encümen-i acizanemize muhavvel takrir kıraat ve müzakere olundu. Fenkere ile gayet ince eğirilmiş tiftik ipliğinden tek katlı iki, üç, dört katlı olmak üzre muhtelif kalınlıkta nebatî boya ile nazar-ı rüba bir tarzda şanjan ve zarif olarak 62 santimetro arzında rengarenk imâl edilen ve vaktiyle cebe ve avniye ve emsali elbise yapılan ve her yerde giyilen sofi ve şâlînin zamanımızda istimâli başlıca Hicaz ve Yemen kıtalarına münhasır kalıp müşteri ve müsta'melinin kesb-i nedret etmesi san'at-ı mezkureyi tedenni ve inkıraza sürüklediğinden artık destgâhlarda çalışan ameleye ve bizzat destgâh eshâbına ve iplik âmillerine badi-i teşvik bir kâr ve temettü bırakmadığı müsellimâttandır.

Bir illetin tedavisinde muvaffakiyet esbâbının tetkikiyle hasıl olacağına mebni esbâb-ı inkıraz ve tedenniyâtın avâmil ve müessirâtına gelindikte bu da sof ve şâlî ipliğinin imâlinde kadimen müteâmil olan alât ve adâtın terk ve makine istimalinin ve terakkiyât-ı hâzıradan istifadenin tatbik edilememesinden ibaret bulunmuştur.

Yövmî 60 paraya, 2 kuruşa çalışan kadın ve kızların elleriyle yapılan bir kıyye iplik tiftik fiyatı 15, 20 kuruş iken 70 kuruşa ancak vücûde getirildiği destgâh eshâbından alınan malûmâttan müstebân oluyor.

Cebe ve avniye ve emsali melbusat yapmakta istimal edilen çuha ve şayak ve alyak gibi Avrupa mensucatın bir arşını sofun iki arşını vüs'atinde olduğundan ve binaberin softan mamul elbise pahalıya çıktığından ucuz meyyal olan avam giyememekte ve yalnız vücûdu serin tutmak hassasından dolayı sof iktisâ'sı bilâd-ı hârrede havâss ahâlîye münhasır olduğu ve sinîn-i ahirede oralarda bile keten kumaşlara terk-i mevki itibar etmekte olduğu müstehâberât-ı vakıadandır.

İzahât-ı vakıadan müstebân olacağı üzre sofculuğu inkırazdan kurtarmak esbâb-ı terakkisi ile tezayüd-i sarf ve revacı temin etmek ipliği ucuza mal etmeğe bu da imalinde âdem değil makine kullanmağa mütevakkıftır.

Memleketimiz büyük ve tiftik memleketi olduğu ve bunlardan çorap, fanila, halı ve kilim ve çul ve çuval ve başörtüsü kuşak vesaire dokumak san'atı vilayetin her tarafında ve bilhassa kadınlar arasında pek münteşir bulunduğu ve Kırşehir, Kayseri ve Sivrihisar'da mükemmel halılar imâl edildiği ve bunların cümlesi el ile yapılan iplikten dokunduğu cihetle vilayetimizde bir iplik fabrikasının adem-i vücûdu noksanlarımızın en mühimmidir.

Memâlik-i Osmâniyye'den kıyyesi 20 kuruşa celb edilen tiftikleri fabrikada badelimal lâkal 70 ve 80 kuruşa bize iade ile satan Avrupa alelhusus İngiltere ipliğinden zikr olunan sof ve şâlînin imâli fiyatın bir kat daha tereffu'nu ve kumaşın da adem-ı nefâsetini intac edeceğine göre sofculuğun Avrupa emteasının hücumu yüzünden mahv olmuş yahud olmakta bulunmuş olan sanayi-i nesciyye aksamının ihyası için hem tiftik ve hem yün ipliği çıkarır bir fabrikanın vilayetimiz dahilinde münasib bir mahalde heman tesis ve güşâdı vücûb-u kat'i tahtındadır.

Böyle bir fabrikanın fabrikatörlere temin edeceği istifadenin cesametinden başka memlekette bir hayat-ı mesaî uyandıracağına, kadın ve kızların vakitlerini boş geçirmekten feragatle çorap ve fanila ve halı ve kilim dokuyarak Avrupa'dan tedarik edilen ihtiyacâtımızı el işleri ile tatmin edeceklerine ve pazarlarımız o nev'i Avrupa

mamulâtına kapanacağına ve mamulât-ı dahiliyyenin ihracatı bile kabil olacağına ve mahsulâtımızdan Avrupa'nın ettiği istifadeyi kendimiz edeceğimize velhasıl bütün vilayetin azim bir servete ve ahâlîmizin de refah ve saadetine nail olacağına mu'tekid ve kâni'iz. Binaenaleyh vilayetteki yün ve tiftik ipliği yapacak fabrika tesisi için onbeş, yirmi bin liralık bir sermayenin tüccarân cânibinden vaz'iyle bir anonim şirketi teşkil ettirilmesi veyahut bir münâsib tedbirin ittihazı esbâb ve vesâilinin istikmali hususunda hükûmet-i seniyyeden istirham ve temenni olunması mütalaasiyle işbu mazbatamız tanzim ve olbâbdaki takrir ile birlikte takdim kılındı.

«İplik fabrikası : Meclis-i Umumî-i Vilayet Nafıa Encümeni'nin mazbatası suretidir,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 29. sene, no: 1493, 3 Ağustos 1329, s. 516-517.

BELGE 22

Dokuma sanayi'inin geliştirilmesi için Ankara Vilayet Genel Meclisi'ne verilen takrir

Beyan hacet olmadığı üzre asr-ı hâzırda milletlerin en hakikî kuvvetlerini iktisat ve servet-i milliyyeye ait menbalarının derece-i mebzuliyyet ve feyyaziyeti teşkil etmekte olması itibariyle herşeyden evvel iktisat ve servetçe haiz-i kuvvet olmaları lazım gelip sanayi-i milliyyesine bir saha-i feyz ve inkişaf veremiyen akvâmın istiklâl-i ticarî ve sınaisini zai' ederek bilahare elim bir esaret-i iktisadiyyeye mahkûm olacakları bariz bir hakikat olmasına göre sanayi-i mahsusa-i milliyyemizin temin-i esbâb-ı terakkisini teemmül vecibe-i mefruzası bertaraf sanayi ve iktisadiyyatta bugün bir gaye-i tekemmüle doğru yürüyen diğer akvam-ı fazıla-i müterakkiyyenin esas terakkiyatını teşkil eden esbâb ve avâmilini tetkik ederek onlardan bir ders-i intibah ve imtisal almak icab ederken maatteessüf bu hakikatten tegafül etmekle beraber milletimizde hâsıl olan bir takım şuabât-ı sınaiyyemizi de ihmal ve nisyan etmek bizi bir inhitat-ı iktisadîye doğru sevk eylemiştir.

Bu cümleden olarak bu memlekette mühmel bir şube-i san'at mevcuttur ki sanayi-i milliyyeden olmakla beraber sırf vilayetimizin bir kazasına mahsus olması itibariyle pek mühim bir hususiyyeti hâiz bulunan imalâtıdır. Gerek metânet-i imâli ve gerek nefaset-i nesciyyesi itibariyle her tarafta pek ziyade mazhar-ı şöhret ve rağbet olan ve nefasetine itina edildiği müddetçe revac ve itibarını muhafaza etmiş bulunan bu mamulât-ı milliyye memleketin ahval-i iktisadiyyesinde pek ehemmiyetli bir tahavvül ve inkışaf ihsarına müsait olduğu halde şu son senelerde âmillerine pek az bir ücret verilmek suretiyle şevk-i mesailerinin inkısara uğratılmasından ve alelhusus ipliklerinin matlub vechile dahilde imal olunmamasıyle İngiltere'den celb olunmasından dolayı bir takım rüsum-u imrâriyyenin inzimamiyle mesârif-i imaliyyenin tezâyüdü sebebiyle layıkıyle terakki edemiyerek bugünkü hal-i müessif-i inhitâta sukut etmiş sanayi-i

nesciyyemiz idâdında cidden muhtac-ı ihya ve itina olan bu mühim şube-i san'at tedricen terk ve ihmale mahkum bulunmuş olduğundan yalnız bir kazanın muhidd-i mahduduna inhisârı değil dahil-i memleketin her tarafına tamimi şayan-ı temenni olan şu mühim mamulât-ı hususiyyenin temin-i esbâb-ı revac ve intişarı terakkiyyat-ı ticariyye-ı memleket namına en ziyade nazar-ı dikkate alınması icab eden ehemm mesail-i iktisadiyye bulunmasiyle gerek bir takım erbâb-ı menfaatin inhisâr-ı keyfîsine mahkum bulunan amilleri hukukunun muhafazası gerek ipliklerinin ıslah ve temin-i nefaseti için muktezi tedâbirin teemmül ve ittihazı vücub-u hakikisini Meclis'in nazar-ı dikkatine vaz' ederim.

«İplik fabrikası : Takrir sureti,» *Dersaadet Ticaret Odazı Gazetesi*, 29. sene, no: 1493, 3 Ağustos 1329, s. 517-518.

BELGE 23

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir yöresindeki iktisadî faaliyetleri üzerine

Ticaret şirketlerindeki menâfii şu sütunlarda defaat ile izah eylemiştik. Filhakika yakın zamanlara kadar bizde şirket vücûde getirmek fikri tevessu' etmemişti.

Üzüm gibi, palamut gibi, incir gibi bazı mahsullerimizin fevkalade mebzul olduğu seneler bu mebzuliyet yüzünden hâsıl olan buhranlara karşı biz daima sendikalar teşkili vücûbunu ileri sürmüştük.

Hâl-i harb bizde şirket fikrini azçok ileri götürdü ve İzmir'de Vilayet'in inzimâm-ı muaveneti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti bir hayli şirketler teşkiline hizmet etti.

Âhiren İzmir'den haber aldığımıza göre Aydın Vilayeti'nin mahsulât-ı mühimmesinden ma'dûd olan meyankökü muamelâtıyla iştigal etmek üzre bir kooperatif şirketi de teşkil olunmak üzeredir ve İttihat ve Terakki Cemiyeti bu şirkete mümkün olduğu kadar yardım edecektir.

Cemiyet'in filan veya falan şube-i zıraat veya sına'atın terakkisine matuf mesâisinden ziyade esasen bu gibi şirketlerin teşkili hususundaki hamiyetini biz daha ehemmiyetli bulduk.

Memleketin zaruriyeti mûdi olan esbâb-ı iktisadiyye içinde herşeyden evvel izalesi lazım gelen bir sebeb vardı ki idare-i sâbıkaca nazar-ı ehemmiyete alınmıyordu. Bahsetmek istediğimiz şey bir nev'i inhisârdır ki —ihracât ticaretimizin inhisârı— ecnebî ticarethaneleri bundan istifade ederek Osmanlı müstahsillerini istedikleri gibi yönetiyorlardı.

Bir de İzmir İttihat ve Terakki Merkezi'nin yaptığı şey yalnız bir istifade-i maddiyye meselesi, para meselesi değildir. Memleketi aynı zamanda utandırıcı bir esaret-i iktisadiyyeden, ticaret-i hariciyyeyi sıklet-bahş bir vesayet-i ecnebiyyeden kurtarıyor.

Yeni teşekkül eden şirketler müstahsillere çok kâr veriyor ve hissedarlarına da, vaktiyle ecnebîlerin eline geçen temettuatı tevdi ediyor.

Evvelce ticaret-i hariciyye ecnebîlerin inhisârı altına geçmişti; memleketin asıl evlâdı bu yüzden ekmek çıkaramıyordu. İdare-i meşrute diğer fevâidi meyanında bu yolsuzluğu da izale etti. Bu ciheti imtinân-ı mahsus ile yâd ederiz.

«İhracât ticaretimiz,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 33. sene, no: 1711-12-13, 20, 27 Teşrîn-i evvel ve 3 Teşrîn-i sânî 1333, s. 255-226.

BELGE 24

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi kurucularından İttihat ve Terakki İzmir Kâtib-i Mes'ulü Celal [Bayar] Bey'in palamutçuluk üzerine görüşleri

Celal Bey'in tetkiklerine göre palamutun her sene tedricen kıymetten düşmesine ve adeta mübtezel bir hale gelmesine sebep olan âmillerin başlıcaları şunlardır:

1. Dâhilde Palamut mahsulünü himaye edecek bir kuvvet bulunmaması, palamut müstahsilleri ile yerli tacirlerin vaziyet ve ihtiyacıyle mütenâsip iktisadî bir teşkilât etrafında toplanmamaları,

2. İhracât ile iştigâl eden büyük ticaretgâhların hâriçte müstehlik piyasalara satışta yekdiğerleri ile rekabet etmeleri, à livrer satış yapmaları,

3. Bu rekabetin tesiri ile fiyatları düşüren büyük tacirlerin zürra'dan ve yerli tüccardan mümkün olduğu kadar ucuz fiyat ile mübayaaya çalışmaları ve à livrer satışlarına nazaran fazla kâr temini için palamutun nefaset ve kuvvetine halel verecek tağşişât yapmaları,

4. Kuvvetli palamut müstehlikleri veya bunların mutavassıtları altı aylık ihtiyaçlarına kâfi gelecek miktarda ihtiyaç doposu yaptıktan sonra «sanayi'de palamutun yerine başka kimyevî bir madde kâim olmuştur» teranesiyle sahte istiğna göstermeleri,

İttihat ve Terakki'nin İzmir Kâtib-i Mes'ulü Celal Bey biraderimiz —ki palamut mahsulüne ait bir millî teşebbüsü takip ve intace sa'y eden münevver gençlerimizdendir— bu meseleye müteallik tetebbunâmesinde: «Havadan azot toplayarak gühercile yapmak suretiyle kimyagerlikte harikalar göstermiş olan Almanlar, eğer palamutun yerine başka bir madde ikâmesi imkânı olsa idi, palamutun okkasını İstanbul'da 6 kuruşa mübayaa etmezlerdi» diyor ki en mülzem bir mütalaadır.

Y[unus] N[adi], «Mühim bir iktisadî teşebbüs,»*Tasvir-i Efkâr,* 10 Mart 1917, s. 1.

BELGE 25

Maliye Nazırı Cavit Bey'in Mebusan Meclisi'nde iç borçlanma üzerine söylevi

Efendiler, bu harb bize pek büyük şeyler kazandırmıştır. Ordularımız, milletimizin ve memleketimizin hakk-ı bekasını, hakk-ı hayatını bir kere daha an'anevî cengâverlikleriyle teyid etmiş oldular ve bundan evvelki bir muharebenin, düşmanlarımızın silahlarıyla değil dâhilin siyaset zehirleriyle kaybettiğimiz bir harbin ecnebî zihinlerinde vücude getirdiği tereddüd ve meşkûkiyyet şebekesini parçaladılar. Fakat efendiler biliyorsunuz ki Osmanlı orduları asırlardan beri yalnız muzaffer oldukları muharebelerde değil hatta mağlup oldukları mubarezelerde bile daima kendileri için şevket, şehâmet, satvet destanları yazdırmışlardır. (Alkışlar) Bu defaki hareketleriyle de tarihi bir defa daha te'kîd etmiş oldular ve esasen âlemşümûl bir hakikati bir defa daha ilân eylediler. Fakat efendiler, ecnebilerin inanamıyacakları ve havsalalarına sığdıramıyacakları bir şey varsa o da Osmanlı milletinde iktisad uyanıklığının mevcudiyetidir. Memleketimizde şu dört seneden beri inkişaf etmeğe başlayan inkılâb-ı iktisadîye düşman memleketlerinde emin olunuz ki inanacak bir ferd yoktur. Bu istikrazın muvaffakiyeti, sizi temin ederim, düşmanlarımız için en kanlı bir meydan muharebesinde kazanacağımız zaferin vücude getireceği tesirden daha müthiş bir darbe-i hüsrân ve elem teşkil edecektir.

Bu hadise efendiler, memleketimizin hayat-ı maliyesinde bir mebde-i tarih olarak kalacaktır. Çünkü, değil yalnız eski zamanlarda hatta Meşrutiyet'in ilânından beri, hepiniz biliyorsunuz ki, ecnebîlerin daima Türkiye'nin zaafından istifade ederek hergün istiklâlimizden bir parça kemirmek için en ziyade isti'mâl etmek istedikleri silah malî olmuştur. (Kahrolsunlar) Daima bizi para tahakküm ve istibdâdıyla esir etmek istemişlerdir. Daha birkaç sene evvel birkaç milyon almak için ricâl-i siyasiyyemizin ecnebî diyarlarında dolaştığını Meşrutiyet'ten evvel de kırk elli bin liradan ibaret bir meblağ-ı kalîlin tedârik edilmesi için bu memlekette namus-u saltanatı ve haysiyet-i hilâfeti kefil ve rehin veren adamların mevcut olduğunu bilen düşmanlarımıza birkaç hafta zarfında milyonlar toplanabilmesi gösterecektir ki artık Türkiye'de kullandıkları silah-ı malî körlenmeye yüz tutmuş bir silahtır.

Biz bu sayede istiklâl-i malîmizin en rasîn temellerini atmış olacağız. İşte efendiler, bende mevcut olan bu kanaat ve imanladır ki bilâ istisna bütün efrâd-ı millete, taa Anadolu'nun en hücra bir köyünde yaşayanlardan, paytaht-ı saltanatın ve bütün merâkizinin mükellef ve müstesna evlerinin sine-i refah ve saadetinde yaşayanlara varıncaya kadar mutavassıt, büyük, küçük bütün efrâd-ı millete müracaat ediyorum ve kendilerinden bu vatanî emre iştirâk etmelerini talep eyliyorum. Bu talebim, bir teberru', iane talebi değildir. Efendiler, dünyada hayat-ı maddiyede en büyük olan menfaat-i şahsiyye sâikinin hayat-ı maneviyyede en ulvî ve en kudsî bir sâik olan hizmet-i vatan sâikiyle i'tilaf etmiş olduğu bir teşebbüse kendilerini davet ediyorum.

Bu istikrazda efrâdın menâfi-i maddiyyesi ne derecede temin edilmiş ise vatana edilecek hizmet de o derece büyüktür. İşte bunun içindir ki efrâd-ı milletten talep ettiğim şey, arzettiğim gibi, teberru' ve iane değil, kendi menâfi-i maddiyyelerini istihsâl eyliyerek ulvî ve mukaddes bir hizmet-i vatan ifa' eylemeleridir.

Bu sözlerimle sizin de hissiyâtınıza tercüman olduğumda hiç iştibâh etmiyorum. Ve bu sözlerimin bütün efrâd-ı milletin kalbinde samimi bir ma'kes bulacağını ümid ederek sözümü kesiyorum. (Sürekli alkışlar)

«İstikraz-ı dahilî hakkında Maliye Nazırı Cavit Beyefendi tarafından Meclis-i Mebusan'da irâd edilen nutuk,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 2, cilt 2, sayı 14/38, 10 Nisan 1334/1918, s. 228-229.

BELGE 26

Padişahın dahilî istikraz üzerine hatt-ı hümâyunu

Asker evlatlarımın harb meydanlarında gösterdikleri fedakârlıklar devletimizin ne derece şânını i'lâ etmiş ise bilumum efrâd-ı milletin istikraz-ı dahilîye iştirak suretiyle ibraz edecekleri fedakârlık da o nisbette itibâr-ı malîmizi yükseltecektir.

«Şahane bir mütalaa : Şevketlu padişahımızın istikrâz-ı dahilî hakkında hatt-ı dest-i hümayunları,» *Tanin,* 2 Mayıs 1334, s. 1.

BELGE 27

Ziya Gökalp'e göre «paranın millileşmesi»

Memleketimizde nakit halinde serveti olanlar paralarını ecnebî bankalara yatırıyorlar, yahut ecnebî bir devletin istikraz eshâmından satın alıyorlardı. 'Ecnebî' kelimesinin mânâsı yarın bize düşman olması muhtemel bulunan yabancı bir kuvvet demektir. Ecnebî bir sandığa parasını yerleştiren bir adam, müstakbel bir düşmanı kendi vatanı aleyhine teslîh eden gâfil hükmündedir. Meselâ hangi bir kimse vaktiyle, parasını Rus, Fransız, İngiliz istikraz eshâmından birine yatırmışsa bu Cihan Harbi'nde parasının kendi vatanına hiyanet ettiğini mutlaka hissetmiştir. Mamafih böyle bir adam yalnız mâzîde yapmış olduğu bir kabahatin vicdan azâbını duymakla kalmaz. Harb zamanında, parası yüzünden, vatanına karşı günahkârlık etmekte devam eder. Çünki, bir taraftan vicdanı kendi devletinin muzaffer olmasını isterken diğer cihetten hâin parası

düşmanların kendi vatanına galebe çalması için dua eder. Bir adamın vicdanıyla parasının dâimi bir mücadele halinde bulunması en müthiş bir cehennem azâbıdır. Bu mücadele neticesinde ekseriyetle paranın vicdana galebe çalmamasını kim temin edebilir? O halde, millî olmayan lisan, millî olmayan vezin, millî olmayan edebiyat, millî olmayan musikî olduğu gibi, millî olmayan, hâin ve vatan düşmanı olan paralar da vardır. Düşman bir devletin istikrazına yatırılan paralar işte bu nev'idir. Mamafih, siz diyebilirsiniz ki «Ben, paramı ecnebî bir devletin istikraz eshâmına yatırmayacağım, fakat, ecnebî bir şirkete, ecnebî bir bankaya koyacağım, bunda ne mahzur vardır.»

Buna vereceğim cevap pek sadedir. Milletin devleti nasıl milliyse, bankaları, şirketleri de öylece millîdir. Vakıa bir memlekette en ziyade millî olan müessese *devlettir.* Fakat, ikinci ve üçüncü derecede olarak *bankalar* ve *şirketler* de millîdir. Ve bu tesisgâhlarla devlet arasında sıkı bir tesanüd mevcuttur.

İşte, bütün bu mütâlaalar bana, bizdeki paranın gayr-ı millî olduğunu, kendisi vatanperver olmadığı gibi sahibini de vatanperverlikten zorla geri çektiğini gösteriyordu. Memleketimizde, millî şirketlerin teessüse başlaması, sonra da millî bankanın buna inzimâm etmesi, bizde, paranın da tesanüde hâdim olmasının, binaenaleyh millî bir mahiyet almasının imkânını gösterdi. Bilhassa, *dahilî istikraz* teşebbüsünde paranın millîleşmesi için en büyük bir âmil gördüm.

Ziya Gökalp, «Para ve tesanüt,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 41, 25 Nisan 1918, s. 282-283.

BELGE 28

Parvus'la bir söyleşi: Savaş yıllarında alınması gereken malî önlemler

— Buhran-ı hazır karşısında Türkiye'nin vaziyet-i maliyye ve iktisadiyyesi hakkında umumiyet itibariyle ne düşünüyorsunuz efendim.

— Herşeyden evvel Avrupa muharebesinin ihdas etmiş olduğu vaziyet-i fevkaladenin bir takım tedâbir-i fevkalâde ittihazını Türkiye için de zarurî kılmakta olduğu esası kabul edilmelidir. Bundan maada şurasını açıkça söyliyeyim «şimdi veya hiçbir zaman!.» meselesi Türkiye'nin de karşısına çıkmış bulunuyor. Avrupa muharebesi bütün münâzaunfih mesâili ortaya atmıştır. Bugün metâlibâtını elde etmeyi beceremiyen milletler başkalarının şikârı olacaktır. Söz ve muhakeme zamanları artık geçmiştir. Şimdi hareket lazımdır! Bunu da iyice biliniz.

— Zannederim ki bugün düşüneceğimiz en mühim mesele buhran-ı malînin şiddetini mümkün mertebe tenkıs etmektir. Bu hususta ne yapmamız lazım gelir?

— Doğru söylüyorsunuz... İttihaz edilecek tedbirlere gelince :

Evvela, memleketten hârice altın nukudun ihracı mani olunmalıdır. Bilirsiniz ki devlet-i Osmaniyye, yalnız borç olarak Avrupa'ya senevî 15 milyon Osmanlı lirası gönderiyor. Evvelce Avrupa'dan da buraya altın geldiği için arada az çok bir muvazene temini kâbil oluyordu. Halbuki şimdi Avrupa'dan buraya altın nakli inkıtaa uğramıştır. Bu sebeple eğer altın ihracı men' edilmezse az zaman zarfında ve memleketinizdeki ihtiyat altın akçesi pek ziyade azalacaktır.

Mevki-i tedavüle kâfi miktarda banka veyahut devlet itibâr kağıtları ihraç edilmelidir. Küçücük Bulgaristan daha Balkan muharebesinden evvel mevki-i tedavülde 90 milyon franklık banknot bulundurduğu halde Osmanlı Bankası'nın Türkiye muamelât-ı ticariyyesi Bulgaristan'dan beş defa fazla olduğu halde mevki-i tedavülde kullandığı banknotlar ancak 30 milyon frank raddesindedir. Hariçten altın nakliyatının duçâr-ı inkıta olması ve umumî endişelerin vesâit-i tediyye ihtiyacını arttırmış bulunması, bugün mevki-i tedavüle daha fazla banknot ihracını bir ihtiyac-ı mübrem kılmıştır. Zaten muharebe zamanında bütün memleketlerde mevki-i tedavüle külliyetli banka bileti ihrac olunur. Eğer bunu yalnız Türkiye yapmıyacak olursa, bu hal kendi ahvâl-i maliyye ve ticariyyesini son derece fenalaştıracaktır.

İtibâr kağıtlarının mevki-i tedavüle ihracı ne derece muktazi ise, onların ihracı hususunda da o derece dikkatli davranmak lazımdır. İhrac edilecek biletlerin kıymet-i umumiyyeleri küçük ve büyük meblağlara ait itibâr biletleri beynindeki nisbetler, bu gibi biletlerin ahâlî arasında servet intişârı ve ilah. gibi birçok amelî meseleler vardır ki bu meseleleri ancak mesâil-i maliyyeye vukuf-u tammı olan mütehassıslar, bankalar ve nakid pazarları ahvâlini, bütün teferruat ve tafsilatı ile tetebbu ettikten sonra, hal eyliyebilirler.

— Moratoryum hakkındaki fikirleriniz?

— Bir aylık moratoryum kâfi değildir. Moratoryum müddeti şimdiden üç ay olmalıdır. Bir ay sonra tediyâta bankalar bile muktedir olamıyacaklarından moratoryumu temdid etmek iktiza eyleyecektir. Halbuki eğer alem-i ticaret üç aylık bir müddet karşısında bulunduğunu bilmiş olsa idi, şüphesiz, muamelâtında daha müsterih olurdu. Bundan maada moratoryumun hane vesaire kiralarını da borç vesair taahhüdat gibi tecil ettiği de izah olunmalıdır.

— Efendim, memleketimizdeki ecnebîlerin vaziyeti malum-u alînizdir. Bu buhranlı zamanlarda bu vaziyetin tadili ahval-i maliyyemiz üzerinde bir hüsn-ü tesir hasıl edebilir mi?

— Şüphesiz... Her devlet kendi muhafaza-i mevcudiyeti için bir mubarize karşısında bulunduğu zaman tek bir ferde, tek bir kuruşa bile ihtiyaç hissedebilir. Binaenaleyh Türkiye'de yaşayarak onun sırtından servet kazanan binlerce kimseler vergiden azade kalmalarına razı olmamalı. Ecnebîlere de vergi tahmil edilmelidir.

— Ya kapitülasyonlar efendim?

— Kapitülasyonların zamanı çoktan geçmiştir. Devlet-i muasıra beynindeki münasebât, ancak bugünkü şerâit-i ticariyyeyi, hayat-ı ictimaiyyeyi ve ahvâl-i düveliyyeyi nazar-ı dikkate alan mukavelenamelere müstenid olabilir. Kurûn-u vustâ zamanlarını müdafaa ve muhafaza etmek değildir. Eğer Türkiye yaşamak istiyorsa, yirminci asrın medeniyeti için kendisine yol açmalıdır. Demin söylediklerimi unutmayınız..

— İttihaz edebileceğimiz başka tedbirler yok mu?

— Nasıl yok efendim ...

Bugünkü gümrük tarifesini devletlerin esasen muvafakat etmiş bulundukları «siklet üzerine mütefâvit tarife» usulünü tatbike başlamak suretiyle tadil ederseniz hayli müstefit olursunuz. Bilhassa bu tarifeyi muharebe zamanlarının ihtiyaçlarına göre tatbik ederseniz istifadeniz pek ziyadeleşir.

Sonra hükûmet demiryollarını kendi idaresine almalıdır. Zaten böyle bir tedbir, seferberlikten mütevellid bir zarurettir. Fakat bu tedbir Dersaadet'e zahire nakline olan ihtiyaç sebebiyle son derece bir ehemmiyet-i iktisadiyyeyi de hâizdir.

Fransa zahire ve sair mevadd-ı gıdaiyye ihracatını artık men' etmiştir. Diğer devletler de aynı tedâbiri derhal ittihaz edeceklerine şüphe yoktur. Seferberlik sebebiyle vapur ve şimendifer münakâlâtı tatil edilmiştir. Ahval bu merkezde olunca Türkiye'nin mevadd-ı gıdaiyye üzerindeki gümrük rüsumunu muhafaza etmesi tabii olduğu gibi Anadolu'dan zahire getirmek suretiyle zahire fiyatını ucuzlatmak hususunda ittihaz-ı tedâbir eylemesi de zarurîdir. İşte bu sebepten dolayı şimendiferler hükûmetin kontrolü altında bulunmalıdır. Hükûmet bu hususta ittihazını zarurî gördüğü tedâbir hakkında şimendiferler müdüriyetleriyle derhal itilaf etmelidir.

İşte bu dakika ittihaz edilmesi lâzım gelen tedâbir bunlardır. Mamafi bütün tedbirler bunlardan da ibaret değildir. Fakat bunlar, Avrupa muharebesinin Türkiye hakkında tevlid edeceği netâic-i mühlikenin önünü almak için yapılacak faaliyet-ı vâkıaya bir zemin teşkil edeceklerdir.

Bu muharebe o kadar müthiştir ki bunun karşısında kuvve-i muhayyile bilâ-ihtiyar teselli arıyor ve onu muharebenin kısa olmasını tahminde buluyor.

Bu bir hayaldir. Kendini mağlup eden kendi nüfuz-u siyasîine uzun müddet veya her zaman için veda etmelidir. Bugünkü mücadele muayyen bir mesele uğrunda değildir. Düvel-i muazzamadan her biri kendi haysiyeti ve vaziyet-i siyasiyyesi için harb ediyor. Bu sebepten dolayı son kuvvetini sarf etmedikçe veya bir Avrupa ihtilâli Avrupa muharebesine nihayet vermedikçe hiçbir devlet hasmına arz-ı inkıyâd etmeyecektir.

Hazırlanmakta olan hadisât pek büyüktür. Biz, tarihî bir zamanlar yaşamakta bulunuyoruz. Binaenaleyh tekrar ediyorum: Hareket lâzımdır.

— İttihaz edilecek tedâbirlerin yalnız söylediklerinizden ibaret bulunmadığını beyan ediyorsunuz; daha ne gibi tedâbire tevessül olunabilir?

— Öyle zannediyorum ki bu kadarı tayin etmek kâbil olmayan pek muvakkat bir zaman için kâfidir. İcab ederse Düyûn-u Umumiyye'ye dair olan 1881 Muharrem Fermanı ile de meşgul olabilirsiniz. Fermanın yirminci maddesini okuyunuz, o vakit göreceksiniz, o vakit gerek sizin, gerek dâinlerinizin menfaati nerede olduğunu anlarsınız ...

«Tedâbir-i zaruriyye-i maliyye,» *Tasvir-i efkâr,* 22 Temmuz 1330, s. 3.

BELGE 29

Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye ve millî şirketlerin hesaplarını incelemek üzere İttihat ve Terakki Fırkası tarafından seçilen komisyonun raporu (1916 İttihat ve Terakki Kongresi'ne sunulmuştur)

İttihat ve Terakki Fırkası hey'et-i muhteremesi tarafından bilintihâb tetkikine memur edildiğimiz Hey'et-i Ticariyye hesabâtının netâicini arz ve beyandan mukaddem bu bâbdaki mütalaat ve ihtisasâtımızın hey'et-i aliyyelerine muhtasaran arzını faideli addettik.

İstanbul Murahhası refik-i muhteremimiz Kemal Beyefendi'nin «İstanbul'un bir sene üç aylık iaşesi» hakkında kongreye takdim ettiği izahatnamede serd ve tafsil ettiği üzre Harb-ı Umumî'nin ilânını müteakib boğazların kapanması üzerine pâyitaht ve cıvarının iaşesi mesele-i mühimmesi karşısında bulunulmuş olduğundan ahâlînin eyâdî-i ihtikârdan tahlisiyle daimi ve ucuz ekmek tedârikini teminen hükûmet-i seniyyece ittihaz edilen tedâbir ve mukarrerâtın netâicinden olarak işbu Hey'et-i Ticariyye vücûde gelmiştir. Filhakika defâtir-i hesâbiyyenin tetkikinden anlıyoruz ki Hey'et-i Ticariyye İstanbul'un duçar olduğu ihtiyac-ı şedide acilen çaresâz olmak için piyasada mevcut olan bir miktar buğdayı mübayaa ile beraber Harbiye Nezareti'nden 1.242.000 kilo buğday ve 2.500 çuval dakik istiâne etmekle işe başlayarak müteakiben Konya tüccarları ile 25 Teşrîn-i sânî 330 tarihinde 3.600 vagon buğdav için bir mukavele akdediyor ve bununla ilk eyyam ihtiyacı temine muvaffak oluyor. Bu ilk tecrübe ve muvaffakiyetin verdiği hararetle Anadolu'nun hatt-ı hadîdîye cıvar olan yerlerinden vücûde getirilen teşkilât ile peyderpey buğday ve un mübayaâtma germi vererek bir ahenk ve ittirâd-ı tam içinde merkez-i saltanat ahâlîsinin en mübrem olan ekmek ihtiyacını tatmin etmiş bulunuyor. Şayân-ı zikr ve şükrandır ki Hey'et-i Ticariyye İstanbul'un iaşesini düşünürken Anadolu müstahsillerinin de menfaatini nazar-ı dikkatten dûr tutmamış ve mahallerinde 44 paradan 60 paraya kadar buğday mübayaa etmiştir.

....

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye yevmen fe yevmen hasıl ettiği tecrübe ve mumâreseye binaen saha-i iştigalâtını tevsi' ederek memleketin ihtiyacât-ı sairesini de pîş-i mütalaaya almış ve şeker, bulgur, fasulye, zeytinyağı, gaz gibi mevadd-ı zaruriyyenin de ahâlîye ehven fiyatıyle tedârik ve tevzîi esbâbına tevessül etmiş ve muvaffak olmuştur. Bunlar meyanmda ehemmiyet-i mahsusesi itibariyle en şâyân-ı dikkat olanı şekerdir.

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin mebâdi-i Harb-ı Umumî'de İstanbul piyasasından mübayaa ettiği 402.773 kilo şeker ile Avusturya Macaristan'dan celbine muvaffak olduğu miktarın suret-i sarf ve tevzii hakkında bir fikr-i mahsus hâsıl etmek için tanzim edilen cetvel zîrde derc edilmiştir. Bundan müsteban olacağı üzre hadd-ı azamî olarak kıyyesi 9 kuruştan tevzi edilmiş, ancak bu meyanda şekerci ve helvacı esnafına yalnız 4.946 kıyyeden ibaret olan bir miktar 20 kuruş 75 santimden satılmıştır. 112.092 kilosunun emzikli çocuklara 6,5 kuruştan tevzi'i hasseten işaret edilmeğe sezadır ki fikrimizce Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye bu hareketle hikmet-i teessüs ve teşekkülünü en celi bir suretle izhar etmiştir.

....

Ânifen arz olunan bilançoda görüldüğü üzre henüz elden çıkarılamıyan şeker sabun gibi malların kaça satılacağı malum olmamasına ve Harbiye Nezareti'yle Şeh-

ramaneti'ne mütekâbil düyûnun rüyet-i muhasebesi de hitam-pezir olmamasına mebni hey'et-i mezkure bittabi tasfiye-i hesabâta muvaffak olamamıştır.

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin müddet-i iştigalâtı zarfında 1.762.377 lira ciro yapmış olmasına nazaran 273.374 liradan ibaret olan temettüât-ı sâfiyye vehleten istisgar edilebilirse de hey'etin kasd-ı ihtikârdan mübâadetle sırf tehvin-i ihtiyacât-ı ahâlîyi nazar-ı dikkate aldığı unutulmamalıdır.

Şu hesabâta nazaran temettüât-ı sâfiyye yüzde 15,5 ve 65.110 liraya baliğ olan mesârif-i umumiyye de yüzde 2,67 nisbetindedir. Bu kadar azim bir cironun tedviri için vuku'a gelen mesârifin asgarî bir nisbette bulunması temşiyet-i umur ve muamelâttaki meleke ve mahareti irae etmekle şâyân-ı takdir görülmüştür.

«1332 senesi İttihat ve Terakki Fırkası tarafından şirketlerin hesabâtını tetkik etmek üzre intihâb edilen encümen tarafından takdim olunan rapor,» *Tanin,* 15 Teşrîn-i evvel 1916, s. 3; 16 Teşrîn-i evvel 1916, s. 3.

BELGE 30

Yusuf Akçura'nın kooperatizm üzerine görüşleri

Sermayedârlığın insafsızlığına karşı sermayesizlerin şimdiye kadar buldukları müteaddid ve nâ-kâfi tedbir ve çarelerin birisi de kooperatif şirketlerdir. Bir aralık bizde 'imece şirketleri' diye tercüme olunan ve beş, altı seneden beri ötede beride az çok muvaffakiyetle tatbik edilen 'kooperatif şirketler' fikrinin en faal ve sebatlı nâşirlerinden, garbî bir tâbirle havârîlerinden birisi, Kız Darülfünûnu müderrislerinden Ahmet Cevat Bey'dir. Ahmet Cevat Bey ekseri havârîlerde meşhut bir halet-i ruhiyyeyi izhar ederek sermayedârlık istibdadına karşı kooperatiflerin mutlak bir çare olduğunu söyler. Biz bu mutlakiyete tamamen müemmen değilsek de kooperatiflerin bir nev'i az sermaye kapitalizması ihdas edip, mahdut büyük sermayedârlara karşı hayli muvaffakiyetle rekabete girişebilen bir vasıta-i ictimaî olduğuna kailiz. Harb gibi, iğtişaş gibi âfât-ı ictimaiyyeyi fırsat olarak avlamakta kargalar ve akbabalar kadar isticâl ve maharet gösteren kapitalizmanın, son zamanlar fukara-i ahâlîmize reva gördüğü cebir ve tazyiki, tenkis ve izale için her vasıtaya müracaat olunmalıdır. Bu vasıtalardan birisi de şüphesiz kooperatiflerdir. Şehirlerde amele, küçük esnaf, küçük memurlar, kooperatif şirketleri akdeder ve hükûmet tarafından bazı müsaedâta mazhar olurlarsa, bugünkü maişet buhranını, biraz daha az sıkıntı ile geçirmeleri mümkün olabilir.

A.Y., «İktisat,» *Türk Yurdu,* yıl 6, cilt 12, sayı 12, 2 Ağustos 1333, s. 179-181.

BELGE 31

Kooperatif Şirketler Kanun Layihasının «Kooperatif Merkez Sandığı» ile ilgili maddeleri

Madde 78 — Kooperatif şirketler merkezine aza sıfatıyle iltihak eden kooperatiflere ve hey'et-i ittihadiyyelere muavenet-i maliyyede bulunmak üzre merkeze tabi bir Kooperatif Merkez Sandığı bulunacaktır. İşbu sandığın ikraz için istimâl edeceği mebâliğ:

Evvela: Merkeze iltihak eden kooperatiflerin vaz' edecekleri hisse-i iştirâklerden,

Sâniyen: İşbu kooperatifler tarafından hisse-i iştirâk nâmıyle tesviye edilecek mebâliğin bir misline müsâvi olmak üzre münâsafeten Maliye Nezareti'yle Zıraat Bankası tarafından yüzde 5 faiz ile (   ) liraya kadar avans edilecek mebâliğden,

Sâlisen: Kooperatif Merkez Sandığı'na tevdi olunacak her nev' tasarruf akçelerinden,

Râbian: Kooperatif Merkez Sandığı'na vâki olacak teberruattan,

Hâmisen: Kooperatif Merkez Sandığı namına tanzim veya ciro edilecek senedâtı tekrar iskonto ettirerek ve teminat makamında merkeze tevdi olunacak evrâk-ı nakdiyye ile teminat-ı saireyi karşılık göstererek istikraz olunacak mebâliğden,

Sâdisen: Kooperatifler tarafından merkez sandığına devredilen veya doğrudan doğruya merkez sandığı namına terhin olunan emlâk mukabilinde ihrac olunacak tahvilat bedelâtından mütehassıldır.

Madde 79 — Merkez Sandığı tarafından kabil-i istimal ve ikraz olan mebâliğin nısfı zıraî kooperatiflere ve nısf-ı diğeri sair nev' kooperatiflere ikraz olunabilecektir.

Madde 80 — Kooperatif Merkez Sandığı zîrde beyan olunan muamelât-ı maliyyeyi icra eder.

1. Merkeze iltihak eden kooperatiflere veya hey'et-i ittihadiyyelere ait poliçeleri ve emre muharrer senedâtı ve evrâk-ı nakdiyye-i muteberreyi iskonto etmek veya bunlara mukâbil hesab-ı cari açmak.
2. Mezkur şirket ve hey'etlere her nev' mahsulât ve makine ve hayvanât ve evrâk-ı nakdiyye ve sair teminat mukabilinde avans vermek.
3. Vadeli veya vadesiz mevduat veya tasarruf kabul etmek.
4. Cüzdanında mevcut evrâkı tekrar iskonto ettirmek.
5. Ya doğrudan doğruya merkez sandığı namına vaki olacak veya devr ve havale edilecek terhin-i emlâk mukabilinde tahvilât ihrac etmek.

Cemal, *Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası ve Esbâb-ı Mucibesi,* İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1330.

BELGE 32

İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey tarafından 1916 İttihat ve Terakki Umumî Kongresi'ne sunulan, Cemiyet'in İstanbul Hey'et-i Merkeziyesi'nin üstlendiği Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin faaliyetleri üzerine izahatname (Şirketler ve millî banka bölümü)

... bu muamele-i ticariyye ve tevzîiyyeye müdahaleden maksad kasd-ı ticarî olmayıp memleketin temin-i ihtiyacı olmuştur. Harb-ı hâzırın ehemmiyet-i mevzu'u

faaliyetinden istifade edilebilecek kuvâ-i mevcudenin bir hedef-i müşterek ve muayyene tevcihini emr ediyordu.

Pâyıtahtımız gibi bir milyondan fazla nüfusu câmi' olan bir memleketin temin-i iaşesi ve halkın kuvve-i mukavemesinin tezyidi muazzamât-ı umurdan olduğu etrafıyle idrak ve ihâte edilmiş ve her türlü tedâbire müracaat edildikten sonra ancak bu tarik-i iaşeye tevessül kılınmıştır. Filhakika bu usulün ihtiyârındaki isabet-i nazarı vukuât bütün kuvvetiyle izah etmiştir.

Evvelce de bir nebze bahsedildiği üzre muamelât-ı vakıanın nef'i yalnız keyfiyet-i iaşeye ve itidâl-i fiyata münhasır kalmamıştır. Muamelenin tarafımızdan deruhte edilmesi bütün hat boyunda bulunan Anadolu tüccarının bu işe teşriki iki mühim netice vermiştir. Birisi tahşidât-ı evveliyye hitam bulup da tüccara vagon itasına mübâşeret edildiği esnada Anadolu'da 20 nihayet 25 paraya düşmüş olan zahire fiyatından vagon almağa muvaffak olan pek mahdut tüccar sevk edebildiği zahireyi 60, 70 paraya kadar satarak az bir maldan küllî istifadeler temin etmiş ve buna mukabil mesârif-i istihsaliyyesine bile tekâbül etmiyecek bir fiyatla malını elden çıkarmağa mecbur olan zürra' mutazarrır olmuştur.

20 paradan vehleten 44, bilâhare 55 paraya kadar tarafımızdan iblağ edilen zahire fiyatı Anadolu zürra' ve tüccarı için büyük bir vüs'at ve inbisat bahşetmiş olduğundan o dakikadan itibaren her tarafta mühim mikyasta yakazet-i ticariyye başlamıştır.

Dün İstanbul piyasasında bigâne olan birtakım tüccarın bugün kısmen şirketler teşkil ve tesis, kısmen de başlı başına hareket ederek teşebbüsât-ı cesime-i ticariyyelerini ve İstanbul piyasasında haiz oldukları mevki'i göstermekle iftihâr ve birtakım tufan-ı itiraz içinde vuku' bulan mesai ve metâibimizin câize-i maneviyyesini bu suretle iktitâf ediyoruz.

Bu muamele-i ticariyyeden maksad kasd-ı ticarî olmadığını biraz evvel söylemiş idik. Maksûd bu olmasa dahi bu cesim muamelâtın mühim bir temettü temini derkâr idi. Bu temettüâtın şimdilik cihet-i istimâlini tayinde tereddüt etmedik. Anadolu'nun ve binnetice memleketimizin ahvâl-i iktisadiyyesiyle temas bize birtakım hakikâtler öğretmiş ve hakikî kurtuluşun yolunu göstermiş idi.

Cıhan terakkiyâtını herşeyde bir teşkilât ve rehnumâya medyun olduğunu unutmamak lazım gelir. Devr-i kadîmin harâbî-i idaresi bu teşkilâta düşman olmuş ve Meşrutiyet idaresi ise gâvail-i dahiliyye ve hariciyyeden başım kaldırarak memleketin evâmil-i esasiyyesinden olan ictimaî ve iktisadî teşkilâta vakit ve imkân bulamamış idi.

Binaenaleyh saha-i faaliyetimizde teşkilât-ı iktisadiyyeye başlamak fikri derhal zihnimize tebâdür etti.

Kuvvetli sermayeler milletlerin rehâkar elleri olduğunu ilim ve tecrübe isbatta devam ediyor. Biz de elimizde terâküm eden sermaye ile memleketin atî-i iktisadîsini vaz' edecek olan şirketlerden bazılarının tesisini düşündük. Ankara-Konya hatları üzerinde bulunan mahaller ile tesis edilen münasebâtın tarafeyne bahşettiği emniyet nısıf sermayesi bizim nısıf sermaye Anadolu tüccarı tarafından vaz' olunmak üzre 200.000 liralık bir şirketin, Anadolu Millî Mahsulât Şirketi'nin bâis-i vücudu oldu. Bu şirketin dahil ve hariçte gördüğü itibâr ve rağbet Kantariye ve Ekmekçiler şirketlerinin dahi peyderpey tesisine sebep olmuştur.

Şeker, yağ, pirinç, kahve gibi istihlâkât-ı mühimme-i memleketten olup hariçten celbe mecbur olduğumuz mevaddın ithâli umuriyle iştigal etmek üzre Millî Kantariye Şirketi tesis olundu. Anadolu Millî Mahsulât Şirketine Anadolu tüccarı teşrik edildiği gibi bu şirkete de İstanbul bakkalları hissedâr edilmiştir. Bakkalların vâsi' mikyasta iştirâkini teshil ve temin için şeker tevziâtmda bulunup bu muameleden dolayı beher kıyye başına 40 para ücret-i nakil ve tevzî alan bakkalların nısıf ticareti tefrik ve esmân-ı hasılası hisse senedâtına tebdil edilmek suretiyle mezkur şirkete şimdiye kadar bakkallardan pekçokları teşrik edilmiştir.

Bu şirket dahi 200.000 liralık bir şirket olup bunun da nısıf hissesi temettüattan tamamen vaz' olunmuştur.

Üçüncü şirket de Ekmekçiler Şirketi'dir. Bu da 100.000 liralık bir sermaye ile teşekkül etmiştir. Bu şirketin de nısıf sermayesi tamamen temettüat-ı mezkureden vaz' edilmiş ve nısfı ekmekçiler tarafından konulmuştur.

Ekmekçilerin bu şirkete temin-i iştirâkleri maksadiyle Cemiyet'ce bunlara un tevzi edildiği esnada çuval başında 40 para alınmak suretiyle sermaye-i evveliyyeleri terâküm ettirilmiş ve bilahare gerek bu para gerek ayrıca tesviye ettikleri mebâliğ ile şirketin tesisi muvaffakiyetpezir olmuştur.

Yukarıda arz edildiği vechile teşkilât-ı iktisadiyyenin bir cüz'ünü temin maksadiyle tesis edilen işbu şirketlerin her birinin teşkilinde başka fikirlerin de hâkimiyeti mevcuttur.

Millî Mahsulât mevadd-ı iptidaiyye istihsâl eden Anadolu zürra' ve tüccarının malını kıymetlendirerek merkez-i istihsâl ile mahrec-i ticarî arasındaki münâsebâtın muntazam ceryanını temin etmek gibi bir gayeyi istiksâ eyleyecektir.

Bu şirketleri tamamen ma'nîdâr etmek ve bahsolunan teşkilât-ı iktisadiyyenin kuvvetli bir esasını vaz' eylemek için yapılacak şey teşebbüsât-ı mezkure-i ticariyyeden hâsıl olan temettüat için bir banka teşkil eylemektir.

Bu bankanın suret-i teşkili ve sermaye-i müterâkimin mezkur bankaya nakli hakkındaki teklif dermeyan edilmeden evvel şurasını arz etmek isterim ki yukarıdan beri zikr edilen muamelât-ı ticariyyeden hasıl olup gerek aynen ve nakden elde bulunan, gerek şirketlere mevzu' olan sermayeden şimdiye kadar vuku' bulan temettüata ne şahs-ı manevî, ne de bunu idare edenler iddia-i tasarruf ve temellükü hatıra bile getirmediği cihetle mesârifât-ı vakıa-i zaruriyyeden maada tahassül eden her nev' temettü tamamen ve emaneten hıfz edilmiş ve bunun bittabi memlekete nafi' olacak bir emr-i mebrure tahsisiyle devamlı bir sermaye-i hayriyyenin tesispezîr olmasına müsaade buyurulacağı muhakkakât-ı umurdan addedilmiş olunduğundan ol bâbdaki mütalaanın bervech-i zîr arzına müsaraat kılınmıştır.

Yukarıda bahsedilen şirketlere mevzu' sermayenin yekûnu 233.100 lira olup elde seneden, nakden ve aynen bulunan malın mecmu' kıymeti ise 40.000 lira ki elde mevcut malın kıymet-i hakikiyyesi de dahil edildiği takdirde cem'an 300.000 lira kadar bir meblağ teşkil edeceğine ve şirketlerde mevzu' paranın bu sene memul-ü kavi olan temettu'u dahi lâkal 100.000 liraya baliğ olacağına göre elyövm 400.000 lira mevcut demek olup bu sermayenin esas ittihâzıyle ve ahâlinin temin-i iştirâkiyle 1.000.000 liralık bu bankanın heman tesisine ibtidâr olunabilir. Bankaya vaz' edilecek işbu sermayenin resulmâlinin vakıf ve her sene hasıl olacak nemasını sermaye-i aslîye zam

etmek suretiyle tenmiye edilmesi işbu müessesenin hem zamân-ı devamı, hem de ahd-ı karîbde hayret-fezâ bir derecede tevessu' ve inkişâfını mucib olacağından himayesi sadedinde bulunduğumuz millî iktisadın en büyük nokta-i istinâdını vücude getirmiş ve teşekkül etmiş ve edecek bu gibi şirketlere cesaret vermiş olacağız. Buraya kadar arz ve tafsil edilen izahattan elbette anlaşılmıştır ki muamelât-ı mezkure elsine-i halkda deverân ettiği üzre esnaf cemiyetlerinin şahs-ı maneviyyeleri namına tedvir edilmeyip belki Emanet'in ve bendenizin emniyet-i mahsusesini hâiz olan esnaf cemiyetleri kâtiplerinden bazılarının refâkatinde teşkil edilen bu hey'et-i ticariyye marifetiyle icra edilmiş ve esnaf cemiyetleri yalnız tevzîattan dolayı kendilerine ita' edilen ücret-i tevzîiyyeden ve esnafın alıp sattığı temettüattan terk ettikleri tasarrufât-ı şahsiyyelerinden istifade etmişlerdir.

Tasarrufât-ı şahsiyyeleri arz ve tasvir edildiği vechile kendilerine bittabi terk edildiği gibi ücûrât-ı tevzîiyyeden hasıl olan mebâliğ dahi esnaf cemiyetlerinin taazzuvu ve bütçelerinin tevzini için ayrıca muhafaza edilmiştir.

Söze hitam vermezden evvel muamelât-ı mezkure-i cesimeyi idare eden arkadaşlarımın gösterdikleri faaliyet ve gayreti ve hüdâ-pesendâne olan fazilet ve istikâmeti alenen takdir ve takdisi bir vazife-i kıymetşinâs addettiğimi huzur-u hey'et-i muhteremelerine arza mecburum.

Bervech-i zîr tezyîl edilen hesabâtımızın kongre hey'et-i muhteremesince tetkiki ve ta'zîmât-ı bî-nihayemin kabulünü rica ederim.

Kemal

«İaşe meselesi,» *Tanin,* 13 Teşrin-i evvel 1916, s. 3; 15 Teşrin-i evvel 1916, s. 2.

BELGE 33

Men'-i İhtikâr Komisyonu'nun beyannamesi

Memleket müthiş düşmanlara karşı üç seneye yakın bir müddetten beri kahramanâne harb ediyor. Hudutlarda ve ecnebî topraklarda namus ve hayat-ı vatanı muhafaza azmiyle uğraşan kahramanların gösterdikleri fedakârlıklardan beklenen semerelerin tamamen iktitâf edilebilmesi ve şanlı bir sulhun teminine imkân hasıl olması memleket dahilinde kalan vatandaşların da her birinin şu ân-ı mühim-i tarihîde herkese terettüb eden vazifeyi bihakkın idrak etmesine ve vatanın esbâb-ı müdafaasını tezyid ve takviye edecek surette çalışmasına mütevakkıf olduğu şüphesizdir.

Halbuki hususiyle son zamanlarda muamelât-ı ticariyye maatteessüf çirkin ve gayr-ı kâbil-i tecviz bir şekil almış ve bazı havâicin fiyatı bir sebeb-i meşru'a müstenid olmaksızın son derecede artmıştır.

Filhakika muharebenin tesiriyle dünyanın her tarafında fiyatlar yükseldi. İstihsalâtın azalması, nakliyâtın güçleşmesi, umum ücûrâtın artması gibi birtakım es-

bâb-ı tabiiyye tesiriyle vukua gelen tereffu'-u fiyat bir emr-i zarurî gibi telakki olunursa da memleketimizde birtakım insafsız muhtekirler sırf hırs ve tamah sevkiyle fiyat-ı eşyayı kat kat arttıracak yolda muamelâta kalkışmışlardır. O surette ki aynı malın değil bir ay, bir hafta, bir gün içinde birkaç kere fiyatında tereffu' husule geldiği görülmüştür. Muharebeden evvel bir liraya satılan bir potin bugün dokuz liraya, atmış paraya satılan basma otuz kuruşa, dört kuruşa satılan patiska atmış beş kuruşa fırlamıştır. Bu şekli alan ticaretin ise şekâvetten farkı yok demektir. Memleketin şu müşkül zamanında menfaat-ı zatiyye uğrunda fiyat-ı eşyayı böyle yükseltmeğe kalkmak da vatana hiyanetten başka birşey değildir. İşte erbâb-ı ticaret ve yesâr içinde halkın tahammülü ile istihza eder gibi bu yolda muamelât-ı ihtikâriyyeye teşebbüs eden vicdansızları artık ezmek vazifesi geldiğini gören hükûmet men'-i ihtikâr hakkında dün gördüğünüz kanunu neşrettiği gibi kanunun tatbikiyle bilhassa meşgul olmak üzere de komisyonumuzu teşkil etti.

Erbâb-ı san'at ve ticaretin meşru bir surette temin-i menfaat etmelerinden tabii bir şey tasavvur olunamaz. Komisyonumuz halkın menâfiini düşünmekle beraber namuslu tüccar ve esnafı himaye etmekten de bir ân halî kalmıyacaktır. Komisyonun bütün şeref ve faaliyeti muhtekirlerin aleyhinde masruf olacaktır. Bu hususta gerek halkımızdan, gerek namuslu tüccar ve esnafımızdan muavenet göreceğimizi ümit eyleriz.

Komisyon kanunun verdiği salâhiyyete istinâden tüccar ve esnaftan kanunda musarrah olan hususâttan madâ şimdilik âtîdeki noktaların icrasını talep eder.

1 — Dükkan camekânlarından teşhir veya dahilinde hıfz edilen mevaddın kaffesinin üzerinde fiyatlarını aşikâr surette mübeyyen bir pusula bulacaktır.

2 — Tüccar ve esnaftan veya efrâd-ı halktan olup da ticarete başlamış kimselerden her kimin yedinde:

Elif — patiska ve emsâli

Be — basma

Cim — erkek için elbise ve kadın için kostüm tayyör imâline salih kazmir, çuha, şayak vesair yünlü kumaş

Dal — kadın, erkek ve çocuk ayakkabısı

He — ayakkabı imâline sâlih kösele vesâir debağğat edilmiş ve edilmemiş deriler varsa nihayet oniki güne kadar:

Elif — miktarlarını

Be — kendilerine kaça malolduğunu

Cim — elyövm kaça satacaklarını

Dal — kimden ve ne vakit aldıklarını mübeyyin komisyona Türkçe bir defter vereceklerdir.

3 — Zincirleme suretiyle alınıp satılmış yani toptan satan tüccarlardan doğrudan doğruya esnafa geçmeyip de spekülasyon suretiiyle gerek esnaftan gerek tüccardan elden ele satılmış ve bu suretle fiyatları yükseltilmiş mallar sahip olana iade kılınacaktır. Binaenaleyh bu yolda mal toplamış ve almış kimseler onu aldıkları adama ve o dahi kezâlik aldığı adama iade edecek, verdiği bedeli istirdâd eyleyecektir.

Bu muamelenin icrası için nihayet on gün mühlet verilmiştir. On gün mürûrundan sonra esnaf ve tüccardan kimin nezdinde birkaç elden geçmiş pahalı mal bulunursa kanunun madde-i mahsusası mucibince cezaya çarptırılacaktır. Bu iade muamelesinin icrası esnasında müşkilâta uğrayanlar komisyona müracaatla keyfiyeti ihbar etmelidirler.

«Men'-i İhtikâr Komisyonunun beyannamesi,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sene 1, sayı 6, 1 Haziran 1333, s. 92-93; «İhtikârın men'i: Men'-i İhtikâr Komisyonunun beyannamesi,» *Sabah*, 27 Mayıs 1917, s. 1-2.

BELGE 34

Tekin Alp'e göre «teşebbüs-ü şahsî» ve «hükûmet müdahalesi»nin Osmanlı ekonomisindeki yerleri

Biz teşebbüs-ü şahsînin ehemmiyetini istisgar edenlerden değiliz. Her eser-i terakkinin esas-ı hakikîsi teşebbüs-ü şahsîden başka bir şey değildir. Ve olamaz. Şu kadar ki her saha-i faaliyette olduğu gibi iktisat aleminde dahi tek bir ferdin icrasına muktedir olamadığı birçok işler vardır ki behemahal umumî bir kuvvetin müdahalesine arz-ı iftikâr olunur. Mesela tabii afetlerin def'i, itibâr ihtiyacının tatmini, tohum islahı, terakkiyât-ı fenniyyenin tatbiki gibi bir takım teşebbüsler vardır ki hiçbir vakit münferiden fertler tarafından yapılamaz. Müterakki memleketlerde bu gibi işlerin ekserîsi yine teşebbüs-ü şahsî erbabının bir araya gelmesiyle vücûde gelen cemiyetler, kooperatifler, sendikalar ve bu gibi birlikler tarafından icra ve ifa olunur. Bizde seviye-i iktisadiyye henüz bu derece yükselmediği için hiç olmazsa ilk zamanlarda hükûmetin müdahalesi lâzım-ı gayr-ı müfârik mesâbesindedir.

Tekin Alp, «Harb zamanında istihsalât-ı smaiyyemiz,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 44-48, 8 Mart 1333, s. 38.

BELGE 35

25 Şubat 1910 günlü Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi'nin yürürlüğe girişinden Birinci Dünya Savaşı sonuna değin İstanbul'da kurulan esnaf cemiyetleri

	Cemiyetin adı	Kuruluş tarihi	Kurucu üye sayısı
1.	Turşucu Esnafı Cemiyeti	14. 5.1910	31
2.	Ekmekçi Esnafı Amele Cemiyeti	19. 5.1910	2.132
3.	Kantar İmâlci Esnafı Cemiyeti	9. 6.1960	29
4.	Simitçi ve Ekmekçi ve Börekçi ve Kurabiyeci ve Kadayıkçı Esnafı Cemiyeti	16. 6.1910	73
5.	Bedestân-ı Atik Esnafı Cemiyeti	30. 7.1910	165
6.	Nakkaş ve Sıvacı ve Kalemkâr Esnafı Cemiyeti	14. 9.1910	282
7.	Saraç Esnafı Cemiyeti	5.11.1910	74
8.	Kereste Merkepçi Esnafı Cemiyeti	30.11.1910	50
9.	Hakkâk Esnafı Cemiyeti	4.12.1910	14
10.	Lağamcı ve Kuyucu ve Ocak Süpürücü Esnafı Cemiyeti	2. 1.1911	321
11.	Uzun Çarşı Esnafı Cemiyeti	7. 1.1911	118
12.	Araba İmâlci Esnafı Cemiyeti	29. 1.1911	77
13.	Kahve Değirmenci Esnafı Cemiyeti	15. 2.1911	66
14.	Markasya Deniz Amelesi Cemiyeti	23. 2.1911	107
15.	Kaba Sepekçi Esnafı Cemiyeti	4. 3.1911	83
16.	Binek ve Yük Arabacı Esnafı Cemiyeti	11. 4.1911	1.273
17.	Celep Esnafı Cemiyeti	13. 4.1911	45
18.	Saka Esnafı Cemiyeti	24. 4.1911	179
19.	Saatçı Esnafı Cemiyeti	6. 6.1911	65
20.	Havyarcı Esnafı Cemiyeti	24. 4.1911	33
21.	Toptancı Sığır Kasap Esnafı Cemiyeti	18. 7.1911	79
22.	Bağçevân ve Çiçekçi Esnafı Cemiyeti	26. 8.1911	122
23.	Hammal Esnafı Cemiyeti	30. 8.1911	1.828
24.	Ekmekçi Esnafı Cemiyeti	2. 9.1911	101
25.	Kasap Esnafı Cemiyeti	9. 9.1911	277
26.	Taze Balık Satıcı Esnafı Cemiyeti	22.10.1911	95
27.	Tahîn Helvacı Esnafı Cemiyeti	31. 1.1912	57
28.	Mest Dikici Esnafı Cemiyeti	18. 3.1912	127
29.	İpçi Esnafı Cemiyeti	8. 4.1912	18
30.	Kaldırımcı Esnafı Cemiyeti	13. 4.1912	175
31.	Hamamcı Esnafı Cemiyeti	1. 5.1912	69
32.	Peynirci Esnafı Cemiyeti	11. 6.1912	64
33.	Deniz Sandalcı Esnafı Cemiyeti	9. 7.1912	136
34.	Kuyumcu Esnafı Cemiyeti	26. 6.1912	232
35.	Osmanlı Terziler Cemiyet-i İttihadiyyesi	30. 6.1913	52
36.	Deniz Sandalcı Esnafı Cemiyeti	9. 7.1912	136
37.	Mavuna ve Salapuryacı Esnafı Cemiyeti	27.11.1913	166
38.	Sigara Kağıtçı Esnafı Cemiyeti	2. 1.1914	20
39.	İnekçi ve Sütçü Esnafı Cemiyeti	4. 2.1914	429

40.	Haliç Piyade Kayık ve Sandalcılar Esnafı Cemiyeti	18. 3.1914	216
41.	Leblebici Esnafı Cemiyeti	2. 4.1914	41
42.	Muhallebici Esnafı Cemiyeti	19. 5.1914	75
43.	Şekerci Esnafı Cemiyeti	27. 5.1914	87
44.	Bakkal Esnafı Cemiyeti	18. 7.1914	211
45.	Yufkacı ve Kadayıkçı Esnafı Cemiyeti	18. 7.1914	36
46.	Kıraathaneci ve Kahveci Esnafı Cemiyeti	24.10.1914	1.500
47.	Manifaturacı ve Tuhafiyeci Cemiyeti	27.10.1914	49
48.	Terzi Esnafı Cemiyeti	5.11.1914	39
49.	Şerbetçiler Esnafı Cemiyeti	6.12.1914	13
50.	Otelciler Cemiyeti	23. 1.1915	50
51.	Culha Esnafı Cemiyeti	11. 5.1915	43

Kâzım Yorulmaz, *Kılavuz: Esnaf Neleri Bilmelidir*, İstanbul, Ticaret Dünyası Matbaası, s. 27-29.

BELGE 36

Çiftçiler Derneği'nin kuruluş amaçları

Madde 1. Mevcudiyet-i milliyyemizi temin, vaziyet-i iktisadiyyemizi tersîn edecek yegâne âmil olan zıraat ve şuabâtının ıslah ve terakkisine aid müzakerât icra ve tedâbir-i muktaziyye ittihaz edilmek maksadıyla ve «Çiftçiler Derneği» ünvanıyla bir cemiyet-i fenniyye ve iktisadiyye teşekkül eylemiştir.

Madde 2. Zürra'mızın tenvir-i efkâr ve himaye-i menâfiine müteallik kavânîn ve nizâmât neşrini temin zımnında hükûmet-i seniyye ve Meclis-i Mebûsân zımnında teşebbüste bulunmak ve zıraata müteallik risaleler, kitaplar neşr etmek, müessesât-ı zıraiyye ve baytariyyenin ıslah ve terakkisine ait mesâili merci-i aidesine arz eylemek, zıraat ve şuabâtına ait mektepler tesis ve güşâdı ve alâim-i cûye rasathaneleri teşkilâtının memâlik-i Osmâniyye'nin her tarafına teşmili esasını istikmal eylemek, zıraat ve şuabâtına ait sergiler, müsabakalar güşâdıyla teşvikât-ı zıraiyyede hükûmete muavenet etmek, neşriyat-ı mütevâliyye icrasıyla efkâr-ı umumiyye-i milleti zıraate muhabbet ve merbutiyete imâle ile, zıraatın muhtac olduğu levâzımı tedarikte ve mahsulât-ı zıraiyyenin ihracât ve sarfiyâtında delâlet ve vesâtette bulunmak, mekâtib-i umumiyyede ve kışlalarda zıraat tedrisâtının müfid ve amelî bir hale getirilmesi için mânen ve maddeten muavenette bulunmak, vilayât-ı Osmâniyye dâhilinde ve bazı Avrupa merâkizine hey'et-i fenniyyeler i'zâmıyle ahvâl-i iktisadiyye ve ihtiyacât-ı zıraiyyesini tetkik ve memlekette tatbik ettirmek, memâlik-i Osmâniyye ve ecnebiyye dâhilinde zıraî ve iktisadî bazı seyahatler tertip ve icrasıyle zıraat ve şuabâtı müntesib ve muhibbi dernek azasının adedini teksir eylemek, umum mekâtib

talebesini evkât-ı münâsibede alât-ı zıraiyye depolarına, zıraat, baytar, orman mektepleriyle nümûne tarlalarına, bağçe ve ormanlara ve sanayi-i zıraiyye fabrikalarına götürmek suretiyle amelî dersler verdirilmesi için teşvikât ve teşebbüsâtta bulunmak, ağaç bayramları ihdâsiyle teşcir-i arazi ve cibâle hizmet etmek ve mevcut ormanların hüsn-i idare ve vikâyesi ve kiraya baltalıklar tefriki zımnında nezaret-i aidesi nezdinde teşebbüsâtta bulunmak, her nev' zıraat şirketleri teşkilâtını teşvik ederek müteşebbislerine rehberlik etmek, memâlik-i Osmâniyye ve ecnebiyye zıraat mekteplerine girmek isteyen talebeye delâlet ve muavenette bulunmak, hayvanât-ı ehlîyyeyi ıslah ve teksir ve zıraata faideli umum hayvanâtı himaye eylemek maksadıyla teşkil olunmuştur.

«Çiftçiler Derneği'nin nizamname-i esasîsi,» *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, yıl 1, sayı 1, 11 Eylül 1332, s. 13-16.

Çiftçiler Derneği 1919 yılında siyasal partiye dönüşmüş ve nizamname-i esasîsi yeniden kaleme alınmıştır. Yeni nizamnamenin amaçları için bkz: «Osmanlı Çiftçiler Derneği Nizamname-i Esasîsi,» *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, yıl 3, sayı 3-4, 1 Mart 1335, s. 426-430. Yeni harflerle bkz: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 460-461.

BELGE 37

İktisadiyyat Mecmuası İzmir muhabirinin İzmir'in iktisadî durumuyla ilgili verdiği bilgi:

Yeni mahsul peyderpey piyasaya geliyor, pazar-ı ticarete arz olunuyor. Fakat bu sene piyasanın hal ve rengi büsbütün başka bir halde bulunuyor. Sair zamanlarda yeni mahsuller bâhusus feyz ve bereket senelerinde piyasada pek dûn fiyatlarla satılıyor ve ancak zaman geçtikçe fiyatı arttıkça artıyordu. Bundan spekülasyon ticaretiyle meşgul yerli ve ecnebî bir takım sermayedâr madrabazlar istifade ediyordu. Halbuki bu sene yeni mahsul doğrudan doğruya zürra' tarafından eski mahsule ait mallardan daha pahalı fiyatlarla çıkarılıyor. Zürra' artık sermaye sahibi olduğu için malını elinden çıkarmağa asla isticâl etmez, müsait zamanı beklemekte hiç bir mahzur görmez. İsticâl eden birisi varsa spekülâtör tüccardır ki zürra'ın malı rakibinin eline geçmesin diye yeni mahsulü almakta fevkalâde bir isticâl gösteriyor, ve bundan dolayı zürra' pek yüksek fiyatlar arz etmekten çekinmiyor.

Yeni mahsulün bu kadar yüksek fiyatlarla piyasaya çıkması İzmir'de herkesi şaşırtmıştır. Hatta öteden beri zıraatın himayesini kendisine şiar ittihaz etmiş olan gazeteler bile rençber ihtikâr yapıyor diye feryad koparmağa başlamışlardır. Rençber

bütün malım piyasaya çıkarmayıp da yüksek fiyatlar elde etmek maksadiyle mahsulünün ancak yüzde onu veya yirmisini çıkarmasını ihtikâr addediyorlar. İhtikârın bu derece suiistimâl edilmesi, bu kadar yanlış telâkkilere maruz kalması istigrâb edilemez. Ahvâl-i hâzıranın efkâr-ı umumiyede husule getirdiği asabiyet pîş-i teemmüle alınırsa bu mubalağalı itirazların mânâsı pek çabuk anlaşılır. Herkez ilca' ile hâl-i husule gelen sıkıntılı ahval ve bilhassa galâ-i es'âr için bir mes'ul arar. Galâ-i es'âr yüzünden ihtikârı kabarta kabarta nev-i beşerin en büyük âfeti derecesine çıkarmak pek kolay ve ammeyi pek ziyade okşayan bir iştir. İşte zavallı rençberin dahi ihtikârla itham edilmesi bu gibi bir halet-i ruhiyenin mahsulüdür.

Halbuki esas itibariyle rençberin yeni mahsulü yüksek fiyatlarla satmağa çalışması pek tabii bir şeydir. Kendisinin işlettiği arazinin kıymeti, alât ve levâzım-ı zıraiyenin kıymeti beş on misli arttığı gibi kendisinin istihdam ettiği adamların ücûrâtı, kendisinin havâic-i zaruriyesi için almağa mecbur olduğu eşyanın bedelleri birkaç misil fırlamış, şerâit-i hayatiye ve istihsaliye büsbütün başka kalıba girmiştir. Buna rençberin kağıt paraya izafe ettiği kıymetin pek dûn olduğu dahi düşünülürse yeni mahsul için istenilen fiyat asla istiksâr edilemez.

Şimdiye kadar piyasaya çıkan her bir mahsul için başka başka tezahürât meşhud oluyor.

Hububat — Şehrimizde en ziyade yaygaraya sebebiyet veren mesele hububatın fevkalade pahalı satılmasıdır. Hububat demek fukara-i ahâlînin yegâne medâr-ı maişeti olan ekmek demektir. Hububatın bu derece fırlamasına müsaade edilmemeli imiş. Ekmeğin bu kadar pahalı satılması bittabii şayân-ı memnuniyet ahvalden değildir. Fakat bunun için rençberi mes'ul tutmak pek büyük bir haksızlıktır. Galâ-i es'âr umumî bir tecellidir. Sâir mahsulatta olduğu gibi hububatta dahi rûnümâ olması pek tabiidir. Esasen köylü hükûmete mahsulünün yüzde oniki buçuğunu aynen vermesi büyük bir zarardır. Diğer sunuf-u halk vergilerini nakden nakidin eski kıymeti üzerinden veriyor. Halbuki köylü vergisini aynen veriyor. Bugün ayniyâtın nakde nisbetle birkaç misil fazla kıymetli olduğu düşünülürse esasen fevkalâde ağır olan aşar vergisinin köylü için ne kadar tahammülfersa bir hale geldiği meydana çıkar. Bundan fazla olarak köylü aşarın bir mislini mübayaa suretiyle vermeye mecbur tutuluyor. Mübayaa suretiyle hükûmet tarafından köylüye tediye edilen fiyat bittabii spekülasyon tesiriyle fevkalâde kabaran piyasa fiyatından kat kat dûndur.

Ahval böyle iken köylünün spekülasyona meydan vermiyerek madrabazın müstehlikînden talep edeceği fiyatı doğrudan doğruya kendisinin istemesini istiksar etmek elbette doğru olamaz. Köylünün elinden çıkan mal doğrudan doğruya müstehlikînin eline geçseydi, ihtimâl ki köylünün fazla fiyat istemesi şâyân-ı teessüf olabilirdi. Halbuki mal rençberin elinden çıktıktan sonra birkaç madrabazın elinden geçer ve müstehlikînin eline gelinceye kadar iki misil fiyat bulur. Bu fark-ı fiyattan madrabazın kesesine gireceğine doğrudan doğruya müstahsil olan rençberin kesesine girmesi millî iktisat nokta-i nazarından daha muvâfık değil mi?

Rençberin fazla fiyat istemesine izhâr-ı teessüf olunacağına hükûmetin rençberin şevk ve gayret-i istihsaliyesini kesr edecek tedâbirden tevakki etmesi temenniyâtı izhar olunsa daha muvâfık olur. Bugün inkâr olunamaz ki bu harb zamanında bu kadar müşkilât içinde, çalışabilecek kolların bu kadar kıt bulunduğu zamanda bütün milleti beslemeğe ve memlekete milyonlarca liranın celbine medâr olabilecek mebzul mahsulatın yetişdirilmesine muvaffakiyet hasıl olması ancak galâ-i es'ârın köylünün

menfaat damarını tahrik etmesinden ileri gelir. Bu fevkalâde fırsatı kaçırmak istemiyen köylü geceli gündüzlü çalışır, her türlü meşâkk ve mezâhime katlanır. Fevkalâde mesai sarf eder. İstihsalâtı mümkün olduğu kadar arttırmağa çalışır. Yoksa rençberi bu derece faaliyete getirecek başka hiçbir tedâbir ve vasıta bulunamazdı.

Üzüm — Üzümün fiyatı daha rençberin elinde iken ilk hamlede otuza kadar fırlamıştır. Fiyatın birden bire bu derece fırlamasına asla ihtimâl verilmediği için alıcılar pusulayı şaşırmış ne yapacağını bilmiyorlar. Açıkgöz geçinen ve geçen sene spekülasyonun tadını tatmış, spekülasyon yüzünden binlerce liralar kazanmış olan bazı madrabazlar köylünün elinden üzümleri ucuz kapmak için beynlerinde bir ittifak husule getirmeye teşebbüs ediyorlar. Eski devirde cây-i tatbik bulan bu gibi manevraların zamanı çoktan geçmiş, şimdi artık rençberin gözü açılmış, mahsulünü satmak için günler haftalar değil icab ederse aylar bile bekliyebilir, rençberin menâfiini vikaye ve muhafazaya azmetmiş olan resmi ve gayr-ı resmi müesseseler bu gibi bir ittifakın vücût bulup maksadına ermesine asla meydan vermezler. Tüccar madrabazlar ne isterlerse yapsınlar, istedikleri hile ve manevraları kullansınlar hiç bir vakit fiyatların gittikçe fırlamasına mâni olamıyacak, geçen sene tüccarın spekülasyon yüzünden kazandıkları paraların kısm-ı küllîsi bu sene rençberin kesesine girecektir.

8 Eylül sene 333 Mim. Nun.

«Yeni mahsul: İzmir muhabir-i mahsusemizden», *İktisadiyat Mecmuası*, Yıl 3, Sayı 64, 14 Eylül 333, s. 6-8.

BELGE 38

İktisadiyyat Mecmuası Adana muhabirinin Adana Vilayetinin iktisadî durumuyla ilgili verdiği bilgi:

Harb-ı Umumî'nin vilayetimizin hayat-ı iktisadiyesine icra ettiği tesirler yavaş yavaş zâil oluyor. Mahdut bir takım tüccar ve esnaf eskisi gibi muameleye devam edemiyorsa da diğer bir takım tüccar vardır ki eskisine nazaran kat kat fazla bir surette para kazanıyorlar. Ezcümle zürra bu sene pek mühim istifadeler temin etmişlerdir. Galâ-i es'âr dolayısıyla müstahsıllar dahi mallarını pek iyi fiyatlarla satmağa muvaffak olmuşlardır. Küçük büyük mal stoklarına mâlik olan toptan ve perakende tüccar dahi mallarını iki üç misil fazla fiyatlarla satmağa muvaffak olmuşlardır. Değirmenler, iplik fabrikaları, sınaî müesseseler pek parlak işler yapmışlar. Bunların ekserisi levâzım-ı askeriyeye mahsus imâlât ile iştigâl etmişlerdir. Mevadd-ı istihlâkiye bilcümle muharib memleketlerde görülen fiyatlara nisbetle ehvendir. Meselâ en iyi etlerin okkası sekiz veya on kuruştan fazla değildir. Sütün okkası beş kuruşa çıkmamıştır. Erzak fiyatlarının tereffu'una mâni olmak için hükûmet pek ciddi tedbirler ittihâz ediyor.

Adana şehrinde son zamanlara kadar altın ile kağıt para arasında büyük bir fark görülmüyordu. Ancak son zamanlarda cıvar vilayetlerden altın paraya pek ziyade talep vuku' bulduğu cihetle kağıt para ile altın para arasında fark tezâyüd etmiştir. Adana vilayetinde vuku' bulan hububat zıraatı geçen seneye nisbetle pek fazladır. Erbâb-ı ihtisas tarafından vuku' bulan tahminâta nazaran bu sene geçen seneye nisbetle yüzde otuz derecesinde fazla zıraat yapılmıştır. Ahvâl-i havâiyye dahi zıraata pek müsaid ceryan etmiştir. Pamuk mahsulü nisbeten fazla olmuştur. Bu sene mahsul 30.000 balyaya baliğ olmuştur. Evvelce 50.000 balya derecesinde pamuk istihsal olunacağı tahmin olunmuşsa da bu yaz da hükümfermâ olan kuraklık hasılâtın noksan kalmasına sebebiyet vermiştir. Pamuğun kısm-ı azamı Adana iplik ve mensucat fabrikalarında imâl edilmektedir. Fabrikalar sulh zamanından kat kat ziyade çalışıyorlar. Dahilî fabrikaların mamulâtına ziyade rağbet olunmakta binnetîce bu mamulâtın fiyatları kıyas kabul etmiyecek derecede fırlamıştır. Muharebeden evvel mamulât-ı dahiliyyeden beş kiloluk bir iplik paketi elli kuruşa satılırken bugün 320 kuruşa kadar satılıyor. Pamuk fiyatında dahi aynı derecede tereffu' görülüyor. Muharebeden evvel pamuğun okkası tahminen yalnız 7 kuruştan ibaret iken bugün 19 kuruşa satılıyor. Ve bu sayede zürra'ın yüzü gülmeye başlamıştır.

Pamuk fiyatında görülen tereffu' binnetîce pamuk zıraatının çoğalmasına sebebiyet vermiştir. İşçilerin fıkdânına rağmen pamuk zer'iyatma fevkalâde bir germi ile çalışılıyor.

Bağdat şimendiferinin inşaatına dahi kemâl-i germi ile devam olunuyor. Yakında Adana ovasında irva ve iska ameliyatına mübâşeret olunacağı hakkındaki haberler burada pek büyük bir hüsn tesir icra etmiştir. Uzun müddetten beri talep edilmekte olan bu ameliyatın nihayet kuvveden fiile çıkacağına kanaat hâsıl olmuş ve hükûmetin bu bâbdaki icraatına sabırsızlıkla intizar olunuyor.

Elif. Sat.

«Vilayât: Adana muhabirimizden», *İktisadiyat Mecmuası,* Yıl 2, Sayı 49, 15 Mart 333, s. 5.

BELGE 39

İktisaddiyyat Mecmuası Bursa muhabirinin Bursa Vilayetinin iktisadî durumuyla ilgili verdiği bilgi:

Son zamanlarda Bursa'nın hayat-ı iktisadiyye ve umrâniyyesinde göze çarpacak derecede birçok asâr-ı salâh ve terakki meşhud olmuştur. Bursa'da güşad edilecek olan caddeler, inşa edilecek olan haller hakkında gazetelerde uzun uzun yazılar yazılmış ve hatta bazı gazeteler hallerin inşası nâbemevsim olduğu yolunda itirazât dermeyan etmişlerdir. Ben bu meselenin münakaşasına girecek değilim. Yalnız şurasını nazar-ı dikkate arz etmek isterim ki Bursa'nın hayat-ı umumiyye ve iktisadiyyesinde

emsâli nâ-mesbuk derecede semerebahş bir faaliyet görülmektedir. Bu faaliyetin başlıca sahası zıraattır. Filvâki Bursa bir dereceye kadar sanayi memleketidir. İpekçilik bizde bu aralık pek büyük terakkiyâta mazhar olmuştur. Fakat Harb-ı Umumi ipekçiliğin inkişafına mâni olmuştur.

Buna mukabil zıraat fevkalmemûl bir surette terakkiyâta mazhar olmuştur. Bu terakkiyât hakkında bir fikir peyda etmek için bir menba-i resmiden istihsal ettiğim erkâma atf-ı nazar kifayet eder.

Muharebeden evvel ahvâl-i tabiiyye ceryan ettiği zamanlarda Bursa vilayetinde icra olunan zer'iyyâtın hadd-ı azamı hiçbir vakit 1.535.829 dönümü tecavüz etmemiştir. Bu miktar zer'iyyât ancak pek nadiren icra olunabilirdi. Harbin ikinci senesinde zer'iyyât miktarı 442.000 dönüme kadar tenâkıs etmiştir. Faaliyet-i iktisadiyye devresi olan 333 senesinde ise zer'iyyât miktarı 1.703.864 dönüme bâliğ olmuştur. O halde demek oluyor ki bu sene Bursa vilayetinde geçen seneye nisbetle 1.261.964 ve ahvâl-i tabiiyye zamanlarına nisbetle 168.135 dönüm fazla zer' olunmuştur. Asâr-ı terakki yalnız kemiyetde değil keyfiyette dahi göze çarpacak derecede meşhud oluyor. Usul-ü zıraatın islâhı ve hükûmet tarafından sarf olunan ihtimamât sayesinde dönüm başına istihsal edilen mahsul miktarında sülüs derecesinde bir tezayüd görülmüştür. Ahvâl-i adiyyede Bursa vilayetinde alelekser ancak bire altı derecesinde mahsul yetiştirilmektedir. Geçen sene mahsul dahi ancak bu miktarı tecavüz edememiştir. Bu sene vasatî olarak bire 9 istihsâline muvaffakiyet hasıl olmuştur.

Zıraatte gerek keyfiyette ve gerek kemiyette görülen asâr-ı salâh ve terakkinin esbâbını izâha hâcet görmüyorum. Evvel ve aher mecmuamızda izâh olunduğu vechile istihsalâtı arttırmak için en müessir çare köylünün maddî menfaatini taht-ı temine almaktan ibarettir. Köylü mahsulünü ahvâl-i adiyyeden sekiz on misli fiyatla satabildiğini görüyor, ve bu fırsattan istifade için çoluk çocuğuyla beraber var kuvvetini toprağa sarf ediyor ve bu sayede eline avucuna birkaç kuruş biriktirmeye muvaffak oluyor. Bu müessir âmile hükûmetin teşvikâtiyle, tohumluk, alet ve edevât tevzi' etmek suretiyle ibraz ettiği muaveneti dahi ilave etmeli.

Sair vilayetlerin ahvâl-i iktisadiyyesini bilmiyorum. Fakat Bursa hakkında şunu kemâl-i kanaatle temin edebilirim ki faaliyet-i iktisadiyye birkaç sene daha bu yolda devam ederse Bursa vilayeti memleketimizin en mühim menâbi'-i servetinden biri olacaktır. Esâsen Bursa'da öteden beri mensucat sanayi'i için büyük bir istidat mevcut olduğundan zıraatın terakki ve teâlisi ve ahâlîde sermaye peyda olması neticesinde bu gibi sanayi'in dahi az müddet zarfında inkişâfı kaviyyen memuldür.

Bursa'nın menâbi'-i servetinden biri de Almanların «ecânib sınâatı» dedikleri keyfiyettir. Havası ve bedâyi-i tabiiyyesinden dolayı Bursa tenezzüh, istirahat ve tedavi için İsviçre ve İtalya'ya giden binlerce ecânibi celb edebilir ve bu suretle her sene memlekete yüzbinlerce liralar gelebilir. Filvâki «ecânib sınâatı» için bizde henüz istidat yoktur ve bundan istifade edebilmekliğimiz pek güç olacaktır. Lâkin inkâr olunamaz ki Bursa hükûmeti bu hususu daha şimdiden nazar-ı itibara almaktan geri durmuyor.

Sat. Lam.

«Bursa muhabir-i mahsusemizden», *İktisadiyat Mecmuası*, Yıl 3, Sayı 67, 8 Teşrin-i sânî 333, s. 5-6.

BELGE 40

Ahmet Emin [Yalman]'ın «sermaye devri» ya da kapitalizm üzerine yorumu

... İtibâr-ı Millî Bankası sayesinde biz sermaye devrine dâhil oluyoruz. Avrupa'ya açık olan nâmütenâhî terakki ve teceddüt yollarını sermaye devrinde geçireceğimiz tekâmül bize de açacaktır. ...

Tanzimat'tan sonra biz her hususta Avrupa'ya benzemeye çalıştık. Avrupa kanunlarından birçoğunu kendimize kanun yaptık. Avrupa usulü mektepler açtık, Avrupa kıyafetlerini kabul ettik. Fakat Avrupanın ne sayede Avrupa olduğunu bir türlü anlayamadık. En mühim bir noktada Avrupa hayatına tamamiyle lakayd ve yabancı kaldık. Bu mühim nokta sermaye meselesidir. ...

Avrupa'nın hakikî kuvveti sermayenin toplu bulunmasında, muntazam teşkilâta mâlik olmasında ve daimi surette işletilmesindedir. Avrupa, sermayesini böyle kâbil-i istifade bir şekle koyması sayesinde büyük bir kuvve-i ittisâ'ye göstermiş ve sermaye devrine girmemiş olan memleketleri türlü türlü şekiller altında haraca bağlamıştır. Sermayenin toplu bulunmasının ve istihsal yollarında kullanılmasının yegâne faidesi bir memleketin heyet-i umumiyyesini dâhilen ve hâricen yükseltmekten ibaret kalmamıştır. Sermayenin hâl-i faaliyette bulunmasından çıkan neticeler beklenmez bir süratle dalbudak salıvermiş ve fertlerin hayatında da büyük bir inkılâb husule getirmiştir. ...

Dediğimiz gibi, biz Avrupa'nın ve Avrupa'dan çıkan tesirâtla Amerika, Avustralya ve nihayet son otuz, kırk sene zarfında Japonya'nın geçirdiği büyük inkılâblara tamamiyle yabancı kaldık. Zâhiren Avrupaya benzemekle maksat hâsıl olacağını zannederek Avrupa'nın tefevvukunun asıl tılsımını anlayamadık. Memleketimizi sermaye devrine sokamadık.

A[hmet] E[min], «Bizde sermaye devri,» *Sabah*, 10 Şubat 1917, s. 1.

BELGE 41

Tekin Alp'in Osmanlı Devleti'nde burjuvazi-bürokrasi ilişkileri üzerine görüşleri

Bizde umumî hayata hâkim olan devlet kalesi hiçbir vakit sermaye erbâbının, burjuvaların elinde bulunmamıştır. Öteden beri bizde devlet kalesini işgal edenler ne say ne de sermaye erbâbına mensupturlar. Bunlar başlı başına bir zümre, bir «kast», bir sınıf halk teşkil ederler. Bu zümrenin menâfii ne burjuvalar, ne de say erbâbı için tarafgirliği istilzâm eder. ... Meşrutiyet'in ilânıyle hâkimiyet-i milliyye teessüs ettikten sonra dahi meclis-i millî burjuvaların eline geçmemiş, mevkî-i iktidarda yine memurîn zümresi kalmıştır. ...

Şimdi artık iş işten geçti mi?... Devlet kalesi acaba başka ellere mi geçti?

Hayır. Devlet kalesi başka ellere geçmedi; fakat şimdiye kadar bîtaraf bir vaziyette bulunmuş olan kale muhafızları, yani memurîn sınıfıyla, burjuvalar arasında azçok tesânüd hasıl olmuştur. Memurîn unsurunun büyük bir kısmı azçok ticaret ve iktisat hayatına karışmıştır ve hiç şüphe yok ki bu vâdide ilerlemeye devam edecektir. Gayr-ı tabii olan eski vaziyet, ilcâ-i hâl ile ortadan kalkacak ve yirmi, otuz sene sonra devlet kalesi artık bîtaraf ellerde kalmayacak, doğrudan doğruya mücadeleyle alâkadar olan şu veya bu sınıfın eline geçecektir.

Tekin Alp, «Tesanütçülük -9- İctimai siyaset için bizde zemin müsait mi?» *Yeni Mecmua,* sayı 45, 23 Mayıs 1918, s. 363.

BELGE 42

Tekin Alp'e göre, II. Meşrutiyet döneminde «halkın, avamın düşmanı olan patron ve sermayedar sınıfların lehinde kanunlar neşrolunmuştur».

Halkı, alnının teriyle geçinen say ü amel erbâbını düşünmedik. Değil onların işleriyle arasıra uğraşıldı, fakat onların esbâb-ı istirahatını temin için değil, bilakis, müdafaa-i hukuk için tatil-i eşgâl etmelerine meydan vermemek maksadına matuf kanunlar neşrettik. Bu kanunları neşrettiğimiz zaman bizde hükûmet-i avamın en yüksek derecesi mevki-i tatbikte bulunuyor, yani milletvekilleri rey-i âm ile ittihaz olunuyor ve parlamentarizm usulü tamamiyle cari oluyordu. Öyle olduğu halde halkın, avamın düşmanı olan patronlar ve sermayedâr sınıfların lehinde kanunlar neşrolunmuştur.

Tekin Alp, «Demokrasinin gayesi,» *Yeni Mecmua,* cilt 3, sayı 56, 8 Ağustos 1918, s. 68.

BELGE 43

Muhittin [Birgen] Bey'in «orta sınıf»ın gereği üzerine görüşleri

Bir memlekette bütün ilerlemeleri yapan, maarifi, san'atı, ticareti ilerleten hep kazananlardır. Bunlar her memlekette ayrıca, başlı başına bir sınıf teşkil ederler ki 'orta sınıf' esnaftır. Avrupa'nın bize şaşkınlık veren bugünkü medeniyeti hep o diyardaki san'at ve ticaret sınıfları yüzünden olmuştur. Bu sınıfa mâlik olan memle-

ketlerin ahâlîsi okumuş olur; zengin olur. Bu sınıfa mâlik olan devletlerin hazinesi zengindir, doludur. Hükûmet hiç sıkıntı çekmez. Her vakit bu sınıfa güvenir.

Böyle memleketlerde asıl hürriyet vardır. Zira bu sınıf ahâlî kendi yaşayacağını alnının teriyle kazanır. Onun için de kimseden korkmaz. Menfaati iktizâsı, vazifelerini yapmayı, hakkını istemeyi bilir, öğrenir. Yurdunu herkezden ziyade sever. Müdafaasını herkezden ziyade düşünür. Çünkü yaşadığı toprağa birçok bağlarla bağlıdır.

Binlerle gazeteleri, kitapları olup okuyan bu sınıf ahâlîdir. Hulâsa; bu sınıf, bir milletin belkemiği mesâbesindedir; ruhudur; devleti, cemiyeti yaşatan odur.

Bizde ise maarif yok ... ahâlî fakir ... devletin hazinesi boş ... ciddi gazeteleri okuyan, faydalı kitapları alan yok ... bunlar hep bizde bu sınıf ahâlî yetişmemiş olduğundandır.

Bizim gibi bazı milletler vardır ki onlarda da vaktiyle bu sınıf yoktu. Sonra milletle hükûmet elele verip çalıştılar, çabaladılar; bankalar açtılar; hükûmet paraca yardım etti; san'atkârları yabancıların 'rekabetinden' korudu; fabrikalar, imalathâneler, büyük ticarethâneler kuruldu: Nihayet bu sınıf vücûde geldi.

Biz de böyle yapalım ...

Muhittin, «İktisadî hasbihâl: En büyük eksiğimiz,» *Halka Doğru,* yıl 1, sayı 6, 16 Mayıs 1329, s. 47-48.

BELGE 44

Yusuf Akçura'nın Türk «sermayedar burjuva sınıfı» oluşturulmasından yana görüşleri

İntibâh-ı iktisadînin asıl en mühim ciheti, san'at ve ticareti hor gören, ve bir Osmanlı Türküne lâyık meşgale ancak askerlikle memurluktur diyen hatalı ve zararlı zihniyetin değişmesidir. Osmanlı saltanatında Türk burjuvazisi hemen yok gibiydi. Zavallı Lehistan Krallığı'nda olduğu vechile, Türkiye'de dahi burjuvazi sınıfını mahkum unsurlar teşkil ediyordu. Osmanlı yalnız sipahi ve memurdu. Halbuki zamanımız devletlerinin temeli burjuvazidir; muasır büyük devletler, san'atkâr, tüccar ve bankacı burjuvaziye dayanarak teessüs etmiştir. Türk intibâh-ı millîsi, Devlet-i Osmâniyye'de Türk burjuvazisinin tekevvününün meydân-ı itibârı olabilir ve Türk burjuvazisinin inkişâf-ı tabiisi sekteye uğramıyacak olursa, Osmanlı Devleti'nin sağlam taazzu'u temin edilmiş olur.

Akçuraoğlu Yusuf, «1329 senesinde Türk dünyası,» *Türk Yurdu,* yıl 3, cilt 6, sayı 3, 3 Nisan 1330, s. 2102-3.

Milliyetçiliğîmiz (nasyonalistliğimiz) halka ve bilhassa köylüye birinci mevkii verdirmekle beraber orta sınıfın, Türk burjuvazisinin teşekkülüne de bizi taraftar etmiştir. Filvâki memâlik-i Osmâniyyede Türkün kurûn-u vustâî esnaf ve tüccar teşkilâtı alelhusus Tanzimat'tan sonra, Avrupa sermayedârlığınm, kapitalizmasmın, Avrupa büyük sanayi-i imâliyyesinin hücum ve istilâsı semere-i muzırrası olarak inhitât ve tereddîye uğradığından, Osmanlı Türk heyet-i ictimâiyyesi, Lehistan'ın son zamanlarında olduğu gibi, yalnız eşraf ve memurîn ile köylüden mürekkep kusurlu ve sakat bir uzviyet haline gelmişti. Lehistan burjuvazisi yalnız Yahudi ve Almanlardan müteşekkil olduğu halde, devlet-i Osmâniyye'nin 19. asır burjuvazisi, Garb kapitalizmasmın komisyoncu ve acentalığını eden Yahudi, Rum, Ermeni gibi yerli gayr-ı Türklerle menşe-i millîlerinin ve tâbiiyyet-i hakikalarmm tefrik ve temyizi gayr-ı kâbil levantenlerden terekküp ediyordu. Eğer Türkler, kendi içlerinden Avrupa sermayesinden deistifade ederek, bir sermayedâr burjuva sınıfı çıkaramıyacak olursa, yalnız memur ve köylüden ibaret Osmanlı hey'et-i ictimâiyyesinin muâsır bir devlet halinde devamlı yaşayabilmesi zorlaşacaktı.

Akçuraoğlu Yusuf, «İktisat,» *Türk Yurdu,* yıl 6, cilt 12, sayı 12, 2 Ağustos 1333, s. 179-180.

BELGE 45

İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumî üyesi Doktor Nazım Bey'in İzmir'deki servet birikimiyle ilgili demeci

Şüphesiz harb memleketimizin hemen her tarafını zengin etmiş, fakat ahvâl-i fevkalâdenin bahşettiği servetin en büyük hissesi İzmir'e nasib olmuştur. Harb-ı Umumî'den sonra bizde başlayan iktisadî uyanıklığın asârını İzmir'in hemen her tarafında görebiliriz. Harbden evvel rıhtımın üzerinde sıralanmış olan kahvehaneler birer birer kapanmış, yerlerine birer idarehane kâim olmuştur. Ne tarafa baksanız yeni teessüs etmiş kollektif şirketlerin ilân levhalarını okursunuz. Mallarının harikulâde tereffu'undan istifade ederek az zaman içinde beklenmiyen bir servete nail olan köylülerce paranın kıymeti o kadar azalmış ki bir köylü kadının, kızına «eti gösteren» (à jour) bir çorap tedâriki için bilâ-tereddüd üç lira vermesi ahvâl-i tabiîden addedilmeye başlanmıştır.

«İzmir'de yeni bir cemiyet : Nazım Bey'le mülâkat,» *Tanin,* 8 Kânun-u evvel 1333, s. 2.

BELGE 46

Kadın İşçi Taburu için Osmanlı kadınlarına çağırı

İlbâs ve ibâte ve iâşeleri âhiren teşekkül eden Kadın İşçi Taburu tarafından temin edilmek üzre şerâit-i âtiyyeyi haiz işçi kadınların kaydedilmek üzere Çarşıkapusu'nda kâin Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi'ne müracaat etmeleri :

1. Tebaa-i Osmaniyye'den olmak ve güçlü kuvvetli bulunmak (Yedinde teskere-i Osmaniyyesi olacaktır.)

2. Aşılı olmak (Yedinde aşı şahadetnamesi olacaktır.)

3. Emrâz-ı sâriyye ve müzmineden sâlim olmak (Taraf-ı hükûmetten ayrıca muayeneye tâbi tutulacaktır.)

4. Ehl-i namus ve iffetten olduğuna dair mahallesince mu'tî ve mahallî zabıtasınca musaddık bir ilm ü haberi hâmil bulunmak

5. Yaşı azamî 30, asgarî 18 olmak
6. Kucakta taşınır çocuğu olmamak

«Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nden,» *Vakit*, 8 Şubat 1918, s. 2.

BELGE 47

Osmanlı «Birinci Kadın İşçi Taburu»

Derece derece dükkanlarda, mağazalarda, hükûmet dairelerinde kalem işlerinde, Hilâl-i Ahmer hidemâtında kullanılmaya başlayan kadınlarımız, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin iki gün evvel neşrettiğimiz ilânından anlaşılabileceği üzre, nihayet şimdi askerlik hayatına dâhil olmak üzere bulunuyorlar. İlânda bahsedilen tabur Birinci Ordu-yi Hümâyun'ca teşkil edilmiş olup «Birinci Ordu-yi Hümâyun'a merbut Birinci Kadın İşçi Taburu» ünvanını haizdir. Bu taburun şimdilik kumanda ve inzibat heyeti zabitân ve askerden teşekkül edecek ve bilâhare tecârib neticesine ve gösterecekleri malumât ve liyakâta göre, tabur kâmilen kadınlardan mürekkeb olacaktır.

Bu taburu teşkilden maksat kadınları bizzat temin-i maişete alıştırmaktır. Kadın İşçi taburu cephelere sevk edilmeyecek, gerilerde istihdam olunacaktır.

İstihdam olunacak kadınlar iki sınıf olup bir kısmı maaşlı memurlar ve diğer kısmı bir nefer muhassasâtiyle beraber ücret veya yövmiyeli işçilerdir.

Tabur heyet-i idaresi şu suretle teşekkül eder : 1- Tabur kumandanı, 2- Bölüm kumandanı, 3-Hesab memuru, 4- Tabur baş kâtibesi, 5- Kadın bölük başı.

Taburda bir zıraat memuru ile bir de yol mühendisi bulunacaktır. Taburda bir revir ihdas olunacak ve hastabakıcılar burada ifa-i vazife edecektir.

Kadın taburuna kayıd ve kabul olunacak kadınlar Dersaadet'te Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi'nce ve taşralarda mahallî meclis-i idarelerce intihab ve i'zâm olunurlar. Memure kadınların vezâifi kendilerine muaddel erkeklerin vezâifinin aynıdır. Katibe ve memureler de zabitân misillu nöbet tutarlar. Kadınları işbaşı etmek veyahut herhangi bir hususî tefhim eylemek için bölük ve takım başılara ve onbaşı, çavuş, başçavuş kadınlara birer düdük verilir.

İşçi taburu müstahdemîni istirahat ve meşguliyet-i zâtiyye saatleri hariç olmak üzere 24 saat içinde 8 saat çalışacaktır. Tabur zabitleri ve memur ve memureleri tabur kadınlarından hiçbir suretle nezdlerine ve hanelerine kimseyi alamazlar. Katibe ve memurelere de hademe veya nefer veya kadın verilemez. Tabur kadınları askerî talimlerden muaf iseler de adâb-ı muaşeret, amirleri huzurunda idare-i kelâm ve tavır ve hareket hususlarında tertib edilecek bir program dairesinde kışlalarda talim ve terbiye olunurlar. Çalıştırma Cemiyeti ve meclis-i idarece intihab ve i'zâm kılman kadınların vazifeye tayin veya azil veyahut adem-i lüzumuna mebni ihracı ve tardı ve taltifi ordu kumandanlarına aittir.

Bilumum kadınların taburda yeldirme ve başörtü ile çıkaracakları fotograflarından bir nüshasını yedlerine verilecek cüzdanlara ilsak olunur. Kadın işçi taburu müstahdemîninin mektupları tabur kumandanlığınca tasdik-i musaddık bulundukça askerî mektupları gibi posta ücretinden muaftır.

Maaşlı memurelerin nasb ve tayini, terfi ve azli ordu kumandanlarına mevdu'dur. Hizmeti şayan-ı takdir görülen işçi kadınlara yedindeki kıymetli takdirnameler mucibince taburca ikramiye verilir. İşbu kadınlara verilecek beher takdirname 10 kuruş mukabili olarak kabul olunacak ve ay nihayetinde sahibisine takdirname adedince ikramiye verilecektir.

Muâhile kadınlara gündüzün iş başlangıcında isbât-ı vücut etmek şartiyle haftada dört gece izin verilir. İş başlangıcında isbât-ı vücut edemiyecek derecede uzak yerde ikamet edenlere yalnız haftada bir gün izin verilir. Teehhül edeceğini evrâk-ı müsbete ile isbât edenlere mezuniyet-i mukanneneden gayrı 20 gün daha izin verilir.

Zaten Çalıştırma Cemiyeti'ne mukayyed bulunan memur ve memureler ile daimi işçilerden erkekler azamî 25 kadınlar 20 yaşında teehhül etmek mecburiyetindedirler. Tabur kâtibesinin maaşı 600, tabur ve bölük kâtibelerinin 500, tabur iaşe memuresinin 600, tabur ribevi memuresinin 500, bölükbaşının 600, takımbaşının 400, hastabakıcının 300, terzinin 500, işçinin 250 kuruştur. Kıdem ve hizmete göre bu miktar arttırılabilir.

Kadın işçi taburunun kadın kıyafeti nümûnesine tevfiken imâl olunan pelerin, manto, ceket, şalvar ile başörtü, tozluk ve yeldirme ve fotinden ibarettir. Bütün kadınlar «Kadın Birinci İşçi Taburu» damga ve kayıd numarasını hâvi pazubendini sol kollarının kısm-ı alyâsına yeldirmelerine rabt ederler. Memure ve katibelerin yakalarına nümûnesine tevfiken bir sırma şerit ile çevrilmiş muayyen kırmızı bir çuha parçası dikilir. Bölükbaşı ile takımbaşılar sırma şerit ve yıldızı sarı, diğer katibeler ve memureler beyaz takarlar. Hastabakıcılar ve terziler çuha etrafındaki sırma şeridi takmazlar. Yıldız yerine terziler beyaz madenî makas, hastabakıcılar da beyaz madenî hilâl vaz'

ederler. Bölükbaşı yakasına iki yıldız, takımbaşı kıdemlisi veya yaşlısı bir yıldız kor. Baş kâtibi yalnız bir yıldız koyar. Diğer kâtibeler ve kıdemsiz takımbaşılar, ribevi ve iaşe memurelerinde yıldız işareti yoktur. İşçi kadınlar içinden onbaşı, çavuş ve başçavuş rütbesini haiz bulunanlar nümûnesine tevfiken yakalarına kırmızı çuhasız ve sırma şeritsiz sarı yıldız takıp diğer işçi kadınlar birşey takmazlar. Onbaşıların bir, çavuşların iki, başçavuşların üç yıldızı vardır.

«Birinci Kadın İşçi Taburu,» *Vakit*, 11 Şubat 1918, s. 1.

BELGE 48

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi'nin memur ve işçilerine evlenme zorunluluğu getiren kararnamesi

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi İdare-i Umumiyyesi'nden;

Aile hayat-ı ictimaiyyesinin inhilâlden vikayesi maksadiyle cemiyet darüssınaelerinde bilfiil işleyen veya cemiyet-i mezkûreye mukayyid olup da müessesât-ı sairede müstahdem olunan memurîn ve memurelerle daimî işçilerin izdivacı hakkında ittihaz olunan mukarrerât bervech-i zîr derc ve bu bâbda vuku' bulacak taleplerin kapalı zarf derununda adresleri musarrah olarak yazılmış mektuplarla idare-i umumiyyeye irsâl edilmesi beyan olunur :

1. Cemiyette mukayyed memur ve memurelerle daimî işçilerden erkekler azamî 25 ve kadınlar azamî 20 yaşında teehhül etmek mecburiyetindedirler.

2. İşçi kadınlara hariçten bir erkek talip olduğu halde cemiyet zabıta marifetiyle veyahut diğer suretle icra edeceği tathikât neticesinde zevc-i mezkûrun hüsn-i hâl ve kefâeti tebeyyün ederse bu izdivacın husulüne çalışacak aksi takdirde işbu izdivaca cemiyetce muavenet edilmiyecektir.

3. Cıhaz tedarikinden aciz olan kızların hallerine münasip birer cihaz hazırlamak hususunda cemiyet muavenet-i lâzimede bulunacaktır.

4. Teehhül edecek kadının zevci hariçte ailesinin temin-i maişetine kifayet edecek bir işe sahip değilse cemiyet zevc-i mezkûrun iş bulması için vesatet edecektir.

5. 25 yaşını ikmâl edip de izdivaç etmiyen erkeklerin yüzde 15 istihkakları tevfik edilerek cemiyetle alakası kat' edilecektir. 21 yaşını bitirip de izdivaç etmemiş ve cemiyetce kendilerine münâsip zevc bulunmuş olduğu halde izdivaç etmemekte israr eden kadınlar hakkında da aynı vechile muamele olunur.

6. Müstahdemînden teehhül eden erkek ve kadınların yövm-i izdivaçlarından itibaren yövmiyelerine meclis-i idare kararıyle yüzde 20'e kadar zammedilir. Ve işbu izdivaçtan vuku' bulacak tevellüdât için meclis-i idare kararıyle ayrıca yüzde 20' ye kadar zammiyât icra edilir.»

«Türklük şu'unu: Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi'nin mühim bir kararı,» *Türk Yurdu*, yıl 6, cilt 13, sayı 9, 20 Kânun-u evvel 1333, s. 142.

BELGE 49

İbrahim Pertev'e göre, I. Dünya Savaşı yıllarında beylik fabrikalarda çalışan işçilerin durumu

Bu devlet şimdiye kadar sanatkârlarını, amelesini lâyıkı vechile düşünmemek, doğrusunu istermisiniz, onları daima aç bırakmak siyasetini takip ve tatbik etmiştir. Zavallı sanatkârlarımızın, işçilerimizin, beylik fabrikalarda 15, 20 kuruştan fazla yövmiyeye nâil oldukları yok. İmalât-ı Harbiyye, Seyr-ü Sefain, Tersane, şömendifer fabrikalarında amele yövmiyeleri pek dûn.. Buralarda öyle ustalar varki pek muktedir, pek mâhir, pek müsteid, çalışkan... yirmi, otuz, kırk yıldan beri devlete hizmet ettiği halde yövmiyesi hâlâ 15 ile 20 kuruş arasında!... Hele değirmen, kömür madenleri gibi yerlerde çalışan amelemizin hâli pek perişan, pek sefil... Bu zavallılara verilen yövmiye pek az ... Yavan ekmeğine bile kifayet etmiyor.

...Yövmiyelerin azlığından nâşi her tarafta amelemizin, sanatkârımızın, işçilerimizin hâli pek acınacak bir haldedir. Bilhassa şu zamanlarda tasavvur edin. Familyası, dört beş çoluk çocuğu olan bir usta, bir amele 20 kuruş ile çalıştırıyor. Gezdiğim beylik fabrikalarda görüyorum: Zavallı işçilerimiz hep iskelete döndüler. Çalışmak, tezgâh döndürmek değil ayakta duracak halleri yok. Zavallılar dört sene hep askerlikle istihdam olundular. Kimi 30, kimi 50, kimi 100 para ile fabrikalarda çalıştılar. Açlıktan, sefaletten imanları gevredi.

Ameleye, sanatkârlara yapılan bu gadr, bu bakımsızlık nedir, doğrusu bilemiyorum. Memurun kâtibin canı can da bunlarınki patlıcan mı yoksa?

İbrahim Pertev, «Beylik fabrikalarda amele yövmiyeleri,» *Sanayi,* sayı 42, 31 Kânun-u evvel 1334, s. 196-197.

BELGE 50

İkdam Gazetesinin çağırısı: «Ey Türk! Zengin ol.»

Bunda evvel devâir-i resmiyye duvarlarının ötesinde kendileri için bir ufuk-u ümid ve emel göremiyen birçok zevat bugün teşebbüsât-ı iktisadiyyeye başlamışlar ve teşekkür olunur ki bu zâtlar giriştikleri işlerin, ettikleri zahmetlerin mükafaatını görmeye de alışmışlardır.

Eczacılık, bakkallık, dişçilik, nakliyecilik, devâir-i resmiyye müteahhidliği Türkler arasında sür'atle taammüm ediyor. Kezâlik elektrikçilik, mühendislik ve buna şibih memleketimizde henüz yeni bir saha-i faaliyet bulan şuabât-ı mesaîde de arkadaşlarımız birçok akvam ile müsabakaya giriştiler.

Kemâl-i mahmidetle gördüğümüz bir şey varsa o da bu teşebbüsün sûrî ve ca'lî olmayıp ciddi, hem de pek ciddi olmasıdır. Bundan evvel de defaat ile milletdaşlarımız-

dan iktisadiyyata meyil ve ihtimam gösterenler olmuştu. Hatta Avrupa zıraat mekteplerine gençlerimizden bir haylisi gitmişti. Lâkin zemin, zaman mazide henüz müsait değildi. Dön dolaş bu erbâb-ı heves ve himmet yine yavaş yavaş bâb-ı hükûmette karar kıldılar. Bugün ise mâkûs bir harekete müsâdif oluyoruz: Erbâb-ı mesaî hükûmete müracaat edeceklerine, memuriyette bulunanlar faaliyet-i iktisadiyyeye meclub tebdil-i meslek ediyorlar. Bu şayân-ı nazar ve şayân-ı kayd bir inkılâbdır.

Bu gidiş ile bizim memleketimizde de tabakât ve esnaf-ı mutavassıta yetişecek, bizde de her şube-i say ü amelin erbâbı iş bulacaktır. Bu inkılâb-ı iktisadî, inkılâbât-ı sairenin fevkinde bir ehemmiyeti hâizdir. Bu milleti kurtaracak, ona bir hayat-ı câvidânî temin ve izâfe edecek olan, siyasî tebeddülât ve tahvilâttan ziyade o milletin ictimâiyyatında ve iktisâdiyyatında hudûs bulan inkılâbâttır.

«Ey Türk! Zengin ol,» *İkdam*, 29 Kânun-u evvel 1916, s. 1.

BELGE 51

Tanin'e göre Türkiye'de «iktisadî uyanıklık»

Bir müddetten beri memleketimizin iktisadî hayatında şimdiye kadar alışık olmadığımız tarzda faaliyet hazırlıkları görüyoruz. Büyük mikyasta sınaî ve ticarî millî teşebbüsler birbirini takip ediyor, millî bir banka tesisi hususunda ilk adımlar atılıyor. Sonra taşrada da sermaye ve teşebbüs sahipleri başkaldırmaya başlıyor. Memleketin bazı cihetlerinde tek tük olsun iktisadî ve sınaî müesseseler vücûd buluyor, sair yerlerde de teşebbüs hususunda hiç olmazsa arzu ve istidad eserleri gösteriliyor. Etrafımıza biraz dikkatlice bakacak olursak halkımızın ruh-u hâl ve temâyüllerinde de büyük bir fark buluruz. Evvelce kendileri ve çocukları için bir kalem masası başında, atîye ait ihtimalâtı mahdud, fakat emin ve fırtmasız bir memur hayatı arzu edenler şimdi zahmetli, rekâbetli bir iktisadî veya sınaî faaliyeti bila'tereddüt mücerrah görüyorlar. Çocukların istikbâli hakkında arzu ve rüyalara daha birkaç sene evvel merdud görünecek şekiller veriyorlar. Ve iş arzuda, hülyada bırakılmıyor. Hal ü vakti maddi fedakârlıklara müsait olmıyanlar bile büyük mahrumiyetlere katlanarak çocuklarını sınaî ve iktisadî faaliyetlere alıştıracak bir terbiyeye mazhar etmek için Avrupa'ya gönderiyorlar. Evvelce iktisadî aczimiz, ihtiyaçlarımızın mahdudiyetine, hayat ile mücadele zevkinin yokluğuna karşı akıllılarımızın, en müteşebbislerimizin yaptığı şey acı acı şikayet etmekten, akim tenkitlerde bulunmaktan ibaret kalırken şimdi iktisadî mukadderâtımızı harekete getirmek ve salâh ve terakki yoluna sokmak için kendimizde azim ve cesaret buluyoruz, kendi kuvvet ve faaliyetimize güveniyoruz. ...

Her hususta göze çarpan bu tahavvüller ve bu uyanıklığın mânâsı pek derin ve mühimdir. Bunların delâlet ettiği şey, mevcudiyet-i tarihiyyemizdeki en esaslı inkılâb

dakikalarını geçirmekte olduğumuzdur. Ortalıktaki iktisadî uyanıklık ve teşebbüs emareleri bize gösteriyor ki hayatımızda asırlardan beri teessüs eden akim muvazene nihayet yıkılıyor. Sükûnu, hâl-i istirahatı, hayatın önümüze attıklarını parmak bile oynatmaksızın mücadelesizce kabul etmeyi, maddî mevcudiyetin icâbından pek az yüksek bir seviyeyi seviye-i ihtiyaç olarak tanımayı ihtiva eden uzun bir devreye artık arkamızı çeviriyoruz, nâ-mahdud teceddüd ve i'tila ihtimâlleriyle ve zevkli terakki mücadeleleriyle dolu yeni bir devrenin eşiğini aşmak üzere bulunuyoruz.

«İktisadî uyanıklık,» *Tanin,* 21 Teşrin-i sânî 1916, s. 1.

BELGE 52

Tanin'e göre «bizdeki derecesinde az kuvvetle bizdeki kadar gaddarâne hareket eden sermayedarlar dünyanın hiçbir yerinde yoktur»

Her memlekette sermayedârlarla halk arasında az çok büyük bir geçimsizlik, hatta bir adâvet vardır. Çünki elinde para, çok para gibi kuvvetli bir silah bulunan sermayedâr hayat ve maişet aleminde nev'üma bir diktatör gibi hareket eder; bundan dolayı sermayedâr her kuvvet sahibi gibi müstebiddir ve bu istibdad onun hem zevkini, hem de menfaatini tatmin ettiği için kendisi bazen zâlim ve gaddar bile olur. Bütün memleketlerde daima en küçük ekaliyeti temsil eden bu müstebidlere karşı milletler uzun seneler mücadele etmişler ve nihayet maişet aleminde de bir nev'i meşrutiyet teminine muvaffak olmuşlardır.

Maatteessüf, son zamanlarda memleketimiz de sermayedârların istibdadları yüzünden hayli sıkıntı çekti ve hatta diyebiliriz ki hâl-i hazırda bizdeki derecesinde az kuvvetle bizdeki kadar gaddarâne hareket eden sermayedârlar dünyanın hiçbir yerinde yoktur.

«İhtikâra karşı,» *Tanin,* 12 Mayıs 1917, s. 1.

BELGE 53

Tanin açısından savaşın «millî ticaret» ve «millî tüccara» sağladığı yararlar

Bu harbin ... bizim için birçok fena tarafları olduğu gibi birçok da iyilikleri olmuştur. ...

... Muharebe ile beraber bizi tazyike başlamış olan ihtiyacat ve bilhassa harbin millî gayeleri hakkında uyanan yeni bir idrak, aramızda teşebbüs fikirlerinin birden-

bire uyanmasına ve müsaid bir saha üzerinde sür'atle feyz ve inkişaf bulmasına sebep olmuştur. Birkaç sene evveline gelinceye kadar memleketin bütün iktisadî faaliyeti gayr-ı millî eller içinde olduğu halde şu bir iki seneden beri doğrudan doğruya millî olan teşebbüsât büyük bir vüs'at kesbetmiş bulunuyor. ... Yine harbin sür'atle icra ettiği tesirlerin neticesidir ki memuriyetlerini bırakıp ticarete intisab edenlerin bu suretle küçükten başladıkları bir işi sür'atle ileri götürebildikleri görüldüğü gibi ticaret ve teşebbüs fikrinin hayat itibariyle ne iyi birşey olduğu artık herkesin zihninde kat'i bir akide halinde yerleşmiş olduğunu anlıyoruz. ...

Harbin millî ticaret ve millî tüccarlar nokta-i nazarından icra ettiği bu faideli tesirlerden dolayı ne kadar memnun olsak azdır.»

«Ticaret ve sanayi,» *Tanin,* 7 Mayıs 1917, s. 1.

BELGE 54

Tekin Alp ve Türkiye'de «kapitalizm devresi»

Hiç şüphe yok ki bizde kapitalizm devresi başlamış ve gittikçe inkişaf etmekte bulunuyor. Şimdiye kadar orta halli adamların elinde bulunan ufak ufak sermayeler '331, 332, 333 zenginleri, harb tüccarı, spekülasyon erbâbı, muhtekirler' gibi namlarla tezyif olunan zümre-i ahâlînin dest-i inhisârına geçiyor. Bu sermayeler gittikçe büyüyecek, kabaracak, onlardan fabrikalar, büyük büyük ticarî ve sınaî müesseseler vücûde gelecek, yüzlerce anonim şirketler esnaf denilen orta halli adamların arttırma paralarını kendilerine cezbedecek, hasılı hayat-ı iktisadiyyenin en müessir âmili sermaye olacak ve sermayedârân alem-i iktisada mutlak surette hâkim olacaktır. Her yerde olduğu gibi bizde de sây ile sermaye arasında mücadele-i müebbede serbestî-ı ceryan bulacaktır.

Bizde kapitalizm devresinin başladığına delil aramak lâzım gelirse bizde anonim şirketlerin teşkilâtını bir kere nazar-ı tetkikten geçirmek kifâyet eder. Devâir-i âidesince teşkil olunan istatistiklerden anlaşıldığına göre 332 senesi zarfında memleketimizde dört milyon liralık yerli sermaye ile bir İtibâr-ı Millî Bankası vücûde getirildiği gibi min haysilmecmû yedi sekiz milyon lira ile kırkı mütecâviz anonim şirketi tesüs etmiştir.

Sulh zamanında memleketimizde yerli sermaye ile tesis edilen anonim şirketler hakkında henüz elimizde istatistikler ve erkâm-ı sahihe mevcut değildir. Fakat şurası muhakkaktır ki muharebeden evvel bir sene değil, elli sene zarfında yerli sermaye ile tesis edilen şirketler bu meblağın yüzde onuna bile bâliğ olamamıştır. En ufak iktisadî teşebbüsler için ecnebî sermayedârânına müracaata mecbur idik. Halbuki bugün hayat-ı iktisadiyyede yerli sermaye hâkim-i mutlaktır. Bundan böyle ecnebî sermayedârân dahi yerli sermayenin muavenetini temin etmeden hiçbir teşebbüse girişemeyecektir.

Son zamanlarda kapitalizmin en mükemmel mümessili olan Borsa'da görülen garip garip tezâhürat dahi bizde kapitalizm devresinin başlangıcını haber veriyor. Şimdiye kadar ahâlîmiz anonim şirketlere emniyet etmediği için eshâma rağbet göstermiyor ve netice itibariyle Borsa oyunları borsacılığı sanat ittihaz etmiş olan bazı kimselere münhasır kalıyordu. Şimdi Borsa rağbetkârânı gittikçe çoğalıyor, eshâm fiyatları hakikî kıymetten kat kat ziyade yükseliyor. ...

Anonim şirketlerin mazhar oldukları rağbetin esası bunların mazhar oldukları fevkalâde temettülerden ibarettir. Mamafih muharebeden evvel anonim şirketlere karşı perverde edilen arz-ı rağbet ve emniyet berdevâm olsaydı sermayeler bu derece terâküm etmeseydi eshâm bu derece fırlamazdı. İşte bu ve bunun gibi birçok ahvâl ve tezâhürât gösteriyor ki memleketimizde dahi kapitalizm devresi nihayet başlamış ve muharebeden sonra yavaş yavaş memâlik-i garbiyyede aldığı şekli iktisâb edecektir.

Tekin Alp, «Kapitalizm devresi başlıyor,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 67, 8 Teşrin-i sânî 1332, s. 1-2.

Türkiye için Garbî Avrupa usulünde kapitalizm devresi başlamıştır. Vesâit-i istihsâliyyeyi sermaye kuvvetiyle temerküz ettiren büyük şirketler, milyonlarca parçaları bir elde toplamaya muvaffak olan büyük zenginler gittikçe çoğalıyor. Avrupa'da sosyalist, sendikalist, solidarist gibi sây ü amel mürevvic ve müdâfiilerinin hücumlarına hedef olan kapitalizm şekl-i iktisadîsi bütün mânasıyle hayat-ı iktisadiyyemize hâkim olmaya başlamıştır.

Tekin Alp, «Yeni İstikamet İstikrazı,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 40, 18 Nisan 1918, s. 264.

BELGE 55

Yusuf Akçura'ya göre İttihat ve Terakki, ve Hürriyet ve İtilaf'ın sınıfsal yapıları ve Osmanlı burjuvazisi

Siyasî ve ictimaî nazariyelerle azçok me'lûf olanlar, pek iyi bilirler ki fırkaların teessüsünde, münâzaâtında, i'tilafında asıl âmil, bazı sathibinlerin zannettikleri gibi mesâil-i fikriyye değil, ictimaî sınıfların maddî menâfiidir; ve sınıfların şuuru, hatta sevk-i tabiisi menâfi-i hakikiyyesini tâyinde nâdiren şaşarlar.

Bu nokta-i nazardan, memâlik-i Osmâniyye'de kablel harb teessüs etmiş olan fırkalar, acaba hangi sınıfların mümessili idi, yani hangi sınıfların menâfiini müdafaa etmek veya inkışaf ettirmek maksadiyle teessüs etmişti? Ve temsil ettikleri sınıfların harbden evvel, harb esnasında ve harbden sonra menâfii neden ibarettir? ...

Menâfi-i devletin hey'et-i umumiyyesiyle alakadâr Müslümanların ictimaî bir sınıfı, memurlardan (askerî, mülkî hatta ruhânî) müteşekkildir. Bu sınıfın menâfii,

devletin beka ve devamı ve efrâdının hükûmete bilfiil iştirâkleriyle temin olunur. Menâfi-i devletin hey'et-i umumiyyesiyle alakadâr *ikinci bir zümre-i ictimâiyye* de büyük Müslüman tüccarlardır. Bunların bazıları devlete müteahhidlik ve mültezimlik eder, binaenaleyh hükûmetin hayr-hâhlığına muhtaçtır. Bazıları pây-ı taht ve vilayetler arasında, yahut Osmanlı memleketi ile memâlik-i ecnebiyye beyninde mubadelât-ı ticariyyede bulunur; bu kısmın menâfii memlekette intizam ve asayişin, her ne pahaya olursa olsun, temin edilmiş olmasını iktiza ettirir. Yine menâfii devletin hey'et-i umumiyyesiyle alakadâr *üçüncü bir zümre-i ictimâiyye daha* vardır ki *o da* Müslüman arazi ve emlâk sahibleridir, yani büyücek araziyi bizzat veya bilvasıta işleten erbâb-ı zıraatla şehirlerin eshâb-ı emlâk ve akarı ve küçük arazisinde bizzat çalışan rençberlerdir. Bunlardan büyük arazi sahipleri ile çok emlâk ve akara mâlik olanlar, menâfi-i sınıfiyyelerini azamî temin edebilmek için hükûmete dayanmak, daha doğrusu hükûmeti ellerinde bulundurmak isterler. İşte memurin, tüccarân ve eshâb-ı arazi ve emlâkten ibaret şu üç belli başlı guruptandır ki İttihat ve İ'tilaf Fırkaları sudûr etmiştir. Bu üç zümrenin hey'et-i mecmuası, ictimaî tasnifâta nazaran «burjuva» sınıfından addolunmalıdır; yalnız «memurîn»in bazıları, hiçbir suretle sahib-i sermaye olmadıklarından, «fikir işçileri» sınıfına ithal olunabilir.

Sultan Abdûlhamid-i Sânî'nin son zamanlarında memurîn-i askeriyye ve mülkiyyenin bir kısmı, bilhassa burjuvaziye dahil olanları, menâfi-i hakimiyetten derece-i kifayede mütena'im olmakta iken, diğer bir kısmı, bilhassa burjuvaziden hariç kalanlar (mesela aylığıyla geçinir ufak taşra memurları, yine aylığıyla geçinir küçük rütbeli Makedonya'da eşkiya takibine memur zabitler) hizmet ve say'lerinin tamamen ödenmediğini pek iyi biliyorlardı. «İttihat ve Terakki» işte bu proleter memurîn-i askeriyye ve mülkiyyeyi taazzî ettirerek, yani vaziyet-i iktisadiyyelerinden gayr-ı memnun memurların mümessili sıfatıyle işe başladı; hükûmet-i mevcudeye muhalif bir fırka halinde ortaya çıktı. Gayr-ı müslim ve gayr-ı Türk bazı millî demokrat fırkalar da (ezcümle Ermeni Daşnaksiyun ile ihtilâlci Bulgar fırkaları) ihtilâlin inkişafı sırasında mekâsid-i hususiyyelerini istihsal edebilmek ümidiyle İttihat ve Terakki Fırkası'na müzâhir ve hatta onunla müttefik oldular. Selânikli tüccarların da ekseriyeti İttihat ve Terakki'ye dahil oldu; ırsî bir istidad-ı azîm-i ticarîye mâlik olan bu tüccarân, ihtilâlin muvaffakiyetini tahmin ettiler ve muvaffakiyet halinde, millî ve beynelmilel büyük ticareti ve alelhusus hükûmet müteahhidliğini hemen hemen yed-i inhisarlarında bulunduran İstanbul'un Rum ve Ermeni tacirlerini mevki-i iktisadîlerinden kaydırabilmek ümidinde bulundular. Nihayet Rumeli'de büyük çiftlik sahibi olan beylerden bir kısmı (mesela Siroz beyleri) Fırka'ya girdi; Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin mütemadî tahribâtı Rumeli Türk beylerinin varidâtma azim zararlar îrâs ettiğinden hükûmetin tebeddülüyle vaziyet-i iktisadiyyelerinin düzeleceği ümid olunabilirdi.

Hükûmet-i Hamidiyye'ye gelince pây-ı tahtta hüküm ve zevk süren büyük rütbeli ve büyük sermayeli askerî ve mülkî memurların, (bir Müşir Zeki Paşa'nın, bir Vezir İzzet Halu Paşa'nın emlâk ve akarı hatıra getirilsin!) ticaret-i dahiliyye ve hariciyyenin kısm-ı mühimmini ve hususiyle hükûmetin müteahhidlik ve mültezimliklerini ellerinde bulunduran Müslim ve gayr-ı Müslim tüccarların, (ki ekseriyetle gayr-ı Müslim idi) teshil-i hayat ve maişetine hayli itina edilen ufak İstanbul halkının ve nihayet vilayetlerde menfaatlerinin teminine, şan ve şereflerinin tezyidine çalışılan eşraf ve ayanın mümessili idi; yani bu zümre ve sınıfların menâfiini müdafaa ediyordu.

İttihat ve Terakki, bir kıyâm-ı askerî ile hükûmeti ele geçirir geçirmez, eskiden hükûmetin sahibi olan zümre ve sınıflar tabii ve mihânikî bir tarzda taraf-ı muhalefete geçti. Muhalefet muhtelif ünvanlarla taazzîye uğraştıktan sonra, nihayet «İ'tilaf ve Hürriyet» nâmı altında, bir dereceye kadar birleşti, uyuştu, teşekkül etti. Demek oluyor ki «İ'tilaf ve Hürriyet» Fırkası, ilk önce, inkılâb neticesi makam ve mevki'lerini kaybetmiş eski memurların, hükûmet-ı sâbıka zamanında kesb-i servet ve ehemmiyet etmiş tüccarların, ve bazı vilayât eşrafının mümessili olarak zuhûr etmiştir. Gayr-ı Türk millî fırkalardan bazılarının, ezcümle Rum, Arab, Arnavud ve Kürd fırkalarının da makâsid-i hususiyyelerini istihsâl emeliyle, arasıra İ'tilaf ve Hürriyet'e müzâhir oldukları görülmüştür.

İlân-ı meşrutiyetten beri ceryan eden vakâyi-i azîme, bu iki Osmanlı fırkasının bünyelerinde ta'dilât-ı mühimmeyi intac etti. Harb-ı Umumî esnasında bu iki fırka ibtidaî zuhurlarında taazzî ettirdikleri sınıf ve zümrelerin mümessili kalamadılar; zira o sınıf ve zümrelerin menâfi ve münâsebâtında tağyirler husule gelmişti. İttihat ve Terakki, artık gayr-ı memnun memurların fırkası değildi, bizzat kendi yetiştirdiği, tefeyyüz ettirdiği, sermayedârlaştırdığı büyük memurların fırkasıydı... Ermeni ve Bulgar fırkalarının makâsid-i asliyyelerini nihayet keşfederek, onlardan dürüstâne ayrılmıştı. Rumeli eshâb-ı emlâk ve akariyle, Selânikli tüccarların menâfiini teminde devam ettiğinden, bu iki nev'i sermayedârlar sınıfı fırkanın erkân-ı kadîme ve mühimmesini teşkil ediyordu. Eski İttihatçı memurîn-i askeriyye ve mülkiyyenin sâhib-i sermaye olmasıyle, fırkanın demokratik çâşnîsi hemen hemen za'il olmuştu. Lâkin hükûmeti elde tutmak, memlekete hakikaten hâkim olabilmek için, yalnız bu kuvvetler kâfi değildi. Diğer kuva-i ictimâiyyeye dayanmak zarureti vardı. Bahusus, memurîn sınıfı, metin, sabit ve emin bir sınıf sayılamazdı. Bunun içindir ki İttihat ve Terakki Fırkası, memâlik-i Osmaniyye'de bütün Türk eshâb-ı emlâk ve akarının ve Müslüman erbâb-ı ticaretinin kâbiliyet-i iktisadiyyelerini arttırarak ve bunların rukabâ-i iktisadiyyesinin iktidar-ı rekabetlerini tahdid ederek, menâfi-i iktisadiyyelerini inkişaf ettirmek istedi. Böylece ibtidaî ve zayıf bir halde zaten mevcut Müslüman ve hususiyle Türk burjuvazisi kesb-i kuvvet edecek ve gitgide Müslüman ve Türk milliyetperverân fırkası mahiyetine istihâle etmekte olan İttihat ve Terakki'nin kitle-i asliyyesini teşkil eyliyecekti. Harbin sonlarına doğru, İttihat ve Terakki Fırkası'na Türk burjuvazisinin mümessilidir, demek hatalı olmaz. Bir zamanlar İ'tilaf ve Hürriyet'in Anadolu'da en mümtaz tarafdarânını teşkil eden Müslüman eshâb-ı emlâk ve erbâb-ı ticaret, artık tamamen İttihat ve Terakki'ye malolmuştur. İttihat, devr-i sâbıkdan kalma sermayedâr paşalara veya onların çocuklarına iktisadiyyat sahasında teshilât ve muavenet ibraz ederek, İ'tilaf'ın bu unsurunu da kısmen kendine celb etti.

Akçuraoğlu Yusuf, *Siyaset ve İktisad Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale*, İstanbul; Yeni Matbaa, 1340, s. 21-27.

BELGE 56

1924 İstanbul İktisat Komisyonu raporunun İkinci Meşrutiyet'le ilgili bölümü (Komisyona Cavit Bey başkanlık etmiştir.)

6 — Meşrutiyet'in vücûde getirdiği tahavvül

Meşrutiyet serbestî-i matbuat ve münakaşa sayesinde biraz gözleri açtı; mâzîde meçhul olan iktisat propogandası yapılmaya başladı; ne orduda ve ne de kalemlerde artık eskisi gibi sıçrama kabilinden terfi' ve terakkiler ne de eski rütbe ve nişanlar kalmıştı. Memuriyet de diğer meslekler gibi alelade hizmet mukâbili para alınan bir meslek hâline gelmiş; hulâsa İstanbul halkı için mâzîdeki cazibesini kısmen kaybetmişti. Gerek bu müşahede, gerek tensikat birçok kimseleri memuriyet haricinde iş bulmaya mecbur etmiş ve ilk defa olarak İstanbul gençlerine kalemlerden başka yerlerde tesadüf edilmeye başlanmıştı. Şüphesiz bunlar henüz çok zayıf teşebbüslerdi; fakat âtîde vuku' bulacak tehâvülün ilk emarelerini teşkil ediyordu.

7 — Harb-ı Umumî ve Mütareke

Harb-ı Umumî'de gerek gayr-ı müslimlere karşı gösterilen emniyetsizlik dolayısıyle gerek bir hiss-i himaye tesiriyle Türk unsuruna ticaret şehrâhında yürümek için çok fevkalâde müsaadeler gösterildi. Fakat bu müsaedâttan müstefid olanların ekserisi an'anevi bir terbiye-i iktisadiyyeye mâlik olmadıklarından gerek harb zamanında gerek badelharb ya israf ve sefahat ile, ya takib edemedikleri harekât-ı iktisadiyye neticesi olarak, ya spekülasyonlarla kazançlarını heman kâmilen kaybettiler.

«İktisadî kısım,» *Şehremaneti Mecmuası,* sene 1, sayı 7, Mart 1341, s. 175.

BELGE 57

I. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye ve Avrupa ülkelerinde geçinme endeksi
(1914 = 100)

	Türkiye	*İngiltere*	*Fransa*	*Almanya*	*Avusturya*	*Bulgaristan*	*Danimarka*
1914	100	100	100	100	100	100	100
1915	130	123	118	125	158	133	114
1916	212	139	135	164	337	—	132
1917	846	175	159	245	672	—	153
1918	1.823	203	206	293	1.163	—	175
1919	1.424	221	259	401	2.492	1.367	210

	Finlandiya	*Yunanistan*	*İtalya*	*Hollanda*	*Norveç*	*İspanya*	*İsveç*
1914	100	100	100	100	100	100	100
1915	100	120	109	117	115	109	115
1916	133	160	136	123	138	116	139
1917	244	160	195	137	172	127	166
1918	633	380	268	165	242	155	225
1919	922	340	273	177	258	175	261

Kaynak: B.R. Mitchell, *European Historical Statistics*, New York, Columbia University Press, 1975, s. 743-744'deki veriler 1914 yılı esas alınarak yeniden hesaplanmıştır. Türkiye için Düyûn-u Umumiyye' nin İstanbul geçinme endeksi verilerini kullandık.

KAYNAKÇA

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

I — Asıl Kaynaklar

1. Türkçe Gazeteler, Süreli Yayınlar

Beyân ül Hakk
Bilgi Mecmuası
Ceride-i Rüsûmiyye
Çırak Mektepleri Mecmuası
Çiftçiler Derneği Mecmuası
Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi
Envâr-ı Ulum
Hakk
Halka Doğru
İctihâd
İctimâiyyât Mecmuası
İhsâiyyât-ı Maliye Mecmuası
İktisâdiyyât Mecmuası
İmtiyâzât ve Mukavelât
İnsaniyyet
İslâm Mecmuası
İstişâre
İşçiler Gazetesi
İştirâk
İttihad ve Terakki
Kavanîn ve Nizamât ve Mukarrerât-ı Maliye Mecmuası
Maliye Nezareti Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuası
Medeniyyet
Meclis-i Ayân Zabıtları Ceridesi
Meclis-i Mebusan Zabıtları Ceridesi
Mecmua-i Ebüzziya
Mecmua-i Muahedât
Memurîn
Millî Tetebbular Mecmuası
Mizan ül Hukuk
Muahede
Muhafız-ı Ticaret
Musavver Malûmât
Musavver Muhit
Müdafaa-i Maliyye ve İktisâdiyye
Müdafaa-i Milliyye
Mülkiye Mecmuası
Orman ve Maâdin Mecmuası

Orman ve Maâdin ve Zıraat Mecmuası
Orman ve Maâdin ve Zıraat ve Baytar Mecmuası
Osmanlı Meziyyet-i İktisâdiyyât Mecmuası
Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi
Osmanlı Zıraat ve Ticareti
Resimli Kitap
Sabah
Samsun Ticaret Odası Gazetesi
Sanayi
Sebillürreşad
Serbest Fikir
Servet-i Fünûn
Sırat-ı Müstakîm
Simsar
Sosyalist
Şura-i Ümmet
Takib ve Tenkid
Takvim-i Vakayi
Talebe Defteri
Tanin
Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
Tasvir-i Efkâr
Tercüman-ı Hakikât
Ticaret Layihaları Mecmuası
Ticaret Mekteb-i Alîsi Mecmuası
Ticaret ve Sanayi Gazetesi
Ticaret ve Zıraat Nezareti Mecmuası
Ticaret-i Umumiyye Mecmuası
Turan
Tüccar Gazetesi
Türk Yurdu
Umur-ı Nafıa ve Zıraat Gazetesi
Ulum-u İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmuası
Ulum-u Siyasiyye ve İktisâdiyye Mecmuası
Vakit
Vazife
Vergi ve Arazi Mecmuası
Yeni Mecmua
Zıraat Gazetesi
Zıraat ve Sınaat Tercüme-i Fünûn Odaları Mecmuası

2. Yabancı Dilde Gazeteler, Süreli Yayınlar

Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient
Bulletin mensuel de statistique du Ministère des finances
Deutsche Levante Zeitung
La Gazette financière de l'Empire ottoman
Die Islamische Welt

Journal asiatique
Journal de Constantinople et des intérêt orientaux
Le Journal de la Chambre de commerce de Constantinople
Journal of the British Chamber of Commerce of Turkey and the Balkan States
Levant Trade Review
Der Neue Orient
La Pensée turque
Revue commerciale du Levant
Revue de Turquie: Questions économiques
Revue financière
Die Welt des Islams

3. Resmî Yayınlar, Raporlar, Nizamnameler

Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilîsi, Dersaadet; A. Sevincin Matbaası, 1333.

Almanya'da Yetiştirilecek Askerî ve Sivil Mühendisler, Talebeler, Fennî Memur, Usta ve Amelelere Nezaret Vazifesiyle Mükellef Olmak ve Berlin Sefaret-i Seniyyesine Merbut Bulunmak Üzere Teşkil Edilen Askerî Murahhaslığın Vezaifine ve Selahiyetine Dair Talimatnamedir, İstanbul; Matbaa-i Askeriyye, 1332.

Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilîsidir, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1331.

Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi, (Heyet-i Umumiyye Zabıtnamesi, Meclis-i İdare Raporu, Şirketin İki Senelik Bilanço ve Mizanları) İzmir; Keşişyan Matbaası, 1332.

Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi Nizamnamesi, İstanbul; Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331.

«1332 Senesi İttihat ve Terakki Fırkası Tarafından Şirketler Hesabâtını Tetkik Etmek Üzre İntihâb Edilen Encümen Tarafından Takdim Olunan Rapor,» *Tanin,* 15 Teşrin-i evvel 1332, s. 3; 16 Teşrin-i evvel 1332, s. 3.

1325 Senesi Asya ve Afrika-i Osmanî Zıraat İstatistiki, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1327. (Orman ve Maadin ve Zıraat Nezareti İstatistik İdaresi: 5)

Borsa Rehberi, İstanbul; Matbaa-i Ebüzziya, 1928. (İstanbul Esham ve Tahvilat-Kambiyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi Tarafından Tertip Edilmiştir)

Cemal, (Ticaret ve Zıraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü), *Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası ve Esbâb-ı Mucibesi,* İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1330.

Cemiyet-i Müteşebbise Nizamnamesi, Dersaadet; Becidyan Biraderler Matbaası, 1325.
Çeklere Dair Kanun-u Muvakkat, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1330.

«Çiftçiler Derneği'nin Nizamname-i Esasîsi,» *Çiftçiler Derneği Mecmuası,* yıl 1, sayı 1, 11 Eylül 1332, s. 13-16.

Darphane-i Millî 1921-1924 Sene-i Maliyeleri Darbiyyât ve Muâmelâtı Hakkında Maliye Vekâlet-i Celilesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor, İstanbul, 1925.

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nda Mukayyed Banker ve Tüccar ve Komisyoncuların Esâmisi, Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Matbaası, 1333.

Düstur, I. ve II. tertip

Düyun-u Umumiyye-i Osmaniyye İdaresi, *Memâlik-i Osmaniyye'de Evrâk-ı Nakdiyye Kıymetinin Tenezzüliyle Netâici Hakkında Muhtıra,* İstanbul; Düyun-u Umumiyye-i Osmaniyye Varidât-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, 1334.

Ecnebî Anonim ve Sermayesi Eshâma Münkasem Şirketler ile Ecnebî Sigorta Şirketleri Kanun-u Muvakkatı, İstanbul; Hukuk Matbaası, t.y.

Eshâm ve Tahvilât Borsası Nizamnamesi, İstanbul; Zelliç Matbaası, 1324.

Esnaflar Cemiyeti Nizamname-i Esasîsidir, (İstanbul), 1333.

Evkaf Bankası Kanunudur, İstanbul; Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, 1334.

Fabrikalar Kaleminin Vezâif-i Dahiliyyesi, İstanbul; Bahriye Matbaası, 1301.

Gümrüklerce Sıklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun ve Merbut Tarife-i Umumiyye, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1332.

Harb Kazançları Vergisi Hakkında Kararname, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1335.

Harb Kazançları Vergisi Hakkındaki Kararnamenin Suver-i Tatbikiyyesini Mübeyyin Talimatname, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1334.

Harb Kazançları Vergisi Kanun Layihası, İstanbul; Meclis-i Mebusan Matbaası, 1333.

İaşe-i Umumiyye Kanunu Layihası, İstanbul; Meclis-i Mebusan Matbaası, 1334.

İaşe-i Umumiyye Kararnamesi ve Suret-i Tatbikıyyesini Müş'ir Talimatname, İstanbul; Matbaa-i Askeriyye, 1333.

İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin İlgası Üzerine Ecânib Hakkında Olunacak Muameleye Dair Talimatname, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1330.

İsmail Rıfkı, *İtibâr-ı Zıraî ve Kooperatif Şirketleri Hakkında Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'da İcra Edilen Tetkikât Netâicini Hâvi Rapordur,* İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1331.

İstanbul Umum Binek ve Yük Arabacıları Cemiyeti, İstanbul; Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1327.

İstanbul Vilayeti Çırak Mekteplerinin Emr-i İdare ve Tedrisâtına Müteallik Talimatname ve Müfredat Programıdır, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1331.

İstihlâk-ı Millî Cemiyeti; Nizamname-i Esasî, İstanbul; İfham Matbaası, 1331.

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi Nizamnamesi, Dersaadet; Matbaa-i Askeriyye, 1332.

Kanunname-i Hümayûn-ı Ticaret-i Bahriyye, İstanbul; Tasvir-i Efkâr Gazetehanesi, 1280.

Kanunname-i Ticaret, İstanbul; Darüttıbaat ül-amire, 1265.

Karaman Millî Bankası Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilîsi, İstanbul; Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1331.

Kemal, «İttihat ve Terakki Umumî Kongresi'ne İstanbul'un Bir Sene Üç Aylık İaşesi Hakkında Takdim Olunan İzahatname,» *Tanin*, 7 Teşrin-i evvel 1916, s. 1-2; 8 Teşrin-i evvel, s. 2; 13 Teşrin-i evvel 1916, s. 3; 15 Teşrin-i evvel 1916, s. 2-3; 16 Teşrin-i evvel 1916, s. 3.

Konya Osmanlı İktisad-ı Millî Şirketinin Nizamname-i Dahilîsi, Konya; Konya Vilayet Matbaası, 1327.

Konya Ticaret-i Umumiyye Türk Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilîsi, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1332.

Maliye Nazırı Selanik Mebusu Cavit Beyefendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tab'ıyla Memâlik-i Osmaniyye'ye Neşr ve Tevzi'ine Hey'et-i Umumiyye'ce Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1327.

Maliye Nazırı Selânik Mebusu Cavit Beyefendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tab'ıyla Memâlik-i Osmaniyye'ye Neşr ve Tevzi'ine Hey'et-i Umumiyye'ce Karar Verilmiş Olan İkinci Nutuktur, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1327.

Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuasıdır, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1335.

Maliye Nezareti 333 Senesi Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuasıdır, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1336

Maliye Nezareti 334 Senesi Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuasıdır, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1337..

Millî Boğaziçi Anadolu Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilîsidir, İstanbul, 1333.

Millî Sultanahmed Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilîsidir, İstanbul, 1333.

Millî Şehzadebaşı Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilîsidir, İstanbul, 1333.

Mükellefiyet-i Zıraiyye Kanununun Tatbikatına Dair Nizamname, (İstanbul), (1332).

Müzakere-i Fünûn-ı Maliyye Cemiyeti Nizamname-i Harici ve Dahilîsi, İstanbul; Levant Herald Gazetesi Matbaası, 1324.

Niyazi Asım, *1336 Sene-i Maliyesi Darbiyyat ve Muâmelâtı Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor,* 2. sene, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1337.

Ordu-i Hümâyun ile Ahâlînin İaşesini Temin Zımnında Neşrolunan 10 Temmuz 332 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyyesine Ait Nizamname, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1332.

Osmanlı-Alman Mukavelât ve Muahedâtı, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1333.

Osmanlı Anonim Şirketleri Nizamname-i Dahilîsi Nümunesi, İstanbul; Hukuk Matbaası, 1333.

Osmanlı Çiftçiler Cemiyeti Nizamnamesi, İstanbul; İkramiyeli Matbaa, 1326.

Osmanlı Çiftçiler Derneği Nizamname-i Esasîsi, İstanbul; Evkaf Matbaası, 1335.

Osmanlı Gümrük Tarife-i Umumiyyesine Müteallik Kanun, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1332.

Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Meclis-i İdaresince 15 Nisan 1334/1918 Tarihinde Hissedârân Hey'et-i Umumiyyesine Arz Olunan Rapordur, İstanbul; Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334.

Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Nizamname-i Esasîsi, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1332.

Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Umum Müdürlüğü, *Müdüriyet-i Umumiyye'ce Meclis-i İdareye Arz Olunan Hususî Rapordur,* İstanbul; Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi, İstanbul; Tanin Matbaası, 1330.

Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti Nizamnamesi, Dersaadet; Keteon Bedrosyan Matbaası, 1329.

Paris Zıraat ve Fen ve Tıb Darülfünunlarından Mezun Sivas Mebusu Doktor Dagavaryan Efendi Tarafından Zıraat, Orman ve Maadinin Terakkisi Hakkında Meclis-i Mebusan'da İrad Eylediği Nutuk, İstanbul; Sabah Matbaası, 1327.

Rüsumât Salnamesi, Dersaadet; Ahmed İhsan ve Şürekası Matbuat Osmanlı Şirketi, 1330. (Birinci Defa Olarak 1330 Senesinde Neşrolunmuştur, Umur-ı Ticariyye Dairesi'nce Tertib Edilmiştir)

Sanayi'in Terakkisi Hakkında Kanun Lâyihası ile Esbâb-ı Mucibesi, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1325.

Salname-i Servet-i Fünûn, İstanbul; Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1327.

Ticaret ve Zıraat Nezareti, *Memâlik-i Osmaniyye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Dersaadet; Hukuk Matbaası, 1334.

Ticaret ve Zıraat Nezareti 1328, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1333. Yeni harflerle baskısı: *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, yayına hazırlayan: A. Gündüz Ökçün, Ankara; SBF Yayını, 1970.

Ticaret ve Zıraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyyesi, *Memâlik-i Osmaniyye'nin 1329 Senesine Mahsus Zıraat İstatistiğidir*, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1332.

Ticaret ve Zıraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyyesi, *Memâlik-i Osmaniyye'nin 1330 Senesine Mahsus Zıraat İstatistiğidir*, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye, 1335.

4. Kitaplar, Risaleler

Abdul'ahad Nuri, *Türkiye Seyr-i Sefâin İdaresi Tarihçesi*, İstanbul; Ahmet İhsan Matbaası, 1926.

A[bdullah] Battal, *Kazan Türkleri, Tarihi ve Siyasî Görüşleri*, İstanbul; Amedî Matbaası, 1925.

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif-i Kavâidî*, 1. cilt, Dersaadet; Matbaa-i Kader, 1328.

Abdülhâlik Midhat, *İlm-i İktisad*, İstanbul; Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328.

Akçuraoğlu Yusuf, *Muasır Avrupa'da Siyasî ve İctimaî Fikirler ve Fikrî Cereyanlar*, İstanbul; Yeni Matbaa, 1339.

Ahmed Cevad, *İktisatta İnkılâb: İstihlâk Teavün Şirketleri*, İstanbul; Matbaa-i Şems, 1330.

Ahmed Hamdi, *Fabrikacılık*, İstanbul; Necm-i İstikbâl Matbaası, 1335.

Ahmed Nusret, *İmtiyazât-ı Ecnebiyye yahut Uhûd-i Atîka*, İstanbul; Matbaa-i Jirayır-Keteon, 1325.

Ahmed İhsan, *İlm-i Servet*, İstanbul; Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1307.

Ahmed Mithat, *Ekonomi Politik*, İstanbul; Kırkanbar Matbaası, 1296.

—————, *Hall ül-Ukâd*, İstanbul; Tercüman-ı Hakikât Matbaası, 1307.

Ahmed Reşid Paşa, *Hukuk-ı Ticaret*, 1. kitap, İstanbul; Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası, 1311; 2. kitap, 1312; 3. kitap, 1312; 4. kitap, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1316.

Behiç, *Mükellefiyet-i Askeriyye Kanun-u Muvakkatının İzahı*, İstanbul; Matbaa i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331.

1740 Kapitülasyonu, İstanbul; Necm-i İstikbâl Matbaası, 1329.

Bizde Mavunalar ve Mavunacılık, 1. kitap, İstanbul; Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339; 2. kitap, İstanbul; İkdam Matbaası, 1340. (İstanbul Umum Mavunacı ve Salapuryacı Esnafı Cemiyeti neşriyatı)

Dr. A. Dagavaryan, *Bicare Çiftçilerimiz Hakkında*, İstanbul; Tanin Matbaası, 1325.

Fazıl, *İlm-i İktisad*, İstanbul; Hukuk Matbaası, 1330.

Fazlı Necib Selânikli, *Sanayi-i Cesime*, İstanbul; Mihran Matbaası, 1303.

Dr. Arhangelos Gavrili, *Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdad Demiryolu Şirket-i Osmaniyyesi İdaresinin İçyüzü*, İstanbul; Mahmud Bey Matbaası, 1327.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyyede Tarih-i İktisadî Nasıl Olmalıdır?* İstanbul; İkdam Matbaası, 1328.

Charles Gide, *İlm-i İktisad*, ter: Hamid, Hasan Tahsin, Zühdi, 1. cilt, İstanbul; Kanaat Matbaası, 1330; 2. cilt, (İstanbul); 3. cilt, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1335; 4. kitap, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1334.

Halil Cemalettin ve Hırant Asadır, *Ecânibin Memâlik-i Osmaniyye'de Haiz Oldukları İmtiyazât-ı Adliyye*, İstanbul; Hukuk Matbaası, 1331.

Hamid, *Malumât-ı Ticariyye*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1325.

Hasan Ferid, *Nakid ve İtibar-ı Mâlî*, 1. kitap: Meskûkât, İstanbul; Hukuk Matbaası, 1330; 2. cild; Evrâk-ı Nakdiyye, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1334; 3. cilt; Bankacılık, İstanbul, Matbaa-i Âmire 1334.

Otto Hübner, *Ekonomi Tercümesi Fenn-i İdare,* ter: Mehmed Midhat, İstanbul; Cemiyet-i İlmiyye Matbaası, 1286.

Hamayak Hüsrevyan, *Kapitülasyonlar,* İstanbul; Kanaat Matbaası, 1331.

Hüseyin Rıfat, *Aydın Vilayeti 1330 Sene-i Maliyesi Ticaret Rehberi,* 1914.

İsmail Hakkı, *Beledî Bankalar Hakkında İstişaremiz,* İstanbul; Asır Matbaası, 1324.

K. D., *Kapitülasyonlar,* İstanbul; Sancakcıyan Matbaası, 1329.

Kâzım Nami, *İş Ordusu,* İstanbul; Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1332.

Mahmud Esad İbn-i Emin Seydişehrî, *İktisad,* Kısm-ı evvel, cüz-i evvel, İstanbul; Cemâl Efendi Matbaası, 1318; Kısm-ı evvel, cüz-i sânî, İstanbul; Hilâl Matbaası, 1326; Kısm-ı sâlis, İstanbul, Matbaa-i Hayriyye, 1325.

Mahmud Hayri Kahvecibaşızade, *Mebâdî-i İlm-i Servet-i Milel,* İstanbul; Mahmud Bey Matbaası, 1317.

Mehdi Fraşenli, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikât-ı Hâzırası,* Samsun; Matbaa-i Cemil, 1325.

Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad,* 1. kitap, İstanbul; Karabet Matbaası, 1315; 2. kitap, İstanbul; Mihran Matbaası, 1315; 3. kitap, İstanbul; Karabet Matbaası, 1316; 4. kitap, İstanbul; Alem Matbaası, 1317.

——————, *İhsâiyyat,* 1. cilt, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1325.

Mehmed Ekrem Sokulluzade, *Fenn-i Servet,* İstanbul; Asır Matbaası, 1316.

Mehmed Memduh İbnürrefet, *Kapitülasyon yahut Memâlik-i Osmaniyye'de Ecnebîlerin Haiz Olduğu İmtiyâzât,* İstanbul; Matbaa-i Ahmed İhsan, 1327.

Mehmed Süleyman Avanzade, *Alman Usulü Ticaret ve Servet,* İstanbul; Orhaniye Matbaası, 1335.

[Mikael Portakal Paşa], *İlm-i Usûl-i Mâliyye,* İstanbul; Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne Matbaası, 1301.

Musa Akyiğitzade, *İktisad yahut İlm-i Servet; Azade-i Ticaret ve Usul-i Himaye,* İstanbul; Karabet Matbaası, 1314.

——————, *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisad,* İstanbul; Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1316.

M[uslihiddin] Adil, *İktisad Dersleri,* Selânik; Zeman Matbaası, 1328.

Mustafa Suphi, *Vazife-i Temdîn,* İstanbul; Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1328.

Münif Paşa, *İlm-i Servet,* İstanbul; Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1302.

Nail, *Fenn-i Usul-i Mâliye,* İstanbul; Cıhan Matbaası, 1329.

Nuri, *Mebâhis-i İlm-i Servet,* İstanbul; Mahmud Bey Matbaası, 1299.

Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri,* İstanbul; Heşremaneti Matbaası, 1927.

——————, *Mecell-i Umur-ı Belediyye,* 1. cilt, İstanbul; Matbaa-i Osmaniyye. 1338.

Parvus, *Türkiye'nin Can Damarı: Devlet-i Osmaniyyenin Borçları ve Islâhı,* İstanbul: Şems Matbaası, 1330.

K. Pastırmacıyan, *Anadoli-i Şarkî Şimendifer Mes'elesi,* İstanbul; Araks Matbaası, 1328.

Sakızlı Ohannes, *Mebâdî-i İlm-i Servet-i Milel,* İstanbul; Mihran Matbaası, 1297.

Salih Zeki ve Mehmed Refet, *Nevsâl-i Zıraat ve Ticaret,* İstanbul; Mahmud Bey Matbaası, 1330.

Sanayi ve Ticaret ve Zıraatın Lüzum-u Teşviki, İstanbul; Matbaa-i Ebüzziya, 1328.

Jean Baptiste Say, *İlm-i Tedbir-i Menzil,* ter: Sahak, İstanbul; Mühendisoğlu Tabıhanesi, 1268.

Süleyman Sudi, *Defter-i Muktasid,* 3 cilt, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1306-1307.

Tevfik Tarık, *Ticaret-i Berriyye Kanunu ve Usul-ı Muhakeme-i Ticaret,* İstanbul, 1329.

Vahid, *Bazı Istılahât-ı Mühimme-i Sınaiyye Hakkında Mutalaât,* İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1331.

M. Zeki, *Köylülerimiz Niçin Zengin Olmuyor,* İstanbul; İctihad Matbaası, 1330.

5. Makaleler

A. Midhat, «Meslekî Zümreler ve Ahlâkî Hayat,» *Yeni Mecmua,* cilt 3, sayı 65, 17 Teşrin-i evvel 1918, s. 258-259.

A.R. Salim, «Türkiye'de Ecnebî Şirketleri,» *İstişare,* no: 7, 23 Teşrin-i evvel 1324, s. 320-325.

Abdi Tevfik, «Tedâvülü Tahdid Eden Avâmil,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 1, sayı 24, 27 Kânun-u evvel 1333, s. 373-377.

Abdullah Cevdet, «İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti,» *İctihad,* sene 4, no: 68, 30 Mayıs 1329, s. 1477-1478.

Ahmed Cevat, «İhtikâra Karşı: Teavün-Kooperasyon,» *Sabah,* 16 Mayıs 1917, s. 3.

————————, «Kooperatif Heyet-i İttihadiyyesi,» *Vakit,* 11 Mart 1918, s. 2.

————————, «Kooperatif Şirketleri,» *Türk Yurdu,* yıl 6, cilt 12, sayı 12, 2 Ağustos 1333, s. 181-184; yıl 7, cilt 14, sayı 11, 15 Ağustos 1334, s. 351-355.

————————, «Küçük Dostlarıma İktisadî Kıraatlar: Ortaklık,» *Talebe Defteri,* sene 1, no: 9, 12 Eylül 1329, s. 131-132; no: 10, 26 Eylül 1329, s. 147-149; no: 11, 10 Teşrin-i evvel 1329, s. 163-165; no: 12, 24 Teşrin-i evvel 1329, s. 179-181; no: 13, 7 Teşrin-i sânî 1329, s. 195-196; no: 14, 21 Teşrin-i sânî 1329, s. 218-219.

————————, «Maişet Derdine Karşı Kooperatifler Çaresi,» *Vakit,* 21 Şubat 1918, s. 1.

————————, «Mekteplerde Arttırma Sandıkları,» *Talebe Defteri,* sene 1, no: 26, 8 Mayıs 1330, s. 417-418.

————————, «Teavün: Kooperatif Şirketleri - Hariçte ve Bizde,» *Nevsâl-i Millî,* İstanbul; Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1330, s. 334-342.

Ahmed Emin, «İktisad Nezareti,» *Vakit,* 18 Mart 1918, s. 1.

————————, «İaşe İşlerinin Tanzimi,» *Sabah,* 30 Ağustos 1917, s. 1.

————————, «İaşe-i Umumiyye Kararnamesi,» *Sabah,* 21 Ağustos 1917, s. 1.

Ahmed Hamdi, «Siyaset-i Maliyye: Harb ve Evrâk-ı Nakdiyye -2-,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 2, sayı 11/35, 14 Mart 1918, s. 170-174.

Ahmed Hamdi, «Türk Tacir Olabilir mi?» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 2, sayı 28, 24 Kânun-u sânî 1334, s. 60-64.

————————' «Umur-ı İktisadiyye Nezareti,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 2, sayı 12/36, 21 Mart 1334, s. 190-194.

Ahmed Muhittin, «Millî İktisad-Bu, En Mübrem ve En Acil Vazifemizdir,» *İslâm Mecmuası*, yıl 2, sayı 37, 24 Eylül 1331, s. 796-800.

————————, «Millî İktisad-Dahilî İstimâr,» *İslâm Mecmuası*, yıl 3, sayı 50, 12 Kânu-n sânî 1332, s. 1007-1010; sayı 51, 26 Kânun-u sânî 1332, s. 1022-1024.

————————, «Millî Sermaye-Millî Sermaye Teşkilatı, » *İslâm Mecmuası*, yıl 2, sayı 33, 29 Temmuz 1331, s. 729-734; sayı 36, 10 Eylül 1331, s. 780-782.

Akçuraoğlu Yusuf, «1329 Senesinde Türk Dünyası,» *Türk Yurdu*, yıl 3, cilt 6, sayı 3, 3 Nisan 1330, s. 2101-2103.

————————, «İktisad,» *Türk Yurdu*, yıl 6, cilt 12, sayı 12, 2 Ağustos 1333, s. 179-181.

————————, «Türklük,» *Altın Armağan —2— Türk Kardeşlerimize*, İstanbul, 1328, s. 53-56.

Ali Muhtar, «Bir Muadele-i İktisadiyye : Yerli Esnaf Avrupa Mallarına Nasıl Rekabet Edebilir,» *Bilgi Mecmuası*, sayı 7, Haziran 1330, s.

Aynîzade Hasan Tahsin, «Avrupa'da Usül-i Himaye Hareketlerinin Menşeleri,» *Mül-kiye*, cilt 1, no: 4, 1 Mayıs 1325, s. 15-21.

————————,«Gümrük Tarifeleri,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 1, 8 Şubat 1331, s. 3-5.

————————, «Ticaret Şirketleri ve Menâfi-i İktisadiyye,» *Beyan ül Hakk*, sene 1, adet 5, 30 Teşrin-i evvel 1324, s. 100-101.

M. Bazbazyan, «Mesâil-i Maliyye ve İktisadiyye: Anonim Şirketleri,» *Resimli Kitap*, no: 6, Mart 1325, s. 539-545.

C., «Memurîn Şirketi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 17, 9 Haziran 1332, s. 1-2.

——, «Türkiye'de Ecnebî Ticaret Odaları,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 44-48 8 Mart 1333, s. 9-13.

Cemal, «Harpten Sulhe Geçerken,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 58, 21 Haziran 1333, s. 1-4.

————, «Zıraat İştirakleri,» *Orman ve Maadin ve Zıraat ve Baytar Mecmuası*, sene 2, adet 10, 31 Ağustos 1327, s. 764-805.

Elbarez, «Kooperatif Şirketleri,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 2, 15 Şubat 1331, s. 3-6; sayı 6, 12 Mart 1332, s. 3-5.

Ethem Nejat, «Galata Borsası,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 1, no: 39, 27 Kânun-u sânî 1323, s. 569-571.

———, «İş Adamı,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 4, no: 35, 11 Eylül 1327, s. 559-562.

———, «Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 3, no: 16, 14 Kânun-u sânî 1325, s. 252-255.

———, «Ruh-ı Ticaret,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 1, no: 41, 10 Şubat 1324, s. 203-204.

———, «Zengin Olmanın Yolu,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 1, no: 49, 6 Nisan 1324, s. 729-732.

F. K., «Sanayi İstatistiki,» *Sanayi*, sayı 10, 15 Şubat 1332, s. 7-8.

Faik, «Esnaf İçin Terakki Yolları,» *Halka Doğru*, yıl 1, sayı 29-30, 24 Teşrin-i evvel 1329, s. 229-232; sayı 32, 14 Teşrin-i sânî 1329, s. 245-248; sayı 34, 28 Teşrin-i sânî 139, s. 262 264; sayı 36, 2 Kânun-u evvel 1329, s. 277-280; sayı 40, 9 Kânun-u sânî 1329, s. 315-317; sayı 42, 23 Kânun-u sânî 1329, s. 330-332; sayı 44, 6 Şubat 1329, s. 346-348.

Ferit, «Bankalar,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 44-48, 8 Mart 1333, s. 17-37.

———, «Kambiyo Komisyonu,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 51, 5 Nisan 1333, s. 1-5.

G[alip] Haldun, «Ecnebî Sermayesi ve Bizim Teşebbüsâtımız.» *İctihad*, sene 3, no: 48, 1 Haziran 1328, s. 11111-1113.

———, «Mamulât-ı Dahiliyyeyi Himaye,» *İctihad*, sene 3, no: 50, 1 Temmuz 1328, s. 1128-1131.

———, «Tasarruf ve İktisadın Ehemmiyeti,» *İctihad*, sene 3, no: 43, 15 Mart 1328, s. 1031-1033; no: 46, 1 Mayıs 1328, s. 1079-1083.

Hüseyin Kâzım Kadri, «Zıraatımız ve Ahâlîmiz,» *İctihad*, sene 3, no: 39, 15 Kânun-u sânî 1327, s. 967-980.

İbrahim İhsan, «Ticaret Kanunnâmemiz,» *İstişare*, no: 19, 21 Kânun-u sânî 1324, s. 865-869.

İbrahim Ethem, «Memleketimizde Ecnebî Şirketleri ve Mevki-i Kanuniyyeleri,» *Mizan ül-Hukuk*, sene 2, sayı 15, 24 Uisan 1326, s. 225-228.

İbrahim Pertev, «Beylik Fabrikalarda Amele Yövmiyeleri'» *Sanayi*, sayı 42, 31 Kanun-u evvel 1334, s. 196-197.

——————, «Fikrimiz ve Programımız,» *Sanayi*, sayı 8, 15 Kanun-u evvel 1332, s. 1-3.

——————, «Memleketimizde Sınaat ve İşçilik Meselesi,» *Sanayi*, sayı 10, 15 Şubat 1332, s. 5-7.

——————, «Sanayi Meselesi Etrafında Hükûmet İşleri-Zıraat ve Ticaret Nezareti'mizin Mühim Bir Eseri: Sanayi İstatistiki,» *Sanayi*, sayı 27, 28 Şubat 1334, s. 1-3; sayı 28, 1 Mart 1334, s. 1-4; sayı 29, 31 Mart 1334, s. 17-19;sayı 32, 15 Mayıs 1334, s. 66-67p sayı 33, 31 Mayıs 1334, s. 78-79; sayı 35, 31 Haziran 1334, s. 98-99; sayı 39, 31 Ağustos 1334, s. 142-143; sayı 45, 31 Mart 1335, s. 6-7.

İhsan Abidin, «İstihsalât-ı Milliyyeyi Arttırmak Meselesi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 54, 3 Mayıs 1333, s. 3-5; sayı 55, 10 Mayıs 1333, s. 1-4; sayı 56, 24 Mayıs 1333, s. 3-5; sayı 61, 2 Ağustos 1333, s. 6-7.

İnegöllüoğlu M., «Türkiye'de Devlet Bankası Meselesi,» *Ulum-ı Siyasiyye ve İktisadiyye Mecmuası*, sene 1, no: 1, 1 Nisan 1334, s. 57-71.

İskilipli Mehmed Atıf, «Hiref ve Sanayi,» *Beyan ül Hakk*, sene 4, adet 128, 5 Eylül 1327, s. 2311-2314.

——————, «Kesb, Ticaret-i Berriyye ve Bahriyye, San'at Zıraat, Mühendislik, Seyahat,» *Beyan ül Hakk*, sene 4, adet 127, 29 Ağustos 1327, s. 2300-2301.

——————, «Menâfi-i Arz ve Seyahat,» *Beyan ül Hakk*, sene 4, adet 129, 19 Eylül 1327, s. 2231-2234.

İsmail Hakkı, «Ahlâk ve Meslek,» *Sanayi*, sene 5, sayı 40, 30 Eylül 1334, s. 158-159.

İsmail Safa, «Ticaret-i Umumiyye: Serbestî-i Ticaret ve Usul-i Himaye,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 2, no: 26, 9 Teşrin-i sânî 1324, s. 413-416; no: 27, 18 Teşrin-i sânî 1324, s. 429-432; no: 28, 23 Teşrin-i sânî 1324, s. 445-448; no: 30, 22 Şubat 1324, s. 470-72.

Reinhard Junge, «Türkiye'nin İktisaden Terakkisi Sistemi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 1, 19 Mayıs 133, s. 1-4.

Karamanîzade, «İktisadiyyat: Zıraat Alayları,» *Takib ve Tenkid*, sene 1, no: 1, 6 Mart 1330, s. 2-6; no: 2, 20 Mart 1330, s. 26-28.

Kautes, «İstihsalât-ı Milliyyeyi Arttırmak Meselesi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 57, 7 Haziran 1333, s. 1-4.

Kâzım Şinasi, «Harb Zenginleri,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 38, 4 Nisan 1918, s. 237.

————————, «İzdivaç İlanları,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 38, 4 Nisan 1918, s. 237-238.

Konstantin Efendi, «Gümrük Rüsumu,» *İstişare,* no: 18, 14 Kânun-u sânî 1324, s. 817-823; no: 20, 28 Kânun-u sânî 1324, s. 916-922; no: 21 5 Şubat 1325, s. 978-986; no: 24, 6 Şubat 1324, s. 1120-1124.

Köprülüzade Mehmed Fuad, «Millî Vazife,» *Tanin,* 13 Mayıs 1918, s. 3.

M., «Kadın Tüccarlar Pazarında,» *Vakit,* 11 Kânun-u sânî 1918, s. 2.

——, «Ticaret Şirketleri,» *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası,* sene 2, cilt 2, no: 6-9/18-21, Haziran-Eylül 1326, s. 767-847; sayı 10/22 Teşrin-i evvel 1326, s. 867-966; cilt 3, sayı 11/23, Teşrin-i sânî 1326, s. 993-1012

M. C., «İktisadî Siyaset,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 1, cilt 1, sayı 24, 27 Kanun-u evvel 1333, s. 369-372; sene 2, sayı 1/25, 3 Kanun-u sânî 1334, s. 2-4; sayı 2/26, 10 Kanun-u sânî 134, s. 17-19.

————, «Kambiyo ve Kambiyo Ticareti,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sene 1, cilt 1, sayı 4, 1 Mayıs 1333, s. 49-53.

————, «Millî Ticaret,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası,* sayı 8, 1 Temmuz 1333, s. 113-116; sayı 9, 16 Temmuz 1333, s. 129-131.

Manastırlı İsmail Hakkı, «Kesb ve Ticaret ve Tesis-i Sanayi'in Nazır-ı İslâmiyyet Mergubiyyeti,» *Sırat-ı Müstakim,* cilt 2, no: 46, 9 Temmuz 1325, s. 305-306; no: 47, 16 Temmuz 1325, s. 323-324; no: 50, 6 Ağustos 1325, s. 369-370.

Mehmed Asım, «İktisadî İnzibat,» *Vakit,* 14 Eylül 1918, s. 1.

Mehmed Cavid, «Ecnebî Sermayeleri —2—,» *Sabah,* 15 Teşrin-i evvel 1908, s. 1.

————————, «Mebâhis-i İktisadiyye: Şirketlerin Hakk-ı Tasarrufu: Şahsiyyet-i Maneviyye,» *Musavver Muhit,* cilt 1, no: 6, 27 Teşrin-i sânî 1324, s. 92-94.

————————, «Menleketimizin Vesâit-i Serveti,» *Mülkiye,* sayı 1, Şubat 1324, s. 26-29.

————————, «Neşriyât ve Vakayi-i İktisadiyye,» *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası,* sene 1, sayı 2, 10 Kanun-u sânî 1324, s. 269-276.

————————, «Ticaret Odaları,» *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye,* cilt 1, no: 2, 15 Kânun-u sânî 1324, s. 198-232.

Mehmed Vehbi, «Memleketimizde Ticaret ve Sanayi Şirketlerinin Vaziyeti,» *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası,* 1341, no: 1, Kânun-u sânî, s. 656.

Mehmed Zeki, «Ahval-i Harbiyye Muacehesinde İktisadiyyat,» *İctihad,* sene 5, no: 24 Temmuz 1330, s. 304-306.

——————, «Mülkiyet ve Etrafındaki Mesâil-i Mühimme -1-,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 36, 1 Kânun-u evvel 1332, s. 4-6.

——————, «Sahife-i Tenkid: İktisadda İnkılâb - Muharriri: Ahmed Cevat,» *İctihad,* sene 5, no: , 26 Haziran 1330, s. 230-233.

——————, «Sanayii İnkişaf Ettirmenin Yolları,» *İctihad,* sene 5, sayı , 3 Temmuz 1330, s. 249-351.

——————, «Vücub-ı Tasarruf,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 10, 12 Nisan 1332, s. 6-7.

Muhittin, «İktisadî Hasbıhal: En Büyük Eksiğimiz -1-,» *Halka Doğru,* yıl 1, sayı 6, 12 Mayıs 1329, s. 46-48.

——————, «İktisadî Hasbıhal: -2- Millî Himaye,» *Halka Doğru,* yıl 1, sayı 7, 23 Mayıs 1329, s. 53-56.

——————, «İktisadî Hasbıhal -3- İmece Şirketleri,» *Halka Doğru,* yıl 1, sayı 9, 6 Haziran 1329, s. 69-70.

Mustafa Suphi, «Borsalar Hakkında,» *Hak Gazetesi,* no: 29, 11 Nisan 1912, s. 1.

——————, «İcmâl-i İktisadîmiz,» *Hak Gazetesi,* no: 15, 28 Mart 1912, s. 1.

——————, «İcmâl-i İktisadiyyemize Dâir,» Hak Gazetesi, no: 22, 4 Nisan 1912, s. 1.

——————, «Köylülerin İtibârı,» *Hak Gazetesi,* no: 43, 25 Nisan 1912, s. 1.

——————, «Siyaset-i Mâliyemiz,» *Hak Gazetesi,* no: 65, 17 Mayıs 1912, s. 1.

——————, «Sosyalizm Cereyanları,» *Hak Gazetesi,* no: 50, 2 Mayıs 1912, s. 1.

——————, «Tesaî Cemiyetleri-Sociétés coopératives,» *İctihad,* sene 3, sayı 45, 15 Nisan 1328, s. 1063-1067.

——————, «'Türklük'ün İstikametleri,» *Nevsâl-i Millî,* İstanbul; Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1330, s. 194-210.

————————, «Yangın Yerleri Nasıl İmar Olunacak,» *Hak Gazetesi,* 19 Haziran 1912, no: 98, s. 1.

————————, «Yüzelli Bin Muhacır,» *Vazife,* sene 1, no: 9, 25 Mart 1913, s. 1.

M[ustafa] Zühtü, «Geçen Yılda Millî İstihsal,» *Türk Yurdu,* yıl 5, cilt 10, sayı 2, 24 Mart 1332, s. 18-21; sayı 3, 7 Nisan 1332, s. 35-40.

————————, «İhtiyac-ı Adî ve Spekülasyon Ticareti,» *Ticaret Mekteb-i Alîsi Mecmuası,* sene 1, sayı 1, Teşrin-i sânî 1333, s. 10-32.

————————, «İktisad Yılı,» *Türk Yurdu,* yıl 5, cilt 10, sayı 1, 10 Mart 1332, s. 8-11.

————————, «İktisad Yılı,» *Türk Yurdu,* yıl 6, cilt 12, sayı 4, 12 Nisan 1333, s. 51-53.

————————, «İktisad-ı Millî,» *Türk Yurdu,* yıl 4, cilt 8, sayı 6, 21 Mayıs 1332, s. 2616-2617.

Müşfik Selâmi, «Petrol-Hazineye Temin Edilebileceği Varidât,» *Ulum-ı Siyasiyye ve İktisadiyye Mecmuası,* sene 1, no: 1, Nisan 1334, s. 72-83.

Nazgizade Mehmed Hilmi, «Devlet Fabrikacı Olur mu?» *Tercüman-ı Hakikât* 21 Ağustos 1908, s. 1-2.

Necmettin Sâdık, «Ahlâk ve İktisad,» *Vakit,* 30 Teşrin-i evvel 1917, s. 1.

————————, «Memurîn Kooperatifleri,» *Vakit,* 28 Temmuz 1918, s. 1.

————————, «Umumî Ahlâk, Meslekî Ahlâk,» *Yeni Mecmua,* cilt 1, sayı 25, 27 Kânun-u evvel 1917, s. 496-498.

Orhan Mithat, «Düstur-ı Hayat ve Servet: Servet Nasıl Elde Edilir,» *Musavver Malûmât,* sene 1, nümero 23, 17 Temmuz 1330, s. 353-354; nümero 24, 24 Temmuz 1330, s. 369-370.

Parvus, «127 Senesinin Ahvâl-i Mâliyyesine Bir Nazar,» *Türk Yurdu,* yıl 1, sayı 13, 3 Mayıs 1328, s. 394-402.

————————, «Bir Aylık İktisadî ve Mâlî Hadiseler: Maliye-Ticaret-Zıraat-Pereire Bankası İstikrazı-Galata Borsası-Neşriyat,» *Bilgi Mecmuası,* sayı 3, Kânun-u sânî 1329, s. 324-338..

————————, «Bir Lüzum-ı Acil,» *Tanin,* 15 Teşrin-i sânî 1911, s. 4.

————————, «Bütçe ve Maarif Meselesi,» *Tanin,* 19 Eylül 1911, s. 1.

———————, «Devlet ve Millet,» *Türk Yurdu,* yıl 2, sayı 3, 15 Teşrin-i sânî 1328, s. 83-86.

———————, «Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu,» *Türk Yurdu,* yıl 1, sayı 19, 26 Temmuz 1328, s. 587-591.

———————, «Ev Sahipleri Bankası,» *Tanin,* 21 Ağustos 1911, s. 3-4.

———————, «Fikr-i Teşebbüs,» *Tanin,* 31 Ağustos 1911, s. 4.

———————, «Harb ve Umur-ı Mâliyye,» *Tanin,* 8 Teşrin-i sânî 1911, s. 2.

———————, «İktisada Dair,» *Türk Yurdu,* yıl 1, sayı 18, 12 Temmuz 1328, s. 564-567.

———————, «İktisadiyyat,» *İctihad,* 3 Nisan 1330, s. 2266-2267.

———————, «İktisadiyyat: Maliye, Sanayi, Zıraat,» *İctihad* 26 Kânun-u evvel 1329, s. 1912-1913.

———————, «İktisadiyyat: Maliye, Sanayi, Zıraat - Tütün Rejisi İmtiyazı ve Meclis-i Mebusan,» *İctihad,* 20 Şubat 1329, s. 2118-2119.

———————, «İktisadiyyat ve Maliyyat: Demiryolları ve Arazi Fiyatı,» *İctihad,* 9 Kânun-u sânî 1329, s. 1968-1969.

———————, «İktisadiyyat ve Maliyyat: Rehine Müstenid İtibâr ve Türkiye'nin Servet-i Arzîsi, Şirket-i Hayriyye,» *İctihad,* 14 Kânun-u evvel 1329, s. 1882-1883.

———————, «İstanbul Evlerinin Suret-i İnşası,» *Tanin,* 12 Ağustos 1911, s. 3.

———————, «İş İşten Geçmeden Gözünüzü Açınız!» *Türk Yurdu,* yıl 2, sayı 12, Mart 1329, s. 360-367.

———————, «İtalya ile İktisadî Muharebe,» *Tanin,* 9 Teşrin-i evvel 1911, s. 3; 11 Teşrin-i evvel 1911, s. 3; 21 Teşrin-i evvel 1911, s. 2-3.

———————, «Köylü ve Devlet,» *Türk Yurdu,* yıl 3, sayı 9, 7 Kânun-u sânî 1329, s. 1124-1129; sayı 10, 21 Kânun-u sânî 1329, s. 1158-1162.

———————, «Köylüler ve Devlet,» *Türk Yurdu,* yıl 1, sayı 9, 9 Mart 1328, s. 262-268; aynı yazı *İctihad*'da da yayınlanmıştır: sayı 43, 10 Mart 1328, s. 1033-1036.

———————, «Malî Tehlikeler,» *Türk Yurdu,* yıl 2, sayı 5, 13 Kânun-u evvel 1328, s. 148-153.

———————, «Memâlik-i Ecnebiyyede Harb Vergileri,» *Tanin,* 13 Teşrin-i sânî 1911, s. 2-3..

———————, «Memleketimizde İtalyan Postahaneleri,» *Tanin*, 3 Teşrin-i evvel 1911, s. 4.

———————, «Muharebe ve Avrupa Ticareti,» *Tanin*, 7 Teşrin-i evvel 1911, s. 3-4.

———————, «Muharebe ve Sulh İhtimalâtı,» *Tanin*, 28 Teşrin-i evvel 1911, s. 3

———————, «Türk Gençlerine Mektup -1-,» *Türk Yurdu*, yıl 2, sayı 17, 30 Mayıs 1329, s. 571-574.

———————, «Türk Gençlerine Mektup -2- İstanbul'un Mukadderâtı,» *Türk Yurdu*, yıl 2, sayı 21, 25 Temmuz 1329, s. 723-727.

———————, «Türk İli, Maliyeni Gözet,» *Türk Yurdu*, yıl 2, sayı 15, 2 Mayıs 1329, s. 485-490.

———————, «Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır,» *Türk Yurdu*, yıl 1, sayı 16, 14 Haziran 1328, s. 476-484; sayı 17, 20 Haziran 1328, s. 523-530

———————, «Türkiye için Bazı Hakikâtler,» *Nevsâl-i Millî*, İstanbul; Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1330, s. 249-250.

———————, «Türkiye İçin Malî Esaretten Kurtuluş Yolları,» *Bilgi Mecmuası*, sayı 5, Şubat 1329, s. 437-477.

———————, «Türkiye: Vaziyet-i Umumîsi ve Bütçe,» *Tanin*, 5 Eylül 1911, s. 1.

———————, «Türkiye'de Zıraatın İstikbâli,» *Türk Yurdu*, yıl 3, sayı 1, 19 Eylül 1329, s. 859-867.

———————, «Türkiye'nin Mâlî Esareti,» *Bilgi Mecmuası*, sayı 3, Kânun-u sânî 1329, s. 225-253.

———————, «Türkiye'ye Giren Altun,» *Tanin*, 14 Eylül 1911, s. 3.

———————, «Türklerin Ödünç Almaya Haklı Oldukları Bir Akçe,» *Türk Yurdu*, yıl 2, sayı 1, 18 Teşrin-i evvel 1328, s. 16-24.

———————, «Yeni İstanbul,» *Tanin*, 5 Ağustos 1911, s. 2.

Refik Halid, «Harb Zengini,» *Yeni Mecmua*, cilt 2, sayı 42, 2 Mayıs 1918, s. 41-42.

Reşad Sami, «Şirketler ve Faideleri,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 2, no: 18, 31 Ağustos 1324, s. 285-288.

S. Gündoğdu, «Müessesât ve Fabrikalarımızı Ziyaret: Yedikule İplik Fabrikası, Makriköy Bez Fabrikası,» *Sanayi*, sene 5, cilt 2, sayı 12/39, 31 Ağustos 1334, s. 143-145

S., «İktisadiyyat Mecmuası,» *Türk Yurdu,* yıl 5, cilt 9, sayı 13, 25 Şubat 1331, s. 204-207.

Said Hikmet, «Eşhas-ı Maneviyye-i Ecnebiyyenin Hal ve Mevki-i Hukukîsi,» *Ulum-ı Siyasiyye ve İktisadiyye Mecmuası,* sene 1, no: 1, Nisan 1334, s. 9-34; no: 2, Mayıs 1334, s. 127-159.

C. A. Schaefer, «İstahsalât-ı Milliyyeyi Arttırmak Meselesi,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 60, 26 Temmuz 1333, s. 1-2.

————————, «Petrol İnhisarı Meselesi,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 54, 3 Mayıs 1333, s. 1-3.

Selim Mizrahî, «Ticaret Nedir?» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* no: 1, 23 Nisan 1323, s. 12-15.

Sibuh İstipanyan, «Ecnebî Şirketleri ve Biz,» *Osmanlı Zıraat ve Ticaret Gazetesi,* sene 4, no: 10, 13 Kânun-u sânî 1326, s. 158-160.

Süleyman Sırrı, «Konya Ovası'nın İrvasından Şimdiye Değin İstihsal Olunan ve Bundan Sonra Husule Gelecek Olan Fevâid,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 44-48, 8 Mart 1333, s. 4-9.

Tekin Alp, «Adana Ovası'nın İrva ve Iskası,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 20, 30 Haziran 1332, s. 1-2.

————————, «Dahilî İstikraz Münasebetiyle İktisadî Hayat: İnkılâbın Son Perdesi,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 44, 16 Mayıs 1918, s. 358.

————————, «Ecnebî Sermayesine Karşı Siyaset-i İktisadiyyemiz,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 53, 26 Nisan 1333, s. 1-3.

————————, «Harb ve İktisad -1- Millî İktisad,» *Yeni Mecmua,* cilt 3, sayı 59, 29 Ağustos 1918, s. 133-134.

————————, «Harb Zamanında İstihsalât-ı Sınaiyyemiz,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 44-48, 8 Mart 1333, s. 37-40.

————————, «Harbden Sulha İntikal İktisadiyyatı -1- Devlet İktisadiyyatı,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 62, 16 Ağustos 1333, s. 1-3.

————————, «Harbden Sulha İntikal İktisadiyyatı -2-,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 3, sayı 63, 30 Ağustos 1333, s. 1-2.

————————, «İki Usul-ı İstismar,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 4, 7 Mart 1332, s. 1-2.

————————, «İktisadî İnkılâb,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 2, sayı 64, 14 Eylül 1333, s. 1-2.

————————, «İktisadî Teşkilât,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, sayı 52, 19 Nisan 1333, s. 1-2.

————————, «İktisadiyyat: Berlin-İstanbul Yolu,» *Türk Yurdu*, yıl 5, cilt 9, sayı 10, 14 Kânun-u sânî 1331, s. 153-156.

————————, «İktisadiyyat Meclisi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 38, 29 Kânun-u evvel 1332, s. 1-2.

————————, «İktisadiyyat Nezareti,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 3, sayı 68, 22 Teşrin-i sânî 1333, s. 1-3.

————————, «İstihsalât-ı Milliyyeyi Arttırmak Meselesi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 43, 1 Mart 1333, s. 1-2; yıl 2, sayı 49, 15 Mart 1333, s. 2-3; sayı 61, 2 Ağustos 133, s. 2.

————————, «İtibâr-ı Millî Bankası,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 40, 19 Kânun-u sânî 133, s. 1-2.

————————, «İttihat ve Terakki Fırkası'nın İktisadî Faaliyetleri -1-,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 30, 7 Teşrin-i evvel 1332, s. 1-2.

————————, «Kapitalizm Devresi Başlıyor,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 3, sayı 67, 8 Teşrin-i sânî 1333, s. 1-2.

————————, «Kitaplar ve Mecmualar,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 13, 12 Mayıs 1332, s. 5-6.

————————, «Konya Millî İktisat Bankası,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 24, 28 Temmuz 1332, s. 1-2.

————————, «Mecmuamızın Mesleği: Millî İktisada Doğru,» *İktisadiyyat Mecmuası*, cilt 1, sayı 1, 8 Şubat 1331, s. 1-2.

————————, «Memleketimizde Büyük Sanayi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 33, 3 Teşrin-i sânî 1332, s. 1-2.

————————, «Memleketimizde İş Bölümü,» *Yeni Mecmua*, cilt 1, sayı 6, 16 Ağustos 1917, s. 117-118.

————————, «Merkezî Avrupa ve Biz,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 22, 21 Temmuz 1332, s. 1-2.

————————, «Meskukât Meselesi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 3, 29 Şubat 1331, s. 1-3.

————————, «Millî İktisad,» *İslâm Mecmuası*, sayı 22, 12 Şubat 1330, s. 560-562.

—————, «Millî İktisada Doğru: Ticaret Muahedeleri -2- Türkiye-Almanya Ticaret Muahedesi,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 18, 16 Haziran 1332, s. 1-3; «-3-,» sayı 19, 23 Haziran 1332, s. 1-4.

—————, «Millî İktisada Doğru: Yeni Ticaret Muahedeleri -1-,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 16, 2 Haziran 1332, s. 1-2.

—————, «Tesanütçülük: Demokrasinin Gayesi,» *Yeni Mecmua,* cilt 3, sayı 56, 8 Ağustos 1918, s. 67-68.

—————, «Tesanütçülük: Harb ve İktisad -1- Memurîn ve Müstahdemînin Atîsi,» *Yeni Mecmua,* cilt 3, sayı 61, 12 Eylül 1918, s. 178-179.

—————, «Tesanütçülük: İctimaî Duygu,» *Yeni Mecmua,* cilt 3, sayı 55, 1 Ağustos 1918, s. 45-46.

—————, «Tesanütçülük: Zevâid Vergileri,» *Yeni Mecmua,* cilt 3, sayı 60, 5 Eylül 1918, s. 154-155.

—————, «Tesanütçülük ve Solidarizm,» *Yeni Mecmua,* cilt 1, sayı 26, 3 Kânun-u sânî 1917, s. 517-519.

—————, «Tesanütçülük-İctimaî Siyaset -2-,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 28, 17 Kânun-u sânî 1918, s. 21-23.

—————, «Tesanütçülük-İctimaî Siyaset -3-,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 30, 31 Kânun-u sânî 1918, s. 61-63.

—————, «Tesanütçülük -5- Yeni İstikâmet,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 37, 28 Mart 1918, s. 205-207.

—————, «Tesanütçülük -7- Harb Zenginleri Meselesi,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 42, 2 Mayıs 1918, s. 313-337.

—————, «Tesanütçülük -8- Tesanütçülüğün Gayesi,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 43, 9 Mayıs 1918, s. 335-337.

—————, «Tesanütçülük -9- İctimaî Siyaset İçin Bizde Zemin Müsait mi?» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 45, 23 Mayıs 1918, s. 363-364.

—————, «Tesanütçülük -10- Almanya'da İctimaî Faaliyet,» *Yeni Mecmua,* cilt 2, sayı 47, 6 Haziran 1918, s. 406-408.

—————, «Ticaret-i Hariciyyemiz,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 5, 14 Mart 1332, s. 1-2.

—————, «Ticaret Kanununun Tadil ve Islahı,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 37, 15 Kânun-u evvel 1332, s. 1-3.

—————, «Türk-Alman Münasebât-ı İktisadiyyesi,» *İktisadiyyat Mecmuası,* yıl 1, sayı 36, 1 Kânun-u evvel 1332, s. 3-4.

——————, «Türkiye'de Bankalar,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 34, 10 Teşrin-i sânî 1332, s. 1-2.

——————, «Tütün Meselesi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 2, 22 Şubat 1331, s. 1-3.

——————, «Yeni Gümrük Tarifesi,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 28, 15 Eylül 1332, s. 1-2.

——————, «Yeni İktisadî Müesseselerimiz -1-,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 6, 12 Mart 1332, s. 1-3.

——————, «Yeni İstikâmet İstikrazı,» *Yeni Mecmua*, cilt 2, sayı 40, 18 Nisan 1918, s. 263, 264.

——————, «Zıraat Bankası,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 9, 14 Nisan 1332, s. 1-2; sayı 10, 21 Nisan 1332, s. 1-2; sayı 11, 28 Nisan 1332, s. 1-2; sayı 12, 5 Mayıs 1332, s. 1-3; sayı 13, 12 Mayıs 1332, s. 1-3; sayı 15, 26 Mayıs 1332, s. 1-3.

Tevfik Nureddin, «Türk Esnafının Hâli,» *Yürk Yurdu*, cilt 1, 1327-1328; s. 42-47; 360-365.

Yunus Nadi, «İki Kanun Layihası,» *Tasvir-i Efkâr*, 8 Mart 1917, s. 1.

——————, «İktisadî Meslek,» *Tasvir-i Efkâr*, 18 Mayıs 1918, s. 1.

——————, İstikrazımız ve Zıraat Bankası,» *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, sene 2, sayı 7, 1332, s. 290-292.

——————, «Millî İktisadın İlk Esaslı Hatvesi,» *Tasvir-i Efkâr*, 11 Teşrin-i evvel 1916, s. 1; 12 Teşrin-i evvel 1916, s. 1; 16 Teşrin-i evvel 1916, s. 1.

——————, «Millî İstihlâk Kooperatifleri,» *Tasvir-i Efkâr*, 20 Mayıs 1917, s. 1.

——————, «Mühim Bir İktisadî Teşebbüs,» *Tasvir-i Efkâr*, 10 Mart 1917, s. 1.

——————, «Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası,» *Tasvir-i Efkâr*, 20 Kânun-u sânî 1917, s. 1.

Yusuf Kemal, «Cauwès'e Göre Millî İktisad,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 39, 12 Kânun-u sânî 1332, s. 2-5.

Z[inetullah] N[ûşirevan], «Osmanlı Türklerinde İktisadî Hareket,» *Türk Yurdu*, yıl 5, cilt 11, sayı 12, 2 Şubat 1332, s. 192.

Ziya Gökalp, «Halkçılık,» *Yeni Mecmua*, cilt 2, sayı 32, 14 Şubat 1918, s. 102-104.

——————, «İctimaî Mezhepler ve İctimaiyyat,» *Yeni Mecmua*, cilt 1, sayı 26, 2 Kânun-u sânî 1918, s. 501-503.

——————, «İctimaiyyat-İctimaî Nev'ler,» *İslâm Mecmuası*, sayı 20, 15 Kânun-u sânî 1330, s. 517-523.

——————, «İktisadî Vatanperverlik,» *Yeni Mecmua*, cilt 2, sayı 43, 9 Mayıs 1918, s. 322-323.

——————, «Millet Nedir, Millî İktisad Neden İbarettir?» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 1, 8 Şubat 1331, s. 3; sayı 7, 28 Mart 1332, s. 1-2.

——————, «Millî İktisad Nasıl Vücûde Gelir,» *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 35, 24 Teşrin-i sânî 1332, s. 1-3.

——————, «Milletçilik ve Beynelmilelcilik,» *Yeni Mecmua*, cilt 2, sayı 35, 14 Mart 1918, s. 162-164.

——————, «Para ve Tesanüt,» *Yeni Mecmua*, cilt 2, sayı 41, 25 Nisan 1918, s. 282-283.

——————, «Türklerde İktisad Devreleri,» *İktisadiyyat Meemuası*, yıl 1, sayı 44-48, 8 Mart 1333, s. 1-4.

II — Yardımcı Kaynaklar

1. Kitaplar

Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev: Nuran Ülken, İstanbul; Sander Yayınları, 1971.

Ahmet, Emin. *Turkey in the World War*, New Haven; Yale University Press, 1930.

Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul; Gerçek Yayınevi, 1980.

Atasağun, Yusuf Saim. *Türkiye Cumhuriyeti Zıraat Bankası 1888-1939*, İstanbul; Kenan Basımevi, 1939.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara; Bilgi Yayınevi, 1973.

Biliotti, Adrien. *La Banque impériale ottomane*, Paris, Henri Jouve, éditeur, 1909.

Cerrahoğlu, A. *Türkiye'de Sosyalizm Tarihine Katkı*, İstanbul; May Yayınevi, 1975.

Duru, Kâzım Nami. *Ziya Gökalp*, 3. basılış, İstanbul; Milli Eğitim Basımevi, 1975.

Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.

Emre, Ahmet Cevat. *İki Neslin Tarihi*, İstanbul; Nurgök Matbaası, 1960.

Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi,* cilt 3-4, 2. baskı, İstanbul; Esar Matbaası, 1977.

Fındıkoğlu, Z. Fahri. *Türkiye'de Kooperatifçilik,* İstanbul; İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, 1963.

——————. *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilâtı,* İstanbul; İktisat Fakültesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1946.

Hakkı Nezihi. *50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932,* İstanbul; Sanayi-i Nefise Matbaası, 1932.

Heyd, Uriel. *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri,* çev: Cemil Meriç, İstanbul; Sebil Yayını, 1980.

Junge, Reinhard. *Das Problem der Europäisierung Orientalischer Wirtschaft,* Weimar, 1915.

Kushner, David. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908,* çev: Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Ekdem, İstanbul; Kervan Yayınları, 1979.

Kuyucak, Hâzım Atıf. *Para ve Banka,* cilt 1, 2. tabı, İstanbul; Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayını, 1947; cilt 2: Bankacılık, İstanbul; İktisat Fakültesi Neşriyatı, 1948.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Ankara; Türk Tarih Kurumu Yayını, 1970.

Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908,* Ankara; Türkiye İş Bankası Yayınları, 1964.

——————. *Türkiye'de İktisadî Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918,* Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi, no: 12, Temmuz 1962, SBF Maliye Enstitüsü, Ankara.

Nihad Mehmed. *Das Papiergeld in der Finanz-und Währungsgeschichte der Türkei 1839-1909,* İstanbul; Diss. Freiburg/Br., 1930.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Maliye Teşkilâtı Tarihi 1442-1930,* cilt 4, Ankara; Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978.

Parvus Efendi, *Türkiye'nin Malî Tutsaklığı,* der: Muammer Sencer, İstanbul; May Yayınları, 1977.

Petrosyan, Yuriy Asatoviç. *Sovyet Gözüyle Jön Türkler,* çev: Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara; Bilgi Yayınevi, 1974.

Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaları, hazırlayan: Nezahet Nurettin Ege, İstanbul; Fakülteler Matbaası, 1977.

Ramsaur, Ernest Edmondson Jr. *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli,* çev: Nuran Ülken, İstanbul; Sander Yayınları, 1972.

Rathmann, Lothar. *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi,* çev: Ragıp Zaralı, İstanbul; Gözlem Yayınları, 1976.

Schaefer, Carl Anton. *Ziele und Wege für die Jungtürkische Wirtschaftspolitik,* Karsruhe i.B., G. Braunsche Hofbuchdruckei und Verlag, 1913.

Şakir, Ziya. *Celâl Bayar: Hayatı ve Eserleri,* İstanbul; İsmail Akgün Matbaası, 1952.

Şanda, Hüseyin Avni. *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi / 1908 İşçi Hareketleri,* İstanbul; Gözlem Yayınları, t.y.

Talat Paşa'nın Hatıraları, İstanbul; Güven Yayınevi, 1946.

Tolga, Osman. *Ziya Gökalp ve İktisadî Fikirleri,* İstanbul; İ.Ü. İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü, 1949.

Topuzlu, Cemil. *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hâtıralarım,* İstanbul; Güven Basım ve Yayınevi, 1951.

Trumpener, Ulrich. *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918,* Princeton, New Jersey; Princeton University Press, 1968.

Tunaya, Tarık Z. *Hürriyetin İlânı,* İstanbul; Baha Matbaası, 1959.

———————. *İslâmcılık Cereyanı,* İstanbul; Baha Matbaası, 1962.

———————. *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952,* İstanbul; Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, 1952.

———————. *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri,* İstanbul; Yedigün Matbaası, 1960.

Tunçay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925,* 3. basım, Ankara; Bilgi Yayınevi, 1978.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* İstanbul, Ülken Yayınları, 1979.

Velay, A. du. *Essai sur l'histoire financière de la Turquie,* Paris; Arthur Rousseau, éditeur, 1903.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal Anılar,* baskıya hazırlayan Rauf Mutluay, İstanbul; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.

Yerman, Celâl ve Samet Ağaoğlu. *Türkiye İktisadî Teşkilâtında Ticaret ve Sanayi, Esnaf ve Ticaret Borsaları,* Ankara; Titaş Basımevi, 1943.

Zeman, Z.A.B. and W.B. Scharlau. *The Merchant of Revolution: The Life of Alexander Israel Helphand (Parvus) 1867-1924,* London; Oxford University Press, 1965.

2. Makaleler

Ahmad, Feroz. «Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918,» *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920,* Ed: Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara; Meteksan Limited Şirketi, 1980, s. 329-350.

Akşin, Sina. «İttihat ve Terakki Üzerine,» *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* cilt 26, no: 1, Mart 1971, s. 153-182.

Berkes, Niyazi. «Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi,» *Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine,* der: Fikret Görün, Ankara; ODTÜ Yayını, 1972, s. 39-55.

Dumont, Paul. «Un économiste social-démocrate au service de la Jeune Turquie,» *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan,* Paris; Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1980, s. 75-86.

Eldem, Vedat. «Cıhan Harbi'nin ve İstiklal Savaşı'nm Ekonomik Sorunları,» *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* der: Osman Okyar, Ankara; Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 373-405.

Georgeon, François. «Le Premier emprunt intérieur ottoman (Mai-juin 1918),» *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan,* Paris; Librairie d'Amérique etd'Orient Adrien Maisonneuve, 1980, s. 101-117.

Jenssen, O. Marxistische Beiträge zum Problem der Wirtschaftsentwicklung und Wirtschaftsforschung im Orient,» *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient,* Jahrgang II, Heft 2, s. 233-249.

Junge, Reinhard. «Das Wirtschafsproblem des Näheren Orients,» *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient,* Weimar, Jahrgang I, Heft 1, Januar 1916, s. 1-30.

Keyder, Çağlar. «Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi 1881-1914,» *Toplum ve Bilim,* sayı 8, Kış 1979, s. 35-43.

Kurmuş, Orhan. «1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler,» *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1978 Özel Sayısı, s. 182-209.

Onur, Hakkı. «1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler,» *Yurt ve Dünya,* sayı 2, Mart 1977, s. 277-295.

Ökçün, A. Gündüz. «1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar,» *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* der: Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 409-484.

————————. «Kapitülasyonlar Hakkında Bab-ı Âli'nin Sefaretlere Gönderdiği 7 Temmuz 1887 Tarihli Muhtıra,» *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* cilt 22, no: 3, Eylül 1967, s. 139-151.

————————. «19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri,» *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* cilt 27, no: 1, Mart 1972, s. 135-166.

———————. «Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar,» *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* cilt 25, no: 2, Haziran 1970, s. 15-56.

———————. «Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı 1913,» *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* cilt 30, no: 1-4, Mart-Aralık 1975, s. 38-44.

Özden, Nuri. «Bir Sosyalist Tip: Alexander Israel Helphand (Parvus),» *Türkiye Defteri,* sayı 19, Mayıs 1975, s. 5-14.

Pamuk, Şevket. «Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830-1913,» *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1979-1980 Özel Sayısı, s. 161-204.

———————. «Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım: 1854-1914,» *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1978 Özel Sayısı, s. 131-162.

Schaefer, C.A. «Die türkische Währungspolitik,» *Archiv für Wirschaftsforschung im Orient,* Jahrgang II, Heft 1, 1 April 1917, s. 41-75.

Taner, Tahir. «Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi,» *Muammer Raşit Seviğ'e Armağan,* İstanbul; Hukuk Fakültesi Yayını, 1956, s. 623-656.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, «İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği,» *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920,* ed: Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara; Meteksan Limited Şirketi, 1980, s. 35-382.

Toprak, Zafer. «1909 Tatil-i Eşgâl Kanunu Üzerine,» *Toplum ve Bilim,* sayı 13, Bahar 1981, s. 141-156.

———————. «Cıhan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İaşe Politikası,» *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi - Beşeri Bilimler,* cilt 6, 1978, s. 211-225.

———————. «II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık,» *Toplum ve Bilim,* sayı 1, Bahar 1977, s. 92-123.

———————. «Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası,» *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1979-1980 Özel Sayısı, s. 205-238.

———————. «Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu,» *Toplum ve Bilim,* sayı 12, Kış 1980, s. 41-49.

Tunaya, Tarık [Zafer]. «Türkiye'nin Siyasî Gelişme Seyri İçinde İkinci 'Jön Türk' Hareketinin Fikrî Esasları,» *Tahir Taner'e Armağan,* İstanbul, Hukuk Fakültesi Yayını, 1956, ayrı baskı.

Vergeot, Jean. «Le Papier-monnaie en Turquie pendant la guerre,» *Revue d'Economie Politique,* cilt 33, 1919, s. 278-300.

Yavuz, Erdal. «1908 Boykotu,» *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1978 Özel Sayısı, s. 163-181.

DİZİN

1. Dipnotlara gönderme / işaretiyle belirtilmiştir. Örneğin 154/51 = sayfa 154 dipnot 51.
2. Bey dışında ünvanlar (Ağa, Efendi, Paşa vb.) dizinde yer almıştır.
3. Köşeli parantezler (bazı) soyadları göstermektedir.
4. Dizinde birkaç kez geçen isimler ayırdedilebilmesi için uğraşlarıyla verilmiştir.
5. Belge 1'deki şirketler, metinde yer almıyorsa, dizine konmamıştır.

"Bütün muamelât–ı iktisadiyye emniyet ve hürriyet esasına istinad eder. Bu esası bize en iyi temin eden şey de meşrutiyettir. Şu halde terakkiyât–ı iktisadiyyenin inkişafına en hâdim olan usül meşrutiyettir. Adeta usul–ü meşrutiyet âlem–i ticaretin ve daha umumi olarak muamelât–ı umumiyye–i iktisadiyyenin bir mülk üs sıyânesi [koruyucu mülkü] dir. Bu cihetle biz erbâb–ı ticaret feyz–i meşrutiyeti tamamiyle takdir ederiz ve daima asâr–ı fiiliyesiyle onun inkişafına şahid olmak isteriz."

"Îd–ı Millî," Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, 34. sene, no: 1751, 27 Temmuz 1334, s. 138.